

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184506

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **S82** Accession No. **PG S82**
1197A

Author
मुरारिशिष्य

Title
उमदसिधवम . 1936.

This book should be returned on or before the date last marked below.

ANARGHARAGHA

(A DRAMA IN SEVEN ACTS)

BY

MURARI-MISHRA.

WITH A FULL COMMENTARY

BY

Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara, B.A.

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT ASHU BODH BIDYABHUSHANA

AND

PANDIT NITYA BODH BIDYARATNA.

THIRD EDITION.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE VACHASPATYA PRESS.

1936.

All rights reserved.

Price 2-8 As.

To be had of :—

Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara B.A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

No. 2, Ramanath Majumdar Street,

Amherst-Street P. O., Calcutta.

अनर्घराघवम् ।

महाकविश्रीमुरारिमिश्रविरचितं सप्ताङ्कनाटकम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया
टीकया समलङ्कितम् ।
तदात्मजाभ्यां श्रीआशुबोध-विद्याभूषण तथा
श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृत्य च प्रकाशितम् ।

तृतीय संस्करणम् ।

कालिकातामहानगर्याम्,
वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८३६ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीभाशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्रासिद्धान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्
बाम्हार्ट्ट्रोट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, कलिकाता ।

अनर्घराघवम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्षणः
कोकप्रीति-चकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्द्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्द्धनिद्रायितो
नाभोपल्लवपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥१॥

यत्पारम्भ प्रागाप्तपरिसमाप्तिकामो यत्प्राप्त वाशष्टदशतोपासनरूप मङ्गलं
नान्दीव्याजेनाश्रयति, निष्प्रत्यूहमिति।—निष्प्रत्यूह प्रत्यूहस्य विप्लव्य, अभाव,
निष्प्रत्यूहं निर्विघ्न, तस्यै विघ्नाभावायैव्यथ., कौमोदकीलक्षणः कौमोदक्याख्य-
निजगदाचिह्नस्य, मदाश्रयस्यात यावत्, भगवतः विष्णोः, कोकस्य चक्रवाकस्य, प्रीतिः
आनन्दः, चकोरस्य पक्षविशेषस्य, पारणस्य उपवासान्तभोजन, पिपासानिवारणार्थं
पानमिति भावः, तयोः पटुभौ समर्थे, उपयोगिनो इति यावत्, ये ज्योतिष्मती
तेजसो, सूर्य चन्द्ररूपे इति यावत्, ते विद्यन्ते ययोः तयोक्तौ, चक्रवाकस्य दिवसे
स्त्रिया अचिरद् इति तदानन्दपयोगी सूर्यः, तथा चकोरस्य रत्नस्या चन्द्रिकापाने
परिद्विमिरिति तत्पारणोपयोगी चन्द्र इति प्रसिद्धेरिति भावः, लोचने नेत्रे, उपार्थहं
आराधयामः ; याभ्या लोचनाभ्या, नाभो पल्लवमिव अल्प सर इव, "पल्लवस्यल्प-
सरः" इत्यमरः, नाभेर्गोभोरत्वात् सरःसाम्यम्, तत्र यत् पुण्डरीकं श्रेताम्भोजं,
"पुण्डरीकं श्रिताम्भोजम्" इत्यमरः, तस्य मुकुलः अर्द्धविकसिता कलिष्ठा, अर्द्ध-
विबोधेन अर्द्धप्रकाशिन,सूर्यरूपलोचनप्रभायोगादिति भावः, मुग्धमधुरा अति
मनोहारिणी, श्री. शोभा यस्य तथोक्तः, तथा अर्द्धनिद्रायितः अर्द्धांश निद्रा गतः,
अपरार्द्धस्य विकाराभावेन निभोलित इति यावत्, चन्द्ररूपलोचनप्रभायोगादिति
भावः, सूर्योदये पुण्डरीकविकारास्य चन्द्रोदये च तन्निभोलनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति
भावः, अत एव कम्बो. शङ्खस्य, "शङ्खं स्थात कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरः, सपत्नीकृतः
विपत्नीकृतः, "रिपौ वैरिसपत्नारि विपद्देषणदुर्दृष्टः । द्विट् विपत्त—" इत्यमरः ;

अपि च—

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-
स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।
किमधिकरणा ? कीदृक् ? कस्य व्यवस्थितिः ? इत्यसा-
वुदरमविशदृष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

(नान्यन्ते) (क)

सुगुणशुद्धस्य एकपृष्ठं यथा विवृतम्, अपरपृष्ठञ्च सवृतम्, पुण्डरीकमुकुलोऽपि तथा पञ्चाशस्य विवृतत्वात् अपराशस्य च सवृतत्वात् सादृश्येण शब्दस्योक्तिश्च इव अवस्थित इति भावः । भगवत्तत्परणादिकमपठाय स्त्रीचनोपासनं यन्त्यकृति तदीयशुभदृष्टि-पातनाशंमिति द्रष्टव्यम् । उपमाऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—“साम्यं वाच्यमवैधर्म्ये वाक्येक्ये उपमा इधी” इति । आर्दूलविक्रीडितं इति—“सृष्ट्यांश्वैर्यदि नः स जीवन्त त गाः आर्दूलविक्रीडितम्” इति तद्वचणात् ॥ १ ॥

विरमतीति ।—महाकल्पे महाप्रलये, विरमति निवर्त्तमाने, अतिक्रामति सतीत्यर्थः, कल्पावसाने पुनः सर्गोच्छाकाले इति भावः, नाभी एव पत्न्याः भगवदुदर-प्रवेशमार्ग इत्यर्थः, नाभिसमुद्भूतपद्ममिति भावः, स एव एकम् अद्वितीयं, निकेतनं निलयः यस्य तथोक्तः, ब्रह्मणः भगवन्नाभिकमलबास्त्यत्वादिति भावः, त्रिभुवनमेव पुरः तस्या त्रिलोकानगण्यां इत्यर्थः, शिल्पी निर्माता, असौ आत्मभूः ब्रह्मा, कस्य पदाशेष, कीदृक् व्यवस्थितिः ? व्यवस्था ? सा च किमधिकरणा ? किमाशया ? क्विन्नाशारे कः पदाशेषः किं-रूपेण व्यवस्थितः ? इति यावत्, यथा—तथाभूतः आत्मभूः असौ अद्विष्टानभूता नाभिः, असौ सृष्टिर्वा, किमधिकरणा ? कीदृक् ? कस्य व्यवस्थितिः ? असौ नाभिः सृष्टिर्वा किमाशयस्य वर्त्तते ? कीदृशी ? अथ कस्य अवस्थितिरित्यर्थः, इति द्रष्टुं प्रतिक्षणं क्षणं क्षणे, मुहुर्मुहुः इत्यर्थः, यस्य उदरम् अविशत्, जगता निधये कुर्विष्यसमस्तमुवनार्यत्वेषः, तस्मै नारायणाद्येति यावत्, नमः । हरिणीवृत्तं, “न-स-न-र-स-ला गः षड्वेदेर्द्वैर्येर्हरिणी मता” इति तद्वचणात् ॥ २ ॥

(क) नान्यन्ते इति ।—मन्दयति देवादीमिति नान्दी रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थे मटेः क्रियमात्रमङ्गलाचरणविशेषः । तदुक्तं दर्पणे—“यन्नाय्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशोक्तया; प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गं च सच्यते ॥ प्रव्याहारादिवाच्यङ्गान्यस्य भूयासि यद्यपि । प्रथाऽप्यथशब्दा कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ आशोर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यथात् प्रयुज्यते । इति विघ्नोपशान्तये तस्मात्प्रान्तीति संज्ञिता ॥ अथापपदा नान्दी । तथा च—

सूच्यते । अलमतिविस्तरेण । भो भो लवणोदवेला-
वनालीतमालतककन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः
कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषो-
त्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः (ख) सभामदः । कुतश्चित् द्वीपा-
दागतेन कलहकन्दलनाम्ना (ग) कुशीलवेन रौद्रबीभत्स-
भयानकाङ्कुरसभूयिष्ठं (घ) कमपि प्रबन्धमभिनयता (ङ) नित्यं

“मङ्गल्यशङ्कचन्द्रान्-कीककैरवशसिनी । पदेर्युक्ता हादशभिरष्टाभिर्वा पदेवत ॥” इति
दर्पणकारः ।

(ख) भो भोः । सभामदः । इति उत्तरेणाश्वयः । लवणोदिति ।—लवणम् उदकं
यस्य स लवणोदः लवणसमुद्रः, तस्य वेला तोरमुनिः, “वेला व्यापीरभीरयोः” इत्यमरः ;
तत्र या वनाबली वनराशिः, तस्या यः तमालतकः तापिच्छकः, तस्य कन्दलस्य
काण्डभूतस्य, तस्य दंशस्थितस्येति भावः यद्वा—कन्दलस्य नवाङ्कुरस्य, अभिनयोद्भूत-
तमालपल्लवमच्छद्यस्त्रिंशश्यामवर्णस्येत्यर्थः, “कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे”
इति मेदिनी । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य मौलिर्मस्तकं, मलकसदृशश्रेष्ठं पुरुषोत्तम-
संज्ञमिति यावत्, तस्य मण्डनाय अङ्कुरणाय, मण्डान् नीलमणिः नीलकान्तरत्नं
तस्य, तत्सदृशस्येत्यर्थः । कमलेति ।—कमलायाः लक्ष्म्याः, कृषौ क्षमो, कलशाविव
कुशाविव, तयोः यः केलिः क्रीडनं, हर्षजननव्यापारविशेष इति यावत्, तस्य
तदर्थं वा कस्तूरिकापत्राणि मृगनाभिचित्रितपदाकाररचनाविशेषाः, तेषाम् अङ्कुरस्य
प्ररोहस्य, कारणभूतस्यति यावत्, भगवतो विद्यारार्थमेव तत्कृषरञ्जनादिति भावः ।
भगवतः ऐश्वर्यादिसर्वशक्तिमतः ; तदुक्तम्—“ऐश्वर्यस्य समस्य बोध्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञान-वेराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीह नः ॥” इति । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ।
यात्रायाम् उक्तवे । उपस्थानीयाः उपस्थिताः, आराधनीया वा । उपपूर्वकात्
तिष्ठतेः कर्त्तरि अनोध-प्रथयः ।

(ग) कलहकन्दलनाम्ना कलहस्य कन्दलः प्रकाण्डः, नवाङ्कुरो वा, तत्सदृशप
इत्यर्थः, नाम यस्य तथोक्तेन । “कलहकन्दनाम्ना” इति पाठे—कलहस्य कन्दः मूलं
नाम यस्य तथाभूतेन ।

(घ) रौद्रेति ।—रौद्रः अगदपः, धीमत्सः विकीतरूपः, भयानकः दाहकरूपः,
अद्भुतः आश्चर्यकरः, ते रसा. भूयिष्ठाः प्रचुराः यन् तथाविधम् । उक्तञ्च दर्पणे—“रौद्रः

किलायमुद्देजितो (च) लोकः । तत् कस्यचिद्भिमतरसभावभाजः
 प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया (छ) नाट्यवेदोपाध्यायबहुरूपास्तेवासी
 मध्यदेशीयः (ज) सुचरितो नाम भरतपुत्रोऽहमनुगृह्ये (झ) ।
 यतः,—

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहृत्तारमेष प्रत्याहरामि ताम् ॥ ३ ॥

कीधस्याधिभाषो रक्तो रुद्राधिदेवतः । आलम्बनमरिस्तव तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
 जुगुप्सास्याधिभावस्तु कौभक्तः कथ्यत रसः । गौलवर्षी महाकाल देवतोऽयमुदाहृतः ॥
 भयानको भयस्याधि भावः आलाधिदेवतः । अङ्गुतो विषयस्याधि-भाषो गन्धर्व-
 देवतः ॥” इति ।

(ङ) प्रबन्ध रचनाविशेष, नाटकमिति यावत् । अभिनयता नाट्येन
 प्रकटयता ।

(च) उद्देजितः विरक्तोक्तः ।

(छ) अभिमतरसभाजः अभिमतं मनोऽनुकूलं, रसं भजते इति तथोक्तस्य
 मधुररसशालिन इत्यर्थः । प्रेक्षणकस्य प्रकृष्टम द्रव्यं दर्शनं, दृश्यवस्तु इति यावत्
 यस्य बल वा तत्तत्त्व, नाटकस्येत्यर्थः । प्रयोगानुज्ञया अभिनयायमनुमत्या ।

(ज) नाट्यवेदेति ।—नाट्यवेदस्य नाट्यशास्त्रस्य, उपाध्यायः उपदेष्टा, यः
 बहुरूपः तन्नामा आचार्य्यविशेषः, तस्य अन्तेवासी शिष्यः । मध्यदेशीयः मध्यदेशभव
 इत्यर्थः । भरतपुत्रः नटपुत्रः । “भरता इत्यपि नटाः” इति धरणिः ।

(झ) अनुगृह्ये अनुगृह्येतीतोऽस्मि ।

प्रीतिरिति ।—सदस्यानां सभ्यानां, प्रीतिः सन्धीषः, नाम सन्भावनायां, रङ्गं
 नृत्वव्यापारं तत्संभवं वा, उपजीवति लोबिकालेन आश्रयतीति तथोक्तस्य,
 समेति शेषः, प्रिया इष्टा, सदस्यप्रीतिरेव नाट्यस्य चितायेति भावः ; एवः अहं,
 तस्याः प्रीते, अपहृत्तारं चौर, विनाशकमिति यावत्, लोकाविरक्तकारं पूर्वोक्तं
 कालकन्दलाख्यमिति शेषः, जित्वा परिभूय, तां प्रीतिं, प्रत्याहरामि प्रत्यानयामि,
 पुनस्तान् सदस्यान् प्रीतान् करोमीति यावत् । एतेन सोताहृत्तारं रावणं जित्वा
 पुनः रामस्य सोताप्रत्यानयनं ध्वनितम् । अष्टोत्थसम् ॥ ३ ॥

(आशाशे कथं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “वेदेशिका भवानसमग्र-
पात्रः, (ज) कथमौदृशे कर्मणि प्रगल्भते ?” (ट) इति । (विद्वत्
सप्रशयम् (उ) अत्रालं बहा) । हन्त भोः ! किमेवमुदोर्थ्यते ? (ड)
भवद्विधानामाराधनी वृत्तिरेव (ढ) मे पात्राणि समग्रयि-
ष्यति (ण) । यतः,—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपत्यानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ४ ॥

(पुनराकाशे कथं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “तर्हि प्रहितेयमस्माभिः
पत्रिका ?” इति ।

(प्रविश्य नटः पत्रिका ददाति । स्वपारो गृहीत्वा वाचयति) ।—

“यत्र सर्वपुरुषार्थरक्षस्थानिःस्थान्दिनि— (त)

(ज) वैदेशिकः विदेशभवः । अत एव असमग्रपात्रः असमग्रम् असम्पूर्णं,
पात्रम् अभिनयाङ्गभिनेत-नेपथ्यादिवानयोसमाधानं यस्य तादृशः, देशीयेथेषा सर्वे
सङ्गृहीतुं शक्यत, विदेशीयेषा नैति भावः ।

(ट) प्रगल्भते स्पृहते ।

(उ) सप्रशयं सविनयम् ।

(ड) उदोर्थ्यते कथ्यते ।

(ढ) आराधनी अनुरज्जनी । वृत्तिः व्यापारः ।

(ण) पात्राणि नटादीन् । समग्रयिष्यति सम्पूर्णाणि करिष्यति, अभिनेत-
नेपथ्यादीनामभावं पुरग्रिष्यतीत्यर्थः ।

यान्तीति ।—तिर्यञ्चोऽपि पशु पञ्चजातीया अपि, न्यायप्रवृत्तस्य सदाचारमनुसरत
इति यावत्, जनस्येति शेषः, सहायताम् अनुकूलता, यान्ति गच्छन्ति ; अपत्यानम्
अन्यायमार्गं, गच्छन्तं तु जनं, सोदरः अपि विमुञ्चति त्यजति । एतेन रामस्य
वानरसहायत्वं विभीषणेन रावणस्य त्यागश्च ध्वन्यते ॥ ४ ॥

(त) यदेति ।—सर्वे पुरुषार्थाः धर्मार्थे काम मोक्षाः, तेषां रक्षस्थं गोपनीयं तत्त्वं,
तस्य निःशब्दः स्वरणं तद्वतीत्यर्थः । तदुक्तं सङ्गीतकल्पतरौ—“दर्शयित्वात्पूर्व-
चरितान्यालीक्ष्य धर्मोदयः तद्वावाश्रितभूमिकाऽभिनयने ज्ञादधेऽसिद्धिः परा ।

चेतःशुक्तिकया निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-
दान्तैरक्षरमूर्त्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गम्फिताः ।

उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसवलान-

प्रौढाहङ्गतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारस्रजः ॥ ५ ॥

तस्मै वीराङ्गतारम्भ-गम्भोरोदात्तवस्तवे ।

जगदानन्दकन्दाय सन्दर्भाय त्वरामहे ॥ ६ ॥

सङ्गीताहृतचित्तवृत्तितरला वग्ना भवत्यङ्गना ज्ञानं प्रहरसेवयेति कथितं नाट्यं
चतुर्वर्गदम ॥" इति । यत्र सन्दर्भे ।

चेत. इति ।—चेतः चित्तमेव, शुक्तिका मुक्तास्फोटः, तथा क्रमात् शतशः शतं
शतं वारान् इत्यर्थे., वङ्गनि इत्यर्थे वा, शास्त्राणि उपदेशगर्भाणि शासनानि एव,
अमृतानि निपीय सादर पीत्वा, समालोच्येति यावत्, वान्तेः उद्गोर्णे., मुक्ताफलैः
मुक्तं त्वक्तम्, अफलम असारवस्तु येषु तथाभूतेः, अक्षराण्येव मूर्त्तयः आकाराः
येषां तेः, गद्य पद्यमद्येवाङ्क्येति भावः, सुकविना गम्फिताः विरचिताः,
उन्मीलता प्रस्फुरता, कमनीयानां हृद्यानां, नायकस्य "त्यागो क्रतो कुलीनः सुश्रीको
रूपथोवनीत्याहो । दक्षोऽनुरक्तलोकलोकोवेदग्ध्रगौलवान् नेमा ॥" इत्युक्तलक्ष-
कस्य नेतु, "नायको नेतरि श्रेष्ठे हारस्रज्यमणावपि" इति वस्तुः, गुणानां "श्रीभा
विलासो साधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसो । ललितौदार्यनिवृष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा
गुणाः ॥" इत्युक्तलक्षणानां गुणानां, रामस्य समुदायस्य, उपसंवलानेन
सम्बन्धेन, सङ्गादेनेति यावत्, विरचनेनेति भावः, प्रौढा उद्गटा, अहङ्गतिः
रचनोत्कर्षजनिताभिमानः यासु तथाविधाः, हरन्तीति हारा, मनोहारिण्यः,
स्रज इव माला इव, अक्षरमाला इति यावत्, सुहृदा सुष्ठु हृदयशालिनां,
सामाजिकानामित्यर्थे, कण्ठेषु लुठन्ति । अन्यान्वपि कौत्तिकानि शुक्तिकासु बहुशः
सामुद्रपानोयं चन्द्रनिःसृतामृतं वा पीत्वा क्रमेण ततो बालानि सुषुप्तुरपुरुषेषु
गम्फितानि कमनीयमध्यमचिसयुतानि सूतेषु वसितानि च सत्पुरुषाणां कण्ठेषु
लुठन्तीति दृश्यम् । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ५ ॥

तस्मै इति ।—वीराङ्गतयोः रसयोः, आरम्भेन उदयोगेन, ताडकावध-
वशुर्भङ्गादिकपेक्षेति भावः, गम्भोर दुरवगाहं, तथा उदात्त हृद्य, प्रियमित्यर्थः,
नदाधेकं वा, "उदात्तो दाढ-नहतोर्द्धये च स्वरभिद्यपि" इति हैमः ; वस्तु अग्निनेष-

(बिसृज्य सङ्घर्षकृतम्) (ब) । मारिष ! रामायणमिति शृणोषि तत्रभवतः कविंत्वावतारप्रथमतीर्थस्य (ट) वल्मीकजन्मनो मुनेः सरस्वतीनिर्यासो यज्ञःशरीरम् (ध) इत्वाकूषाम् ?

नटः । अथ किम् ।

सूच्यारः । तत्रप्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनौ परिषदाज्ञा (न) ।

नटः । (विदुः) । अहो ! सकलकविसार्यसाधारणी खल्वियं वाल्मीकीया सुभाषितनीवी (प) ।

विषयः यत्र तद्याभूताय, जगतान् आनन्दस्य कन्दाय मूलभूताय, सन्दर्भाय रचनाविशेषाय, नाटकायेति यावत्, नाटकाभिनयायेति भावः, त्वरामहे सत्त्वा भवामः । युग्मम् । अष्टुष्टु उक्तम् ॥ ६ ॥

(ब) बिसृज्य विचिन्त्य । सङ्घर्षकृतं सङ्घर्षे साजन्तं, कृतं मन्दहासविशेषः यस्मिन् तत्र यथा तथा, आहूति अप्याहाय्येक्रियाविशेषणम् । कृतलक्षणमुक्तं यथा— “ईषत् प्रफुल्लितेर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अट्टपटनकुसुमेक्षतनागा कृतं भवेत् ॥” इति ।

(ट) तत्रभवतः पूज्यस्य । “पूज्यस्तत्रभवानवभवान्” इत्यमरः । कविलेति ।— कवित्वेन काव्यकर्तृत्वेन, अवतारः अवतरणं, प्रादुर्भाव इत्यर्थः, कवित्वावतारः, तत्र प्रथमः आद्यः, तीर्थः पात्रं, प्रथमं कवित्वपटवीमारुढस्येति, आदिकर्त्तारिति यावत् ।

(ध) सरस्वतीनिर्यासः बाहुल्यसवः, वागमृतमित्यर्थः । यज्ञःशरीरं शीर्षरूपं शरीरं, भौतिकस्तु शरीरं शीघ्रते इदन्तु न तथेति भावः ।

(न) तदिति ।—तेन वाल्मीकिना, प्रतिबद्धः विरचितः, यः प्रबन्धः रामायण-मिति यावत्, तदनुबन्धिनौ तदनुसारिणौ । परिषदाज्ञा सम्भानामादेशः । परिषदा रामायणानुबन्धिना केनचित् प्रबन्धेन वयं प्रीणनीया इति आज्ञप्तमिति भावः ।

(प) सकलेति ।—सकलानां कविसार्थानां कविस्मरदासार्था, साधारणी संवादिनो, सर्वकविसम्प्रतेश्यर्थः । वाल्मीकीया वाल्मीकसम्बन्धिनो । सुभाषितनीवी सुष्ठुवाक्यविन्यासयन्त्रित्यर्थः ; सुभाषितरूपमूलधनमित्यर्थो वा, वाल्मीकिसुभाषितरूप-मूलधनमुपजीव्य सर्वे कवयः कविपदवीमारोहन्तीति भावः, “नीवी परिपक्षी मूलधनम्” इत्यमरः ।

स्वधारः । मारिष ! किमुच्यते—

अपि कथमसौ रक्षोराजस्तताप जगत्तयोम् ?

अपि कथमभूद्विष्वाकूषां कुले गरुडध्वजः । ?

अपि कथमृषी दैव्यो वाचः स्वतः प्रचकाशिरे ?

सुचरितपरीपाकः सर्वः प्रबन्धकृततामयम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्निरूपयामि (फ) रूपकमभिरूपम् (ब) ईदृशम् ।

(मुहूर्तमिव स्थित्वा अरण्यमभिनीय सीतासम्) । अस्ति मीढल्यगोत्रसम्भ्रवस्य महाकवेर्मदृशीवर्द्धमानतनूजन्मनः तन्तुमतीनन्दनस्य (भ) सुरारिः कृतिरभिनवमनर्घराघवं नाम नाटकम् (म) । तत् प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्यहे (य) । (विचिन्त्य सङ्घर्षम्) । अहो !

अपीति ।—असौ रक्षोराजः राक्षसेश्वरः रावणः, कथं केन प्रकारेण, केन हेतुना वा, जगत्तयो द्विलोको, तताप ? सन्नापितवान् ? अपि-तय प्रत्यवाचकम् ; विष्वाकूषा कुले गरुडध्वजः विष्णुः, कथं केन हेतुना, अभूत् ? अजनि ? ऋषी वाच्योके, दैव्यः देवसम्बन्धितः, वाचः गिरः, देवभाषा इत्यर्थः, कथं केन हेतुना, स्वतः आत्मना, प्रचकाशिरे ? प्रादुर्भूताः ? इत्यर्थः, अयं सर्वः राक्षसराजादिकृत जगत्तयसन्नापनादिरूपः, प्रबन्धकृतां काव्यरचयितृणां, सुचरितस्य सुकृतस्य, परिपाकः परिष्कारः, परिपच्यते इति परिपाकः फलं वा, कर्मणि घञ् प्रत्ययः, प्रबन्धकृता सुकृतबलीनेषु तत्तत् सर्वे चित्ते आविर्भवतीति भावः । हरिश्चोक्तं—“न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदेर्द्वैर्द्वैरिषी मता” इति तद्वचन्यात् ॥ ७ ॥

(फ) निरूपयामि निदर्शयामि ।

(ब) अभिरूपं रमणीयं, सर्वजनप्रियमित्यर्थः, “अभिरूपो बुधे रम्ये” इति मेदिनी ।

(भ) वर्द्धमानतनूजन्मनः वर्द्धमानपुत्रस्य । तन्तुमती नाम काचित् रमणी, तस्या नन्दनस्य तद्वर्द्धनस्य ।

(म) अनर्घः अमूल्यः, रावणो रामः, रामचरितमिति यावत् यत्र तथोक्तम् ।

(य) तत् नाटकम् । प्रयुञ्जानाः अभिनयन्तः । सामाजिकान् सम्भ्यान्, सङ्घटयामिति यावत् । उपास्यहे आराधयामः ।

रमणीया खल्वियं सामग्री परिषदाराधनस्य (र) ।
यतः,—

महर्ग्यां रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुक्त्वर्षिणो
मौद्गल्यस्य कवेर्गभौरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः ।
धीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थवीजं मुनि-
वाल्मीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥८॥

अयं तु प्राचेतसोयं कथावस्तु बहुभिः प्रणोतमपि प्रयुञ्जानो
नापराध्यति त्रितयपुत्रः (ल) । पश्य—

यदि क्षुस्म पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं
गुणैरेतावद्भिर्जगति पुनरन्यो जयति कः ?

(र) सामग्री उपकरणम् । परिषदाराधनस्य सभ्यसन्तोषविधानम् ।

महर्ग्या इति.—मम वर्ग्यां सम्प्रदायभुक्ता जनाः, प्रत्येकम् एकैकम्, रसपाठः
रसयुक्तः पठ्यते इति पाठः सन्दर्भः, सुकलितरचनाविशेष इत्यर्थः, तस्य गीतिः सङ्गीतं,
तस्या गतिषु पद्धतिषु, उत्कर्षिणः उत्कर्षवन्तः, पारदर्शिन इत्यर्थः, मौद्गल्यस्य
मौद्गल्यगोमसम्भूतस्य, कवेः मुरारीः, गिरा वाचा, व्यूतयः रचनाः, गभौरः अथगुरुः,
मधुरः मनोहरश्च, उद्गारः उक्तिः यासु तथाभूताः, तथा काव्यायस्य नाटकीय-
वस्तुनः, बीजं मूलं, मूलभूत इत्यर्थः, रघुपतिः रामः, धीरोदात्तस्य “अविकल्पनः
अनावानतिगभीरो महासत्त्वः । स्थानं निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः
कथितः ॥” इति दर्पणीकल्पलक्षस्य नायकभेदस्य, गुणैः अविकल्पनत्वादिभिः,
उत्तरः भूयान्, वाल्मीकिः यस्य रघुपतेः, चरितस्तोत्राय चरितकीर्तनाय,
दिव्याः सङ्गताः, गिरः वाचः, फलति स्म उत्पादयामास, उद्गाययामासेत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीणितं इत्यम ॥ ८ ॥

(ल) प्राचेतसोयं प्रचेतः वरुणः, “प्रचेता वरुणः पात्री” इत्यमरः, तस्मात्प्रत्यं
पुमान् प्राचेतसः बाष्पीकितः, तस्य इदं तत्सम्बन्धि तत्प्रचीतं वा, कथावस्तु कथावपमिति-
इत्थं, बहुभिः कालिदास-भवभूत्यादिभिः, प्रणोतमपि विरचितमपि, प्रयुञ्जानः अभिनय-
सार्गेण विरचयन् । त्रितयपुत्रः हृन्दीप्रात्मन्, वेदविद्वन्नाम्नपतनयः इत्यर्थः,
“त्रितयश्चान्दसो सप्तो” इत्यमरः ; न अपराध्यति न दोषमर्हतीत्यर्थः ।

यदिति.—पूर्वैः प्राचीनेः पाण्डितैः बाष्पीकितप्रभृतिभिः, कुसं खेखनीमुखेन

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगरिमगम्भीरमधुर-

स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ? ॥ ८ ॥

उपक्रममाद्यस्य स कविः स्वनिर्भासशब्दब्रह्माणमाचार्य्यं

प्राचेतसं गिरं च देवतामेवमुपश्लोकितवान् (व)—

तस्मिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।

सुरल्लोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

उल्लोके, विरचितमिति यावत्, इति हेतोः, रामस्य चरितं, मत्प्रणीतमिति शेषः, यदि जहति त्यजन्ति, खोका इति शेषः, तदा तत्तद्गुणानां "रसस्वार्जित्वमासस्य अर्माः शौर्व्यादयो यथा। गुणा साधुर्यमोशीऽप्य प्रसाद इति ते विधा ॥" इति दर्पणोक्त-साधुर्यैर्ग-प्रसादादोना, गरिमया गुरुत्वेन, गम्भीरं गम्भीरायं, मधुर इत्यस्य यथा तथा, स्फुरत् प्रकाशं गच्छत्, वाग्ब्रह्म शब्दरूप ब्रह्म येषा तथाभूताः, कवयः काव्यप्रणेतारः स्वम आत्मानं निजस्वरूपमित्यर्थं, कथं केन प्रकारेण, उपकरिष्यन्ति ? प्रतिपत्तिरूपामुपजातं जेष्यन्ति ? नैव नेतुं शक्यन्तीत्यर्थः, कः पुनः क्वः, पुनानिति शेषः, जगति उतावहः गुणैः पूर्वोक्तैः काव्यगुणैः, साधुर्योद्गुणवत्काव्यरचनेरित्यर्थः, जहति ? उल्लोके लभते ? न कोऽपीत्यर्थः ; तस्मात् रामचरितस्य पूर्वकविभिः श्रुत्यत्वेऽपि तथाविधगुणसम्पन्न काव्य समादरणीयमिति तात्पर्य्यम् । शिखरिणीवृत्तं —"रसेकद्वैच्छिन्ना स-म-न-स-म ला गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

(व) उपक्रममाद्यः आरभमाणः । स्वनिर्भासितः ।—स्वस्मिन् निर्भासते स्वता स्फुरतीति तथोक्तं, शब्दब्रह्म यस्य तथाभूतम् । आचार्य्यं गुरु, काव्यप्रणेतृषामिति भावः । प्राचेतस वाखीकिम् । गिरं देवता वाग्देवीमित्यर्थः । उपश्लोकितवान् श्लोकेन स्तुतवानित्यर्थः ।

तमिति ।—वाचा देववाणीनां, मनुष्यलोके मर्त्यभूमौ, यः प्रवेशः समागमः, तस्मिन् विश्रामशाखी श्रमापहतकः तं, विश्रामकारणार्थं उच्यते इत्यमित्यर्थः, तथा सुल्लोकात् स्वर्गात्, यः अवातरः अवतरणं, तास्मान् अवतरणकाले इत्यर्थः, प्रान्तरं शून्यवर्त्मनीत्यर्थः, स खेदः निरवच्छिन्नतया क्रोधः, तं किञ्चितीति तथोक्तम् आश्रयदानत तस्मैशापहारिणमिति यावत्, तं प्रसिद्धम्, त्विं वाखीकिमित्यर्थः, वन्दे प्रथमानि । आर्य्यां वृत्तम् ॥ १० ॥

धातुचतुर्मुखीकण्ठ शृङ्गाटकविहारिणीम् ।

नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

गटः । (सङ्घर्षम्) । भाव ! तत् प्रस्तूयताम् । अस्य हि मीढ्रव्यानां ब्रह्मर्षीणामन्वयमूर्ध्वन्यस्य (श) मुरारिनामधेयस्य बालवाल्मीकेर्वाङ्मयममृतविन्दुनिष्यन्दि कन्दलयति (ष) कौतुकं मे ।

सुवधारः । मारिष ! स्थाने (स) भवतः कुतूहलमीदृश-
मेवैतत् । तथा हि—

तत्तादृगुज्ज्वलककुत्स्थकुलप्रशस्ति-
सौरभ्यनिर्भरगभीरमनोहराणि ।

धातुरिति ।—धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां सुखाणां समाहारः चतुर्मुखी मुखचतुष्टय-
नित्यर्थ, तस्याः कण्ठाः एव शृङ्गाटकानि चत्वारः पन्थानः, “शृङ्गाटकचतुष्पथे”
इत्यमरः, तेषु विहारिणीं सततसञ्चारिणीं, प्रगल्भा च वाचाला च ता समुद्रत-
वाग्वादिनीमित्यर्थः, सरस्वतीं नित्यं सततम्, उपतिष्ठे मन्वेचाराधयामीत्यर्थः ।
मन्त्रकरणक्षीपपूर्वकानिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

(श) मीढ्रव्यानां मीढ्रव्यगोत्रसम्भूतानाम् । अन्वयमूर्ध्वन्यस्य वंशश्रेष्ठस्यैव
भावः ।

(ष) बालवाल्मीकेः नभावतारवाल्मीकेः । बाल्यं काव्यम् । अस्वतविन्दुनिष्यन्दि
सुधाविन्दुवर्षीत्यर्थः । कन्दलयति जनयतीत्यर्थः ।

(स) स्थाने योग्यविवये युक्तं वा, “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

तदिति ।—तत् प्रशंस्य, तादृशम् अनन्यसाधारणमिति यावत्, उज्ज्वलं दीप्यमानं,
यत् कक्रुत्स्थकुल तन्नामराज्ञा वंशः, पुरा परश्वयो नाम कश्चित् इन्द्राकुवश्रीशः
नृपतिरासीत् । तमेकदा देवाः समागत्य असुरजगद्यै प्रगुहकपुः । स च तानब्रवीत्,
यदि शतक्रतुः इषकपः मां सङ्ग्रामभूमिं नयति तदाऽहं तेषामसुराणां जयाय
यास्यामीति । देवाश्च शकमुपेत्य तथेवोचुः । स च देवेन्द्रः इषकपमाहाय तं
राजानमसुरजगद्यै रणभूमिमनयत् । स राजा तस्मै इषकपस्येन्द्रस्य ककुत्स्थस्य समाहाय
असुरान् जिगाय । ततश्चास्य ककुत्स्थ इति, तद्वंशोयाणाश्च ककुत्स्था इति प्रसिद्धि-
रिति पुराणवाग्मां ; तस्य या प्रशस्तिः प्ररितकौर्त्तनेन प्रशंसिता, तस्याः सौरभस्य

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-

मेतानि विभ्रति सुरारिकर्बेर्वचांसि ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये गीयते) ।

दिग्भ्ररकिरणुक्तेरो पिशाचरो कोऽपि जीवलोकस्य ।

कमलमउलंकवालीकिञ्चमहुभ्ररकड्ढणविभ्रड्ढो * ॥ १३ ॥

सूत्रधारः । (आकर्ष्यं) । कथमुपक्रान्तमेव (ह) नर्तकैः,

यदियं दशरथोत्सङ्गात् (क) रामभद्राकर्षिणो विश्वामित्रस्य

* दिनकरकिरणोत्करः प्रिया(य)करः कोऽपि जीवलोकस्य ।

कमलमुकुलाङ्गपालीकृतमधुकरकर्षणविदग्धः ॥ इति संस्कृतम् ।

सुनन्वितायाः, कमनोयताया वा, ख्यातेर्वा, "सुरभिः सुगन्धि-कान्तयोस्त्रिषु ।
त्रिख्याते—” इति मेदिनी ; निर्भरेण अतिशयेन, गभीराणि सङ्गानि, समोद्गराणि
अ एतानि सुरारिकर्बेः वचांसि वाल्मीके, वागेव रामायणमेवेत्यर्थः, अमृतकूप तस्य
निपानं तदमृतपानार्थं तस्मिन्नि कृतजलाधारविशेषः, "आङ्गावस्तु निपानं स्वादुपकूप-
मलाशये” इत्यमरः, तस्य लक्ष्मीं शोभा, विभ्रति भजन्ते । अत्रान्यस्य चर्मा
कमलमन्यो वदत्विति निपानस्य सुरारिवचस्य विन्व-प्रतिविन्वभावात् भिदर्शनाऽलङ्कारः,
तदुक्त दर्पणे—“सम्भवं वस्तुनस्वन्तोऽनम्भवं वाऽपि कुवचित् । यत्र विन्वानुविन्वत्वं
बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति । वसन्ततिलकं वस, "त्रेय वसन्ततिलकं त-भ-जा
ण गो गः” इति तल्लक्षणात् ॥ १२ ॥

दिनकरेति ।—दिनकरस्य सूर्यस्य, किरणोत्करः तेजोराशिः, तत्स्वरूप
इत्यर्थः, जीवलोकात् ससारस्य, प्रियाकरः प्रियस्य प्रियानुष्ठानस्य, आकरः
स्वनिस्वरूपः, आशयभूत इत्यर्थः, प्रियानुष्ठाना इति यावत् ; "प्रियकरः” इति वा
रुक्तं, तथात्वे हितकरः इत्यर्थः, कमलमुकुलेन पद्मकलिकथा, अङ्गपालीकृतः
कोङ्कनिहितः, स्वका अभ्यन्तरे आबद्धीकृत इत्यर्थः, यः मधुकरः भ्रमरः, तस्य कर्षणे
तस्मिन्नि दशरथे इति यावत्, विदग्धः दहः, कोऽपि अनिर्ध्वजनीयप्रभावसम्पन्नः
पुरुष इति भावः, दृश्यते इति शेषः ॥ १२ ॥

(ह) उपक्रान्तं प्रारब्धम् ।

(क) दशरथोत्सङ्गात् दशरथक्रीडात् ।

प्रावेशिकौ भ्रुवा (ख) । (पुरोऽवलीक्य ससम्भ्रमम्) । अये ! कथम् !!
अत्रैव तत्रभवतः कमलधोनिजम्भनो मुनेरायतनात् (ग)
प्रतिनिवृत्तेन ऋत्विजा (घ) वामदेवेन किमपि तद्वाचिकम्
(ङ) अभिधीयमानो महाराजो दशरथस्तिष्ठति । तदेहि,
न ह्योस्तृतीयेन भवितव्यम्, (च) इत्यावामप्यनन्तरकरणी-
याय (छ) सञ्जीभवावः । (इति निष्क्रान्तौ) ।

प्रस्तावना । (ज)

(ततः पविशति यक्षोपदिष्टो दशरथो वानटेवच) ।

दशरथः । अहो !! बहुधा श्रुतमपि भगवतो वशिष्ठस्यानु-
शासनं (भू) नवं नवमिव प्रमोदयति माम् ।

(ख) प्रावेशिकौ प्रवेशसूचिका । भ्रुवा गीतिविशेषः ; सा च पञ्चधा ; यदा ह
धरतः,—“भ्रुवा तु गीतिभेदोऽयमिति ; प्रावेशिकौ निष्क्रान्तौ परिक्रामय्यवस्थितिः ।
उत्थापनौ तु पञ्चम्या भ्रुवा नास्त्यार्थस्तिष्ठये ॥ तत्र प्रावेशिको ज्ञेया प्रवेशे नागधीनतः ॥”
इति च ।

(ग) कमलधोनिजम्भनः ब्रह्मणो मानसपुत्रश्च । मुनेः वशिष्ठस्यैवार्थः ;
आयतनात् आश्रमात् ।

(घ) ऋत्विजा पुरोहितेन ।

(ङ) वाचिकं सन्देशवचनं, “सन्देशवाक् वाचिकं ज्ञात” इत्यमरः ।

(च) इतोः परस्परं कथयतोः वानटेव दशरथधोरित्यर्थः । तृतीयेन, कर्मनेति
शेषः । न भवितव्यं न तत्र गन्तव्यमिति यावत्, अभयोर्धेयत्वात्प्रापक्य आश्रातसम्भवा-
दिति भावः ।

(छ) अन्तरकरणीयाय अतःपरं कर्तव्यानुष्ठानाय ।

(ज) प्रस्तावना प्रस्तावयति सूचयति नाटकीयवस्तु अनघेति व्युत्पत्त्या
प्रस्तुतसूचिका निघः सन्भावना इत्यर्थः । तदुक्त दर्पणे—“नटी विदूषको वाऽपि
पारिपाशक एव वा । सूचयति सृष्टिताः संज्ञापं ब्रह्म कुर्वते ॥ चित्तैर्वाक्यैः
स्वकार्यार्थैः प्रस्तुताद्येपिभिर्भिः । आमुखं तन्नु विज्ञेयं नात्वा प्रस्तावनाऽपि
सा ॥” इति ।

(झ) अशुभसंज्ञान् उपदेशवचनम् ।

वामदेवः ।—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःप्लवविस्त्रा विषमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभिश्चिरमेनामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

दशरथः । (सविमर्शकृतम्) । सुखे वामदेव ।—

तस्याञ्जयैव परिपालयतः प्रजां मे

कर्णोपकण्ठपलितङ्करणी जरयम् ।

यद्गर्भरूपमिव मामनुशास्ति सर्व-

मद्यापि तन्मयि गुरुर्गुरुपक्षपातः ॥ १५ ॥

मधुकैटभेति ।—मधुश्च कैटभश्च तयोः तदाख्ययोः, दानवेन्द्रयोः देवराजयोः, मेदसा वसया, “व्यान्ददस्तु वपा वसा” इत्यमरः ; प्लवेन आप्लवनेन, आच्छादितत्वे जेत्यर्थः, पूरणेन इति यावत्, विस्त्रा आमगन्धवती, “विस्त्रा स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः, अत एव मेदिनी सदोबहुला, मेदीयोगादिति भावः, इयं पृथिवी, विषमेव अभोग्येवेत्यर्थः, दौर्गन्ध्यादिति भावः, अत वासे लोकाला शरीरेषु विविधदुष्कृतयोगात् दुर्गन्ध एव वासते इति तात्पर्यम्, यदि पक्षान्तरे, अथवा दौर्गन्ध्यात् वासार्थोग्ये ऽपीत्यर्थः, यथा—यदि सन्धावनाथा, मन्ये इत्यर्थः, नरेन्द्राः राजानः, स्वकेः स्वकीयेः, यशोभिः कौर्षाभिः, प्रजारञ्जनजनितैरिति भावः, एना मेदिनीना, अधिवास्य यशः-सौरभेः सस्कृत्य, “संस्कारो गन्धनाख्याद्ये यः स्यात्तदधिवासनम्” इत्यमरः, चिर दीर्घकालम् उपभुञ्जते, वासायोग्यामपि इमा नरेन्द्रा एव स्वकीययशःसौरभे सुरभिं कृत्वा वासायोग्या कुर्वन्ति उपभुञ्जते च, अतः सर्वैरेव अस्या सुसु आचरितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

तस्येति ।—तस्य गुरोः, क्लान्तयेव आटंशनेन, प्रजा परिपालयतः परिरक्षतः, मे मन, इयं जरा वार्द्धकं, कर्णोपकण्ठयोः कर्णसमीपस्थप्रदेशयोः, तत्रत्यकेश-निचवानामित्यर्थः, “समीपे निकटासन्न...उपकण्ठात्तिकाभ्यर्थाभ्याम्—” इत्यमरः ; पलितङ्करण्यो जराजनितश्लैष्मिण्जननीत्यर्थः, कर्णात्तकवर्तिनः केशनिचयाः परिपक्षा इति भावः, “पक्षितं जरसा श्लैष्मि केशादौ” इत्यमरः, आश्लेषं वासुं क यावत् तदाञ्जयेव प्रजाः पाळयान्तीति निष्कर्षः, अद्यापि गुरुः प्रशिक्षः, गर्भरूपमिव शिशं स्युषमिव, मा सर्वम् अनुशास्ति उपदिशति, इति यत् तत् मयि गुरुर्भद्रान्, पक्षपातः क्रिष्टो यत्कृत्वाऽहम्; इति मन्त्रे इति श्लेषः । वसन्तकर्म इति ॥ १५ ॥

वामदेवः । महाराज ! किमुच्यते, समानवृत्तेरपि क्वचिदेव
कस्यचित्तारामैवकम् (ज) । तथा हि, स तत्रभवान्—

साधारणो रघूणा गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।

नामोदयति कमिन्दुः ? कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

दशरथः । वामदेव ! मम हि गुरुवचनश्रवणदृष्ट्यामङ्गुशी-
करोति (ट) श्रोत्रहृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणो (ठ) हृदय-
महागजस्य ; तन्न किञ्चिदपरम् (ड) श्रवशिश्यते ?

वामदेवः । महाराज ! निःशेषमभिहितम् । इमां तु
सर्वसन्देशसङ्गकारिका कारिकाम् (ड) अतिप्रयत्नेन भग-
वान् भवन्तमनुस्मारयति । (ण)

(ज) समानवृत्तेः समाना साधारणी वृत्तिः व्यापारः, अनुशासनरूप इत्यर्थः,
यस्य तथाभूतत्वापि, सर्वेषु जनेषु समदर्शिनोऽपीत्यर्थः, कस्यचित् जनस्य, क्वचिदेव
जने, तारामैवकं स्वतःसिद्धा चक्षुःप्रोतिः, नक्षत्रयोगकृता प्रोतिर्षा । “अचिपुत्राश्च
नक्षत्रे तारोक्ता बालधीषिति” इति विश्वः ।

साधारण इति ।—रघूणा रघुवश्रीयाना, साधारणः तुल्यरूपः, गुरुः भवन्नपि ते
तत्र, त्वयीत्यर्थः, सत्त्वत्वविवक्षया षष्ठो, विशेषदृष्टिः अत्यन्तमनुरागीत्यर्थः ; तथा हि,
इन्दुश्चन्द्रः, कं कनं, न नामोदयति ? न प्रीयति ? सर्वमेव नामोदयतीत्यर्थः, पुनः किन्तु,
कुमुदं कैरवम्, अथ इन्दोः, सर्वस्वं परमप्रियमिति भावः । प्रतिबलूपमाऽलङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—“प्रतिबलूपमा सा स्वात वाक्ययोगस्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते वृषण् ॥” इति । आर्षार्थं—“यत्नाः पाटे प्रथमे दादश मात्रास्तथा
दृतीयेऽपि । षटादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्था ॥” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(ट) गुरुवचनेति ।—गुरुवचनस्य, श्रवणे या दृष्ट्या लालसा, आराध इति
धावत् ताम् । अङ्गुशीकरोति अनङ्गुशम् अङ्गुशं इतिशासनदस्यविशेषं तादृशं करोति ।

(ठ) इन्द्रियान्तरानुसारिणः इन्द्रियान्तरं श्रोत्रव्यतिरिक्तं चक्षुरादिकम्, अनु-
सरति अनुधावतीति तथोक्तम् ।

(ड) अपरम् अन्वत्, वक्तव्यमिति शेषः ।

(ण) सर्वेति ।—सर्वेषा सन्देशानां वाचिकानां, सङ्गः सङ्घेयः, तस्य कारिका
कारिणी कारिकां श्लोके, “कारिका तु कृतो श्लोके” इति विश्वः ।

दशरथः । (वादरम्) । अर्वाङ्घ्रितोऽस्मि । किमाज्ञापयति ?
वागदेवः ।—

इतमिष्टं च तप्तं च धर्मंश्चायं कुलस्य ते ।

गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥ १७ ॥

दशरथः । (वदयन्) । सुष्ठु, शिरसि कृतमाचार्य्यवचनम् ।

किञ्च—

अम्भोजोत्तमहत्तरः क्रतुभुजामद्यायमाद्यो रवि-
यज्ज्वानो वयमस्य ते भगवतो भूरस्य राजन्वती ।

अथ स्वं बहु मन्यते सङ्घचरैरस्माभिराखण्डको

येनेतावदकन्धतीपतिरपि स्वेनानुगृह्णाति नः ॥ १८ ॥

(च) अनुष्कारयति श्रुतिविषयं प्रापयति, श्रुतिपदं नेतुमनुबन्धनीत्यर्थः ।

इतमिति ।—अर्थिनः याचकाः, पूर्णकामाः सफलमनोरथाः सन्तः, गृहात्
राजभवनान्त, प्रतिनिवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति, इति यत्, एतत् ते तव, कुलस्य वंशस्य,
इतं “कृदभिहितो भावो द्रव्यस्य प्रकारते” इति न्यायात् ङीवः इत्यर्थः, देवोद्देशेन
अथो ह्यस्यपक्षेपः इति यावत्, एवम् “इष्टं” “तप्तम्” इत्यत्रापि अवनन्तत्वन,
इष्टम् अग्निहोवादिषुः कर्तुः, तप्तं तपश्चरत्वन, अयं धर्मस्य अवश्यकर्त्तव्यः
आर्य्यविशेषश्च । यथा—इतं ङीवः कृतः, इष्टं यागोऽनुष्ठित, तप्तं तपश्चरत्वं कृतं,
अर्वाङ्घ्रितिरिति शेष, च किञ्चु, ते कुलस्य अयं धर्मः विशिष्यत, यत् अर्थिनः पूर्णकामाः
गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते इति । अनुष्टुप्वचनम् ॥ १७ ॥

अथादिति ।—अथ अस्माक मोदत्य वंशस्य, महत्तरः अतिमहान्, आदिपुरुष
इत्यर्थ, रविः सूर्यः, क्रतुभुजा देवानाम्, आद्यः श्रेष्ठः, अभूदिति शेष । वयम् अथ ते
यज्ज्वानः विशिष्या कृतवन्त्राः, अभूमेति शेष, “यज्जा तु विशिष्येष्टवान्” इत्यमरः, अथ
भगवतो भूः पृथिवी, राजन्वती ओम्भनराजप्राणिनीत्यर्थः, “सुगात्रि देशे राजन्वान्”
इत्यमरः ; अथ आखण्डकः इन्द्रः, अस्माभिः सङ्घचरैः स्वं स्वपतिपत्न्य, त्रिखोकी-
राज्यमिति यावत् बहु मन्यते समधिकमाद्रियते इत्यर्थः, येन हेतुना अकन्धती-
पतिः अग्निहोऽपि, स्वेन आत्मना, स्ववन्तित्वर्थः, नः अस्मान्, एतावत् समधिकमिति
ज्ञापः, अनुगृह्णाति, उपदेष्टवदानेनेति शेषः । आर्द्धश्रित्प्रोषितं वचनम् ॥ १८ ॥

वामदंभवः । राजर्षे ! मङ्गजानुभावगम्भीरमहिमानो (त) यूयः
मेव तादृशाय यशसे । (थ) वयं तु केवलमुपदेष्टारः,—
उन्मुदयति हि कुमुदाकरमशरन्निशानिशातनिस्तुषोऽपि
तुषारकिरणः ।

स पुनः किमुच्यते भगवान् द्वितीयपरमेष्ठो वशिष्ठः ? ॥ १८ ॥

अपि च—

इदं वो याज्यानामुदितमुदितं यत् कुलमभूत्

यदिष्टं वा कुवन्नकृत सगरः पूर्त्तमुदधिम् ।

असौ पूर्वेषा तं सुचरितपताका यदमर-

स्रवन्तो कृत्स्नोऽयं त्रिभुवनगुरोस्तस्य विभवः ॥ २० ॥

(त) सृजति ।—सृजनः स्वाभाविकः, य. अनुभावः प्रभावः, तेन गम्भीरः
दुरवगाहः, नादिना माहात्म्या येषा तथाविधा ।

(थ) यशसे तत्तत्पुङ्गवानुष्ठानशानितकोर्त्तये, प्रभवयेति शेषः ।

उन्मुदयतीति ।—अशरदः अरत्कालस्य, निशा रात्रिः, तथा निशातः तेजितः,
समुक्त्वन् इत्यर्थः, तथा निस्तुष निरावरणः, निर्मल इति यावत्, स न भवतीति
अशरदनिशातनिस्तुषः अपि वर्षाकालोनीऽपीति भावः, तुषारकिरणः शीतरश्मिः,
अन्द् इत्यर्थः, कुमुदाकर कैरवनिचयं, तदाधारगलाग्रथ वा, उन्मुदयति हि
विद्याग्रथस्य च, सः पुनः द्वितीयपरमेष्ठो अपरी ब्रह्मा, वशिष्ठः कुः पृथिवी,
तस्याः मुः आनन्दस्य, आकरः आश्रय तं भवन्तमिति भावः, उन्मुदयतीति किम्
उच्यते ? किं कथ्यते ? अत्र किं वक्तव्यमिति भावः । शीतरश्मिस्तु कदाचित्
मालिनता कदाचिन्नर्मलता च अस्ति तु सगवतः सदैव निर्मलत्वमिवाग्रणीय
द्वितीयपरमेष्ठोऽनुक्तम् । कुमुदाकरं वृत्तम्—“एकादशार्धैर्धैरेष्टादशभिः कृत्वा दुर्भौ
पादौ । तः कुमुदाकरवृत्तं अस्मिन् दशाक्षरौ यस्य ॥” इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ १८ ॥

इदं वदति ।—याज्यानां यज्ञभागानां वा युष्माकम्, इदं कुलम् उदितम् उदि-
तम् अतिशयेन उदितं, वर्द्धितमित्यर्थः उदितं मुदतचेति उदात्तमुदितं वा अभूत्
इति ऽयत, वा अथवा, इष्टं यज्ञं, कर्त्तुं सगरः उदधिं समुद्रं, पूर्त्तं खातं, “पूर्त्तं
त्रिषु पूर्त्तित्वात् क्लीबे खानाटिकं मतम्” इति मेदिनी, अकृतं कृतवानिति यत्,
ते तव, पूर्वेणां पूर्वपुरुषाणां सुचारतपताका सुकृताः, वैजयन्तोऽथरूपेण्यः, असी

किञ्च—

कौशिकस्वीकृतस्यापि यदाज्ञाऽतिक्रमादभूत् ।

त्रिशङ्कोरुपभोगाय न द्यौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

(प्रविश्य) ।

प्रतोदारी । जयतु जयतु देवः । देव ! भगवान् कौशिकी
हारमध्यास्ते ।

दशरथः । (सवश्रमम्) । किं कौशिकः ॥

वामदेवः । अहं तमुपेत्य श्रौतेन (द) विधिना पुरस्कृत्य (ध)
प्रवेशयामि तपोनिधिम् । (इति प्रतोदार्यां स च निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (सङ्घर्षम्)—

यः क्षत्रदेहं परितच्य टङ्केस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ।

परीरजोभिः स्वगुणैर्गमाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृह्णानुपैति ॥ २२ ॥

अमरसूत्रलो सुरगदी, मन्दाकिनोत्थः, “अथ गदी सरित् । सवन्ती निम्नगाऽऽपगा”
इत्यमरः ; इति यत् अथ कृत्स्नः समयः, तस्य प्रसिद्धस्य, त्रिभुवनगुरोः वशिष्ठस्य,
विभवः प्रभावः ; वशिष्ठप्रभाविणेषु तत्र पूर्वपुरुषाः तादृशानि मङ्गलानि कर्माणि
साधयामासुरित तात्पर्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २० ॥

कौशिकेति ।—यस्य वशिष्ठस्य, आज्ञाऽतिक्रमात् आदिश्लङ्घनात् हेतोः, कौशिकेन
विश्रामित्वेण, स्वीकृतस्य त्वा मशरीरं स्वर्गे प्रेषयिष्यामीति अज्ञोक्तस्यापि, त्रिशङ्कोः
तदाख्यनरपतेः, द्यौरपि स्वर्गाऽपि, न, भूरपि भूमिरपि, उपभोगाय आश्रयाय, न
अभूत् । अगुष्टवृत्तम् ॥ २१ ॥

(द) श्रौतेन श्रुतिर्देः तद्विहितेन ।

(ध) पुरस्कृत्य परितोष्य, अरेकृत्य इति वा ।

य इति ।—यः तपोमये टङ्केः पाषाणविदारकास्त्रभेदेः, “टङ्कः पाषाणदारणः”
इत्यमरः, अत्रदेहं परितच्य तनूकृत्य खण्डोरुत्थेः, विप्रोष्य इति भावः, ब्राह्मणं
ब्रह्मणस्त्वसि, देहमिति शेषः, उच्चकार उच्चैः कृतवान्, ब्राह्मणं देहं बहुसंज्ञे
इत्यर्थः, अत्यन्तब्रह्मतेजःपूर्णे अकारिति यावत्, परीरजोभिः रजोगुणात् परैः,
रजोगुणात्तिसाध्याभरित्यर्थः, स्वगुणैः निजे, सात्त्विकेः गुणैरित्यर्थः, अमाधः अतल-

(ततः प्रविशति वामदेवोपदिश्यमानवत्सां विश्वामित्रः) ।

विश्वामित्रः । सखे वामदेव ! त्वमधुनेव वशिष्ठाश्रमादा-
गतोऽसि । कञ्चित् कुशलो तावदरुन्धतीनाम्ना पतिव्रता-
मयेन ज्योतिषा सहचरितधर्मा (न) तत्रभवान् मैत्रा-
वरुणिः (प) ।

वामदेवः । विशेषेण (फ) पुनरथ याज्यकुलमुपतिष्ठ-
मानं (व) चिरन्तनप्रणयिनि कौशिके ।

विश्वामित्रः । सखे वामदेव ! चिरेण दशरथो द्रष्टव्य
इति सर्वमनोरथानामुपरि वर्त्तमहे ।

वामदेवः । (सविनयम्) । भगवन् कुशिकनन्दन ! धन्यः
खल्वयं राजा सावित्ः, (भ) यमेवमनुरुध्यन्ते (म) भवन्तोऽपि ।

विश्वामित्रः । सखे ! धन्य एवायं—

नमन्नृपतिमण्डलोमुकुटचन्द्रिकाटुटिन-
स्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसम्पटा ।

स्वर्गः, दुरवगाह इत्यर्थः, स गार्धिपुत्रः विश्वामित्रः अपि, गृहान्, ममेति शेषः,
उपेति आगच्छति, अहो । महाभाग्य ममेति भावः ॥ २२ ॥

(न) सहचरितः सद्गण्डितः, धर्मः येन तथाभूतः, "सखीको धर्ममाचरेत्"
इति शास्त्रादिति भावः ।

(प) मैत्रावरुणिः मित्रश्च वरुणश्च तथोरपत्वं पुमान् मैत्रावरुणिः । पुरा
ब्रह्ममानसजनितं देहमपहाय तपस्यतोर्भिरावरुणयःकोनसा ऊर्वशोगर्भे सन्भूत इति
पुराणात् मैत्रावरुणोत्त सजावीजं ज्ञातव्यम् ।

(फ) विशेषेण कुशलोति शेषः ।

(व) याज्यकुलं याज्यस्य सजमानस्य दशरथस्य, कुलं गृहमित्यर्थः ।
उपतिष्ठमाने समानच्छतोत्थं ।

(म) सावित् सूर्यवशीथः ।

(न) अनुरुध्यन्ते अभिनन्दन्ति ।

नमदिति ।—नमान्तं प्रथिपतन्ती, या नृपतिमण्डलो राजचक्रं, तथा मुकुटानां

अनेन ससृजेतरां तुरगमेधमुक्ताभ्रम्-

तुरङ्गखुरचन्द्रकप्रकारदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

(पुरोऽवभोग्य सहस्रम्) —

चिरादक्ष्णोजांघ्र्यं शमयति समस्तासुरबधू-
कचाक्काष्टिक्रीडाप्रसभसुभगन्धामुकभुजः ।

त्रिलोकौजङ्गालोज्ज्वलसहजतेजा मनुकूल-

प्रसूतिः सूत्राम्णो विजयसहकृत्वा दशरथः ॥ २४ ॥

सखे वामदेव ! इयमनेन पौष्टुप्रतुषारसौकरासारवर्षिणी
सुजनसवाटकीतुक्कमेधलेख्वा पौरस्थेनेव मरुता लोकनाथेन
सहस्रगिखरौक्रियते (य) ।

चिरोटाना, चन्द्रकथा ज्योत्स्नया, प्रमयेति यावत्, दुदिन् सभाच्छप्रमितं यावत्, तत् यथा तथा, स्फुरन् राजन्, यश्चरन्पञ्जव तेन प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिक्षणमिति वा, उक्ता कथिता, प्रकटितेति यावत्, दी.मभ्यत व हृत्कलसम्प्लव यन्व तथोक्तेन, ससृजेति भावः, अनेन दशरथेन, मेदिनी पृथिवी, तुरगमेधेषु अश्वमेधेषु, मुक्तानाम् अभिमन्त्रा विसृष्टानाम्, अत एव अमता सर्वांस्तु दिक्षु विचरतां, तुरङ्गाणां खुर-चन्द्रकप्रकारः चन्द्रकलाकारस्तुरचिद्रसमूहः, तेन दन्तुरा उग्रतानता, व्याप्तिं यावत्, ससृजेतराम् अशिश्येन ससृजे, कतेत्यर्थः । पृथ्वीवत्, “ज-सी ज-स-य-ला वसु-सहस्रतिष्ठ पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ २३ ॥

चिरादिति ।—समस्तानाम् असुराणां या बध्वः अङ्गनाः, तासां कचाक्काष्ट्या केशकर्षणं या क्रीडा तथा प्रसभं सप्तमं, सुभगन्धामुकी पीतिदौ, भुञ्जी वाह्यं यन्व तथोक्तः । त्रिकोणा गङ्गालं प्रसरार्दति भावः, उज्ज्वलं सहजं स्वाभाविकं, तेजः प्रतापः यन्व तथाभूतः मनुकूलं प्रसूतिं सहव यन्व तथाःविषः मनुवंशीय इत्यर्थः, मृगामथः इन्द्रस्य, “सूत्रामा गात्रमित वञ्ची” इतीन्द्रपत्न्यांये असुरः, विषये, असुराणामिति शेषः, सहकृत्वा सहकारी, दशरथः चिरात् बहूकालात् परम, अक्षाः नेत्रदोः लाड्यं लक्ष्मी, रमणीयदधानावादिति भावः, शमयति निवारयति, अशुषी विद्यासयतीत्यर्थः, आनन्देनेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(य) पौष्टुवत् — दीयत्वमस्यतमेव, तुषार इति तस्य लोकराः कथाः, तेषाम् आहारवर्षिणी आहारविषी सुजनानां सङ्गता, सवाटि निचो भावसे, वत्

वामदेवः । भगवन् ! अद्य खलु दिक्षीपकुलकुशलकर्म-
कल्पनतानामङ्करयन्त्रिभिः (१) उदीर्यन्ते किमस्तयानि, (२)
यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुः (३) एवमस्मै नरेन्द्राय
स्यृष्टयति (४) ।

(इति परिक्लानतः) ।

दशरथः । (सङ्घे ससम्पन्नमासनादुत्थायोपसृत्य च) । भगवन् कुशिक-
नन्दन ! ऐक्ष्वाकः पङ्क्तियोऽभिवादयते (५) ।

विश्वामित्रः । स्वस्ति भवते (६) मपरिवाराय ।

(इति सर्वे यथाचितमुपविशन्ति) ।

दशरथः । (सप्रश्रवणम्) । भगवन् विश्वामित्र !—

कश्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः कोऽपि श्रीवापदी वा ?
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवोषि ? ।

श्रीगुरुभ्यो नमः । तस्य मखलेखा घनश्रवो, पीरस्त्रेण पूर्वाद्गन्धर्वेण, मदता वायुना
दृष्ट, लोचनाद्येन सृपतिना दशरथेनेत्यर्थः, सङ्घसन्निधौ स्थिते सङ्घसङ्घवदो
स्थिते, दशरथनाचात्कारकरकौतुकं भूयसा परिचरन्ते इति भावः ।

(१) दिक्षीपेति ।—दिक्षीपस्य कुलं वंशः, तस्य कुशलकर्मणि कुशल-
जनकानुष्ठानानि एव, कल्पनताः कल्पतरवः, तानाम् अङ्कुराः प्रोङ्गाः, तेषां यन्त्रिभिः
पर्यभिः ।

(२) किमस्तयानि नवपद्मवाः । उदीर्यन्ते उद्भाव्यन्ते ।

(३) अत्रभवान् पृथ्वीः । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य सनातनः चिरन्तनः, गुरुः
आचार्यः, विश्वामित्र इत्यर्थः ।

(४) स्यृष्टयति आकाङ्क्षति ।

(५) पङ्क्तियः पङ्क्तिः दश, दशसु द्विसु गत इत्यर्थः, रथो यस्य सः
दशरथः, "पङ्क्तदंशः चरच्छन्दो दशसङ्गादिसु स्थितान्" इति मेदिनी ; अभिवादनस्यै
प्रथममिति ।

(६) स्वस्ति शुभं, भूयधिकति श्रेयः ।

कश्चिदिति ।—कान्तारभाजान् अरय्यवाशिनां, कोऽपि श्रीवापदः वापदकृतः,
परिभवः तिरस्कृतः, पीरैति वायव, कश्चित् भवति वा ? भवति किम् ? मखभुजा

कर्त्तुं वा कश्चिदन्तर्वसति वसुमतोर्दाक्षः सप्ततन्तुः ?

यत्सम्प्राप्तोऽसि ? किं वा रघुकुलतपसामौद्दृशोऽयं विवर्त्तः ॥ २५ ॥

विश्वानिवः । (निदृश) ।—

जनयति त्वयि वीर ! दिशां पती-

नपि गृह्णाङ्गनमात्रकुटुम्बिनः ।

रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवी

प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ? ॥ २६ ॥

अपि च—

वज्राग्निर्देवाः, “यज्ञः सर्वोऽध्वरो घागः सप्ततन्तुर्मेखः क्रतुः” इत्यमरः ; प्रकृष्टेन विघ्नन, यज्ञस्येति शेष, क्रतूना यज्ञाना, उर्ध्वोप न खलु नेव, भुङ्क्ते वा ? वा अथवा, वसुमतो पृथिवी, दाक्षिणा यत्स तथाविधः, सप्ततन्तुः यज्ञः, (कर्त्तुं) कर्त्तुं करणाय, अन्तः सन्ति, वसति कश्चित् ? किम् ? यत यतः, सम्प्राप्तः समागतः, अस्ति ? भवति ? किं वा रघुकुलतपसा रघुः-शोडशानां तपोऽनुष्ठानानाम्, ईदृशः अयं, विवर्त्तः ? परिपाक ? रघुवशीथाना तप प्रभावेणैव भवादृशाना गृह्णाङ्गनं सम्भवतीति भावः । स्रग्धरा वृत्तं, “सभैर्याना वयेथ विमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तयेथम्” इति तल्लक्षणात् ॥ २५ ॥

जनयतीति ।— हे वीर । त्वयि भवति, दिशा पतीनपि दिक्पालानपि, पृथ्वीनपि इति वा, गृह्णाङ्गनमात्रे त्वदीयगृह्णाङ्गणे एव, कुटुम्बानि पीष्यवर्गी, “कुटुम्बं पीष्यवर्गे च” इत्यमरमाला ; एषा सतीति तादृशान् कुटुम्बिन, सर्परारारविच्छिन्ना- निति यावत्, सप्ततन्तुः-शोडशानात् भयात् वेति भावः, जनयति कुर्वति सति, रिपुः शत्रुः, विघ्नकृदिति भावः, अस्माकमिति शेषः, इति एवं, श्रुतिरेव शब्दमात्रमेव वसन्ते, परन्तु विघ्नकृतां नामापि न श्रूयते इति भावः ; नः अस्माकं, तु पुनः, प्रतिभयस्य भयङ्करस्य, भयङ्करोः शत्रोरित्यर्थो वा, शत्रुभ्यः भयस्य इति वा, “भयङ्कर प्रतिभवम्” इत्यमरः, “प्रतिभयं भये भोक्षे” इति च हैमः, उन्नतिः वृद्धिः, कुतः अस्तु ? भवतु ? न कुतोऽपि भयकारकात् इति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह न-भौ” इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाङ्गतभुजासम्भारगम्भीरया
त्वहृत्त्या शिथिलीकृतस्त्रिभुवनवाषाय नारायणः ।
अन्तस्तोषतुषारसौरभमयस्त्रासानिलापूरण-
प्राणोत्तुङ्गभुजङ्गतल्पमधुना भद्रेण निद्रायते ॥ २७ ॥

दशरथः । (सवैल्लक्षितम्) (६) । भगवन् विश्वामित्र !

अभ्यमित्रिणस्य तत्रभवतः सुनासौरस्य नासौरपूरकेण पदाति-
परमाणुना (क) मयाऽपि कटाचिदुद्धृतं धनुः, यन्मूलः (ख)
अयमनौकलोकप्रवादो भवन्तमाप्याययति (ग) ।

दत्तेति ।—दत्तम् इन्द्राय अभयं येन तादृशः विश्वाम् विलासः यस्य तत्राभूतः, एत
एव अङ्गतः विश्वयजनकः अनौक्तिकः इति यावत्, यः भुजयोः बाहुयुगलस्य, “अथा
भुजा । इयोः बाहौ करे” इति मेदिनी, सम्भारः बलमित्यर्थः, तेन गम्भीरया उद्धृतया,
महत्या इति यावत्, तत्र हृत्त्या व्यापारेण, आचरणेनेत्यर्थः, पृथिवीपालनरूपेणेति
यावत्, हेतुना त्रिभुवनस्य वाषाय परिरक्षणार्थे, परिरक्षणे इति यावत्, शिथिलीकृतः
शिथिलप्रयत्नोक्तः इत्यर्थः, उपेक्षनाय इति भावः, नारायणः अधुना अन्तस्तोषेण
आन्तरसन्तोषेण, तुषारः शीतलः, समुद्रसलिलेनेति भावः, सौरभमय श्रीभजनस्योर्ध्वः,
नाभिलोकमलसस्य कांदिति भावः, यः आसानिलः निश्वासवायुः, नारायणस्येति शेषः,
तेन आपूरणं परिपोषण यस्य तत्राभूतेन, प्राणेन तदाप्यवायुना, चतुष्कः समुद्रतः,
स्फीत इत्यर्थः, सर्पाणां वायुमुक्त्वादिति भावः, भुजङ्ग एव शेष एव, तल्पः शय्या यस्य
तत्र यथा तथा, भद्रेण सुखेन, निद्रायते स्वपिति । शार्दूलविक्रीडितं दशमम् ॥ २७ ॥

(६) सवैल्लक्षितं सलञ्जमन्दहासम् ।

(क) अभ्यमित्रिणस्य अमितान् शत्रून्, अभिसुखं गतस्य सामर्थ्येन शत्रूणामभि-
सुखं गच्छतः इत्यर्थः, “यो गच्छत्यर्थं विहायतः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रोऽप्यभ्य-
मित्रोऽपि ॥” इत्यमरः ; सुनासौरस्य इन्द्रस्य, “हृदयवाः सुनासौरः पुरुङ्गतः
पुरन्दरः” इतीन्द्रपर्व्यां अमरः, नासौराणां सेनामुखानाम्, अचगामिसेनानां वा,
“नासोरोऽयमन्तरि” इति विश्वः ; पूरकेण सङ्गापूरकेण, सङ्गावृद्धिचारिणेत्यर्थः,
पदातिपरमाणुना सुदृढपदातिनेत्यर्थः ।

(ख) यन्मूलः यन्निवन्धनः ।

(ग) आप्याययति प्रीत्यति ।

विश्रान्तः । (लोकाह्वयतम्) । सखे !—

त्रैलोक्याभयसङ्गकेन भवता वीरेण विस्मारित-

स्तज्जौमृतमुहूर्तमखडनधनुःपाण्डित्यमाखण्डनः ।

किञ्चाजस्रमहापितेन हविषा सम्पुङ्गमांसोत्सव-

त्सर्वाङ्गीणबलीविलुप्तनयनव्यूहः कथं वर्त्तते ॥ २८ ॥

वानदेवः । महाराज भूकश्यप ! यथाऽऽह भगवान्
कौशिकः (घ) । स्वयमनेकधा सुधर्मायामध्यचीकृतम् (ङ)
अहमपि ब्रवीमि—

त्वय्यर्हासनभाजि किञ्चरगणोद्गीतैर्भवदिक्रमै-

रन्तःसम्भृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्ती कृतौ ।

नेलाक्यति ।— पाण्डित्य इन्द्रः, यथाया लोकाणा समाहारः तिलोको वा एव
त्रैलोक्यं तिसृषु, तत्र चमये निर्भयतायां, अग्रकेन प्रतिभूतकपेण, वीरेण भवता
तत् प्रसिद्धं, जौमृतस्य मेघस्य, मुहूर्तं चरितं, मखडनं अखण्डरथभूतं,
यत् अग्रे रामधनुरिति इन्द्रधनुरिति च नामकं, तस्मिन् पाण्डित्यं कौशलं,
विस्मारितः, निष्प्रयोजनत्वात्तदनुदङ्गस्येति भावः; किञ्च अपरस्य, अखण्डन-
अनवरतं, मखेषु यज्ञेषु, प्रार्पितेन दत्तेन, हविषा हवनोपद्रव्येण, सम्पुङ्गं प्रसङ्गं,
यत् नास्तेन अङ्गसतो अङ्गसतो, या सर्वाङ्गीणा सर्वाङ्ग्यापिनो, बली पुंसैरिच्छं,
तथा विलुप्तः विनष्टः, समाखण्ड इति आगतं, नयनव्यूहः नेत्रममूहः, अखण्डनयना-
नीति भावः यस्य तदाभूतः सन्, अखण्डं त्वत् प्रपीति पदमध्याङ्गत्वं अन्वयः कर्तव्यः,
अहमपि अतिक्रम्य च, वर्त्तते । हविर्भुङ्क्त्वात् अग्रस्य हविर्भोजनेन अरीरक्षीकृतं,
तेन च तस्मिन् अमुहूर्तः, बलीभिर्य नेलाका समाख्यादानमिति महतेषामपि ह्यर्थेण
केचित् विद्यतेति निश्चयः । आर्द्धलोकः कृतं १२८ ॥ २८ ॥

(घ) भूकश्यप ! भुवि पृथिव्यां, कश्यपमुनेरवतार इत्यर्थः, विश्रान्तकलाङ्गि
भावः । भयवान् कौशिकः विश्रान्तः, यथा चाह ब्रवीति, तत्तर्थात् शिवः ।

(ङ) सुधर्मांशु सुष्टु धर्मः यत्नानिति तदाख्यायां देवममायानिच्छतेः,
“जात् सुधर्मां देवसभा” इत्यन्तरः; अनेकधा बहुवारत, अख्यचीकृतं प्रसङ्गीकृतं,
हृष्टमित्यर्थः ।

अधीति ।— त्वयि अर्हासनभाजि आसनार्हावीने अग्नि, इन्द्रोति शिवः,

उन्मोलङ्घवदौयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्योच्चर-

हाप्सैरेव विलोचनेरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ २९ ॥

दशरथः । (सञ्चितम्) । वामदेव ! त्वमपि भगवन्तं गाधि-
नन्दनमनुप्रविष्टोऽसि (च)—

एतस्मै समराङ्गनप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-

हन्मोलियुतिमण्डलोद्भुजस्तम्भाय जम्भारये ? ।

निर्यङ्गिर्वहिरेष रोषदहभज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव

स्त्रै रज्यङ्गिरपीक्षणैः समतनोदाग्नेयमस्तं द्विधाम् ॥ ३० ॥

किञ्चराणां देवथीनिविशेषाणां, गणैः समूहैः, उद्गतेः उद्येः गान्धारयामिष
कोत्तितैः, भवतः बिक्रमेः शौर्यैः, असुरपराजयव्यापारेरिति यावत्, अन्तः मन्त्रिषु,
सम्भूतः सज्जातः, मत्सरः बिहेषः यस्य तथाभूतोऽपि, ना परित्यज्य एनं मर्त्यमुप-
स्तुयन्तीति ईर्ष्याकुलितचित्तोऽपीति यावत्, आकारण्य चित्तविक्रान्तजनितमुखस्त्रान्यादेः
मत्सरचिह्नस्य, गुप्तो संवरणे, कृतो दण्डः, भगवान् परमेष्ठ्यैवान्, आखण्डलः इन्द्रः,
उन्मोलङ्घिः गान्धारवात् उद्गच्छङ्गिः, भवदौयदक्षिणभुजायाः तव दक्षिणबाहोः, इन्द्रस्य
वामभागावस्थितत्वादिति भावः, रोमाञ्चैः पुलकैः, विह्वानि संसृष्टानि, अत एव
उच्चरन् उद्गच्छन्, वाप्यः अशुजलं यन्म्यः तथाभूतैः, विलोचनेः नेत्रैः, आनन्दं
हर्षं, सक्रान्तश्रवणमिति भावः, अभिनयति प्रकाशयति । शार्दूलविक्रीडितं
वपम् ॥ २९ ॥

(च) अनुप्रविष्टोऽसि अनुसृतोऽसि, अनुसरसौत्वयं ।

एतस्मा इति ।—प्रज्वलता प्रदोष्यमानेन, दम्भोलेः वज्रक, युतिमण्डलेन प्रभा-
निचयेन, उद्गटो दारुणो, मुजावेव जम्भो यस्य तथाभूताय, समराङ्गनप्रणयिने
सक्रान्तभूमिप्रवाय, सर्वदा युद्धक्षेत्रवर्तिने इत्यर्थः, एतस्मै जम्भारये जम्भामुरझवे
इन्द्राय, कः तिष्ठेत ? कः आत्मनो युद्धाभिप्रायं प्रकाशयेत् ? युद्धार्थं सन् एतत्कभीपे
कस्तिष्ठत् ? न कोऽपीत्यर्थः । एषः इन्द्रः, वहिः निर्यङ्गिः निर्गच्छङ्गिः, रोष क्रोध एव,
दहनः अग्निः, तस्य ज्योतिषा शिखरानां, स्फुलिङ्गैरिव कथोरिव, "निष्ठु स्फुलिङ्गोऽपि-
कथः" इत्यमरः ; रज्यङ्गिः रक्तता गच्छङ्गिः, स्त्रैः निकैः, इक्षणैः नेत्रैरपि, द्विधा शकृष्णौ,
प्रतीति शेषः, आग्नेयम् अस्त्रं समतनोत् विचारितवान्, ववर्षेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वपम् ॥ ३० ॥

विश्रान्तिः । (सनीरवं दशरथपाहुनाद्यम्) । राजर्षे ! विशिष्ट-
शिष्य !—

संभ्रतोऽयं यदि तव भुजच्छायया सम्प्रतीन्द्रो

निर्विघ्नश्चौरियमभिनवा कौटुम्भी ते प्रशस्तिः ? ।

इच्छाकूषा लिखितपठिता स्वर्बधूगण्डपीठ-

क्रीडापत्रप्रकरमकरीपाशु गार्ह्यं हि वृत्तिः ॥ ३१ ॥

दशरथः । भगवन् सर्वाङ्गतनिधे ! (छ) भगवन्तमनुगन्तु-
मुक्तिप्रत्युक्तिकया के वयम् ? (ज) । एवं किल त्रिशङ्कुसङ्कोर्त्त-
नोपाख्यानपारदृष्टानः (झ) पौराणिकाः कथयन्ति—

त्रासोत्कम्पत्रिटशपरिघन्मौलिमाणिक्यमाला-

बालादित्यप्रकरकिरणस्मेरपादारविन्दे ।

संभ्रत इति—यदि अयम् इन्द्रः तव भुजच्छायया बाहुवलाशयेषु, सम्प्रति
निर्विघ्नोः निर्विघ्ना विघ्नविरहिता, शोः सम्प्रति यत्न तादृशः, संभ्रतः सञ्जातः, तदा
अयं ते तव, अभिनवा नूतना, प्रशस्तिः प्रशंसा, सुख्यातिरित्यर्थः, कौटुम्भी ? का ?
नेय तव अभिनवा प्रशस्तिः, आप तु कुलक्रमागतैवेत्याह, इच्छाकूषाभिति—
स्वर्बधूना सुरसुन्दरीणा, गण्डपीठेषु कपीकदेशेषु, यः क्रीडापत्रप्रकरः विलासाद्यै
विरचितपत्रावलीसमूहः, तत्र या मकरी मकराख्यजलजन्तुको चित्रितेति भावः,
तस्याः पाशुगार्ह्यं रक्षेति यावत्, असुरभद्रदूरीकरत्वेन तासा चेतसः प्रफुल्लता-
सम्पादनद्वारा इति भावः, इच्छाकूषा लिखितपठिता लिखिता पठिता च,
प्रसिद्धेति यावत्, वृत्तिः व्यापारः, कुलधर्म इत्यर्थः । मन्दाकाला वृत्तिं, "मन्दाकाला-
इत्युच्चिरस-तरोर्मो म-नी ती गयुग्मम्" इति तद्वचश्चात् ॥ ३१ ॥

(छ) सर्वाङ्गतनिधे ! सर्वाभ्यांशय !

(ज) अनुगन्तुम् अनुसरणम् । उक्ति प्रत्युक्ति कया अथन-प्रतिप्रश्नमेत्यर्थः । अयं
के ? न केऽपीत्यर्थः, न समर्था इत्यभिति भावः ।

(झ) त्रिशङ्कुति—त्रिशङ्कुः तदाख्यदृष्टतेः, सङ्कोर्त्तनं अरितवर्धनं यत्र
तादृशं, यत् अपाङ्कान्तं आख्यायिका, तत्र पारदृष्टानः पारजातिनः, तदभिनवा
वृत्ति यावत् ।

भाषिति ।—भाषेण प्रश्नेन, इच्छामः, अर्थः ज्ञानः, वलाः तदाभूता, वा त्रिशङ्कु-

प्राचीमिता भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे

कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ ३२ ॥

(विद्वत्) ।

जवाटाराहुं त्वासुपनमति वर्गे दिविषटा-

मपव्यप्तो मन्दैरजनि रथहंसैः कमलभूः ।

नियच्छामो जिह्वा न तव चरितेभ्यः किमुत ते

सुधामध्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ ३३ ॥

(अस्त्रलि वहा) । भगवन् ! प्रसीद तावत् ; उत्तरोत्तरेषां

परिषत् टेवसभा, सभाच्छदेवदन्तमित्यर्थः, तस्या नीलिषु किरिटेषु, या माषिक्यमात्रा माषिक्याख्याद्वयविशेषसजः, ता एव बालादित्यप्रहरणिरथाः नबोदितहाटग्रस्यप्रभाः, तैः स्मरं विकसितं, रक्षितमिति भावः, पाटारविन्दं चरणकमलं यच्च तथाभूते, त्वयि भवति, एतां वर्त्तमाना, प्राचीं पूर्वतनीं, विधाटुक्रतामित्यर्थः भुवनरचनां जगरुष्टिम, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, निर्मिमाणे कृवाणे सति, महेन्द्रः देवराजः, कार्पण्योक्तीः हीनवचनानि, 'कुरुया एवं मा कुरु मा कुरु' इत्येवं रूपेणात्तंस्वरेण प्रायेणावाक्या- न्नीति यावत्, अन्तरायं विद्व, सृष्टिमिति शेषः, रचितवान् कृतवान् । पुरा द्वितीयां सृष्टिं कर्तुमुद्यतं विश्रामितं भयीहया टेवाः समुपेत्य पादपतनेन दैन्यवचसा च शमवनासुरिति पुराणवार्त्ता । मन्दाकान्ता उत्तम ॥ ३२ ॥

जवाटिति ।—दिविषटां टेवानां, वर्गे गणै, त्वां भवन्तम्, आराहुं सन्तोषयित्, जवान् वेगात्, अन्तरमिति यावत्, उपनमति उपगच्छति सति, मन्दैः मन्दैरगामिभिः, रथहंसैः रथयोन्निहतहंसैः उपलक्षितः, हंसवाहितरथासृष्ट इत्यर्थः, कमलभूः ब्रह्मा, अपव्यस्तः अशुक्लच्छिष्टेन इत्यर्थे, अजनि संज्ञकः, हंसानां मन्दैरगामितया सत्वरं जन्तुनक्षमत्वादिति भावः ; वयं तव चरितेभ्य चरितशोर्त्तनेभ्यः, जिह्वा रसना, मे नियच्छामः न निवारयामः, किमुत ? अत्र किं वक्तव्यम् ? नैव तव चरितवर्णने निवर्त्तनमहे इत्यर्थः ; यद्वा—किमुत इति विकल्पे अथवा इत्यर्थः, "वाञ्छी उताञ्छी किमुत विकल्पे किं किमुत च" इत्यन्तरः ; सुधामध्रीचीनाम असृतसृष्टचरीणां, पीयूषसदृशमनोहारिणीनामित्यर्थः, ते तव वाचाम अवसरः समयः, अतिपतति अतिवर्धते, अस्त्राकां वचनानि तव वचनावसरमदस्त्रैव प्रसरन्ति इत्यर्थः, किमर्थमागमनं श्रोतुमिच्छामीति भावः । अस्त्रिणी उत्तम ॥ ३३ ॥

महोत्सवानां (ज) कदाचिदपि न तृप्यन्ति पुंसां हृदयानि,
यदियं त्वदुपस्थानसुलभसम्भावनाऽतिप्रसङ्गसङ्गीतनत्तं कौ (ट) मे
चित्तवृत्तिर्नियोगानुग्रहाय स्पृहयति । अपि च—

एताभिस्तव कौतुकीतिभिरपि त्रैविद्यमूर्त्तिरिव

त्वष्टस्यामरशिल्पिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरेः ।

पूताः स्मो वयमद्य यद्यपि तदप्याज्ञामपि स्थामही !

बोद्धुं विष्टरनघंता रघुकुले कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ ३४ ॥

विश्रान्तिः । (विष्टर) । ऐन्दुमतेय ! (ठ) किमन्यत

नियोज्यं (ड)—

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्य-

सङ्ख्यदुग्धमयसागरगभंगीरेः ।

(ज) उत्तरोत्तरेषाम उत्तरोत्तरवर्तिनाम् । महोत्सवानामिति अक्षरे षष्ठी ।

(ट) त्वदिति—तव उपस्थानेन उपस्थित्या, सुलभः सुप्रापः, स्वयमुपगत
इत्यर्थः, यः सम्भावनाऽतिप्रसङ्गः समादरातिशयः, तस्य सङ्गीते सङ्गीतने, नर्तनं
नटी, तत्कटश्रीत्यर्थः ।

एताभिरिति—यद्यपि वयम् एताभिः पूर्वीकृताभिः, कौतुकीतिभिः परिहास
वचनेः, अमरशिल्पिना विश्वकर्माया, त्वष्टस्य तनूकृतस्य, शाश्वत्यत्वे समारोप
उद्घर्षणेन मन्दप्रभोक्तस्येत्यर्थः, “तष्ट त्वष्टो तनूकृते” इत्यमरः, यथायां वेदान
समाहारः त्रिवेदी, वा एष त्रैविद्यं, तत् मूर्त्तिर्यस्य तथाभूतस्य तथोक्तस्य शरीरस्य
त्यर्थः, दिनकृतः सूर्यस्य, अवच्छेदा एव खण्डभूतास्येव, याणि वेदाक्षराणि तैरि
पूताः अः पवित्रोक्तता भवान् । पुरा सौर तेजोऽवच्छेदानया सूर्यपदया संश्रया पित
विश्वकर्माऽभिहितः सूर्ये यन्त्रोद्भिखितं कृत्वा किञ्चित् हीनतेजसमकरोदिति पुराणस्य
तदपि तथाऽपि, आशा नवतः आदेशं, बोद्धुं सत्यादयितुं, विष्टं कर्मकारः, “विष्टि
कर्मकारे विष्टु” इति मेदिनी ; स्वा भवेयम्, अही । अनघंता अमूल्यता, असाधारण
नित्यर्थः, अर्धिकासंपूरणे इति भावः ; कल्पान्तं आप्रसङ्गं, रघुकुले उन्मीलतु प्रसरतु
शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ ३४ ॥

(ठ) ऐन्दुमतेय । इन्दुमतीतनय !

(ड) नियोज्यम् आदेश्यं, वक्तव्यमिति यावत् ।

राजान्नदं बहुलपक्षदलम्गाम्-

च्छेदोऽवलेस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ ३३ ॥

पुनरिदानीमाप—

यशःस्तीमानुच्चैरुपचिनु चकीरप्रणयिनी-

रसज्ञापाण्डित्यच्छेदुरशशिधामन्त्रमभरान् ।

अपि त्वत्तेजाभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-

मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामस्वरमणिः ॥ ३६ ॥

किन्तु कतिपयरात्रमायुधमघ्नोचा (ढ) रामभद्रेण सन्नि-

निर्मुक्तोत ।—इ राजन् । निर्मुक्तः मुक्तकञ्चुक , निर्भीकरहितः इत्यर्थः, “निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः” इत्यमरः , यः शेषः यमलनागः, तद्वत् धवलाणि शुभाणि तेः, अचलेन्द्रः मन्दरगिरिः, तेन मन्थः विलोडनं, तेन सङ्घस्य, समुच्छालतः, यः दुग्धमयसागरः शीरोदधिः, तस्य गर्भवत् अभ्यन्तर इव, गौराणि तेः, तथा बहुलपक्षे कृष्णपक्षे, “बहुला नीलिकाया... । पुच्छग्रो कृष्णपक्षे च—” इति मेदिनी , दलम् उन्मीलन्, यः मृगाश्च्छेदः चन्द्रस्य, तद्वत् उज्वलानि तेः, बहुलपक्षं शुक्लपक्षापेक्षया चन्द्रस्य स्पृष्टयोयत्वयोतनायेति बोध्यम् ; तव यशोभिः विश्वं जगत्, अशोभि अलङ्कृतम् । वसन्ततिलक इत्यम् ॥ ३५ ॥

यश्च इति—चकीरप्रणयिनीनां चकीरीणां, या रसज्ञा जिह्वा, “रसज्ञा रसज्ञा जिह्वा” इत्यमरः , तस्याः पाण्डित्यं नेपथ्यं, चन्द्रिकापानचातुर्यमिति यावत् ; उक्तञ्च, “चकीर्ये एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्माणि” इति , तस्य छेदुरः भेदकः, यश्च चन्द्रिकाभ्रमात् तस्याः पाण्डित्यच्छेद इति बाह्व्यम् ; अशिशामन्त्रमभरः चन्द्रकिरणभ्रान्तप्रणयः येषु तान्, उच्चैः मूढतः, यशःस्तीमान् शोचिरीशोन्, उपचिनु उच्चं गत , तथा तव तेजाभिः प्रतापैः, किरणैश्च, तमसि दुःखे अन्धकारे च, शमिते शान्तिं गमितेऽपि, अशो अस्वरमणिः सूर्यः, नभसि आकाशे, दिशां यात्रामैत्रीं गमनेन निवृत्ता, नितरा केवलं, रक्षतुः, तवैव तेजसा तत्कार्ये साधिते तस्य उदयस्य निरर्थकत्वेऽपि केवलमिदानीं दिव्य भ्रमणं पूर्वमेवोरक्षणाद्येति तात्पर्यम् । शान्तिमान् अलङ्कारः, तद्वत् दर्पणे—“सास्यादतस्त्रिंशद्वुद्धिर्भानिमान् प्रतिभोऽस्त्रिता” इति । शिखरिणी इत्यम् ॥ ३६ ॥

(ढ) आयुधमघ्नोचा आयुधेन अस्त्रेण सह, अचति गच्छति, विचरतीत्यर्थः तादृशेन अस्त्रसहचरेण, अस्त्रधारणेत्यर्थः । “यः सञ्जायति सप्रज्ज् सः” इत्यमरः ।

हितवैतानव्रतानाम् (ण) अस्माकमाश्रमपदं सनाथीकरिष्यते
(त) । अपि च—

मध्ये कृत्य घनं धिनोति जज्ञधिः स्वैरम्बुभिर्भेदिनीं
हन्ति स्त्रे किरणैस्तमिस्रमरुणं कृत्वाऽन्तराले रविः ।
त्वं रामान्तरितस्य पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-
मीडुक्काऽपि परोपकारसुहृदामिव स्वभावो हि वः ॥ ३७ ॥
किञ्च—

दृष्ट साक्षादसुरविजयी नाकिनां चक्रवर्ती
मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणो दण्डनोतिः ।

(ष) सन्नहितेति ।—सन्नहितम् सन्निहितं, वैतानव्रतं यज्ञवर्त्म येषां तथोक्ता-
नाम् । “वितानो यज्ञ उल्लोच” इति मेदिनी ।

(त) सनाथीकरिष्यते सरत्नकं करिष्यते, रत्निष्यते इत्यर्थः ।

मध्येकृत्येति ।—जज्ञधिः सजुष्टः घनं मेषं मध्येकृत्यं दारोक्त्येति यावत्, स्वैः
अम्बुभिः जले, मेदिनीं पृथ्वीं, धिनोति तर्पयति, रविकरेणाकृतं जलेजलमूर्ध-
मुखाय मेषो भूवा इष्टिद्वेषेण पततीति श्राम्नात् जज्ञधिनोत्येति मेषदारेण
मेदिनीतर्पणं बोध्यम्, रविः सूर्यः, मरुणं स्वनामधेयम्, अन्तराले मध्ये, कृत्वा स्वैः
किरणैस्तमिस्रं तिमिरं, हन्ति नाशयति, त्वं रामान्तरितः, रामः अन्तः
मध्ये, इतः ततः, सन्निहित इत्यर्थे यत्र तादृशः इति वा रामान्तरितः, राम मध्ये
कुर्वन्नित्यर्थः, निजैरेव प्रतापैः तेजोभिः, प्रजा प्रकृतवर्गो, पालय रक्षस्व,
परोपकारे परहितसाधने सुष्ठु इति अन्तःकरणे येषां तथाभूतानां, वः युष्माकम्,
कुंडलं एवविध, सोऽपि अग्निरवन्धीयः, एव स्वभावः हि प्रकृतिरेव । सामान्येन
विशेषसमर्थनद्वयोऽर्थांतरत्वात्, तदुक्तं दर्शये—“सामान्यं वा विशेषेण विशेषेण
वा बोद्धे”, “कार्येषु कारणेनेदं कार्येषु च सत्यर्थः” “साधस्येतेतरैर्वासांस्त्वान्यःशो-
ऽष्टधा ततः ॥” इति । शार्दूलश्रविकीर्णतं इति ॥ ३७ ॥

दृष्ट इति ।—नाकिनां देवानां, चक्रवर्ती प्रभुः, इन्द्र इत्यर्थः, असुरविजयी
अपुराणामिव जीता, न तु अशर्मस्येति भावः, त्वन्तु असुरविजयो अशर्मावजयी चेति ;
किञ्च, असुरविजयी इत्यनेन तस्य स दृष्ट-ध्वजद्वयनादिदृष्टत्वात्, तेन च तस्य दुष्कृतिनी
राज्यं पाददृष्टमिति च शक्यं, तत्र तु न तथेति ; यथा—असुरविजयित्वान्

पातालेन्द्रादङ्घ्रिभयमथास्त्येव नित्यानुषक्तं

तन्न पुण्ड्रैरजनि भवता वीर ! राजन्वतो भू ॥ ३८ ॥

दशरथः । (सन्निपादमात्मगतम्) । कथमिदमस्माकं सकललोक-
शोकशङ्कहरणशौकशोतलीभ्यः कौशिकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवास-
वैमनस्यमुत्पत्स्यते (य)!! दृष्टं वा निःशेषानन्दानिःस्वन्दिनौ-

कर्मदेव सङ्गामासक्तश्च तस्य प्रजापालने नैव दृष्टिरिति श्लथ्यते, तव तु न तथेति ;
किञ्च, अमुनाया विजयः अतुरकार्णवविजय इत्यर्थे, स अस्मास्तीति तद्वान्तः
अपुरेर्निजित इत्यर्थे देवीमाहात्म्यादिषु महिषासुरादिभयंभुङ्गस्यथा दर्शनात् ;
अनस्य प्रजावशेषाद्यन्तत्वात् तद्रज्य स्थितिर्न युक्ता, त्व न कदाऽपि विजित
इति च व्यज्यते । बाहुषो वरुणसम्बन्धिनी, दस्युनीतः दुष्टानां नियन्त्राय
विवरितं भोतपास्त, मत्स्यः मत्स्यसम्बन्धी, न्याय व्यवहारः, वषा यादृग्गच्छेः,
तथा कथयति प्रकाशयति, वरुषो हि जलार्थिपतिः तत्प्रजाव मत्स्य-दयो जलधरा,
तेषां व्यवहारः, सजातीयदुर्वलमच्छत्वं, तथा च, वरुणस्य दस्युनीतः साधूनामस्य-
धनात् सङ्घातनेर्बलवद्भिर्नैव इति फलं, न तु तत्त्वतो दुष्टनियन्त्रणमात्रे तद्राज्ये
स्थितिर्न युक्तेति व्यज्यते । अथ किञ्च, पातालेन्द्रात् बाहुकेः, अङ्घ्रिभयम् सर्पभोतिः,
निदानुक्तं सततसम्बन्धनं, अस्त्येव ; अङ्घ्रिभयमित्यस्य अङ्घ्रिभ्यः भयम् अङ्घ्रिणां
भयमिति शाय ; तथा च, पाताले राजा बासुकिः, तत्प्रजाव सर्पाः, तेः सङ्घ-
बासी सत्युरेव, तदुक्तं—“सर्पे च गृहे बासी सत्युरेव न सशय.” इति, सर्पांश्चात्र
रज्जु बाहुकेर्भयं, कदाऽप्यान् गुरुहाय प्रदास्यतीति, तन्न युक्तस्य वाच इति श्लथ्यते ।
हे वीर ! तत् तस्मात्, न, अस्मकं, पुण्ड्रे सुरतेः, भवता भू पृथिवी, राजन्वतो
सुराजशंसता, न्यायपरायणराजाधिष्ठिता इत्यर्थं, “सुराशि देशे राजन्व न्”
इत्यमरः, अगति जाता, तव राज्ये न कश्चिदपि प्रजानां क्षेयः इति भावः । मन्दा-
ज्ञाना उपम ॥ ३८ ॥

(७) सञ्चरति ।—सकलानां लोकाणां जनानां, शोकः एव शङ्कः इदञ्च
निहितं शान्तमिति यावत्, तस्य सङ्हरणम् उत्पाटनं, शीलं अभावी येषां
तथाभूताः, शीतलाः शीतलाः तेषां । कौशिकप्रसादेभ्यः विन्नामिनाद्युपदेशः ।
रामभद्रेति ।—रामभद्रश्च प्रवासेन विदेशगानेन, वैमनस्य विमनस्कत्वं, विषाद
दशरथः, मने त श्रेयः उत्पत्स्यते सङ्घट्टयति ।

नामपौन्दुकरकन्दलोनां कमलवनोमोलनं कलङ्कस्थानम् (द) ।

(विद्यम्) । का गतिः (ध) —

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्र-

ग्रावादक्करिभिरेकधुरीणः ।

मां प्रसूय कथमस्तु विगौतो ?

हा ! परार्थविमुखो रघुवंशः ॥ ३९ ॥

विश्रान्तिः । (सञ्चितम्) । राजर्षे ! ममकारो हि राजपुत्रेषु
राज्ञामुपलालनक्लेशाय केवलम्, उपयोगस्तु प्रजानाम् (न) ।
यथैतत्—

(द) वा अथवा । नि शेषेति ।—नि शेषः परिपूर्णः, निरतिशय इत्यर्थः, व
पानन्दः तस्य निःशब्दलोना वाच्योनाम् । इन्दुकरकन्दलोना चन्द्रकिरणनिचवानाम् ।
कमलवनोमोलनं सुद्रुपप्रबनमङ्गीचन, पद्मसङ्कीर्णसाधनमित्यर्थः, कलङ्कस्थानं
कलङ्कनरमित्यर्थः । सललाकदुःखहरणस्य नदीयदुःखजननं नगदानन्दिनचन्द्रक
पद्मनिमोलनमिवाति तात्पर्यम् ।

(ध) गतिः उपायः ।

कूर्मेति ।—कूर्मराजः कमठपतिः, पृष्ठे सानर-वनसहितसप्तहोपबसुन्धराधारक
इति भावः, भुजगाधिपः बासुकिनागः, शिरसि पृथ्वीधारणकर्ता इति भावः,
गोत्रवाच्यः कुलपर्वता, दिक्करिणः दिग्गताः तेः, एकधुरीणः समनधुरन्धरः,
पृथिव्याः भारवहनशील इत्यर्थ, रघुवंशः मां प्रसूय कथं केन प्रकारेण, परार्थविमुखः
परकार्यसाधने पराङ्मुखः सन्, विगौतः निन्दित, अस्तु ? भवतु ? हा । इति
खेदे, कूर्मराजादयः सदैव तत्तदवलम्बनरूपकार्यकारित्वेन यथा परार्थसाधनपराः,
रघुवशाऽपि तथा, किन्तु यदि रामप्रदानेऽहं पराङ्मुखो भवेयं, तदा रघुवंशी
नयेव कलङ्कपातितः स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

(न) ममकारः ममत्वबुद्धिरित्यर्थः । ममेत्यव्ययम् । उपलालनेति ।—
उपलालनं सन्तर्पणेन शरीरपोषणं, तेन क्लेश तस्ये, यथा—उपलालने सयत्र पोषणे,
रक्षकवर्द्धने इत्यर्थः, यः क्लेशः कष्ट तस्ये । उपयोगः उपकारः । राज्ञां ममत्वबुद्ध्या
निजपुत्रोपलालनं केवलं क्लेशकरं, न तु किञ्चिदपि क्षोपकारकं, परन्तु
भाविप्रजानां सुखविधानार्थमिति भावः ।

कष्टा वैधव्यथा कष्टो नित्यमुद्वहनक्षमः ।

श्रवणानामलङ्कारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथः । भगवन् ! परमनुगृह्यता वयमेवं तत्रभवता
सम्भाव्यमानाः (प) ; किं पुनरक्ततास्त्रः क्षीरकण्ठो (फ)
वत्सोऽयमिति सुग्धोऽस्मि (ब) ।

विनामितः । (विद्वस्य) । सखे ! तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिसृष्टिं
पुरोधाय चरितब्रह्मचर्य्यत्रतस्य (भ) धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्त्र
क्षशास्त्रप्रसादादस्मास्त्रायतन्ते (म) ।

दशरथः । (सविनयोपरोधन) । भगवन् ! उच्छ्वसितमपि (य)
रघुराजवीजिनां त्वढायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासम्प्रदायः ।
शङ्के, सहस्रकिरणकुलैकपक्षपातेनैव (र) सहस्रं वत्सरान्

दृष्टान्तेनैतत् समधर्षति, कष्टति ।—श्रवणानां श्रोत्राणां, वैधव्यथा वैधव्यगतिता
पीडा, कुण्डलधारणार्थमिति शेषः, कष्टा क्षेपदायिनी, तथा नित्यं सततम्, उद्वहने
कारण्योः कारण, यः क्षमः क्षान्तिः, परिश्रम इत्यर्थः, सोऽपि कष्टः, तु किन्तु, कुण्डलं
कार्यभूषणं, कपोलस्य गण्डदेशस्य, अलङ्कारः श्रीभोजनकालित्यर्थः ॥ ४० ॥

(प) सम्भाव्यमाना सादरमध्यर्थ्यमाना इत्यर्थः ।

(फ) किं पुनः किन्तु इत्यर्थः । अक्ततास्त्रः अशिचितधनुर्वेद इत्यर्थः । क्षीरकण्ठः
दुग्धपायी, दुग्धपीष्य इति यावत् ।

(ब) सुग्ध मूढः, किंकार्मुकविमूढः इति यावत् ।

(भ) पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । अरितेति ।—अरितम् अनुहितं, ब्रह्मचर्य्यत्रतं
धेन तत्तामृतस्य, बाशङ्गेनोपनीतस्येति भावः ।

(म) क्षशास्त्रस्य नाम पूर्वप्रपितामहस्य, धनुर्वेदोपदेशुः गुरोरिति भावः,
प्रसादात् अनुग्रहात् । आयतन्ते आयत्ताः इत्यर्थः, धनुर्वेदसंस्कारो मयेवास्त्र
सम्पादनीय इति भावः ।

(य) उच्छ्वसितं जीवन्म । रघुराजेति ।—रघुराजः बीजो आदिपुरुषः प्रधान-
पुरुषो वा येषा तद्योक्ताना रघुवश्रीयानामित्यर्थः ।

(र) शङ्के मन्वे । सहस्रेति ।—सहस्रकिरणस्य सूर्य्यस्य, कुलं वंशः, तस्मिन्
एवः अहितोषः, पक्षपातः खेदः तेन ।

भगवन्तं कशाश्वमुपासीनो दिव्यास्त्रमन्त्रोपनिषदमध्यगोष्ठाः
(ल) ।

विश्वामित्रः । अलं च ते रामभद्रेऽपि बालोऽयमित्यलीकसम्भा-
वनया (व) ; दिवस्पृथिव्योस्तिमिरतिरस्करिणीं तरषिरणु-
तरोऽपि तेजसा तिरस्करोति (श) ।

दशरथः । (उपासीन) । भगवन् ! कुशिकवंशकेतो ! कस्य
तलिनी (व) तादृशी जिह्वा, यस्वामपि ब्रुवाणमधरोत्तरेणाभि-
सन्धत्ते ? (स) (उपवाय्यं) । (ङ) वामदेव ! एवमत्रभवान्
कौशिको ब्रवीति ।

वामदेवः । राजर्षे ! किमत्र प्रष्टव्या वयम् ?—

कौशिकोऽर्थी भवान् दाता रक्षणीयो महाक्रतुः ।

रक्षिता रामभद्रेद्येदनुमन्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥

(ल) उपासीनः आराधयन् । दिव्यास्त्रेति ।—दिव्यानि अस्त्राणि तेषां
मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररहस्यम् । अध्यगोष्ठाः अधोतवानसीत्यर्थः ।

(व) बालोऽयं शिशुरयम् । अलीकसम्भावनया इवामननेन, निव्याशङ्कयेत्यर्थः ।

(श) तरषिः सूर्यः “द्युमण्डिराणिभिन्नः” इति सूर्येपर्याये अमरः ।
अणुतरोऽपि अतिक्षुद्रोऽपि, तेजसा किरथेन प्रतापेन च, दिवस्पृथिव्योः द्वावा-भूम्योः,
तिनिरमेव अन्यकारमेव, तिरस्करिणीं जगन्निष्ठां तां, तिरस्करोति अपनयति,
निरस्यतीत्यर्थः ।

(व) तलिनी स्त्राणां, परिष्कृतेति वाच्यं, “तलिनां विरले लीके स्त्राण्येऽपि
वाच्यलिङ्गत्वम्” इति विश्वः ।

(स) अधरोत्तरेण अधरः वादः, उत्तरः प्रतिवादः तेन वादप्रतिवादिनेत्यर्थः ।
यदा—अधरोत्तरेण सत्यमद्वैता, सत्यार्थकेन महाशक्त्या वा वाक्पपञ्चेनेति भावः ।
अभिसन्धत्ते वाचते, पराजयते इति वाच्यम् ।

(ङ) उपवाय्यं, “रहस्यं यदन्वयं पराद्वैतं प्रकाशयति । नाज्य शर्मणनाभोगान्
क्षुतं तदपवारितम् ॥” इति खल्वचोक्तमपवारितं क्त्वा, अन्यतो मुखं पराद्वैत्येः ।

कौशिक इति ।—कौशिकः विश्वामित्रः, अर्थी वाचकः, भवान् दाता, महाक्रतुः

अपि च—

जगतीभारखिन्नानां विन्नामो भवतामयम् ।

यत् यथाकामसम्पत्ति-प्रौतार्थिसुखदर्शनम् ॥ ४२ ॥

किं च विशेषेण—

प्रुरयितुमर्थिकामान् मैत्रावरूपेण गोत्रगुरुणा ते ।

सन्दिशता सन्दिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

दशरथः । वामदेव ! एवमेतत्—

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षेषु ।

विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथौना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

(विद्वद्य) ।

महायज्ञः, रक्षणीयः, चेत् यदि, रामभद्रः रक्षिता रक्षाकर्ता, यज्ञस्येति भावः, भवेदिति श्रेयः, तदा वयम् अगुतन्मानद अगुतोदानदौ । अगुष्टुप् इति ॥ ४२ ॥

जगतीति ।—जगत्याः पृथिव्याः, भारेण पावनरूपकाश्र्यातिशयेन, खिन्नानां क्लिष्टानां, श्रान्तानामित्यर्थः, भवता भवाद्दशाना भूपाशानामित्यर्थः, अथ एवः एव, विन्नामः श्रान्तिदूरीकरणं, अमापनीदनीपाय इति यावत्, यत् कामसम्पत्ति-मनसिक्लम्व इति यथाकामं प्रायणाऽगुदधं द्रव्यं, तस्य सम्पत्त्या कामेन, प्रीताना इष्टा-नाम, अर्थिणा श्रावकाना, सुखदर्शनम्, अस्मिन्नाशानुदपधनप्राप्त्या याचकानां प्रफुल्लसुखदर्शनजनितानन्दानुभव एव भवता चित्तविनीदनीपाय इति निष्कर्षः । अगुष्टुप् इति ॥ ४२ ॥

प्रुरयितुमिति ।—अर्थिणां याचकाना, कानान् अभिवाप्तान्, प्रुरयितुं सफलयितुं, सन्दिशता वाचिकं प्रेषकता, ते तत्र, गोत्रगुरुणा कुलाचार्येण, मैत्रावरूपेण वशिष्ठेन, अयमेवार्थः विन्नामभाव रामभद्रानरूपविषय इत्यर्थः, समाधिदृष्टः योगवलीन प्रत्यक्षो-क्तः, अत एव, सन्दिष्टः मत्पुखेन वाचिकतया प्रेषित इत्यर्थः । आर्या इति ॥ ४३ ॥

ध्यानेति ।—नैष्ठिकाना निष्ठा उत्कर्षः, तत्र आसक्ताः नैष्ठिकाः तेषाम उत्कर्ष-शालिनां, तपःसङ्घा उत्कर्षे प्राप्तानामित्यर्थः, निष्ठा व्रतं वा प्रयोजनमेवा नैष्ठिकानां व्रतपराया, वन-निवृत्तादिना वृद्धिं प्राप्तानामित्यर्थः, "निष्ठोत्कर्ष-व्यक्तव्योः । क्लेशे निपत्यो नाशेऽन्ते निषां दौ वाचने व्रते" इति दारावली ; सर्वेष्वेवार्था सर्वमार्गैः, प्रसन्नारिणी, सर्वतोमुखीत्यर्थः, मतिः बुद्धिः, ध्यानमयेन चित्तस्य वाच्यविषयविमुखी,

क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे
 सुनौ विश्वामित्रे भगवति गते सम्प्रति गृहान् ।
 तपोलेश्क्षेशादुपशमितविघ्नप्रतिभये
 प्रवृत्ते यष्टुं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(सुनिं प्रति) । जगद्गुरो ! गाधिनन्दन !—

त्वं दौष्टिच्यमाणो मे रामभद्रं प्रतीक्षसे ।

तन्नः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनौ ॥ ४६ ॥

करणात्मकेन, दृष्टिपातेन ज्ञानबीजेनेत्यर्थः, प्रकषेण चत्यर्थे, मुषितः अपहृतः, निराकृत इत्यर्थः, आखण्ड अतीतानागतकल्प, अध्वनः मार्गेषु च, विप्रकर्षः दूरत्वं येषां तथाभूतेषु, त्रिपयेषु वस्तुषु, क्रमते प्रसरति, योगबलेन सर्वमवगच्छतीत्यर्थः । आर्यां वृत्तम् ॥ ४४ ॥

क्रियाणामिति ।—क्रियाणां यज्ञानामिति यावत्, रक्षायै रक्षाय, दशरथम् उपस्थाय उपलब्ध, दशरथसमीपमागत्येत्यर्थः, भगवति सुनौ विश्वामित्रे विमुखे पराङ्मुखे, अक्षयकामे इति भावः, गृहान् आश्रमान्, गते प्रस्थिते, तथा तपोलेश्चक्षेत्राण्यमितपसः, क्षेशात् व्ययात्, यद्वा—तपसि तपस्यर्थाया, यः लेशक्षेत्रः ईषत्-क्षेत्रः तस्यात्, स्वल्पक्षेत्राणितपस प्रभावादित्यर्थः, न तु नष्टता कृच्छ्रेणार्जिततपःप्रभावात् तादृशतपःप्रभावेण एतत्पुत्रदविघ्नोपशमने निष्पृथोजनत्वादिति भावः, उपशमितं निरस्तं, विघ्नेभ्यः यज्ञविघ्नान्निघ्नान्निघ्नैः, प्रतिभयं तावः येन तथाभूते, मत्साहाय्यविनाऽपि ईषत्यावेण तपःप्रभावेणैव यज्ञविघ्ने निराकृते सतीति भावः; यष्टुं यज्ञं सम्पादयितुं, प्रवृत्ते वा प्रक्रान्ते सति, रघुकुलकथैव अधिना ज्ञाननापूरणत्ववार्त्तैव, अस्तम् अदर्शनं, लोपमिति यावत्, अयते गच्छति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

त्वमिति ।—दौष्टिच्यमाणः दौष्ट्या प्रवेक्ष्यन्, यज्ञे दौष्टितो भविष्यन्नित्यर्थः, त्वं चेत् यदि, रामभद्रं प्रतीक्षसे अपेक्षसे, प्रत्यवेक्षकं करोषि इत्यर्थो वा, तत् तदा, नः आकाङ्क्षम्, इयं मेदिनौ पृथिवी, अधोप्या भूमिरित्यर्थः, पतिव्रतावृत्तम् एकपतिव्रताया निबन्धनं, "प्रवासे मालिना कृशा" इत्यादिकल्पमिति यावत्, चरतु अनुतिष्ठतु; राम एवास्याः पतिः, तच्च त्वया सह मनने प्रवाहित्वात् अस्याः प्रोषितभर्तृव्रतत्वात्तद्विचिन्तामालिनादिकं भवति, तथा च, इयं भूमिः रामविरहेण नितरा व्यधिष्यति, तन्नुत्तरं रामः प्रत्यर्पणोऽय इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(त्रेपथ्याभिमुखः) । कः कोऽत्र भोः !

(प्रविशन्) ।

दीवारिकः । किमाज्ञाययति देवः ?

दशरथः । आह्वयतां रामभद्रः ।

वामदेवः । लक्ष्मणश्च ।

दशरथः । (साक्यतन) । ऋषे ! पृथक्प्रयत्नापेक्षी नाद्य-
मर्थः (क) । न खलु प्रकाशमन्तरेण (ख) तुहिनभानुरज्जि-
हीते ।

(दीवारिकी निष्क्रान्तः) ।

(ततः प्रविशतो राम-लक्ष्मणौ) ।

रामः । (सङ्घर्षम्)—

सुराधीशक्रोधाज्जगदपरथा कर्तुमपरे

पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः ।

धृतास्तुष्टेनामो वहिरपि च वैश्वानरपथात्

कथा पौराणो यच्चरितमिति ह स्म प्रथयति ॥ ४७ ॥

(क) पृथगिति ।—अयम् अथः लक्ष्मणाज्ञानरूप इत्यर्थः, पृथक् स्वतन्त्रतया, द्वितीयमित्यर्थः, प्रयत्न प्रयासं, न अपेक्षते इति तद्योक्तः, रामाज्ञानेनैव लक्ष्मणाज्ञानेनाज्ञानस्य सिद्धरितं भावः ।

(ख) प्रकाश प्रकाशते इति प्रकाशः आतपः, ज्योत्स्ना इति यावत्, “प्रकाशो धीत आतपः” इत्यमरः । अन्तरेण विनेत्यर्थः । तुहिनभानुः शीतलिकरथः, अन्त इत्यर्थः । अज्जिहीते उद्गच्छतीत्यर्थः ।

सुराधीशति ।—सुराणाम् अधीशः इन्द्रः, तस्मिन् क्रोधः रीषः, विशङ्कोः स्वशिव्यस्य स्वर्गात् अंशमनित इति भावः तस्मात् हेतो, अपरथा अन्यविधम्, एतदनुकूप इतीय-
मित्यर्थः, जगत् कर्तुं सृष्टम्, अपरे च अन्ये च, एतज्जगत्सृष्टुः ब्रह्मणः अतिरिक्ताः इत्यर्थः, सप्त सप्तसङ्क्रायाः, भुवनपितरः जगत्सृष्टारः, पुराणब्रह्माणः इति यावत्, कृताः सृष्टाः, तथा तुष्टेन अनन्तरमेव इन्द्रादीनां प्रविपातात् प्रीतेन, प्रशमितक्रोधेन सतेति भावः, अमो आत्मना सृष्टाः सप्तसङ्क्राया भुवनपितरः, वैश्वानरपथात् वायुपथात्, आकाशोद्यप्रदंशविशेषादिति यावत्, यत्र मरुतोच्चादयः ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः सन्तीति

कथं, सोऽपि भगवान् विश्वामित्रः स्वयमस्माभिरुपचरि-
ष्यते (ग) !! (इति परिक्रानन् पुरोऽवलीक्य उवाचिग्रथं उपयन्) ।
नूनं विनयनस्त्रयोस्तात-वामदेवयोस्तृतीयः प्रशान्तपावनीया-
कृतिः (घ) स भगवान् विश्वामित्रो भविष्यति ।

लक्षणः । (साङ्ख्योक्तम्) । आर्य्य !—

अयमयमीदृशप्रथमविश्वसनौयतनु-

र्भुवनभयङ्करोः कथमधत्त कृषोऽपि मुनिः ? ।

स्थितमिदमेव वा मृदुमनाञ्जलुषारतमा-

स्तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महीषधयः ॥४८॥

भावः, बहिः पश्यान् पदेशे इत्यर्थः, धृताश्च स्थापिताश्च, इति एवं, पौराणो कथा
पुरातनी वार्ता, यस्य विश्वामित्रस्य, चारतं प्रभाषामिति यावत्, प्रथयति च विस्तारयति
अ, प्रकटयामास इत्यर्थः । इति पादपूर्वाद्युक्तमर्थम् । शिशुरिणो वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(ग) उपचरिष्यते सेविष्यते ।

(घ) प्रशान्तेत ।—प्रशान्ता सीमा, पावनीया पवित्रताजननी, आकृतिर्यस्य
तथोक्तः ।

अथतिसि।—अयमथमिति सत्सुमे दिङ्कृतिः । अयमयं स पश, मुनिः
विश्वामित्रः, ईदृशीन प्रथमेन प्रकृष्टेन प्रसगुणेन, शसगुणसङ्गावादित्यर्थः, विश्वसनीया
अशङ्कनीया, तनुः शरीर यस्य तदाभूतः अपि, भुवनानां भयङ्करो भौतुपादिकाः,
कषः क्रीधान्, कष्टं केन प्रचारेण, अथय ? धृतवान् ? येन स्थितस्य जागतो विष्वक्,
द्वितीयस्य जागतः सृष्टिश्च प्रारब्धेति भावः, का पश्यवा, इदमेव स्थितं स्थितिः,
मर्यादित्यर्थः, नियन इति यावत्, यत् मृदुवः क्रोमलाः, मनीषाः कृतीकारिण्यः,
तुषारतमाः तुषारवत् अतिशोतलाः, अलिनीत्या इत्यर्थः, महीषधयः दिङ्गीषधयः महा-
प्रभावसम्पन्नाः पार्वत्यक्षतादिविशीषाः इत्यर्थो वा, तमास अन्धकारे, तदाख्ये गुणे च
अति, सहसैव ज्वलन्ति प्रोच्यन्ते । कौकिलकं वृत्त—“इय-मृतु-भागैर्यतिभुतं यदि
कौकिलकम्” इति लक्षणपात । कृष्य तु प्रायुक्तं “यदि भवतो न कौ म-म क-ला
पुष नदंष्टकम्” इति नदंष्टकमेव कृष्यादियतिभुतं चेत् कौकिलकं ताम वृत्तिति
ज्ञातव्यम् ॥४८॥

रामः । वत्स लक्ष्मण ! एवं दुरवगाहगम्भोरासित्रीयन्ते,
(६) महान्तः । अपि च—

व्रतविघ्नतिकरीभिरप्सरोभिः

सह जगदस्य निगृह्यतो गृणन्ति ।

नमदमरशिरःकिरौटरीच-

मुकुलितरोषतमांसि चेष्टितानि ॥ ४९ ॥

वामदेवः । (दृष्ट्वा सङ्घर्षम्) । कथमागतो रामभद्रः !! (मुनिं प्रति) । भगवन् ।—

ब्रह्मज्योतिर्विवर्त्तस्य चतुर्धा देहयोगिनः ।

ऋष्यशृङ्गचरोरंशः प्रथमोऽयं महाभुजः ॥ ५० ॥

विश्वामित्रः । (चमत्कीक्य सङ्घर्षसम्भ्रमम्) । वामदेव ! किमुच्यते,
आरण्यकेषु (च) किमपि प्रकल्यतमं ब्राह्मण्यऋष्यशृङ्गस्य । न

(६) दुरवगाहति ।—दुरवगाहाः दुर्बोध्याः, गम्भोराः गम्भीरमतवस्य । चिदो-
यन्ते वाच्यव्यवह प्रतीयन्ते, लोकाणां चेतः समत्कुर्वन्ति इति यावत् ।

व्रतेति ।—व्रतस्य तपसः, विघ्नं विघ्नं, कुर्वन्तीति तपोक्ताभिः, अप्सरोभिः
देववर्त्तकीभिः, सह जगत् भुवनं, निगृह्यतः भक्षीकर्तुमुद्यच्छत इत्यर्थः, अस्य
मुनेः, नमता प्रक्षिपततान, अनराणां देवानां, शिरःकिरौटानि भौलिस्यमुकुटानि,
तेषां रोचिर्भिः प्रभाभिः, अरचपतितामिभिरिति भावः, मुकुलितं सुदृढं, सङ्घुचित-
मित्यर्थः, उपग्रहितमिति यावत्, रोषः क्रोध एव, तस्य अश्वकारः शेषु तथाभूतानि,
चेष्टितानि चरितानि, गृह्यन्ति स्तुवन्ति, पौराणिका इति शेषः । पुष्पिताया वृक्षम्
—“अयं ननुगरेफतो यकारो मुनि तु न-को ज-र-गाय पुष्पिताया” इति
तल्लक्षणात् ॥ ४९ ॥

व्रज्योति ।—महाभुजः, महाबाहुः, अयं राम इत्यर्थः, चतुर्धा चतुर्भागेन, देह-
योगिनः शरीरसंयोगनवापुवत्, प्रतिपन्नदेहस्य इत्यर्थः ब्रह्मज्योतिः ब्राह्मं तैजः, तस्य
विवर्त्तस्य परिचामभूतस्य, ऋष्यशृङ्गचरोः ऋष्यशृङ्गकृतापेक्षितस्येति भावः, प्रथमः
आद्यः, ज्येष्ठ इत्यर्थः, अंशः भागः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५० ॥

(७) आरण्यकेषु आरण्यवासिषु, तापसेषु मध्ये इत्यर्थः । विभाषणः
ऋष्यशृङ्गस्य जनकः ।

केवलममुना वत्सेन ब्रह्मर्षिविभाण्डकः पुत्रवता धुरमारोपितः,
दशरथोऽपि ।

दशरथः । भगवन् ! एवमेवैतत्—

ये मैत्रावरुणं पुरोहितवतो वंशे मनोर्जज्ञिरे
तास्ता वैनयिको. क्रिया विदधिरे शेषां च युष्मादृशः ।
तेषामञ्चलमेष ते दशरथः सम्प्रत्यमौ ये पुन-
र्जातास्ते ध्रुवमृथशृङ्गतपसामेश्वर्यमिच्छाकवः ॥ ३१ ॥

(राम-लक्ष्मणावपसंपत.) ।

दशरथः । वत्सी ! भगवानेष निःशेषभुवनमहनीयो (छ)
महामुनिः कौशिकः, प्रणम्यतम् ।

राम लक्ष्मणो । (उपसृष्ट.) । भगवन् ! विश्वामित्र ! सावितौ
(ज) राम-लक्ष्मणावभिवादयेत (भ्र) ।

विश्वामित्रः । वत्सी ! आयुष्मन्तौ भूयास्ताम् । (इति मुनाभ्यां
गृहीत्वा रामं निदंष्ट्यं च सबहुमानस आत्मगतम्)—

वशिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्दधति जगतामाभ्युदयिकीं
धुरं सम्प्रत्येत दिनकरकुलीनाः क्षितिभुजः ।

ये इति।—मैत्रावरुणं वाशुष्ठं, पुरोहितवतः पुरतः आपद्यतः, पुरोहितं कुर्वत इत्यर्थः, मनोः वंशे ये राजानः, जज्ञिरे जाताः, युष्मादृशः भवादृशाः, महर्षय इति शेष, येषां मनुवंश्याणां, वैनयिकीः विनयाद्यानहेतुभूताः, तास्ताः क्रियाः शिक्षादानादिका इत्यर्थः विदधिरे कृतवन्तः, ते तव, एषः अहं, दशरथः तेषां मनु-
वन्दीयानाम्, अञ्चलं प्रान्तदेशः, शेष इत्यर्थः, युष्माभिः शिक्षितानां राज्ञा मध्ये
अहमेव शेष इत्यर्थः, सम्प्रति अमौ एते, ये पुन इत्युक्त्वः इत्युक्त्वशोयाः, रामादय इति भावः, जाताः उत्पन्नाः, ते ध्रुवं निश्चयेन, कृत्यशृङ्गतपसाम् ऐश्वर्यं प्रभावः,
महात्मानिभ्यः । शार्दूलविकीर्णतं व्रतम् ॥ ५१ ॥

(छ) निःशेषिति।—निःशेषस्य समसस्य, भुवनस्य महनीयः पुजनीयः ।

(ज) सावितौ सूर्यदृश्यो ।

(भ्र) अभिवादयेते प्रणमतः ।

वशिष्ठोक्तैरिति।—दिनकरकुलीनाः सवितवंशीयाः, एते क्षितिभुजः राजानः,

गृहे येषां रामादिभिरपि कलाभिश्चतसृभिः

स्वयं देवो लक्ष्मोस्तनकलशवारीगजपतिः ॥ ५२ ॥

अपि च—

त्वं तास्ताः स्मृतवानृषो दशतयीस्त्वप्रीतये यज्वभिः ;

स्वाहाकारमुपाहितं हविरिह त्रेताग्निराचामति ।

त्वां क्षीरोदजलेशयं क्रतुलिङ्गः पृथ्वीमवातौतर-

न्नुहता दशकन्धरप्रभृतयो निष्पाहितारस्त्वया ॥ ५३ ॥

रामदेवः । (सञ्चितम्) । वत्सो ! अयमचभवान् भवन्ती नेतु-
मागतः ।

राम लक्ष्मो । यदभिरुचितं भवति ताताय च ।

वशिष्ठेन उक्तोः उपदिष्टैः, मन्त्रे मन्त्रवाभिः, जगताम् आभ्युदयिणीम् आभ्युदयः मङ्गलं
तस्मात्प्रणीतव्यम्, धुरं राज्यभारं, दक्षति चारयन्ति, बहन्तीत्यर्थः, येषां राज्ञां, गृहे
सम्प्रति लक्ष्म्याः स्तनकलशः कुम्भकुम्भः एव, वारी गजवन्धनस्तम्भविशेषः, “वारी तु
गजवन्धनी” इत्यमरः ; तत्र बह इति शेषः, गजपतिः गजैन्द्रः, तत्सदृश इत्यर्थः,
लक्ष्मोक्तान्त इति भावः, स्वयं साक्षात्, देवोऽपि नारायणोऽपि, रामादिभिः चतसृभिः
कलाभिः अग्नेः, अवतीर्थ इति शेषः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ५२ ॥

सम्प्रति ब्रह्मस्वरूपेण रामं स्तोति, त्वमिति ।—इं राम । इत्यध्याहार्यं, त्वं तास्ताः
प्रसिद्धाः, दशतयोः दशसङ्ख्याकाः, ऋषः ब्रह्मस्मृतिरूपा ऋग्वेदीक्षा गाथा इति यावत्,
स्मृतवान् ? स्मरसि किम् ? इत्यर्थः, इह जगति, त्रेताग्निः “गार्हपत्यो दक्षिणाग्नि-
र्हवनोयस्त्रयोऽग्रयः । अग्नित्रयमिदं त्रेता—” इत्युक्तवर्षास्त्रविधोऽपि, यज्वभिः
यथाविधि याग कुर्वन्निः याज्ञिकैः, “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः, तत्र
प्रीतये शक्तीवाचं, स्वाहाकार आहृति मन्त्रकरणकमित्यर्थः, उपाहितं दत्तम्, अग्नौ
आहुतमित्यर्थः, हविः इत्यम्, आचामति मन्त्रयति, क्रतुलिङ्गः यज्ञाग्निः देवाः,
क्षीरोदजलेशयं क्षीरसामरशाधिर्न, त्वा भवन्त, पृथ्वीं मेदिनीम्, अवातौतरन्
अवतारकानासुः, राक्षसविनाशाय इति भावः ; त्वया उदहताः दुराचाराः, जगन्ध-
पोकला इति यावत्, दशकन्धरप्रभृतयः रावणादयः, निष्पाहितारः निष्पद्यीतव्याः,
विनाशवितव्याः इत्यर्थः । शार्दूलविकीर्णं इत्यम् ॥ ५३ ॥

(दशरथसो सखदनाडाव भगवन् । कौशिक । इत्यर्हति मन्वूपोडनिगृह्यमाचक्षते)

(अ) वामदेवस्य मुखमीक्षते ।

वामदेवः । इमौ तौ राम-लक्ष्मणौ । (इत्यर्पयति) ।

(विद्यामित्रः सादरं गृह्णाति) ।

(नेपथ्ये शङ्खध्वनिः) ।

(वामदेवो निमित्तमनुभोदमानो दशरथमुज्जासयति) ।

(पुनर्नेपथ्ये) ।

वेतालिकः (ट) । सुखाय माध्यन्दिनी (ठ) सन्ध्या भवतु
देवस्य (ड) । सम्प्रति हि—

किरति मिहरे विष्वद्वीचः करानतिवामनौ

स्थलकमठवद्वेडच्छाया जनस्य विचेष्टते ।

गजपतिमुखोद्गौरैराप्यैरपि त्रसरैणुभिः

शिशिरमधुरामेषाः कच्छस्यलीमधिगिरते ॥ ४४ ॥

(अ) मन्वूपोरेति ।—मन्वु शोकः, “मन्वु श्रीको तु युक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ; तस्य सन्पौडेन अशुद्रेकनमितपोडनातिशयेन, निगृह्यमाचः इत्यमरः, अक्षयो यस्य तथोक्तः ।

(ट) वेतालिकः बन्दी. राज्ञां स्तुतिपाठकः इत्यर्थः, “वेतालिका कोषधरा वन्दितः स्तुतिपाठकाः” इत्यमरः ।

(ठ) माध्यन्दिनी मध्याह्नकालिकी ।

(ड) देवस्य दशरथस्य ।

किरतीति ।—मिहरे सूर्ये, विष्वद्वीचः सर्वतः सञ्चारिण इत्यर्थः, “विष्वद्वृद्ध विष्णुश्चरति” इत्यमरः, करान् मयूखान्. किरति वर्षति सति, मध्याह्ने समुपस्थिते सतीत्यर्थे, जनस्य लोकात्, अतिवामनौ अतिखर्षा, देवच्छाया शरीरस्य- प्रतिबिम्ब, स्थलकमठवत् स्थलस्थितकूमरवत्, विचेष्टते आचरति, लोकेर्दृश्यते इत्यर्थः, मध्याह्ने क्वाया अतिश्रद्धा पादप्रदं दृश्यते इति भावः. तथा एषाः हरिणा, गजपतीनां मुखान् उद्गौरैः उतचितैः, अप्य. कलीयैः, त्रसरैणुभिः “जालान्तरगते भानौ यत् रुक्मं दृश्यते-रजः। प्रथमे तत् प्रमाणाणां त्रसरैणुं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तपरिभाषाविशेष परिमितैर्जलक्षेत्रित्यर्थः, शिशिरं शीतला, अत एव मधुरा मनीषारिणी तां तादृशीं

अपि चेतानो पटोरतरकुटीरकुटीरमध्यासीनाः (ढ)—

प्रत्यक्षरस्रुतसुधारसनिर्विषाभि-

राश्रीभिर्भयधिकभूषितभोगभाजः ।

गायन्ति कञ्चुकविनिङ्कृतलोमहर्ष-

स्वेदीर्मयस्तव गुणानुरगेन्द्रकन्याः ॥ ५५ ॥

विश्वानिवः । सुखे दशरथ ! प्रियमपि तथ्यम् (ण) आह
रतालिकः,—

मन्दोद्धूते शिरोभिर्मणिभरगुरुभिः प्रौढरोमाश्चदण्ड-

स्फायन्निर्मोकसन्धिप्रसरटावगजत्सम्पदस्वेदपूराः ।

। अक्षरस्रुतं कञ्चुकीयदंशं, "जलप्रायमनूपं स्यात् पुलि कञ्चुस्तवाविषः" इत्यमरः ;
। विशीरते चाश्रित्य स्वपत्नीस्येः । हरिचोदितं— "न-स-म र-स-खा गः स्रुवेदेर्देयै-
रिषी मता" इति तद्वचसात् ॥ ५४ ॥

(ढ) पटीरेति ।—पटोरतरक्यन्दनदण्डः, "पटीरस्यन्दनतरो" इति मेदिनी ; तत्र
पीटरं रस्यमेव, कुटीरं चूदग्यजम । अध्यासीनाः अर्चयितुमार्थाः ।

प्रत्यक्षरंति ।—प्रत्यक्षरम् अक्षरे अक्षरे, गानस्येति भावः, स्तुतः चरितः, यः
। धारसः अस्मद्वचः, तेन निर्विषाभिः विषयस्याभिः, सुधायाः विषङ्करत्वादिति भावः,
। राश्रीभिः देहाभिः, "स्त्री त्वाश्रीर्हिताश्रसाऽऽदंष्ट्रयोः" इत्यमरः, अर्थाचकं यथा तथा
। विती यो भोग, फणदेशः, "भोगः सुखे स्वरादिभूतावद्दिष फण-कायथीः" इत्यमरः,
। भजन्ते इति तत्रोक्ताः, उरगेन्द्रकन्याः भुगजकुमार्याः, कञ्चुकेः निर्मोकेः, विनिङ्कृताः
। पिता, लोमहर्षाः रोमाश्च, गानरसास्वादजनितानन्द्यादिति भावः, स्वेदीर्मयस्य
। र्मयवाहास्य, गानप्रसन्नगिता इति भावः याभिः तथाभूताः सत्यः, तत्र गुणान् नावन्ति
। कीर्णयन्ति । वसन्ततिलकं वचनम् ॥ ५५ ॥

(ण) तथ्यं सत्यम् ।

मन्दोद्धूतेरिति ।—मणिभरीष्य शिरःस्थितरत्नभारीष्य, गुरुभिः गुरुत्वसम्पत्तेः,
। उद्धूतेरिति भावः, अत एव मन्दमन्दरं यथा तथा, उद्धूतेः उतीक्षितेः, यथा—
। उक्त्वन्वितेः, चालितेरित्यर्थः, शिरोभिः फणैः उपलक्षिता इत्यर्थः, विशेषये दतीया ;
। तत्रा-पीठः उक्त्वः, रोमाश्चः लोमहर्ष एव, दण्डः अगुहः, रोमाश्चस्य कार्कश्यात्
। दण्डादिवचरत्वात् प्रसारितदेहस्य दण्डवत् दीर्घत्वाच्च दण्डत्वेनारीप इति भावः,

जिह्वायुग्माभिपूर्यान्नविषमसमुद्गोर्णवर्णाभिरामं

वेलाशैलाङ्गभाजा भुजगयुवतयस्त्वङ्गणानुङ्गणन्ति ॥ ५६ ॥

(सविनयविलसचित्तं च) । राजर्षे ! प्रत्यासीदति (त) दीक्षा-
प्रवेशसमयः, तदेवंविधमधुरगोष्ठौभङ्गनिष्ठुराणां प्रथमे (थ)
तावत् वयमिव भवितुमिच्छामः ।

(दशरथो राम-लक्ष्मणावबलीक्य वाच्यभरोत्तरङ्गितलोचनो मुनिं प्रति भगवन् ।

इत्यर्हति वाचःसाम्भ माटयति ।)

वामदेवः । (ससम्भ्रमम्) । भगवन् ! कौशिक ! साधय, शिवाः

(द) सन्तु पत्यानो वत्सयो राम-लक्ष्मणयोः ।

(इत्युत्थाय सर्वे यद्योचितमाचरन्ति) ।

तेन स्थायन् स्फोतता गच्छन्, वः निर्मोहः कष्टुकः, तस्य सन्धेः संयोगस्त्वानात्,
देह-निर्मोहयोः सन्धिस्थरन्ध्रप्रदेशादित्यर्थः, प्रसरन् विस्तारं गच्छन्, अविगलंश्च
अस्रवश्च सम्प्रदः सय्यक् दुर्घः, खेदपूरः चर्मप्रवाहश्च, गानश्रमजनित इति भावः यासां
तथाभूताः ; सन्धेरिति पञ्चमो एकत्र हेतौ अन्वयापादाने इति बोध्यम् ;
वेला समुद्रकूलं, "वेला कालो च सीमायामन्धः कूट-विकारधो" इति मीढिनी ;
तत्र यः शैलः पर्वतः, तस्य अङ्गभाजः उत्सङ्गवर्तिन्श्च, भुजगयुवतयः भुजङ्गतद्वयः,
जिह्वायुग्मेन जिह्वाद्येन, भुजङ्गानां द्विजिह्वत्वादिति भावः, अभिपूर्णे व्याप्त, यत् आननं
मुखं, तेन विषम विपर्ययं, दुर्वीर्यं यथा तथा इत्यर्थः, समुद्गोर्णः समुद्धारतेः, बर्षेः
अक्षरेः, अभिरामं मनोश्च यथा तथा, तत्र गुणान् उद्गृह्णाति उच्चैर्गायन्ति, नामानां
वेरो गच्छ, स च विष्णुः वाहनः, तस्मात् भयम्भ निवारको यो विष्णुः, स तत्र पुत्रस्वे-
नावतीर्थ इति चत्वा भवानित्याशयेनेति भावः । सम्भरा उक्तम् ॥ ५६ ॥

(त) प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति, निकटोभवतीत्यर्थः ।

(थ) एवंविधेति ।—एवंविधा ईदृशी, मधुरा मनोहारिणी, या गोष्ठौ सभा
संस्थापो वा, "गोष्ठौ सभा-संस्थापयोः स्त्रियाम्" इति मीढिनी ; तस्याः भङ्गेन भङ्गहेतु-
कत्वेनेत्यर्थः, निष्ठुराः पक्ष्वाः, कठोरभाविणः इत्यर्थः, लोकाचारलक्षणादिति भावः
तेषाम् । प्रथमं अयच्छः ।

(द) साधय गच्छ । "साधेच यत्तत्रः साधिर्गमिः स्थाने प्रयुज्यते" इति माध्य-
खास्त्रात् । शिवाः शुभाः, निर्दिष्टा इत्यर्थः ।

विश्रान्तिः । एवमास्यतां (ध) भवतिः । (इति राजपुत्राभ्यामङ्ग-
गस्यमानो निष्कान्तः) ।

दशरथः । (दीर्घमुष्ण च निःशब्द) । वामदेव ! नूनमिदानीमस्मान्ना-
निव भगवन्तमपि कौशिकमकारणवत्सलं (न) वत्सो मे
रामभद्रः,—

क्वचिदस्मद्वियोगार्त्ति-दुःखौ दुःखाकरिष्यति ।

अपूर्वविषयालोक-सुखो च सुखयिष्यति ॥ ५७ ॥

वामदेव । (विदुष्य) । राजर्षे ! वयं वा कौशिको वेति
क्व पुनरेष कक्षाविभागो रामभद्रमाधुर्यस्य (प) ? पश्य—
यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-
मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिता ।

(ध) आश्रयताम उपविश्यताम् ।

(न) अकारणवत्सलम् अहेतुवत्स्वित्त्वम् ।

क्वचिदिति ।—क्वचित् कदाचित्, कस्मिंश्चित् स्थाने वा, अस्माकम् अस्मानिः सप्त
इति वा, विद्योगेन विच्छेदेन, या आर्त्तिः व्यथा, तथा दुःखो व्याकुल, रामभद्रः
इति गद्यस्य कर्तृपदेनान्वयः; दुःखाकरिष्यति दुःखितं करिष्यति, कौशिकमिति
गद्यस्य कर्तृपदेनान्वयः, तथा क्वचित् अपूर्वः अदृष्टपूर्वः, यः विषयः प्रदेशादि, तस्य
आलोकेन दर्शनेन, सुखी भूतः सन्, सुखयिष्यति च सुखीकरिष्यति च, अत्रापि
रामभद्रः कौशिकमिच्छनेनान्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(प) कक्षेति ।—कक्षायाः प्रदेशस्य इत्यर्थः, विभागः पृथक् करणम्,
अधस्तात्स्थः अर्थे पर इति पाठभेदेन भेदबुद्धिरिति यावत् । रामभद्रमाधुर्यस्य
रामचन्द्रोपचरितस्य रमणीयतायाः, रामभद्रस्य निजः परो वेति भेदबुद्धिर्नास्ति
सर्वास्मिन्नेव समतानुहेरिति भावः ।

यदिति ।—अपा निधिः समुद्रः, यत् इन्द्रीशन्दस्य, व्यसनं विपत्तिं, कृष्णपक्षे
अदर्शनमित्यर्थः, अदय वा अन्नतिं वा, शुक्लपक्षे पुनः पृथताप्राप्तमित्यर्थः, अन्वेति अनु-
गच्छति, अन्दस्य अदर्शने उत्कृष्टाभावेन अदये च उत्कृष्टं प्राप्नोतीति भावः, तत्र
अनुगमे, अयम् एव, अपाधिः कारणाभावे यावत्, यत् जनिकर्तुं जनकस्य, प्रकृतिता
स्वभावः, जयति उत्कर्षेण वर्जते इत्यर्थः, अपत्यस्य इन्द्रीव्यसने व्यसनम्, अदये च

अयं कः सम्बन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम् ?

विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसन्धिप्रणयिनः ॥६८॥

हरणम् । (विप्रश्न) । एवमेतत्—

रत्नाकरो जनयिता महजष वर्गः

किं कथ्यताममृत-कौस्तुभ पारिजाताः ।

किं तैरचिन्त्यमिह तत् पुनरन्यदेव

तस्वान्तरं कुमुदबन्धुरसौ यद्वन्दुः ॥६९॥

(पुनरवलोक्य) । कथम् !! लोचनपथम् (फ) अतिक्रान्तः

धराम-लक्ष्मणो भगवान् !! तत् वयमपि वत्सप्रवासदुर्मनायमानौ
दक्षिणकोशलेश्वरसुतां (ब) देवीमुपेत्य सान्त्वयामः ।

(इति निष्क्रान्ता. सर्वे) ।

(इति सुगोन्द्ररुवादी नाम प्रथमोऽङ्कः) ।

उदयो जनकस्य समुद्रस्य स्वाभाविकः इति सम्भाव्यत इति भावः, परन्तु कुमुद केरवं,
यत् तस्य इन्द्रोः, अनुहरते अनुगच्छति, अन्ते उदिते कुमुदमुल्लसति अस्मिते च
निमीलतीति भावः, अयम् एवः अनुहरणरूपः, सम्बन्धः सन्धकः, कः ? कोदृशः ?
इन्द्रोना सह कुमुदस्य न कोऽपि सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः, पिता पुत्रस्य उदये विपदि च
तदनुरूपं सुखं दुःखञ्चानुभवतीति स्वभावो युज्यते, कुमुदं च अन्तस्य कः सम्बन्धः, येन
तथा आचरतीति भावः ; अतः सम्बन्धः न प्रचयहेतुः रत्याह, विशुद्धा इति । विशुद्धाः
निर्मलप्रकृतयः, शुद्धानां निर्मलप्रकृतीनाम्, अनभिसन्धिप्रणयिनः अज्ञानसंश्लेषाजः,
भवतीति शेषः, इति ध्रुवम उपलक्ष्य । विश्वरिणो इत्यम् ॥ ५८ ॥

रत्नाकर इति ।—रत्नाकरः समुद्रः, जनयिता उत्पादकः, अमृत-कौस्तुभ-पारि-
जाताय, महजषी वर्गः सोदरः, अत्र किं कथ्यताम् ? किं वक्तव्यम् ? तेः अमृत-कौस्तुभ-
पारिजातेः रत्नाकरेण वेल्यर्थः, किम् ? न किमपि प्रयोजनं चन्द्रश्चेति भावः, पुनः
किन्तु, इह जगति, अन्तर्देव अन्तरिक्षिणः, तत् अनिर्देश्यमिति भावः, अचिन्त्यम्
अतर्क्यवीच्य, तस्वान्तरं भावान्तरम्, अस्तीति शेषः, यत् अद्यो इन्द्रो अन्तः, कुमुदवन्दुः
केरववत्सभः ; जन्म-जनकभावादि सम्बन्धोऽस्तिस्वर इति भावः । वत्सनातिवर्क
इत्यम् ॥ ५९ ॥

(फ) लोचनपथं दृष्टिर्गमम् ।

(ब) वक्ष्येति ।—वत्सयोः दान-वत्सयोः । प्रवासेन भिन्नदेशत्वेन, विश्वेदेनेति

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविश्यात् यजमानशिशुः) ।

शिशुः । अये ! प्रभातप्रायैव रजनी !! तथा हि—
तमोभिः पीयन्ते गतवर्यासि पीयूषवपुषि
ज्वलिष्यन्मार्त्तण्डोपलपटलधूमैरिव दिशः ।
सरोजाना कर्षन्मलिमयमयस्कान्तमणिवत्
क्षणादन्तःशल्यं तपति पतिरद्यापि न रुचाम् ॥ १ ॥

अपि च—

जाताः पक्षपलाण्डुपाण्डुमधुरच्छायाकिरस्तारकाः
प्राचीमद्भुरयन्ति किञ्चन रुचो राजौवजौवातवः ।

यावत्, “प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाय सशुभात्” इति दर्पणे ; दुर्भनायमानां
दुःखितमनसाम् । दक्षिणकोशलश्वरसुता कोशल्याम् ।

इति श्रीश्रीबानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

अनर्घराघवप्रबन्दाङ्गव्याख्या समाप्ता ।

तमोभिरिति ।—पीयूषवपुषि अन्तमयदेहे अन्तरश्मौ अन्द्रे इत्यर्थः, गतम्
गतोत्, वयः जीवनकाखो यत् तदाभूते, अस्त गते सतीत्यर्थः, ज्वलिष्यतः सूर्य-
किरणयोगेन तेजः प्रकटयिष्यतः, मार्त्तण्डोपलपटलस्य सूर्यकान्तमणिनिचयस्य,
धूमैरिव तमोभिः तिमिरेः, दिशः पीयन्ते चाच्छाद्यन्ते इति यावत्, अद्यापि इदानीमपि,
रुचा प्रभाषा, पतिः प्रभुः, सूर्यः इत्यर्थः, अशक्तान्तमणिवत् अलिमय अमरमयं,
सरोजाना पद्मानाम्, अन्तःशल्यम् अन्तरस्थितखौदनिर्मितास्त्रविशेष, कर्षन् बहि-
र्निर्ममयन्, न तपति न क्षत्तार्पं त्रितरति, न प्रकाशं प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ।
शिशुरिषो इत्यन् ॥ १ ॥

जाता इति ।—तारकाः नक्षत्राणि, पक्षः परिणतः, यः प्रकाशः यवनेष्टः, “पञ्चान”
इति प्रविद्धः अन्तर्विशेषः इत्यर्थः, तद्वत् पाण्डु-शुभा, मधुरा मतोशा च, या क्लाया

लूतातन्तुत्रितानवर्त्तनमितो विम्बं दधञ्चुम्बति

प्रातः प्रोषितरोचिरम्बरतन्नादस्ताचलं चन्द्रमाः ॥ ३ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य च)—

दिङ्मण्डलोमुकुटमण्डनपद्मराग-

रत्नाङ्कुरे किरणमालिनि गर्भितेऽपि ।

सौख्यप्रसृप्तिकमधुव्रतचक्रवाल-

वाचालपङ्कजवनोसरसाः सरस्यः ॥ ३ ॥

अपि च—

प्राचीविभ्रमकर्णिकाकमलिनीसंवर्त्तिकाः सम्प्रति

हे तिस्रो रमणीयमम्बरमणेर्यामुच्चरन्ते रुचः ।

कान्तिः, ता किरन्ति विचिपन्ति, विस्तारयन्तीत्यर्थः तथाभूताः, जाताः, राजीवानां पद्मानां, जीवातवः जीवनीवधभूताः, "जीवातुर्जीवनीवधम्" इत्यमरः, रुचः प्रभाः, अरुचिकिरणा इत्यर्थः, प्राचीं पूर्वा दिशं, किञ्चन किञ्चित्प्रायः, क्षल्पमात्रमित्यर्थः, अङ्कुरयन्ति उद्गच्छन्ति, किञ्चित् प्रकाशयन्तीत्यर्थः, इतः अस्मिन्, प्रातः प्रभातसमये, प्रोषितरोचिः गतप्रभः, चन्द्रमाः लूता कर्णनाभाख्यकौटविशेषः, तस्याः तन्तुवितानवत् सुवविस्तारवत्, वर्त्तुं गोलार्द्धार, चीयं धूमरश्चेति भावः, विम्बं मण्डल, दधत् विभ्रत् सन्, अम्बरतन्नात् आकाशमण्डलात्, अस्ताचलं चुम्बति स्पृशति, अस्तगिरिशिखरम् आश्रयतीत्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २ ॥

दिङ्मण्डलीति ।—दिङ्मण्डल्याः प्राच्या दिश इत्यर्थः, मुकुटमेव मण्डनं भूषणं, तस्मिन् यत् पद्मरागरत्नं तस्य अङ्कुरः प्ररोहः तस्मिन्, किरणमालिनि सङ्घसङ्घारे, सूर्ये इत्यर्थः, गर्भितेऽपि गर्भस्थितेऽपि, गगनाभ्यन्तरस्थितेऽपीत्यर्थः, अमुदितेऽपीति भावः, सरस्यः सरोवरणि, सुखप्रसृप्ति सुखनिद्रा पृच्छन्तीति सौख्यप्रसृप्तिकाः, तथाभूता ये मधुव्रताः धमराः, तेषां चक्रवालेन मण्डलेन, समुद्दिनेत्यर्थः, वाचाक्षया बहुभाषिण्या, अमराणावधिरतगुह्यनादिति भावः, "स्याज्जल्याकस्तु वाचाखी वाचाटी बहुगर्हवाक्" इत्यमरः, पङ्कजवत्या कमलवनेन, सरसाः रसवत्यः, मनोहारिण्य इति भावः, जाता इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

प्राचीति ।—सम्प्रति प्राच्याः दिशः, नायिकाया इति ध्वनिः; विश्वमाय पिशाचाद्ये-
नित्यम्, कर्णिकाः कर्णाभरणानि, "कर्णिका कर्णभूषणे" इत्यमरः; तत्सख्या इति

सूक्ष्मोच्छ्वासमपौदसुत्सुकतया सम्भूय कोषाद्द्वि-
निष्क्रामद्भ्रमरौघसम्भ्रमभरादभोजमुञ्जृभृते ॥ ४ ॥

अपि च—

एक-द्विप्रभृतिक्रमेण गणनामिषामिवास्तं यतां
कुर्वाणा समकोचयद्दशशतान्यभोजसंवर्त्तिकाः ।

भूयोऽपि क्रमशः प्रसारयति ताः सम्प्रत्यन्मूनुद्यतः

सङ्घातुं सकुतूहलेव गलिनी भानोः सहस्रं कराम् ॥ ५ ॥

अपि च—

प्रत्यासन्नसुरेन्द्रसिन्धुरशिरःसिन्दूरसान्द्रारुणा

यत्तेजस्वसरिण्यो विद्यदितः प्राचीनमातन्वते ।

भावः, कमलिनीसंवर्त्तिकाः पाँडवो नवदलानोत्वर्थः, तत्सूक्ष्मरूपा इति भावः, चत्वरमथेः
सूर्येण, हे तिस्र, उभयत्रापि वा इति शेषः, हे वा तिस्रो वेत्यर्थः, रूपः प्रभाः, यान्
आकाशम, उच्यन्ते उद्गच्छन्ति, पूर्वाकाशमुद्गासयितुं प्रक्रमन्ते इत्यर्थः ; सूक्ष्मोच्छ्वासमपि
अल्पकिरणसम्पत्कान् ईषत् विवशितमपि, इदम् अभोज पशम, उत्सुकतया उत्-
सुकशया, कदा वहिर्निगच्छामः इति उद्देगातिशय्यादित्यर्थः, सम्भूय मिलित्वा,
कोषात् कुण्डलात्, सायं मुकुलीभावं गतात् पद्मादित्यर्थः, वहिर्निष्क्रामतः निगच्छतः,
धमरौघस्य भ्रमरसमुद्भव, पूर्वसंख्याया कसकदलानः आबद्धस्य इति भावः,
सम्भ्रमभरात् आवेगातिशयात् त्वरातिशयात् वा हेतोः, "सम्भ्रमस्तरा" इत्यमरः,
उञ्जृभृते अत्यन्त विवशितोत्वर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

एकेति ।—गलिनी पाँडवो, अस्तं यता गच्छताम, एषा किरणानाम, एक द्वि-
प्रभृतिक्रमेण एकः किरणः अस्तं गतः, द्वौ किरणौ अस्तं गतौ, त्रयः किरणाः अस्तं गता
इत्यादिरूपेण, गणनां सङ्घा, कुर्वाणेषु कुर्वतीषु, दशशतानि सहस्रमित्यर्थः, अभोज-
संवर्त्तिकाः पशमनवदलानि, "संवर्त्तिका नवदलम्" इत्यमरः ; समकोचयत् व्यभोजयत्,
किरणानामस्तगमनवत् एकादिक्रमेण सकुचित्वा अकरोदित्यर्थः, निजदलानि
निक्रीडितवतीति यावत्, सम्प्रति इदानीम्, उद्यतः उदयं गच्छतः, भानोः सूर्येण,
अमून् सहस्र करान् किरणान्, सङ्घातुं गच्छयितुं, सकुतूहलेव कौतुकवतीषु, भूयोऽपि
पुनरपि, ताः संवर्त्तिकाः, क्रमशः एक-दश्यादिक्रमेण, प्रसारयति विस्तारयति, विकाशश-
तोत्वर्थः । उत्प्रेषाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नः निवृत्तवर्णो, पूर्वदिगधिपत्नादिनि भावः, यः सुरेन्द्रः

शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्कर्तुःकुटङ्कोन्मृजा-

रज्याद्दम्बरजम्बूटावलयितो देवास्त्रयामोश्वरः ॥ ६ ॥

(पुरः (क) अरलोक्ष) । कथम्, इदमुदयाचलमौलिमाणिक्यम्
(ख) अर्कमण्डलमद्यापि न विहायस्तलम् (ग) अलङ्करोति !!
तदस्मद्गुरार्वितायमानयज्ञस्य कुलपतेः कौशिकस्यादेशात् समि-
दाहरणाय (घ) प्रास्थितोऽस्मि ; तत् त्वारतं गच्छामि ।
(इति परिक्रमात्) ।

देवराज, तस्य मिश्वरः सिन्धुः इभदान, गजनदजलमित्यर्थः, "मिन्धुः समुद्रे नद्याश्च
नदे देशेभद नद्योः इति मेदिनी, स अस्मि अस्तीति सिन्धुर इत्यो, ऐवावत इत्यर्थः,
तस्मात्प्रःसिन्धुरश्च शोभायं मन्थके विन्धुस्तिसिन्धुरश्च, सान्द्र नावडम, अतीवेत्यर्थः,
अहपा रत्नाः, यथ लिशामोश्चत्ये, तेजसा द्युतीना, वसरेष्वव परभाण्डुत्कात्मक-
परिमाणवर्गेषाः, रतः आसन् प्रदेशे, प्राचीनं विशत पूर्वाकाशम, आतन्वते व्याप्नुवन्ति,
प्रकाशयन्तीत्यर्थ, अतः शङ्के मन्थे, सम्प्रति तस्य तर्कु टङ्कार्दव्यवहर्तुः देवाश्चास्मिन्
विश्वकर्मेण इत्यर्थः, तर्कुः अन्तःकारयन्तावर्गेषः, ग्राण इति यावत्, तत्र यष्टङ्क, पाषाण-
दारणास्त्रविशेषः, तेन सन्मृगा विपुडिः, संस्कार इति यावत्, तथा रज्यत रत्तोभवत्,
सञ्ज्वल्लोभवदित्यर्थः, यत्र विन्धु मण्डलं, तस्य रजसा रण्णाम, सन्मूर्जमन्थाले भूमौ
पतिताना कथनानामिति भावः, कुटाभिः समन्ततः प्रसृतानि दीप्तिभिः, अलङ्कृतः
दृष्टितः, त्वया तेजसात्, ईश्वरः प्रभु, देवः सृष्ट्यः, अभ्युदयते यावत् अविच्छिन्नसंघ
सृष्ट्यतीत्यर्थः । 'यावत् कार्त्तव्यवधारणे' इति मेदिनी, "यावत्पुराभ्या भव्ये" इति
सूत्रेण वर्तमानस्मान्मोष्यसम्भ न्यनि भावयति इट् । शार्दूलावकोङ्कं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(क) पुरः अयतः ।

(ख) उदयेति ।—इदयाचलस्य लोको शिरसि, स्थितमिति शेषः, साणिक्य रज-
विशेषः, तदाहृत्यर्थः ।

(ग) तद्विहायस्तलम् ।

(घ) अण्डुली अन्तःकारणं आचार्यस्य । कुलपतेः "सुतीनां दृशसाहसं
सोऽहदानादिपौषणात् । अथ्यापयति त्रिपूर्तिरसौ कुलपातः स्मृतः ॥" इत्युक्तलक्षणम् ।
कौशिकस्य विश्वकर्मेण । वितायमानयज्ञस्य विश्वाय्येनाथकृताः । समिदाहरणाच्च
कासाहरणाय, "काष्ठ दार्मिन्मन र्त्तु इभमेषुः प्रमितं स्त्रियाम्" इत्यन्तरः ।

(प्र'वश्य मन्थानो वटु. (ड)) ।

वटुः । अज्ज ! सुणस्सेह ! किं वि अच्चरिअं भीषणं अ
बट्टदि । *

शुन श्रेफः । (सचमत्कारं परिहृत्य) । सखे पशुमेदु ! किमप्यर्थं
भीषणं च वर्त्तते ?

पशुमेदुः । अज्ज ! रामो त्ति को वि खत्तिअकुमारी आअदो
त्ति सुणिअ कोट्टूहलेण धावतस्स तवोवणपेरंतपरिड्डिदा (च)
पत्थरपुत्तलिअा मच्चमाणुमोभविअ मम ज्जेब्बं संमुहं परावडिदा
(छ) । तं पेक्खिअ उत्तरासंगवक्कलं (ज) वि उज्झिअ (भ)
पलाइदो सिह । †

शुन श्रेफः । (विहृष्ट) । सखे ! साधु कृतम् । दिष्ट्या हि
जीवतः पुनरावृत्तिः (ज) ।

पशुमेदुः । ता रक्खदु मं अज्जी इमाए दुट्टरक्खणीए सुहादो ‡
(इति वेपमानः (ट) पाठयोः पतति) ।

* आर्थं । शुन श्रेफ । किमप्याप्यर्थं भीषणं च वर्त्तते ।

† अथ राम इति कोऽपि क्षत्रियकुमार आगत इति श्रुत्वा कुतूहलेन चावतलपो-
वनपर्यन्तपरिस्थिता पत्थरपुत्तलिका सत्यमानुषोभ्य ममेव सम्मुख परापतिता । ता
प्रेक्ष्य उत्तरासङ्गवक्कलम् उत्तरीयभुततत्त्वं चम् ।

‡ तत रक्षतु मामर्थ्य एतस्या दुष्टराक्षसा सुखात् ।

(ड) वटु ब्रह्मचारी ।

(च) तपोवनपर्यन्तपरिस्थिता तपोवनप्रान्तवर्तिणी ।

(छ) परापतिता उपस्थिता ।

(ज) उत्तरासङ्गवक्कलम् उत्तरीयभुततत्त्वं चम् ।

(भ) उज्झिता लज्जा ।

(ज) दिष्ट्या भाग्येन । जीवतः जीवनेन अवतिष्ठमानम्, तवेति शेषः ; भाग्य-
श्लेषेण जीवनेनावल्लास्य मत्प्रकाशमागतोऽसीति भावः । पुनरावृत्तिः पुनरागमनम् ।

(ट) वेपमानः कल्पमानः ।

शुनःश्रेफः । (सञ्चितमुखाप्याकिङ्गा च) । वयस्य ! शृणोषि भगवतो गीतमस्य महर्षेरहस्यां नाम धर्मदारान् (ठ) ?

पशुमेढः । जा जणअवंसपुरोहिदस्स तत्थभवदो सदाषंदस्स जणणो ? तदो तदो ? *

शुनःश्रेफः । सेयं पुरा पुरुहूतखण्डितचरित्रा (ड) तस्य दीर्घ-
तपसो मुनेर्मन्युना निजमेव (ट) तदिन्द्रियदौर्बल्यम् (ण)
एवं विवर्त्तमानमनुभवन्तौ (त) सम्प्रत्यस्य रघुराजपुत्रस्य
तेजसा तस्मादन्धकारान्निरमुच्यत (थ) । तदलमावेगेन (द) ।

पशुमेढः । (उन्मोक्ष्य चक्षुषी सवंतोऽवलोक्य) । अहो अञ्चरिअं !!
अज्जस्स पसादेण पुणो वि जोअत्तोए पविट्ठो म्हि । तह वि
संजज्जरो अज्ज वि ण मं परिच्चअदि । ता अज्ज ! सुणस्सेह !
सुहुत्तअं विसमीअदु । †

शुनःश्रेफः । सखे ! भयमिति किमेतत् ब्राह्मणस्य ? तत्
पर्यवस्थापयात्मानम् (ध) । (इत्युपविशतः) ।

* या जनस्यवशपुगेहितस्य तत्रभवतः प्रतानन्त्येव जननो ? तत्सतः ?

† अहो ! आश्चर्यम् ॥ आर्यस्य प्रसङ्गेन पुनरपि जावलोके प्रविष्टोऽस्मि । तथाऽपि
अहोऽहोऽद्यापि न मा परित्यजति । तदाह्ये । शुनःश्रेफः । मुहूर्ते विश्रम्यताम् ।

(ठ) धर्मदारान् धर्मपत्रान् ।

(ड) पुरुहूतति ।—पुरुहूतेन इन्द्रेण, खण्डितं अश्रितं, चारितं पातिप्रत्यमिति
यावत् यस्याः तथाभूता ।

(ट) दीर्घतपसः दीर्घकालं व्याप्य तपस्वरतः, महातपस्विन इत्यर्थः । मुनेः
गीतमस्य । मन्युना कीर्षेण । निजमेव स्वमेव ।

(ण) इन्द्रियदौर्बल्येण इन्द्रियस्य स्पष्टोन्टियस्य, दौर्बल्यं विकारमिति यावत् ।

(त) विवर्त्तमानं परिवर्तनत् । अनुभवन्तो मुञ्चाना ।

(थ) अन्धकारान् प्रापन्नभावेन जीवलोकेन सह संसर्गशून्यवपादिति भावः ।
निरमुच्यत निर्मुक्ता अभूदित्यर्थः ।

(द) आवेगेन उद्वेगेन ।

(ध) पर्यवस्थापय छिरीमुद । आत्मानं जम् ।

पशुमदः । (चिरं विस्मय्य निःश्वस्य (न) च सर्वात्म्यम्) । कध, विसम्भ-
मिप्रतिगृह्यासलज्जलाए (प) भगवदो हरिणो वि हरिणदा
विटप्पोअदि !! * (फ) ।

शुनःशुकः । (विह्वल) । साधु ब्रवीषि । अल्पीयान् (व)
खल्वयं लोकः कथसौहिकसुखाध्यवसायात् (भ) वै अमू-
र्भूयस्यो (म) रात्रयः पराह्वयन्ते (य) । किन्तु मनोहारिभिरा-
हार्यैराह्वयमाणलोचनद्वितयस्यापि (र) न जनो विवेकमङ्कुश-

* कधं, विषयसंगतणासलज्जलाया भगवतो हरेरपि हरिणता विटप्यते ॥

(न) निःश्वस्य कथं देवेन्द्रःऽपि इंद्रमनकाय्ये कृतवानिति विषादादिति भावः ।

(प) विषयेति ।—विषयाः भोग्यवस्तूनि, सूक्ष्मन्दनवनितादयः एवेत्यर्थः, सुमृष्टाश्च
सरोचिकाः, तासां सलज्जलाया श्रीभया, चाक्षयक्येनेति यावत्, मोहनेति भावः ॥
“सलज्जला तु श्रीभायाम्” इति रत्नकोषः ।

(फ) हरिरिन्द्रस्य । हरिणता हरिणवृत्तितया, पशुत्वमिति यावत्, पाशवो वृत्तिरिति
भावः । विटप्यते सपार्ज्येन, विटपि-धातुशुटादिदृष्टव्यः । यदा—विटप्यते विटप इव
आचरतीत्यर्थे, शाखा यथा विकृति लभते, तथा इन्द्रस्य पाशववृत्तिरपि विकृतिं
लभते इति भावः ।

(व) अल्पीयान् अल्पमङ्कुशः, विरल इत्यर्थः ; यदा—शुदात्रयः ।

(भ) ऐहिकेति ।—ऐहिकम् एतज्जन्मसम्बद्धं, यत् सुखम् इन्द्रियभोगजनिति
भावः, तस्य अध्यवसायात् आश्रयात्, एतज्जन्मसुखलालस्येत्यर्थः । यदा—ऐहिकम्
इहलोकके भोग्यं, न तु परलोकके भोग्यमिति भावः, यत् सुखं तत्र अध्यवसायात् निश्चयान्,
सत्ताडात् वा ।

(म) भूयस्यः वद्धा ।

(य) पराह्वयन्ते विनाशयन्ते, अयं नीयते इत्यर्थः, पारनिवसुत्त्रजनकसाध्यै-
वैमुख्येनेति भावः ।

(र) आहार्यैः आयासेन सङ्घात्सौरित्यर्थः, यदा—आहार्यैः कृतिनेः, अविचलित-

यितुमधीष्टे (ल), किं पुनर्नयनसहस्रतयस्य तादृशि विभवे
भरुतां पतिः ? चक्षुःप्रीतिमुद्भवन्तीमनूद्भवन्ति चापराणि कुसुम-
चापचापलानि (व) ।

पद्यमेढः । (विहस्य) । मखे, एदाए ज्जेब्ब मुणिवरणीए पुष्प-
परिणामो एत्थ रामभद्रस्स पवासे कारणं । *

युगश्रेफः । इदं तावत् प्रथमम् (श) ।

पद्यमेढु । (साध्यथंनम) । अज्ज ! दुदीअं (ष) वि सुणिदुं
इमिणा दे वअण्णेण पज्जुस्सुओ (स) म्हि + ।

युगश्रेफः । सखे ! त्वयि किमकथनीयं नाम । अस्ति
किष्किन्धरायां पुरन्दरस्य (ङ) नन्दनो बालिर्नाम भ्रुवगराजः ।

* मन्त्रे, एतस्या एव मुनिगृहस्थ्याः पुण्यपरिणामोऽत्र रामभद्रस्य प्रवासे कारणम् ।

+ आर्य्य । द्वितीयमपि श्रौतमनेन तत्र वचनेन पथ्यंशुकोऽस्ति ।

रित्यर्थः, भोग्यवस्तुभिरिति भावः । आङ्गयमाचक्षोचर्नादितयस्य आकृत्यमाचक्ष
नयनयुगलस्येत्यर्थः ।

(ल) ।ववेकं विचार, सदसद्विचारबुद्धिमित्यर्थः । अङ्गुग्रथितुम अङ्गुश्री-
कर्णुं, तादृश लोचनयुगल विवेकज्ञानेन निवारयितुमिति यावत् । न अधीष्टे न
प्रभवति ।

(व) नयनसहस्रतयस्य नयनानां सहस्रस्येत्यर्थः । विभवे ऐश्वर्ये सतीत्यर्थः ।
भरुता पतिः देवेन्द्रः । अक्षु प्रीति नेवानुरागम्, उद्भवन्तीम सत्यदमानाम, अत्र
पद्यात्, अपराणि अलानि, कुसुमपुष्पल कानस्य, चापलानि चपलकाव्यांश्च,
उद्भवन्ति सत्यदमो, दर्शनवासनापरिहृत्तानन्तरमेव वासनान्तरपरिहृत्तये साधु-
विभौतानि परदारसन्धोगादपु अभिजापदपाश्च कामवल्गुसितानि जायन्ते इति
भावः ।

(श) प्रथमं मुख्यम्, आद्य वा, कारणमिति शेषः ।

(ष) द्वितीयं, कारणमिति शेषः ।

(स) पथ्यंशुकः समुत्सुकः, कुतूहलीत्यर्थः ।

(ङ) पुरन्दरस्य इन्द्रस्य । भ्रुवगराजः बालराधिपतिः ।

तच्च रजनोचरचक्रवर्तिना दृशकन्धरेण सह प्रवृत्तमैत्रीकम्
अवलोक्य वानराच्छुभङ्ग-गोलाङ्गूलप्रभृतौनामाचार्यः सर्वा-
मात्यानुमतः (क) जास्ववानवादौत् ।

पद्ममूढः । (सञ्चोक्तम्) । तदो तदो ? *

यम.श्रीफः । ततश्च "राजन् ! मायाविनी (ख) स्वस्वियं
राक्षसजातिः ; विशेषेण महेन्द्रावस्कन्दकन्दनितविक्रमः (ग)
पिष्टवैरी तवायं रावणः । अपि च, त्वदीयदोर्मूलसम्प्रीडन-
गलितगौरुषो (घ) न विश्वविजयीति स्वयमाशङ्कनीयः । नापि
सामन्तान्तरजिघृक्षायामन्तरवर्तिनि समुद्रे लघुममृत्युः (ङ),
तदनेन विराड्मण्डलेन सहासुरविजयिना मैत्रमनर्थानुबन्धि

* ततस्ततः ?

(क) रजनोचरचक्रवर्तिना निशाचराधिपेन, राक्षसराजेनेत्यर्थः । प्रवृत्तमैत्रीकं
सञ्जातमित्रभावम् । वानरेति ।—वानरा. कपयः, अच्छुभङ्गाः भङ्गुकाः, "अथ भङ्गुके ।
अथ भङ्गुभङ्गुभाङ्गुकाः" इत्यमरः ; गोलाङ्गूलाः गोलाङ्गूलाङ्गुलितलाङ्गुलविशिष्टाः
लघुमुल्लुखानविशेषाः, तत्प्रभृतौनाम् । आचार्यः गुरुः । सर्वांमात्यानुमतः सर्वेषु
अमात्येषु सर्वैरमात्यैर्वा समाहृतः ।

(ख) राजन् । वृत्तम् । बालिन् । । मायाविनी कपटमयी, कल्पनापरायणेत्यर्थः ।

(ग) महेन्द्रित् ।—महेन्द्रस्य अवस्कन्देन आक्रमणेन, कन्दनितः सङ्घट गतः,
सर्वत्र प्रसार प्राप्त इत्यर्थः, विक्रमो यस्य तद्योक्तः ।

(घ) त्वदीयेति ।—तव इदं त्वदीय, यत् दोर्मूलं वाङ्मूलं, तेन यत् सम्प्रीडनं
अस्यक् पेषणमित्यर्थः, तेन गलितं विनष्टं, पीरुषं पुरुषस्वारः, पुरुषोचित-
सामर्थ्य/मन्थर्षः यस्य तद्योक्तः । पुरा सव्यामुपासीन बालिनमुपेत्य रावणः सङ्क्रान्नाथ
आचक्राम । स तु तं क्वचमारोप्य सप्तसु समुद्रेषु सामर्थित्वा सव्या समाप्य च
निर्गोचनेन सातिशयमनूनीतस्तत्वाजिति पुराचचार्या ।

(ङ) सामन्तीति ।—सामन्तान्तरस्य राजान्तरस्य, जिघृक्षायी सङ्गृहेच्छायी,
अत्यानपीति शेषः, तव निपट्टायञ्च अन्येषा राज्ञा साहाय्यज्ञाननयेति भावः, अन्तरा-
वर्तिनि मध्यवर्तिनि, समुद्रे लघु शीघ्र, समुत्तिष्ठतीति तद्योक्तः, तव वाङ्मूलनेन
कथितपीरुषतया असामर्थ्यादिति भावः ।

(च) । किञ्च सर्वथेयमनुपकारिणी पुनस्त्यापत्येषु (क) प्रीतिरिति भगवानिहोटाहरणं हरिणाङ्गशेखरः (ङ) । तथा हि—

उत्ता रथो भूषणमस्थिमाला
भस्माङ्गरागो गजचर्मवासः ।
एकालयस्थेऽपि धनाधिनाथे
सख्यो दृश्यं त्रिपुरान्तकस्य ॥ ७ ॥

पशुमिदः । (सङ्गानम्) । अहो ! ठेरभङ्गुअस्स मंतोवन्थासो (भ) परिह्वासकुमलदा अ । तटो तटो ? *

* अहो ! अविभङ्गुस्य मन्त्रापन्थासः परिह्वासकुमलता च । ततस्ततः ?

(च) विराडमण्डलेन विराड् लतविरोध, सञ्जातैरिति यावत्, मण्डलं राष्ट्रस्य तादृशीम् । अमुरविजयिना सुरैः विजय पराभवः सुरविजयः, स नास्त यथा तथाभूतेन सुरविजयिनेत्यर्थः, यथा—असुराणामपि विजयिना विजेता, न केवल सुर-अचरुयम्, असुराणामपि अयं शत्रु, अत एव विराडमण्डलेनेत भावः । "सुरविजयिना" इति "सुरासुरविजयिना" इति वा पाठः समीचीनः । अतद्यानुबन्ध परिणामे अयम-जनकम् । "सकृददृष्टञ्च मित्रं यः पुनः मन्थातुमिच्छति । स खलुसुपश्येद्द्विति गभंमन्त्रतरो यथा ॥" इति । तथा, "शत्रुणा न हि सन्दध्यात् सुश्लष्टनापि सन्धिनाः सुतप्तमपि पामीय शत्रयत्येव पावकम् ॥" इति च नीतशास्त्रमम द्रष्टव्यम् ।

(क) अनुपकारिणी उपकारपरारुखी । पुनस्त्यापत्येषु पुनस्त्यापत्ये मङ्घ्रि-विशेषस्य, अपत्येषु सन्तानेषु, यच्चेश्वर राक्षसशरादिष्विति भावः ।

(ङ) सटाहरण दृष्टान्तः । हरिणाङ्गशेखर अन्तःशेखरः, शिख इत्यर्थः ।

उच्येति ।—सख्यो मित्रे, धनाधिनाथे धनपतौ, कुर्वे इत्यर्थः, पुनस्त्यापत्ये इति भावः, एकालयस्थेऽपि एक एव आलयः वसति, केषासः इत्यर्थः, तत्र स्थितेऽपि, विप्रकर्षस्थिते तु किं वक्तव्यमिति भावः, त्रिपुरान्तकस्य इत्यर्थः, इयम् कुंठशी, दशा अथवा, दूरस्थेऽर्थः; तथा च, रथः शानं, वाहनमिति यावत्, सखा इव, भूषणम् अलङ्कारः, अस्थिमाला, अङ्गरागः अमूल्यपदार्थः, भस्म, वासः वर्त्म, गजचर्म । इन्द्रवज्रा वृत्त, स्याद्विन्द्रवज्रा यदि तौ न गौ ग" इति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

(भ) अन्तरङ्गुस्य वङ्गभङ्गु । मन्त्रापन्थासः मन्त्रवाचनम् ।

युग-श्रेफः । ततश्च तद्वचनं जराप्रक्षपितम् (ज) इत्युपहृसति
हरीश्वरे उपांशु तदनुमत्या महामात्यस्य केशरिषः (ट) पुत्रो
चतुमान् कुमारं सुधीवमादाय ऋथ्यमृकं नाम पर्वतदुर्गमनु-
प्रविष्टः ।

पशुमेढ्रः । (साकृतम् (ठ)) । अज्ज ! जो सो मारुदी तेदामज्जी
(ड) त्ति सुणीअदि ? *

युग-श्रेफः । अथ किम् (ठ) ।

पशुमेढ्रः । (सविचिक्तित्स्म (च)) । अज्ज ! जधा तधा भोदु,
सामी सामौ ज्जेब्ब ; तं (त) परिच्चइअ ण सरिसो (थ) तारिसस्स
महाणुभाअस्स पडिज्जलपरिगहो † (द) ।

* आर्य्य ! योऽसौ मारुतिक्रैतामज्ज इति श्रूयते ?

† आर्य्य ! यथा तथा भवतु, स्वामी स्वाम्येव ; तं परित्यज्य न सदृशसादृशस्य
महानुभावस्य प्रतिकूलपरिवहः ।

(ज) जरेति ।—जराया वाङ्मैत्रेण, प्रक्षपितम् अर्घ्यस्य वचनम्, असकृतवाक्य-
मित्यर्थः, "प्रक्षापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः ।

(ट) हरीश्वरे कपोन्द्रे, वानरराजि वालिनौल्लभे, "शुक्लादिकपिनेकेषु
हरिणां" इत्यमरः । उपांशु एहान्ते । तदनुमत्या तस्य जाल्यवतः, चतुमत्या चादेशेन ।
महामात्यस्य महामन्त्रिणः । केशरिषः तदाख्यस्य वानरस्य ।

(ठ) साकृतं साभिप्रायम् ।

(ड) मारुतिः महतः वाधोरपत्यं पुमान्, केशरिषः खेमे अक्षनासां वायुना
जात इति पुराणवार्ताऽनुसन्धेया । वेतामज्जः वेता द्वितीयं युग, तत्र मज्जः वीरः ।

(ड) अथ किं तच्छेत्स्येः । "अथ किं स्त्रीक्षिप्रार्थेक्षम्" इति मरतः ।

(च) सविचिक्तित्स्म संश्रयं, "विचिक्तित्सा तु संश्रयः" इत्यमरः ।

(त) तं स्वामिनम् ।

(थ) न सदृशः न युक्तः ।

(द) महानुभावस्य महामभावस्य, महावीरस्य चतुमत्त इत्यर्थः । प्रतिकूलपरिवहः
प्रतिकूलस्य प्रतिदान्धनः, सुधीवस्यैव, परिवहः स्त्रीकारः, सुधीवस्य प्रभुत्वस्त्रीकार-
मित्यर्थः, तदाश्रयपदस्यमित्यर्थो वा, "परिवहः कश्चने च मूल स्त्रीकारधीरपि" इति
शेद्विनी ।

यनःश्रेफः । (विहङ्ग) । पुरैव किल्लायमाङ्गनेयः (ध) भगवतः
सङ्घस्रकिरणात् (न) व्याकरणविद्यामधौयानस्तदात्मजग्नो
वानरयोनिः (प) सुग्रोवस्य साहायकमभिप्रायज्ञो गुरुदक्षिणीः
चकार (फ) ।

पद्यमेदुः । (वानन्दम्) । हुं । ता उचिदं ज्जेब्ब गुरुपुत्तो
सबम्हचारो (व) वा अणुवट्ठीअदि । तदो तदो ? *

यनःश्रेफः । ततश्चाह्मयोपजापजर्जरं सुहृद्गृहम् (भ) उपश्रुत्य
राक्षसराजः खर-दूषण-त्रिशिरोभिर्महामात्यैरधिष्ठितमात्म-
बलेकदेशं सिन्धोरुदौचि (म) कूले बालिप्रतिग्रहाय (य)
प्राहिणोत् ।

पद्यमेदुः । कथं, अपरिहीणमित्तधम्मो (र) बि सो रक्खसोणं ।

यनःश्रेफः । सखे ! किमुच्यते, रावणः खल्वसौ ।

* हुम् । तदुचिदमेव गुरुपुत्रः सङ्घस्रचारो वा अणुवच्यते । ततस्ततः ?

† कथम्, अपरिहीणमित्तधम्मोऽपि स राजसः ।

(ध) आङ्गनेयः अङ्गना नाम क्वाचित् वानरो तथा. सुगः, इन्द्रुमानित्यर्थः ।

(न) सङ्घस्रकिरणात् सूच्यात् ।

(प) तदात्मजग्नः तस्युवस्य, सूच्यात्मजस्येत्यर्थः । वानरयोनिः वानरौगर्भलक्ष ।

(फ) साहायक साहाय्यम् । अभिप्रायज्ञः आश्रयज्ञः, गुरो. सूयस्येति भावः ।

गुरुदक्षिणीचकार गुरुदक्षिणात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः ।

(व) सङ्घस्रचारो सतीथ, सहाय्याद्येत्यर्थः ।

(भ) अहिभयेति ।— गृहं इच्छत्वात् आङ्गताकारत्वाच्च खल्वप्य एव अहिः,
तस्मात् भयम् अहितुल्यात् क्लृप्त्वात् भयमित्यर्थः, "नहीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं
भयम्" इत्यमरः ; उपजापः भेदश्च, ताभ्यां लकारं लीङ्, दुर्बलिति भावः । सुहृद्गृहं
सुहृदः मित्रम्, बालिन. इत्यर्थः, गृहम् ।

(म) सिन्धोः समुद्रम् । उदौचि उगरी ।

(य) बालिप्रतिग्रहाय बालिनः साहाय्यायेत्यर्थः ।

(र) अपरिहीनेति ।— न परिहीनः न परित्यक्तः, मित्रधनः यत्र तस्माभूतः ।

प्रियाकर्तुं त्वस्मै नवानिजशिरःकर्त्तनरस-
प्रहृष्यद्रोमा यः स परमिह लङ्कापरिवृष्टः ।
विलक्ष्य्यापारं किमपि ददृशुर्यस्य दशमं
शिरस्ते मूर्धानः क्षणधृतपुनर्जन्मसुभगाः ॥ ८ ॥

पशुमेदुः । (सप्तौतुषम ।) तदो तदो ? *

यनःशेफः । ततः सुकेतुसुता नागसहस्रबलधारिणी ताडका
नाम राक्षसो तस्मादनौकात् (ल) आगत्य मनुष्यसङ्घलविहार-
क्रीतुकात् (व) इमामस्मादीयां भूमिमधिवसति ।

पशुमेदुः । (सप्तौतुषम ।) आश्रमसहस्रबला इत्यौ अस्ति त्ति
अस्मदपुञ्जं क्व एतं । तदो तदो ? †

* ततस्ततः ?

† नागसहस्रबला स्त्री अस्तीत्युक्तपूर्वं खल्वेतत् । ततस्ततः ?

प्रियाकर्तुंमिति ।—नवानिजशिरःकर्त्तने नवसङ्काकस्वकस्तकच्छेदने, यो रसः अतु-
रामः, तेन प्रहृष्यन्ति चन्द्रशक्ति, रोमाणि यस्य तथाभूतः सञ्जातोमिदं, यः लङ्का-
परिवृष्टः लङ्काधिपः, "पशुः परिवृष्टोऽधिपः" इत्यमरः, स तु स एव, इह कर्तव्ये, अद्य
त्राखिले, यदा—त्वस्मै अन्वये, त्व शब्दः सर्वादिगणान्तर्गतः अन्वाशकः, प्रियाकर्तुं
प्रियं कर्तुं, पर प्रथमः, समये इति यावत्; "प्रियाकर्तुं कक्षोचन निजशिर कर्त्तन
इव—" इति पाठे—कक्षोचन अनिर्वचनीयमरुपाय, अङ्गरायैत्यर्थः, यस्य रामस्य,
क्षणेन कर्त्तनमात्रेण, घृत गृहीतं, यत् पुनर्जन्म पुनरुत्थान, तेन सुभगाः अतिप्रिया
इत्यर्थः, ते क्षन्तिनवसङ्कासाः, मूर्धान, शिरानि, दशमं शिरः एकमपि विलक्ष्यः
सलज्जः, व्यापारः यस्य तथोक्तं, अङ्गरसप्तौषकारिणः एते, नाहमिति लज्जाविधुरमिति
भावः, ददृशुः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ल) सुकेतुसुता सुकेतुनाम कथितं यच्चः तस्य तनया । नागसहस्रबलधारिणी
इति सङ्घसामर्थ्यवती । राक्षसी अगस्त्यशापात् राक्षसोनामापन्नेति यावत् ।
सप्तौकात् सेन्यात्, राक्षसराजप्रेरितादिति भावः ।

(व) मनुष्यति ।—मनुष्याणां मन्त्रल चक्रं, तस्मिन् विहारे विचरन्ती, यत्
क्रीतुकाम् भीष्मक्य तस्मात् ।

शुन श्रेफः । ततश्च त्र्योतस्य विधेः प्रत्यङ्गमस्याः (श) शङ्कमानः
कुलपतिविभौ टाशरथी रामलक्ष्मणावानीतवान् ।

पशुनेद्रः । जान्ते, रामभट्टो त्ति की वि रक्त्वसाणं उवरि
अबइस्सो (ष) क्व एसो * ।

शुन श्रेफः । मखे । एवमेतत् । रामभट्ट इति कौऽप्ययं
चतुरक्षरो राज्ञमरक्षामिहमन्त्रः (स) । विशेषेण पनरिटानो
भगवता कौशिकेन ब्रह्मज्योतिषः (ज) ताट्टशं त्रिवर्त्तम् (क)
आशय्यं दिव्यास्त्रमन्त्रपारायणम् (ख) अध्यापितः ।

पशुनेद्रः । मखे, मंतमईच्छिं अत्यटेवटाहिं समं बलादिवलाओ
(ग) सत्तीओ वि रामे संकमिस्सटः † ।

शुन श्रेफः । अथ किम् । तदपि हृत्तमेव ।

* जान्ते, रामभट्ट इति कौऽपि राज्ञानामुपय्यवतीषोः खन्वसौ ।

† मन्त्रे, मन्त्रमथोभिरक्खटेवताभिः समं बलाऽतिबले शक्ती अपि रामे सङ्गमिष्यतः ।

(श) त्र्योतस्य श्रुतिवेदः तद्विहितस्य, विरेः यज्ञस्तेत्यर्थः । प्रत्यङ्गं विङ्गम् ।
अस्त्राः ताडकायाः, मकाशादिति शेषः ।

(ष) राजमानाम् उपरि अवतीर्णः राज्ञसेभ्यः अधिकबलमालित्वेनावतीर्णं
इच्छन्ः, राजमान् उक्तम् अवतीर्ण इति भावः ।

(स) चतुरक्षरः चतुर्भरक्षरैः निष्पन्न इति यावत् । राज्ञरक्षेति ।—राज्ञसेभ्यः
रक्षायां सिद्धमन्त्रः प्रकक्षफलप्रदः मन्त्र इति यावत् ।

(ज) ब्रह्मज्योतिषः ब्रह्मज्ञेयस्यः ।

(क) त्रिवर्त्ते परिचामभूतम् ।

(ख) दिव्यास्त्रेति ।—दिव्यानाम् अस्त्रीदिव्यानाम्, अस्त्राणां क्रमाश्रितनयानां,
ये मन्त्राः रक्षस्वीपनिषदः, तेषां पारायणं पारममनं, साकस्यमित्यर्थः ।

(ग) बलाऽतिबले बला च अतिबला च वे, विद्याविशिष्यौ, चतुर्थोः पाठे
अत्रा-पिपासा-राहित्यं स्नात् । उक्तञ्च रामायणे—“सुत्-पिपासे न त राम ! भविष्यते
शोभते ! । ब्रह्मनिषलाक्षेप पठन्सतं राघव ! ॥” इति ।

पश्यतेः । अज्ज ! खं भवामि, मरु विपाघो ज्जेव्व सत्तोघो, विपाघो ज्जेव्व अत्यविज्जाघो, ता किं ति अत्तणो विग्घो ? वससे राजवस्स गोरवमुप्यादेदि तत्थभवं कोसिघो ? अहवा प्राहुवहत्थेष सप्यमारवं (घ) व्वु एदं । *

यनःश्रेयः । सखे ! अनभिन्नोऽसि, स्वयं प्रयोगादन्तेवासिभिः (ङ) विहितः प्रयोगो महिमानमात्ताख्यांशामुपचिनोति (च) । प्रथम—

स्थानेषु शिष्यनिवहैर्विनियुज्यमाना
विद्या गुतं हि गुणवत्तरमातनोति ।
आदाय शक्तिषु बलाहकविप्रकीर्णैः
रत्नाकरो भवति वारिभिरध्वराशिः ॥ ६ ॥

* भाष्ये ! मनु भवामि, इदि निजा एव शक्तयः, निजा एवास्त्रविद्याः, तन्व किमिवात्मनो वज्रोपशने राजवस्स गोरवमुप्यादयति तदभवात् खीरिणः ? अहवा प्राहुवहत्थेष सप्यमारवं वृत्तेतम् ।

(घ) प्राप्नुवति।—प्राप्नुवः अतिथिः, “प्राप्नुवस्तितिर्द्विवोः” इति त्रिकाण्डशेषः ; तच्च्ङलोत् । इदि अर्पे दमति तदा प्राप्नुवति, इदि अर्पे प्राप्नुवते ङलोत् तदा गृह्यते कुमलमेव ; स्वस्व मन्त्रादिप्रयोगसामर्थ्येऽपि इदि तन् न अरुति तदा स्वस्वैव ज्ञान इति भावः ।

(ङ) स्वयं प्रयोगान् स्वयं प्रयोगनपेक्ष्यत्वं, अज्ञादीनामित श्रेयः, अर्थे प्रचनो । अन्तेवासिभिः शिष्यैः ।

(च) उपचिनोति वर्धयति ।

स्थानेषु त।—स्थानेषु योग्यकालेषु, शिष्यनिवहैः छात्रवधैः, विनियुज्यमाना विधेयैश्च प्रयुज्यमाना, विद्या गुतम् आचार्यं, गुणवत्तरम् अतिशयेन गुणवत्तरम्, आतनोति हि प्रख्यापयत्येव ; तथा हि, अध्वराशिः समुद्रः, आदाय गृह्यते, अनुदाहयति भावः, शक्तिषु मुक्ताकोटेषु, “मुक्ताकोटः जिवा शक्तिः” इत्यनरः ; बलाहकैर्मध्ये, विप्रकीर्णैः विद्विभैः, वारिभिः श्लेः कणैः, मुक्ताकपेच परिचरैश्चित

किञ्च, दौक्ष्यमाणाः (क) न क्रुध्यन्तीति रक्षितारं क्षत्रिय-
सुपाददते (ज) ।

पश्येद् । अज्ज ! सोहणं मंतेसि । अस्सं वि किं वि पुच्छिदु-
कामो म्हि । *

शुनःश्रफः । किं तत् ?

पश्येद् । सब्बधा णिगूढं (अ) वि वाणराणं कृग्गणअं
(ज) कधं अज्जेण पाडिबस्सं (ट) ? †

शुनःश्रफः । सखे ! सर्वमेतदयोध्यायात्रायां समाधिमयेन
(ठ) चक्षुषा साक्षात्कृतद्विभुवनवृत्तान्तस्य ताताविखाभित्तस्य
मुखादश्रीषम् । (सर्वतोऽवचीक्य) । अये ! प्राभातिको (ड) भुव-
नस्य लक्ष्मोः (ढ) । तथा हि—

* आर्य्य । श्रोमनं सन्नयस । अत्यदपि किमपि प्रष्टुकामोऽसि ।

† सब्बधा णिगूढमपि वाणराणां वाङ्मूला कथमाद्येष प्रतिपन्नम् ?

भावः, रक्षाकरः रक्षानाम आकरः उत्पत्तिव्यानामत्यर्थः, भवति । स्वातिनक्षत्रयोगे
नेषऽथ लल समुदमध्यधत्तंयुक्तेषु पतित भौक्तक भवतीति प्रतिद्विरनागुत्वेया ।
प्रतिवक्षूपमाऽलङ्कारः, अक्षय्य दर्पणे—“प्रतिवक्षूपमा सा स्वात् वाक्यधीर्गस्यसास्यधीः ।
यक्षीऽपि धर्मः सामाखी यत् किर्दंशते पृथक् ॥” इति । वसन्ततिष्ठकं ४१म् ॥ ८ ॥

(क) किञ्च अत्यथ । दौक्ष्यमाणाः यत्र क्षत्रियताः ।

(ज) सुपाददते गृह्णति, आश्रयतीत्यर्थः ।

(अ) णिगूढम् अतिगुप्तम् ।

(ज) वाङ्मूला वक्षां गुणानां सख्यादीनां प्रयोग इत्यर्थः ; “कस्मिनां त्रिपक्षी
श्रावमासभं वैशनाश्रयः । वङ्गुणाः—” इत्यन्तरः ।

(ट) प्रतिपन्नं विदितम् ।

(ढ) अथोध्यायात्रायां राजातस्त्रनाक्षं चक्षीक्यागमतकाके इत्यर्थः । सप्तद्वि-
कृषीव श्रीतमयेत् ।

(ड) प्राभातिको प्रातःकालीना ।

(ढ) लक्ष्मीः शोभा ।

प्रत्यग्रज्वलितैः पतङ्गमार्णाभिर्नीराजिता भानवः
 सावित्राः कुरुविन्दकन्दलरुचः प्राचीमलङ्कर्वते ।
 प्रौढध्वान्तकरान्तस्य वपुषश्चायाच्छलेन क्षणा-
 दपक्षालितनिर्मलं जगदहो ! निर्मेकमुमुञ्चति ॥ १० ॥

अपि च—

पीत्वा भृशं कमलकुङ्कुलशुक्तिक्षोषा
 दोषातनीं तिमिरवृष्टिमथ स्फुटन्तः ।
 निर्यन्मधुव्रतकदम्बमिषाहमन्ति
 विश्रन्ति कारणगुणानिव भौक्तिकानि ॥ ११ ॥

प्रत्ययेति ।—प्रत्यग्रज्वलितैः अभिनवमं यथा यथा प्रदीप्तैः, सूर्यकरवर्णादिति भावः, पतङ्गमार्णाभिः सूर्यकान्तापलेः, नीराजिता, कृतारविक्काः, उत्तोजिताः इत्यर्थः, अत एव कुरुविन्दस्य पद्मरागवत्स्य, कन्दलरुचत् नवाङ्कुरवत्, रुक् प्रभा येषां तथाभूताः, सावित्राः सौराः, भानवः रश्मयः, प्राचीं पूर्वां दिग्गम, अलङ्कर्वते शोभयति ; अहो ! प्राचर्यं, जगत् क्षणात् क्षणमात्रेण, क्षयान् अनातपं, “क्षया सूर्यप्रियाह्वान्तिः प्रतिविस्वमनातपम्” इत्यमरः ; तच्छलेन तद्व्याजिन, प्रौढेन उद्भटेन, ध्वान्तेन तिमिरेण, करान्तस्य भोवणायितस्य, भयङ्करवत् प्रतीयमानस्येत्यर्थः, वपुषः अवयवस्य, अप्रक्षालितम् अद्यपि निर्मलं निर्मेकं कञ्चन, उमुञ्चति त्यजति । अपङ्कुरितरुङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“प्रकृत प्रतिविध्यान्व स्थापनं स्यादपङ्कुरिति” इति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १० ॥

पीलेति ।—कमलानां पद्मानां, कुङ्कुमाः सुकुमाः, ते एव शुक्तिक्षोषाः मुक्तास्फोटनं रूपप्राप्तिश्च, दोषातनीं नेत्रां, तिमिरवृष्टिम अन्धकाररूपीं वृष्टिं, भृशम अत्यर्थं, पीत्वा अथ अनन्तं, प्रातरिति भावः, स्फुटन्तः विकसन्तः सन्तः, निर्धनं निर्गच्छन्, यः मधुव्रतकदम्बः अमरवन्दं, तन्निशात् तद्व्याजान्, क्षारवगुणान् क्षारवत्स्य वृष्टस्य तिमिरस्य, गुणान् काष्ठांन् इत्यर्थः, विश्रन्तीव दधानानोव, भौक्तिकानि मुक्ताफलानि, वनन्ति उद्भिरन्ति, “क्षारवगुणाः कायेगुणमारभन्ते” इति आद्यादिति भावः ; अपापङ्कुरमुप्राचरितोत्प्रेषाऽवङ्कारः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ११ ॥

अपि च—

विकासितसङ्कुचितपुनर्विकस्वरध्वम्बजेषु दुर्लभ्याः ।

कलिकाः कथयति नूतनविकासिनोमधुलिहामघः ॥ १२ ॥

(चादित्वमण्डलं निर्णयं) —

कटुभिरपि कठोरचक्रवाको-

त्कारविरहस्वशांतिश्रीतवोयैः ।

तिमिरहृतमयं मङ्गीभिरञ्जन्

जयति जगन्मयीघसुष्णभानुः ॥ १३ ॥

तदनुजानीहि मां समिटाहरणाय ।

पद्यमेदः । अहं विं क्वत्तिप्रजुमारारणं दंसणे उर्कठिदोन्दि ;

तीं कहेहि, कहिं पेक्खामि ।*

* अहमवि अविबकुमारयोर्दंशनाय उल्काश्लितीःअ, तत् कथय, कुव प्रसे ।

विकसितेति।—मधुलिङ्गा अनराचाम, अघं: पूजा, समदर इति भावत, "मूख्ये
पूजाविवावर्धः" इत्यमरः ; विकसितानि विकासं मतानि, पुनः सङ्कुचितानि निमीचि-
तानि, रात्राविति भावः, पुनः विकस्वराणि प्रफुल्लानि, स्यंस्वरन्यत्रादिति भावः तेषु;
ध्वम्बजेषु पक्षेषु, दुर्लभ्याः अभिनवाः पुरातनीषां एता इति लक्षयितुमशक्याः, शोका-
नामिति शेषः, कलिकाः खोरकाः, नूतनविकाशिनोः नवविकस्वराः, विकासोन्मुखो-
रिवचं, कथयति सूचयति, प्रकाशयतीति यावत्, पुरातनीषु पीतत्वेन मधुनः अभावात्
अनराचव न बहनि, नवासु च मधुवापुष्यात् अनराचां तन्नाहर इति भावः । आख्या
इत्यम ॥ १२ ॥

कटुभिरपि।—अहम् उदयोन्मुखः, अहम्भानुः सूर्यः, कटुभिरपि दुर्बलीश्वरपि,
कठोरः दाहकः, दुर्बल इत्यर्थः, अः अक्षवाकोत्काराचां अक्षवाकशब्दानां,
विरहः मेमविच्छेदः, तेन यः श्वरः समापः, तस्य प्रात्या उपममेन, शीतं शीतलं,
शोष्यमित्यर्थः, वीर्ये शेषां तादृशैः, मङ्गीभिः तैमीभिः, मटुच्छेरिति यावत्, तिमिरहृतम्
अन्धकारविनाशं, जगतां नवमयीघ मेमसमूहम्, अहम् अहं कुर्वन्, क्षिप्यमित्यर्थः, अहमेन
अनघदृष्टिप्रति पुनरावगन् इति भावः, अहति राजते । पुष्यिताया इत्यम—“अपुष्यि
ननुवरेकयो बहारी पुनि तु न-जी अ-र-माच पुष्यिताया” इति तन्नाचवात् ॥ १३ ॥

युगःश्रेकः । (विचल) । मन्वेतामेव यज्ञवाटमुत्तरेण विहार-
भूमिषु (य) क्रीडतः ; तदुपेत्य निःशङ्कमवसोक्तय ।

(इति निष्कासो) ।

(विष्णुश्रवः (त)) ।

(ततः प्रविशती राम-कण्ठी) ।

रामः । अहो ! विश्वामिदमायतनं (य) विहायमपदं-
नाम भगवतो गाधिनन्दनस्य—

तत्तादृक् दृष्टपूजकोपनयनक्रेमाश्चिरहेषिभि-

मैध्या वत्सतरो विहस्य वटुभिः सोऽप्लुण्डमासभ्यते ।

अप्येष प्रतनूभवत्यतिथिभिः सोऽप्लुण्डमासापुटै-

रापीतो मधुपर्कपाकसुरभिः प्राग्मंशजग्मानिहः ॥ १४ ॥

(य) यज्ञवाटं वागभूमिम्, उत्तरेण वागभूमेरुत्तरेणां दिशोत्तरैः । विहार-
भूमिषु विचरन्पदश्रेणु ।

(त) विष्णुश्रवः,—तदुक्तं दर्शने—“इत-वर्षिष्यनाचानां अर्वाभानां निदर्शनः ॥
सङ्केतोक्तिश्च विष्णुश्च आदावस्तुल्यं दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पाशाभ्यां
सम्यकीकृतः ॥” इति ।

(य) आयतनं यज्ञस्थानम्, आयतनप्रदेशो वा ।

तदिति ।—तस्मै वत्सतरोनिमित्तमित्यर्थः, तादृशः प्रभूतस्येत्यर्थः, दृष्टपूजकस्य
दृष्टव्यः, उपनयनम् आहरणं, वत्सतरोणां यासाविति भावः ; तेन यः क्रेशः
तस्मान् चिरहेषिभिः सततविरक्तैरिति यावत्, वटुभिः मुनिवाक्यैः, विहस्य हास्यं कृत्वा,
मैध्या वसिता, वत्सतरो विहायना गौः, सोऽप्लुण्डं सोप्लुण्डं यथा तथा, आसभ्यते
उच्यते ; आशुपूर्वकस्य अमेनारवायेत्यात् ; वत्सतरोरुपनयनं अतिविपरिचयात्
विहितम् ; तस्मात् अस्मिन्,—“महोद्य वा वत्सतरो वयादतिवये गृहो” इति इ
तथा मधुपर्कस्य पाकेन सुरभिः सुगन्धः, एव प्राग्मंशजग्मानिहः उचितंहात् पूर्वभावे
जातः, अतिथिः वायुः अति, “प्राग्मंशः प्राग्मंशोहात्” इत्यमरः ; अतिथिभिः अभ्यासतैः
क्रीडास्थानि अप्लुण्डानि, मधुपर्कस्य सुगन्धयुक्तवायेनाकारितवायुनोत्पत्तः,
स्थानि मासापुटानि तैः चापीतः सम्यक् पीतः, आप्रात इति यावत्, प्रतनूभवति
अस्मीभवति । प्राग्मंशविशेषितं इत्यम् ॥ १४ ॥

वचनः । आर्य्य ! किलान्वैव—

देवः कौस्तुभकिञ्जल्कनीलोत्पलमसौ हरिः ।

स्वयं किमपि तत्तेपे तपः कपटवामनः ॥ १५ ॥

इत्यमेतन्महातोर्थमध्यासीना द्विजातयः ।

अकृतोभयसञ्चाराः षट्कर्माणि प्रयुञ्जते ॥ १६ ॥

(अन्यास दृष्टा) । आर्य्य !—

पश्यैतं पशुबन्धवेदिबलयैरौदुम्बरीदन्तुरै-

र्नित्यञ्चिञ्जतगृह्यतन्त्रविधयो रम्या गृहस्थाश्रमाः ।

यत्रामी गृहमेधिनः प्रचलितस्वाराज्यसिंहासना

वैतानेषु ऋपोटयोनिषु पुरोडाशं वपटकुर्वते ॥ १७ ॥

टीका इति ।—कौस्तुभः नारायणवत् स्थितमणिविशेषः एव, किञ्जल्कः कैसरः यस्य
नादृश, “किञ्जल्कः कैसरीर्जित्प्रथम” इत्यमरः ; नीलोत्पलं नीलोत्पलसदृशवर्णं
इत्यर्थं, कपटकमलदारः, अमी देवी हरिः विश्वः, कपटवामनः मायाहास्यतत्त्वव्यं-
सेहः सम्, ऋषं द्विमपि अनिर्वचनीयं, तत् प्रसिद्धं, तपः आन्दायणादिकं त्रयं, तेषु
वचनैः । अकृतं वस्तु ॥ १५ ॥

इत्यमिति ।—द्विजातयः ब्राह्मणाः, इत्यम् अनेन प्रकारेण, वामनतपस्वरूपेण
हेतुनेति यावत्, महातोर्थेन अतीव पुण्यव्याप्तम्, एतत्, चैवमिति शेषः, अध्यासीनाः
अभिवक्तव्यः, अकृतोभयः निर्भयः, सञ्चारः येषां तस्माभूताः निःशङ्कसञ्चारिणः जनाः,
षट्कर्माणि “अध्यापनमज्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिषेधश्चैव ब्राह्मणः
परिहस्यत्येत् ॥” इति मनुस्मृत्याः अध्यापनादीनि, प्रयुञ्जते प्रकुर्वन्ति । अगुणुप-
कृतम् ॥ १६ ॥

पश्येति ।—पश्य अथस्त्वय, एते गृहस्थाश्रमाः नाहंस्यवर्माः, पशुबन्धो धाम-
कियेषः, यागार्थे पशुबन्धं वा, तन्म वेदिः परिष्कृता भूमिः, “वेदिः परिष्कृता भूमिः”
इत्यमरः ; तद्वलयैः मण्डलाकारवेदिभिरित्यर्थं, औदुम्बरीभिः सुदुम्बरीकानिर्मित-
सर्पकलाकारवज्रपादविशेषैः, दन्तुरैः उग्रतामतेः सर्पैः, नित्यं सततं, चिञ्जतः
प्रकटिता, गृह्यतन्त्रविधयः गृह्यसूत्रविधानानि येषु तन्त्रविधाः, अत एव इत्यः
ऋषीकारिणः, इत्यन्ते इति शेषः ; यत्र येषु गृहस्थाश्रमेषु, अमी गृहमेधिनः गृहादि-
काराः, “न गृहं गृहनिवाहुर्गृहयो गृहमुच्यते” इति शास्त्रात् ; तैः शेषैः

रामः । (सङ्घर्षकृतम्) । वत्स ! इतोऽपि तावत् कृतार्थः-
यावः (द) चक्षुषी । प्रसन्नपावनः (ध) अयमृषीणां समवायः
(न) । इदममौषां—

पूरयित्वेव सर्वाङ्गमतिरिक्ताः शिराततीः ।

जटांरूपेण विभ्राण्यैः शिरोभिर्गहनं सदः ॥ १८ ॥

किञ्च—

तपःकृशत्तरेरङ्गैः स्रष्टुमाकारितैरिव ।

सायं प्रातरमौ पुण्यमग्निहोत्रं प्रयुञ्जते ॥ १९ ॥

(इति परिक्रामतः) ।

सङ्घर्षकृतम् इति तथोक्ता, सपद्मोक्ताः गृह्णिष्य इत्यर्थः, प्रचक्षित प्रकल्पितं, स्वाराज्यस्य स्वर्गाराज्यस्य, निन्दामनं येभ्यः तथाभूताः सन्तः, यागस्य स्वर्गफलकत्वादिति भावः, धैतानेषु यतोऽयं कौटिल्येषु अग्रियुः, “अग्रयज्ञानरो वाङ्मः...कौटिल्यानिर्ज्वलनः”, इत्यमरः, एतौ इति इत्य, वषट्कृते जुहोत । शार्दूलविक्रीडितो वृत्तम् ॥ १७ ॥

(द) कृतार्थं तावत् कृतार्थोक्तम् ।

(ध) प्रसन्नपावनः प्रसन्नः सौम्यः, पावनः पवित्रताजननइत्यर्थः ।

(न) समवायः समाजः ।

पूरयित्वा—अमौषाम् ऋषीणाम् इदम् इति गद्यस्थानान्वयः, सदः समा, शोभोत्थयः, सर्वाङ्गं पूरयित्वेव अतिरिक्ताः अधिकाः, सर्वाङ्गव्यापमानान्नरं या अधिकाः सन्ति ता इत्यर्थः, शिरातती, शिरासमूहान्, जटांरूपेण जटाव्याजिनं, विभ्राण्यैः दधान्यैः, शिरोभिः गहनं निविड, सज्जातमिति शेषः । अशुष्टु वृत्तम् ॥ १८ ॥

तप इति—अमौ ऋषयः, तपोभियान्द्रायणादिभिः कृशत्तरेः अतीव कृशैरित्यर्थः, स्रष्टुमाकारितैरिव भावः, अत एव स्रष्टु निर्मातुम्, आकारितैरिव आहूतैरिव, आभूतैरिवेत यावत्, अङ्गैः सपलक्षिता इति विशेष्ये ततोऽपि ; यथा चित्र-लिखितादौ प्रथमं रेखा क्रियते, ततः वर्णिकाभिः पुरथं क्रियते, तद्वत् एतानिः अस्त्रिचर्ममादादि अङ्गानि रक्तमासादिभिः पूरयितुमिवेति भावः, सायं प्रातः पुण्यं पवित्रम्, अग्रहोत्रं यज्ञविशेष, प्रयुञ्जते कुर्वते, “सायं जुहोत प्रातश्च जुहोत” इति श्रुते साय-प्रातःकर्मकाण्योर्होत्रविधानात् । अशुष्टु वृत्तम् ॥ १९ ॥

वचनः । (वहावन) । आर्य्य ! रमणौयमितो वर्त्तते—

वालेयतण्डुलविकोपकदर्थिताभि-

रेताभिरग्निशरणेषु सधर्मिण्योभिः ।

तन्नासहेतुमपि दण्डमुदस्यमान-

मात्रातुमिच्छति सृगे मुनयो हसन्ति ॥ २० ॥

वामः । (परिक्लामन् सचीतुवानुरामन) । वत्स ! इतस्तावत्—

आर्द्रप्रसूतिरियमङ्गनयज्ञवेदि-

नेदिष्ठमेव हरिणो दृश्यते दृष्यं च ।

वक्षीयतापसकुमारकरोपनीत-

नीवारनिर्वृतमपत्यमवेक्षते च ॥ २१ ॥

अपि च—

विष्वक् तपोधनकुमारसमर्प्यमाण-

श्यामाकतण्डुलहृता च पिपौलिकानाम् ।

वालेयेति ।—अपिशरणेषु षोडशहेतु, सृगे आश्रमपाक्षिते सृगे, वालेयक वक्षिः पूजा, "वक्षिः पूजोपहारयोः" इत्यमरः ; तद्ये इदं वालेयं तस्य, तण्डुलक विकोपिन कवचैः, कदचित्ताभिः विरक्तोक्तताभिः, समैरिति भावः, एताभिः सधर्मिण्योभिः सधर्मचारिण्योभिः, मुनिपत्नीभिरित्यर्थः, तस्य कवचित्तण्डुलस्य आश्रमपाक्षितक कर्मक इत्यर्थः, नासहेतुमपि भवहेतुमपि, उदस्यमानम् उतपिप्यमाथं, दण्डम् आत्रातुमिच्छति इति मुनयः हसन्ति, पलायनं दूरापासं दण्डमपि यासदानाह- मुपविष्यमाथं मन्वनाभो निम्नतीति डालकारथं, तपोधनक श्यामत्वेन नि.मण्डलनिदि च ध्वन्यते । वसन्तिसर्कं इत्यम् ॥ २० ॥

आर्द्रेति ।—आर्द्रा अभिनवा, प्रसूतिः प्रसवो वहाः तपोक्ता सद्यःप्रसूतेत्यर्थः, इयं हरिणो अङ्गनयज्ञवेदिनेदिष्ठमेव अग्निरस्थयज्ञभूमिसन्निहितमेव, दृष्यं दृश्यते कवचयति च, वक्षीयाः वक्ष्यः वित्ताः, अमशियुषु खेडपरावया इत्यर्थः, ये तापसकुमाराः शैवाः अरेः उपनीतेन दत्तेन, नीवारैश्च धान्यविशेषैश्च, निर्दलं दत्तम्, अपत्यं वक्ष्यन्- श्वयेत्ये च प्रस्यति च । वसन्तिसर्कं इत्यम् ॥ २१ ॥

श्रेयोभिराश्रमपथाः प्रथमानचित्र-

पत्रावलीवलयिगो मुदमुद्वहन्ति ॥ २२ ॥

सकथः । अहो ! पशूनामप्यपत्यवात्सल्यम् ! ! (प) अहो !

शिशूनामपि सत्कर्मताच्छोष्यम् ! ! (फ)

रामः । (अश्वतोऽश्वकोक्ष) ।—

मुनिविनियोगविलूनप्ररुढमृदुग्राहसानि वर्द्धींषि ।

गोक्षर्यंतर्णकोऽयं तर्णोत्पुपकरुठकच्छेषु ॥ २३ ॥

(इति परिक्रान्तः) ।

सकथः । आर्य्य !—

इयमेभिराश्रमवालेः पदे पदे ग्रन्थिनासु कुल्यासु ।

तीव्रतमा जलवेष्टिः प्रवहति विश्रम्य विश्रम्य ॥ २४ ॥

विवृतिः—वाश्रमपथाः तपोवनमार्गाः, तपोवनकुमारेः ऋषिवाल्मेकेः, सनत्के-
नाथान् दीशनाथान्, श्यामाकतस्तुथान् श्यामाकाख्यद्वैतजातान् तर्कुलान्, उरुनि-
वचन्तीति तपोज्ञानं, पिपीलिकानां श्रेयोभिः विष्यक् सनत्मात्, प्रथमानाः विद्यारं-
भच्छिष्यः, चिदाः मनोज्ञाः, याः पत्रावलयः पत्रावलीवलयिगो, तासौ वलयं जलकं,
सहस्रः सप्तः, मुदमुद्वहन्ति, उद्वहन्ति जनयन्तीत्यर्थः । वलनतिशब्कं उच्यते ॥ २२ ॥

(प) अपत्यवात्सल्यं सन्तानेषु स्निग्धता ।

(फ) सत्कर्मति ।—सन्तु साधुषु, कर्मसु दयादिभेषु, ताच्छोष्यं तत्कर्मवत्तन,
शोषकतिशब्कं ।

मुनीति ।—इयं गीर्णतर्णकः सगृहीतवाचो' मधीनातप्रावचः, "गीर्णोऽश्व-
तर्हिऽपि खान्त्न-उर्षोऽश्विषयाः" इति मीडमी । "सद्योनातस्तु तर्णकः" इत्यमरः ;
उपकरुठकच्छेषु, सतिष्ठितनदीतटेषु, "अश्वो नदीतटेऽप्यु" इति विश्वः ; मुनीनां
विनियोगार्थं यद्ब्रह्मविध्यव्यवहाराद्यनित्यं, विलूनानि विद्वानि, ततः प्रवृत्तानि पुनः
सञ्जातानि, मृदूनि कोनसानि, श्राद्धवसानि उरितानि, इति वाचत्, वर्द्धींषि कुत्रान्,
वर्द्धीति ख्याति इत्यर्थं । आर्य्यं उच्यते ॥ २३ ॥

इतिवृतिः—इयं तीव्रतमा अतिवेगवती, जलवेष्टिः जलवहाहः, वेष्टीरुपं जलं
धौ, सञ्जातवाहत्वेन कुटिलवर्णानित्येन चेति भावः, एभिः परिदृश्यमानैः, आश्रमवालेः
अश्वतोऽश्वकोक्षे इत्यनुवचन-व्यतिकारचित वलनवाकारवैद्येः, पदे पदे अग्निं ज्ञाने,
अश्वतोऽश्वकोक्षे इत्यनुवचन-व्यतिकारचित वलनवाकारवैद्येः, पदे पदे अग्निं ज्ञाने,

रामः । वक्ष ! साधु दृष्टम्—

आलवालवलयेषु भूरुहां

मांसलं स्तिमितमन्तराऽन्तरा ।

केरलोचिकुरभङ्गिभङ्गुरं

सारणीषु पुनरन्वु दृश्यते ॥ २५ ॥

तदेहि, भगवतो कौशिकीमालोकयन्ती मुहूर्त्तमात्रमात्मानं
पुनीवहे (व) । (परिक्रम्यावलीक्य च) । क्षचित् साङ्ग्रामिकोऽपि
विशेषो नैसर्गिकमतिशेते । तथा हि—

जडस्वच्छस्वाद्युप्रकृतिरुपहृतेन्द्रियगणो

गुणो यद्यप्यांसामयमयुतसिद्धो विजयते ।

तथाऽप्युत्कर्षाय स्फुरति सरितामाश्रमसदा-

मिदानीं वानोरद्रुमकुसुमजन्मा परिमलः ॥ २६ ॥

अन्विलासु पर्ववोषु, यन्वियुक्तवत् परिदृश्यमानासु इत्यर्थः, कौतोविघ्नकरीऽस्ति भावः,
कुन्विलासु चटुक्तविमलरित्ते, "कुन्विलाऽस्या कविमा सरित्" इत्यमरः; विमल्य
विमल्य स्थिता स्थित्वा, प्रवहति बहतीत्यर्थः । प्रतीयमानोपेक्षा । आर्या
उपम ॥ २४ ॥

अस्ति।—भूरुहां इत्याचाम्, आलवालवलयेषु इत्यमलवर्धिवलयाकार-
जलाधारसमूहेषु, अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये, मांसलं प्रचुरं, स्तिमित निश्चलच्च, तथा
सारणीषु स्वल्पनदीविशेषेषु, "स्वल्पनद्याश्च सारणी" इति विश्वः; पुनः किन्तु, केरलो
केरलदेशीया-शामिनी, तथाशिकुराणां केशानां, भङ्गवत् कुटिलतेव, भङ्गुरं कुटिलम्,
अन्वु कलं, दृश्यते । केरलोनां केशाः कुटिला इति प्रविष्टः । रघोइता उच्यते,
"राम् परेर्न-र-ल-गे रघोइता" इति तन्नयनात् ॥ २५ ॥

(व) कौशिकी नदीविशेषम् । पुनीवहे पवित्रीकुण्डः ।

अस्ति।—आवा सरिता नदीनां, महा श्रोता, स्वच्छा निर्मला, स्वामी सुखादा,
प्रकृतिः स्वभावो बल्य तथाभूतः, तथा उदहनः आहनः, आकृष्ट इति यावत्, इन्द्रियनयः
इन्द्रियवधमूढो येन तथाविधः, शैत्य-सादृशाद्युपभोगायेति भावः, अन्वु अयुतसिद्धः
अशोबविद्धः, गुणान्तरानिश्रितेन कृतःसिद्ध इत्यर्थः, सामाविद्य इति यावत्, युक्तः

लक्षणः । आर्य्य ! पुरस्तादनुकौशिकीतोरम् (भ) आलोचय—
 तैर्मेधाजननव्रतप्रणयिभिर्व्यूहैर्वटूनामियं
 सिक्ता नित्यवसन्तविभ्रमवती रस्या पलाशावली ।
 एतस्यां हरिणारिपाणिजसृणिश्रेणिश्रियः कोरका
 गोपायन्ति तपोवनं वनकरिक्रौडाकराकर्षणात् ॥ २७ ॥
 (त्रैपथ्ये) ।

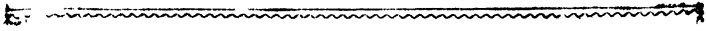
रामभद्र ! कियच्चिरमवलोकनेन कृतार्थीक्रियन्ते (म)
 तपोवनविहारभूमयः ? सम्प्रति हि—
 परिणमयति ज्योतिर्वृत्त्या यर्जुष रूचां पतिः
 किमपि शमिनः सावित्राख्यं रघुस्यसुपासते ।

यद्यपि विजयते सर्वो कर्षेण वर्तते, तथाऽपि इदानीम आश्रमसदान् आश्रमवासिनाम्,
 सत्कर्षाव परितोषायैत्यर्थः, वानोरदुमाणा नदीतीरवर्षाता वेतसत्तदुषां, कुसुमेभ्यः
 कन्द्य उत्पत्तिर्येभ्य तादृशः, परिमलः सौरभं, पूर्वोक्तगुणमिश्रित इति भावः, स्फुरति
 प्रसरति । सिद्धरिषो व्रतम् ॥ २६ ॥

(भ) पुरस्तात् अथतः । अनुकौशिकीतोर कौशिक्या नद्याः तीरसङ्कीर्णम् ।

तैरिति।—मेधा धारणावती बुद्धिः, “धर्मप्रारणावती मेधा” इत्यमरः ; तस्या
 जननाय उत्पादनाय, यत व्रतं नियमः, तत्प्रणयिभिः तदासक्तैरित्यर्थः, तैः पूर्वोक्तेः,
 तटूना मुनिवाज्जाना, व्यूहैः समूहैः, सिक्ता जलैराद्र्क्षिता, अत एव नित्यः सन्ततः,
 सार्वकालिक इत्यर्थः, यी वसन्तविभ्रमः वासन्तकविश्रांतिः, वासन्तिकत्वेन विश्रष्टधर्मो
 वा तदती, रस्या मनोज्ञा, इयं पलाशावली पलाशवृक्षश्रेणी, दृश्यते इति शेषः,
 एतस्या पलाशावल्या, हरिणारिः सप्तशतुः, सिंहः इत्यर्थः, तस्य पाणिनाः नखरा
 एव, सृष्टिश्रेण्य, अङ्गुष्ठावत्यः, तासा श्रीरिव शोर्धेवा तथोक्ताः, कोरकाः कलिकाः,
 “कालिका कोरकः पुमान्” इत्यमरः ; वनकरिणाम् आरण्यगजानां, क्रीडया
 क्रौडाच्छलेनेत्यर्थः, यत् करैः गृह्णादच्छे, श्लोकार्थं तस्मात्, तपोवनं गोपायन्ति
 रचन्ति, वनकरिणस्तादृशी पलाशकलिका सन्तता दृष्टा सिङ्गनखरान् मन्थमानाः
 प्रकायन्ते इति भावः । मेधाजननव्रतं छन्दोब्रह्मचारिभिः क्रियते, तत्र अस्मिन् पलाश-
 मूखसूचन विहितमिति वेदाविदां समाचारः प्रसिद्धः । प्रादूर्वाविकीर्णं व्रतम् ॥ २७ ॥

(म) कृतार्थीक्रियन्ते सफलक्रियन्ते ।

गुह्यमनुष्ठात्प्रोक्तं स्रवणक्रिया-

मिह मखविधौ नेदीयां भवत्तमपेक्षते ॥ २८ ॥

रामः । (चक्षुतमनिनोव वायुगतम्) ।—

वारांस्त्रीनभिषुक्ते विदधते वन्द्ये; शरीरस्थितौ-

रैषेभ्यः त्वचि संश्रियन्ति वसते चापि त्वचस्तारवीः ।

तत् पश्यन्ति च धाम नाभिपततो यच्चार्मणे चक्षुषी

धन्यानां विरजस्तमा भगवतो चर्ख्येयमाह्लादते ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये पुनस्तदङ्ग पश्यते) ।

५-

परिचमयतीति ।—इषां पतिः प्रभाकरः, ज्योतिर्हस्ता तेजोवपेण, तेजसव्यव-
हारिणेत्यर्थः, प्रभाविकोरवेनेन भाव, यज्ञांश्च यजुर्वेदान्, परिचमयति पारवतामि
करोति, यजुःप दधातीति भावः, तथा च पुराणम्—“सकलः प्रातरादिभ्यो
सध्याङ्के च यजुर्मयः । सायं सामनप्रयति वसुमय उदाहृतः ॥” इति, अग्निः
अनगुचप्रधानाः सृष्टयः, इतिषि च निर्बन्धीयं, काविव स्थं सावजनःसमेवं,
इहस्य तत्त्वम्, उग्रानेन वाराधयति; चादिवमन्त्र जपन्तीशुः अयं गृहः आचायः
विद्यामिहः, माध्याह्निर्माध्याह्नी, सवन कथां ज्ञानविधिम् अग्न्यान् यजु-
स्तामिष्यन्, इह चक्षुम्, मखविधौ वागविधाने, भवन्त नेदीयां भिषुक्तेवर्तिजम्,
अपेक्षते प्रतीक्षते, स्वयमपि भगवतामनं प्रतीक्षते इत्यर्थः । इत्युच्यते—“न स-
म-र-स सा गः यजुर्वेदेदेहंरिषी मता” इति अथर्वान ॥ २८ ॥

वारांस्त ।—अस्य ये इत्युच्यते, ये भोज्य वारान् वाचयन्, अभिषुक्ते ज्ञानि,
“मवेदमिषयः स्तानि” इति विश्वः, वन्द्ये; वनजातेः, प्रसन्नमुखादाभापति श्रेयः, शरीर-
स्थितौः देहपालनानि, शरीररचनानोत्पद्येः, विदधते कुर्वन्ति, ऐशेभ्यः स्रवणत्वान्वा,
त्वचि चर्ख्ये, संव पति स्तानि, तारवीः तद्वपुस्त्रिभ्योः, त्वच, वक्त्रेणानीत्यर्थः, वसते-
ऽपि च आच्छादयति च, इह, चार्मणे चर्ख्ये, चक्षुषी यत् यमेत्यर्थः, न अभिपततः
न गच्छतः, चर्ख्येयमाह्लादते इति भावः, तत् धाम तेजः, परमात्मतत्त्व-
मित्यर्थः, पश्यान् च, अतः धन्यानां ज्ञाप्यानां, तेषामिति श्रेयः, पूर्वोक्तवार्ता
मुप्यवतां तेषांशरीरानित्यर्थः, इह भगवतो नाहात्म्यवतो, सर्वज्ञानस्योपधापनीय-
भावः, विरजस्तमा इत्युच्यते, सात्त्विकीति वाच्यं, चर्ख्येयमाह्लादते, अह्ला-
दते सुखयतीत्यर्थः, चर्ख्येयमाह्लादते प्रथमः । आह्लादनिर्दिष्टं ०११ ॥ २९ ॥

रामः । (सुखा सहस्रान्मूर्धनवशोक्त्य च) । कथं गगनमध्यमध्या-
रुढो निदाघदौषधितः ॥ (म) वत्स ! तदेहि, यच्चवाटमधिष्ठाय
क्रमेण कृताङ्गकस्य भगवतः कौशिकस्य प्रत्यनन्तरो-
भवावः (य) ।

(इति परिक्रान्तः) ।

सञ्जयः । (सर्वतो दृष्ट) । आर्य्य !—

उद्दामद्युमणिद्युतिव्यतिकरप्रक्रीडदर्कीपल-

ज्वालाजालजटालजाङ्गलतटीनिष्कूजकीयष्टयः ।

भौमोष्णप्लवमानसूर्यकिरणक्रूरप्रकाशा दृशो-

राविष्कर्म समापयन्ति धिगन्मूर्ध्याङ्गशून्या दिशः ॥ ३० ॥

(म) निदाघाः उष्णाः, “निदाघो योषुष्वास्ते स्यादुष्ण स्वेदानुरवि” इति
मेदिनी ; दौषधितयः रश्मयो यत्स मः निदाघदौषधितः उष्णरश्मः, सूर्य इत्यर्थः ।

(य) प्रत्यनन्तरोभवावः समीपे वर्तमाने इत्यर्थः ।

उद्दामेति ।—उद्दामा उल्कटा, या द्युत्विद्युतिः सूर्यतेजः, तस्याः व्यतिकरेण
सन्धकेच, प्रक्रीडता विह्वरता, प्रज्वलतामिति यावत्, चर्कीरलानां सूर्यज्वालामणीनां,
ज्वालाजालेन प्रभासमुद्देन, जटाला सन्धडा, या जाङ्गलतटी निर्जलप्रदेशः,
“जाङ्गलं निर्जलव्यानन” इति धरणिः, तत्र निष्कूजाः कूजनरुद्धिताः, निष्कूजा
इति यावत्, कीयष्टयः टिट्टिभाः यासु तथोक्ताः, “कीयष्टिकाष्टिभक्तः” इत्यमरः ;
तथा भौमो पार्थिवे, ऊष्णणि सन्नापे, प्लवमानैः सन्तरङ्गिः, संसृज हरति यावत्,
सूर्यकिरणैः क्रूराः दारुणाः, दग्धवत् प्रतीयमानत्वात् दृसद्वा इति यावत्, प्रकाशाः
आवा तन्वाभूताः, मध्याङ्गे दिवसमध्यभागे, शून्याः सैरतेजःप्रतिघातात् दर्शन-
शून्या इति यावत्, यद्वा—शून्याः निर्जनाः, जनसमागमविरुद्धता इत्यर्थः, “शून्यं
विन्दो च निर्जनं” इति हेमः ; प्रखरसूर्यताप्रासङ्गिण्यतया इति भावः, अमूः दिशः
“मन्त्रोऽङ्ग शून्या दिशः” इति पाठान्तरम् ; दृशो, नेत्रयोः, आविष्कर्म आविष्कारं,
दर्शनव्यापारमित्यर्थः, प्रसारयामिति यावत्, समापयन्ति विघ्नन्तीत्यर्थः, प्रखरातपे दृष्टि-
शक्तिप्रतिघातादिति भावः, अतो चिक् निन्दाया, “धिङ्गनमंसंन निन्दशोः”
इत्यमरः ; एता दिशः निन्दातीत्यर्थः । “आविष्कर्म” इत्यस्य “वापुष्कर्म” इति

अन्तिकतमा (र) चैयं यज्ञवाटभूमिः, तदेतदेव न्ययोध-
 क्क्यायामण्डपम् (ल) अध्यासौगा ऋत्विजः प्रत्यवेक्षावहे (व) ।
 गलितयौवने (श) पुनरहनि भगवन्तं द्रुक्षावः ।

रामः । एवमस्तु ।

(इति परिकल्प्य गांक्षेणीपरिव्रतः) ।

ब्रह्मणः । (पार्श्वोऽवलीक्य) । शार्थ्य !—

मध्ये व्योम क्रीडयित्वा मयूखाम्

भानीर्विम्बे लम्बमानि क्रमेण ।

स्वेरं स्वेरं मूलतः पादपानां

पश्य च्छायाः कश्चिदाकर्षतीव ॥ ३१ ॥

रामः । (वसन्ताटवलीक्य) । ब्रह्म ! मध्याह्नमतिक्रान्तम् (ष)

इति दिनमप्यतिक्रान्तमेव । पश्य—

पाठे—वायुप्लवं प्राक्धारणीपयोनिव्यापारवासमध्यमित्यर्थः । शार्द्ध्वविक्लीकृतं
 उक्तम् ॥ ३१ ॥

(र) अन्तिकतमा अतिसमीपवर्षिणी ।

(ल) न्ययोधति ।—न्ययोधः वटः, “न्ययोधो बहुपाम् वटः” इत्यमरः ; तस्य
 छाया एव मण्डपं गृहं तम् ।

(व) प्रत्यवेक्षावहे पश्यावः ।

(श) गलितयौवने अतीततावच्छे, विवृतमध्यमाने इत्यर्थः, प्रशान्ततमीत्रात्पि
 इति भावः । अहनि अपराह्णे इत्यर्थः ।

मध्ये इति ।—मध्ये व्योम आकाशमध्ये, मयूखाम् कराम्, क्रीडयित्वा ललायं,
 भानी सूर्येण, विम्बे लम्बिते, क्रमेण लम्बमाने क्रंसमाने सति, पश्चिमाशान्निपतति
 सतीत्यर्थः, कश्चित् जनः, पादपाना उच्चाणा, छायाः मूलतः मूलदेशात्, स्वेरं स्वेरं
 मन्त्र मन्त्रम्, आकर्षतीव आकृष्य लयतीव, पश्य अवलीक्य । शार्द्ध्वो उक्तेः—
 “शार्द्ध्वो गो चेत शार्द्ध्वो वेदयोधेः” इति तद्गणपत् ॥ ३१ ॥

(ष) अतिक्रान्तम् अतीतम् ।

गगनाग्रखरमुदयार्द्धे राधिरुढाः कष्टमकरश्चरयः ।

अस्तमहोधरमधुना भ्रष्टिति सुखेनावरोहन्ति ॥ ३२ ॥

अर्थः । आर्य्य ! गूनमद्य रक्षांसि परापतिष्यन्ति (स), यदयमध्वरवेदिकासन्निधानं ते (इ) शुनःशिफमुखेन भगवानुवाध्यायः प्रशास्ति (क) ।

रानः । (सरीषाङ्कारण) । वत्स ! यद्येवं (ख) ज्ञात्—

कल्पान्तकर्मशक्तान्तभयङ्करं मे

निष्प्रभ्रतः क्रतुविधातकताममीषाम् ।

नीराक्षसां वसुमतौमपि कर्तुमद्य

पुण्याङ्गमङ्गलमिदं धनुरादधातु ॥ ३३ ॥

नमनेति ।—उदयाङ्कः उदयाङ्कात्, गगनाग्रखरम् अन्तरीक्षशिरोभाग, मध्या-
न्तानिति भावः, कष्टं यथा तथा, निष्प्रभ्रतःप्रदेशशिरोहृत्तन्त्रं क्रेशकरत्वात् इति
भावः, अधिरुढाः पाताः आरुढाः इत्यर्थः, अर्कश्च सूर्यश्च, रश्मिरयः सन्तनायाः,
रश्मिगताः समाना इत्यर्थः, अधुना भ्रष्टिति शीघ्रं, सुखेन अक्षेत्रेण, अस्तमहोधरम्
अस्ताचलम्, अवरोहन्ति अवतरन्ति, दृश्यते च लोके, निष्प्रभ्रतः परंतादृष्ट-
प्रदेशशिरोहृत्तन्त्रं कटोपादपङ्को जायते, तेन च शक्तान् ग्रनेः शनेः चिराय
जन्तव्यत्वात् ननुं शक्तं ति, न तु अवरोहणकाले तथा दृश्यते इति भावः ; अश्रितिरिव
क्रेशसाध्या, अवतरन्ति अनावाससाध्येति तात्पर्यम् । आर्य्या इत्यम् ॥ ३२ ॥

(स) परापतिष्यन्ति आगमिष्यन्ति ।

(इ) अर्थं विद्यानिम्नः । अध्वरवेदिकासन्निधानं अश्वरैदेः समीपस्थिति-
नित्यर्थः । ते तथा ।

(क) उवाध्यायः आचार्य्यः । प्रशास्ति आज्ञापयति ।

(ख) यदि एवं राजसामां परापतनमित्यर्थः ।

अस्यानेति ।—अस्याने प्रलयसङ्कटे, अर्कश्चः दारुणः, सः कृतान्तः वनः, तदन्त
भयङ्करं भीषकं, क्रतुविधातकतां अज्ञावज्ञवारिचाम, अमीषां राजसामां, कर्मणि
वञ्चो ; निष्प्रभ्रतः नाशयतः, मे मन, इदं रक्षित्वानिति ज्ञापत, अधुः अद्य वसुमतौ
पुण्यी, नीराक्षसां राजसरङ्गितां, कर्तुं विधातुं, पुण्याङ्गमङ्गलं शुभं दनकर्तव्यमङ्गला-
चरकम्, आदधातु आचरतु, शरीतु इत्यर्थः, नाङ्गलविधानेनाद्य अदुर्धारसाक्षीति

लक्षणः । (१४६७) । कथं रजनीचरचक्रविनाशोत्कण्ठा
विसंख्युलमार्यहृदयमदीघं दर्शिनं भगवन्तं कौशिकमपि सम्भाष्य
यति ॥ (ग)—

अविद्याबीजविध्वंसादयमार्षेण चक्षुषा ।

कालौ भूत-भविष्यन्तौ वर्त्तमानमवोविशत् ॥ ३४ ॥

रामः । किमुच्यते, तत्रभवान् विश्वामित्रः,—

प्रज्ञातब्रह्म तत्त्वोऽपि स्वर्गीयैरेष खेलति ।

गृहस्थसमयाचार-प्रक्रान्तेः सप्ततन्तुभिः ॥ ३५ ॥

भावः । राघवकलं समुत्पद्यते इत्युक्तं कतिचित् राघवविनाशरूपं पुण्याहनाचरतु
इति निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

(ग) रजनीति ।—रजनीचराणां राक्षसाणां, अक्षय्यं समुत्पद्य, विनाशाय
या उत्कण्ठा उत्कलिषा, व्ययता इति यावत्, तथा विसंख्युलं विवशं, व्याकुल-
मित्यर्थः, अत्र एव अदीघं दर्शिनं अदूरदर्शिनमित्यर्थः । आर्यहृदयम् आर्यस्य
रामस्य हृदयम् । अयं भावः,—भगवान् कौशिकः राघवसिद्धमर्चरात् रामेण
विनाशयते इति ज्ञानमपि कथं तदर्थमुत्कण्ठंतिशयं व्यनक्तोत्कण्ठादीघं दर्शित्वमिति
भावः । यथा—विसंख्युलमिति आर्यहृदयमित्यस्य विशिष्यम् ; तत्र चायमर्थः,—
राघवविनाशयनमित्यपत्वात् आर्यहृदयं महाप्रभावस्य विश्वामित्रस्य प्रभावं
विद्विष्य सत् धनुर्घट्टणाय उद्योगयति, तेन तस्य अदीघं दर्शित्वं प्रमाणयतीव,
यस्तु तन्तु धनुर्घट्टणस्य प्रयोगमेव नास्ति, भगवतः प्रभावेणैव राघवस्यैव रूपकार्य-
निष्पादनादिति भावः ।

अविद्यति ।—अर्थं विश्वामित्रः, अविद्या अज्ञानं, तस्या बीजं मूलं, रज-
सानसोरन्तरमित्यर्थः, तस्य विध्वंसात् विनाशात्, सत्त्वोत्कण्ठादिति भावः, आर्येण
ज्ञानमयेन, अतुषा भूत-भविष्यन्तौ अतीतागामिनौ, कालौ वर्त्तमान कालम् अवीविशत्
प्रवेशयानास, भूत भाविष्यन्तौ कालं वर्त्तमानत्वेन परिणययानासित्यर्थः, निखालशोऽव-
मिति भावः । अत्रुत्पत् इत्यम् ॥ ३४ ॥

प्रज्ञातेति ।—प्रकर्षेण सम्यगित्यर्थः, ज्ञातं विदितं, ब्रह्मत्त्वं परमार्थतत्त्वं वेदं
लघोक्तः अपि, एवः विश्वामित्रः, स्वर्गीयेः स्वर्गहितैः, स्वर्गसाधनेरिति यावत्,
गृहस्थानां समयं नियमः, तस्य आचारैश्च आचरन्नेन, प्रक्रान्तेः प्रारब्धैः, सप्ततन्तुभिः
वेद्यैः, “यज्ञः सप्तोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मण्डः क्रतुः” इत्यमरः ; खेलति क्रीडति ;

अपि च—

आर्द्रोक्ततो विनयनस्रमहेन्द्रमौलि-

मन्दारदाममकरन्दरसैरिवायम् ।

प्रक्रान्तकुण्डलितनूतनभूतसर्ग-

स्त्रैशङ्कुवं चरितमद्भुतमाततान ॥ ३६ ॥

अर्थः । (पुरोऽन्वित्य सङ्घंभ) ।—

आभिरध्वरचय्याभिः श्रौतमथं कृतार्थयन् ।

अथे ! कुलपतिः सोऽयमित एवाभिवर्त्तते ॥ ३७ ॥

(ततः प्रविशति द्रोचिदवेवः (घ) विद्यानिम्नः) ।

रामः । (निर्बन्धुं सवङ्गमानम्) । वत्स लक्ष्मण ! पश्य—

कर्मणः श्रूयमाणस्य व्यञ्जनैरधिकोज्ज्वलाम् ।

तपस्तेजोमयीं लक्ष्मोभय्य पुष्पाति मे गुरुः ॥ ३८ ॥

आत्मतत्त्वविदा मुक्तावधिकारात् स्वर्गफलकामिणाचरणम् अनात्मवेदिदृष्टिकर्तव्यं
कोडेव, तत्फलाकाङ्क्षाविरहादिति भावः । यदि वा, लोकाग्निश्चाथमेव ते कोटाच्छलेन
धम्रादिकमाचरन्तीति भावः । अनुष्टुप् छतम् ॥ ३५ ॥

आर्द्रोक्त इति ।—अथं विद्यानिम्नः, विनयनं नमस्त्वं विनतस्य, महेन्द्रस्य मौलि-
मन्दारदास्यः शिरस्थितमन्दारकुसुममालायाः, मकरन्दरसाः कौसुमा रसाः तैः,
आर्द्रोक्त इव परिबल्ल इव, शान्ता नीत इव इति भावः, अत एव प्रक्रान्तः आदौ
प्रारब्धः, कुण्डलितः पश्चात् सङ्काचितः, नूतनः अभिनवः, भूतसर्गः प्राणिसृष्टयेन
तन्नाभूतः सन्, देवेन्द्रप्रतिपातेन विशङ्कोः स्वर्गारोहणव्याघातजनितकोपात् प्रारब्धं
नूतनसर्गे परिवर्जन्निति भावः, अद्भुतम् आश्चर्यं, त्रैशङ्कुं विशङ्कुमन्वङ्गं, चरितम्
आख्यानम्, आततानं विस्तारयामास । वसन्ततिथक छतम् ॥ ३६ ॥

आभिरिति ।—अथे । इति सधुम्सूचकं विषयसूचकं वा अव्ययम्; सोऽर्थं
कुलपति आचार्यः, विद्यानिम्न इति शब्दः, आभिः अध्वरचय्याभिः यज्ञकर्त्ताभिः, श्रौतं
स्मृतिविहितम्, अथे तत्त्व, विषयमिति वा, सुतेषुदेस्त्रिनित्यं, कृतार्थयन् सफलयन्,
आचरन्निर्बन्धुः, इत एव अथेव, अभिवर्त्तते आगच्छति । अनुष्टुप् छतम् ॥ ३७ ॥

(घ) द्रोचिदवेव कृतप्रशवेवः, परिहितप्रतिपरिच्छेद इत्यर्थः ।

कर्मण इति ।—अथ मे नृणः, गुरुः आचार्यः, विद्यानिम्नः, श्रूयमाणस्य स्मृति-

विश्रान्तः । (परिक्रान्तु सङ्घर्षम्) । हन्त ! कृतकृत्यप्रायमात्मानं
पश्यामः । यतः,—

निवृत्तो बहु तावदध्वरभुजामातर्षणोऽयं विधि-
दायादेन समं सुकेतुदुहिता चाद्यैव घानिष्यते ।
पाणौकृत्य पुनर्वृषध्वजधनुर्भङ्गैकशुल्कां बधू-
मैल्लाके सुरकार्यदिक्षु चक्षति स्वास्थ्यं विधातास्महे ॥ ३८ ॥

(राम-लक्ष्मणवतुल्याधीपसर्पितः) ।

विश्रान्तः । (रामनतिचरं निर्वण्यं सखेडकोतुकम्) ।—

विहितस्य, कर्मणः क्रियायाः, यज्ञे अगुष्ठयस्य इति भावः, व्यसनेः चिह्नैः, तत्तद-
यज्ञोपपरिच्छेदरिति भावः, अधिकोक्त्वलान् अधिकदोषितानीं, तपसः यत् तेनः
क्योतिः, तन्मयीं तदात्मिकां, कर्त्तुं श्रियं, पुष्पाति धारयतीत्यर्थः । अगुष्प-
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

निवृत्त इति ।—अध्वरभुजां देवानाम्, आतर्षणः सम्यक् तृप्तिजनकः, अयं विधिः
यज्ञानुष्ठाननिमित्तः, बहु तावत् विपुलभावेनेव, साकल्येनेवेत्यर्थः, साङ्गमेव, न तु
केनचिदङ्गेन ह्येनमिति भावः, तत् यथा तथा, "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽव-
धारणे" इत्यमरः, निवृत्तः सम्पन्नः; अ किञ्च, सुकेतुदुहिता ताडका, दायादेन दावं
पेटकं धनम् आदत्ते इति दायादः पुत्रादिः तेन, समं सङ्घ, अद्यैव घानिष्यते विनाश-
यिष्यते, रामिष्येति श्रेयः, पुनः किन्तु, उपध्वजस्य चरस्य, अगुभङ्ग एव, न तु धनादि-
रिति भावः, एकः आहतोयः, शुल्काः पणः यस्याः तथोक्ता, बधून् भाव्या, जानकोमित्यर्थः,
पाणौकृत्य हल्लेक्य, पाणौ गृहीतेत्यर्थः, तद्वनुर्भङ्गेन परिशोयेति भावः, ऐल्लाके रामे,
सुरकार्यांश्च देवकार्यसाधनाय, राक्षसविनाशायेति भावः, या दिशः दक्षिणा इत्यर्थः,
दक्षिणदिग्वात्तनः प्रदेशा इति भावः तासु, अक्षति नञ्छति, राक्षसवधाय दक्षिणां
दिशां प्रयाति सतीत्यर्थः, स्वास्थ्यं सख्यतां, विधातास्महे धारयिष्यामः, अगुभविष्याम
इत्यर्थः, सुखा भविष्याम इति यावत् । निर्वर्षं यज्ञसमाप्तिर्भवेन्न वा इति या आश्रद्धा
आसोत्, रामप्रभावेण सा दूरीभूता, यज्ञविघ्नकारिणी ताडकाऽपि अद्यैव रामेण
घानिष्यते इति भाव्याशङ्काऽपि अचिरमेव दूरीभविष्यति, एवञ्च सर्वविधे अस्त्रकार-
कारणे दूरीभूतेऽपि यावत् रामो राक्षसकुलविनाशाय न प्रयास्यति, तावत् न ह्यप्यु-
क्तस्य अस्त्रान् इति निष्कर्षः । आर्द्धविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

एष वैहारिकं वेषमादधानो धनुर्वरः ।

तत्त्वमान्तरमस्त्राकममृतेरिव लिम्पति ॥ ४० ॥

उभो । (उपसृत्तम्) । भगवन् ! दाशरथौ राम-लक्ष्मणावभि-
षादयेते ।

विश्वामित्रः । (बाहिरङ्गः) । वत्सो ! किमन्यदाशास्त्रहे (ङ)—

युवाभ्यामभिनिर्वृत्त-योगक्षेमस्य वञ्चिणः ।

ऐश्वर्य्यप्रक्रियामात्र-कृतार्थाः सन्तु हेतयः ॥ ४१ ॥

(उभो तूष्णोमधोमुखो हतः) ।

विश्वामित्रः । (विडम्बः) । वत्सो ! समन्ताद्दुपशीलितोऽयं सन्नि-
वेशः (च) ? कच्चिदस्त्रदीयास्तपोवनभूमयो रमयन्ति वाम् ?
उपसृष्टेहयति (छ) वा गार्हस्थ्यम् (ज) ऋषीणाम् ?

एष इति ।—वैहारिकं विहारसम्बन्धिनं, क्रीडाशंसित्वर्थः, वेष परिष्कृतम्,
आदधानः परिदधानः, एष धनुर्वरः रामः, अस्त्राकम् आन्तर तत्त्वम् अन्तःकरणम्
अन्तरात्मानं वा, अमृतेः सुधानिः, लिम्पतीव लिप्तं करोतीव । अनुष्टुप् उक्तम् ॥ ४० ॥

(ङ) आशास्त्रहे आशिषा पूरयाम इत्यर्थः ।

युवाभ्यामिति ।—युवाभ्याम् अभिनिर्वृत्तः सुसम्पन्नः, योगः अलम्ब्यमानरूपः, क्षेमः
लम्बल इत्यादशंसनरूपः, अथवा योगः अपूर्वलाभः, “योगो ध्यानेऽप्यपूर्वलाभः” इति
शरणिः, क्षेमः विद्वान्भावेन मङ्गलं यत्न तथाभूतत्वं, वञ्चिणः इन्द्रिय, हेतयः अस्त्राणि,
वज्रादीनीति भावः, ऐश्वर्य्यं प्रभुत्व, तस्य प्रक्रियामात्रम् आधिकारमात्र, प्रभुत्वम्
अवश्यधारणोयत्वेन तद्व्यञ्जकव्यापारमात्रमिति यावत्, “प्रक्रिया लक्षिकारः स्वात्”
इत्यमरः, तेन कृतार्थाः सफलताः, सन्तु भवन्तु, युवाभ्यामेव तस्माद्येसमाधानादिति
भावः । अनुष्टुप् उक्तम् ॥ ४१ ॥

(च) उपसृष्टोक्तः परिदृष्टः इति यावत्, युवाभ्यामिति शेषः । सन्निवेशः
आश्रमप्रदेश इत्यर्थः ।

(छ) रमयन्ति सुखयन्ति । वां युवाम् । उपसृष्टेहयति तपंयति, सिग्भो
कुरीतीत्यर्थः ।

(ज) गार्हस्थ्यं ऋषीणां चिताचारः ।

उभौ । (सप्रशयम् (ऋ)) । भगवन् !—

रम्यमेतदरम्यं वा कः परिच्छेत्तुमर्हति ? ।

किन्तु हयातिगं चित्तमद्य नौ पश्यतोरभूत् ॥ ४२ ॥

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति) ।

विश्वामित्रः । (साकृतचित्तम्) । वक्ष्यौ !—

इह वनेषु स कौतुकवामनो

मुनिरतप्त तपांसि पुरातनः ।

तमिव वामवक्षोक्य तपस्विनो

नयनमद्य मनागुदमीमिलन् ॥ ४३ ॥

(उभौ सुहृदंतमुन्मनीभवतः (ए)) ।

विश्वामित्रः । (स्मरतम्) । अये ! किमप्युत्साहवर्धनाय प्राग्भ-
षीयम् (ट) अनुस्मारितमन्तःकरणमनयोः ; तदेतावदस्तु,

(ऋ) सप्रशयं सविनयम् ।

रम्यमिति ।—एतत् ऋषीणां गार्हस्थ्यमित्यर्थः, रम्यं मनोरमं, अरम्यम् अमनोर्जं वा, कः जनः, परिच्छेपं निच्छेत्तुम्, अर्हति ? शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः, किन्तु पश्यतोः अवलोकयतोः, नौ आवयोः, चित्तम् अद्य हयातिगं रजस्तमोऽतिक्रान्तं, सत्त्वनिवृत्तमिति भावः, यद्वा—हयातिगं रम्यारम्यवीधातीतं, केनाप्यनिर्बन्धनीयभावेन भावितमित्यर्थः, अभूत् । अगुदुप् इतम् ॥ ४२ ॥

इहिति ।—सः प्रसिद्धः, कौतुकवामनः कपटवामनमूर्च्छिः, पुरातनः मुनिः नारायणः, इह एषु, वनेषु अरण्येषु, तपांसि अतप्त तपश्चकार ; तपस्विनः मुनयः, अद्य तमिव वामनदेविमिव, वा युवान्, अवलोक्य इहा, नयनं जेत, ध्यानमुदित-
लोचनमिति भावः, मनाक् अल्पं यथा तथा, उदमीमिलन् उन्मीलयान्तं क्व, ज्ञानदृष्ट्या तमिव युवा पश्यन्ति स्मेति, ज्ञानदृष्ट्या तमिव युवान् अवलोक्य वाङ्मनेत्रे-
वाप्यवलोचयितुमीषत् नयनीन्मोक्षणं कृतवन्तः इति वा भावः । द्रुतबिलम्बितं इत्तं—
“द्रुतबिलम्बितमाह न-भौ म-रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ ४३ ॥

(ए) उन्मनीभवतः उत्कण्ठितमानसौ नवतः, पूर्वजन्मइतानीहावनेनेति भावः ।

(ट) प्राग्भषीयं पूर्वजन्मइत्यर्थम् ।

अन्यतः प्रक्षिपामि (ठ) । (प्रत्यगबलोक्य प्रकाशं समन्वयम् ।) अथ-
मुदयगिरिकाश्मोरकुङ्कुमकैदारस्य प्रभातसन्ध्यालतायाः प्रथम-
स्तवको गभस्तिमालो हस्ताहस्तिकया कुतूहलिनोभिर्दिगङ्ग-
नाभिर्वाक्वर्णो यावदुपनीतः (उ) । (सनिर्देव च) ।—

यातोऽस्तमेष चरमाचलचूडचुम्बो

पङ्केरुडप्रकरजागरणप्रदोपः ।

आः ! सर्वतः स्फुरतु कैरवमाः ! पिवन्तु

ज्योत्स्नाकरम्भमुदरभरयश्चकोराः ॥ ४४ ॥

(ठ) अन्यतः प्रक्षिपामि अन्वच्छिन् विषये मनो नयामि ।

(उ) उदयेति ।—उदयगिरीः उदयाचलस्य, काश्मीरं तद्देशमिव, यत् कुङ्कुमं तस्य कैदारस्य चैवस्य, यथा—उदयगिरिरेव काश्मोरकुङ्कुमकैदारः तस्य, प्रभातसन्ध्यां प्रातःसन्ध्या एव, लता बद्धो तस्याः, प्रथमस्तवकः प्रथमसञ्जातगुच्छः, कुङ्कुमवल्गुनाभिनवोद्भिन्नगुच्छसदृश इत्यर्थः, उभयोरेवारुण्यादिति भावः, गभस्तिमालो सूर्यः, हस्ताहस्तिकया एषस्याः हस्ताभ्यामपरस्याः हस्तौ, तस्या अपि हस्ताभ्यामपरस्याः हस्तौ इत्येवंकथया “जाताहति” इति प्रसिद्धयेत्यर्थः, कुतूहलिनोभिः कौतुकवतीभिः, दिगङ्गनाभिः दिश एव अङ्गनाः नार्यः तातिः, वाक्वर्णो पश्चिमां दिशं, यावत् प्रतीत्यर्थः, उपनीतः प्रापितः ।

यात इति ।—पङ्केरुडाणां पञ्जानां, प्रकरस्य सङ्कुल, जागरणाय प्रबोधाय, बिद्याशयेति यावन, प्रदोपः प्रदोपतुल्यः, एषः सूर्यः, चरमाचलचूडचुम्बो अस्तगिरि-
शिखरंशुभ्रं सन् चलां यातः अदशनं गतः, आः । इति कौपसूचक सन्तापसूचकं वा अन्यथम् ; “आः स्मरणेऽप्यकारणे कौप-सन्तापयोरपि” इति मेदिनी, कैरवं कुमुदं, सर्वतः समन्तात्, स्फुरतु विकसतु, आः । उदरभरयः उदरभरंशार्थिनः, उदरसंस्था इत्यर्थः, चकोराः पक्षिभिर्शेषाः, ज्योत्स्नाकरम्भं अन्द्रिकारूपं दक्षिणयस्रुक्तं, ज्योत्स्ना-करम्भोः उभयोरेव चावल्यादिति भावः, “करम्भो दक्षिणतवः” इत्यमरः ; पिवन्तु, सर्वलोकापावनः लग्नचतुरादित्यः अदशनं गतः, देवप्रियाणि कौकिलितरङ्गनाभि कसलानि च मुदितानि, इदानीं तुच्छकैरवाणाम् उदरसंस्थाचकोराणाञ्च उत्सवः समयः समागतः इति मञ्जतां विपत्तिदृशनेन सुदासाद्याभ्युदयदृशनेन कौपः सन्तापो वा आः इत्यव्ययद्वयेन सूच्यते इति जगन्मन्त्र । वसन्ततिथकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य) ।—

अयमपि खरयोषित्कर्षकाषायमौष-

द्विसृमरतिमिरोर्णाजर्जरोपान्तमर्चिः ।

मटकलकलविह्वीकाकुनान्दोकरेभ्यः

क्षितिकृद्दृशिक्षरेभ्यो भानुमानुच्चिनोति ॥ ४३ ॥

अपि च—

मन्त्रसंस्कारसम्पन्नास्तन्वदौदन्वतीरपः ।

एतन्नयोमयं ज्योतिरादित्याख्यं निमज्जति ॥ ४४ ॥

रामः । (सर्वतो निरुच्य) । वक्ष्ये सप्तमम् !—

तापमैरेव तेजोभिः पुष्टनिर्वाणमेचकाः ।

दिशो जाताः प्रतीची तु समुदाचरति क्रमात् ॥ ४५ ॥

अथमिति ।—अथम अस्मीत्युच्यते. भानुमान् सूर्यः अपि, मटकलकलानां मदीकलकलानां, जलानामित्यर्थः, "मदीकलकल मटकलकलः" इत्यमरः ; कलविह्वीनां चटकीनां, "चटकः कलविह्वः क्वात्" इत्यमरः ; काकुरेव विह्वतध्वनिविशेष एव, "काकुः क्षिवां विह्वारो यः श्लोक मीवादिभिर्ध्वनेः" इत्यमरः ; नान्दो स्तुतिवाङ्, तत्करेभ्यः, क्षितिकृद्दृशिक्षरेभ्यः उच्यते, खरयोषितः गर्दभाः, अर्धवत काषायं काषायेष एतन्निव काषाय काषावरसरक्षितमित्यर्थः, कूर्ध्वत् अल्प यथा तथा, विष्टमर प्रसरत्, यत् क्षितिरम अन्वकारं, तदेव ऊर्ध्वं योग्यत्वात् कृष्यवर्धनेषादिकोम, "ऊर्ध्वं नेषादि-क्षोषि क्वात्" इत्यमरः ; तथा जर्जरं यस्मिन्नि यावत्, उपान्तं प्रान्तदेशे यत् तत् तादृशम्, अर्चिः तेजः, अर्चिनोति सङ्गच्छति, अनेः अनेः आकर्षतीत्यर्थः । नास्मिन्ने उक्तं—"न-न म य-युतेयं नास्मिन्ने भोगिषोभेः" इति तद्वचनम् ॥ ४५ ॥

मन्त्रेति ।—मन्त्रोमयं वेदमयात्मकम्, आदित्याख्यं सूर्यसम्बन्धं, खरमित्यर्थः एतत् ज्योतिः तेजः, उदन्वतः समुद्रलोकेना औदन्वतः ताः औदन्वतीः समुद्रध्वनिभिः, अपः जलानि, मन्त्रसंस्कारसम्पन्नाः मन्त्रेण कृत्वा वेदमयात्वात् वेदकमन्त्रेण, यः संस्कारः विद्युच्चिः, तन्वन्वन्नाः तन्वन्वन्नाः, मन्त्रत् कुर्वन्तु, निमज्जति समुद्रं प्रविशन्ती-त्यर्थः । अमुष्टुप् उक्तम् ॥ ४५ ॥

तापमैरिति ।—दिशः प्राच्यादयः, तापः खरेः एव, तेजोभिः सत्तापैः, पुष्टाः दम्भाः, सत्तापं निर्वाणे प्राप्ते, तेजसामयमे इत्यर्थः, मेचकाः श्लाघकाः,

किञ्च—

काञ्चिद्विभ्रति भूतिमात्रमभुवो वेतानवेष्टानर-
ज्वालोपप्लवमानधूमवल्गुविभ्रान्तदिग्भित्तयः ।

भ्रूयन्ते वटवस्तृतीयसवनस्त्राध्यायदौर्घानपि
स्पर्धावन्धमनोहरं प्रतिमुहुः स्वान् द्राघयन्तः स्वरान् ॥ ४८ ॥

विज्ञानिवः । वल्ल राघव !—

उन्मत्ताभिर्दिवसमधुना सर्वतस्त्राभिरिव

स्वच्छायाभिर्निंसुलितमिव प्रेक्ष्यते विश्वमेतत् ।

पर्यन्तेषु ज्वलति जलधौ रत्नसानी च मध्ये

चित्राङ्गोयं रमयति तमःस्तोमकीला धरित्री ॥ ४९ ॥

“कालस्थानधनेचलाः” इत्यमरः ; जाताः, निर्वाणकारा यथा जलधौ भवन्ति, तथा सूर्योत्तापदग्धाः प्रख्यादयस्त्रिंशो दिग्ः सूर्यसन्तापनिर्वाणदन्धकारोदयाश्च जलधौ दिग्भित्तय इति भावः, तु विलु, प्रतीचो पठिना दिक्, कमान् कनमुहुरा, येन कसेच चत्वा दिग्गो मेचलाः जाताः, तं कसमतिक्रम्येत्यर्थः, समुदाचरति सव्यक् राजते, अस्मिन्मूलक सूर्यक अदकखिरचसम्पर्कादिति भावः, सव्यक् विक्रति वा, अन्त्यार्था दिग्भित्तयस्त्रादर्शनादिति भावः, “समुदाचरस्तु भोभाया पूर्वकपे भयेऽपि च” इति विश्वः । यदा—समुदा सदृशां, इवेति शेषः, आचरति, चत्वा दिग्गो मल्लना जाताः, प्रतीचो तु कनमुहुरा इष्टेव आचरतीति निष्कर्षः । “तापनेरेव” इत्यत्र “तापनेरिव” इति पाठः समीचीनः ; तत्राले जाता इवेत्युत्पत्त्या । अमुष्ट्प् इत्यम् ॥ ४७ ॥

काञ्चदिति ।—आश्रमभुवः तपोवनभूमवः, वेतानक उन्नीयक, वेदानरक अग्नेः, ज्वालायाः त्रिखायाः, उपप्लवमानः इतस्ततः सञ्चरन्, यः धूमः स एव वल्गुभी वीधोपरि वर्णमानं सुदृष्टं, तत्र विभ्रान्ताः विशिषेच भ्रांति नीताः, दिग् एव भित्तय, कुर्वान् ग्राहा तत्राभूताः सत्यः, काञ्चित् अनिर्वचनीयानिति भावः, सुतिं सन्पदं, प्रोभानित्यर्थः, “भूतिर्भक्तानि सन्पदि” इत्यमरः ; विसति दधति, वटवः ब्राह्मणकुमाराः, तृतीय-सवने सायंकाळीनस्नाने, यः स्त्राध्यायः वेदाध्ययनं, तेन दोषान् अपि उच्छेदरान् अपोत्वर्थः, स्वान् निजान्, स्वरान् उदात्तादीन्, प्रतिमुहुः पुनः पुनः, स्पर्धावाः परस्परजिगोषायाः, वन्धेन निग्रन्धेन, आघृष्टेत्वर्थः, मनोहरं मनोहरं यथा तथा, द्राघयन्तः चतिसौर्धोर्धुर्धुः, भ्रूयन्ते । आर्द्धलविकीर्षितं इत्यम् ॥ ४८ ॥

उन्मत्ताभिरिति ।—एतत् त्रिंशो जलधौ, दिग्भित्तय इति चत्वा, अन्त्यार्था

वक्ष्यते । (सनिर्वेदम्) ।—

तेजोमयं तमोमयमन्यतरस्यां तदेव दिक्चक्रम् ।

किमपि विचित्रा धात्रा सृष्टिरियं भुवनकोषस्य ॥ ५० ॥

(संबन्धीऽपलोक्य) ।—

चूडारत्नैः स्फुरद्भिर्विषधरविवराण्युज्ज्वलान्युज्ज्वलानि
प्रेक्ष्यन्ते चक्रवाकीमनसि निविशते सूर्यकान्तात् कशानुः ।
किञ्चामी शल्ययन्तस्तिमिरमुभयतो निर्भराङ्गस्तमिस्रा-
सङ्घट्टोत्पिष्टमन्याकणनिकरपरिस्फूर्द्धिनो भान्ति दीपाः ॥ ५१ ॥

शानः । (विलोक्य) ।—

संधीमे द्वितीया ; अन्तुक्ताभिः, परिवृक्ताभिः, सरेष तेजसा तिर्रोडितत्वाददृश्याभिरिवि
भावः, ताभिरिव याः दिवाऽपि चासन् ताभिरित्यर्थः, खण्डाद्याभिः निजच्छाद्याभिः,
अधुना अक्षमनसमये इत्यर्थः, सर्वतः समन्तात्, निचुलितमिव कबलितमिव, प्रेक्ष्यते
दृश्यते, तमसा तिमिराणां, सोमस्य समुदस्य, खोला विलासः, विसरपमित्यर्थः यस्यां
तथाभ्रता, इयं धरित्री पृथ्वी, पथ्यन्तेषु प्रान्तषु, जलषा समुद्रे, पृथिव्याः प्रान्तस्य समुद्र-
अतुष्टये इत्यर्थः, तथा मध्ये मध्यदेशस्थे, रत्नसगौ समेरो च, "मेरुः समेरुर्देवाद्रिः
रत्नसगुः सुरालय" इत्यमरः, ज्वलति दीप्यमाने सति, समुद्रस्य समेरोश्च अम्भन्तरस्य-
रत्नानां प्रमया दृष्टासमाने सतीत्यर्थः, सोरे तेजसोति वा भावः, विदाङ्गी विविध-
वर्णरञ्जिता सती, रमयति प्रीतिमुत्पादयति, खोलाणामिति शेषः । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् ॥ ४८ ॥

तेजोमयमिति ।—तदेव दिक्चक्रं दिक्चक्रं, तेजोमयं एकस्यां तेजोवृत्तम्,
असोन्मुखसूर्यकारसम्पर्कात् पश्चिमतः सञ्चलमिति भावः, अन्यतरस्यां प्राच्यादा-
विति भावः, तमोमयं तिमिरात्मकम्, अन्यकाराच्छ्रमिति यावत्, अतः धात्रा
विचित्रा, भुवनकोषस्य ब्रह्माण्डस्य, इयं परिदृश्यमाना, सृष्टिः रचना, विधातृकर्तृकं
निर्मात्रमित्यर्थः ; "एकदा तूभयप्राप्तौ कर्मस्त्रेव न कर्त्तरि" इति नियमात् भुवनकोष-
स्येति कर्मणि षष्ठ्या धातेति कर्त्तरि तृतीया, किमपि अगिर्वचनीयं यथा तथा,
वाग्वापारातीता इत्यर्थः, विचित्रा आश्चर्य्यदपिपीत्यर्थः । आर्यां वृत्तम् ॥ ५० ॥

चूडारत्नैरिति ।—विषधराणां भुजङ्गानां, विवराणि नृभाणि, स्फुरद्भिः दीप्य-
मानैः, तिमिरोदधादिति भावः, चूडारत्नैः शिरीषाभिः, विषधराणांवेति भावः,
अङ्गुलानि अङ्गुलानि, भास्वराणि भास्वराणि, अक्षमनाकोकपुष्पाण्येति, प्रेक्ष्यन्ते

विश्वं चाक्षुषमस्त्रामस्ति हि तमःकैवश्वमौपाधिक-
प्राच्यादिव्यवहारवीजविरहाद्विज्ञानमेव स्थितम् ।

गृह्यन्ते भयहेतवः पटुभिरप्यध्वान्तरैर्भाति च

ध्वान्तेनातिघनेन वस्तु वचसा ज्ञातः स्वरेषामुक्तः ॥ ५२ ॥

दृश्यन्ते. सूर्यकान्तात् सूर्यकान्ताख्योपज्ञात्, जगामुः अपिः, चक्रवाकीर्णा मनसि
चेतसि. निर्भिद्यते प्रविद्यति, सूर्यतेजसा सूर्यकान्तः प्राग्मुद्गरतीति प्रसिद्धम्, एवञ्च
सूर्याङ्गमनात् सूर्यकान्तक निक्षेजत्वात् तत्त्वः अपिः चक्रवाकीर्णा चेतसि प्रविद्य-
ताः सन्तापयति इत्यर्थः ; सूर्यखिरबसम्पर्कात् प्रभावन्तः सूर्यकान्ताः सूर्यस्य
अस्तमननात् निक्षेजतः, चक्रवाकीर्णा मनसि च निग्रागमे प्रियविच्छेदात् सन्तप्तानि
भवन्तीति निष्कर्षः ; किञ्च, अनी प्रवृत्तिता इति भावः, दीपाः प्रदीपाः, तिनिरम्
अन्वकारं, ग्रहयन्तः खण्डयन्तः, उभयतः उभयोः पार्श्वयोः, निर्भरम् अन्वन्तम्,
अहस्ताभिस्त्रयोः दिव्यसास्त्रकाररजयोः, "तमिन्ना तामसो राशिः" इत्यमरः ; यः
सङ्घट्टः सम्मेलनं, तेन उल्लिख्यता विमर्दिता, या सस्या तस्याः कश्चनिकारं विन्दुसङ्घम्,
अत्येवथात् सस्यावयवविभ्युत्तमिति यावत्, सस्याया लौहत्वादिति भावः, परिच्छेदन्ते
अनुकुर्वन्तीति तन्नोक्ताः सन्तः, भान्ति राजन्ते । अग्धरा इति—"अध्वेर्धागं अयेच
निमुनियतिद्युता अग्धरा कौर्त्तितेद्यम्" इति तद्वचनत्वात् ॥ ५२ ॥

विश्वमिति—चाक्षुषं अक्षुरिन्द्रियप्राप्तं, विश्वं जगत, अस्तम् अदर्शनं जतं,
तिरोहितमिति यावत्, अन्वकारनाडुल्यात् अक्षुरिन्द्रियेष विश्वे न दृश्यन्ते इति भावः,
तमसाम् अन्वकाराणां, कैवल्यं कैवलं तम इति यावत्, अस्ति हि वर्तते एव,
उपाधिर्निक्षेपणं तत्त्वान्त्यौ औपाधिकः विज्ञेयसम्बन्ध इत्यर्थः, यः प्राच्यादिव्यवहारः
दिक्त्वाभिन्नेऽपि इयं प्राची दिक्, इयं प्रतीचीत्यादिकवप इत्यर्थः, तस्य वीरं हेतुः,
सूर्य इत्यर्थः, सूर्यस्य उदयास्तादिकमेतेषु दिग्ब्यवहारादिति भावः, तस्य विरहात्
अभावात्, अस्तमवादिति यावत्, दिक्त्वात्मेव स्थितं कैवलं दिनिति प्रसिद्धास्तुति,
न तु प्राच्यादिकपेक्षेति भावः ; पटुभिः समर्द्धैरपि, वस्तुयुक्ते इति भावः, अध्वान्ते-
वन्तैरिन्द्रियैः, जगादभिरित्यर्थः, भयहेतवः भोतिस्कारकानि, पदाकां इति शेषः,
गृह्यन्ते, अन्वकारे दर्शनात्मनत्वात् रजसा सर्पवदिति भावः ; अतिघनेन अतिसास्त्रेच,
ध्वान्तेन तमसा, वस्तु घटपटादिकं, वचसा ज्ञातवाक्येन, अयं घटः अयं पट इत्यादि-
कमेवेति भावः, भाति राजन्ते, भावते इति यावत्, अन्वकारेषु उपदर्शनात्मनत्वादिभि

किञ्च—

घनतरतिमिरघुषोत्करजग्धानामिव पतन्ति काष्ठानाम् ।

क्विरैरभौभिरुडुभिः किरणव्याजिन चूर्णानि ॥ ५३ ॥

(नेपथ्ये कलकलः) ।

(सभे ससम्पन्नमाकर्णयन्ति) ।

(पुनस्तत्रैव) ।

निर्मञ्जच्चक्षुरन्तर्भ्रमदतिकपिशक्रूरतारा नरास्थि-

थान्यं दन्तान्तरालग्रथितमविरतं जिह्वया घट्टयन्ती ।

ध्वान्तेऽपि व्यात्तवक्त्रज्वलदलक्षिश्रिखाजर्जरे व्यक्तक्रमार्

निर्मान्ती गृध्ररौद्रीं दिवमुपरि परिक्रीडते ताडकेयम् ॥ ५४ ॥

भावः, स्वरैश्च कण्ठध्वनिना, परिचितेनेति शेषः, अमुकः अयं पुमान्, ज्ञातः विदितः, भवति । अन्यकारधसंघर्षनिदम् । प्रादुर्लभिक्रीडितं उच्यते ॥ ५३ ॥

घनेति—घनतरं आन्तरं, यत् तिमिरम् अन्यकारः, स एव घुषोत्करः काष्ठ-
भक्षककोटसमुच्चः, तेन जग्धाना भक्षितानां कृतच्छिद्राणामात यावत्, काष्ठानां
दिग्भां, दाहणमिति ध्वनिः, “दिग्भस्व ककुभः काष्ठाः” इति “काष्ठं दाहिन्यनम्”
इति चानुरः ; चूर्णानि क्विरैरिव रन्ध्रैरिव, अभौभिः ऊर्ध्वं वाश परिदृश्यमानैः,
; उडुभिः नक्षत्रैः, तिमिरघुषोत्कोष्णकाष्ठानां नक्षत्ररूपविवरेरिति ध्वनिः, “नक्षत्रसूचं
भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्थियाम्” इत्यनुरः ; किरणव्याजिन मधुसूत्रनिषेध, पतन्ति ।
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । आख्यां उच्यते ॥ ५३ ॥

निर्मञ्जदिति—निर्मञ्जती निमग्नोभवती, कोटं प्रविशती इति यावत्, ये
अघुषो नेने, तयोः अन्तः अन्तरस्थीः, अनन्त्यौ चूर्णमाने, अ तर्कपिथे अन्तर्तपिजले,
क्रूरं भौषणं, तारे कर्णोत्तके यथाः तथोक्ता, “तारकाऽप्यः कर्णोत्तका” इत्यनुरः ;
दन्तानाम् अन्तराले मध्ये, याम्बलं सुट्टदम् आङ्गुलं, अङ्गुलकाले इति शेषः, नरास्थि-
ग्रथि मधुसूत्रकङ्कालयन्ति, जिह्वया अविरतम् अकल, घट्टयती चालयन्तीत्यर्थः,
निष्क्रामनायेमिति भावः, व्यात्तं विस्फोटः, यत् वक्त्रं वदन्, तस्मिन् ज्वलतः अगलम्ब
अग्नेः, शिखया ज्वालयथा, जर्जरे जर्जरतां गते, विध्वंसो इति यावत्, ध्वान्ते अन्यकारैः
इपि, व्यक्तं प्रकटं, कर्म । ऊर्ध्वादिनिष्ठुरकिञ्चा यथास्तथाविधा, इयं ताडका उपरि
क्रीडति, दिवम् आकाशं, गृध्ररौद्रीं गृध्राणां प्रामाणिकप्रतिनिधेशाणां सङ्घाराणां

अपि च—

त्रेताग्निकुण्डं पूरं च वर्षन्ती रुधिरच्छटाः ।

हिंसाः सुबाहुमारोच-मिश्रा नः परिवृण्वते ॥ ५५ ॥

विश्रानिवः । (बाकूतम् (ङ)) । कथं ताडका !! वत्स रामः

भद्र !—

विधानमानुश्रविकं गृह्येषु नः

प्रतिस्क्रिन्तो किमियं प्रतीक्ष्यते ? ।

सुबाहुमुख्येः सममाततायिभि-

र्गृहाण चापं निगृह्याण ताडकाम् ॥ ५६ ॥

रोद्रो भयङ्करो, निर्मातो कुर्वन्ती सती, परिकीडते विहरतीत्यर्थः । अश्वरथ इत्यत्र ॥ ५४ ॥

मेतेति ।—हिंसाः क्रूरकर्माणाः, सुबाहु मारोचमिश्राः सुबाहु मारोचान्वा संयुक्ताः, प्राचसा इति शेषः, त्रेताग्निः “दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यो हवनीयस्त्वयोऽग्रवः । अग्निमय-निदं त्रेता—” इत्युक्तञ्चणमाग्रद्वयं, तस्य कुण्डः आशयः, तस्य पूरं, पूरणं यस्मिन् तत् यथा तथा, रुधिरच्छटाः रक्तविकारान्, श्लोषितविन्दुन् वा, वर्षन्तः सन्तः, नः अस्मान्, परिवृण्वते वेष्टयन्ति, चबद्धन्ति वा । अनुष्टुप् इत्यत्र ॥ ५५ ॥

(ङ) बाकूत साभिप्रायम्, आर्षेति अष्टाद्याव्याक्रयावशेषकम् ।

विधाननिर्मातः—नः अस्माकं, गृह्येषु आश्रमेषु, आनुश्रविकं वैदिकं, विधानम् अनुष्ठानं, प्रतिस्क्रिन्तो नाशयन्ती, इयं ताडका, किं कथं, प्रतीक्ष्यते ? अन्वयत इत्येति शेषः, चापं धनुः, गृह्याण, सुबाहुमुख्येः सुबाहुप्रभृतिभिः, आततायिभिः बध्नीयतेः, राचमेरिति श्रवः, सम सङ्घः, “आततायी बध्नीयते” इत्यमरः; तस्य पङ्क्तिबन्धमुक्तं, यथा—‘अग्निदी मरुदयेव प्रस्त्रवाधिर्धनापङ्कः । श्वित-दारापङ्करी च वडेत आततायिनः ॥’ इति, तस्य बधे दीवो नाकीत्युक्तं अनुना—“आततायिन-नायात्तमपि वेदात्तव रथे । निघासन्त निघासोद्यन्त तेन प्रस्रजा भवेत् ॥” इति, “नाततायिवध दीवो हनुर्भवात् कथन” इति च, ताडका निगृह्याण् निपङ्क्तं कुड, लङ्ङि इत्यर्थः । संज्ञाविज्ञ इत्यत्र—“वदन्ति वंस्त्राविज्ञ ज-तो ज-रो” इति पञ्चम्यात् ॥ ५६ ॥

रामः । (सष्टुषातिरेकम् (७)) । भगवन् ! स्त्रियम् (त) इमाम् !!
(पुनर्नपथ्ये) ।

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् (य) । भोस्तात ! विश्वामित्र ! परि-
भूयामहे (द), प्रह्वोयतामधिज्यधन्वा दाशरथिः (घ) ।

रामः । (विषय नपथ्यावलोचितकेन) । कालर्षे ! शुनःश्रेफे !
मुहूर्त्तं धीरो भव—

अर्लं क्लिशित्वा गुणमल्पकोऽर्थं
विधिस्त्वदाज्ञैव गरीयसी नः ।
न कीशकस्य त्वाय धर्मपुत्रे
पुत्रे मधुच्छन्दसि वा विशेपः ॥ ५७ ॥

(७) सष्टुषातिरेकं साशुक्लत्पातिप्रथमित्यर्थः, आहृति अष्टाहायिकिदा-
विशेषणम् ।

(त) स्त्रियमिमां, निगृह्णामि ! इति शेषः, स्त्रीवधका गर्हितत्वादिति
भावः ।

(य) अब्रह्मण्यम् अवध्यन्, अवध्योक्तौ नास्ती प्रयोज्यनिदान, “अब्रह्मण्यम-
वध्योक्तौ” इत्यमरः ।

(द) परिभूयामहे निगृह्णामहे, वयमिति शेषः, तत् परिवायस्तेति भावः ।

(घ) प्रह्वोयतां प्रेष्यताम् । अधिज्यधन्वा न्यारोपितधनुषः, सज्जितधनुषः
इत्यर्थः । दाशरथिः रामः ।

अकर्मिति ।—गुरुम् आचार्यं, विश्वामित्रमित्यर्थः, क्लिशित्वा खेदयित्वा, क्लिष्टं
कृत्वा इत्यर्थः, अर्लं गुरवे क्लेशो न दातव्य इत्यर्थः, अर्थं विधिः विधानं, राजसावध्यस-
नानित्यर्थः, अल्पः तुच्छः, अनायाससाध्य इत्यर्थः, तव आज्ञा आदेश एव, नः
अस्माकं, गरीयसी अतिमहती, कीशकस्य विश्वामित्रस्य, धर्मपुत्रे धर्मस्य पालिते
पुत्रे, त्वाय, वा अथवा, पुत्रे, आरसे इति शेषः, मधुच्छन्दसि इत्यर्थः प्रमेदः, न,
अथोक्त शेषः, “गुरुवत् गुरुपुत्रेषु गुरुदारिषु केव । इ” इति मनुवचनेन गुरुपुत्रस्य
गुरुवन्माननीयत्वकोर्त्तनात् गुरोश्च धर्मपुत्रोरसपुत्रयोर्निर्दिशितत्वात् तदाज्ञयेव आर्थं
आध्यात्मोति भावः । उपजातिः ५७ ॥

विश्वामित्रः । वत्स ! कृतमुत्तरोत्तरेण (न) । नन्वयं नेदौः
ज्ञानाश्रमोपघातः (प) ।

लक्ष्मणः । (सव्यथमित्र (फ) स्वगतम्)—

मीमांसते किमाख्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ? ।

वाचमेषामृषीणां हि शास्त्रमेवानुवर्त्तते ॥ ५८ ॥

रामः । (स्वगतम्)—

गुर्वादेशादेव निर्मायमाणो

नाधर्माय स्त्रीबधोऽपि स्थितोऽयम् ।

अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यङ्गिरल्पे-

र्लज्जाऽन्नाभिर्मीलिताच्चैर्जितैव ॥ ५९ ॥

(न) कृतमुत्तरोत्तरेण पुनः पुनः प्रतिवचसा, कृतम् अकृतम्, उत्तरोत्तरं विफलः
मिति तत्रयोजनं नास्तीति भावः ।

(प) ननु भो ! नेदौयान् सन्नद्धितः, उपस्थित इत्यर्थः । आश्रमोपघातः
आश्रमपीडा ।

(फ) सव्यथमित्र सदृखमित्र, आश्रमोपघातश्चयेनेति भावः ।

मीमांसते इति ।—कौशिके विश्वामित्रे, अनुशासति आदिशति अपि, अकृतम् आख्यः
रामः, किं कं विषयं, मीमांसते ? विचारयति ? अथ किमपि विचार्ये नास्तीति
भावः, हि यतः, शास्त्रमेव एषाम् ऋषीणां वाचम् अनुवर्त्तते अनुसरति, एषां बानिब
शास्त्ररूपेण चलति, तत् कथं अत्रध्याः श्लेषः इति शास्त्रानुसरणे आख्येण विचारः ?
इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५८ ॥

गुर्विति ।—गुरोः विश्वामित्रस्य, आदेशादेव आश्रयेण, निर्मायमाणः कियमाणः,
अयम् एषः, स्त्रीबधोऽपि नारीहत्याऽपि, अधर्माय न लिखतः न प्रभवतीति भावः,
अद्य अस्मिन् दिने, लिखता. अमेति श्लेषः, अः परदिने, गमिष्यङ्गिः अल्पेः बालकैः,
अन्नाभिः मीलिताच्चेरेव निमीलितनयनेरेव सङ्घिः, लज्जा मिता, मविष्यतीति श्लेषः,
दुःखार्थकारिणा जनसन्दर्शने एव लज्जा, तच्च नयनोच्छोषनसाध्यं, तदङ्गत्वा
निमीलितनयनेनाद्यादकार्यज्ञानात् सत्वरप्रस्रान्ने केनापि दृष्कृतज्ञासेवत्वात् च
लज्जाप्रसर इति भावः । यथा—मीलिताच्चेः उच्छोषितनयनेः, बालानामपकार्यं
गुर्वादेश एव नल्लभान्, हाहाश्रयेण नमः अन्नाख्यम् इदं कृतमपि नाम की खाऽपि

किन्तु—

दोर्घं प्रजाभिरतिकौतुकिनोभिरामि-
रस्मिन्नकीर्त्तिपटहे मम ताद्यमाने ।

ज्योतिर्मयेण वपुषा जगदन्तसाक्षी

सज्जिष्यते कुलगुरुर्भगवान् वशिष्ठः ॥ ६० ॥

(नेपथ्ये) ।

अलमिष्टा मखान् मूर्खाः ! खड्गधारेयमस्ति नः ।

अदवौयानयं पन्थाः स्वर्लोकमुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

रामः । (श्रुत्वा सरोधं वसन्धुमं चोत्थाय सविनयमस्त्रिं वशा) ।

भगवन् ! जगत्त्रयगुरो ! गाधिगन्दन !—

सञ्ज्ञा, अतः श्रो गमनकाले उन्मूलितनयनेरेवास्माभिरन्तव्यमिति भावः । आश्लिनी
वचं—“मातौ मी वेष्वाल्लिनी वेदलोकेः” इति तल्लक्षणात् ॥ ५९ ॥

दोर्घमिति ।—अतिकौतुकिनोभिः कथमेतत् अकार्यं कृतं रघुवंशीयेन रामेणेति
कौतूहलवतीभिः, आभिः प्रजाभिः जनेः, अस्मिन् मम अकौर्त्तिपटहे स्त्रीवधोऽनेन
कृत इति अयमःस्त्र्यापकवादिनभेदे, ताद्यमाने आह्वयमाने सति, ज्योतिर्मयेण
तेकोनयेन, वपुषा ज्ञानात्मनेत्यर्थः, ज्योतिर्मयेण वपुषा उपलक्षित इति वा,
जगदन्तसाक्षी जगताम् अन्तस्त्र प्रलयस्त्रापि, साक्षी साक्षात् दृष्टा, तत्काले न
किमपि गोपायितुं शक्यते केनापीति भावः, कुलगुरुः ब्रह्मकृत्मानतः आचार्यः,
भगवान् सर्वशक्तिमान्, वशिष्ठः दोर्घम् अत्यन्तं, सज्जिष्यते, ममेतेन कर्मणेति भावः ।
वसन्ततिष्ठत्वं वचनम् ॥ ६० ॥

अलमिति ।—रे मूर्खाः ! वाग्निज्ञा इति शेषः, मखान् वज्रान्, इहा अर्षयित्वा,
कस्त्रेत्यर्थः, यज्ञेदेवान् अभ्यर्च्यति यावत्, अर्षं वशा, यज्ञार्थोऽप्रमायाधो वः निरर्थकमेव
इति भावः, नः अस्माकम्, इयं खड्गधारा अस्ति वर्त्तते, यथा युष्मान् नाशयाम इति
भावः, अयम् अदवौयान् अदूरवर्त्ती, सरस्व इति यावत्, शीघ्रगमनाव इति भावः,
पन्थाः मार्गः, उपाय इति भावः, स्वर्लोक स्वर्गम्, उपतिष्ठते उपलक्षितो भवति,
शीघ्रं स्वर्गं प्रापयतीति भावः ; बहुभिरावासेः खड्गु यानः क्षियते, तेनापूत्रे पुष्यं
कथ्यते, ततश्च स्वर्गलाभ इति स्वर्गमन्ने युष्माकं कुटिलः पन्थाः, अस्माकम् खड्गा-
घातेन शीघ्रं स ग्राह्यते इति वशा ब्रह्मप्रसादः, तत् युष्मान् निहन्त्य स्वर्गं प्रेषयाम इति
भावः ; बहुभुप् वचनम् ॥ ६१ ॥

दशरथगृहे सन्भूतं मामवाप्य धनुर्वरं
 दिनकरकुलास्त्रन्दः कोऽयं कलङ्कनवाङ्कुरः ! ! ।
 इति न वनितामेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते
 यदधिकरणं धर्मस्त्रीयं तवैव वचांसि नः ॥ ६२ ॥

(प्रविषत्य नेपथ्याभिसुखम्) । भोस्त्रीपीधनाः ! मा भैष्ट (व)—

रजनिचरचमूरमूरपाञ्च-

अयमहमागत एव रामचन्द्रः ।

कुशिकसुतकुशाग्रतोयविन्दो-

रिदमनुकल्पमवेत कार्मुकं मे ॥ ६३ ॥

(इति चतुरारोपवन् (म) निष्क्रान्तः) ।

दशरथेति ।—दशरथस्य गृहे लक्ष्मणे, पद्मां वा, "न गृहं गृह्णित्वाङ्गुष्ठंदिशौ
 गृह्णन्त्यते" इति शास्त्रात्, सन्भूतं समुत्पन्नं, धनुर्वरम् अवाप्तधनुर्वरं, माम् अवाप्य
 प्राप्य, दिनकरस्य सूर्यस्य, कुलास्त्रन्दः वंश्रावमाननकरः इत्यर्थः, कलङ्कन स्त्रीघातक
 इति अकौश्लः, नवः अङ्कुरः प्ररोहः, दिनकरकुली एवंविधकलङ्कस्य मध्येव प्रथममर्ष-
 षादिति भावः, अयं कः ? समुत्पन्न इति श्रेयः, इति—जना एवं वदिष्यन्ति इति
 विचिन्त्य इत्यर्थः, मनः एतां वनितां ताडकां, हन्तुं न विचिकित्सते न संश्रियते, एतस्या
 हनने जनाः मां सूर्यवंशकलङ्कं कथयिष्यन्ति इति यः संशयः प्रागासीत्, स इदानीं
 त्वदाज्ञया अपगत इति भावः, "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः ; यत् यतः, तदेव
 वचांसि अमुशावाक्यानोपपद्यते, नः अस्माकं, धर्मस्त्रीयं धर्मस्थितिमूलं, धर्मप्रवर्धकमिति
 द्वावत्, अधिकरणम् अवलम्बनं, तव वच एव धर्म इति कृत्वा एतां हन्तीत्याशयः ।
 द्वारिणी इति—"न स-म-व-स-ला गः सख्देदेर्देर्देर्दिशौ संता" इति तद्वचणात् ॥ ६२ ॥
 (व) मा भैष्ट भोतिं न कुर्वध्वम् ।

रजनीति ।—अयमहं रामचन्द्रः अमुः उपरि दृश्यमाना इति भावः, रजनिचर-
 चमूरः राक्षससेनाः, अपाङ्गम् दूरीकुर्वन्, आगत एव उपस्थित एव, मे मनः, पूर्व
 ह्यवस्थितमिति भावः, कार्मुकं धनुः, कुशिकसुतस्य विद्याभिलष्य, कुशाये यत् तीर्थ
 कस्य, रक्षीत्तमन्मपूतमिति भावः, तस्य विन्दोः कथञ्च, अमुकस्यम् अतमकल्पं,
 मौक्तिकानमिच्छते, प्रतिनिधिस्वरूपमिति भावः, अवेत जानीत, राक्षसनिघने गुरीः
 मन्मपूतकुशिकस्यैव मुक्ताः कस्यः, अङ्गुरिदन्तु मन तस्य प्रतिनिधिस्वरूपं, वतः तेभ्येव

अक्षयः । (चात्रहमात्मगतम्) । दिष्ट्या क्षात्रेण धर्मेण कौमार-
मध्यशून्यम् (म) आर्य्यस्यासौत् । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य हर्षे नाटयन्
प्रसादनम्) । भगवन् ! कौशिक ! पश्य पुरस्तात्, आर्य्यं धृतधमुषि—

वायव्यास्तव्यतिकरनिरालम्बनस्ताडकेयः

प्राप्तो जौवन्मरणमसुभिर्विप्रमुक्तः सुवाहुः ।

क्षत्तोन्मृता भुवि च करुणाऽऽस्यर्थावोभत्सङ्घास-

प्रासक्रीधोत्तरलम्बिभिर्हृश्यते ताडकेयम् ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रः । (विलोक्य) । वत्स लक्ष्मण ! विश्वमेव प्रमोदेन

कुत्रणलीनेते प्राणेषु कृताः, मम तु चतुर्भिर्नित्तमात्मनिति भावः । "मुख्यः स्यात् प्रथमः
अल्पीऽनुकल्प्येस्तु ततोऽधमः" इत्यमरः । पुष्यिताया वृत्तम्—“अयुजि नयुगरफतो
वृत्तारो युजि तु न-जो न-र-गाथ पुष्यिताया” इति तल्लक्षणात् ॥ ६२ ॥

(भ) आरोपयन् सज्य कुरुन् ।

(म) दिष्ट्या भाग्येन, “देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः ।
क्षात्रेण चतुर्भिश्चितेन । धर्मेण आचारेण । कौमार बाल्यम् । अशून्यम् अवि-
रहितमित्यर्थः, वास्तवमपि चात्रधर्मपुरस्कृतमिति यावत्, आर्य्यो बालकोऽपि न अत्र-
धर्मपरास्तु इति भावः ।

वायव्येति ।—ताडकाया अपत्यं पुमान् ताडकेयः मारोच इत्यर्थः, वायव्यस्य वायु-
देवतक, अस्तस्य वायव्येत्यर्थः, व्यतिकरेण सम्बन्धेन, आघातेनेति यावत्, निरालम्बनः
आलम्बनः आश्रयः तद्रहितः, शून्ये एव निराश्रयतया अवतिष्ठमानः सन् इत्यर्थः,
जोवन् प्राचन्, अपोति श्रेष्ठः, मरण प्राप्तः जोवन्मृतः सन् निराकृत इत्यर्थः ; सुवाहुः
तदाख्यो राजसूतेनापतिः, ताडकाया एव अपरः पुत्र इति केचित्, असुभिः प्राथैः
विप्रमुक्तः विद्युक्तः, निहत इति यावत्, क्षता क्षिप्ता, भुवि पृथिव्याम्, उन्मृता मृता,
पतितेति यावत्, इयञ्च ताडका कुरुषुवा स्त्रीत्वनिबन्धनया दयया, आचर्य्येण
विश्वमेव, क्वचं नकाराच्चवीथं बालेनानेन निहतैस्त्वेवंकपेणेति भावः ; वोभस्वेन वृषया,
कुक्षिताक्षारदग्नेनेति भावः, हासेन आनन्दप्रणितेन हासेन, हासेन सत्यं निहता
न वा, पुनर्जीवति चेदिति भवेन, क्रोधेन कोपेन, तत्कृतात्याचारस्मरणजेनेति भावः,
उत्तरलं अचलं यथा तथा, अक्षिभिः सुगिभिः, हृश्यते । मन्दाकान्ता वृत्तं—
“मन्दाकान्ताऽम्बुधि-रक्ष-नगेर्नो-भः नो-तो-नशून्यम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ६४ ॥

च परवन्तो (य) वयं न वाचामधोऽस्महे (र) । वक्तव्यमेव
वा किमस्ति, न खल्वियमद्यतनो (ल) वः प्रतिष्ठा (व)—

दिक्कूलङ्गुषभीत्तिधौतवियतो निर्व्याजवीर्योद्धता-

स्तेय्यं रघवः प्रसिद्धमहसो यैः सोऽपि देवाधिपः ।

विभ्राणेरसुराधिराजविजयक्रीडानिदानं धनुः

पौलोमौकुचपत्रभङ्गरचनाचातुर्यमध्यापितः ॥ ६५ ॥

लज्जतः । भगवन् ! पश्य—

अद्य नैशाचरीं सेनामेनामुन्मूलयन्नयम् ।

आधानं वीरधर्मस्य निर्माय त्वामुपस्थितः ॥ ६६ ॥

(प्रविश्य) ।

रामः । (सखेच्छयास्मितम्)—

(घ) परवन्तः पराधीनाः ।

(र) अधोऽस्महे प्रभवामः, वाक्प्रसरोऽकाकं नास्तीति भावः ।

(ख) अद्यतनो आधुनिको ।

(व) वः युष्माकम् । प्रतिष्ठा गौरवं, ख्यातिरिति भावः ।

दिगिति ।—दिशं कूलङ्गुषा प्रान्तस्त्राग्मो, दिनन्तव्यापिनीत्यर्थः, या कौर्त्तिः
यश्च, तथा धौतं आलितं, वियत् आकाशं येः तन्नाभूताः, निर्व्याजवीर्योद्धताः
अक्षपटपराक्रमोद्धताः, ते प्रसिद्धाः, रघवः रघुवंश्याः, यूयं प्रसिद्धमहसः प्रख्यात-
तैजसः, विभ्राणविदितपराक्रमा यूयमित्यर्थः, असुराधिराजानाम् असुरमुख्यानां,
विजयः पराभव एव, क्रीडा खेला, तन्ना निदानं हेतुमूर्तं, धनुः कार्यं, विभ्राणैः
दधङ्गैः, यैः युष्माभिः, सः प्रसिद्धः, देवाधिपाऽपि इन्द्रोऽपि, पौलोम्याः पुलाहनन्दिन्याः
शय्याः, कुचयोः लज्जो, पत्रभङ्गरचनायां पत्रावलिच्छेदनायां, चातुर्यं वेदगुण,
पाटवमित्यर्थं, अध्यापितः शिक्षितः, तन्नाय्येकासुरविजयक रघुवंशीयैः सत्यादनात्
देवराजः केवलं शय्या सह सतरं क्रीडतीति भावः । शार्दूलविक्रीकितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

अदोति ।—अयं रामः अद्य एतां परिदृश्यमानां यज्ञविवातकारिणो, नैशाचरीं
राजसो, सेनान् उन्मूलयन् समूलं विनाशयन्, वीरधर्मस्य वीरत्वचर्यायाः, आधानं
स्थापनं, रचयन्निति भावत, निर्माय कृत्वा, स्थापयन्निति शेषः, त्वाम् उपस्थितः
प्रातः । अष्टुष्टुप वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(घ) सखेच्छयास्मितं सख्यनन्दहासम् ।

पृषा वशिष्ठः कुशिकात्मजोऽय
 त्रयस्त एते गुरवो रघूणाम् ।
 महामुनेरस्य गिरा कृतोऽपि
 स्त्रैषो बधो मां न सुखाकरोति ॥ ६७ ॥

(आश्रमभवलीक्य) ।—

प्रत्यासन्नतुषारदौषधितिकरक्लिश्यत्तमोवल्गरी-
 कल्पाभिर्मखधूमवल्गिभिरमौ सम्नोलितव्यञ्जनाः ।
 श्वः सञ्जीवरयिष्यमाणवटुकव्याधूतशुष्यत्त्वचो
 निद्राणातिथयस्तपोधनगृह्णाः कुर्वन्त नः कौतुकम् ॥ ६८ ॥

(पुरतोऽवलीक्य) ।—

स्फुरति पुरतो माद्यन्माद्यञ्चकोरविचोचन-
 प्रकरकिरणश्रेणोत्तस्त्रहस्तघनं महः ।

पूर्वेति ।—पृषा सूयः, वशिष्ठः रघूणा कुलगुरुः, अयम् अनापस्तितः, कुशि-
 कात्मजश्च विश्वामित्रश्च, ते भ्रातृव्याः, एते त्रयः रघूणां रघुवंशीयानां, गुरवः, किन्तु
 महामुनेः अत्र गुरोर्विश्वामित्रश्च, गिरा वाचा, कृतोऽपि अनुष्ठितोऽपि, स्त्रैः
 स्त्रीसन्ध्या, बधः । वनाशः, ताडकाङ्कनमनित्यर्थः, मां न सुखाकरोति न प्रीत्यति,
 उपजाति इत्यनं ॥ ६७ ॥

प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नः सदयोन्युत्तः, यस्तुषारदौषधितिकन्द्रः, तस्य करेण
 किरणेन, क्लिश्यन्त्यः पीडयमानाः, दूरं पलायमाना इत्यर्थः, बालमोवल्ग्यैः अन्धकार-
 मल्लयैः, अन्धकारराशय इत्यर्थः, तत्कल्पाभिः तत्सङ्घशोभिः, मखधूमवल्गिभिः यज्ञीय-
 धूमकपलताभिः, सम्नोलितं समाच्छन्नं, व्यञ्जनं चिह्नं, द्वारकुद्यादरूपमिति भावः शेषां
 तत्राभूताः, तथा श्वः परदिने, सञ्जीवरयिष्यमाणाः परिचाख्यमानाः, अत एव वटुकैः
 ब्रह्मचारिभिः, व्याभूताः विशिष्येच कल्पिताः, आन्दोलिता इत्यर्थः, शोषवाद्यंमिति भावः,
 शुष्यन्त्यश्च शोषं गच्छन्त्यश्च, त्वचः बलकलानि येषु तथाविधाः, तथा निद्रायाः कपलः,
 अतिबधः अन्धागता येषु ताडयन्तः, तपोधनगृह्णाः ऋषीणाम् आश्रमस्यभवमानान्, नः
 कौतुकं, कौतुकम आनन्दं, कुर्वन्ति जनयन्तीत्यर्थः । आर्तकविकीर्णितं इत्यनं ॥ ६८ ॥

स्फुरतीति ।—माद्यतां माद्यतान् अतिशयेन श्लथयामिति वाच्यं, अन्दोदयः
 दर्शनेनेति भावः, शकोराणां पक्षिविशेषाणां, द्वे विशोषनप्रकाराः ज्ञेयवृद्धाः, तथा

हृदय ! लघु मा भूः प्रयोदर्शनप्रतिभूरयं
कुवलयदृशामिन्दुर्नेत्रे सुधाभिरनक्ति नः ॥ ६९ ॥

अपि च—

सन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्त्तिका-
संवर्त्तप्रतवृत्तयः कतिपये पीयूषभानोः कराः ।
अप्यस्रैर्धवलौभवत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता
विश्वेनेव तमोमयो निधिरपामङ्गाय फेनायते ॥ ७० ॥

किरणश्रेणीभिः मग्नून्निषयेः, दत्तेन अप्रितेन, स्वहस्तेन हस्तावलम्बनेनेत्यर्थः, सादरदृष्टिपातेनेति भावः, घन सान्द्र, नेत्रकिरणैः सङ्घ चन्द्रकिरणेषु सम्मिश्रणादिति भावः, मङ्गः तेजः, प्रभा इत्यर्थः, चान्द्रमिति भावः, पुरतः अघतः, स्फुरति राजते, हे हृदय ! लघु अपलन, उत्सुकमित्यर्थः, मा भूः न भव, कुवलयदृशा नीलोत्पलाचोचा, प्रयोदर्शनप्रतिभूः प्रियतमदर्शने लघ्नः, तत्स्वरूप इत्यर्थः, अयम् एदधोन्मुखः, इन्दुचन्द्रः, नः अस्माकं, नेत्रे सुधामि. अमृतकिरणेषु. अमक्ति लिम्पति, श्रोतस्त्रयतीति यावत् । इन्दुर्हि विरहोद्दीपकतया विरहिणीनां प्रियसमागमसाधकोऽपि धम्मन नेत्रे श्रोतस्त्रयति, तेन श्रोत्रे मे प्रियया समागमः सम्भवितेति कथं ते समुत्सुकतेति दुर्बलं हृदयं नेत्रिलोदर्शनोत्सुकं प्रति रघुपतेर्कृत्स्निरियमिति बोध्यं, वस्तुतस्तु प्राञ्चतमेवत् प्रयमिति चिन्त्यम् । हरिषो वृत्तम् ॥ ६९ ॥

सन्मीलन्तीति ।—मृणालवत् शोभताः सुकुमाराः, रुचः चान्द्रयः येषां तन्नाभूताः, राजीवाना पद्माना, याः सुवर्त्तिकाः नवदलानि, “संवर्त्तिका नवदलम्” इत्यमरः ; तासां संवर्त्ते प्रलये. ध्वसे इत्यर्थः, सङ्घोचने इति भावः, यत् व्रतं सङ्कल्पपूर्वकानिबन्ध इत्यर्थः, तदेव व्रतित्यापारो येषां तथाविधाः, कमलदलसङ्घोचका इति यावत्, चन्द्रस्य कमलदलसङ्घोचकारित्वसम्भवादिति भावः, पीयूषभानो. अमृतकिरणेषु चन्द्रस्य, कतिपये अल्पसङ्ख्याकाः, न तु समया नबोधितत्वादिति भावः, कराः किण्वः, सन्मीलन्ति प्रसरन्ति, स्रष्टे. किरणैः, गिरिषु पर्वतेषु, धवलौभवत्सु श्वेतीभवत्सु सत्सु, उन्मज्जतेव उन्मज्जनं कुर्वतेव, अन्धकारसमुद्रे निमग्नप्रवह्यतो मस्तकोत्तालनं कुर्वतेव इत्यर्थः, विश्वेन जगता, क्षुब्धः नञ्जितः, अथ तमोमय, अन्धकारमयः, भोजत्वादिति भावः, अपा निधिः समुद्रः, अङ्गाय भट्टिति, फेनायते फेनमुद्गरति । स्रष्टेष्वाः । प्राद्वृत्तिकाङ्कितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

(सनिर्वेदन) ।—

इन्दुर्यद्युदयाद्रिमूर्द्धि न भवत्यद्यापि तन्मा स भू-

नासोरिऽपि तमःसमुच्चयममूर्कमूलयन्ति त्विषः ।

अप्यक्षोर्मुदमुन्निरन्ति कुमुदैरामोदयन्ते दिग्मः

सम्प्रत्यूर्द्धमसौ तु खान्कनमभिव्यङ्क्तं प्रकाशिश्यते ॥ ७१ ॥

(सङ्घर्षण) ।—

काश्मीरेण दिङ्मानमम्बरतलं वामभ्रुवामानन-

द्वैराज्यं विदधानमिन्दुदृषदां भिन्दानमन्मःशिराः ।

प्रत्युद्यत्युरुङ्गतपत्तनब्रधूदत्तार्घदभाङ्कुर-

क्षौबोत्सङ्गमैन्दवमिटं विम्बं समुज्जृम्भते ॥ ७२ ॥

इन्दुरिति ।—अद्यापि इदानीमपि, यदि इन्दुचन्द्रः, उदयाद्रेः उदयाचक्षुः, मूर्द्धि शिरसि, न भवति नोदितोत्पद्येः, तत् तदा, ना स भूत् न भवतु, नोदितोत्पद्येः, ननु तर्हि तमोनाशादिकं कथं ज्ञात ? इत्याह. नासोरे इति ।—असूः त्विषः किरणाः, नासोरिऽपि अयेऽपि, उदयात् प्रागपीत्यर्थः, “नासोरोऽयवामे ज्ञादयेऽपि” इति विषः ; तनसाम् अन्वकाराणां, समुच्चयं समुच्चम, उन्मूलयन्ति नाशयन्ति, तथा अक्षोरपि अक्षुषोरपि, मुदं प्रीति, “सुत् प्रीतिः प्रमदी हर्षः” इत्यमरः ; उद्गिरन्ति प्रकटीकुर्वन्ति, जनयन्तीत्यर्थः, तथा कुमुदेः केरवैः, तद्विषावेरिति भावः, दिग्मः आभीदयन्ते मुरभोकुर्वन्ति, तु पुनः, अथौ इन्दुः, सम्प्रति निजत्विषा तपत्तमोनाशादिकार्य-समाधानानन्तरमित्यर्थः. खान्कनं कलङ्कं, खौबोयमिति भावः, अभिव्यङ्क्तं प्रकटयितुम्, ऊर्द्धमं उपरि, प्रकाशिश्यते उदेष्यति, खौबोयैः सत् कार्यं साध्यते, स्वयं प्रकाशे तु कलङ्क इति मङ्गलं दुर्भाग्यमिन्दोरिति प्रस्तुतवर्णनेन कस्यापि अप्रस्तु-तक व्यवहाराद्योगात् समासोक्तिरलङ्कारः ; तदुक्तं दण्ठे—“समाज्ञातिः खौबोयैः कार्य-लिङ्ग-विशेषैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यथा वस्तुनः ॥” इति । शार्ङ्ग-विकीर्णितं वस्तु ॥ ७१ ॥

काश्मीरेति ।—काश्मीरेण कुडुनेन, “काश्मीरं कुडुनेऽपि ज्ञात” इति ज्ञेहिणो ; अम्बरतलम् अनरोचं, दिङ्मानं दिग्धं कुर्वत्, क्षिप्यदित्यर्थः, वामभ्रुवां सुन्दरीवाम, आगनकं सुखक, द्वैराज्यं हवीः राज्ञोः कर्म परस्परप्रतिबन्धितादप-प्रित्यर्थः ; आगनदेराज्यं सुखप्रतिपन्नतां, तद्वनप्रतिबन्धितामिति यावत्, विदधानं

एताव—

पौलोमीकुचकुम्भकुङ्कुमरजःस्त्राजन्यजन्मो हताः
शीतांशोर्द्युतयः पुरन्दरपुरीमीन्नामुपस्कृवंते ।
एताभिलिङ्गतीभिरन्धतमसान्यद्ग्रथतीभिर्दिशः
शौषीमास्तृणतीभिरन्तरतमं व्योमेदमोजायते ॥ ७३ ॥

अपि च—

नेवायं भगवानुदसृति शशी गव्यूतिमात्रोमपि
द्यामस्यापि तमस्तु कैरवकुलश्रीचाटकाराः कराः ।

कुर्वन्, इन्दुद्वयदा चन्द्रकान्तापलानाम्, अन्धःशिराः जलनाडिकाः, चन्द्रकान्तशिलायाः
जलनिर्गमनमार्गानित्यर्थः, भिन्दानं खण्डयत्, परिस्फोटयदित्यर्थः, चन्द्रोदये चन्द्र-
कान्तशिलातः जलं निःसरतीति अरचादिति भावः, प्रत्युद्यन्तीभिः प्रत्युद्गच्छन्तीभिः,
अर्घदानार्थेनिति भावः, पुद्गलतपस्यनवधूमिः इन्द्रपुरवासिनोभिः वनिताभिः, देवाङ्ग-
नाभिरित्यर्थः, दत्तः यः अर्घः दूर्वाऽश्वातादिकपपूजोपकरणं, तत्र यः दर्भाङ्कुरः
कुम्भाङ्कुरः, तस्यै तद्गन्धार्थमित्यर्थः, शौवः मत्तः, अतिचञ्चल इत्यर्थः, उत्सङ्कङ्कुरकः
क्षोड्यच्छरिचः यत्र तथाभूतम्, इदम् उपरि परिदृश्यमानम्, ऐन्दवम् इन्दुसन्ध्यां,
विश्वं मण्डलं, समुज्जृम्भते सम्यक्काशते । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ७२ ॥

पौलोमीति ।—पुलोमः अपत्यं स्त्री पौलोमी शशौ, तस्याः कुचकुम्भयोः स्तन-
कलसयोः, यत् कुङ्कुमरजः काश्मीरपरागः, तस्य स्त्राजन्ये स्त्राकुल्ये, यत् जन्म
उत्पत्तिः, तेन उद्वताः गर्वताः, शीतांशोश्चन्द्रस्य, द्युतयः प्रभाः, पुरन्दरस्य इन्द्रस्य,
पुरी स्वर्गनगरी, तस्याः शीर्षां प्रदेशानाम्, उपस्कृवंते गुचान्तराचानं कुर्वन्ति,
तत्प्रदेशान् शोभयन्तीत्यर्थः, अन्धतमसानि गाढान्धकारान्, लिङ्गतीभिः खादन्तीभिः,
नाशयन्तीभिरिति यावत्, दिशः अद्भुततीभिः प्रकटयन्तीभिः, शौषीं पृथ्वीम्,
आकृष्यतीभिः आच्छादयन्तीभिः, व्याप्नुवन्तीभिरिति यावत्, एताभिः द्युतिभिः
अरचभृताभिः, अन्तरतमम् अतिमध्यम्, इदं व्योम आकाशम्, शीजाशते शीजस्त्रि-
वदाचरति, अतिशयेन उज्ज्वलीभवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ७३ ॥

नेवेति ।—अयं भगवान् शशो चन्द्रः, अद्यापि इदानीमपि, गव्यूतिमात्रोमपि
क्षीणवयपरिभाषामपि, “गव्यूतिः स्त्रीःक्षीणयुगम्” इत्यमरः ; याम् आकाशं, नेव
उदसृति उत्तिष्ठति, उदयाचक्षात् क्षीणवयमावमपि ऊरं न उत्तिष्ठतीत्यर्थः,
सु विष्णु, कैरवकुलानां कुम्भद्वन्द्वानां, श्रीः शोभा, चाटुराखोक्तः, प्रकाश इति

मग्नन्ति स्थलसौमि शैलगहनोत्सङ्गेषु संकुन्धते
जीवयाद्दमिव क्वचित् क्वचिदपि छायासु गृह्णन्ति च ॥ ७४ ॥

(न्योत्खाऽतिशयं विभाव्य) ।—

किं नु ध्वान्तपयोधिरेष कतकचोदैरिवेन्दोः करे-
रत्यच्छोऽयमधश्च पङ्कमखिलं छायाऽपदेशादभूत् ।
किंवा तत्करकर्त्तरीभिरभितो निस्तक्षणादुज्ज्वलं
व्योमैवेदमितस्ततश्च पतिताच्छायाच्छलेन त्वचः ॥ ७५ ॥

(परिक्रम्य पाशं तोऽवलोक्य च) ।—

यावत्, “वृपादेवंपंथे चाटुराकीके चाटुरिष्यते” इति चरणिः ; तौ कुर्वन्तीति तथोक्ताः,
कराः किरणाः, तमः अन्धकारं, स्थलसौमि स्थलदेशे, मग्नन्ति विक्षोभयान्,
विध्वंसयन्तीत्यर्थः, शैलानां पर्वतानां, गहनानाञ्च निविडारण्यानाञ्च, उत्सङ्गेषु क्रोडेषु,
अभ्यन्तरेष्विति यावत्, संकुन्धते अवरुद्धं कुर्वन्ति, तत्र तत्र अन्धकाराधिक्यादिति भावः,
तथा क्वचित् क्वचित् कुत्रापि कुत्रापि, छायासु अपि अनातपप्रदेशेष्वपि, जीवयाद्दमिव
जीवन्त जीवन्त्य, यादः यद्वर्णं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, गृह्णन्ति चारयन्ति,
छायाविक्षोभमपि तत्प्रदेशेभ्यः स्वयं प्रवेशेन निष्काशयन्तीवेत्यर्थः, उचितश्चेतत्
व्युत्थानानिति ध्वनिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

किमिति ।—अयमेवः ध्वान्तपयोधिः अन्धकारसमुद्रः, कतकचोदैरिव
“निर्मलौ” इति प्रसिद्धजलप्रसादनफलविशेषचूर्णैरिव, इन्दोश्चन्द्रश्च, कराः किरणैः,
अत्यच्छः अतिनिर्मलः, तथा अखिल समस्तं, पङ्कं कर्दमं, ध्वान्तपयोधेरिति भावः,
छायापदेशात् छायाच्छलात्, अधश्च उचादीनां निम्नगमित्यर्थः, अभूत् किं नु ?
कर्दमाविलजले कतकचूर्णप्रलेपेण पङ्गादिकमधः पतति, जलञ्च उपरिभागे निर्मलं
भवतीति प्रसिद्धमाश्रित्याक्तं, वा अथवा, तस्य इन्दोः, कराः किरणा एव, कर्तव्यैः
कर्त्तरिणाः, “काटारो” इति प्रसिद्धास्त्रविशेषाः, सुद्रुक्पाशविशेषा वा, ताभिः
अभिन्नः समन्तात् निस्तक्षणादेव कर्त्तनादेव, इदं व्योम आकाशम्, उज्ज्वलं प्रभासम्पदं,
किं नु ? भवतीति शेषः, तथा छायाच्छलेन छायाव्याजेन, इतस्ततः तस्य त्वचः चर्माणि,
निकृत्वा इति शेषः, पतिताश्च, कुत्रापि किं नु ? इति पदद्वयमाकर्षणीयम्, यथा
अन्यस्यापि निकृत्तञ्च उचादेश्च इतस्ततः पतति, तद्वदिति भावः । सन्देहाङ्ग-
कारः, तदुक्तं इपंथे—“सन्देहः प्रकृतेऽन्वेष्य संशयः प्रतिभोज्यतः” इति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

दक्षविततिभृता तले तरुणा-
मिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्करोचिः ।
मदचपलचकोरचञ्चुकोटौ-
कवलनतुच्छमिवान्तराऽन्तराऽभूत् ॥ ७६ ॥

(विभाव्य च) ।—

त्रिभुवनतमोलुग्टाकोनामहो ! मिहिरत्विषा-
मभिधिधरसौ कोकश्रेणीमनस्यवशिष्यते ।
क्षुधमापि तमः कोपादन्तः प्रविश्य विनिघ्नतः
शशधरकरानच्छिन्नायाश्चरन्ति चकोरकाः ॥ ७७ ॥

दक्षेति ।—दक्षविततिभृतां दक्षैः पक्षैः, वितति विच्छति, विभ्रति चारयन्तीति तादृशानां विभ्रतपङ्क्तवनामित्यर्थः, तरुणा इत्याद्याम्, इह अस्मिन्, तले अधःप्रदेशे, मृगाङ्करोचिः चन्द्रकिरणः, तिल-तण्डुलितं तिल-तण्डुलाभ्यामिव आचरितं, कुमचित् तिलाच्छन्नमिव कृष्णं, कुमचित्वा तण्डुलावतमिव शुभ्रमित्यर्थः, अतिघनपत्रत्वात् यत्र चन्द्रकिरणो न पतति गढान्धकारत्वात् तत्र तिलायितं, यत्र च पत्रान्तरालेभ्यः चन्द्रकिरणः अधः पतति तत्र शुभ्रत्वात् तण्डुलायितमिति भावः, अत एव अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये, तिलायितप्रदेशे इति भावः, मदीन इर्षेण, चपलानां चञ्चुलानां, चन्द्रिकापानाग्रथा इति भावः, चकोरार्था चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषार्था, चञ्चु-कोटौभः चञ्चुयैः, कवलनेन यज्ञनेन, तुच्छमिव सूक्ष्ममिव, चन्द्रिकाविरहित-मित्यर्थः, अभूत् । अन्तेऽङ्कः । पुष्पिताया इतम ॥ ७६ ॥

त्रिभुवनेति ।—अहो । आश्चर्य्यं, त्रिभुवनस्य त्रिजगतः, तमस्तान् अन्यकारार्थां लुग्टाक्य लुण्ठनकारिण्यः तासां, मिहिरत्विषा शौरतेजसाम्, अमौ अभिधिः अभिव्याप्तः, कोकश्रेणीना अकवाककुम्भानां, मनसि चेतसि, अवशिष्यते अवशिष्टते, मिहिरत्विषः इदानीं अकवाककुम्भद्वयेषु एव वर्तन्ते, गान्धर्वः कश्चनस्यथा ते राज्ञो परस्परविरहदात् सन्तता भवन्तीति भावः; चकोरकाः चकोरपक्षिभ्यः, कोपात् क्रोधात्, अतः तमवामेव अव्यन्तरमिति भावः, प्रविश्य क्षुधं क्षुधा, क्षुधास्वरूपमित्यर्थः, कस्योऽपि अन्यकारश्च, विनिघ्नतः विनाशयतः, अच्छिन्नायान् सप्तूर्णमित्यर्थः, दूरप्रसारिण इति भावः, शशधरकरान् चन्द्रकिरणान्, चरन्ति आदत्ता, पितृनीत्यर्थः । चरिषी इतम ॥ ७७ ॥

अपि चेदानीं—

तथा पौरस्थायां दिशि कुमुदकेदारकालिका-
कपाटघ्नोमिन्दुः किरणलङ्घरोमुल्ललयति ।

समन्ताद्भ्रमीलङ्घ हलजलविन्दुस्तवकिनो

यथा पुष्पायन्ते प्रतिगुडकमेणाङ्गमणयः ॥ ७८ ॥

(परिक्रामद्गूर्णमवलीक्य) ।—

तरुणतमालकोमलमलौमममेतदयं

कलयति चन्द्रमाः किल कलङ्कमिति ब्रुवते ।

तदन्तमेव निर्दयविधुन्तुददन्तपद-

ब्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नभः ॥ ७९ ॥

तथेति ।—इन्दुश्चन्द्रः, पौरस्थायां प्राच्यां, दिशि कुमुदनामैरवाणां, केदार-
चेष्टं, कुमुदाङ्घरं सर इत्यर्थः, तत्र याः कालिकाः कौरवाः, अविक्रियत-
कुमुदानौव्यथ, तासां कपाटघ्नौ सङ्घोचनाग्निमिति यावत्, विद्याग्निमिति भावः,
किरणलङ्घरो मयूखतरङ्गं, तथा तेन प्रकारेण, उल्ललयति प्रसारयति, यथा तेन
प्रकारेण, समन्तात् सर्वतः, उन्मोलाङ्घः उच्छ्वनङ्घरित्यर्थः, प्रसरङ्घरिति यावत्, बङ्घलेः
प्रभृतेः, जलविन्दुभिः जलकणैः, लवणिनः सगुच्छाः एवमपुष्पोभवनात् गुणवत्
प्रतीयमाना इत्यर्थः, जलविन्दुर्विषेण इति यावत्, एणाङ्गमणयः मृगाङ्गमणयः,
चन्द्रकान्तशिला इत्यर्थः, प्रतिगुडकं गुटिकां गुटिकां प्रति, पुष्पायन्ते राशोमृता
भवन्ति, विसृता भवन्तीति यावत् । शिखरिणो इति—“रसेन्द्रेण्शिखा य न न-
स-भ-ला नः शिखरिणो” इति तद्वचनान्तात् ॥ ७८ ॥

तद्वथेति ।—अयं चन्द्रमाः तरुणः अभिनवः, यलनाङ्कः तटास्त्रयङ्कः, तद्वन कोमलं
मृदुलं, तथा मलौमसं मलिनञ्च, कृष्णवर्णश्चैव्यः, अत्र यत् इति पदमध्याहृत्यं,
यत् एतत् चन्द्र परिदृश्यमानं किमपि वस्त्विति यावत्, कलयति नचे, तत्
कलङ्कमिति ब्रुवते वदन्ति, किलेति प्रसिद्धौ, शोभा इति शेषः ; तत् लोकावचनम् इति
भावः, अन्तमेव अलोकावमेव, हि यतः, इदं परिदृश्यमानं वस्तु निर्दयञ्च निदुरञ्च,
विधुन्तुदङ्घ राशोः, दन्तपदेन दन्तचिह्नेन, दन्ताघातेन इत्यर्थः इत ब्रण चतः, तद्व-
विवरं वन्तः, तेन उपदर्शितं प्रकाशितं, नभः आकाशं, विभाति राजते । राशोर्दन्ता-
घातेन चन्द्रावयवेऽङ्घं सञ्जातं, तेन च्छिद्रेण पञ्चाद्वक्तं कृष्णवर्णम् आकाशं परिदृश्यते,

किञ्च—

क्वचिभिरभितष्टङ्कोत्कीर्षैरिव वसरेणुभि-

र्यदुडुभिरपि ष्छेदैः स्थूलेरिव भ्रियते नभः ।

प्रकृतिमलिनो भास्वद्विम्बोन्मृजाकृतकर्मण-

स्तदयमपि हि त्वष्टुः कुन्दे भविष्यति चन्द्रमाः ॥ ८० ॥

संज्ञकः । (सप्तमोऽवधोक्त) ।—

भूयस्तराणि यदमूनि तमस्त्रिनौषु

ज्योत्स्नीषु च प्रावेरलानि ततः प्रतीमः ।

न स्वेतन चन्द्रबल इति भावः । कौबिलकं इति—“इय-स्तु सामरैर्घातयुतं यदि कौबिलकम्” इत्युक्तप्रमाणेन अत्र तु प्रगेव “यदि भवतो न जी भ-ज न वा पुत्र गर्दटवन्” इत्युक्तप्रमाणेन गर्दटवन् संज्ञात् तदेव इयदिति युतयेत् कौबिलकम् इति ज्ञातव्यम् ॥ ७९ ॥

क्वचिभिरिति ।—अभितः समन्तात्, यत् टङ्कोत्कीर्षैः पाषाणदारवास्त्रविशेषा-
घ तोत्सिते, वसरेणुभिरिव”नःखान्तरगते भागौ घत् क्वचित् दृश्यते रजः । प्रथमं तत्
प्रमाणायां वसरेणुं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तप्रमाणेःस्तु विशेषैरिव, क्वचिभिः मरूखे, इतस्ततः
प्रकृतराश्रंभिरित्यर्थः, तथा स्थूले, वसरेणुपेक्षया क्वचित् उच्चिरित्यर्थः, छेदैरेव
खल्लैरिव, उडुभिः नक्षत्रैरपि, नभः आकाशं, भ्रियते पूर्यते, तत् प्रकृतिमलिनः स्वभाव-
कगुणः, अर्थं चन्द्रमाः भास्वद्विम्बस्य सूर्यमण्डलस्य, उन्मृजायाम् उन्मृजने, तच्छेषे इति
ज्ञातम्, शशास्त्रमभिमयन्तोपरि निवेश्य कर्मतासम्पादनव्यापारं इत्यर्थः, कृतकर्मणः
कृतव्यापारस्य, स्य पूनस्येत्यर्थः, त्वष्टुः विश्वकर्मणः कुन्दे “कुन्द” इत्याख्यभविष्यत्कर्मणोः,
“कुन्दो माध्यंस्त्री सुकुन्दं अग्नि निध्यन्तरेषु ना” इति मेदिनी, भविष्यति हि चन्द्रमेव
भविष्यतीत्यर्थः, मेता रुचयः, किन्तु विश्वकर्मणोऽङ्कोत्कीर्षांस्त्रवरेणव एते, मेतापि
नक्षत्राणि, किन्तु विश्वकर्मणोऽङ्कोत्कीर्षांस्त्रेः विशेषा एते, तथा इत्यमेव प्रकृति-
मलिनस्य चन्द्रस्य कौबिलक्यवधानार्थं, यस्मिन् यस्मिन् निचिष्य दृग्धारः कौबिलकारा
वा वरुणादिवसुत्कीरानि, विश्वकर्म तस्मिन् कुन्दः ख्ययस्ते चन्द्र निवेश्य तसुत्कीरानि,
(वङ्गोवा. अं “कुन्दे तोला” वा “खुन्दे तोला” इति वदति) इत्युत्प्रेषाः पुरा सूर्य-
क्षिणांसि वसुधामानवा सूर्येणवना संज्ञया प्रार्थितः पिता विश्वकर्म सूर्यं यन्मादृक् कृत्वा
हीनतेजसमवरोदिति पुत्राववाताऽनाशुसन्धेवा । हरिषो इत्यम् ॥ ८० ॥

भूयस्तराणीति ।—यत् यत्, अमूनि उडुनीत्यर्थः, सर्वाङ्गोऽपि वानघोऽपि रचनीः

सन्ध्यामलेन भृशमम्बरसूषिकाया-

मावर्त्तितैरुडुभिरेव भृतोऽयमिन्दुः ॥ ८१ ॥

(विचक्ष च) । हन्त ! यथाधर्मम् (घ) एतत्—

यत्पोयूषमयूखमालिनि तमःस्त्रोमावलीढायुषां
नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुरः सूर्योद् एवातिथौ ।

अश्वोजानि पराश्वि तन्निजमघं दत्त्वेव तेभ्यस्ततो

गौराङ्गोवदनोपमासुकृतमादत्ते पतिर्यज्वनाम् ॥ ८२ ॥

भूवस्तराशि प्रभूतानि, ज्योत्स्नोषु च चन्द्रिकान्वितासु रात्रिषु च, "ज्योत्स्नी चन्द्र-
कयाऽन्विता" इत्यमरः; प्रविरचानि स्वल्पानि, दृश्यन्ते इति शेषः, ततः तस्मात्,
प्रतीतः मन्वानहे, सन्ध्या एव अगस्त्यः अग्निः, तेन अम्बरमाच्छाश्रमेव, मूषिका मूषा,
"मुषि" इति ख्यातः सुवर्णादिद्रवीकरचपावविशेषः इत्यर्थः, तत्र आवर्त्तितैः
द्रवीकृतैः, उडुभिरेव नक्षत्रैरेव, अथम इन्दुः चन्द्रः भृतः पूरितः, पूर्णतां गत इत्यर्थः,
ज्योत्स्नोषु रात्रिषु इति शेषः, ततश्च चन्द्रोदये नक्षत्राणां स्वल्पता, द्रवीभूतानां तेषां
चन्द्रेण सङ्घ एकीभूतत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ ८१ ॥

(घ) यथाधर्मे धर्मानुसारोत्यर्थः ।

यदिति।—यत् इतः, तमःस्त्रीमेव तिमिरसङ्घातेन, अवलीढं भवितं, नाशित-
मित्यर्थः, आयुः जीवन्, जीवनचिह्नस्वरूपदर्शनव्यापार इति यावत् तेषां तत्राविधानां,
नेत्राणाम अपमृत्युहारिणि विघातनाशिनोति यावत्, जीवनचिह्नस्वरूपदर्शनव्यापार-
सम्पादिनोति भावः, पोयूषमयूखमालिनि अमृतरश्मौ एव, चन्द्रे पदेत्यर्थः, सूर्योद्दे
सूर्यास्तगमनबाली समागते, अतिथौ अश्वानते जने, पुरः अघतः, पूर्वकां दिशि
वा, उपस्थिते सतीति शेषः, अश्वोजानि पञ्चानि, पराश्वि परासुखाश्वि, सङ्घुचितानि
इति यावत्, भवन्तीति शेषः, तत् तस्मात्, यज्वनां पतिः दिग्गजराजचन्द्रः, अतिविशद
इति भावः, निजम् अघं पापं, नाशित्वमिति यावत्, तेभ्यः अश्वोजिभ्यः, दत्त्वेव ततः
तेभ्यः, अश्वोजिभ्य एव ईश्वराणादित्यर्थः, गौराङ्गो वा नारो तस्माद् वदनेन वा उपमा
सादृश्यं तथा ईश्वराभहेतुत्वमित्यर्थः, सुकृतं पुण्यम्, अश्वोजानामिति भावः, आदत्ते
गृह्णाति, सुन्दरोवदनञ्च चन्द्रवाम्यप्रसिद्धेः । तथा चोक्तं चर्मबंधितासु—“अतिविशदं
अप्राप्तो गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय नञ्जातिः ॥”
“अतिथौ विमुक्षे प्रोक्तं गते चत् पातकं दृष्ट्वा । तदेवाद्युत्थं प्रोक्तं सूर्योद्दे विमुक्षे

विशामित्रः । (सर्वतोऽवलीक्य सञ्चितम्) । अहह !! नामधेय-
माधुर्यादपरमार्थदृष्टानो विप्रलभ्यन्ते (स) । तथा हि—

खेरा दिशः कुमुदसुद्धिदुरं पिबन्ति

ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः ।

आः ! कौट्टगत्रिसुनिस्तोचनदूषिकायां

पोयूषदीधितिरिति प्रथितोऽनुरागः !! ॥ ८१ ॥

(रामं च दृष्ट्वा सहस्रं सञ्चितम्) । कथमयं कुमाराङ्कविजयप्रत्या-
गतोऽपि ताडकानिग्रहेण ऋषीयमानः (ह) सहसा नोप-

गते ॥ इति च । अतिविस्मयं चन्द्र समुत्थलं दृष्ट्वाऽपि अशोजानि सहोचरुपं
वैमुख्यं गतानि, तेन च विमुखीभूतः अतिविस्मयः निजकलहात्मकं मालिन्यं तेभ्यो
दत्त्वा तेषां सौन्दर्यात्मकं सुकृतं गृहीतवान्, ततश्च अशोजानि सुकृताभावात् मलिनानि
जातानि, चन्द्रश्च अर्धजिम्भः खदुच्छृतसमर्पणात् सुकृतयद्दन्तश्च रमणीयदर्शनः वसून्
इति निष्कर्षः । शार्दूलविश्रीकृतं उच्यते ॥ ८२ ॥

(स) नामधेयेति ।—नामधेयमात्रस्य केवलनाम्नः, माधुर्यात् मनोज्ञत्वात् । अपरं
माधेयान्नः अयथायेदर्शनः, आत्मा इति यावत् । विप्रलभ्यन्ते प्रतीयन्ते ।

खेरा इति ।—दिशः खेराः प्रकाशश्रीलाः, स्वत एव प्रकाशस्वभावाः इत्यर्थः, न
तु चन्द्रकरसङ्गादिति भावः, कुमुदं केरवम्, सुद्धिदुरं स्वत एव विश्वस्वरं,
रजन्वामिति भावः, उदरम्भरयः स्त्रीदरपरायणाः, उदरमात्रपूर्णं कालसा इति यावत्,
चकोराः ज्योत्स्नाकरम्भ ज्योत्स्नारूपदधिसक्तून्, “करम्भो दधिसक्तवः” इत्यमरः ;
पिबन्ति, दधिसक्तुभ्रान्त्या, न तु ज्योत्स्नाबुद्धेरिति भावः, आः !! इति विरक्तौ, तथाऽपीति
भावः, अत्रिसुनेः स्त्रीचनयोः दूषिकायां मले, मलभूते चन्द्रमयीति यावत्, “दूषिका
नेत्रशोर्नलम्” इत्यमरः, “अथ मयनसमुत्थ ज्योतिरवेरिव योः” इति कालिदासः ;
पोयूषदीधितिः अन्धतन्त्रिणः, इति अनुरागः आकृतिः, आकर्षणमिति यावत्,
खोकानानिति शेषः, प्रथितः प्रख्यातः ; मलमाच्छे सुधामाच्छभान्तिः खोकानां
मृदताद्योतिष्ठा, अयुक्तमेतदिति भावः । वसन्ततिलक उच्यते ॥ ८१ ॥

(ह) कुमारेति ।—कुमाराङ्कः प्रथमं युक्तं, तस्मिन्, यथा—कुमाराङ्के कुमारचिह्ने,
त्रिगुलबोधकचिह्ने सम्बन्धित्यर्थः, श्रेयसावस्थायामेवेति भावः, यो विजयः अत्रुविनाशः,
तस्मात् प्रत्यागतः प्रत्यावृत्तः, अत्रुन् विनाशश्च समानत इत्यर्थः । ताडकानां निग्रहेण
यथेन । ऋषीयमानः अल्पमानः, खीदन्त्यामा अकर्षणत्वात् नर्षणीयत्वाच्चेति भावः ।

तिष्ठते (क) वक्षः । (लक्ष्यं प्रति) । वक्ष सौमित्रे ! अस्माक-
मनेन वृत्तान्तेन प्रदीपलक्ष्मोः (ख) इयमनूयते (ग) । पश्य—

निशाचराणां तमसां निहन्ता

पुरोऽयमुद्गच्छति रामचन्द्रः ।

अथोत्तसङ्घिनंयनेर्मनोना-

मय कुमुदानजनि प्रदेशः ॥ ८४ ॥

शतः । (विभाव्य) ।—

मदयति यदुत्पन्नो दुग्धाब्धेरयमब्धौन्

नयति नयनाटत्रेजातो मुदं नयनानि च ।

तदखिलसुरश्रेण्यौसाधारणप्रणया शची-

सहचरचरुख्याली सोमः समस्तसमौहते ॥ ८५ ॥

(क) अपतिष्ठते समीपनागच्छति ।

(ख) प्रदीपलक्ष्मोः रजनीमुखधोमा, "प्रदीपो रजनीमुखम्" इत्यनरः ।

(ग) अनूयते पुनश्चत्ता भवति, द्विगुचं धीनते इत्यर्थः, रामचन्द्रे च आदौ निशाचर-
दमांसि इत्या प्रदीपलक्ष्मोऽन्यादनादिति भावः ।

निशाचराणां गिति ।—निशाचराणां राक्षसानां, तमसां अन्धकारावाप्तं,
अन्धकारलक्षणाणां निशाचराणां गिति यावत्, निहन्ता विनाशकः, अयं राम एव
चन्द्रः पुरः अयतः, उद्गच्छति उदैति, अपतिष्ठते इत्यर्थः, अथ रामचन्द्रोऽयमनर-
मित्यर्थः, उद्गच्छति विकसतिः, आनन्दान्तिग्रहादिति भावः, मुनीनां नयनेः लोचनेः,
अयं प्रदेशः आत्रमभूमिः, कुमुदान् कैरववान्, कुमुदवद्वृक्ष इत्यर्थः, अजनि, मुनीनां
नयनाम्बुव कुमुदानि विकसन्तीति भावः । 'उपकमलकदारः । उपेन्द्रवद्धा इत्यन्—
'उपेन्द्रवद्धा प्रहने लक्षौ सा' इति तद्वचनपाठः ॥ ८४ ॥

मदयतीति ।—अयम् उदयं गच्छन्, सोमः इति शिवः, दुग्धाब्धेः क्षीरसागरात्,
यत् यतः, उत्पन्नः समुत्थितः, तस्मात् अम्बुधौ ससुदान्, मदयति हर्षयति, अनेः,
इत्याख्यमुनेः, नयनात् जातः, अत एव नयनानि, लोचनानामिति शिवः, मुदम् आनन्दं,
नयति प्रापयति च, युक्तश्चेत् अन्ध जनसम्पत्त्यादिति भावः, खिलु अखिलसुरश्रेण्यौ
सौन्दर्याणां, साधारणः समानः, प्रणयः अशुरानः, साक्षात् इत्यर्थः अस्मां तादृशी,
शचीसहचरस इन्द्रस्य, अस्माकौ इत्यनौभद्रव्यभाष्यमित्यर्थः, सोमः अतामेवः चन्द्रस्य,

(सञ्जमुपपद्य) । भगवन् ! अभिवादयै ।

विश्वामित्रः । (सञ्जेऽवद्विमाननालिका) । वत्स रघुनन्दन ! इत्यमेव—

प्रकृष्टकर्त्तृभिप्राय-क्रियाफलवती विधीन् ।

प्रयुञ्जानास्त्वया वीर ! परिपाश्यामहे वयम् ॥ ८६ ॥

रामः । (स्वगतम्) । शिरसा गृह्णीतमाचार्यवचनम् ।

विश्वामित्रः । (समरधूलिधूसरं रामस्य कपोलमुत्पार्जयन्) । यत् सत्यम्, अमुना नक्तञ्चरव्यतिकरेण (घ) प्रियसुहृदा सौरध्वजेन वितन्व-माने वेताने कर्मणि कल्पितमिव मे हृदयम् (छ) ।

रामः । (गौरवम्) । भगवन् ! क एष सौरध्वजो नाम, यम् (च) अद्य ते त्रिभुवनदुर्लभोऽयं प्रियसुहृच्छब्दप्रयोगः कमपि महिमानमारोपयति (छ) ?

विश्वामित्रः । वत्स ! शृणोषि विदेहेषु मिथिलां नाम नगरीम् ?

रामः । यत्र पवित्रमाश्चर्य्यहयं जनाः कथयन्ति—सकल-राजकदुराकर्षमैन्दुशेखरं (ज) धनुः, साङ्गलमुखीलिखित-विश्वम्भराप्रसूर्तातरगर्भसम्भवा (झ) मामुषी ?

“सोमः सोमकृतायाश्च चन्द्रे च” इति विश्व ; तत्र प्रविष्टं, समञ्जसं समीचीनं, युक्तनिश्चयं, ईदृशे चेटते, एतत् तु निःसम्बन्धतया चतुर्व्युक्तमिति भावः । इरिषोः इत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रकृष्टेति ।—हे वीर ! प्रकृष्टम् उत्कृष्ट, कर्त्तृभिप्रायं कर्त्तारमभिप्रेतीति तत्तत्कृतं, कर्त्तृनिष्ठनिश्चयः, यत् क्रियाफलं तत्र विद्यते तेषु तान्, विधीन् वैदिककर्मणि, प्रयुञ्जानाः कुर्वन्तः, बन्धं मुनयः, त्वया परिपाश्यामहे रक्षस्योः । अगुष्टप् इत्तम् ॥ ८६ ॥

(घ) नक्तञ्चरव्यतिकरेण निशाचरसम्पर्केण ।

(ङ) सौरध्वजेन तन्नाम्ना लनकेन । वितन्वमाने विसर्वायमाने, क्रियमाने इत्यर्थः ; शताने वाञ्छये । नक्तञ्चरास्तदीयं ध्वजं यदि विदुष्युरिति हृदयकल्पनमिति भावः ।

(च) य सौरध्वजम् ।

(छ) कमपि अनिर्वचनीयं, महिमानं गौरवम्, आरोपयति नयति ।

(ज) सकलैः । रामकैः रामन्यैः, दुराकर्षम् अशक्याकर्षयं, नमस्त्रिभु-वनसमर्थमिति यावत् । ऐन्दुशेखरं शैवम् ।

विश्वामित्रः । (बिहस्य) । अथ किम् ।

रामः । (कौतुकम्) । ततः किं तस्याम् ?

विश्वामित्रः ।—

असौ सीरध्वजो राजा यो देवात् द्युमणेरपि ।

अध्येष्ट याज्ञवल्क्यास्य मुखेन ब्रह्मसंहिताम् ॥ ८७ ॥

तस्य संन्यस्तग्रन्थस्य (अ) पुराणराजर्षेर्जनकवंशजशम्भो
दीक्षाविलोपशङ्का पर्याकुलयति (ट) माम् । तदेतम् (ठ)
आयुष्मत्ती, विधिशेषम् (ड) अस्मदीयं समाप्य सहैव (ढ)
मिथिलामुपतिष्ठामहे (ण) ।

रामः । (सहर्षमपवाच्यं) । वत्स लक्ष्मण ! ममापि तस्मिन्-
तरुणरोहिण्यौरमणचूडामणिपाणिप्रणयिनि शरासने चिरस्य
कौतुकम् (त) अस्ति ।

(भ) लाङ्गलेति ।—लाङ्गलमुखेन इत्याद्येषु, उल्लिखिता कृता, विश्वामरा
भूमिदेव, प्रसूतिः जननी यस्याः तथाभूता । अगर्भंरश्मिवा अयोनिजाता ।

असाविति ।—यः अ रौ राजा सीरध्वजः, याज्ञवल्क्यास्य मुनेर्मुखेन, तथा देवान्
द्युमणेः पर्याप्त अपि, ब्रह्मसंहिता वेदशास्त्रम्, अध्येष्ट अधीतवान् । यदा—यः
याज्ञवल्क्या इति भावः, देवात् द्युमणेरपि ब्रह्मसंहितामध्येष्ट, तस्य याज्ञवल्क्यास्य
मुखेन असौ सीरध्वजः ब्रह्मसंहितामध्येष्ट, याज्ञवल्क्यास्य सूर्यादधीतं, सीरध्वजेन तु
याज्ञवल्क्यादिति भावः । अनष्ट् पठतम् ॥ ८७ ॥

(ञ) संन्यस्तग्रन्थस्येति ।—संन्यस्तं परित्यक्तं, अर्द्धं येन तथाभूतस्य, स्वयमात्म-
रक्षणाद्यनस्येति भावः ।

(ट) दीक्षाविलोपशङ्का नक्तशरात्मनश्चात् यज्ञस्याघातशङ्केत्यर्थः । पर्याकुलयति
सर्वतोभावेन व्याकुलयति, अ यथेष्टु'हप्रोक्तरोतीत्यर्थः ।

(ठ) तत् तस्यात्, तस्य दीक्षारक्षणाद्यमिति भावः, एतम् आगच्छतम् ।

(ड) विधिशेष यज्ञस्य शेषविधिम् ।

(ढ) सहैव मिलित्वेति यावत् ।

(ण) उपतिष्ठामहे गच्छामः ।

(त) अतश्चेति ।—अरुण, नवः, कृत्वासाव इति यावत्, रोहिणीरमणचन्द्रः,

अप्यस्यः । (सपरिचासम्) । आर्यायामयोनिजन्मनि राजकन्यः
कायाम् (थ) अपि ।

रामः । (सरोवणितम्) । कथमन्यदेव किमपि प्रहसनं सूच-
यति (द) भवान् ? (मुनिं प्रति) । भगवन् ! इच्छाकुवंशगुरो !
यदभिरूचितं भवते ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति कौमारविक्रमो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी (क) ।)

अङ्गामचिर्यस्य सः तद्योक्तस्य, हरस्त्रेण्यः, पाणिप्रचरिणि हस्तप्रचयवति, सर्वदा धारणात्
हस्ताभ्या सह परिचिते इत्यर्थः, शरासने शरा अस्त्रेणे चिप्यन्ते अनेनेति शरासनं धनुः
तस्मिन् । कौतुकम् औत्सुक्यं, तद्दर्शनलासति यावत् ।

(क) आर्यायां मान्यायाम् । अयोनिजन्मनि अगर्भसम्भूतायाम् । राजकन्यायां
जातक्यामित्यर्थः ।

(द) प्रहसनं परिहसनीयम् । सूचयति सूचयति, अवतारयतीत्यर्थः ।

इति श्रीकौमारविक्रमविद्यासागरभट्टाचार्यकृता

अनघराघवद्वितीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

(क) कञ्चुकी "अन्तःपुरचरो इहो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकाव्यायं कुशलः
कञ्चुकीत्वमिधीयते ॥" इत्युक्तस्यैवः कश्चित् अन्तःपुरचरौ इहनाम्यः । उक्तस्य
भरतेन— "जरावैक्यव्ययुक्तेन विशेत् गात्रेषु कञ्चुकी" इति । "अन्तःपुरे त्वधिकृतः
स्त्राहन्तवैशको जगः । सोविदज्ञाः कञ्चुकिणः स्थापन्ताः सौविदज्ञास ते ॥" इत्यनघः ।

बधुषी । (नरावेकव्यवसंख्युत्थानि (ख) अतिचित् पदानि गत्वा चात्मा
प्रति सखेदीपालम्भन (ग) ।—

गात्रैर्गिरा च विकलचटुमीश्वराणां

कुर्वन्नयं प्रहसनस्य नटः कतोऽस्मि ।

तस्त्वां पुनः पलितवर्णकभाजमेनं

नाट्येन केन नटयिष्यति दौर्घमायुः ? ॥ १ ॥

(पुरो विलोक्य) । अयि !! सीतापादमूलोपजीविनी कल-
हंसिका ।

(प्रविश्य) ।

कलहंसिका । अज्ज ! पणमामि । *

बधुषी । वस्से ! कल्याणिनी भूयाः ।

कलहंसिका । अज्ज ! चिरेण कुतो यूयम् ? †

* आय्ये ! प्रणमामि ।

† आय्ये ! चिरेण कुतो यूयम् ?

(ख) अस्मि ।—अस्या वाङ्मकेन, यत् दैक्यं विद्वज्जता, सततदुःखतेत्यर्थं
आत्मान्यपि आरयितुमस्मानर्थमिति यावत्, तेन विसंख्युत्थानि पदे पदे खलितप्रासा-
द्योति यावत् ।

(ग) सखेदीपालम्भं सटुःखात्वेपम्, आह्वेति अज्जाहाय्येक्रियाविशेषणम् ।

गात्रैरिति ।—गात्रैः अङ्गैः, गिरा वाचा च, विकलः अक्षयः, अयम् एव, अहमि-
शेषः, ईश्वराणां प्रभूषां, चटुं चाटुं, प्रियभाषितमिति यावत्, “चटुश्चाटो पिचय
च” इति मेदिनी; कुर्वन् प्रहसनस्य नाट्यविशेषस्य, परिहासस्य वा, नटः अभिनेता
कृतः, वाङ्मकेन सट्टा वा इति शेषः, अस्मि; तत् तस्मात्, दौर्घम आयुः दौर्घकाखल्यायि
कोदितकाणः, पलितवर्णकभाजं पलितेन नराजमितेन केशादौ शीलेन, “पलि
नरसा शीलेन केशादौ” इत्यमरः; यत् वर्णकं विलेपनम्, अङ्गरागविधानमित्यर्थः,
“गात्राण्युत्थेपनो वृत्तिवर्णकं स्नात् विलेपनम्” इत्यमरः; तस्मात् तस्मान्न, युक्तवर्णे
अत्रुव्यनामनित्यर्थः, एनं त्वां पुनः इदानीमपीत्यर्थः, केन नाट्येन नटकाद्य
स्यापारेण, अभिनयस्यापारेणेत्यर्थः, नटयिष्यति ? नर्तयिष्यति ? तन्न जाने इति शेष
इदानीमपि तन्न नटनं न ज्ञानाप्तमिति मन्वे इति भावः; वसुक्तवर्णकं इयम् ॥ १ ॥

कष्टुकी । (विन्ध्य) । तत् किं न कथ्यते, वक्षे ! विदित-
मेव भवत्याः, यथा तत् तादृगद्भुतं दारकद्वयम् (घ) आदाय भग-
वान् कौशिको यजमानं (ङ) महाराजं सौरध्वजमुपस्थितः ।

कष्टुकी । अध इं । अज्ज ! पहबं (च) ग्रामध्वजं अ-
ताणं सुणिटुं अत्थि मे कोट्टुहलं । *

कष्टुकी । वक्षे ! कथयामि—

त्रयस्त्रिंशत्कोटिदशमयमूर्त्तिर्भगवतः

सहस्राशोर्वंशे जयति जगदीशो दशरथः ।

यदस्त्रैरस्त्रिंशेरसुरयुवतिश्चासपवन-

प्रकोपे सिद्धे न सृशति शतकोटिं शतमखः ॥ २ ॥

इमौ तस्य विशाम्पत्युरात्मजौ राम-लक्ष्मणौ ।

ययोर्मरत-शत्रुघ्नावनुजौ इन्द्रचारिणौ ॥ ३ ॥

* अथ किम् । आर्थ्य । प्रभवं नामधेयं च तयोः श्रोतुमस्ति मे कौटुहलम् ।

(घ) दारकद्वयं कुमारयुगलम् ।

(ङ) कौशिकः विश्वामित्रः । यजमानं यागनिरतम् ।

(च) प्रभवं प्रभवत्यस्यादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं तं, कश्चिन् कुले जातमित्यर्थः,
पितरमिति यावत् ।

त्रयस्त्रिंशदिति ।—त्रयस्त्रिंशत्कोटिदशमयो त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतास्त्रिंशत्, .
मूर्त्तियस्य तथाभूतस्य सर्वदेवात्मभूतस्येत्यर्थः, भगवतः सहस्राशोः सूर्यस्य, वंशे दशरथो
नाम जगदीशः राजा, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ; शतमखः शतक्रतुः इन्द्रः, अस्त्रिंश-
दाख्यैः, यस्य दशरथस्य, अस्त्रैः असुरयुवतीनाम् असुराङ्गनामा, आसपवनस्य
निःश्रासमादृतस्य, प्रकोपे इहो, सिद्धे सम्पन्ने सति, भर्तृणां असुराणां निहत-
त्वादिति भावः, शतकोटिं वज्रं, न सृशति, दशरथेनेव स्वकार्यस्यासुरपराजयस्य
साधितत्वादिति भावः । शिखरिणौ इत्यम् ॥ २ ॥

इमाविति ।—इन्द्रचारिणौ युगलद्वयाद्वनवत् युग्मचारिणौ, सततनीकन विचरन्-
श्रीणौ इत्यर्थः, इमौ राम लक्ष्मणौ नाम तस्य विशाम्पत्युः वृषतेः दशरथस्य, आत्मजौ

अलक्ष्मिणा । जघा अमहघरे भट्टदारिका (क) सीता उम्भिला
 अ मंडवी सुदकिनी अ । (विचिन्त्य हर्षे निरुपयन्ती) । कर्धं
 महाकुलप्पसूटा एदे वि कुमारया । (मुहूर्तनिव खिला दोषंमुण
 निःशब्द) । कुदो अमहाणं ईरिसो भाअघेओ ? * (ज)

कञ्चुकी । भवति ! मा विषीद । सर्वं भविष्यति देवः
 ब्राह्मणानुग्रहात् ।

अलक्ष्मिणा । तदो तदो ? †

कञ्चुकी । ततश्च वृद्धान्तःपुराणामभ्यर्थनया (भ) तौ
 विकर्त्तनकुलकुमारकौ (ज) दृष्ट्वा निवर्त्तमानः पुरोधसा
 गौतमेन (ट) अहमाह्वय राजपुत्रीणां सीभाग्यदेवता-
 ऽऽराधनाय संविहितोऽस्मि (ठ) ।

* यथा अमहघरे भर्तृदारिका सीता उम्भिला च माण्डवी श्रुतकीर्त्तिश्च । कर्धं
 महाकुलप्रसूता एदेऽपि कुमारयाः ॥ कुतोऽस्याहमोदृश्यं भागधेयम् ?

† ततस्ततः ?

पुत्री, काकाविगोलकवत् इन्द्रवारिणी इत्यस्य लभयवापि अन्वयः कर्त्तव्यः ; एवञ्च
 इन्द्रवारिणी भरत-शत्रुघ्नी यथैः राम-लक्ष्मणयोः, अग्नौ कनिष्ठौ, रामश्च अनुजः
 भरतः, ततः लक्ष्मणः, ततश्च शत्रुघ्न इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

(क) भर्तृदारिका राजकन्या, "राजा भट्टारको देवस्तत्पुता भर्तृदारिका"
 कुलमरः ।

(ज) भागधेयं भाग्यम्, वृद्धश्रेः कुमारैः सह राजदारिकाया परिषयस्य
 आग्याधीनत्वमिति भावः ।

(भ) वृद्धान्तःपुराणाम अन्तःपुरवर्त्तिनीनां वृद्धानां सद्दिलानामित्यर्थः । अभ्यर्थनया
 आशयनया, अनुरोधेनेत्यर्थः ।

(ज) विकर्त्तनकुलकुमारकौ सूर्यवशीथौ बालकौ ।

(ट) पुरोधसा पुरोहितेन, "पुरोधास्तु पुरोहितः" इत्यमरः ; गौतमेन गौतम-
 ऋषिपुत्रेण, शतानन्देनेत्यर्थः ।

(ठ) सीभाग्येति ।— सीभाग्यं प्रभादृष्टं, शुभव्यतिस्त्राभहेतुभूतमिति भावः, इत्ये

बलहसिका । (सदर्भम्) । अज्ज ! सब्बजणमणोसिदाणुज्जलं
(ङ) बिअ तत्थंभवदो सदाणंदस्स बअणं । *

बधुबो । वत्से ! एवमेतत् । न खल्वतथ्यमगन्धीरम्
आङ्गिरसो (ढ) ब्रवीति ।

बलहसिका । ता किं मस्सेध संकरसरासणारोबणब्बवसाएण
(थ) राणसियो जणअस्स पडिस्सासाहसं णिब्बाहेस्सदि
राहवो ? † (त)

बधुबो । वत्से ! अस्मानपि तर्कोऽयं तरलीकरोति (थ) ।

* आर्थः । सर्वजनमनोषितानुकूलनिवृत्तवत्तः प्रतानन्दस्य वचनम् ।

† तत् किं मन्वञ्चे, अहुरसरासणारोपणव्यवसायेन राजर्षेजनकस्य प्रतिज्ञासाहसं
निर्वाहयिष्यति राघवः ?

या देवता तदधिष्ठात्री देवो, गौरीति भावः, तस्याः आराधनाय सम्पूजनाय ।
संविद्धितोऽस्मि समादिष्टोऽस्मि, नियुक्तोऽस्मि इति वा ।

(ङ) सर्वजनैति ।—सर्वा जनानां मनोषितं वाञ्छितं, मनोरथसिद्धिरिति
यावत्, तस्य अनुकूल उपपत्तिव्यर्थः, सहायभूतमिति यावत् ।

(ढ) अतथ्यम अमृतम् । अगन्धीरम् अगूढार्थमित्यर्थः, परिहासपक्षमिति
यावत् । आङ्गिरसः आङ्गिराः ब्रह्मणः पुत्रः, तस्य अपत्यं पुमान् आङ्गिरसः अङ्गिरः,
कुलसम्भूत इत्यर्थः, ब्रह्मणः पुत्रः अङ्गिरा, तत उत्पद्यः, ततो दीर्घतमाः, तत्पुत्रो
गोतमः, ततश्च प्रतानन्द इत्यङ्गिरसन्तान इति यावत् ।

(थ) अहुरेति ।—अहुरस्य हरस्य, यत् अरासमं धनुः, तस्य आरोपणं नीत्यर्षी
संयोगम्, तत्र व्यवसायः सङ्कल्पः, निवृत्त्य इत्यर्थः, उद्यमो वा तेन ।

(त) प्रतिज्ञासाहसं प्रतिज्ञा अङ्गीकारः, अस्मिन् समवेदि साधिते एतत्
हास्यानि, नाश्वसा इत्येवं पथः इति यावत्, सेव साहसं दुष्करं कर्म प्रतिज्ञासाहसं
वचनपूर्वकपदं दुःसाध्यव्यापारमित्यर्थः, "साहसन्तु दमे दुष्करकर्मणि । अविद्यम्यज्जतो
आस्थे" इति हेमः ; निर्वाहयिष्यति साधयिष्यति । राघवः रघुकुलीभवः, राम्
इत्यर्थः ।

(थ) तर्कः वितर्कः, संशय इति यावत् । तरलीकरोति अपचयति, आकुलवन्
तीति यावत् ।

तथा हि—

पूर्णेऽपि कर्मणि हतेष्वपि राज्ञसेषु

विज्ञाय मैथिलसुतामपि वीर्यशुक्ताम् ।

बालं पितुः प्रियमभुं रघुराजपुत्र-

मेतावतीं भुवमृषिः कथमानिनाय ? ॥ ४ ॥

कलहं विना । (अरचमभिनीय सविषादन) । अज्ज ! पञ्चत्ति-
विसेसलंभेण दुम्भणायमाणमत्ताणं पंचालिआकेलिवावारेण
विणोदअतीं (द) भट्टटारिअं पेक्खिअ उल्लिख्खाए (ध) कारणं
पारवज्जिटं (न) आगदाए अज्जस्स दंसणेण मए विसुमरिटं,
इमिणा उण टे रक्खमणामग्गहणेण सुमराविट्ठम्ह ।*

* आर्य्य । प्रहृतावशेषलक्ष्मण दुर्भणायमानमात्मन पाञ्चालिकाकलिव्यापारंश्च
विनोदयन्ती मर्दुं दारका प्रेत्य उाहयथा कारण प्रातपत्तुम आगतया आर्य्यस्य दर्शनेन
मया विस्मृतम् , अनेन पुनश्चे राज्ञसनामयहृत्वेन कारिताऽऽपि ।

पूर्णेऽपीति ।—कृषिः विश्रामिन्, कर्मणि यत्रविधौ, पूर्णे सन्पदेऽपि, राज्ञसेषु
सुवाहूपभृत्तषु निशाचरवर्गेषु, हतेषु विनष्टेषु अपि यदर्थे स आनीतकत्वाद्यैः सिद्धे-
ऽपीति निष्कर्षः, मैथिलसुतां कीता, वीर्यमेव पराक्रम एव, अरचमभंरूप दक्षरं
कर्म उवेत्यर्थः, शुक्ल पशुः यथा तस्मात्पुत्री, विज्ञायापि विदित्वाऽपि, पितुः दम्बरयस्य,
प्रियम अतीव प्रेमास्पदं, मुहूर्त्तमपि अदर्शनामहमिति भावः, रघुराजपुत्रं रघुकुल-
कुमारम्, अभुं बालं कुमारं, कथं किमर्थम्, एतावतीं भुवम् एतावद्भू-दृशमित्यर्थः,
आनिनाय ? आनीतवान् ? एवं तर्कः अस्मान् तरलीकरोति इति गद्यव्यवाक्ये-
भान्वयः, एतत् सर्वं विदित्वाऽपि यत् मुनिरनुम आनीतवान् तत्र कोऽपि निगूढाश्रयः
कथंवेदति भावः । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ ४ ॥

(द) प्रहृतीति ।—प्रहृतिवार्ता, "वार्तां प्रहृतिर्हृत्तात्" इत्यमरः; तस्मात्
विशेषः अलमान्वया, अस्माकमविदितस्य कस्यचित् मुहुरस्यापारस्वैत्यर्थः, तस्य
कथनेन प्राप्त्या । दर्भणायमानं दुःखितमना इव आचरतीति तपोक्तम् । पाञ्चालि-
केति ।—पाञ्चालिका बह्मादिबिरचिता कुत्रिसपुत्रिका, मूर्धनिविशेष इति यावत्,
"पुत्रलिखा" वा "पुत्रुल" इति भावा, "पाञ्चालिका पुत्रिका क्वात् बह्मदलादाभ्यः
कृता" इत्यमरः; तथा केषिः क्रीडनमेव, व्यापारः तेन । विनोदयन्ती प्रीचयन्तीञ्च ।

कञ्चुकी । (वविषादम्) । वस्ते ! कौटुम्भी सा प्रवृत्तिः, या तव भर्तृदारिकामपि दुर्मनाययति ? (प)

कलहविक्का । सुणातु अज्जी, जधा किल सीतादेवीं पत्यिदुं दशगोवपुरोहिदो (फ) आअदो त्ति । *

कञ्चुकी । (तत्रावशां नाटयन् सद्वर्षम्) । कथमेतावदपि कार्यं वत्सा जानकौ जानाति !! यदनेनोदन्तेन (व) दुर्मनीभूयते । नूनमिदानीमस्याः कृतावतरणमङ्गलानि (भ) अङ्गकानि यौवनस्य पत्यानमीक्षन्ते (म) ।

कलहविक्का । अज्ज ! एब्बं सेदम् । अज्जे (य) सिद्धि सिद्धिक्कीकिदलज्जा संपदि ज्जेब्ब अणुहदं (र) किं बि णिवेदेमि ।† (संस्कृतभाषित्व) (ल)—

* अत्रोक्तु आर्यः, यथा किल सीतादेवीं प्रार्थितुं दशगोवपुरोहितः आगत इति ।

† आर्यः ! एवं त्विदम् । आर्याय कृतिमिषिखीकृतलज्जा सम्भवेव अनुभूतं किमपि निवेदयामि ।

(प) उद्विष्टया सञ्जातोऽनेनवा ।

(म) प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ।

(प) दुर्मनाययति दुर्मनसमिधापरयति ।

(फ) दशगोवपुरोहितः दशगोवपुरोधाः ।

(व) उदन्तेन वत्सन्तेन, “वार्त्ता प्रवृत्तिर्वत्साल उदन्तः स्यात्” इत्यमरः ।

(भ) कृतेति ।—कृतम् अवतरणं प्रादुर्भावे, यौवनस्येति भावः, मङ्गलं मङ्गलानां ; अङ्गं यैः तथाभूतानि ।

(म) ईक्षन्ते पश्यन्ति, आमिष्यत् यौवनमभिमन्दिषुं नाङ्गलिषद्व्याणि समाह्वय अपेक्षन्ते इति भावः ।

(य) आर्याय मान्वाय भवते ।

(र) अनुभूतं क्वचित्तम् ।

(ल) संस्कृतमिति ।—चेटीनां क्वचित् संस्कृतभाषणमुक्तं भरतेन, यथा—

* संस्कृतभाषाचारः प्रायो नाङ्गेषु न क्वियः श्लाघ्याः । क्विदपि मृगःपुत्राणां

अनाकूतैरेव प्रियसहचरीणां शिशुतया
वचोभिः पाञ्चालोमियुनमधुना सङ्गमयितुम् ।
उपादत्ते नो वा विरमति न वा केवलमियं
कपोली कल्याणी पुलकमुकुलेर्दन्तुरयति ॥ ५ ॥

कचुकी । (सहर्षम्) । टिष्ठ्या चिरस्थ जीवद्भिरस्माभिर्यौवन-
वती वस्त्रा जानकी दृष्टा । (सज्जितम्) । ततस्ततः ?

कलचंविधा । तदो अ पुणो पुणो वि ताहिं उजुग्राहिं
षिब्धंधिज्जमाणा लज्जितुं (व) वि लज्जिदि । *

कचुकी । (विहस्य) । वस्त्रे ! सङ्कीर्णं (श) वयसि खल्वियं
वर्त्तते । अत्र हि—

* ततश्च पुनः पुनरपि ताभिः ऋजुकाभिः निर्बध्यमाना लज्जितुमपि लज्जते ।

विदग्धतावीषनाञ्च प्रसन्ने ॥” इति । अन्यञ्च—“चेटी प्राकृतभाषिणो स्याञ्च
संस्कृतभाषिणो” इति ।

अनाकूतैरिति ।—इयं कल्याणी कल्याणभागर्गः सीता, प्रियसहचरीणां प्रिय-
वयस्वना, शिशुतया बालत्वेन संतुना, मुग्धत्वेन भावानभिज्ञतयेति भावः, नास्ति
आकृतम् अभिप्रायो येषु तद्याभूते, भावयन्त्येतिव्यर्थः, निरुणधर्मणि अनाभज्ञतया
सहस्रांवरिद्धैरिति यावत्, वचोभिः एतौ परिहाय्य एकशय्यायां ग्राहय इत्यादिदृष्टे-
वाक्यैः, उपलक्षितेति शेषः, विशेषणं ततोया, अधुना इदानीम्, अधुना इत्यनेन
प्रागेव बहुशः कृतमित्यवगम्यते ; पाञ्चालोमियुनं कृत्स्नपुत्रिकायुगलं, सङ्गमयितुम्
एकत्र मेलयितुं ग्राहयितुं वा, नो वा उपादत्ते न वा वृद्धाति, लज्जावशादिति भावः,
न वा विरमति न वा निवर्त्तते, बालमुलभवं तूच्छतादिति भावः, केवलं कपोली
मण्डपौ, पुलकमुकुलेः रोमाञ्चकलिकाभिः, दन्तुरयति उत्ततानती करोति,
“दन्तुरी तूत्ततानती” इत्यमरः, सत्त्वोद्रेकादिति भावः । शिशुचरिणो उत्तमम् ॥ ५ ॥

(व) ताभिः सहचरोभिः । ऋजुकाभिः सरलाभिः । निर्बध्यमाना आघट्यतिशयेन
वृष्टमाणा । लज्जितुं लज्जा प्रकटयितुम् ।

(श) सङ्कीर्णं सन्निहितं, नास्त्रयांशनाम्निति शेषः, नास्त्रयौवनयोः सन्नां
कुर्वि भावः ।

मनोऽपि शङ्कमानाभिवांलाभिरुपजीव्यते ।

अषड्क्षीणषाङ्गुल्य मन्त्रो मकरकेतनः ॥ ६ ॥

कलङ्किका । (सलज्जम्) । अज्ज ! रमणीयं मतेसि, सब्बस्स वि अणुहवसंवादिणो (ष) दे वान्ना ।*

कचुको । किञ्च, वत्से !—

तदात्वप्रोन्मीलन्स्त्रटिमरमणीयात् कठिनतां
निचित्य प्रत्यङ्गादिव तरुणभावेन घटितौ ।

स्तनौ सखिभ्राणाः क्षणविनयवैयात्यमसृण-

स्मरोग्नेषाः केषामुपरि न रसानां युवतयः ? ॥ ७ ॥

कलङ्किका । (विहस्य) । भोटु, ता ण किं वि तुम्हेहिं

सुदं ? †

* वाच्यं ! रमणीय मन्त्रयसि ; सर्वथापि अनुभवसंवादिनो ते वाक् ।

† भवतु, तत् न किमपि युष्माभिः श्रुतम् ?

मन इति ।—मनः चित्तमपि, शङ्कमानाभिः सन्दिग्धनीभिः, मनो जानाति अत् भावमिति ततोऽपि विध्यतोभरिति भावः, वालाभिः कुमारीभिः, न सन्ति षट् अक्षीणि यत्र तत् तद्योक्तं, षट् गुणाः सस्यादयः ते एव षाड्गुण्य, “सन्धिनां विपद्यो दानमासुनं द्वेषमाश्रयः । षट्गुणाः—” इत्यमरः ; अषड्क्षीणं द्वितीयाद्यगोचरं, द्वाभ्यामेव कृतमित्यर्थः, “अषड्क्षीणो यस्त्वतीयाद्यगोचरः” इत्यमरः, तत्र तत्र षाड्- गुण्यस्येति अषड्क्षीणषाड्गुण्य द्वितीयाद्यगोचरसस्यादिगुणषट्क, मन्त्रमन्त्राक्षीति तादृश, (कर्मधारयः) द्वितीयाद्यगोचरसस्यादिगुणषट्कमन्त्रवाहारी, मकरकेतनः कामः, उपजीव्यते सेव्यते, कामः सेव्यते, पर न केनापि तत् लज्यते इति भावः । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ६ ॥

(ष) अनुभवेति ।—अनुभवसंवादिनो अनुभवानुसारिबोत्वर्थः ।

तदात्वेति ।—तदात्वे तत्काले, धीवगोन्मेषसमये इत्यर्थः, “तत्कालस्तु तदात्वं ज्ञात्” इत्यमरः ; प्रसर्वेष उन्मीलन् प्रादुर्भवन्, यः सदिना मादर्वं, तेन रमणीयात् मनोशान्, प्रत्यङ्गात् अङ्गात् अङ्गात्, कठिनता काठिन्यं, धीवगोद्देहात् प्राक् अङ्गेषु यत् किञ्चित् काठिन्यमासौत् तत् काठिन्यमिति भावः, निचित्य समाह्वय, तरुणभावेन

अधुको । वत्से ! न तावदर्थोऽयमस्यापि राजगोचरीभवति,
यदि च स्यात्, किमेतावता ? (स)

अधुकोविद्या । तदा हृदासो रावणो देवीं (ह) परिषेदि ।*

अधुको । (विह्वल)—

हस्ते-कण्ठ्यति जगत्त्रयजित्वरोऽपि

कप्तादृशो दुहितरं जनकेश्वरस्य ? ।

प्राणाधिकं विपुलबाहुभृतामपीदं

त्रैयम्बकं किमपि कार्मुकमन्तरायः ॥ ८ ॥

नापि दशकन्धरानुरोधेन स्वयं प्रतिज्ञातमन्यथा करिष्यति
महाक्षत्रियो विदेहराजः ; तन्न किञ्चिदेतत् ।

* तदा हृताग्नी रावणः देवीं परिषयति ।

श्रीवनेन, अभिनवभावनेत्यर्थो वा, घटितो निर्मितो, सगौ सन्निभाषाः धारयन्त्यः,
तदा अथे प्रतिष्वन्मित्यर्थः, विनयः, प्रशयः, शान्ता इत्यर्थः, अनोक्तमिति यावत्,
'वेद्यात्म' इत्यत्रापि 'क्षणे' इति पदमाकृष्य अन्वयः कर्त्तव्यः, एवञ्च, अथे च वेद्यात्
षाद्ये, चापव्यमित्यर्थः, ताभ्यां मद्युः मधुरः, स्मरन्नेवः मदनान्वेषः यासा तादृशः,
अथतयः तद्वत्, केवा'रसानाम आस्त्रादानाम, उपरि न, वत्सन्ते? इति श्रेयः, अपि तु
अधुकोपरिवर्त्तन्वः जवन्तीत्यर्थः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ७ ॥

(स) अयमर्थः एष विषयः, रावणपुरोहितगमनरूप इति भाव । राजगोचरी-
भवति राज्ञा विदितो भवतीत्यर्थः । यदि च स्यात् यद्यपि राजगोचरीभवेदित्यर्थः ।
एतावता एतेन, राजगोचरीभवनेत्यर्थः ।

(ह) देवीं शोताम् ।

हस्ते इति ।—जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य, जित्वरोऽपि विजेताऽपि, तादृशः तदाविधः,
शोतापाण्डिपदस्ययोग्य इति भावः, अः जनकेश्वरस्य जनकराजस्य, दुहितरं कन्यां,
हस्ते-करिष्यति ? पाणौ यद्वेष्यति ? परिषेद्यति ? इत्यर्थः, न शोऽपीति भावः ;
अधुकोविद्या—प्राणाधिकमिति । विपुलबाहुभृता महाभुजानां, महाबहुधंराया-
मपीति यावत्, प्राणाधिकं वक्षाधिकम्, अतिदुर्लभमिति यावत्, किमपि अनिर्दिष्टं
गीयम्, इदं वेद्यम्बकं ग्राभवं, कार्मुकं धनुः, अन्तरायः विघ्नः, विघ्नसदृश इत्यर्थः ;

बलहंसका । (विद्वत्) । एव्व भोदु । अज्ज ! संपदि कहिं
ते राम-लक्षणा ? *

बसुको । नखेतावेव देवताऽऽगारवेदिकायाम् (क)—

मुनोन् कौशिकवेदेह-गौतमानभिराध्यतः ।

दौकितौ ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षस्वर्गाविव स्वयम् ॥ ९ ॥

तदेहि, महच्चिरमागतानामस्माकम् (ख) । कन्याऽन्तः
पुरमेव गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

(विश्वाम्बकः) ।

(ततः प्रविशति जनको विश्वामित्र प्रतानन्दी राम-लक्ष्मणौ च) ।

जनकः । (सङ्घर्षम्) । भगवन् विश्वामित्र !—

तुभ्यन्नदृष्टजामाह-सम्पदा शुचमद्य नः ।

त्वदागमनजन्माऽयमानन्दः सुदिनायते ॥ १० ॥

* एवं भवतु । आर्य्ये । सम्प्रति कुत्र ते राम-लक्ष्मणौ ?

भविष्यतीति शेषः, हरधनुषि अभये न कोऽपि तां परिषेत् अक्रोतीति निष्कर्षः ।
वसन्तिलक इत्तम् ॥ ८ ॥

(क) एतावेव राम-लक्ष्मणावित्यर्थः । देवताऽऽगारवेदिकायां देवालयासम्मुख-
परिष्कृतभूमौ ।

मुनीनिति ।—ज्ञान-कर्मभ्याम् आत्मतत्त्वविज्ञान यागादिक्रियाभ्यां, दौकितौ
द्वेषितौ, ससाधितौ इत्यर्थः । स्वयं नृर्त्तिमन्तौ, मोक्ष स्वर्गाविव मुक्ति-सुरलोक्याविव,
कौशिक वेदेह-गौतमान् विश्वामित्र-जनक-प्रतानन्दान्, मुनीन्, अभिराध्यतः सेविते ।
अनुष्टुप् इत्तम् ॥ ९ ॥

(ख) महदिनि ।—आगतानाम् अन्तःपुरात् बहिरायातानाम्, अत्र समेताना-
निति यावत्, अस्माकं आरयोः, महत् चिर भूयान् विश्वम्बो जात इति यावत् ।

तुभ्यन्निति ।—अद्य न दृष्टा न प्राप्ता इति यावत् जामाहस्यत जामाहलाभ-
रूपसन्निधिः यैः तस्माभूतानाम् अप्रानसदृष्टजामाहकावामित्यर्थः, अनास्त्रादन्त-
जामाहलाभानन्दानामिति यावत्, हरधनुर्भङ्गा केनापि मन पञ्चपुरषासामर्थ्यादिति

अपि च—

अद्य प्रदक्षिणशिखावल्लयः कशानु-

रश्राति मे जनपदेषु वषट्कृतानि ।

स्वत्तेजसि स्फुरति शान्तिक-पौष्टिकेषु

स्वां च स्रुचं शिथिलमाङ्गिरसो विभर्त्ति ॥ ११ ॥

विश्रामिनः । सखे सीरध्वज ! चिरस्य शान्तः पुष्टश्च (ग)

तवायं जनपदः,—

यत्र त्वं ब्रह्ममीमांसा-तर्ह्वञ्चो दण्डधारकः ।

पुरोधस्यैव यस्यासावङ्गिरःप्रपितामहः ॥ १२ ॥

भावः, ईनः अकारं, गुचं शीकं, तदलाभनिमित्तं ममीदुःखमित्यर्थः, लुप्यन् इरन्, तत्र आगमनात् जन्म उत्पत्तिर्यत्र तादृशः, अयम् अनुभूयमानः, आनन्दः सुदिनावतौ शुभदिननिवाचरति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

अथेति ।—अद्य मे मम, जनपदेषु देशेषु, अधिकतराज्येषु इत्यर्थः, कशानुरग्निः, यज्ञोद्याग्निरिति यावत्, प्रदक्षिणा प्रसवेन दक्षिणा दिशं गता, दक्षिणावर्त्तेनोद्गता इत्यर्थः, शिखा एव बल्यं वेष्टनं यत्र तथाभूतः सन्, वषट्कृतानि “वषट्” इति मन्त्रेषु अग्नौ कृतानि, “अग्नौ तु कृतं त्रिषु वषट्कृतम्” इत्यमर, अश्राति भुनक्ति, मम जनपदस्य सर्वथा कल्याणसूचकमेतत्, दक्षिणावर्त्तेनोद्गताया होमानलशिखायाः सर्वथा कल्याणसूचकत्वात्, परन्तु परतं तत्रैव प्रभाषादिति भावः ; किञ्च, शान्तिक-पौष्टिकेषु शान्तिकर्मसु पुष्टिवाचनकर्मसु च, तत्र तेजसि प्रभावे, स्फुरति राजति अति, तत्र प्रभावेणैव शान्तिक पौष्टिककर्मसु संवाचितेति भावः, आङ्गिरसः अङ्गिरीगीतसम्भूतः अतानन्दः, स्वां स्रुचं यज्ञोपपानविशेषं, शिथिलम् अदृढं यथा तथा, अनावश्यकत्वादिति भावः, विभर्त्ति धारयति । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ ११ ॥

(ग) चिरस्य दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः । शान्तः शान्तियुक्तः, निरापदित्यर्थः । पुष्टः पुष्टियुक्तः, सखे इति यावत् ।

अथेति ।—यत्र अस्मिन् जनपदे, ब्रह्मणः वेदस्य, मीमांसायाः विचारपूर्वक-सिद्धान्तस्य, तत्त्वज्ञः वाचार्थविन्, वेदस्य नियुक्तस्वामिश्च इत्यर्थः, ब्रह्मपारायण इति यावत् ; यथा—ब्रह्ममीमांसायाः ब्रह्मविषयकसंशयनिरासकस्य वेदान्तशास्त्रस्येत्यर्थः, तत्त्वज्ञः रक्षकविन्, त्वं दण्डधारकः शास्ता, तथा अङ्गिराः तज्जाना ऋषिः, प्रपितामहः

(चित्तं कृत्वा) । जामातुरदर्शनजन्मा शोकः पुनरस्माकमुपशम-
यितुमवशिष्यते (घ) । किञ्च, शोक-हर्षौ नाम लोकयात्रेयं
भवतः (ङ) । तथा हि—

यजुषि तैत्तिरीयाणि मूर्त्तानि वमति स्म यः ।

स योगो याज्ञवल्क्यास्त्वां वेदान्तानध्वजौगपत् ॥ ११ ॥

अस्य तथोक्तः, अङ्गिरसः प्रपौत्र इत्यर्थः, अश्वी शतानन्दः, पुरोधाः पुरोहितश्च, वर्त्तते
इति शेषः, तस्य तत्र जनपदस्य शान्तं पुष्टत्वे किं वक्तव्यमिति भावः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ११ ॥

(घ) अस्माकमित्यनेन नैषिलेन स्वस्वात्मोपभावप्रकटनम् । उपशमयितुं नाशयि-
तुम् । अवशिष्यते अवशिष्टो वर्त्तते, अन्वस्मिन् विषये अस्माकं शोको नास्ति, केवलं
सदृशजामादलाभाभावादेव शोको वर्त्तते इति भावः ।

(ङ) किञ्चेति ।—भवतस्तत्त्वज्ञस्य, शोक-हर्षौ शोक हर्षप्रकटनं, केवलं लोका-
शांता लौकिकजीवनयापनमात्रं, सासारिकभावेषु वर्त्तमानस्य भवतः ससारधर्मयोः
शोक-हर्षयोः प्रकटनं, न त्वेतत् ब्रह्मपरस्य तत्र तात्त्विकमिति भावः ; “यात्रा तु
यापनोपाये भवती देवार्चनीत्यने” इति विश्वः ।

यजुर्वेदोति ।—य. याज्ञवल्क्या इति भावः, मूर्त्तानि मूर्त्तमन्त्रि, यजुषि यजुर्वेद-
मन्त्रान्, तैत्तिरीयाणि तित्तिरिद्विभ्यो विप्रेभ्योऽधिगतानि, याज्ञवल्क्येन अङ्गिरसानन्तरं
तित्तिरिद्विभिः विप्रेः भक्षितानि, ततश्च तेभ्य एव विप्रान्तरैर्गृहीतानीति भावः, वमति
स्म अङ्गिरसि स्म, स योगो याज्ञवल्क्याः त्वां वेदान्तां उपनिषदः, अध्वजौगपत्
अध्यापितवान्, ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादिकाणाम् उपनिषदां तात्पर्यावबोधाय तत्र शोक-
हर्षयोगावसर इति भावः । पुरा याज्ञवल्क्याः शाकल्यमुनिः सत्तायात् यजुर्वेदनधीन्
गुरुदक्षिणायमुक्तम् । गुरुणा च शाकल्येन दक्षिणा न गृहीता । ततश्च याज्ञवल्क्याश्च
निर्वन्धेन जातक्रीडा मुनिर्मम विद्या ददौयतामित्युवाच । याज्ञवल्क्येन च सकीपेन
अधीतयजुर्वेदः उद्गार्य दत्तः । ततश्च तस्मान्नैरन्तेवासिभिः तत्रत्यैः तित्तिरिद्विभिरुप-
परिगृह्य स बालो वेदः भक्षितः । तेभ्यश्च तित्तिरिद्विभ्यः अन्तेवासिभ्यो विप्रेभ्यः या
शाखा प्रचारिता सा तैत्तिरीया शाखेति कृण्वत्युतिरिति उच्यते च मसिद्धमभूत् । याज्ञ-
वल्क्याश्च पुनः सूर्यात् यजुर्वेदनधीतवान्, तद्भागश्च च यज्ञवल्क्यः संज्ञा इति हि
ज्ञानांशुसन्धेया । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

लक्ष्यः । (जनान्तिकम् (च)) । आर्य्य ! अयमयं स राजा वैदेहः,
प्रविव्रमपरिमेयाश्चर्य्यं यस्मावदानम् (छ) उपाध्यायादनुश्रूयते ।

रामः । (सप्रमोदानुरागम्) । वत्स ! स एवायं शतपथकथा-
ऽधिकारो (ज) पुरुषः, प्रणाय्यायान्तेवासिने (झ) यस्मै वाजसनेयो
(ञ) याज्ञवल्क्यः सूक्तानि (ट) यजूंषि प्रोवाच ।

विश्वामित्रः । (सुहृत्सै निर्वन्धं)—

निजाय तस्मै गुरवे यतीनां

जैत्राय विश्राणितगोसहस्रम् ।

तं गोसहस्राधिपतेः प्राशस्थ-

मुपास्महे मेथिलमातिथेयम् ॥ १४ ॥

(च) जनान्तिकं “विपनाकक्षरेषाम्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योऽन्यामन्त्रं च
भ्रूत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम्” इति भरतः ।

(छ) अथदानं पूर्णतं कर्म, शुद्ध कर्म वा, “अथदानं इत्तकर्म शुद्ध कर्म च
श्रीर्षितम्” इति विश्वः ।

(ज) शतपथेति—शतं पन्थानो यस्मै स शतपथः शतब्राह्म इति यावत्,
शतपथब्राह्मण इति प्रसिद्धयजुर्वेदोद्ययन्यविशेषः, यजुर्वेदश्च शतब्राह्मत्वादिति भावः,
तस्य कथाया वातायाम्, अधिकारो अधिकारवान्, व्युत्पन्न इति यावत् ।

(झ) प्रणाय्याय निरभिज्ञायाय, वासुनारहिताय इत्यर्थः, सुसुचवे इति यावत्,
“प्रणाय्योऽभिलाषयुन्यः स्यात्” इति ङारावल्याम् । अन्तेवासिने शिष्याय, “छात्रान्ते-
वासिनो शिष्ये” इत्यमरः ।

(ञ) वाजसनेयः यजुर्वेदवित् ।

(ट) सूक्तानि सुष्टु उक्तानि, समीचीनतया विरचितानोक्तयेः ।

निजायेति—यतीना योगिना, जैत्राय जैत्रा एव जैत्रः तस्मै, योगिप्रवरायेति
प्रावत्, निजाय स्वकीयाय, गुरवे आचार्याय, तस्मै याज्ञवल्क्याय,
विश्राणितं दत्त, गवां सहस्रं येन तपोक्तं, “त्यागो विद्यापितं दानमुत्कर्षण-विषर्जनं ।
विश्राणनम्—” इत्यमरः; गवां पृथोर्णां, किरणानामित्यर्थः, सहस्रं गोसहस्रं सहस्र-
सङ्ख्याककिरणानि, “स्वर्गेषुपशुवाग्वच्च दिङ्नेदपृषिभुजले । लक्ष्यदृष्ट्या लिखति
पृंषि गीः—” इत्यमरः; तस्य अधिपतेः ईश्वरस्य, सूर्यस्येत्यर्थः, प्रशिष्यं शिष्यशिष्यं

जनकः । (सप्रशयम् (उ)) । भगवन् ! यदन्यत् किञ्चिदभिदधाति,
(ड) तत्र प्रभविष्णु (ढ)भवान् । तत्रभवतः सहस्रमयूखान्ते-
वासिनो योगीश्वरात् (ण)अध्ययनमिति महीयसी(त)इयमस्माकं
यशःपताका ।

विश्रान्तिः । (विहस) । भो महायोगिन् ।—

किं याज्ञवल्क्यो जनकः किमेवं
न वः स्वरूपं कवयोऽपि विद्युः ।
प्रवाह्नित्यानधिहृत्य युष्मान्
सहस्रशाखाः श्रुतयः प्रथन्ते ॥ १५ ॥

सूर्यशिष्यत्वं याज्ञवल्क्यत्वं शिष्यमित्यर्थः, अतिथेयम् अतिथिषु साधुः तम्, अतिथि-
सेवापराबन्धमित्यर्थः, मेघिलं निबिलाषीश्वर, तं प्रसिद्ध, सोरध्वजम्, उपमा कृते
उपगच्छामः । उपजातिवृत्तम् ॥ १४ ॥

(उ) सप्रशयं सविनयम् ।

(ड) अभिदधाति वदति ।

(ढ) प्रभविष्णुः समर्थः । विविधप्रशंसावादे भवान् पटुः, परमहं तन्नाजमं
जेति भावः, यदा—मद्विषयकं यत् किञ्चित् प्रशंसावचन भवता उक्त, तत् सर्वं भवप्र-
भावादेव नयि सम्भाव्यते, नान्यथेति भावः ।

(ण) तत्रभवतः पूज्यात् । सहस्रमयूखान्तेवाहिनः सूर्यशिष्यात् । योगीश्वरात्
योगिनां प्रधानात्, याज्ञवल्क्यादित्यर्थः ।

(त) महीयसी अतिमहती ।

किमिति ।—याज्ञवल्क्यः किम् ? वस्ति श्रेष्ठः, जनको वा किम् ? वस्ति श्रेष्ठः,
कवयोऽपि विद्वांसोऽपि, वः युष्माकं, स्वरूपं तत्त्वम्, एवम् इत्य, न विद्युः न जानीषुः,
किमपरे ? इति भावः, याज्ञवल्क्य-जनकयोर्न विशेषोऽस्तीति तात्पर्यं, प्रवाह्णेन
सन्तत्या, गुरु-शिष्यपरम्परया इति यावत्, नित्यान् अविनाशिनः, युष्मान् अधिहृत्य
अवच्छिन्नैरित्यर्थः, सहस्रशाखाः सहस्रं शाखाः यासां तादृशः, श्रुतयः वेदाः, प्रथन्ते
प्रख्याता भवन्ति । यद्यपि सामवेदक सहस्रशाखत्वं, यजुषां व्रतशाखत्वम्, ऋचा-
मेकविंशतिशाखत्वमिति वेदानां सहस्रशाखाधिकत्वमुक्त, तथाऽप्यत्र सहस्रशाखा
इति वचनं शाखाप्राकृत्यनामसापनाद्येति न दोषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

प्रतानन्दः । भगवन् कौशिक ! एवमौदृशाः खल्वमी त्रिभुवन-
महनीयमहिमानो मनोविणः (थ) ।

जनकः । (सवैलल्यञ्जितम् (द))—

निर्माय कार्मणमृचामघमर्षणीना-
मुन्मार्जनीर्जगदञ्चानि तवाय वाचः ।
श्रोतुं चिरप्रणयि कौतुकमस्ति चेतो
दुःखाकरोति पुनरेष ममार्थवादः ॥ १६ ॥

तद्विरम । (शति शिरल्लज्जलं घटयति (थ)) ।

विश्वामित्रः । (बाञ्जतमस्याञ्जलिमुदाटयन्) । सखे सौरध्वज ! संक्रिय-
ताम् (न) अञ्जलिः, अमी तूष्णीम्भूताः (प) स्मः । कात्यायनौ-
कामुककार्मुकारोपणपणप्रणयप्रवौषेन दुहितुः पत्या (फ)
सम्प्रत्यपर्युषितप्रतिज्ञौ (ब) भूयाः ।

(ब) त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवने महनीयः पूजनीयः, आदरणीय इति यावत्,
महिमा प्रभाव, देवा तपोक्ताः । मनोविणः विदासः, तत्त्वज्ञानसम्पन्नाः महानु-
भावाः इति यावत् ।

(द) सवैलल्यञ्जितं सल्लज्जमन्दहासम् ।

निर्मायति ।—अघमर्षणीना पापकारिणीनाम्, ऋचाम ऋग्वेदीयमन्त्रविशेषाणां,
कार्मण्य कर्मणे द्वित कार्मण्य कर्मण, सुष्ठुतया कर्मानुष्ठानार्थं संस्कारविशेषमित्यर्थः,
“कार्मण्यं मन्त्रतन्त्रादि-योजने कर्मठेऽप च” इति मेदिनी, निमाय कृत्वा, जगतां
जगदासिनाम्, अघानि पापानि, अघानीति जट्टयोगी कर्मणि षष्ठीवाच्यमित्यर्थः ;
उन्मार्जनीः संशोधनीः, तव वाचः वचनानि, श्रोतुम् अद्य मम कर्तुम्
कौतुकम्, अस्मिन्नाप इति यावत्, अस्ति, पुनः क्विन्तु, एषः लज्जप्रयुक्तः, अर्थवादः
श्रुतिः, प्रशस्येत्यर्थः, मन चिरप्रणयि चिरं त्वयि बहानुराग, चेतः मनः, दुःखाकरोति
दुःखितं करोति । वदन्तित्यर्थं उक्तम् ॥ १६ ॥

(थ) घटयति योजयति ।

(न) बाञ्जयताम् अपनीयताम्, अङ्गुच्यतानिति यावत् ।

(प) तूष्णीम्भूताः मौनिनः ।

(फ) कात्यायनोति ।—कात्यायन्याः गीर्वाणाः, कामुकः अस्मिन्नापुषः, इवः

लक्षणः । (अपवायं(म)) । आर्य्य ! परस्परेषां पौरुषोत्कर्षः-
प्रशंसारमणौयः पावनोऽयममौषां समवायः (म) ।

रामः । बल ! यदात्य (य) —

स्मरन्ति लोकार्थममौ किल श्रुतो-

रिति प्रतिष्ठामधिगन्तुमौश्महे ।

परं यदेषां पुनरस्ति वैभवं

तदेत एव व्यतिविद्मते यदि ॥ १७ ॥

इत्यर्थः, तस्य चार्मुके धनुषि, चारोपणं भीर्वीथीजनमेव, पणः प्रतिष्ठा इत्यर्थः, तत्र प्रथमे अनुरागे, तत्पूरणायहे इत्यर्थः, प्रवीणः निपुणः, अविचलितमतिरिति भावः स्याद्भूतेन, भवता इति शेषः, दुहितुः पत्न्या जानामा, जानात्पत्न्याभेदेत्यर्थः ।

(ब) अपर्युचितप्रतिष्ठाः पूर्णप्रतिष्ठाः ।

(म) अपवायं अपवारितं कृत्वा, अन्यतो मुखं कलेत्यर्थः, परासुखीभूयैति यावत् । तद्वचनमुक्तं विश्वनाथेन—“तद्वेदपवारितम् । रङ्गान्तु यदन्वस्य पराहस्य प्रकाशयते ॥” इति ।

(न) परस्परेषाम् अन्योऽन्येषाम् । पौरुषेति ।—पौरुषस्य पुरुषकारस्य, यः उत्कर्षः अतिशयः, तस्य प्रशंसया स्तुतिवादेन, रामणौयः मनोज्ञः । पावनः पापनाशनः । समवायः सम्मेलनम् ।

(घ) आत्य ब्रवीषि ।

स्मरन्तीति ।—अमो ऋषयः, लोकाद्ये जगदुपकारार्थे, श्रुतोः वेदान्, स्मरन्ति स्मृतिविषयोभूताः कुर्वन्ति, किलेति प्रसिद्धौ, स्मृतिनिवन्धरूपेण परिचयमस्तीति प्रसिद्धिः, वेदाद्यस्मरन्त्यानाम ऋषिवाक्यानामेव स्मृतित्वात्, अत एव तेषां स्मृतिभङ्गेति भावः इति अस्माद्धेतीः, प्रतिष्ठा गौरवं, ख्यातिमिति यावत्, अधिमन्तुं कञ्चुम्, ईश्वरं प्रभवामः, शक्तुमः इत्यर्थः, एतेषां स्मृत्यनुसारेण अनुष्ठानादिकं कृत्वा जगति ख्यातिं लभामहे इति भावः, पुनः क्षिन्तु, एषाम् ऋषीणां, यत् परं महत्, वैभवं माहात्म्यम्, अस्ति वर्तते, तत् एते एव ऋषय एव, यदि सम्भावनायां, व्यतिविद्मते परस्परं जानन्ति, एतेषां वैभवम् एते एव जानन्तीति सम्भाव्यते, नाथे इति भावः ; एतेषामादेशानुपालनमेवास्माकं गौरवसन्पादकं, परन्तु माहात्म्यानिर्घये अस्मान् अयमिति निष्कर्षः । अस्मत्प्रसिद्ध इति ॥ १७ ॥

जनकः । (सवर्षम्) । भगवन् ! परमनुगृह्योऽस्मि । यतः,—
 समस्या वा सान्ना वहिरवहिरंहःपरिसृजा-
 सृचां वा संवादः किमपि यजुषां वा परिपणः ।
 त्वदाशौर्वाद्दोऽयं बहुविषयसाक्षात्कृतफली
 वरं मे वक्ष्यायाः प्रथयति पुरोवर्त्तिनमिव ॥ १८ ॥

विश्वामित्रः । (साकूतकृतम् (र)) । सखे सौरध्वज ! एवमेतत्—
 दवीयस्यो दूरादपथमिह चामुत्र च शुचां
 त्रिवेदोवाक्यानामनतिचिरभग्ना इव खिल्लाः ।
 श्रुतिग्राह्यं ज्योतिः किमपि वहिरन्तर्मलमुषो
 सृजाया मज्जानः क्व नु विपरियन्ति द्विजगिरः ? ॥ १९ ॥

समस्येति ।—वहिरः वाह्यदेशेषु, अवहिरः अन्तरेषु च, अहःपरिसृजा पापाप-
 मोदिना, सान्नां समस्या समाहारः सङ्घेवो वा, “समस्या तु समाचार्या” इत्यमरः ;
 ऋचा ऋग्वेदमार्गा, संवादः सम्भाषण वा, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूप इत्यर्थः, यजुषां
 परिपणः मूलधनं वा, “नीची परिपणो मूलधनम्” इत्यमरः ; वा ब्रह्मव्यमुपमावाचकं
 विकल्पाद्ये वा, “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेदार्येऽपि समुच्चये” इत्यमरः ; बहुषु विषयेषु
 साक्षात्कृतं प्रत्यक्षोभूतं, फलं यस्य तथाभूतं, अयं तव आशौर्वादः “दृष्टितः पत्या
 सम्प्रत्यप्युचितप्रतिज्ञो भूयाः” इत्याशौर्वाचनं, मे मम, वक्ष्यायाः सीतायाः, वरं पतिं,
 पुरोवर्त्तिनमिव अयतास्तद्वन्तमिव, प्रथयति प्रकटयति । शिखरिणी उक्तम् ॥ १८ ॥

(र) साकूतकृतं साभिप्रायमन्वेषणम् ।

दवीयस्य इति ।—दूरात् अतश्चयेनेत्यर्थः, दवीयस्यः महत्य प्रत्यर्थः, यथा—
 दूरादपि दवीयस्यः अतिदूरवर्त्तिन्यः, सर्वथा अलङ्घ्या इति भावः, इह च अस्मिन्
 लोके च, अमुत्र च परास्मिन् लोके च, शुचां शौक्यानाम्, अपणम् अमार्गं,
 शौचाविषधीभूता इत्यर्थः, शौक्यामृष्टेभूता इति यावत्, त्रिवेदोवाक्यानां वेदमन्-
 वचसाम्, अनतिचिरभगाः तत्त्वप्रकटिता इत्यर्थः, खिल्ला इव अप्रकृतभूमय इव,
 कुलाप्यप्रतिहतवेदवाक्यानीव इत्यर्थः, “हे खिल्लाप्रकृते समे” इत्यमरः ; श्रुतिग्राह्यं
 अवबोध्ययद्यथोयं, किमपि अनिर्वचनीयं, ज्योतिः तेजोमय इति भावः, वहिरन्त-
 र्मलमुषः वाह्यान्तरवापहारिण्य इत्यर्थः, सृजायाः श्रुतेः, मज्जानः सारभागाः,
 “सारी मज्जा नरि” इत्यमरः ; द्विजगिरः ब्राह्मणवाचः, क्व नु कुत्र उच्यते, विपरियन्ति ?

शतानन्दः । (स्नगतम्) । नूनं रामभद्रमेव जामातरमभिसन्धाय (ल) भगवानयं पुनः पुनर्वक्रोक्तिभिः (व) शीरध्वजं परिमोहयते (श) । भवतु, अहमस्य प्ररोचनार्थमसंविदान इव (घ) पृच्छामि । (प्रकाशम्) । भगवन् ! कस्येदं शकुन्तराजकेतोरिव (स) कौस्तुभ-श्रीवत्सी रत्नद्वयम् ? (ह) ।

विश्वामित्रः । (विदस्य स्नगतम्) । साधु वत्स शतानन्द ! साधु, यदेतत् कृतं तीर्थं विवक्षितस्य वस्तुनः सुखावताराय (क) । (प्रकाशम्) । वत्स गौतम ! ककुत्स्थकुलसम्भवौ कुमारारवौ ।

शतानन्दः । (सप्रत्यभिज्ञनिव) (ख) —

पुत्रार्थं जगदेकजाङ्घ्रिकय्यूहामभ्रमत्कीर्तिना
चातुर्हात्रवितोषेविश्ववसुधाचक्रेण चक्रे मखः ।

विपरिवर्तन्ते ? नैव कुदापि विपरीतानि भवन्तीत्यर्थः, सत्यामिषो ब्राह्मणा इति भावः । शिखरिणो इतम ॥ १८ ॥

(ल) अभिसन्धाय अभिप्रेष्य, मनस्वासायेत्यर्थः ।

(व) वक्रोक्तिभिः अनतिव्यक्तैर्वचनैरिति यावत् ।

(श) परिमोहयते विमुग्ध करोति ।

(घ) प्ररोचनार्थं स्पष्टतया वक्तुम् अवसरदानार्थमित्यर्थः । असंविदान इव अज्ञाननिव ।

(स) शकुन्तेति ।—शकुन्तराजः पत्निराजः गरुडः, केतुर्यस्य स शकुन्तराजकेतुः गरुडध्वजः, विष्णुरित्यर्थः तस्येव ।

(ह) कौस्तुभ-श्रीवत्सी विष्णोर्वक्षीभूषणद्वयं, ततस्वरूपी । रत्नद्वयं महामूल्य-अनमृतं वासुकद्वयम् । “दारुकद्वयम्” इति पाठान्तरम् ।

(क) तीर्थं सोपानं, “तीर्थं सोपानपङ्क्तौ स्नात्” इति शरत्भिः । विवक्षितस्य वस्तुनिष्ठस्य, वस्तुनः विषयस्य, सुखावताराय सुखेन अवतारत्वात् उत्थापनावेत्यर्थः, प्रथमाये इति यावत् ।

(ख) सप्रत्यभिज्ञनिव पूर्वानुभूतस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा तत्सहितनिव, पूर्वानुभूत-विषयं स्मरन्निवेत्यर्थः ।

राज्ञा पङ्क्तिरथेन यत्र सकलस्वर्वासिसर्वातिथौ

स स्वेनैव फलप्रदः फलमपि स्वेनैव नारायणः ॥ २० ॥

तस्मिन्नेतावेव तौ दाशरथी, यौ किल राम-लक्ष्मणौ ताडका-
मथनमङ्गलोद्घातवितौर्षदिव्यास्त्रमन्त्रपारायणेन (ग) भग-
वतैव विनीतौ वैतानिकस्य (घ) कर्मणश्छिद्रापिधानदक्षिणया
(ङ) भगवन्तमुपासास्वभूवतुः ? (च)

पुत्रार्थे इति ।—जगति भुवने, एकः चतुर्थः, जाड्विषः मङ्गलशाली, अति-
वेगगामोत्सवः, ययुरेव अश्वमेधोथोऽश्व एव, “ययुरश्वोऽश्वमेधोयः” इत्यमरः ; उद्घाता
उद्घाटा, भ्रमन्तो चरन्तो, कौर्तिर्यस्य तथाभूतेन, अत्वारः षोडशः चतुर्दशः, ते एव
चातुर्दशः, स्वार्थे च-प्रत्ययः ; ऋग्वेदी एकः, सामवेदी द्वितीयः, यजुर्वेदी तृतीयः,
अथर्ववेदी चतुर्थः इति अत्वारः षोडश इति यावत् तेषु, द्वितीयं दक्षिणात्वेन दत्तं,
विश्वं समकं, वसुधाचक्रं भूमिखलं येन तादृशेन, राज्ञा पङ्क्तिरथेन पङ्क्तिः दश,
मङ्गलपु दशसु द्विच, रथः यस्य तादृशेन, रथनादञ्च दशदिग्बिजयिना दशरथेन
इत्यर्थः, “पङ्क्तिर्दशरथरच्छन्दो-दशसङ्ख्यादियु क्रियाम्” इति मेदिनी ; मखः यज्ञः,
चक्रे कृतः, सखणाः सर्वे, स्वर्वासिनः स्वर्गवासिनः देवाः, सर्वः शिवस्य, अतिथयः
अभ्यागताः यत्र तथाभूते, यद्वा—सखणाः कलाभिः सङ्गताः, सपरिवारा इत्यर्थः,
स्वर्वासिनः सर्वे अतिथयो यत्र तादृशे, “अतिथिर्ना गृह्यागते” इत्यमरः ; यत्र मखे,
अ प्रसिद्धः, स्वेनैव स्वयमेव, फलप्रदः यज्ञफलदाता, नारायणः स्वेनैव स्वयमेव,
फलमपि, अभूदिति शेषः, नारायण एव यज्ञोपफलरूपेणास्य गृहे चतुर्धा विभक्तः
समभातरदिति फलितार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

(ग) ताडकेति ।—ताडकाया मथनं निधनमेव, मङ्गलं तस्य उद्घाते उपक्रमे,
“उद्घातस्तु पुमान् पाद-स्वत्वने समुपक्रमे” इति मेदिनी ; वितीयं दत्तं, दिव्यास्त्राणां
मन्त्रपारायणं मन्त्ररूपमभीष्टं येन तथाभूतेन, “पारायणमभीष्टं ज्ञात् तत्परायण-
योरपि” इति मेदिनी ।

(घ) विनीतौ शिष्यतौ । वेतानिकस्य यज्ञोपस्य ।

(ङ) छिद्रापिधानदक्षिणया छिद्रमन्तरायः, तस्य अपिधानं तिरोहानं, निरा-
धारणमित्यर्थः, तदेव दक्षिणा नुरवे निष्क्रमत्वेन दत्तं यस्तु तथा ।

(च) उपासास्वभूवतुः आराधयानासतुः ।

विश्रामिनः । (सकीर्तु इव) । अथ किम् ।

(जनकसौ सखेदवह्मानं पश्यति) ।

शतानन्दः । तदनयोः कतरो रामभद्रः ? कतरस्य लक्ष्मणः ?

विश्रामिनः । (रामं निर्दिश्य) । वत्स आङ्गिरस !—

ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसन्तानमह्वी-

मालाऽन्धानस्तवकमधुरा जज्ञिरे राजपुत्राः ।

रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि-

प्रस्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दसौमूलकन्दः ॥ २१ ॥

शतानन्दः । (लक्ष्मणं निर्दिश्य) । अयं चापरो लक्ष्मणः ? दिव्या

भगवद्विशिष्टप्रसूतं (छ) क्षत्रकुलमृष्यते (ज) ।

जनकः । (विदुषः) । साधु भगवन् ! अस्मादृशीषु प्रजासु
प्रविश्य क्रीडसि (भ)—

क्रोधाग्नी पुरुहृतदुङ्कृतिपराभुतत्रिशङ्कुत्रपा-

सम्पातज्वलिते जगत्त्रयमयीं त्वय्याहुतिं जुह्वति ।

ये इति ।—दिनकरस्य सूर्यस्य, कुले वंशे, ये चतस्रानाः खडियसमुदाः, ते एव मङ्गीमाताः मङ्गिकापुत्र्यस्यः, मङ्गिकावृषपङ्कथ इत्यर्थो वा, "माला तु पङ्क्तौ पुष्यादिदाननि" इति हैमः ; तासाम् अन्धानस्तवका अभिनवोद्भिन्नगुच्छा इव, मधुराः मनोहराः, रमणीयदर्शना इति यावत्, ये चत्वारः राजपुत्रा जज्ञिरे जाताः, ताडका एव कालरात्रिः प्रलयरजनौ, तस्याः प्रसूषः प्रभातं, तस्याः संदर्शते भावः, सुचरितस्य कथा आलाप एव, कन्दसौ कदल्याख्यः वृक्षविशेषः, तस्याः मूलं प्रधानं, कन्दः मूलं, यमाश्रित्य सुचरितकथा प्रवर्तते इति भावः, अयं रामः तेषां राजपुत्राणां, अचरमभवः अयजः । मन्दाक्रान्ता वृत्तं—“मन्दाक्रान्ताऽप्युषिरस नगैर्भो भ गो ती गयुग्मम्” इति तद्वचसात् ॥ २१ ॥

(छ) भगवदिति ।—भगवता विशिष्टेन प्रसूतं संस्कृतमित्यर्थः ।

(ज) मृष्यते वर्द्धते ।

(भ) प्रजासु सन्तानेषु, "प्रजा स्यात् सन्तौ जने" इत्यमरः ; प्रविश्य क्रीडति लक्ष्मणं सहस्रागुहारेण तपस्वद्विषतामंसिह्वरथं विचरतीति भावः ।

सन्धान्तोपनतस्य नाटितजरावैक्लव्यशीर्षाक्षराः

प्रत्यूहाय बभ्रुवुरम्बुजभ्रुवो देवस्य चाटूक्तयः ॥ २२ ॥

तमपि नाम भगवन्तं यजमानमन्ये गोपायितारः ॥ (ज) ।

प्रतानन्दः । राजर्षे ! एवमेतत् । किं पुनर्न दौक्षिष्यमाणाः

(ट) क्रुध्यन्तीति रक्षितारं क्षत्रियमुपाददते (ठ) ।

जनकः । (उद्वेगं राम-सञ्जयी निबन्धं जनान्तिष्ठन्) ।

प्रतानन्द !—

भवति न तथा भानोः शिष्ये गुरौ रसतो न च

स्वयमपि सुनौ विश्वामित्रे गृहानधितिष्ठति ।

दशरथसुतावेतौ दृष्ट्वा यथोच्छ्रितं मनः

शिथिलयति मे प्रत्यग्ज्योतिःप्रबोधसुखाधिकाम् ॥ २३ ॥

क्रीडाप्रावति।—पुरुहूतस्य इन्द्रस्य, इड्ड्या इड्डारं, परामृतः स्वर्गात्
धंसितः, यस्त्रिशङ्कु, तस्य वपायाः लज्जायाः, सन्धातेन सन्धादनेन, ज्वलिते
उद्दीपिते, क्रीडाप्री क्रीडामले, जगत्त्रयमर्थी त्रिभुवनमथी, लोकत्रयवपिणीमित्यर्थः,
आहुतिं त्वयि जुहति इति, त्रिशङ्कोः स्वर्गात् भक्षणवपया प्रदृढकोपे त्वयि सृष्टिमहारं
कर्तुमुपक्रममाथे कर्तौति भावः, सन्धान्तः सत्वरः सन्, उद्वेगः सन् इति वा, उपनतः
सनीपोपस्थितः तस्य, देवस्य अम्बुजभ्रुवः पद्मश्रीनेः, नाटितेन सञ्जातेनेति यावत्,
जरावैक्लव्येन वार्द्धकविकलतया, शीर्षाणि खलितानि, अक्षराणि वर्षाः यावत्
तथाभूताः, चाटूक्तयः प्रियभाषणानि, त्वत्सनीवक्षराणि वक्षनानीति यावत्, प्रत्यूहाय
विप्राय, बभ्रुवुः, प्रियभाषणेन त्वं भगवान् वनवधोनिर्जगत्संहारात् निवारयामासेति
भावः । शार्ङ्गविक्रीडितं इत्यम् ॥ २२ ॥

(ज) यजमानं वस्रं कुर्वन्तम् । गोपायितारः रक्षितारः ।

(ट) दौक्षिष्यमाणाः वक्ष्यमाणाः ।

(ठ) उपाददते गृह्णाति, चाश्रयति ।

भवतीति।—एतौ दशरथसुतौ राम सञ्जयी, दृष्ट्वा उच्छ्रितम् उच्छ्रितं, मे मनः

स वा प्रत्यग्ज्योतिषः परज्योतिःसूक्ष्मं परात्मनः, प्रबोधे ज्ञाने, सुखादिका सुखाव-
स्था, निरतिशयानन्देन खलितमिति यावत्, शिथिलयति मन्दीकरोति, भानोः
धुव्यं, शिष्ये गुरौ वान्धवत्क्ये, रसतः अनुसृत्यात्, तथा तादृक्, न भवति ; विश्व,

प्रतानम्ः । राजर्षे वैदेह ! एवमेतत् । ममापि राज-
पुत्राविमौ साक्षात्कुर्वतो वल्ले सीतोमिले न हृदयादव-
रोहतः (ड) ।

जनकः । (विश्वामित्रं प्रति) । भगवन् !—

इदं वयो मूर्त्तिरियं मनोज्ञा

वीराद्भुतोऽयं चरितप्ररोहः ।

इमौ कुमारौ वत पश्यतो मे

कृतार्थमन्तर्नटोव चेतः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रः । (सीतासम (ड)) । सखे सीरध्वज ! हृदय-
मेवामन्त्रयस्व, (ण) किमर्थं कृतार्थमसीति ।

जनकः । (सखेदक्षितम्)—

यद्गोत्रस्य प्रथमपुरुषस्तेजसामीश्वरोऽयं

येषां धर्मप्रवचनगुरुर्ब्रह्मवादी वशिष्ठः ।

सखं मुनौ विश्वामित्रे गृह्णान् पबितिष्ठत्यपि सनागव्य वसंमानेऽपि, न च, तथा भवतीति
पूर्वेष्वान्वयः, तद्वत् सच्छ्रितं मनः प्रत्यगुज्यातिः प्रबोधसुखासिका न शिबिलयतीत्यर्थः ;
ब्रह्मा—भवति त्वयि, तथा भागोः शिष्ये इति वाऽर्थः । “रसतः” इत्यत्र “वसतः”
इति पाठे—गुरौ गुरुसमीपे, वसतः तिष्ठतः, ममेत्यनेन सम्बन्धः । एतौ दृष्ट्वा
आत्मतत्त्वं मया विस्मृतमिति, एतद्दर्शनजनितानन्द्यात् आत्मतत्त्वज्ञानजनितानन्दः
अधरोभूत इति वा भावः । हरिण्यो वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ड) अधरोहतः अधतरतः, अपगच्छत इति भावः ।

इदमिति ।—इदं श्रेष्ठव्योवनयोः सन्धिकपमिति भावः, बन्धः, मनोज्ञा मनो-
हारीणि, इयं मूर्त्तिः आकृतिः, वीराद्भुतः वीररसेन सह अद्भुतः अमल्लारी, अयं चरित-
प्ररोहः चरित्रस्फुरः, अभिनवप्रकाशितचरित्रविशेषः इति भावः, अनयोरिति सर्वत्र
कृष्णनीयः, वत इषे, इमौ कुमारौ पश्यतः अवलोकयतः, मे मन, चेतः कृतार्थं
सिद्धमनोरथं सत्, अन्तः अभ्यन्तरे, नटोव नृत्यतोव । उपजाति वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ड) सीतासम ईषडाक सङ्घितम्, “सनागः स मनाक् स्थितम्” इत्यमरः ।

(ण) आमन्त्रयस्व पृच्छ ।

ये वर्तन्ते तव च हृदये सुष्ठु सम्बन्धयोग्या-

स्ते राजानो मम पुनरसौ दारुणः शुल्कसेतुः ॥ २५ ॥

राम-अप्यसौ । (सविमर्शम् (त)) । कथमस्मदीयाः कथाः प्रस्तूयन्ते ।

विश्वामित्रः । (सञ्चितम्) । राजर्षे ! यदि शुल्कसंस्थेव (य)
क्षेत्रमन्तरायः, (ट) तन्न किञ्चिदेतत् ।

जगन्मः । (सखेटं विमृशन् (घ) अपवाय्यं) । भगवन्नाङ्गिरस !—

यद्विदमपि विदेहनन्दिनो-

पाणिपीडनविधिर्महार्घताम् ।

एवमाह मुनिरेष कौशिक-

स्तेन मुह्यति चिराय मे मनः ॥ २६ ॥

यदिति ।—तेजसाम ईश्वरः श्रेष्ठः, अथम ऊर्ध्वं परिदृश्यमानः, सूर्यः, येषां गीतञ्च
कुलञ्च, प्रथमपुरुषः आदिपुरुषः, ब्रह्मवादी वेदवित् तत्त्वज्ञो वा, “वेदस्तत्त्व तपो
‘ब्रह्म’ इत्यमरः ; बशिश्रः येषां धर्मप्रवचने धर्मशिक्षायां, गुरुः आचार्यः, ये च तव हृदये
जगन्मि, वर्तन्ते सदैव अर्चयन्ते, तव हृदये येषां हिताय जागर्ति इति भावः, ते
पूर्वोक्तवपाः, राजानः सुष्ठु सम्यक्, सम्बन्धयोग्याः वेदादिब्रह्मन्त्याहर्षाः, पुनः किन्तु,
मम असौ शुल्कसेतुः पञ्चवन्धः, दारुणः कठिनः, प्रतिबन्धक इति भावत् । मन्दाक्षान्ता
वृत्तम् ॥ २५ ॥

(त) सविमर्शं सवितर्कम् ।

(घ) शुल्कसंस्था पणव्यवस्था ।

(ट) अन्तरायः विघ्नः, कन्यादानं प्रतीति शेषः ।

(ध) विमृशन् विचिन्तयन् ।

यदिति ।—विदेहनन्दिन्याः सोताषाः, पाणिपीडनमेव परिचय एव, विधिः
ध्यापारः तस्य, यथा—पाणिपीडनञ्च पाणिपङ्कजञ्च, यः विधिः विधानं, निश्चय
इत्यर्थः तस्य, महार्घता महामूल्यताम्, असौ कथ्यमिति भावः, विदमपि जानन्नपि,
एव मुनिः कौशिकः विश्वामित्रः, यत् एवम् इत्थं, “न किञ्चित्” इत्येवं वचनम्, आह
ब्रूवति, तेन कथनेन, मे मनः, मनः चिराय मुह्यति नीहं प्राप्नोति, नाञ्च भावमव-
धारयतीति भावः । एषोऽक्षता वृत्तम् ॥ २६ ॥

तदेव स्थाण्वीयं वा धनुः स्याद्विदमौदृशम् ? ।

एतदारोपणं नाम पणो वा मम जर्जरः ? ॥ २७ ॥

प्रतानन्वः । शान्तं शान्तं (न)—

दुर्लङ्घ्यमीश्वरशरासनमप्रमोच्य-

शुल्कग्रहस्त्वमसि सर्वमिदं तथैव ।

किं त्वस्य राघवशिरोः सहजानुभाव-

गम्भीरभीषणमतिस्फुटमेव वृत्तम् ॥ २८ ॥

जनकः । (मुनिं प्रति) । भगवन् कौशिक ! चिरमपि

तदिति ।—तदेव सुप्रसिद्धम्, इदं पञ्चविधभूतं, स्थाण्वीयं शान्तं, धनुः कर्मुक्ष्म, ईदृशम् अनेन बालकेन आरोपणीयमिति भावः, वा स्यात् ? एतस्य धनुषः, एतास्मिन् वा, आरोपणं व्याघोजनं, नाम मम वधः जर्जरः जीर्णः, विफल्न इति यावत्, वा, क्वात् ? इति शेषः, अथ बालकस्य तादृशं सामर्थ्यं विदित्वा विश्वामित्रेण तथोक्तम्, अथवा चिरकृतस्य पणपन्थानुरोधेन वयःस्था कन्वा कथं रत्त्यते ? दीयतामर्कौ कुमारयेति विश्वामित्रादेशं पणो मम वितथः स्यात् इति भावः । यदा—तदेव इदं स्थाण्वीयं धनुः ईदृशम् एवभूतं, यथापूर्वमविक्रममेव इति भावः, वा क्वात् ? वा चचवा, एतदारोपणं नाम मम पणः जर्जरः भग्नः स्यात् ? वा कौशिक्य धनुर्दिवि भङ्ग्या मम पणभङ्गं कुर्व्यादिति भावः । धनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २७ ॥

(न) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तम्, एवं न दत्तव्यमित्यर्थः, तव मनस्तापः शान्त्यतु शान्त्यत्विति भावः ।

दुर्लङ्घ्यमिति ।—ईश्वरस्य शरस्य, शरासनं धनुः, दुर्लङ्घ्यं दुरतिक्रमं, दुरारोपणीय-मित्यर्थः, त्वद्य अप्रमोच्यः अत्याज्य, शुल्कपटः पञ्चवन्धः यस्य तथामृतः, असि, इदं सर्वं धनुषः दुर्लङ्घ्यत्वं तव च अप्रमोच्यशुल्कपटत्वं, तथैव पूर्ववदेव, तथ्यमेवेत्यर्थः, किन्तु अथ राघवशिरोः रघुकुलकुमारस्य, रामस्य इत्यर्थः, सहजेन स्नाभाविकेन, धनुभावेन प्रभावेण, गम्भीरं दुरवगाहं, भीषणं भयङ्करम्, अत्युत्तमिति यावत्, वृत्तं चरितं, तादृक्कावधादिरूपमिति भावः, अतिस्फुटमेव सुव्यक्तमेव, यतोऽर्थं मद्वाप्रभावः, तस्मात् सन्भाव्यते अनेन ते पञ्चवन्धः सफलोत्तरिष्यते इति भावः । वचनतिलकं वृत्तम् ॥ २८ ॥

विकल्पयन् (प) न भवन्निरामभिधेयम् (फ) अद्यापि निश्चि-
नोमि ।

विश्रान्तिः । (विहस्य) । तदुपदर्शय कार्मुकमेन्दुशेखरं, (व
हामभद्र एव व्याकरोतु (भ) ।

रामः । (सङ्घर्षे खगतम्) । कथमलीकविकल्पैः (म) आत्मानं
प्रमोहयामि (य) । नन्वयं ममेव कौतुकं (र) पूरयितु-
मैश्वरं धनुरभ्यर्थयते भगवान् । (जनकं च दृष्ट्वा सविमर्शम् (ल)) ।

अहह !!—

बालेन सम्भाव्यमिदं च कर्म
ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः ।
इति ध्रुवं मन्त्रयते नृपोऽयं
दत्ते किमत्रोत्तरमाकुलोऽस्मि ॥ २६ ॥

जनकः । (मुहूर्तनिव स्थित्वा दोग्धमण च निःश्वस्य) । भगवन् ! क्व

- (प) विकल्पयन् विचारयन्, विचिन्तयन् इति यावत् ।
(फ) अभिधेय प्रतिपाद्यम् ।
(व) कार्मुकं धनुः । ऐन्दुशेखरं ग्राम्भवनम् ।
(भ) व्याकरोतु व्यक्तोक्तरोतु ।
(म) अलीकविकल्पैः श्लाघासशयैः, मिथ्याकल्पनाभिरिति वा ।
(य) प्रमोहयामि ? विमुग्ध करोमि ? आशान्वित करोमीत्यर्थः ।
(र) कौतुकं कौतूहलं, धनुर्दर्शनार्थम् अस्तुक्यम् इत्यर्थः ।
(ल) सविमर्शं सवितर्कम् ।

बालेनेति ।—प्रत्ययितः सञ्ज्ञातप्रत्ययः, विश्रुत इत्यर्थे, महर्षिः विश्रान्तिः,
बालेन सया, इदं कर्म ऐश्वर्यधनुषि गुणारोपणरूपं, सम्भाव्यं साध्यं, ब्रवीति च कथयति
च ; यदा—इदं कर्म बालेन अनेन, सम्भाव्यं, किम् ? इति शेषः, च अथच, प्रत्ययितो
महर्षिः ब्रवीति, अयं नृपः ध्रुवं निश्चितम्, इति इत्यं, मन्त्रयते विचारयति, तदत्र
धनुरानयनविषये, किम् उत्तरं दत्ते, तत्र आकुलः व्याकुलः, अकिं भवानि, यदि
धनुरसम्भारोपणं बुद्ध्या नानयेदित्याकुलताहेतुरिति भावः । उपजातिः ॥ २६ ॥

तादृशं भागधेयमस्माकं, येन भगवता विश्वामित्रेण नाथवन्तो
(व) वयं मैथिलीमेतस्मै रघुकुलकुमाराय प्रतिपाद्य चिराय
कृतार्थीभवामः ।

(रामो लज्जते) ।

जनकः । किं च भगवन् !—

येषां चापममर्पितत्रिभुवनच्छिद्रापिधानव्रतं

जातं रोहितमेव केवलमपज्याबन्धमैन्द्रं धनुः ।

तेऽपि प्रेक्ष्य पुरा शरामनमिदं मौर्वीकिगश्यामिका-

कस्तूरीसुरभौकृतानविभरुर्व्यथं भुजान् भुभुजः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रः । (विदुष्य) । सखे सौरध्वज ! कथं महापुण्य-

राशिमात्मानमवमन्यसे ?—

त्वङ्गागधेयमपि तादृशमुत्सवाना-

मितादृशां वयमपि प्रममोक्षितारः ।

(व) नाथवन्तः आशयवन्तः, मनासा इत्यर्थः, समहाया इति यावत् ।

शेषामिति ।—चापममर्पितत्रिभुवनच्छिद्रापिधानव्रतमिति ममकं पदम् । ऐन्द्रम् इन्द्रमन्वन्ति, धनुः कार्मुकं, शेषां भुभुजा, चापेषु धनुषु, समर्पितं न्यूनं, त्रिभुवनस्य लोकवषट्कं छिद्रापिधानम् अन्तरायदूरीकरणमेव व्रतं नियमः, व्यापार इति यावन् येन तथाभूतम्, अत एव अपगतः परित्यक्तः, ज्याबन्धः मौर्व्यांरोपणं यस्य तादृशं मत, केवलं रोहितमेव कृत्वा एव, सरलमेव इत्यर्थः, “रोहितं कुण्डमे रक्ते कृत्वाशक्त-
शरामने” इति विश्वः, “इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव कृत्वा रोहितम्” इत्यमरश्च; जात, न तु कदाचित् ज्याऽऽरोपणाय मनितमिति भावः, ये इन्द्रकार्येनसुरवधादिकं बाह्यजलेन अक्षुरिति फलितार्थः, तेऽपि भुभुजः राजानः, पुरा पूर्वम्, इदं शरामर्णं धनुः, प्रेक्ष्य अबलोक्य, मौर्वीभिः धनुर्व्याभिः, ज्याऽऽकर्षणेति भावः, यः किञ्च नासपत्न्यः, “कृता” इति प्रसिद्धः, तस्य श्यामिका कालिमा एव, कस्तूरी स्वगमटः, तथा सुरभौकृतान् सुगन्धीकृतान्, सुख्यातिभाजभौकृतानिति भावः, भुजान् बाहून्, व्यथे निष्फल यथा तथा, अविभक्तः विभक्ति क्व । शार्दूलविकीर्णं व्रतम् ॥ ३० ॥

त्वदिति ।—त्वत्तु भागधेयमपि भाग्यमपि, तादृशं रघुकुलकुमाराय जानकोद्देशेन

सन्त्येव विश्वभुवनाभयदानश्रीण्डाः

श्रीणोभुजः परममो तु न रामभद्रः ॥ ३१ ॥

लक्षणः । (खगतम्) । कथमुपाध्यायेनेवैतदभिहितं यदस्मि
वक्तुकामः ।

जनकः । भगवन् ! सत्यमचिन्त्यो (श) मणिमन्त्रीषधो-
नामिव रघुकुलकुटुम्बकानामनुभावः । परम् (ष) एतत्
ब्रवीमि—

गिरौशिनाराहस्त्रिजगदवजैत्रं दिविषटा-

मुपादाय ज्योतिः सरसिरुहजम्ना यदसृजत् ।

हृषीकेशो यस्मिन्निषुरजनि मौर्वी फणिपतिः

पुरास्तस्रो लक्ष्य धनुरारति किमप्यद्भुतमिदम् ॥ ३२ ॥

कृतार्थोभवन्नरुपं मङ्गीत्सवभाजनमिति भावः, वधमपि एतादृशा मीता रामयोः परिषय-
रुपाणाम्, सत्यवाना, त्वदीयानामिति शेषः, प्रसभोचितारः दृष्टारः, तबोत्सवदर्शनेनेव
वयं सुखीभविष्याम इति भावः, विश्वभुवनाना सर्वजगताम, अभयदाने निर्भयत्व-
सम्पादने, भयनिवारणे इत्यर्थः, श्रीण्डाः विख्याताः, शरणागतसर्वलत्वेन प्रसिद्धा
इत्यर्थः, “श्रीण्डो मत्ते च विख्याते ‘पिप्ल्याद्य भवेत् स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ;
श्रीणोभुजः राजानः, सन्ति एव विदन्ते एव, परं किन्तु, अमो राजानः,
रामभद्रं न, ते रामभद्रदृष्टशा नेति भावः । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ ३१ ॥

(श) अचिन्त्यः चिन्त्याऽपि अज्ञेयः, अतर्कणीयः इत्यर्थः ।

(ष) रघुकुलकुटुम्बकाना रघुवंशीयानामान्वयः । अनुभावः प्रभावः । परं किन्तु ।

गिरौशिनैति ।—गिरौशन इरेण, चाराहः सेवितः, प्रार्थित इति यावत्, सरसिरुह-
जम्ना नृणां, दिविषटा देवानां, ज्योतिः तेजः, उपादाय समाहृत्य, विजगतां
त्रिलोकानाम्, अमलैवं जयशीलं, विध्वंसकमिति यावत्, यत्र धनुः असृजत्
निर्मितवान्, यस्मिन् धनुषि, हृषीकेशः नारायणः, इषुः शरः, तथा फणिपतिः
सर्पाधीश्वरः वासुकिः, मौर्वी शिशुनी, अजनि अभूत्, तथा तिस्रः पुरः त्रिपुरा-
सुरनगण्यः, लक्ष्यं वेधं, यस्य धनुष इति शेषः, इतीत्यम्, इदम् अद्भुतम् आश्चर्यं,
अद्भुतः किमपि अगिर्वचनीयरूप, वस्त्विति शेषः । सिखरिणी उक्तम् ॥ ३२ ॥

प्रतानन्दः । आः ॥ (स) किमनया पुनःपुनः पिनाकप्रशस्ति-
पञ्चिकया ? (ह) । तदेतत् कौशिकमेव प्रमाणयन्तो (क)
बहुमन्यामहे । अपि च, किमशक्यं रामभद्रस्य—

उत्पादयन् कमपि कौणपकोटिहोमं

तेजाहुताशनसमिन्धनसामिधेनीम् ।

यस्ताडकामकृत बालसखैः पृषत्कै-

रौषज्जयः स्फुटमनेन दशाननोऽपि ॥ ३३ ॥

(नेपथ्येऽईप्रविष्टः) ।

पुरुषः । दशाननपुरोहितः शौष्कलो महाराजं दिदृक्षते ।

प्रतानन्दः । (सोद्वेगम्) । आः ॥ आगच्छतु ।

(पुरुषो गच्छन्तः) ।

रामः । (सव्यथं जगतिष्वनम्) । वत्स लक्ष्मण ! कथमन्त-
रितः (ख) अयमनेन दुरात्मना राजसेन कामारिकाभुङ्कपरि-
चर्यामहोत्सवः (ग) ।

(स) आः इति विरक्तिस्त्वचमव्ययम् ।

(ह) पिनाकप्रशस्तिपञ्चिकया ऐश्वर्यशुभः प्रशंसानिस्तारेण ।

(क) प्रमाणयन्तः प्रमाणं कुर्वन्तः, विश्वतत्वेन गृह्यन्तः इत्यर्थः, कौशिकवाक्ये
आह्वानं व्यापयन्त इति भावः ।

उत्पादयन्ति ।—यः रामः, कमपि अनिर्वचनीयं, कौणपकोटिहोमं राजसकोटि-
होमं, "राजसः कौणपः क्रव्यात्" इत्यमरः, उत्पादयन् कुर्वन्नित्यर्थः, कर्तुंमन्त्राविति
यावत्, बालसखैः बालस्य सखायः तैः शैशवसङ्घवेरित्यर्थः, पृषत्कैः बापैः "पृषत्का-
बाप-विशिखाः" इत्यमरः; ताडकां, तेन एव स्वप्रताप एव, हुताशनः अग्निः, तस्य
समिन्धने सम्यक् ज्वाहने, सामिधेनीम् अग्निसन्धुषणं ऋषम्, "ऋक् सामिधेनी
वाप्या च या स्वादग्निमिन्धने" इत्यमरः; अकृत कृतवान्, अनेन रामेण,
दशाननोऽपि स्फुटं सुव्यक्तम्, ईषज्जयः प्रायेण जितव्य इति यावत् । वसन्ततिष्वङ्
उत्तम ॥ ३३ ॥

(ख) अन्तरितः दूरीकृतः, विद्विक्त इत्यर्थः ।

(ग) कामारोति ।—कामस्य परिः हरः, तस्य कार्मुकं वृष्टुः, तस्य परिचर्यां
आकर्षणरूपा सेवा, सेव महान् उत्सवः आनन्दजनकव्यापारः ।

वचनः । आर्य्य ! न केवलमयम्—(घ) (इत्यर्थेति इवति) ।

(रामः सप्रणय-रोष-चित्तं तनपाङ्गेन पश्यति) ।

(प्रविशति) ।

शौचः । (प्रत्येकमवचीक्यात्मगतम्) । कथमत्रैव जनकशतान्-
नन्दाभ्यां पुरस्कृतो विश्वेषाम् (ङ) अस्माकममित्रो (च)
विश्वामित्रः । (विचिन्त्य) । तिष्ठतु, कोऽयम् ? (छ) (इत्यर्थेति इवति) ।
इति । अये ! कावेती क्षत्रियब्रह्मचारिणौ ?—

पुण्यलक्ष्मीकयोः कोऽयमनयोः प्रतिभासते ।

मौञ्जादिव्यञ्जनः शान्तो वीरोपकरणो रसः ॥ ३४ ॥

निसर्गोदयम् (झ) इदं च कुमारद्वयम् !!—

पार्श्वे त्रयाणामेतेषामृक्सामयजुषामिव ।

रूपाभ्यां विधिमन्त्राभ्यामथर्वेव प्रदीप्यते ॥ ३५ ॥

(घ) न केवलमयं केवलम् अयं न होतव्यः न, अनरित इति शेषः, सोऽपारिच्छ-
न होतव्योऽपि अनरित इति भावः ।

(ङ) विश्वेषां सर्वेषाम् ।

(च) अनितः शत्रुः ।

(छ) कोऽयम् अयं विश्वामित्रः कः ? न किमपि कर्तुं समर्थ इति भावः ।

(ज) इत्यर्थेति इवति इत्यर्थेति इति ।

पुण्येति ।—पुण्या पवित्रा, लक्ष्मीः श्रीः यथोः तथासूतयोः, अनयोः ब्रह्मचारिणो-
र्मध्ये इत्यर्थः, कः अयं मौञ्जी मुञ्जद्वयनिर्मिता मेखला, आदिपदेन वटदण्डादीनां
अद्वयं, मौञ्जादिः व्यञ्जनं चिकुरं यद्य तादृशः, वीरोपकरणः वीररसपरिपोषितः,
शान्तः रसः भावविशेषः, अयं कः प्रतिभासते ? स्फुरति ? अनुष्टुप् वचनम् ॥ ३४ ॥

(झ) निसर्गेति ।—निसर्गेण स्वभावेन, उदयम् उत्पत्तं, महाप्रभावमित्यर्थः ।

पार्श्वे इति ।—ऋक्साम-यजुषामिव एतेषां जनक-प्रतानन्द विश्वामित्राणां-
मित्यर्थः, त्रयाणां पार्श्वे विधिरनुष्ठानं, मन्त्रश्च ताभ्याम् अथर्वेण अतुर्थवेद इव,
रूपाभ्याम् आकृतिभ्यां, प्रदीप्यते प्रकथेण ज्वलति, कुमारद्वयमिति नयस्तेनात्मयः ।
अनुष्टुप् वचनम् ॥ ३५ ॥

(विदम्ब ।) आः !! नूनं स एव लक्ष्मणद्वितौयो रामहतकः
कौशिकमृषिमनुप्लवमानो (ज) मिथिलामुपस्थितः । (सकोप-
शोचन) । हा वत्से सुकेतुनन्दनि ताडके ! कथमौदृशास्मनुत्थ-
डिभात् (ट) तादृशो देवदुर्विपाकः (ठ) ते संवृतः !! कष्ट-
मनरख्यं वंशजन्मनः (ड) क्षत्रियशिशोरनात्मवेदिता (ढ)—

सुन्दामुरेन्द्रसुतशोणितश्रीधुपान-

दुर्मत्तमार्गणनिरर्गलवीरशब्दः ।

द्रोहं चकार दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि

सोऽयं वटुः कुशिकनन्दनयज्ञवन्धुः ॥ १६ ॥

(ज) अनुप्लवमानः अनुगच्छन् ।

(ट) मनुष्यडिभात् मागवशिशोः, “वीतः पाकोऽभेक्षो डिभः पृष्ठकः शानकः
शिशुः” इत्यमरः ।

(ठ) देवदुर्विपाकः देवात् नियतिवशात्, दृष्टा विपाकः परिचामः, विसदृशं फल-
मिति भावत्, मृष्युरिति भावः, “विपाकः पटले स्वेदे कर्मणो विसदृक्फले” इति
मिदिगी ।

(ड) अनरख्यं वंशजन्मनः अनरख्यः दशरथस्य पूर्वपुरुषः कश्चित् राजा प्राक्
रावणेन निहतः, तस्य वंशे जन्म यस्य तथाभूतस्य, रावणनिर्जितवंशीभूततया अति-
तुच्छस्येति भावः ।

(ढ) अनात्मवेदिता आत्मज्ञानमिच्छता, स्वस्वरूपस्य सामान्यज्ञानमात्र इति
भावत् ।

सुन्देति ।—कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य, यज्ञवन्धुः यज्ञरक्षस्य सहायभूतः, सः अयं
वटुः ब्रह्मचारी, राम इति भावः, सुन्दो नाम असुरेन्द्रः, तस्य सुतः सुवाहुः, तस्य शोणित-
श्रीधुः आसवः, मयाविशेष इत्यर्थः, “मेरीयमासवः श्रीधुः” इत्यमरः ; तस्य पानेन
दुर्मत्ता अतिशयेन मत्ताः, ये मार्गणाः शराः, “कलन्म-मार्गण शराः” इत्यमरः ; तेः
निरर्गलः अपतितवहः, वीरशब्दः अयं वीर इति आख्या यस्य तथाभूतः सन्,
दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि रावणपरिवारेऽपि, द्रोहन् अनिष्टं, चकार, अहो ! मागवडिभात्
अहो इति भावः । वसन्तिलकं कृतम् ॥ १६ ॥

भवतु, द्रष्टव्यमस्य भुजाशौण्डीयम् (ष) । (उपसृत्) । अपि सुखिनो यूयं जनकमित्राः ?

जनकः । स्वागतं पौलस्त्यपुरोहितस्य । इत आस्यताम् (त) ।

(शौण्डिलस्य वाच्येति) ।

जनकः । अपि कुशलं ते राज्ञो रावणस्य ? अथवा—

विपदां प्रतिकर्तारो यस्योपायैरथर्वभिः ।

त्वाद्दृशाः सन्ति किं तस्य कल्याणमनुयुज्यते ? ॥ १७ ॥

शौण्डिलः । (विचक्ष) । श्रोत्रिय सौरध्वज ! प्रत्यक्षरिष्यामैव

(घ) वयं यदि स्वभुजमण्डलौमत्तवारणावसौवल्यितोरः-
प्रासादसुस्थितचतुर्दशलाकलक्ष्मामहान्तःपुरे लङ्कापती किमपि
प्रतिकार्यमभविष्यत् (ङ) । पश्य—

(ष) भुजाशौण्डीयं वाङ्गीयम् ।

(त) आस्यताम् उपविश्यताम् ।

विपदानिति ।—त्वाद्दृशाः भवदृशाः, महात्मान इति भावः, अथर्वभिः अथर्व-
वेदविद्वितैरिष्येः, उपायैः प्रक्रियामिः, मारकशोकरवादिभिरिति भावः, यस्य
विपदासु अनर्घानां, प्रतिकर्तारः प्रतिकारिणः, सन्ति विद्यन्ते, तस्य रावणस्य, कल्याणं
मङ्गलं, किम् अनुयुज्यते ? पृच्छते ? अनुयोन एव अनावश्यकः, तस्य सततमेव
कल्याणशौण्डिलादिति भावः । यथा—त्वाद्दृशा दुःशक्तान इति भावः, अथर्वभिः उपायैः
यस्य विपदा प्रति, प्रति-योगे द्वितीया ; कर्तारः विपत्कारि इत्यर्थः, तस्य कल्याणं
किम् अनुयुज्यते ? पृच्छते ? न कदापि कल्याणं तस्य सम्भवतीति भावः । “प्रत्यानु-
योनः पृच्छा च” इत्यमरः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १७ ॥

(घ) प्रत्यक्षरिष्यामि प्रतीकारम् अक्षरिष्यामि ।

(ङ) स्वभुजिति ।—स्वस्य भुजानां वाङ्गी, विंशतिसङ्क्रान्तानिति भावः,
मण्डल्यः समूहा एव, मत्तानां मदकाविकां, वारणानां उद्विगताम्, आवल्यः समूहाः,
ताभिः बलघ्निते वेदिते, उरःप्रासादे बभूवःस्वस्यपरानस्यमि, “प्रासादे देवभुजानाम्”
इत्यमरः ; सुस्थिता सुखिनः अवस्थिता, चतुर्दशानां चतुर्दशसङ्क्रान्तानां, लोकाणां
भूरादीनां भुवनानां, अक्षीरेव अक्षीरेव, मङ्गलं चतःपुरम् अतःपुरिवा, राजमन्दिनीति
भावत् अथ तथाभूते । लङ्कापती रावणे । एताद्दृशस्य रावणस्य विनर्थाभिः
प्रतिकार्येर्दृश ? इति भावः ।

यच्छेष्टाः समनौकसीमनि परिव्रस्तः पराश्वन्नपि
प्रत्यञ्चीकुर्वते सहस्रनयनः पृष्ठोद्भवै रक्षिभिः ।

अक्रो वर्त्म च नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रस्तुवन्

यः कैलासमुदस्य कौटुम्भपादानं तु तस्यापदाम् ? ॥ ३८ ॥

लक्ष्यः । (रामर्षे जनान्निवन्) । आर्य्य ! कथमसी सहस्रा-
र्जुन-बालिभ्यामवबोद्धश्रीर्य्यसारी (ध) दुरात्मा रावणः
प्रस्तूयते (न) ।

रामः । वत्स ! न वक्तव्यमिदं, महान्तो हि तादृशाः ।

किञ्च—

ख्यातां नाम कपीन्द्र हैहयपती तस्यावगाढान्तर-
ख्यामानौ दशकन्धरस्य महतो स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।

यच्छेष्टा इति ।—समनौकसीमनि सङ्ग्रामक्षेत्रे, “अनौकोऽस्त्री रणे सेन्वे” इति
विश्वः ; परिव्रस्तः परितः ग्राहं गतः, अत एव पराश्वन् पराशुखीभवन्नपि,
सहस्रनयनः इन्द्रः, पृष्ठोद्भवेः पृष्ठदेशजातेः, रक्षिभिः जेनेः, अथ सहस्रनयनत्वात्
पृष्ठेऽपि अशिसङ्गावादिति भावः, यस्य रावणस्य, चेष्टाः रथस्यापारान्, प्रत्यञ्ची-
कुर्वते साक्षात् प्रकृति, यस्य नागलोकजयिनीं पातालजयसाधनीं, यात्रा युद्धार्थे प्रयाणं,
प्रस्तुवन्निव कुर्वन्निव, कैलासं तदाख्यपर्वतम्, उदक अखिष्य, वर्त्म मार्गं, नागलोकस्थिति
भावः, अक्रो कृतवान्, तस्य रावणस्य, आपदान अपदानं प्राप्तिः, कौटुम्भु ?
किञ्चकारनेव ? नैव तज्जापत् सम्भवति, याऽऽत्माभिः प्रतिष्ठाव्यति भावः । शार्दूल-
बिक्रीकृतं इत्यम ॥ ३८ ॥

(ध) सहस्रार्जुन-बालिभ्यां सहस्रार्जुनः सहस्रबाहुर्जुनः, कार्त्वीर्यार्जुनः
इत्यर्थः, यः रथे सहस्रबाहुर्भवतीति तस्य सहस्रार्जुन इति संज्ञा, बाली बानरराजः
ताभ्याम्, अवबोद्धः भाषितः, नाशित इति भावत्, श्रीर्य्यसारः रीर्य्यरूपं वर्त्म यस्य
तथाभूतः ।

(न) प्रस्तूयते प्रकथ्येण सूयते, प्रकथ्यते इति भावत् ।

ख्यातानिति ।—कपीन्द्र-हैहयपती बालि-सहस्रार्जुनी, तस्य दशकन्धरस्य रावणस्य,
अवगाढं गभीरं, गभीरभावेन ज्ञातानिति भावत्, आन्तरस्थान आन्तरं वक्षं सामर्थ्यं
या बाभ्यां तथाभूतो, ज्ञातां ज्ञान, पुनः किञ्च, स्कन्धप्रतिष्ठा ज्ञापय्यातिः,

सद्यःपाटितकण्ठकौकसकणाकौर्णा यदंसख्यलौः

स्त्रेनेभाजिनपङ्कवेन मुदितः प्रास्फोटयत् धूर्जटिः ॥ ३९ ॥

अपि च—

मघोनस्तद्द्वोरं कुलिशमलसीकृत्य समरे

भुनक्ति स्वाराज्यं त्रिभुवनभटोऽयं दशमुखः ।

श्रियो नानास्थानभ्रमणरमणौया चपलता-

मवच्छिद्य स्वस्मिन्नपि भुजवने पुरयति यः ॥ ४० ॥

जनकः । (शौकल प्रति) । ब्रह्मन् ! सत्यमौदृशो राजसराजः ।

शौकलः । राजर्षि जनक !—

सन्तुष्टे तिसृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डलो-

म्रीडाकतपुनःप्ररूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।

असदंशस्य दृढता इत्यर्थो वा, “रूपादिपञ्चके स्तम्भः कायेऽसे भुक्तावपि” इति विश्वः ; मङ्गलो भूयङ्गी, धूर्जटिः शम्भुः, मुदितः प्रीतः सन्, स्त्रेन निजेन, इभाजिनपङ्कवेन गजधमोचलेन, सद्यः तत्क्षणे, पाटिताना मङ्गलानां, कण्ठानां गण्ठेशानां, नवसङ्क्रान्तानामिति भावः, कौकसकण्ठेः अखिलखण्डैः, त्रुदास्त्रिमिरित्यर्थः, “कौकसं कुल्यमखिलं च” इत्यमरः, आकौर्णाः व्याप्तः, सद्यः रावणस्य, अंसख्यलौः स्तम्भदेशान्, प्रास्फोटयत् धीजयति स्त्रेयर्थः, मङ्गसाहसिकोऽर्थं शिवभक्त्येति भावः । आर्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३९ ॥

मघोन इति ।—त्रिभुवनभटः त्रिणोकोवीरः, अयं दशमुखः रावणः, समरे युद्धे, मघोनः इन्द्रस्य, तत् प्रसिद्ध, घोरं भीषणं, कुलिशं वज्रम्, अलसीकृत्य निशेष्टीकृत्य, मघवन्तं जित्वेति भावः, स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं, भुनक्ति, तथा यः रावणः, श्रियोः लक्ष्म्याः, नानास्थानेषु भ्रमणेन विचरणेन, रमणौया विश्रयणनिष्कामित्यर्थः, चपलता चापल्यम्, अवच्छिद्य गिरिम्, लक्ष्म्याश्चक्षला इति नाम दूरीकृत्येति भावः, स्वस्मिन् आत्मौघे, भुजवने भुजगण्डे, विंशतिशङ्क्रान्तभुजेषु इत्यर्थः, पुरयति स्थापयति आप, अचक्षसां श्रियं भुनक्ति चेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४० ॥

सन्तुष्टे इति ।—तिसृणां पुरां रिपौ त्रिपुरारी शम्भौ, सन्तुष्टेऽपि प्रीतेऽपि, तपःप्रभावाद्दिति भावः, कण्डूला कण्डूयुक्ता, या दोर्मण्डलो भुजावली, तथाः क्रोडया शौखला, क्रोडावधनायासेनेति भावः, कृतानि क्लृप्ति, पुनः प्ररूढानि उत्पन्नानि,

याञ्जादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु
त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं वर्ण्यताम् ? ॥४१॥
सोऽपि—

कन्यामयोनिजन्मानं वरीतुं प्रजिघाय माम् ।

पुरोधसा गौतमेन गुप्तस्य भवतो गृहान् ॥ ४२ ॥

विश्वामित्रः । सखे सौरध्वज ! पश्य, पिनाकदर्शनोक्तासिकाः
विसंभुलाच्चित्तवृत्तिरिव (प) वत्सो रामभद्रः ।

जनकः । (विदस्य)—

किमेतदेव भगवन्नभिधीये पुनस्तराम् ।

इच्छाकवो विदेहास्य परवन्तस्त्वया वयम् ॥ ४३ ॥

श्रीकलः । भोः सौरध्वज ! किमिदमस्माकमाकाशवचनम् ? (फ)

उत्थितानोति यावत्, शिरांसि यस्य तथाभूतस्य, वर देवादभोष्टं, निष्पोः लक्ष्मिन्कोः,
यस्य वीरस्य याञ्जायां प्रायेणार्या, यत् देवं ज्ञातव्यं, तेन परासुखानि, विमुखानि,
पयाटावर्त्तितानोति यावत्, मुखानि दशसङ्गाहानि, मिथः परस्परम्, अभितः समन्तात्,
त्वं वृणु त्वं वृणु इतीत्यं, कलहायन्ते कनहं कुर्वन्ति, स दशग्रीवः दशाननः, कथं केन
प्रकारेण, वर्ण्यताम् ? व्याख्यायताम् ? न केनापि प्रकारेण वर्णितुं शक्यते इत्यर्थः ।
“वर्ण्यताम्” इत्यत्र “कथ्यताम्” इति पाठान्तरम् । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

कन्यामिति ।—अयोनिजन्मानम् अगभंसम्भवा, कन्यां सोतामित्यर्थः वरीतुं
प्रायेणितं, पुरोधसा पुरोहितेन, गौतमेन शतानन्देन, गुप्तस्य रचितस्य, भवतः तव,
गृहान् मां प्रजिघाय प्रेषितवान्, स इति गद्यस्थेनान्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(प) पिनाकेति ।—पिनाकस्य ऐश्वरधनुषः, दर्शने या उक्तासिका श्रीकुक्य, तथा
विसंभुला चक्षुषा, चित्तवृत्तिः यस्य तथाभूत इव ।

किमिति ।—हे भगवन् ! एतदेव पुनस्तरां पुनः पुनरित्यर्थः, किं कथनं, अभिधीये ?
उच्ये ? भवता अहमिति शेषः, मा पुनः पुनः कथं ब्रवीषि ? इत्यर्थः, इच्छाकवः
इच्छाकुरवश्रीवाः, विदेहास्य विदेहाधिपास्य, वयं त्वया परवन्तः पराधीनाः, त्वदधीना
इत्यर्थः, त्वं यथाऽऽज्ञापयसि तथैव करोमीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४३ ॥

(फ) आकाशवचनम् आकाशे शून्यदेशे, शून्यं अचौक्येत्यर्थः, वचनं मया
प्रयुक्तम् ? इति भावः ।

एत दुष्परिच्छेद्य (ब) एवायमर्थः ? यदुत्तरमपि न प्रतिपद्यसे (भ) । पश्य—

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ

दोर्लालामसृणीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।

तत् किं मृदवदौक्षसे ननु कथागोष्ठीषु नः श्रासति

त्वहृत्तानि परोरजांसि मुनयः प्राच्या मरौच्यादयः ॥ ४४ ॥

श्रतानन्दः । ब्रह्मन् ! चिराय दत्तमेवोत्तरमस्माभिः । ॥

श्रीशालः । इन्त ! राजपुत्रीसमर्पणादन्यत् कौटुम्भं तत् ?

श्रतानन्दः । शृणु—

श्राश्रवं चापमारोप्य योऽस्मानानन्दयिष्यति ।

पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥ ४५ ॥

श्रीशालः । (विचल) । श्रान्तम् । अहह !! युष्माकमप्यमून्यं
क्षराणि (म)—

(ब) दुष्परिच्छेद्यः दुर्बोधः ।

(भ) प्रतिपद्यसे ददासीत्यर्थः ।

दातव्येति ।—इयम् अयोनिका एषा, दुहिता कस्मैचित् वराय, अवश्यमेव दातव्या,
न तु गृहे रक्षणीयेति भावः, दोर्लालया भुगविलासिन, भुगवोः कौटुम्भं कलन इत्यर्थः,
ससृणीकृतं ससृणीकृतं, समीकृतमित्यर्थः, एकायनीकृतमिति भावः, त्रिभुवनं यत्र तथा-
भूतं, असौ लङ्कापतिः रावणः, एतां कन्यां, याचते प्राथयते, तत् तर्हि, मृदवत्
इतिवर्तव्यमिदं इव, किं क्वचन, ईक्षसे ? पश्यसि ? ननु भोः । कथागोष्ठीषु
विचिन्तयामिषु, प्राच्याः पुरातनाः, मरौच्यादयः मुनयः परोरजांसि रत्नगुचात् पराधि,
सास्त्रिकानोपि यावत्, तव हृत्तानि चरितानि, नः अस्मान्, श्रासति कथयन्ति,
एतादृशस्य सङ्गीयचरितस्य तव तादृशसम्पत्ते कन्यादानं युक्तमिति भावः । श्राद्ध-
विकीर्तितं इत्तम् ॥ ४४ ॥

श्राश्रवमिति ।—यः श्राश्रवं श्रेवं, चापं धनुः, आरोप्य मौर्व्यां संशोध्यत्यर्थः,
अस्मान् आनन्दयिष्यति प्रीत्ययिष्यति, तस्मै पूर्णपात्रं प्रतादिसमापनकाले देयं
धनादिपूर्णभाजनकल्पम्, इयं मैथिली कल्पयिष्यते दास्यते । अत्रष्टुप् इत्तम् ॥ ४५ ॥

(म) क्षराणि क्षरणाङ्गुक्षारोपचक्षिपवाणि, रावणं प्रतीति भावः, श्रान्तानि
क्षयन्तु इति श्रेयः ।

तेनाङ्गुलीशतानिष्टुष्टकुबेरशैल-
करुणोःकुलिशकन्दलविक्रमेण ।
माहेश्वरेण महता दशकन्धरेण
कर्मेदृशं कथमनार्थमधिक्रियेत ? ॥ ४६ ॥

शतानन्दः । (विह्वल) । ब्रह्मन् !—

अयं महात्तत्रियगोत्रजन्मा
दृढप्रतिज्ञो जनकाधिराजः ।
न चापमारोपयिता दशास्य-
स्तथाऽपि जानासि यदुत्तरं नः ॥ ४७ ॥

श्रीकृष्णः । (सद्गमन)—

अङ्गिरास्य पुलस्त्यस्य प्रसवौ परमेष्ठिनः ।
पौलस्त्ये ज्ञातिधर्मोऽयं तत् किमाङ्गिरसस्य ते ? ॥ ४८ ॥

तेनेति ।—अङ्गुलीनां शतं तेन, विशतिभुजत्वात् प्रत्येक भुजे पञ्चानामङ्गुलीनां सहास्रानि साकल्येन अङ्गुलीनां शतसङ्ख्याकत्वमिति द्रष्टव्यं, निष्टुष्टः निष्पष्टः, सत्याटनात् निषीडित इति भावः, यः कुबेरशैलः कोलासः, तेन हेतुना करुणो जन्तः सुष्यष्टतया प्रकटितः इत्यर्थः, दोषा भुगाना, कुलिशकन्दलवत् वज्रप्ररोहवत्, अस्मिन्वज्रवदित्यर्थः, विक्रमः श्रेष्ठं यत् तस्माभूतेन, महता महात्मना, माहेश्वरेण शैवेन, दशकन्धरेण रावणेन, दृढप्रज्ञेन दृढदेवचापभङ्गरूपमिति भावः, अनार्थं असत् कर्म, कथं केन प्रकारेण अधिक्रियेत ? स्वीक्रियेत ? न कश्चनपि स्वष्टदेवस्य अवमानना-जनकं कर्म सेवकेन कर्तुं शक्यते इति भावः । वसन्ततिलक व्रतम् ॥ ४६ ॥

अयमिति ।—महतां महिमयाश्रिता, क्षत्रियानां गोत्रे कुली, जन्म यस्य तस्माभूतः महाकुलीन इत्यर्थः, अयं जनकाधिराजः जनकवशीयानामधिपतिः सोरध्वजः, दृढ-प्रतिज्ञः निश्चलसङ्कल्पः, प्रतिज्ञाम् अन्वयात् कर्तुमशक्त इति यावत्, तथाऽपि दशास्यः रावणः, चाप धनुः, न आरोपयिता न आरोपायष्यति, चेदिति शेषः, तदा न, अस्माक, इत् सत्तर पूर्वमुक्तं, तत् जानासि । उपेन्द्रवज्रा व्रतम् ॥ ४७ ॥

अङ्गिरासेति ।—अङ्गिरास्य पुलस्त्यस्य पत्नी द्वौ, परमेष्ठिनः ब्रह्मणः, प्रसवौ पुत्रौ, तत् तस्मात्, अङ्गिरसस्य अङ्गिरःपौत्रस्य, ते तव, पौलस्त्य पुलस्त्यगोत्र रावणे, अयं ज्ञातिधर्मः, ज्ञातिलानुवन्धन, विवध इति यावत्, किम् ? अष्टदुष्ट व्रतम् ॥ ४८ ॥

(सामर्षम (घ))—

माहेश्वरो दशग्रीवः क्षुद्राद्यान्ते महीभुजः ।

पिनाकारोपणं शुल्कं ह्य सौते ! किं भविष्यति ॥ ४९ ॥

शतानन्दः । (सरोष-व्यवस) । ब्रह्मन् ! एवमनेन धनुषा किमपि विनयाधिकारिकमध्याप्यते, (र) यद्व्य परममाहेश्वरस्ते रावणोऽपि (ल) संवृत्तः.—

शश्वोराधारमचनमुत्तैस्तु भुजकौतुकी ।

माहेश्वरो धनुः क्रष्टुमहो ! ते दशकन्धरः !! ॥ ५० ॥

(श्रीकृष्णवर्जमन्ते अयन्ते (व)) ।

शतानन्दः । (सरोषावहित्यम (श)) । रामभद्र !—

(घ) सामर्षे मक्रोधम् ।

माहेश्वर इति ।—दशग्रीवः माहेश्वरः महेश्वरमज्ञ इति यावत् ; यद्वा—महेश्वर एव माहेश्वरः विजगत्पतिरित्यर्थः. अन्ये अपरे, महीभुजः राजानः, क्षुद्रा. ग्रीवाः अल्पपाशा इत्यर्थः, पिनाकस्तु श्रेयधनुषः. आरोपणं भौर्भौजीजनं, शुल्कं पणः. ह इति खेटे सौते ! किं भविष्यति ? त्वमिति श्रेयः. क्षुद्रा राजानः पिनाके गृह्यथीजः कर्तुं कटाऽपि न शक्नुयुः, अतस्तव भाग्ये परिचयो नास्तीति ह्य । तव दुर्भाग्यमिति भावः । अगुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(र) विनयाधिकारिकं विनयस्य अधिकारी विनयाधिकारी विनयौल्यर्थः, तस्य भावः विनयाधिकारिकं विनयित्वमित्यर्थः, भावे कन्-प्रत्ययः, अध्याप्यते शिच्यते

(ल) रावणोऽपि तदाविषदुराचारोऽपीति भावः, परममाहेश्वरः महाश्रेयः

अस्य धनुरारोपणस्य अशक्यत्वादेव महेश्वरे विनयित्वं रावणस्येति भावः ।

शश्वोरिति ।—ते तव, दशकन्धरः रावणः, शश्वोः शिवस्य, आचारं निवासक्षेत्रम् अचलं पर्वतं, कैलासमित्यर्थः, उत्तैस्तुं ज्ञानात् अत्याटयितमित्यर्थः. भुजकौतुके वाङ्मोक्षप्रदश्रवणे कौतुकवान् अभूदिति श्रेयः, तथा माहेश्वर इति भावः, अस्य चर् क्रष्टुम आरोपयितुं, माहेश्वरः महेश्वरभक्तः, संवृत्त इति श्रेयः, अहो ! आश्चर्यम् । अगुष्टु वृत्तम् ॥ ५० ॥

(व) अयन्ते मन्दं मन्दं इत्यन्ति ।

(श) सरोषावहित्यं रोषस्य क्रोधस्य, अवहित्या आकारोपणं तत्सहितं कष्टहेऽपि तद्भावरोपणं ज्ञानेत्यर्थः, "अवहित्याऽऽकारगुतिः" इत्यमरः ।

तदेतदारोपव चापमौश-

प्रकोष्ठभक्षप्रतिरूपितच्यम् ।

श्रीर्योषभाजं भजतां मुखानि

स्रवाहुमौर्वीकिण्णकालिकेव ॥ ५१ ॥

शेषः । (उक्तोपव) । अरे रे शतानन्द ! किमुद्भ्रान्तः (व)
प्रति, षडेवमक्षदये षोडश्वं महाराजमधिचिपति ? (स)
अथमयं ते माणिक्यपरिहाणेन गेरिकपरिग्रहः (इ) ,
प्रदेवं दशश्रीवमवमन्यमानस्र मनुष्यपीते (क) अनुरागः ।
यद्विवा तत्रभवन्तं (ख) गौतममपहाय दुक्चिचक्षुषि स्र-
वाद्ये भवतो मातुरहत्यायाः (ग) ।

तदिति ।—ईदं स्रवाह्वय, प्रकोष्ठः कपोथेरथो मन्विष्यपय्येनहसविभाजः,
"क्यात कपोथिस्तु कूर्परः । तेषोपरि प्रमण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्य च व्यथः ॥" इत्यमरः ;
तस्य भजना प्रकोष्ठे चित्तेन मन्विष्येत्, मन्विष्येत् भक्षभूषणत्वादिति भावः, प्रति-
रूपिता रक्षिता, अथा मौर्वी यस्य तादृशं, इतो धारणसमये चाकर्षणसमये च ज्यावाः
प्रकीर्णन संश्रमादिति भावः, तत् प्रविष्टान्, एतत् चापं चतुः, आरोपयं ज्यया संश्रय,
स्रवाह्वय, तवेति भावः, वाह्वी भुजे, यो मौर्वीकिणः पुनःपुनः ज्याऽऽकर्षयं चर्षण-
जनितमासयन्विरिष्येत्, तस्य कालिकेव श्यामिकेव, श्रीर्योष पराक्रमेव हेतुना,
सः कृपा गर्भः, तं भजन्ते इति तस्माभूतानां, नृपतीनामिति शेषः, इवा शूरत्वानि-
मानिमानिति भावः, मुखानि भजतां गच्छतु, तव श्रीर्योष राशौ मुखानि मन्विष्यन्ति
भवन्विति भावः । उपजातिवचनम् ॥ ५१ ॥

(व) उद्भ्रान्तः मोहं गतः, उन्मत्त इति यावत् ।

(स) आधिचिपति निन्दति ।

(इ) माणिक्यपरिहाणेन माणिक्यं महाराजमधिचिः, तस्य परिहाणेन परि-
हाणेन, गेरिकपरिग्रहः गेरिकं पार्वतीवरात्तवर्षणत्वादिशेषः, तस्य परिग्रहः
कोकरचम् ।

(क) अवनम्यमानस्र अवनमानतः । मनुष्यपीते मानवमित्रो ।

(ख) यद्विवा अकथा । तत्रभवन्तं पूज्यम् ।

(ग) दुक्चिचक्षुषि दुक्चिचक्षुः स्रवाह्वीवत्, चक्षुषि वक्ष्य तस्माभूते, "कर्मणो

प्रतानन्दः । (सरोष-हावम्) । किमात्य रे ! किमात्य अस्म-
दग्रे ? इति ।

विश्वामित्रः । (सप्रथय-रोषनिव) । वत्स गौतम ! विरम विरम
शुष्ककलहात् (घ) । अतिथिरयमस्माकमुपाध्यायो दश-
कावृत्तस्य । (व्यवमानो राम-लक्ष्मणौ च दृष्टा निवृत्तस्य) । वत्स रामभद्र !
धनुर्गृहोपसर्पणम् (ङ) अभ्यनुजानाति ते जनकान्वय-
पुरोधाः (च) ।

रामः । यदादिशन्ति गुरवः । (इति सविनय-लज्जा-सौम्यं परिकल्प्य
लक्षणेन सह निष्क्रान्तः) ।

श्रीशुभः । राजर्षे सीरध्वज ! धन्योऽसि । पुरा किञ्च
महेश्वरपरिचर्याऽवदाने निरुक्तेषु नवमूर्धसु (छ)—

वरं तादृक्कर्माङ्कितसदृशमप्रेक्ष्य किमपि

प्ररोहद्वैलक्ष्यं पुराविजयिनो येन दृष्टे ।

दुःखि” इत्यमरः, कमठीना चतुः पिङ्गलं भवति, इन्द्रस्यापि तथा, तथा च
श्रुतिः, “अक्षीषि ते इन्द्र । पिङ्गवाणि” इति । अदृश्यायाः, अनुराग इति शेषः ; यथा
श्रीतमं परिचर्यते तत्र माता सदृशार्थं प्रति अनुरक्ता, तथा तत्पुत्रस्तु रावणमपहाव
मनुष्यपीतं प्रति अनुरज्यशीतं युक्तमेवेति भावः ।

(घ) शुष्ककलहात् विफलाविवादादिति भावः ।

(ङ) अथ इति—अनुषः गृहं यत्र गृहे अनुविद्यते तद्गृहं, तथा उपसर्पणं
होपगमनम् ।

(च) अभ्यनुजानाति अनुमन्वते । जनकान्वयपुरोधाः जनकवंशपुरोहितः
प्रतानन्दः ।

(छ) महेश्वरेति—महेश्वरस्य परिचर्यां समाराधनं, सेव अवदानं इति कर्म
सञ्चिनं, “अवदानं कर्म इति” इत्यमरः ; निरुक्तेषु हिन्देषु । नवमूर्धसु नवसदृशकेषु
शिरःसु ।

वर्णिति—येन तादृक्, कर्माङ्कितस्य अङ्कितस्य कर्मणः, नवसदृशशिरःकर्णनव-
स्त्रेति भावः, सदृशम् अनुकूपं, वरं किमपि किञ्चिदपि, अप्रेक्ष्य अदृष्ट्वा, क्लेशस्त्रेण-
लक्ष्ये, पुराविजयिनः निपुरनिष्प्रसङ्गः इत्यर्थः, प्ररोहत् जायमान, वैलक्ष्यं लज्जाशक्तिः

तदुन्माष्टं त्रिभुवनमपि प्रार्थितमिदं

तदेव त्वय्यर्थीभवति दशमं रावणमुखम् ॥ ५२ ॥

प्रतापः । (उन्माद्य नेपथ्यावबोधितकेन सङ्घर्षाहुतम्) ।

घश्यन्तु भवन्तः,—

यस्मिन्नेकधनुष्मती भगवतः खट्वाङ्गपाणेःसा-

वाकृष्टो गुणतां गतोऽप्यह्विपतिः कर्णावतंसायते ।

उन्मुक्तः पुनरेव भूषणपटं याति प्रकोष्ठान्तरे

(जनस्य शीत्कुक्कं नाटयति) ।

प्रतापः ।

काकुत्स्थेन तदेव भार्गवगुरोः कीदण्डमाकृष्यते ॥ ५३ ॥

(नेपथ्ये) ।

वक्ष्यते ।—

रुन्धन्नष्ट विधेः श्रुतीर्मखरयन्नष्टौ दिशः क्रोडयन्

मूर्त्तीरष्ट महेश्वरस्य दलयन्नष्टौ कुलक्ष्माभृतः ।

तान्यक्ष्णा वधिराणि पन्नगकुलान्यष्टौ च सम्पादय

दुग्ध्नीलव्ययमार्यदीर्घलदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ ५४ ॥

कुण्डितभावः, दृश्ये दृष्ट, ततश्च तत् नेष्यन्, उन्माष्टं दूरीकर्तुमिति यावत्, इदं त्रिभुवनं त्रिलोकादिपत्यमिति भावः, प्रार्थितं याचितं, तदेव दशमं रावणमुखं त्वदि अपि त्वत्समीपेऽपि, वर्धीभवति यावत्कं भवति, क्षिमतः परं ते भाग्यम् ? इति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति ।—एकधनुष्मतीः एकधनुष्मती, भगवतः षडेन्द्र्यसम्यक्स्य, खट्वाङ्गपाणेः खरस्य, यस्मिन् धनुषि, गुणतां शिञ्जनीत्वं, गतः प्राप्तः, असी परिदृश्यमानः, अह्विपतिः श्रेयनामः, वासुदेवा, वाकृष्टः सन् कर्णावतंसायते कर्णालङ्कार इव आचरति, वा-वर्धकवर्धवादिनि भावः, उन्मुक्तः त्यक्तः सन्, आकृष्यंवादिनि श्रेयः, पुनरेव श्रुयोऽपि, प्रकोष्ठान्तरे मन्दिबन्धोपरिभागमध्ये, भूषणपटम अलङ्कारस्नानम्, अलङ्कारवत् इतिमिति यावत्, याति प्राप्नोति, काकुत्स्थेन रामेश, भार्गवगुरोः जानदग्याचार्यस्य खरस्य, तदेव कीदृक्कं धनुः, आकृष्यते । शार्दूलविभीषितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

रुन्धन्निति ।—पार्थिव रामस्य, दीर्घलेन वाङ्गोर्ध्वेण, दृश्यतः मज्जमानस्य, कीदृक्कस्य धनुषः, अयं श्रुयमाच इत्यर्थः, कोलाहलः खरस्यः, भीषणस्य इति

जनकः । (सङ्घर्ष-विवादाद्भुतम् (ज)) । कथं भग्नमपि !! (भ) ।

अज्ञानम्: ।—

वेदेहीकरवन्धमङ्गलयजुःसूत्रां द्विजानां मुखे
नारौषां च कपोलकन्दमलले श्रेयानुल्लुध्वनिः ।

पेटुञ्च द्विषतामुपश्रुतिशतं मध्येनभो जृम्भते

रामशुष्महोस्तलाञ्छनधनुर्दम्भोन्नितजम्बारावः ॥ ५५ ॥

श्रीकवः । (उविवादाद्भुतमात्मगतम्) । अहो !! दुरात्मनः क्षत्रिय-
स्फुलिङ्गस्य सर्वकर्मीणाम्भूषायितम् (ज) ।

वाचत, विधेः ब्रह्मचः, अष्ट अष्टशुद्धाका, सुतोः प्रवचेन्द्रियाणि, अतुर्मुञ्जत्वादिति भावः, इन्धन् पाठस्त्वन्, अष्टो दिशः प्राच्यादीरित्यर्थः, सुखरयन् धनयन्, नद्विरवन् अष्ट मूर्त्तौः रुपाणि, वायादीरिति वाचत, "वारि वक्रिर्धरा वायुराकाशं चन्द्रमा अपि । यजमानो रविश्चेति मूर्त्तबोऽष्टौ जता इरे ॥" इति पुराणम् ; कोऽयम् कुञ्चिन्नाः कुञ्चन्, व्यापुवन् इति वाचत, अष्टौ कुञ्चन्नास्तः नदिन्द्रादीन् कुञ्चपर्यन्तान्, दक्षयन् विदारयन्, तानि प्रसिद्धानि, अष्टौ पद्मकुञ्चानि सर्पसमूहान्, तच्छकाद्यतानान् च इत्यर्थः, अस्या अचुवा, अपिरावि प्रवचप्रतिरुद्धितानि, तेषां अष्टुःप्रवत्वादिति भावः, अस्यादवन् कुञ्चन्, अन्वोचति प्रवरति । आर्द्रैश्चिकीर्षितं उतम् ॥ ५४ ॥

(ज) अहर्षेति ।—अर्षः प्रतिज्ञायाः काफल्यात्, विवाहः चिरालितक तादृश्य अमुचसत्त्वा विवाहसंज्ञात्, अद्भुतम् आश्चर्ये, ओकीतरकार्यदर्शनादिति भावः, द्वेः अहितम् ।

(भ) मयमपोति न केवलमारोपणं कृतमित्यविवक्ष्याथः ।

वेदेहीति ।—द्विजानां ब्राह्मणानां, मुखे, अक्षरिणिति शेषः, वेदेज्ञाः कीतायाः, अक्षरमया विवाहाद्य, यदा—इत्थे कीतुकसूत्रवन्धनाव, यत् नक्षत्रं माङ्गल्यमात्रुत्तमं, तदर्थे अजुःसूत्रं अजुर्देहीवी जन्मविशेषः, नारौषां स्त्रीणां, कपोलकन्दमलले जन्मकमूह-
प्रदेशे, श्रेयान् माङ्गल्यकः, अल्लुध्वनिः अल्लु अल्लु इति प्रवृत्तिशेषः, रामेव अर्षं अक्षिप्तं, यत् नक्षत्रकालान्धनस्य इवजन्मस्य, अरुखेत्थेः, अजुः तदेव श्लोचिवेत्तं, अक्षयान् अन्ध-
अपिः अक्ष तदाभूतः, इवच ध्वनिश्च, विपत्तां अट्टान्, अक्षयित्तमत् श्रीवेन्द्रकमवसनीयं, निखिलसमूहो अर्षेन्द्रप्रममूहनिवर्धः, वेदुं इक्षितुं, अन्धेननः अक्षयौकमध्ये, जृम्भते प्रवरति । आर्द्रैश्चिकीर्षितं उतम् ॥ ५५ ॥

(ज) अक्षययुक्तिश्च अक्षयिदृश्याप्रिदृश्या, अपिदृश्यात् वेदःपूर्वश्च

जनकः । (कश्चिं पालकीं पश्य) । भगवन् कुशिक्षनन्दम् !—

इयमात्मगुणेनैव क्रीता रामेण मैथिली ।

स्वगृहव्यवहारस्तु लक्ष्मणायोर्मिलाऽस्तु नः ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रः । (उच्यते) । सखे सीरध्वज ! यदभिरुचितं भवते ।

प्रतानन्दः । (जनककक्षे एवमेवं कथयित्वा) । भगवन् विश्वामित्र ! समापि चन्द्रशेखरशरासनारोपणप्रथमप्रियवादिनः पारितोषिकं धारयसि (ट) ।

विश्वामित्रः । (विदुः) । वत्स ! दीयते । किमभिप्रेषि ? (ठ)

प्रतानन्दः । कुशध्वजदुर्हिडभ्यां माण्डवी-श्रुतकौर्त्तिभ्यां भरत-शत्रुघ्नावभ्यर्थये ।

विश्वामित्रः । एवमस्तु । (प्रतानन्द इत्थं गृहीत्वा उच्यते) । वत्स ! सर्वमस्माभिर्विधातव्यम् । आगमयस्व (उ) तावद्दशरथम् ।

अत्रिदशरथीरिवर्षः । सर्वकर्मोप सर्वेषु कर्मसु कुशलं, सर्वकर्मफलमिति यावत् । कृपाश्रितं तेजस्सल्लभम् ।

इत्यमिति ।—इयं मैथिली सीता, रामेण आत्मगुणेनैव निजसामर्थ्येनैव, क्रीता आयत्तीकृतेति यावत्, न तु तथा दत्तेति भावः ; स्वगृहव्यवहारं, माण्डवीस्थितं भावः, व्यवहारः कन्यादानरूप इति भावः, तु किन्तु, अयं भवत्विति शेषः, यथा नः अस्माकम्, कर्मिणा लक्ष्मणाव लक्ष्मणार्थम्, अस्तु भवतु, लक्ष्मणाय दीयते इति भावः । अगृष्टुप् उच्यते ॥ ५६ ॥

(ट) चन्द्रशेखरेति ।—चन्द्रशेखरस्य शिवस्य, शरासनं शत्रुः, तस्य आरोपणं रामेण कौर्व्यां सयोगनं, तद्देव प्रथमं प्रियं वदतीति तत्तत्कृतं, आदावैव दशरथरासनारोपणरूपप्रियसंवादप्रदस्य इत्यर्थः । पारितोषिकं पुरस्कारार्थं भर्गमिति यावत् । धारयसि दातुमर्हस्येति भावः ।

(ठ) अभिप्रेषि इच्छसि ।

(उ) आगमयस्व आगमय ।

जनकः । तर्हि प्रहीयतामिष एव भगवानाङ्घ्रिरसः प्रिय-
सुहृदमुत्तरकोशले श्वरमानेतुम् ।

विश्वामिवः । एवमस्तु ।

शतानन्दः । (उच्यते) । भगवन् ! किमन्यदधिकमस्ति
वाचिकम् ? (ढ) ।

विश्वामिवः । वत्स ! निःसृष्टार्थः (ण) षसि । गम्यताम् ।

(इति शतानन्दो निष्क्रान्तः) ।

विश्वामिवः । (उषे नाटयन्नात्मगतम्)—

दीर्घालीढानितेन्दुश्वरधनुर्विख्यातविक्रान्तिना

काकुत्स्थेन कृतो विदेहनृपतिः पूर्णप्रतिज्ञाभरः ।

पश्यामस्य सुहृद्गह्वान्नवनवोन्मीलद्विवाहोत्सवा-

नैऋत्किषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्माकमद्याशिषः ॥५७॥

श्रीकल । (वैलक्ष्य रोषाभ्यां ख्यमानः (त)) । भोः सीरध्वज !

(ढ) वाचिकमन्दशवाक्, “मन्दशवाक् वाचिकं श्वात्” इत्यमरः ।

(ण) निःसृष्टार्थः स्वयमूढापीडनमर्थः दूतविशेषः, तथा चोक्त दर्पणे—
“उभयोर्भावंमुद्रोश्च स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लेष्मं कुरुते चाप्ये निःसृष्टार्थस्तु स
स्युतः ॥” इति ।

दीर्घालीढानिति—दीर्घालीढया भुजविलासिन, यथा—दीर्घां बाहुभ्यां, लीलया
क्रीडाकलेन, श्वरहेतुवैलक्ष्येः, दलितं भयं, यत् इन्दुश्वरस्य उरस्य, धनुः तेन
विख्याता विशिष्येण प्रकटिता, विक्रान्तिः पराक्रमः यस्य तथाभूतेन, काकुत्स्थेन
रामेण, विदेहनृपतिर्जनकः, पूर्णः सफल इत्यर्थः, प्रतिज्ञाभरः यच्च तादृशः सफल-
प्रतिज्ञाभार इत्यर्थः, कृतः विहितः, च किञ्च, अद्य इदानीं, सुहृदा मिवाद्यान्,
ऐल्लान्नाया मैथिलानाञ्चेति भावः, गृहान् नवं नवं प्रत्यङ् नूतनं यथा तथा, उन्मीलन्
प्रस्फुरन्, विवाहोत्सवः येषु तथाभूतान्, पश्यामः, ऐल्लान्केषु ऐल्लान्कवंशोयेषु च,
मैथिलेषु मिथिलाराजवंशोयेषु च, अस्माकम् आशिषः आशोर्वादाः, फलन्ति
सफला भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(त) वैलक्ष्य-रोषाभ्यां वैलक्ष्य रावणमपहाय रामे सीताप्रदानकोर्तव्येन
प्रकीर्यमानतात् ख्यजितभावः, रोषः तादृशत्वान्नः कोपस्य ताभ्याम् । ख्यमानः
मन्दं वदन् ।

पुरुषप्रकर्षाधाने हि विद्यावृद्धसंयोगाद्बहिरङ्गानि वयांसि ;
 (य) यदनया प्रहोणलब्धकन्यया यौनसम्बन्धोपस्थितं (द)
 पुलस्त्यकुलमुपेक्षमाणो वर्षीयानपि कोमलप्रज्ञः (ध) षसि ।
 (सुनिर्वात) । कौशिक ! नाद्यापि किञ्चिदतिक्रामति (न) ।
 तवापि लङ्कापतौ ताडकावधापराधमपमार्ष्टुमयमेवावसरः (प) ।
 (कौशिकस्तवापञ्चा नाटयति) ।

जनकः । भगवन् ! एहि ; स्वयमुपेत्य रामभद्रवदनचन्द्र-
 चन्द्रिकाप्रवाहेण निर्वापयामि (फ) तावदल्लोकधनुर्धरसङ्घ-
 प्रार्थ्यमानमैथिल्लोकदर्थितम् (ब) आत्मानम् । न हि मिहिर-

(य) पुरुषेति ।—पुरुषस्य प्रकर्षः उत्कर्षः, श्रेष्ठता इत्यर्थः, तस्य आधाने
 सन्पादने, प्रतिपादने इत्यर्थः । हि-प्रत्ययःवधारणार्थः । विद्यावृद्धेति ।—विद्यया
 ज्ञानेन, वृद्धः प्रवीणः, तस्ययोगात् तस्यसम्बन्धान्, यथे पक्षमी ; विद्यावृद्धसम्बन्ध-
 उपेक्षेत्यर्थः, वयांसि वधीवाङ्म्यानि, बाह्यैकानोति यावत्, बहिरङ्गानि वाङ्म्यानि,
 पृथग्भूतानोत्यर्थः, दुर्बलानोति भावः, वधीवृद्धत्वेऽपि तव विद्यावृद्धत्वाभावात् पुरुष-
 प्रकर्षज्ञानं नास्तीति भावः ।

(द) प्रहोणलब्धकन्यया प्रहोणं हलपठतिः तव, यदा—प्रहोणेन हीनोपायेन,
 लाङ्गलक्षणेणकपनिन्द्यापादनेत्यर्थः, लब्धया कन्यया अशोनिनयेति यावत्, यदा—
 प्रहोणा भूमौ लब्धत्वेन माता-पितृविहीना, लब्धा कन्या तथा, पितृपरिचर्याविहीनत्वात्
 निन्दनीयया इति भावः । यौनसम्बन्धेन विवाहार्थितया, उपस्थितं स्वयमागतमित्यर्थः ।

(ध) उपेक्षमाणः अनादिशमाणः । वर्षीयानपि अतिवृद्धोऽपि । कोमलप्रज्ञः
 [अदुबुद्धिः, अल्पज्ञ इति यावत्, निर्बोध इति भावः ।

(न) न अतिक्रामति न अतिवर्त्तते, समयो न अतिक्रान्त इत्यर्थः, इदानीमपि
 परिणयो न सन्देह इति भावः ।

(प) अपमार्ष्टुं आलक्षितम् । अवसरः समयः, अस्तीति शेषः, रामाय सौता-
 मदेत्या रावणाय पर्णं दातुं यत्रः क्रियतां, तथा सति रावणस्य ताडकावधापराधं
 चमिष्यते इति भावः ।

(फ) रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य वदनमेव चन्द्रः तस्य चन्द्रिकाप्रवाहेण ज्योत्स्ना-
 चारया । निर्वापयामि शीतलयामि ।

(ब) अल्लोकेति ।—अल्लोकधनुर्धराणां वधाधनुषतान्, अल्लं धनुर्धरारद- इति

मरीचिनिचयपचेलिमस्य (भ) तुहिनकरविम्बसंवादादपरोऽपि
 ऋद्धिदग्दहारः केरवाकरस्य (म) ।

(इत्यन्वाह परिश्रानतः) ।

शौचकः । (वक्षेदमावासे) । हा तपस्विनि (य) सीते ?
 ह्यताऽसि । शौचस्त्वप्रार्थिताऽपि विचार्यसे—

त्रिभुवनविजयश्रियः सपत्नीं

जनयतु को भवतीमनात्मतन्त्राम् ? ।

स्वजनमपि न ते निरूपयामः

कमपि विपाद्य भुवं विनिर्मताऽसि ॥ ५८ ॥

(शरोपं जनकं प्रति) । शौरध्वज !—

पौराणोभिरनेकविक्रमकथागाथाभिरर्थापिता-

स्ते वीरस्य जयन्ति राक्षसपतेर्दाःस्तश्वदम्बोलयः ।

इयाऽस्मिन्मानवतानित्यर्थः, स इत्येव प्रार्थनामया याच्यमानया, मेवित्या सीतया
 देतुभूतया, कदार्यत विरक्तोक्तम् ।

(भ) निरुद्धिरिति ।—निरुद्धरस्य सूर्यस्य, मरीचीनां मयूखानां, निचयः समूहः,
 तेन पचेलिमस्य पच्यमानस्य, सत्पच्यमानस्येत्यर्थः ।

(न) तुहिनिति ।—तुहिनकरचन्द्रः, तस्य विम्बं मण्डलं, करणमिति भावः, तस्य
 संवादात् सम्बर्थात्, संस्पर्शादिति यावत् । अगदहारः चिञ्चित्कः, "रोगहार्थ्यगदहारी
 भिषग्बैद्यौ चिञ्चित्कौ" इत्यमरः । केरवाकरस्य कुमुदसङ्घातस्य ।

(य) तपस्विनि ! वरासि ! अनुकल्पनीये ! इति यावत् ।

त्रिभुवनमिति ।—कः जनः, अनात्मतन्त्रां पराधीनां, भवतीं त्रिभुवनविजयश्रियः
 त्रिस्तोकोविजयसङ्घाताः, सपत्नीं जनयतु ? शरीतु ? ते तव, कमपि स्वजनमपि
 च्छान्तोऽजनमपि, न निरूपयामः न पश्यामः, यत्के हितं चिन्तयेदिति भावः, यतः
 भुवं विपाद्य विदास्ये, विभिद्य इत्यर्थः, विनिर्मता असि प्रादुर्भूताऽस्येत्यर्थः, अतस्ते
 नाता विवादीनामभावात् स्वजनसम्बन्धो नास्ति, येन पानापात्राविवेकः क्लिबते इति
 भावः । पुष्टिताया इत्यम ॥ ५८ ॥

पौराणोभिरिति ।—पौराणोभिः पुरातनोभिः, अनेकाभिः विक्रमकथानामाभिः
 कुराकुरमस्यकथावस्तुभिः, कथादिभिः, प्रामाण्योक्त्याः, स्वाख्याता इति यावत्, ते

यानुत्प्रेक्ष्य विशोषयन्मदमयं मैरेयमैरावणो

भूषास्रग्भिरभूदमात्स्यमधुपत्रेषौषु साधारणः ॥ ५८ ॥

तेषु च सस्र—

इथा सज्जनसम्बन्ध-सत्कारिणासि वक्षितः ।

पौलस्त्यहस्तवर्त्तिन्या सौतया तु भविष्यते ॥ ६० ॥

(साक्षेपं (र) च नेपथ्याभिसुखनवलोक्त्य) ।

समन्तादुत्तलैः सुरसङ्घचरोचामरमरु-

त्तरङ्गैरुन्मीलद्भुजपरिघसौरभ्यशुचिना ।

स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनभुजा चेतसि कृता-

मरे राम ! त्वं मा जनकपतिपुत्रौमुपयथाः ॥ ६१ ॥

प्रतिष्ठाः, वीरस्य शूरस्य, राजस्यपतेः रावणस्य, द्योःसम्पदभोजनः सन्धसदृशसदृश-
वशाच्च, जगन्नि सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते, ऐरावणः इन्द्रस्यसौ ऐरावतः, यान् द्योःसम्प-
दभोजनं, उत्प्रेक्ष्य इथा, मदमयं नर्बनयं, मैरेयं मदवारि, विशोषयन् मूषास्रग्भिः
चक्षुहारभूतपुष्पमाखाभिः, अमात्स्यमधुपत्रेषौषु सङ्घचरजनरसमृष्टेषु साधारणः सामान्यः,
नर्बनययान् अवरनजसदृश इति यावत्, चभुत, इतानपि कौर्ता रावणो वापुवत्वेन
उरिष्यतीति भावः । आर्द्रमविकीर्णितं इतम ॥ ५८ ॥

उच्यते ।—इथा निरर्थकेनेति यावत्, सज्जनेः साधुजनैः, सम्बन्धः संश्लेषः, तेन
सत्कारः पूजा, जनकः सत्यप्रतिज्ञ इत्येवंरूपा प्रशंसा इति भावः तेन, इथा—सज्जनेन
भुवनविस्तृतकौर्तना रावणेन, यः सम्बन्धः सम्पर्कः, तेन, यः सत्कारः समादरः,
त्रिभुवनेश्वोररावणस्यपुत्रो जनक इति सम्मानना इति भावः तेन, इथा वक्षितः
प्रतारितः, वक्षि, तु वक्षिषु, सौतया, चण्डको इत्यस्याऽपीति भावः, पौलस्त्यस्य रावणस्य,
हस्तवर्त्तिन्या हस्तमत्तया, भविष्यते, रावण एतां उरिष्यन्तेवेति भावः । चनुत्पु
इतम् ॥ ६० ॥

(र) साक्षेपं कतिरस्मादरम् ।

जनकस्य इति ।—चरे राम ! उत्तलैः महानि, चतिप्रउरैरिच्छकैः, सुरसङ्घचरोर्वा
देवाङ्गनामां, रावणस्युत्तलानामिति भावः, चानरनक्षत्रां चाल्ज्जननपवनामां, तन्त्रैः
इथाचैरिति यावत्, जनकान् चतुर्दिशु, सन्मीलत् प्रसरत्, इत् मुनवर्षिणां
वापुवपार्गनामां, वीरस्य वीरस्य, तेन वक्षिः वीरमनामिच्छकैः तेन, त्रिभुवनभुजा

(सविमशमात्मगतम्) । अहो ! गम्भीरम् (ज) इदमुपस्थितं वस्तु ;
तन्मन्त्रिणं माख्यवन्तमेव पुरस्कृत्य लङ्केश्वरस्य निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति पिनाक्षभङ्गो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माख्यवान्) ।

माख्यवान् । (जन्ममाख्यसप्तमो परिचयः) । अये ! विभातेव
विभावरी । तथा हि—

स्तोकीन्निद्रनिदाघदौघितिमहस्तन्द्रालुचन्द्रातपा-
स्तायन्ते ककुभो रथाङ्गगृह्णिणीगार्हस्थ्यगर्हाभितः ।
अद्यापि स्वकुलायशाग्निशिरसि स्थित्वा रुवन्तो मुहु-
स्तूष्णीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूथस्वरान् ॥ १ ॥

त्रिस्तोकीन्निद्रेण, पीलस्येन राघवेन, स्वयम आत्मना, चेतसि मनसि, कृतां भाव्यांत्वेन
सहस्रितानिर्घथे, जनकपतिपुत्रो मेघिनी, त्वं ना उपयथाः न परिचय, तथा कृते
तत्र विपत्तिरनिवार्येति भावः । “उपयतो विवाहे” इत्यात्मनेपदम् । शिखरिणी
कृतम् ॥ ६१ ॥

(ज) गम्भीरम् अतिमहदित्यर्थः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनर्घराघवतृतीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

सोकेति ।—सोकेन अल्पशः, उन्निद्रं प्रबुद्धं, प्रसृतमित्यर्थः, यत् निदाघदौघिति-
महः निदाघदौघितेः उन्निद्ररचस्य, सूर्येस्त्वर्थः, महः तेजः, तेन तन्द्रास्यः
निद्रास्यः, निष्प्रभा इति यावत्, चन्द्रातपासन्दरश्मयः वासु तथोक्ताः, “चातपो
रश्मिनामे च सूर्यरश्मो च दृश्यते” इति शरणिः ; रथाङ्गगृह्णिणीं चक्रवाकीर्णं,
वार्धस्यै संघारे, वा गर्हा निन्दा, रात्रिभिरहजनितेति भावः, तस्मा भितः अप-

अपि च—

प्राचीं वासकसञ्जिक्कामुपगते भानौ दिशं वक्ष्मि

पश्येता रुचयः पतङ्गदृषदामग्नेयनाडिन्धमाः ।

लोकस्य क्षणदानिरङ्कुशरसौ सन्भोग-निद्रागमौ

लोकस्तोम-कुमुदतीविपिनयोर्निक्षेपमातन्वते ॥ २ ॥

(सर्वतो निरूप्य) । इन्त ! समन्तादामोदमानपौरसन्भोगमयौ (क)
स्वस्त्रियं दशग्रौवभुजागेलापरिपालिता (ख) राजधानी—

नोदिक्काः, सूर्योदये पुनः सङ्क्रमादिति भावः, ककुभः दिशः, “दिशसु ककुभः काष्ठाः” इत्यमरः ; तायन्ते विस्तृता भवन्ति, क्रमशः प्रकाशन्ते इति यावत्, अद्यापि इदानी-
मपि, बलिभुजः काष्ठाः, “काके तु करटारिष्ट... बलिभुग्वायसा अपि” इत्यमरः ;
खकुष्ठायाः निजनीचम्, आत्मनी वासस्थानमित्यर्थः, “कुष्ठायो गौडमस्त्रियाम्” इत्यमरः ;
व आखी उच्यते, तस्य शिरसि अयशाखाया, स्थित्वा मुहु पुनः पुनः, रुचयः क्रन्दं
कुर्वन्त, पुनश्च भोताः सन्तः तूथौ भौत, स्थित्वेति शेषः, मूकौभूयत्यर्थः, स्वधूयस्त्रान्
स्वर्गोत्थरवान्, प्रत्यभिजानते पूर्वांशुभूतान् स्मरन्ति, श्रोतु सार्वाङ्गताः प्रतीचन्ते इति
भावः । श दर्शविक्रीकृतं उक्तम् ॥ १ ॥

प्राचीमिति ।—दिशा वक्ष्मि प्रिये, मर्चरि इति यावत्, भानौ सूर्ये, वासक-
सञ्जिक्का “कुरुते मण्डमं यक्षाः सञ्जिते वासवेश्मनि । सा तु वासकसञ्जा क्वात्
विदितप्रियसङ्क्रमा ॥” इत्युक्तलक्षणां, प्राचीं पूर्वा दिशम्, उपगते प्राप्ते सति, “वासक-
सञ्जिक्काम्” इत्यत्र “वासवदोक्षिताम्” इति पाठे—वासवेन इन्द्रेण, दौक्षितां स्त्रीकृतां,
पालितामिति यावत्, “दौधा स्त्रीकार आदेशे” इति विश्वः ; पतङ्गदृषदां सूर्यकान्तीष-
ष्ठानाम्, आग्नेयनाडोन्धमाः आग्नेयनाडौ सूर्यांतपप्रतिफलनीपायभूतमार्गावशेषमित्यर्थः,
वमन्ति अग्निमयुक्ता कुर्वन्तीति तथोक्ताः, एताः निःसरन्त्यः, रुचयः मधूखा, लोकस्य
जनसः, जगदादिनी जनस्य इत्यर्थः, क्षणदाया रजन्त्या, निरङ्कुशः निरर्गलः, रसः श्लाघः
कथोः तद्याभूती, सन्भोग-निद्रागमौ रमण-स्वापी, लोकानां चक्रवाक्यां, लोमः
समूहः, कुमुदतीविपिनं कैरववनं तथोः, निक्षेपं त्याज्य, लोकस्तोमं सन्भोग मिष्टुनभारं,
कुमुदतीविपिने निद्रागमं सङ्कीचमिति यावत्, आतन्वते विस्तारयन्ति, पश्य वाक्साधेः
कर्मोत्त बोध्यम् । शार्दूलविक्रीकृतं उक्तम् ॥ २ ॥

(क) आनोदिति ।—आनोदमानानां दृश्यतमित्यर्थः, पौराणां पुरवासिणां, सन्भोत-
लक्ष्मी सुखभोगिनि वा ।

इतः पौरस्त्यायां ककुभि विवृणोति क्रमदक्ष-
त्तमिस्रामर्माणं किरणकलिकामम्बरमणिः ।

इतो निष्क्रामन्ती नवरतिगुरोः प्रोच्छति बधूः
स्वकस्तूरोपत्राङ्गुरमकरिकामुद्रितसुरः ॥ १ ॥

अपि च—

अयं मृदुसृष्टालिनीवनविलासमैहासिक-
स्त्रिणां वितपते पतिः सपदि दृश्यमाना निजाः ।
स्तनो पुलकयन्ति चोत्पलदृशां प्रियोरःस्थले
विपर्ययितवृत्तयो सुसृष्टपङ्कपत्राङ्गुराः ॥ ३ ॥

(ख) दम्बणीवेति ।—दम्बणीवस्य रावणस्य, भुजा एव चर्मणाः परिचाः, तानिः
परिवाहिता सुरचिता ।

इत इति ।—इतः अर्था, पौरस्त्यायां प्राच्या, ककुभि दिशि, चम्बरमणिः सूर्यः,
क्रमैव क्रमेः क्रमैरित्यर्थः, दक्षत् विदीर्यमाणं, तमिस्रायास्तानस्वा रजसाः, “तमिस्रा
तानसो रातिः” इत्यमरः ; मर्म जीवस्थानम्, अतिलक्ष्यमिति भावः यथा
तथाभूता, किरणकलिकां मथुस्त्राङ्गुरम्, अमिनवनिःसृतकिरणमित्यर्थः, विवृणोति
प्रकटयति ; इतः अस्मिन् प्रदेशे, अस्मात् प्रदेशात् वा, निष्क्रामन्ती निर्गच्छन्ती,
प्रवृत्तमृदादिति भावः, बधूः नवीता भार्या, नवरतिगुरोः नवस्य नवीनस्य, रतिगुरोः
सुरताचार्यस्य, मर्तुरित्यर्थः, स्वकस्तूरोपत्राङ्गुरमकरिकया निजस्यमदरचितपत्राङ्गुररूप-
मकराकृत्या, स्तनदेशे विरचितमकराकृतितिलकविशेषेण इत्यर्थः, मुद्रितं चिह्नितं,
अङ्कितमिति यावत्, उरः बन्धुःस्वर्गं, प्रोच्छति मार्जयति, तत्रिङ्गरहितं करोतीत्यर्थः,
तस्य गुर्वादिस्तनोपे लक्ष्मीविप्लवक्षेत्रेण लज्जा सा भूदिति हेतोरिति भावः ; यदा—
नवरतिगुरोरिति पद्यम्यन्तं परं, ततश्च नवरतिगुरोः आरात्, तत्सङ्गादादिति यावत्,
निष्क्रामन्ती तादृशम् उरः, स्वकीयमिति शेषः, प्रोच्छति, उरसि तत्रिङ्गल्य आरक्तत-
त्वेन स्वभावकादीनां तज्ज्ञानं सा भूदित्याश्रयेनेति भावः । अस्मिन्निधौ इत्यम् ॥ ३ ॥

अयमिति ।—मृदु कोमल, सत अचालिनीवन् पञ्चनीवनं, तस्य विलासः विलासः,
तस्य वैचालिकः केलिकारः, विदूषक इति यावत्, “वैचालिकः केलिकारः प्रहारी च
विदूषकः” इति मरतः ; अयं त्रिणां पतिः सूर्यः, वितपते प्रकाशमाप्नोतीति यावत्,
सपदि दृश्यतीति यावत्, उत्पलदृशां लसन्नाशोभां, प्रियोरःस्थले मिस्रमणिः, दृश्यमानाः

इतश्च—

प्रियवमतेरपयान्त्यो मिथः करस्वितकरास्वजन्मानः ।

करजव्रणविरलस्तनपुलकमसूः किमपि विवदन्ते ॥ ५ ॥

(अन्वयस्य दृश) । इतो रम्यतरं वर्त्तते—

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहमवृत्तं सहचरी-

र्नवोढा न व्रीडामुकुलितमुखीयं सुखयति ।

लिंगन्तोनां पत्राङ्गुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-

स्वमत्कारो गूढं करजपदमासां कथयति ॥ ६ ॥

विपर्ययिता विपर्यय प्राप्ता, व्रत्तिः स्थितिर्येषा तादृशाः, पुरुषाधिने हि स्त्रीणामधो-
मुखतया प्रियतमवचसि वाम-दक्षिणस्नयोर्वैपरीत्येन पत्रावलीनां सङ्गमणादिति,
नायिकावन्दोदेशात् नायकवचसि मुदास्वरवत् (भोहर) प्रतिबोधाभावेन सङ्गमिता
इति वा भावः, निजाः स्वकीयाः, घुसृणपङ्कपत्राङ्गुराः घृष्टकृद्भविरचितपत्रावल्याः,
सर्गा पुलकयन्ति रोमाञ्चितो कुर्वन्ति, सम्भोगस्मरणानि भावः । पृथ्वीवृत्त—“ज-सौ
ज-स य-सा वसुधैवविभक्त्यं पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

प्रियवसतेरिति ।—प्रियवसते कान्तवेश्मनः, भर्तुः कारस्य वा गृह्णादित्यर्थः,
“वसतो रात्रिवेश्मनो,” इत्यमरः, अपयान्त्य' निगीञ्चन्त्य, अमु नाय्यं, करस्वितानि
मिलितानि, करा इस्ता एव, अस्वुजन्मानि पद्मानि यामा तथाभुताः, परस्परं गृह्णीत-
पाणिकमलाः सत्यः इत्यर्थः, करजव्रणं नखच्छतेन ह्येवना, “करजं स्यात् व्याघ्रनखे
करज्ज नखयो. पुमान्” इति मेदिनी, विरलम् अल्पाल्पम्, अल्पतया दृश्यमान-
मित्यर्थ, स्नयोः पुलकं रोमाञ्चः यत्र तत् यथा तथा, मिथः परस्पर, विवदन्ते
कलहायन्ते, आचित् वदति तत्र स्नयोरेतावत् नखच्छतं यत् सम्भोगस्मरणं
पुलकमपि अल्पं दृश्यते, अन्या वदति नैव सुप्त, तवैवेतादृक् दृश्यते इत्येवं कलहं
कुर्वन्तीत्यर्थः । सामान्यनायिकावर्णनमिदम् । आर्यां वृत्तं—“यस्याः प्रथमे पादे
द्वादश मात्राक्षया तृतीयोऽपि । अष्टादश द्वितीयं पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥”
इति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

प्रभाते इति ।—व्रीडया लज्जया, मुकुलितं मुदितम्, अविकशितमित्यर्थः,
नतमिति यावत्, मुखं यस्याः तादृशी, इधं नवोढा नवपरिणीता, वधूरिति शेषः, प्रभाते
भात, काञ्च, अनुरहसवृत्तं रघोवृत्तं रावकाञ्चोपगोपनीयविषयम्, अमु लल्योक्तव्येत्यर्थः,

(महत्तमगुध्याय) । अहो ! यतः प्रभृति वैदेहौवरणाय प्रहितेन पुरोधसा कथ्यमानं ककुत्स्थकुलकुमारस्य मानुष्यकृति-शयम् (ग) अमृणवं, ततः प्रभृति कष्टं दशामनुभवामि । तथा हि—

तत्तादृशं कथमुदेति मनुष्यलोके

तेजोऽद्भुतम् ? निरभिसन्धि न तावदेतत् ।

तान्येव चास्य चरितानि दशाननस्य

धिक ! चिन्तया रजनिरक्षिषु नः प्रभाति ॥ ७ ॥

अपि च—

श्रुत्वा दुःश्रवमद्भुतञ्च मिथिलावृत्तान्तमन्तःपत-

च्चिन्ताऽपक्लवमावाहृत्यवदनत्वग्विप्रकोणस्मितः ।

सुरतादिव्यापारं विषयोक्त्येति यावत्, पृच्छन्तोः जिज्ञासमानाः, सङ्चरोः वयस्थाः, न सुखयति न पीषयति, रङ्गव्याख्यानिररुणेति भावः, तु किन्तु, अत्याः बध्वाः, कृषयोः स्तनयोः, अमत्कार वैश्वाम्, अग्निश सततं, पुनः पुनरिति यावत्, पत्राङ्कुरं सुदपवलेखा, लिखितोना रचयन्तोना, कुर्वन्तीनामित्यर्थः, आसां सङ्चरोणा, गूढ अपकटमित्यर्थः, करजपद नखचिह्न, नखचतमित्यर्थः, कथयति ज्ञापयतीत्यर्थः, रङ्गोवृत्तमिति शेषः, खञ्जाधशात् अकथितेऽपि रङ्गोवृत्ते स्तनयोः पत्राबलीरचनसमये तासां गूढनखचत-दर्शनात् तज्ज्ञानमभूदिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ग) मानुष्यकृतिशयम् अमानुषचारतप्रकर्षमिति यावत् ।

तदिति ।—मनुष्यलोके नरलोके, तत् सर्वत्र वि श्रुतं, तादृशं ताडकावधादिदृपम्, अद्भुतम् आश्चर्यं, तेजः ज्योतिः, ज्योतिर्मयं रामरूप वस्तु इति भावः, कथम् उदति ? उदय प्राप्नोति ? एतत् तावत् न निरभिसन्धि न निरभिसन्धि, अस्य कोऽपि अभिसन्धि-रस्तीति भावः, अस्य दशाननस्य तानि लीकाविव्याप्तानि, चरितानि वृत्तानि, विभुवन-विजयादीनि इति भावः, धिक् एव निन्दाम्येव, "धिङ्निर्मस्यं निन्द्योः" इत्यमरः ; वैदेह्या दृष्टान्तरजनितारमाननासङ्गनादिति भावः, चिन्तया एतादृशव्यकरणेन, नः अस्माकम्, अक्षिषु नेत्रेषु, रजनिः राविः, प्रभाति प्रकषेण दीप्यते, सततमन्वकारं पश्यामीति भावः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

हेलाऽऽकृष्टसुरावरोधरमणोसोमन्तसन्तानक-

स्रग्वासोज्ज्वलपाणिरप्यवति मां वत्सो न लङ्घेखरः ॥ ८ ॥

(विश्वम्भ आवाशे) । अहह ! दारुण्यम् (घ) अस्माकं चिर-
जीविता—

प्रोते विधातरि पुरा परिभूय मर्त्यान्

वत्रेऽन्यतो यदभयं स भवानहंयुः ।

तन्मर्मणि स्पृशति मामतिमात्रमद्य

हा वत्स ! शान्तमथवा दशकन्धरोऽसि ॥ ९ ॥

श्रुत्विति ।—दुःशवं श्रातुमशक्यं, श्रवणपोडाकारमित्यर्थः, अहृतं विस्मयजनकं, निषिलाडतान्कं श्रुत्वा आकर्ष्य, अन्तःपतन्ती अन्तर्मनसि, पतन्ती आभिर्भवन्ती, या चित्ता तस्याः अपङ्गवेन गोपनेन, सावदित्यानि आकारगुणिसदित्यानि, याणि वदन्तानि मुखानि, दशसङ्क्रान्तीति भावः, तेषां त्वचि अर्भचि, उपरिभागे इति भावः, विप्रकीर्णं विस्मृतं, स्मितं मन्दहासः यस्त्व तच्चाभूतः, लोकेषु निश्चितभावप्रदर्शनार्थं सहास्यवदनः इत्यर्थः, वत्सः स्नेहास्पदः, लङ्घेखरः रावणः, हेलया अनायासेन, आकृष्टानाम् आनीतानां, हतानामिति यावत्, सुरावरोधरमणोना देवान्तःपुरिकाणां, सोमन्तेषु विन्ध्यकेशेषु, याः सन्तानकस्रगः, देवतद्विशेषपुण्यमालाः, तासां वासेन सौरभेषु, लज्जलः सुरभोजित इति यावत्, पाणिर्यञ्च तच्चाभूतोऽपि, पाणिना तासां केशाकर्षणादिति भावः, मां न अवति प्रोषाति, तर्पयतीत्यर्थः, तदर्थक-अवधातोः रूपमिदम्, यदा—अवति पालयति, न निर्भयं करोतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित इति ॥ ८ ॥

(घ) दारुणा अतिक्रोधकरोति यावत्, स्वल्पजीवने एतादृशं दुःखं न स्यादिति भावः ।

प्रोते इति ।—स पुरा तपश्चरन्, मवान् अहंयुः अहङ्कारवान् सन्, पुरा प्राक्, विधातरि ब्रह्मणि, प्रोते सन्तुष्टे सति, तपसेति शेषः, मर्त्यान् मानवान्, परिभूय अनादृत्य, तुच्छीकृत्येति यावत्, अन्यतः मनुष्यव्यतिरिक्तेभ्य इत्यर्थः, यत् अभयं भयाभावं, वत्र उतवान्, प्रार्थितवानित्यर्थः, अद्य तत् वरय, माम् अतिमात्रम् अतिशयेन, मर्मणि मर्मस्थाने, स्पृशति मम मर्मं पीडयतीति यावत्, हा वत्स ! अथवा शान्तम् अमङ्गलं दूरीभवत्विति भावः, त्वं दशकन्धरः दशधोवः, असि भवसि, एककन्धरो रामः त्वया दशकन्धरीणावश्यं हनियते इति शङ्केषु नास्तीति भावः । वसन्तिलकं इति ॥ ९ ॥

(सविमर्शम् (ड)) । अहो ! मैथिलनृपतेरकार्यैन्नता (च)—

विश्वामित्रवशीकृते हृदि वयं मा भूम सम्बन्धिन-
स्ते दृष्टा न कथं पुराणमुनयो मान्याः पुलस्त्यादयः ? ।
जामाताऽपि महेन्द्रमौलवलभोपर्यङ्करत्नाङ्कुर-
ज्योत्स्नापुष्टनखेन्दुदौर्धितरय नापेक्षितो रावणः !! ॥१०॥

(पुरोऽवलाक्य) । कथं मिथिलाचरितानि चरितुम् (छ) अनु-
प्रहिता चिरयति वत्सा शूर्पणखा ?

(प्रविश्य शूर्पणखा) ।

शूर्पणखा । (सङ्घर्षम्) । अम्महे ! सोम्यसुन्दरविआहणेवच्छ-

(ड) सविमर्शे सवितर्कम् ।

(च) अकार्यैन्नता कार्यानिभिन्नता, अविवेकिता इत्यर्थः ।

विश्वामित्रेति ।—विश्वामित्रेण वशीकृते आयस्योक्तते, हृदि चित्ते, तवेति शेषः,
वयं सम्बन्धिनः सम्पत्कोटां, यौनसम्बन्धयोग्याः इत्यर्थः, मा भूम न भवान्, किन्तु ते
प्रसिद्धाः, मान्याः पूजार्हाः, पुराणमुनयः प्राचीन-ऋषयः, ब्रह्मणो मनसः प्राक् उत्पन्न-
त्वादिति भावः, पुलस्त्यादयः पुलस्त्यप्रभृतयः, रावणपूर्वपुरुषा इति भावः, कथं न
दृष्टाः ? न गण्यताः ? विश्वामित्रादपि श्रेष्ठानां पुलस्त्यादीनां कुलजो रावण-
स्तथा अवश्यमेव वरचोद्य इति भावः, अयं रावणः महन्द्रस्य देवराजस्य, मौलिरिव
शिर एव, किरौटमेव वा, “सूडा किरौटं केशाश्च संयताः मोलयस्त्रयः” इत्यमरः ;
वलभो प्रासादोपरिगृह, “शुद्धान्ते वलभो चन्द्र-शाली सौधोर्ध्वेवैश्रमणि” इति रमसः ;
तदेव पर्यङ्कः खट्वा, यदा—मौलिरिव वलभोपर्यङ्कः वलभोऽप्यखट्वा इत्यर्थः,
तत्र ये रत्नाङ्कुराः मणिप्ररोहाः, सुद्राकृतिमणिसमूहा इत्यर्थः, तेषां ज्योत्स्नाभिः
किरपैरित्यर्थः, पुष्टाः वृद्धि मोताः, नखेन्दूनां मखचन्द्राणां, दौर्धितयः किरण्याः
यस्य तादृशः, देवेन्द्रमस्तकचम्बितचरण इति यावत्, जामाता अपि न अपेक्षितः ?
न प्रतीक्षितः ? स्पृहणीयजामातत्वेन न गणितः ? इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १० ॥

(छ) चरितुं पर्यवेक्षितुमिति यावत् ।

लच्छौविच्छरिदकांतिपवभाराइं (ज) रहुउलकुमाराणं
मुहपुंडरौभाइं पेक्वंतो जुउच्छिदेणावि माभ्रामाणुसौ-
भावेण (भ्र) किदत्यीकिदम्हि । अम्नो ! सा तारिसी गुणाणं
पकिदी, (ज) जा विपक्वहृत्पडिदावि (ट) सुहावेदि । *

माख्यवान् । (इहा सखेहम्) । कथं वत्सा शूर्पणखा ? वत्से !
अयमहम् । इत इतो भवती ।

शूर्पणखा । कर्धं इह ज्जेब्ब अट्टालअसिहरपग्गीवे (ठ)
मादामहो । अम्नो ! दुन्निलिट्ठता (ड) दइकज्जाणं, जं
दाणिं पज्जागरकिल्लिंत्तलोअणो पडिक्खणजिंभिअपसारद-
मुहकुहरदिट्ठिअअट्ठिदकाठणकज्जभारो (ट) अस्सो विअ

* अम्नहे । सौम्यसुन्दरविवाहनेपथ्यलक्ष्मीविच्छर्दितकान्तिप्राभारवि रघुकुल-
कुमाराणा मुखपुण्डरीकाणि प्रेक्षमाणा जुगुप्सितेनापि मायामानुषीभावेन क्लृप्ता-
कृताऽपि । अम्नो ! सा तादृशी गुणाना प्रकृतिः, या विपक्वहृत्पतिताऽपि सुखयति ।

(ग) अम्नहे ! आश्चर्यम्, “अम्नो अम्नहे इत पट कुव्यात् स्तोत्रान्तु विस्वये” इति
भरतः । सौम्यति ।—स.स्था प्रियदर्शना, सुन्दरी श्रीमता च, या विवाहनेपथ्यलक्ष्मीः
वैवाहिकपरिच्छदशोभा, तथा विच्छर्दितः विस्फुरितः, कान्तिप्राभारः लाभ्यस्यातिशयः
येषा तथाभूतानि ।

(भ्र) जुगुप्सितेनापि निन्दितेनापि, सुदनीवशानुपवृत्तपधारणान् पृषितेनापि
इति यावत्, मायामानुषीभावेन मायया कपटेन गृह्यते इत्यर्थः, मानुषीभावः
मानुषदृष्टेन ।

(ज) प्रकृतिः स्वभावः ।

(ट) विपक्वति ।—विपक्वस्य शत्रोः, इत्थे पतिताऽपि विपक्वगामिनी अपीत्यर्थः,
अस्माकं शत्रोः सखन्विनी अपीति भावः ।

(ठ) अट्टालकशिखरप्रथीवे अट्टालकस्य प्रासादस्य, शिखरम् उपरिभागः, तस्य
प्रथीवे प्रान्तभागे इति यावत् ।

(ड) दुन्निलिता दुःखसंधोगिता, दुःखदायकता इत्यर्थः, दुरवगाहता इत्यर्थो वा ।

(ट) प्रजागरति ।—प्रजागरणेण प्रकृष्टेन जागरणेन, दुस्निन्तामनितया अनिद्रयेति
भावत्, क्लान्तो आन्ते, क्लान्तरे इत्यर्थः, क्लृप्तिते इत्यर्थो वा, क्षीयने सख तथोक्तः ।

को वि दौसदि । अहवा सामस्या वि गुरुभो (ण)
मंतिभावो, विसेसेण साहसेकरसब्बवसाभस्स चंडचरिदस्स
(त) अहसामिणो रावणस्स । जानामि, (थ) मं ज्जेब्ब पडि-
पालअंतो (द) चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । (सविषादमुप-
स्य) । अज्ज ! वदे । *

माख्यानं । वस्ते ! कल्याणिनी भूयाः । इहास्यताम् ।
अपि भरत-शत्रुघ्नाभ्यां मिथिलामुपस्थितो दशरथः ?

सूर्यखा । (उपविश्य) । अज्ज ! दसरहे आअदे कुमारणं
गोदानमंगले (घ) अ संबुत्ते दाव मए पत्तं मिहिला-
णअरं । ११

* कर्षामहेवाट्टालकशिखरप्रथोवे मातामहः । अन्धो । दुःश्रुतता दग्धकार्याणां,
खटिदाभौ प्रजागरकान्तलोचनः प्रतिक्ष्णजृम्भाप्रसारितमुखकुङ्करदृष्टहृदर्यास्थितकर्ठिन-
कार्यभारोऽग्न इव काऽपि दृश्यते । अथवा सामान्योऽपि गुरुको मान्दभावः, विशेषेण
साहसेकरसव्यवसायस्य अखचरितस्यान्नाक स्वाभिनी रावणस्य । जानामि, मामव
प्रतिपालयस्तिष्ठति । यावदेनमुपसपामि । आर्य्यं । वन्दे ।

+ आर्य्यं । दशरथे आगत कुमारणा नादानमङ्गले च संवृत्ते तावन्मया प्राप्त
मिथिलानगरम् ।

प्रतिक्ष्णोति ।—प्रतिक्ष्णं क्षणे क्षणे, या जृम्भा जृम्भण, मुखव्यादानपूर्वकवायु-
यक्ष्णानन्तरनि.सारणानन्तरः, “हाइ” इति प्रसिद्धा, तथा प्रसारित विवृतोभूत, यत्
मुखकुङ्करं वदन्विवर, तेन दृष्टः हृदर्यास्थितः कर्ठिनः कठोरः, दुर्बलः इति यावत्,
कार्यभारः कर्मबाहुल्यं यस्य तादृशः ।

(ष) गुरुकः गुरुरेव गुरुकः सङ्गानित्यर्थः । स्वार्थे कन् प्रत्ययः ।

(त) साहसेकरसेति ।—साहसे सङ्घसा बलेन क्रियमाणे कर्मणि, एकरसः
एकानानुरागसम्पन्न इत्यर्थः, एकमात्र इत्यर्थो वा, व्यवसायः उद्योगः यस्य तस्माभूतस्य ।
अखचरितस्य उवस्यभावस्य, तीक्ष्णपराक्रमस्य इति भावः ।

(थ) जानामि मन्वे ।

(द) प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाणः ।

(घ) गोदानमङ्गले गोदानरूपं मङ्गलं माङ्गलिककार्यं, क्षत्रियाणां समाप्त-पर

माख्यवान् । (निःशब्द) । अतिप्रकाशोऽयमर्थो (न) यथा
निवृत्तस्वीकरणा (प) जानकीति ।

सूषण्वा । अध इ । *

माख्यवान् । (विस्मय) । अहो ! दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य
कुशिकजन्मनो दुर्नाटकम् (फ)—

यज्ञोपप्लवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-

स्तं चानोय विनोय चायुधविधौ ते जग्निरे राक्षसाः ।

त्रैयचं विदल्य कार्मुकमथ स्त्रीकार्यं सीतामितो

नो विद्मः कुहनाविटेन वटुना किं तेन कारिष्यते ? ॥ ११ ॥

* अथ किम् ।

सिद्धमिति भाव तस्मिन् । केषिन्नु गवा लोम्ना, केशानामित्यर्थः, “गोनाऽऽदित्ये
बलीवर्दे .. । रश्मिदृग्वाणलोलसु ॥” इति केशवः, दान कृदनरूपं सुक्कारकर्म,
तदेव मङ्गलं तस्मिन् । “दी य च्छेदे” इत्यस्मात् भावे अनट्-प्रत्ययः ।

(ग) अर्थः विषयः ।

(प) निवृत्तस्वीकरणा निवृत्त समाप्त, स्वीकरणम् आत्मोकरणं, पञ्चोत्वेन
परिचक्षणमित्यर्थः यस्याः सा तादृशी, समाप्तपरिणयेत्यर्थः । “निवृत्तस्वीकरणा” इत्यत्र
“निवृत्तस्वीकरणा” इति पाठ साधु, निवृत्त सिद्ध, निष्पन्नमित्यर्थः, “सिद्धे निवृत्त-
निष्पन्नौ” इत्यत्र रः, अन्त्यत् समाप्तम् ।

(फ) दुर्नाटकं दुष्टाभिनयः, दुष्टेष्टेति यावत् ।

यज्जेति—यज्ञस्य उपप्लव विघ्नः, तस्य शान्तये निवारणाय, परिणतः ब्रह्मः, राजा
दशरथः, सुतं पुत्रं, राममित्यर्थः, याचितः प्रार्थितः, विश्वामित्रेणेति शेषः, तस्य सुतं
रामम्, चानोय, स्वाश्रममिति शेषः, आयुधविधौ अस्त्रविधाने, विनोय शिष्ययित्वा च,
ते महावीरत्वेन प्रसिद्धाः, राक्षसाः सुवाहुप्रभृतय इति यावत्, जग्निरे निहताः ;
अत्रापि विश्वामित्रेणेति शेषः, अथानन्तरं, त्रैयचं शान्धवं, कार्मुकं धनुः, विदलय्य
भञ्जयित्वा, सीतां स्त्रीकार्यं परिचाय्य, कुहनाविटेन कुहनाया कलकर्मणि, विटः
धूर्तः, तत्राविधेन, बह्वनाचतुरेयेत्यर्थः, तेन वटुना ब्राह्मणेन, शौचिकेनेत्यर्थः, इतः अस्त्रं
खडाया, किं कारिष्यते, रामेणेति शेषः, तन् नो विद्मः न जानोमः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ११ ॥

सुपंचखा । अज्ज ! एब्बं षेदम् । सो मए तस्य बम्हणो
वसिष्ठमहेसिणो वि फुरंतो (व) दिट्ठो । *

माल्यवान् । (विदुषः) । वत्से ! तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि
स्थानिवद्भावेन क्षत्रकार्यं न जहाति (भ) । किञ्च, स्वभावमधुरो-
ऽपि काकुत्स्थवटुरीत्यप्तिकेन क्षात्रेण ब्राह्मण्येन च जन्मना
त्रिजातकादस्मान्मुनेरधीयानोऽधरीणं परिणस्यते (म) ।
तथा हि—

* आर्य ! एवमेतत् । स मया तत्र ब्राह्मणो वशिष्ठमहर्षेरपि स्फुरन् दृष्टः ।

(व) स ब्राह्मणः कौशिक इति यावत् । वशिष्ठमहर्षेरपि वशिष्ठ महर्षि-
मपेक्ष्यापोत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी । स्फुरन् दीव्यमानः ।

(भ) ब्राह्मणादेशः क्षत्रियस्यापि ब्राह्मणत्वेनातिदेशः, ब्रह्मण्ये स्थितिरिति भावः,
स्थानिवद्भावेन स्थानं स्थितिः, प्राकृतधर्मः इत्यर्थः अस्यास्योति स्थानो, स चात्र क्षत्रजातिः,
तेन तुल्य स्थानिवत्, तस्य भावकेन, उक्तञ्च मुग्धवाधे बोपदेवगोस्वामिना “स्थानिवदा-
देशः” इति । अत्र आर्ये क्षत्रियोचितमारणादिरूप, न जहाति न त्यजति ।

(म) स्वभावमधुरः निसर्गमुन्दरः । काकुत्स्थवटुः काकुत्स्थवंशीयब्रह्मचारी, राम
इत्यर्थः । औत्पत्तिकेन उत्पत्तिर्जन्म तस्मिन्निना, क्षात्रेण क्षत्रतेजसेत्यर्थः, ब्राह्मण्येन
ब्रह्मतेजसा च, ततश्च ब्राह्मणेन जन्मना तपोजनितेन ब्राह्मण्यलाभनेति भावः, त्रिजात-
कात् जन्मत्रययोगिनः, अथ च त्रिभिर्जातादिति वाक्पारुष्यमिति बोध्यं, मुनेर्विश्वा-
निवात्, अधीयानः अध्ययनं कुर्वन्, अधरीणं धिक्कृतं, नान्दत यथा तथा इत्यर्थः,
“अधरीणो धिक्कृतः” इति रभसः ; “अधरीणः” इति पाठान्तरम् ; परिणस्यते निन्दत-
रूपेण परिणतो ; भविष्यात्, असत्सङ्गादसद्वैव जायते इति भावः । पुरा श्वशुरस्य
गाधिनृपतेः स्वस्य च पुत्रार्थे जमदग्निमहर्षिर्धर्मं कृतवान् । ततश्च यज्ञीयचरोरिजमंशं
ब्रह्मतेजसा अपरमश क्षत्रतेजसा अभिमन्त्रितमासीत् । तथोच ब्रह्मतेजोऽभिमन्त्रितं
अरुभागं गाधिमहर्षिो अनवधानात् भक्षितवतो । अपरं क्षात्रतेजोऽभिमन्त्रितं तस्मान्वा
रिणुका भक्षितवतो । ततश्च गाधिसुतो विश्वामित्रः ब्राह्मतेजोऽभिमन्त्रितचरोरुत्पन्नत्वात्
आयं ब्राह्मण्यस्य जन्मत एव अस्त्ववान्, पुत्रस्य तपसा ब्राह्मणत्वमित्यस्य त्रिजातकत्वमिति
पुराणवातांऽनानुसन्धेया ।

अविनयभुवामन्नानाना शमाय भवन्नपि
प्रकृतिकुटिलाद्विद्याऽभ्यासः खलत्वविवृद्धये ।

फण्णिभयभृतामस्तूच्छेदक्षमस्तमसामसौ

विषधरफणारत्नालोको भयं तु भृशायते ॥ १२ ॥

भवतु, किमतिक्रान्तोपवर्णनेन (य) । कथं त्विदानीं स्वर्थं
ग्रहीतुमुत्तिष्ठमानो (र) राक्षसपतिः प्रतिकर्त्तव्यः (ल) स्यात् ?

सुपंशखा । अज्ज ! ण क्वु मोट्टिमं परिहरंती (व) अस्सो
उवाओ लक्खीअटि । *

माख्यवान् । वत्से ! मा मैवम् ; महादोषो हि तादृशिन
धर्मविजयिना वीरप्रवालेन परिगृह्यताया वैदेह्याः प्रसङ्गाप-
हारः (श) । पश्य—

* आर्य्य । न खलु भोट्टिमं परिहरतोऽन्य उपाधी कृत्यते ।

अविनयभुवामिति ।—अविनयभुवा दुर्नयजनकानाम्, चौडन्यसम्पादकानामित्यर्थः,
अज्ञानानां शमाय शान्तये, भवन्नपि प्रभवन्नपि, शक्नुवन्नपीत्यर्थः, प्रकृतिकुटिलात्
स्वभावकृतात्, जनादिति शेषः, विद्याऽभ्यासः विद्याशिक्षा, खलत्वस्य दौर्जन्यस्य,
विवृद्धये विश्लेषेण बर्हनाय, भवतीति शेषः, तथा हि, असे विषधरस्य भुजङ्गस्य,
फणारत्नालोकः फण्ण्यस्थितमण्डिप्रभा, फण्णिभयभृता सर्पभोतिजनकाना, तमसाम्
अन्धकाराणाम्, उच्छेदक्षमः विनाशसमर्थः, अस्तु भवतु, तु क्विन्तु, भयं भृशायते
भृशम् अत्यर्थं भवतीत्यर्थः, प्रकृतिसुन्दरस्यापि दुर्जनसङ्घात् दौर्जन्यं जायते इति भावः ।
हरिण्यो वृत्तम् ॥ १२ ॥

(य) अतिक्रान्तोपवर्णनेन अतिक्रान्तस्य अतीतस्य, उपवर्णनेन आलोचनया ।

(र) स्वयमात्मना, ग्रहीतुम् आदातुं, बलाद्भेतुमित्यर्थः, कर्त्तुमिति भावः, सीता-
मिति शेषः । उत्तिष्ठमानः यतमानः ।

(ल) प्रतिकर्त्तव्यः प्रतिविधेयः, निवारणीय इति यावत् ।

(व) भोट्टिमं बलात्कारम् । परिहरतः त्यजतः, रावणस्येति शेषः । “परिहरंती”
इत्यस्य “परिहरन्” इति सस्कृतं साधु, बलात्कारं त्यजन्, बलात्कारं विनैत्यर्थः ।

(श) वीरप्रवालेन वीराङ्कुरेण, बालकवीरेणेति यावत् । प्रसङ्गापहारः बलात्
अपहरणं, महान् दोषो यत्र तादृशः ।

दोःस्तम्भद्वयदर्पडम्बरमिति स्पष्टं न विस्पन्दते

वेदेह्योकरबन्धसूचनमिति प्रस्तौति न व्रीडया ।

इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-

दासं वन्दितमाश्रितं च सहसा भग्नं च तादृग्धनुः ॥ १३ ॥

तैत् कथञ्च तस्मिन्निशाचरनाथमाततायिनम् (घ) अनुजानीमः ?

शर्पणखा । (निःश्वस्य) । जघा णिरुविदं माटामहेण । अम्भो !

कालस्स माहृष्यं, जं दाणि तिहुअणजअलच्छौलोलावंदिअरे

(स) मञ्जाराअरावणे वि एब्ब मंतोअदि । *

* यथा निरूपित मातामहेण । अहो ! कालस्य माहात्म्या, यदिदानीं विभुवन-
जयलक्ष्मोलीलावन्दोकारे मञ्जाराजरावणेऽप्येव मन्त्राते ।

दोःस्तम्भेति ।—दोःस्तम्भयोः बाहुरूपस्तम्भयोः, द्वयस्य यो दर्पः अङ्गुहारः, तस्मात्
डम्बरम् आङ्गुलम्, .स्पष्टंति यावत्, प्रकटितं स्यादिति शेषः, इति, मत्वेति शेषः,
अष्ट स्फुटं यथा तथा, न विस्पन्दते न विकल्पते, न अज्ञो भवतीत्यर्थ, न विकल्पते
इति यावत्, तथा वेदेह्याः सौतायाः, करबन्धः पाणिपीडनं, परिश्रवः इत्यर्थः, तस्य
सूचनं ज्ञापनं, हरशरासने ज्याथीगनं कर्णमिच्छामोति कथने सौतापाणिपङ्कथेच्छा
प्रकटीभवित्यतीति भावः, इति व्रीडया लज्जया, न प्रस्तौति न प्रस्ताव करोतीत्यर्थः,
ज्याथीपणस्य इति भावः, उभयत्र राम इति कर्णपदमुच्यते; इति इत्यम, आलोच्य
विचिष्य, रामस्य विनयादिगुणवर्णनात् भावः, कृतस्मितै, अन्तरीषत् इत्यर्थः, मुनिभिः
शतानन्दादिभिः, आदिष्टेन आज्ञप्तेन, येन रामेण, क्षणात् अत्यल्पकालेनैव, तादृक्
विशालम् अपराजित्य वा, धनुः आत् गृह्येतं, वन्दित नमस्कृतम्, आश्रितं
नामित्तम्, सहसा अकस्मात्, वलात् वा, भयञ्च खण्डितम् । नाव “मुनिभिरा”
इत्यत्र द्वादशोच्चरे यतिभङ्गदोषः, स्वरविहितसन्धेरसङ्गाव एव तस्य दोषत्वेनाभिधानात्,
यदुक्तं कन्दोमध्यां—“कचिच्छन्दस्यान्ते यतिरभिहित्ता पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा शोभां
प्रजति पदमध्ये व्यजति च । पुनस्तैवास्त्री स्वरविहित सन्धिः श्रवति तां यच्च
क्षणं, पुञ्चालतुलमद्विमा मां कुरुचया ॥” इति । शार्दूलविकीर्णितं ७५म ॥ १३ ॥

(घ) आततायिन दारापहारिणम् । तथा च श्रुतिः,—“अग्निदो गरदयेव
अस्त्रपाषाणैर्नापङ्कः । क्षेप दारापहारो च षडते आततायिनः ॥” इति ।

(स) विभुवनेति ।—विभुवनस्य लोकावयवस्य, जयलक्ष्म्याः विजयसम्पदः, लोकावा
लोडया, अवद्विषयेत्यर्थः, वन्दोकार, वलात् बन्धनकर्ता तावन् ।

माख्यवान् । वत्से !—

मुनिरपि गुरुदिव्यास्त्राणां बभूव दिवौकसा-
मजगवधनुभङ्गे तावानहो ! स मञ्जोत्सवः ।
रघुपतिगुणक्रीतामेतामवेहि जगन्नर्थीं
विपरिणमते दीर्जन्यं तु प्रभुत्वमदेन नः ॥ १४ ॥

शुभंखा । को संदेहो, तस्मिं विश्राहमहसवे सख्यं मए
पञ्चकखीकिद । *

माख्यवान् । तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् (ह) । तथा हि,
मिथिला प्रविश्य बलादाकृष्यमाणे कनत्रे कथं तितित्चेत (क)
रघुराजपुत्रः ? तं चोत्तिष्ठमानं पौर जानपद प्रकृतयोऽप्यनु-

* क' सन्देह, तस्मान् विवाहमङ्गीक्यते सर्वे मया प्रत्यक्षोक्तम् ।

मुनिरिति ।—मुनिः विश्वामित्रः, दिव्यानाम अलौकिकानाम्, अस्त्राणां लृप्तवा-
दीना, गुरुः आचार्यः, बभूव, राम दिव्यास्त्रमम्प्राये सुशिक्षितमङ्गरोदिति भावः,
अस्मि । आशयम्, अजगवधनुः पिनाकः, “पिनाकोऽजगव धनुः” इत्यमरः, तस्य
भङ्गे दिवौकसामपि देवानामपि, तावान् अत्यधिक इति यावत्, स अस्माभिर्दृष्ट इत्यर्थः,
मञ्जोत्सव मङ्गल आनन्दः, अभूदिति शेषः, देवधनुर्भङ्गे देवाना क्रोधो दूरेऽस्तु,
प्रत्युत मङ्गीक्यते इति देवा अपि रामपञ्चपातिन इति भावः, अतः एता जगन्नर्थी
दिवीकी, रघुपतेः रामस्य, गुणः श्रीयंदिना, क्रीताम आशयतीकृतान्, अवेहि
जानोहि, 'तु परन्तु, केवलमिति भावः, नः अस्माक, दीर्जन्य खलत्वं, प्रभुत्वमदेन
वधमेव जगत्प्रभव इति गर्वेण, विपरिणमते विपर्यस्यति, वधमेव रामविशेषिण इति
भावः । हरिणी प्रत्तम् ॥ १४ ॥

(ह) तत् तस्मात्, एव रावण्येन बलात् तत्कलत्रहरणं, कृते सतीति शेषः, पञ्च-
खीष्टेति ।—एकस्य एकाकिनः, रावणस्यति भावः, खीष्टेः मृद्वखण्डेः, बहुभिर्जनेः
प्रक्षिप्तैरिति भावः, वधः विनाश, स्यात् ।

(क) कथं तितित्चेत चमेत, नेव चमेतेत्यर्थः ।

तिष्ठेरन्, किमङ्ग ! सस्वन्धिवान्धवाः ? (ख) यथोक्तम्—
“आरण्यः (ग) अग्निरिव दुःसहदुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति,
मण्डलस्य चानुग्राह्यो (घ) भवति” इति ।

रूपेणखा । (दोषंमुणं च निःशुभ्य) । अज्ज ! किं दाणिं जुत्तं ? *

माल्यवान् । शृणु वत्से ! कार्य्यज्ञाऽमि । अस्ति वनौकसां (ङ)
मन्त्री जास्ववान् । स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुसृत्य (च)
श्रमणां नाम सिद्धश्वरीमभ्यर्थितवान्, यथा अस्य बालिनो
हैराज्येन क्षीणा लुब्धापवारिताः प्रकृतयः (छ) किष्किन्ध्यायां

* चार्थ्ये । किमिदानीं युक्तम् ?

(ख) तच्च रामम्, उत्तिष्ठमानं युद्धाय उद्वेगान्तं, रावणेन युध्यमानमिति
यावत् । पीरिति ।—पीराः पुरवासिनः, जानपदाः दृशवासिनः, प्रकृतय प्रधान-
पुरुषाः राजामात्यादयः । अनुतिष्ठेरन् राममनुसरैर्युत्थितः । कि, वक्तव्यमिति
शेषः । अङ्ग । सस्वाधने । सस्वन्धिवान्धवाः सस्वन्नः वेवादिक्कसस्वन्धात् सम्पर्क-
विशिष्टा, बान्धवा, स्वगताः, एते यत् राममनुतिष्ठेरन् तत्र किं व्यक्तव्यम् ?
इति भावः ।

(ग) आरण्यः वन्यः ।

(घ) दुःसहेति ।—दुःसहेन सोढुमशक्तेन, दुःखेन भग-पोडया इत्यर्थः, यः
अमर्षं क्रोधः, तज्ज तदुत्पन्नं, तज्ज प्रतापः, सामर्थ्यविशेष एता यावत्, विक्रमयति
प्रचण्डपराक्रमं प्रदर्शयति, महाविक्रमेण धीक्षयतीति यावत् । मण्डलस्य राजचक्रस्य,
राजसमूहस्येत्यर्थः । अनुग्राह्यः अनुलम्पनीयः, अनुसरणीय इति भावः, दुःखभाक् जन
इति शेषः ।

(ङ) वनौकसा बान्धवाणां ।

(च) मतङ्गिति ।—मत्तङ्गं मुनेः आश्रमं वास्तव्यं वासो यस्याः ताम् । उपसृत्य
उपेत्य ।

(छ) हैराज्येन राजकाय्येन, स्वस्य राज्यं सुपीयस्य च राज्यं तयोर्द्वयोः आत्म-

कुमारसुग्रीवमभिषेच्यमाणाः सामवायिकं रामभद्रमपेक्षन्ते
(ज) ।

शर्पण्णा । (सातङ्गम्) । कथं खत्तिअपोदओ (भ्) बालि-
णिग्गहे वि सहाओ समीहीअदि । तदो तदो ? *

माल्यवान् । ततश्चायोध्यातः (ज) कैकेय्या भरतवात्तांहर-
णाय (ट) प्रेषिता मन्यरा नाम स्थविरदासो (ठ) कठोरतर-
तरणितापवज्रानलज्वालाऽवलौटजोविता मिथिलाप्रान्तरे (ड)
तिष्ठतीति निदाघकिरणान्तेवासो सतीर्थम् (ढ) ऋषिं याञ्ज-

* कथं खत्तिअपोदओ बालिनियङ्गपि सहायः समीह्यते । ततस्तत् ?

सात्करणेनेति भावः । शीषाः दुर्बलाः, राज्यापहरणादिति भावः, लुब्धाः लोभ-
परायणाः, राज्याकाङ्क्ष इत्यर्थः, अत एव अपवारिताः निवारिताः, राज्यात् वडिक्कता
इत्यर्थः प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः, सुग्रीवामात्या इति यावत् ।

(ज) अभिषेच्यमाणाः राजपदाभिषिक्त करिष्यन्त इति यावत् । सामवायिकं
समवायान् सङ्गान् सङ्गच्छतीति तथोक्तं, सहायकमिति यावत् । अपेक्षन्ते प्रतीक्षन्ते,
रामं सहाय कृत्वा बालिनियङ्गाय यतन्ते इति भावः ।

(भ्) खत्तिअपोदओ खत्तिअशिशुः ।

(ज) अयोध्यातः अयोध्यानगरात् ।

(ट) भरतेति ।—भरतस्य विवाहार्थं मिथिलां गतयेति भावः, वात्तांहरणाय
संवादानयनार्थम् ।

(ठ) स्थविरदासो ब्रह्मा किङ्करी ।

(ड) कठोरिति ।—कठोरतरः अतिदुःसङ्घः, तरणितापः सूर्यसन्ताप एव,
वज्रानलः अग्निनि स्ताग्निः, तस्य ज्वालामिः शिखाभिः, सन्तापैरिति यावत्,
अवलौटम् आक्रान्तं, जोविता यस्याः तयाविधा । मिथिलाप्रान्तरे मिथिलायाः दूरस्थे
कायागलादिवरिद्धते अज्जनि, "प्रान्तरं दूरस्थोऽध्वा" इत्यमरः ।

(ढ) निदाघेति ।—निदाघकिरणस्य सत्परशमेः, सूर्यस्येत्यर्थः, अन्तेवासी शिष्यः ।
सतीर्थं सहाय्यायिनम्, एकगुरुकमिति यावत्, याञ्जन्त्यङ्ग इन्ममतीरुभयोरेव
सूर्यसिष्यत्वात् सतीर्थत्वम् । "सतीर्णास्तेकगुरवः" इत्यमरः ।

वल्कामुपस्थाय (ण) सम्प्रत्येव निमेषमात्रान्निवृत्तो हनू-
मान् कथयति । अतस्त्वमप्यम्बदनुरोधेन हनूमत्प्रत्यवेक्षित-
स्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया (त) मन्थराशरीरमधि-
तिष्ठन्ती (थ) मिथिलामुपेत्य प्रत्यायिता संविधानकमिदं
दशरथगोचरोकरिष्यसि (द) । इत्यम्भाविना (ध) गुरु-
निदेशचर्याप्रसङ्गेन (न) पङ्क-पाषाण-विषम-कण्टक-व्यालकुल-
बहुनामरण्यानोम् (प) अनुप्रविष्टः सर्वथा वेदशिको राज-
पुत्रः (फ) कार्यगौरवान्नियतमेव (ब) बान्निबधपूर्वकेण
प्रतीकारसन्धिना सम्बन्धेन सुग्रीवमुपगृह्णोयादिति (भ) ।

(ण) उपस्थाय चाराध्य, वन्दित्वैत्यर्थः ।

(त) हनूमदिति ।—हनूमता प्रत्यवेक्षितम् अवधानेन रक्षितं, यदा—प्रत्यवेक्षितं
प्रतिकूलदृष्टं, द्रष्टुमशक्यमिति भावः । स्वशरीरं निजदेहः यथा तथाभूता । पर-
पुरंति ।—परस्य पुरं शरीरं, तस्मिन् प्रवेशविद्यया प्रवेशसाधन्या विद्यया ।

(थ) अधितिष्ठन्ती आश्रयन्ती ।

(द) प्रत्यायिता जनितविश्वासा । संविधानकं कर्णं भक्त्यमाद्य राभवमवास-भरत-
राज्यदानद्वयं केकेया अभिप्रेतमिति भावः । दशरथगोचरोकरिष्यसि दशरथाय
निवेदयिष्यतीत्यर्थः ।

(ध) इत्यम अनेन प्रकारेण, एवंविधकौशलेनेति यावत्, भाविना भविष्यता ।

(न) गुरुनिदेशितः ।—गुरोः पितुः, निदेशः आज्ञा, तस्य चर्या प्रतिपालनं, तत्-
प्रसङ्गेन तदनुरोधेनेत्यर्थः ।

(प) पङ्कति ।—पङ्केः कर्दमेः, पाषाणैः प्रकारेण, विषमा अवनतीव्रता, तथा
कण्टकेः व्यालकुलेः द्विस्रजस्तुष्टेय, बहुला पूर्णा ताम् । अरण्यानी मङ्गारण्य,
“मङ्गारण्यमरण्यानी” इत्यमरः ।

(फ) वैदशिकः भिन्नदेशभवः, तत्तदरण्यप्रदेशस्थानागानभिज्ञ इति भावः ।
राजपुत्रः रामः ।

(ब) नियतमेव निश्चितमेव ।

(भ) प्रतीकारसन्धिना प्रतीकारे साहाय्यकरणे, सुग्रीवकर्तृके इति भावः, सन्धिः
आश्रयः यत्र तथाभूतेन, यदा—प्रतीकाराय नास्ति कर्तृकराज्यहरणस्य प्रतिनिधानाय,

शुपंषखा । (सञ्चोऽकम्) । अज्ज ! किं तं संबिहाणञ्चं ? *

माल्यवान् । (कथं) । एवमेवम् । (इति कथयति) ।

शुपंषखा । (हसन्ती) । अहो ! बुद्धुरिच्छस्स (म) कुटिलदा ।
तदो तदो ? †

माल्यवान् । ततश्च साऽपि शबरयोगिनी (य) सुग्रीवगुणानु-
रोधेन सर्वमोमित्यरसिकृत्य (र) तदैव विदेहाभिमुखी
(ल) प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिः (व) निशाचरै-
रागत्य निवेदितम् । तदमुना च जाम्बवत्प्रयोगेण फलता
(श) विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगह्वरेषु विहरतो
रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम् । अस्मदीयास्तु मायाः (ष)
सुरासुरप्रथमरेखयोधस्य (स) युद्धमुदितविबुधपतिना

* अर्थः । किं तत् संबिधानकम् ?

† अहो ! इदञ्चक्ष्य कुटिलता । ततस्ततः ?

सम्बन्धेन यत्र तेन, यदा—प्रतीकारसन्धिः परस्परोपकारकरणार्थं सम्बन्धनं
तथाभूतेन, सक्तञ्च चाणक्येन—“मयाऽप्योपकृतं पूर्वमयं मामुपकरिष्यति । इति यः
क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति । अर्थं
वाऽपि प्रतीकारो राम सुग्रीवोरिव ॥” इति, सम्बन्धेन रंखवेण । उपगच्छीयात्
सहायं कुर्यादित्यर्थः ।

(म) इदञ्चक्ष्य स्थविरभङ्गकस्य ।

(य) शबरयोगिनी सिद्धशबरौ ।

(र) भीमः इति अनुमतायं कथमव्ययम् ; “बोमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ।
अरसिकृत्य इदं कृत्वेत्यर्थः । “अरसिकृत्य” इति पाठि—स्त्रीकृत्येत्यर्थः ।

(ल) विदेहाभिमुखी निबिडामिमुखी ।

(व) जनस्थानविहारिभिः दण्डकारण्यान्तर्गतस्थानविशेषसञ्चारिभिः ।

(श) जाम्बवत्प्रयोगेण जाम्बवतः कौशलेन । फलता सिद्धं गच्छता ।

(ष) मायाः अपटाचरानि, शास्वरीविद्या वा, अदृश्यीभवनादिरूपा इति
भावः, “स्थान्माया शास्वरी” इत्यमरः ।

वितोर्णमायाहरणमन्त्रधारिणी (ह) दशरथस्य सन्निधौ न प्रभवन्ति (क) ।

शुपणखा । (सर्वाधिकृतम् (ख)) । अज्ज ! उवणदस्स एब्बं (ग) करीअदि । *

माल्यवान् । (विद्वत्) । वत्से ! साधु, वृद्धसंवादिनी (घ) ते दृष्टिः (ङ) । यदाहुः,—“यो ह्युपनतस्य पुत्रदारानति-मन्यते, तस्योद्दिग्नं मण्डलमभावाथोपतिष्ठते” इति । किं पुनरस्मासु नैष निसर्गतजस्वो संश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते ? (च)

* आर्य्ये । उपनतस्यैवं क्लियते ।

(स) सुरासुरेति ।—सुरासुरधीः देव-दानवधीर्मध्ये, प्रथमा श्रेष्ठा, रेखा सङ्ग्राहं यस्य तष्ठाभूतो यो योधः वीरः तस्य, अथावीरस्यति यावत् ।

(ङ) युद्धेति ।—युद्धेन देवासुरसङ्ग्रामे देवपक्षमवलम्ब्या युद्धकरणेन, युद्धे दैत्य-विताडनेनेति भावः, मुदितः प्रीतः, विदुषाना देवाना, पतिरिन्द्रः तेन । वितो-र्येति ।—वितोर्णः दत्तः, यः मायाहरणमन्त्र, शास्त्रीविद्याप्रभावविनाशनमन्त्रः, तं धारयति वदति, जानातोत्यर्थः तद्योक्तस्य ।

(क) न प्रभवन्ति न प्रभाव प्रदर्शयितुं शक्नुवन्ति, न सिद्धं ब्रजन्तीति भावः ।

(ख) सर्वाधिकृतस्य सस शयम् ।

(ग) उपनतस्य समीपागतस्य, रामस्येति श्रेष्ठः, एवं कलत्रापहरणमिति यावत् ।

(घ) वृद्धसंवादिनी वृद्धानां प्रवयसा, विज्ञानामिति यावत्, संवादिनी अनु-मोदिनी अनुधारिणी वा ।

(ङ) दृष्टिः ज्ञानम् ।

(च) उपनतस्य समीपागतस्य, शरणागतस्येति यावत् । अतिमन्यते हरतोत्यर्थः । मण्डल राष्ट्रम्, उद्दिग्नं शङ्कितं, कटाक्षिदस्माकमपि एव करिष्यतीति शङ्कयेति भावः । अभावाद्य विनाशाय । उपतिष्ठते पारणमति । किं पुनः क्लिन्तु, निसर्गतेजस्वो न्यभावेन तजस्वलाः, एष राम इति यावत् । संश्रयप्रवृत्तं समाश्रयेण वर्णनं, न भवेत्यर्थः, अतिष्ठत अङ्गीकरोति ।

शर्पणखा । हूं, (क) असं भणामि, अब एव्वं (ज)
करिस्सदि रामभदो ? *

माल्यवान् । कः संशयः (भ) । लोकोत्तरं हि किमपि
उन्मोलयन्तो (ज) जगति राज्योपभोगेभ्योऽपि बीभक्षन्ते
महानुभावाः (ट) ।

शर्पणखा । अस्स वि किं वि अणत्थंतरं (ठ) अत्थ पडिद-
मिति तक्केमि । †

माल्यवान् । (सचर्षम्) । किं तत् ?

शर्पणखा । मए जणअणअरादो (ड) णिकंतीए सुदं, यथा—
धुडिदसिरिकंठसरासणस्स (ढ) दासरद्विणो मच्छरेण (ण)
सअलखत्तिअकिदंतो परसुरामो परागदो (त) त्ति । ‡

* हम्, अन्यत् भणामि । अद्येवं परिष्यति रामभद्रः ?

† अन्यदपि किमप्यनर्थान्तरमव पतितमिति तर्कयामि ।

‡ मया जनकनगरादिक्रान्तया श्रुत, यथा—दृश्यथोक्तगणसरासणस्य दाशरथे-
मात्सर्येण सकलक्षत्रियकृतान्तः परसुरामः परागत इति ।

(क) हं मया. "हूं प्रत्यङ्गीकृतौ रोषे" इति विश्व ।

(ज) अपि प्रश्न । एव पिठानियागिन दण्डशारण्यप्रवेशमिति भावः ।

(भ) कः संशयः संशयो नास्त्यर्थः ।

(ज) लोकोत्तरम् अलौकिक, किमपि अनिर्बंधनीयमित्यर्थः, वस्तु इति शेषः ।

उन्मोलयन्तः प्रकटयन्तः ।

(ट) बीभक्षन्ते जुहुसन्ते, राज्यभोगादीन् तुच्छोक्त्य निन्दन्तीत्यर्थः । महानुभावाः

महामुभावाः ।

(ठ) अनर्थान्तरम् अनिष्टविशेषः ।

(ड) जनकनगरात् निबिल्लातः ।

(ढ) दृश्येति ।—दृश्यं दक्षित,थीकण्डस्य हरस्य, शरासनं धनुः येन तथाभूतस्य ।

(ण) मात्सर्येण विद्वेषेण, "मात्सरोऽन्यशुभद्वेषः" इत्यमरः ।

माख्यवान् । (सङ्घर्षम्) । सर्वमुपपद्यते (थ)—

भुजार्गलितनर्मदांकरचक्रदंष्ट्राङ्कुर-

त्रणप्रकरकर्कशं किमपि विभ्रद्रुग्रं वपुः ।

स येन परशौ हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-

दसौ कथमुपेक्षते गुरुधनुर्व्यलौकं मुनिः ? ॥ १५ ॥

परन्तु (द) अनेनापि सकलमूर्धाभिषिक्तकण्ठकाण्ड-
रुधिरावसेकपङ्किलकुठारेण दुरभिभवो (ध) दाशरथिः ।

(ब) उपपद्यते युज्यते, तस्यागमनं युक्तमेवेत्यर्थः ।

भुजिति ।—भुजाभिर्वाहुभिः, सङ्घर्षेणेति भावः, अर्गलितायाः प्रतिबद्धायाः, नर्मदायाः सोमोद्भास्य-नदीभद्रस्य, यानि मकरचक्राणि जलजन्तुविशेषाः, तेषां दंष्ट्राङ्कुरैः सूक्ष्मावदग्नेः, यः त्रणप्रकरः क्षतसमूहः, तेन कर्कशं परुष, पुनः पुनः दन्ता-
घातेन सञ्जातकण्ठत्वात् कठिनामति यावत्, किमपि अन्यदादृष्टपूर्वम्, उग्र भोषणम्, सन्नत वा, वपुः शरीरं, विभ्रत् दधानं, सः प्रसिद्धः, नृपतिरर्जुनः कर्त्तव्यार्जुनः, येन कौतुकात् अचलीलयेत्यर्थः, परशौ कुठारे, हुतः दग्धः, विनाशित इति यावत्, असौ मुनिः परशुरामः, गुरोः शिवस्य, अगुर्व्यलौकं अपविषयकाप्रियानुष्ठानं, अगुर्भङ्गाप-
राधमित्यर्थः, “व्यलोकमप्रियाकार्य-बेलत्त्येवपि पीडने” इति विश्वः; कथम् उपेक्षते ? सङ्घते ? नैव सङ्घते इत्यर्थः । पुरा बाहुभिर्नर्मदाया जलस्त्रोतासि रुद्धा जलकोष्ठा-
ज्ज्वंतः कर्त्तव्यार्थेऽस्याङ्गानि जलजन्तुभिः क्षतानीति प्रसिद्धिः । पृथ्वीवृत्त—
“ज-सौ ज स-व-खा वसुपुङ्गवतिथि पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

(द) परन्तु किन्तु ।

(ध) सकलिति ।—सकलानां मूर्धाभिषिक्तानां अतियासां, “मूर्धाभिषिक्ती-
राजस्यो बाहुजः अमिथी विराट्” इत्यमरः; कण्ठाः मलदेशाः एक, काण्ठाः इच्छ-
मलाच्छाखावधि स्थूलभागाः, तेभ्यः रुधिरावसेकेन रक्तसावेष, पङ्किलः कर्दमिलः,

शपंणखा । (साभ्यस्यन् (न)) । अहो ! दुग्धमुखे (प) तस्मिं
अत्रियवटुए (फ) एब्ब संभावेदि मादामहो । *

माख्यवान् । वस्से ! नैतज्जानासि ?—

सर्वराजकदुर्द्धषं सर्वदेवमयं धनुः ।

भञ्जता रामभद्रेण विजिग्ये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु—

राजन्यरुधिराभोधि-कृतत्रिषवणो मुनिः ।

प्राप्तः परशुरामोऽयं न विद्मः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि राजकुलमेव गच्छावः । (इति निज्जान्नी) ।

विकल्पकः ।

(नेपथ्ये) । भो भो जनकाग्निहोत्रपरिचारकाः ! पाद्यं
पाद्यम् । अर्घोऽर्घः (व) ।

* अहो ! दुग्धमुखे तस्मिन् अत्रियवटुके एवं सम्भावयति मातामहः ।

(न) साभ्यस्य गुरुषु दीवारोपणमभ्यसूया, तस्माद्धित रामगुणमच्छटनासहनपुरः-
सरमित्यर्थः ।

(प) दुग्धमुखे दुग्धपीथ्ये, अतिशयशक्ति भावः ।

(फ) अत्रियवटुके अत्रियवाजके ।

सर्वेति ।—सर्वैः राजकैः राजन्यैः, दुर्द्धषं अर्धितुमशक्यम्, अणमनोयमिति यावत्,
अर्धुमशक्यमित्यर्थो वा, सर्वदेवमयं सर्वदेवतात्मकं, सर्वेषां देवानां तेजोभिर्निर्मितत्वा-
दिति भावः, धनुः भञ्जता रामभद्रेण भुवनत्रयं विजिग्ये जितमित्यर्थः । सर्वजन-
दुष्करकर्मकारी सर्वविजयो स्वत एव भवतीति भावः । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १६ ॥

राजन्येति ।—राजन्यानां अत्रियाणां, स्वैरु कृतानामिति भावः, रुधिराभोधौ
श्रीचितसामरे, कृतं त्रिषवणं त्रिसस्यज्ञान येन तादृशः, मुनिः परशुरामः, प्राप्तः
उपस्थितः, अयं किं करिष्यति किमनुष्ठास्यति, न विद्मः न जानीमः, अत्र वाक्याद्यैः
कर्म । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १७ ॥

(व) जनकेति ।—जनकस्य विदेहाधिपतेः, इत् अग्निहोत्रं तदाख्ययानविशेषः,
अग्नौ होमविधिपरित्यक्तः, तस्य परिचारकाः भृत्याः । पाद्यं पादमन्त्राद्यर्थं जलम् ।

आजन्मब्रह्मचारो पृथुलभुजशिलास्तम्भाविभ्राजमान-
 ज्याऽघातश्रेणिसन्नाऽन्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।
 वक्षःपोठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्षुवानः पृषत्कान्
 प्राप्नो राजन्यगोष्ठोवनगजमृगयाकौतुकौ जामदग्न्यः ॥ १८ ॥
 अपि च—

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे
 विभ्राणस्यतुरन्तराजविजयि ज्यानादरौद्रं धनुः ।
 तूणाविव पुनस्तरां द्रढयति स्वादन्तरस्मात्पटा-
 दाकृष्टैः कुशचौरतन्तुभिरभिक्रुडो मुनिर्भागवः ॥ १९ ॥

क्रियतामिति शेषः, “अघोऽघः” इत्यत्र “अघ्यं न अघ्यम्” इति पाठे—अघोऽघं पूजाघं, देयं
 जलम्, “अघ्यं नघाघं पाद्य पादाय वारिणि” इत्यमरः, तत्रया आदरेण वा द्विक्रान्तिः ।

आजन्तेति।—आजन्म जन्मन आरभ्य, ब्रह्मचारी-अगुह्यतब्रह्मचर्यः, सांसारिक-
 सुखभोगविमुख इति भावः, पृथुला, नडालौ, भुजाविव शिलास्तम्भा पाषाणानामर्तस्तम्भौ,
 तत्स्वरूपौ भुजौ इत्यर्थः, तथाः विभ्राजमाना विशिषेण राजमाना, सुस्पष्ट लक्ष्यमाणा
 इति यावत्, या ज्याऽऽघातश्रेणिः सौर्व्याकषणजानितकिणचराजिः, तस्याः सञ्जया नाम्ना,
 तद्गुपटेश्चैत्यर्थः, अन्तरिता आच्छादिता, वसुमतीचक्रस्य भूमण्डलस्य, जैत्रप्रशस्तिः जय-
 प्रशंसा यस्य तच्चाक्तः, ज्याऽऽघातपङ्क्तिव्याजेन सङ्घाता जयप्रशस्तौ विभ्रादिति भावः,
 घनाना कठिनानाम, अस्त्राणा शरादीना, व्रणन सत्तेन, यं द्विधाः मासधन्यः, ते, कठिने
 कर्कशे, वक्षःपोठे वक्षोऽपशिलाफलके इति यावत्, पृषत्कान् वाचान्, मक्षुवानः तेजयन्,
 श्रावणघण्टेन तोष्यो कुर्वन् इत्यर्थः, राजन्यगोष्ठौ अत्रियसमुद्घ एव, वनगजा, आरण्य-
 इतिनाः, तेषा मृगयायां कौतुकौ स्पृहयालुरित्यर्थः, जामदग्न्य परशुरामः, प्रातः
 उपस्थितः । अमर्घराघवं—“समर्थाना मयेव त्रिमुनिर्यातयुता अमर्घरा कौर्तितैथम्”
 इति तल्लक्षणात् ॥ १८ ॥

एष इति।—एष मुनिः भागवः परशुरामः, अभिक्रुडः अघं कुपितः, ऐश्वर-
 यभुर्भङ्गादिति भावः, अत एव स्त्रैणाः स्त्रीसम्बन्धिनः, अत्रियाणामिति शेषः, कपोलाः
 गण्डभागाः, तेषु या कुङ्कुमलिपिः काश्मीरजविरचितपत्रलेखा, तस्याः स्तेयन चौर्येण,
 वैधव्यसम्पदनात् दूरीकरणेनेत यावत्, अतिभीरौ अतिशङ्किते, भुजे बाहो, चौरस्य
 सतत शङ्कितभावेनावधानस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, अतुरन्तराजविजयि अतुर्षु
 अन्तेषु दिग्गतेषु, दिष्ट इति यावत्, ये राजानः अत्रिणाः, तेषा विजयि अतुर्दिक्षुल्लस्यः

(ततः प्रविशति शरणापदस्तु क्रीडितो जामदग्न्यः) ।

जामदग्न्याः । (सखिदम) । अहह !! यथा सृष्टभोजिना कृता-
न्नेन (भ) प्रत्यवसितास्ते सांयुगीनाः (म) । वर्त्तमाने तु (य)—
शस्त्राशस्त्रिकथैव का ? नवभवद्गौर्वाणपाणिभ्यमाः

पत्यानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा बन्ध्या न सूते भटान् ।

लक्ष्मीरप्यरविन्दमौधवलभीनि र्यूहपर्यङ्किका-

विश्रान्तेरनिभिर्न कञ्चरघटागण्डीकृतैर्माटते ॥ २० ॥

अधियजेत्, ज्यानादन भौर्वाण्स्तेन, रौद्रं भौषणं, धनुः विभाणः दधानः सन्, स्वात्
निजात्, अनरन्धात् अन्तरोधात् परिधानादित्यर्थः, “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरङ्गि-
भेदतादर्थ्ये” इत्यमरः ; पटात् वस्त्रात्, आकृष्टे कुशचोरतन्तुभिः सूक्ष्मवल्कलसूत्रैः,
कुशनिर्मितवल्कलबन्धनरज्जुमिरिति वा, तूष्णवैद्य वाचपूर्णतुषीरावैद्य, पुनस्ताराम्
अतिशयेन, द्रढयति दृढीकरोति । “चतुरन्तरोपविजयी” इति पाठे—चतुरन्तरोपस्य
चतुर्दोपस्य विजयित्यर्थः । शांलुविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भ) सृष्टभोजिना सृष्टं स्वादु, यद्वा—सृष्ट शोषितं, विशुद्धमित्यर्थः, मुङ्क्ते इति
तद्योक्तेन, “निर्णयितं शोषितं सृष्टम्” इत्यमरः, कृतान्नेन यमेन ।

(म) प्रत्यवसिताः खादिताः, “प्रत्यवसितागलितखादितस्मात्तम्” इत्यमरः, ते
सहस्रानुनादय इत्यर्थः । सांयुगीनाः रणपण्डिताः, “सायुगीनो रणं साधुः” इत्यमरः ।
जगति वीरोत्तमा इटानो न विदन्ते, येः सह रणस्यापारेण आत्मनो युद्धकण्डूतिं
निवारयामि इति परशुरामस्य खेदकारणम् “अहह” इत्यनेन प्रकटीभवति इति भावः ।

(य) वर्त्तमाने तु सम्प्रति तु ।

शस्त्राशस्त्रिकथेति ।—शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रष्टव्यं यत् युद्धं वृत्तं तत् शस्त्राशस्त्रि, तस्य
कथैव वाचैव, का ? नास्तीत्यर्थः, सम्मुखसमरं नास्तीति इति भावः, नवाः नूतनाः,
भवन्तः सम्पद्यमानाः, ये गौर्वाणाः देवाः, सङ्ग्रामहतानां क्षत्रियाणां सद्यो देवलक्षणाभा-
दिति भावः, तेषां पाषाणानि धमन्ति पीडयन्तीति तद्योक्ताः, सङ्ग्रामहतानामसङ्घाततया
सङ्घटनमनादिति भावः, पत्यानः स्वर्गमनमानाः, दिवि अन्तरोक्षे, सङ्कुचन्ति
स्वल्पीभवन्ति, गमनागमनाभावात् न स्फुरन्तीति यावत्, सङ्ग्रामहतवैराभावादिति
भावः, वसुधा पृथ्वी, बन्ध्या जननशक्तिरहिता, यतः भटान् वीरान्, न सूते न
जनयति, लक्ष्मीरपि जयश्रीरपि, कुञ्जरघटानां साङ्ग्रामिकगजानां, गण्डध्वः कपोलेभ्यः,
मन्दवारिमिकेभ्य इति भावः, सङ्घैः निर्गतेः, अरविन्दमेव पद्ममेव, सौध इत्ये,
तस्य धा वलभो शिरोमूढ, सेव निर्यूहपर्यङ्किका नागदलानिर्मितपर्यङ्क, “निर्यूहः

(सविमर्शांश्व्येन (र))—

शम्भुर्यद्गुणवल्गरीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं

भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पन्नप्रत्ययः ।

स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामही !

भियन्ते वलयानि दाशरथिना तद्भग्नमेशं धनुः ॥ २१ ॥

(सरोष-विकटं परिक्रामन्) । भो भो विदेहाः ! (ल) क्व रामो

दाशरथिः ?—

यस्मिन्नर्जुनदो.सहस्रतलकप्रोद्धच्छदसच्छटा-

जिह्वाले जह्वास्वभ्रुविस रूषा राजन्यसत्तामपि ।

शेखरे हारे निर्यासि नागदन्तके" इति विश्व ; तत्र विशाले; अलिभिः भ्रमरेः, न भोदते न प्रीतमनुभवतीत्यर्थः, वीराभावेन युद्धाभावात्, युद्धाभावेन च साङ्गान्तिक-
राजाभावादिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २० ॥

(र) सविमर्शां सवितकेन ।

शम्भुरिति ।—शम्भु शिवः, सख धनुष, गुणवल्गरी मौर्वीलताम्, आकृष्य
कर्णान्तिक कर्णसामिध्यम्, उपनयति प्रापयति, किन्तु त्रिपुरावरोधसुदृशा त्रिपुरासुरान्तः-
पुरस्यस्त्रीणां, कर्णोत्पन्नप्रत्ययः कर्णोत्पलानां सन्निवन्तानां, भ्रश्यन्ति प्रच्यवन्ति,
तथा इना यद्गुणवल्गरीम्, उन्मुच्य विमुच्य, स्व निजं, प्रकोष्ठक कर्णोत्पन्नभागम्,
आस्फालयति सत्ताडयति च, शम्भुरिति पूर्वेष्वान्वयः, किन्तु तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां,
वलयानि कङ्कणानि, भियन्ते भञ्जन्ते, येन धनुषा त्रिपुराधोविता पतिवधात्
कर्णोत्पलादीनां त्रिलासभ्रवणानां भंग इति भावः, दाशरथिना रामेण, तत् पूर्वोक्त
रूपम्, ऐशं शम्भुव, धनुः भग्नम्, अही । एतदाश्व्येन । अत्रैकस्य कर्णोत्पन्नधने,
अपरासा कर्णोत्पलभंग इति, तथा एकस्य प्रकोष्ठकास्फालने अपरासा वलयभङ्ग
इति च काव्ये कारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरलङ्कार, तदुक्तं दर्पणे—“काव्ये-
कारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः” इति । शार्दूल-विकीर्णितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ल) विदेहाः मैत्रिलाः, मिथिलावासिन इत्यर्थः ।

अस्मिन्निति ।—अर्जुनस्य कर्णोत्पन्नोत्पलानां, दोषा भुक्तानां, सहस्रमेव नलकं “नल” इति
प्रसङ्गस्यैवैतदपदाश्विभिश्वः, यदा—दोःसहस्राणां नलकं इत्यपदादयोरस्त्विविशेषः, तस्मात्
प्रसङ्गस्यैव निःसरणी, या अस्मच्छटा कश्चिदधारा, तथा जिह्वाले रमनामालिनीश्वं,
बाधराजसत्त्वात् कश्चिदधाराश्च इति भावः, यस्मिन् परशो, कृषा क्रीडेन, राजन्यानां

सोऽय प्राक्कवलग्रहस्य विघ्नोभूतेष्वपि क्षत्रिय-

क्षुद्रेषु क्षुधितश्चिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥

(ततः प्रविशति सधेय-प्रमोदो दाशरथी रामः) ।

रामः ।—

साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाड्भवानीपते-

र्यः सम्यञ्चमवाप चापनिगमं सम्यञ्चि सामानि च ।

शूराणाञ्च तपस्विनाञ्च परमां काष्ठामधिष्ठासुभि-

स्तेषामभिर्भगवानमौ भृगुपतिर्दिष्ट्याऽय ददर्शियते ॥ २३ ॥

जामदग्न्यः । (मन्दिरोपालम्भसामानं प्रति)—

भस्माङ्कुरेति खुरलीकलहे कुमार-

मप्याक्षिपन् परुषरोषरमान्धचेताः ।

दृष्टोऽस्मि यः कृतमिथोहमितं शिवाभ्यां

तच्चापभङ्गमपि हा ! मष्टृणः शृणोमि ॥ २४ ॥

क्षत्रियाणां सत्तामपि चास्तवमपि, जुहवास्त्वभूविम हृतवन्तः, यथामिति श्रेयः, तेन परशुना चाविद्यान् उन्मूलयामासिमेल्यः, सोऽय परशु कुठारः, प्राक्कवलग्रहस्य प्राक्षान्क-यास्यग्रहणस्य, विघ्नोभूतेषु भोजनशेषरूपेषु, पुरा यत् यास्यग्रहणं कृतं तस्य शेषभूतेषु इत्यर्थः, “अमृतं विघ्नो यत्तु शेष-भोजनशेषयो.” इत्यमरः, चाविद्युदेषु अवि-राज वाचमेषु सत्त्वमौल्ययः, चिरेण क्षुधितः क्षुधापोडितः, भोज्याभावादिति भावः, वर्तते इति शेषः, तेन परशुना हेतुना, यदा—परशोः क्षुधितत्वेन हेतुना, अयं रामः अन्विष्यते अनुसन्धीयते, मयेति शेषः । यदा—तेन परशुना इति कर्तृपदम् । शार्दूल-बिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

साकमिति ।—यः परशुरामः, शक्तिधरेण स्वप्नेन, साकं सङ्घ, तत्रभवतः पुज्यात्, देवात् भवानीपतेः इरात्, सम्यञ्च सम्यग्रूपं, चापनिगमं धनुर्वदं, सम्यञ्च सम्यग्दवाणि, सामानि सामवेदाश्च, अत्राप प्राप्तवान्, शिञ्जितवानित्यर्थः, शूराणाञ्च वीराणाञ्च, तपस्विनाञ्च मुनीनाञ्च, परमा काष्ठाम उल्कषेम, अधिष्ठासुभिः आश्रययिः, त्रेजोभिः प्रभावेः, उपलक्षित इति शेषः, विशेषणं तृतीया, मङ्गावीरस्य मङ्गामुनिरेति भावः, अक्षी अयं, भगवान् भृगुपतिः परशुरामः, दिष्ट्या भाग्येन, अयं दर्शय्यते प्रेक्षय्यते, मयेति शेषः । शार्दूलबिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

मञ्जेति ।—योऽहं, परुषं निष्टुरम, अत एव रोष-सेन कोपावेशेन, अन्धं

(विमृश्य च) । अहो । मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मन
रघुकुटुम्बकेन दूरमुच्छसितम् (व) । (किञ्चिदुच्चैः)—

रे काकुत्स्थाः ! कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्भार्गवौयो
दुःसामन्तापचारप्रचितपितृवधामर्षनिस्तारबन्धुः ।

वारानासन्नविंशान् विशसितविषमत्तत्रजातिप्ररोहः

क्रोधाटुक्कृतगर्भामिषरुधिरवसाविस्रगन्धिः कुठारः ? ॥ २५ ॥

विमृष्टमिति यावत्, चेतः चित्तं यस्य तथाभूतः सन्, खुरलौकलहे शस्त्राभ्यास
विवादे शस्त्रयोग्याकरविविवादे वा, शरनिक्षेपाभ्यासकाले इति यावत्, “अभ्यास
खुरलौ धीग्या” इति हारावली ; भस्माद्गुर तुच्छतापमसुत, इति इति हेतोः. कुमार
मा भस्माद्गुर उक्तवान् इति हेतोरित्यर्थः, कुमार स्कन्दमपि, का कथाऽन्यथानित्यपि
शब्दाद्यं, आक्षिपन् निर्भस्मेषन्, शिवाभ्या पार्वती परमेश्वराभ्या, कृतं निघ्नः अन्योऽन्य
हृदितं यच्छिन् तत् यथा तथा, दृष्टोऽस्मि अश्लोक्तोऽस्मि. हा । खेदे, सोऽहं सपृथ
पृथा जुगुप्सा, आत्मावसाननाविशेषः वा, तत्सहितं निन्दितं सन् इत्यर्थः, घिङ्मा यं
गुरोधर्मभङ्गापमानं सहे इत्यात्मानं विनिन्दन्निति भावः, तस्य गुरोः, चापभङ्गमपि
अगुर्भङ्गमपि, शृणोमि । वसन्ततिलक व्रणम् ॥ २४ ॥

(व) रघुकुटुम्बकेन रघुपरिजनेन, रामेणेति यावत् । दूरम् अत्यथम, उच्छसि
प्रहङ्गमिति यावत् ।

रे काकुत्स्था इति ।—रे इति गोचरामानन्तरम् ; रे काकुत्स्थाः । तुच्छककुत्स्थ
कुक्षजाः क्षत्रियाः । दुःसामन्तस्य दुष्टनृपतेः, कर्त्तव्योर्द्युस्येति भावः, अपचारेण
अत्याचारेण, पितृवधरूपेण क्रूरकर्मणा इत्यर्थः, प्रचितः प्रहङ्गितः, यः पितृवधामर्षः
पितृविनाशगतक्रोधः, शत्रुनिघातनेच्छा इति भावः, तस्मात् निस्तारे उड्डारे, शत्रु
निघ्नहारो अमर्षलोदृशापने इति भावः, बन्धुः मित्रम्, आसन्नविंशान् विंशसमीप-
स्थानं, एकविंशतिसङ्ख्याकान् इत्यर्थः, वारान् विशसितः निन्दितः, विषमत्तत्रजातेः
दुष्टक्षत्रिजजातेः, प्ररोहः अद्भुतः, अद्भुतशिशुरपि इति यावत् येन तद्योक्तः,
अविश्रयशिशुरपि विनाशकारोत्यर्थः, तथा क्रोधात् उल्कृताः खण्डिताः, ये गर्भाः
भ्रूयाः, अतस्त्रीणामिति भावः, तेषाम् आनिघ्नं माम्, रुधिरं शोषितं, वसा
मेदः, ताभिः विस्रगन्धिः आस्रगन्धिः, “मासं कन्यमामिषम्” इति हारावली ;
“विष आदास्रगन्धि यत्” इत्यमरः ; भार्गवीयः भार्गवसम्बन्धो, अयं हस्तस्त्रितः,

रामः । (दृष्ट्वा सङ्घर्ष-वहुमानम्)—

जितारं दशकन्धरस्य रभसाहोःश्रेणिनिःश्रेणि का-
तुल्यारुढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्यमाणोरसम् ।

यः सङ्घेऽनिजघान हैहयपतिं शत्रोर्मुखं दृष्टवान्

यः पृष्ठं ददतोऽपि षण्मुखजये सोऽयं कृतो भार्गवः ॥ २६ ॥

(अथं च निर्वर्त्यं सञ्चितम्) । अहो ! सङ्घीर्यमाणानेकरसानु-
भावगम्भीरमधुरोऽयमस्याभोगः (श) । तथा हि ।—

कुठारः क्व घ वः युष्माकं, श्रुतिपथं कथंगोचरं, न अगमत् ? न प्राप्नोत् ? कथं
श्रवणविषयता न मतः ? इत्यर्थः । सङ्घरा उक्तम् ॥ २५ ॥

जितारमिति ।—यः परशुरामः रभसात् वेगात्, बलपूर्वकमित्यर्थः, दृष्ट्वां वा,
अवलोकयति यावत्, “रभसो वेग-दृष्टो.” इत्यमरः ; दोषां भुजाना, विप्रतिसङ्घा-
नामिति भावः, श्रेणिः पङ्क्तिरेव, निःश्रेणिश्चा अशिरोदधौ, सोपानपङ्क्तिरिति
यावत्, “निःश्रेणिस्तशिरोदधौ” इत्यमरः ; तथा तुल्यं समकालमेवेत्यर्थः, आरुढया
ऊर्ध्वमुख्यतया, समस्तलोकानां सर्वजयता, विजयश्रिया विजयलक्ष्या, पूर्यमाणम्
अधिष्ठीयमानम्, उरः वचःस्थलं यस्य तथाभूतस्य, त्रिभुवनविजयिन इति यावत्,
दशकन्धरस्य रावणस्य, जितारं जयकारिणं, हैहयपतिं कात्तिलीयां कुनं, सङ्घे युद्धे,
निजघान निहतवान् ; “दोःश्रेणिनिःश्रेणिकातुल्यारुढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्य-
माणोरसम्” इति पाठे—दोःश्रेणिः भुजसङ्घसमेव, निःश्रेणिश्चा अशिरोदधौ, तथा तुल्यं
युगपदित्यर्थः, आरुढया समस्तलोकविजयश्रिया पूर्यमाणम् उरः यस्य तथोक्तमिति
हैहयपतिमित्यस्य विशेषणम् ; यय षण्मुखस्य कात्तिकेयस्य, जये पराजये इत्यर्थः,
पृष्ठं ददतोऽपि पराङ्मुखत्वापि, पलायमानस्यापीत्यर्थः, शत्रोः शिरोः, षण्मुखस्येति
भावः, मुखं दृष्टवान्, कात्तिकेयस्य षण्मुखत्वेन पश्चादपि मुखस्थितेरिति भावः,
सोऽयं कृतो कुशलो, कार्यदृष्ट इत्यर्थः, भार्गवः परशुरामः, मया दृश्यते इति शेषः ।
आर्दूराविक्रीडितं उक्तम् ॥ २६ ॥

(श) सङ्घीर्यमाणेति ।—सङ्घीर्यमाणानां स्वयं विनिश्चीनवतां, विरुद्धानामपि
एकत्र मिलितानामिति यावत्, कर्मकर्त्तरि प्रयोगः, अनेकरसानां विविधभावविशेषा-
नाम्, अनुभावेन आस्त्रादनेन, गम्भीरः दुरवगाहः, मधुरस्य । अस्य भार्गवस्य ।
आभोगः पूर्णता, अवयवसंज्ञानमिति यावत्, “आभोगः परिपूर्णता” इत्यमरः ।

जटां धत्ते सूहां परशु-धनुषौ बाहुशिखरं
प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिषुदण्डानपि करः ।

प्ररूढप्रौढास्त्रत्रणविकटरौद्राङ्गुतमिटं

प्रशान्तामैणेशीं त्व वमापि च वक्षः कलयति ॥ २७ ॥

(इत्युपसर्पति) ।

नामदग्न्यः । (विभीक्ष्ण) । कथमयमसौ श्रृयमाणगुणानु-
कल्पिताकारसंवादी दाशरथिः (ष) । साधुरे राजन्यपोतः ।
(स) साधु ।—

सविधुः पसरन् समूलकापं

कषितनृपान्वयमद्य मां धिनोषि ।

हरिमिव करिणुश्चकूटकोटि-

प्रकटकठोरनखाङ्कुर कुरङ्गः ॥ २८ ॥

जटामिति ।—सूहां शिरः, जटा, बाहुशिखरं स्कन्धदशः, परशु धनुषौ कुठारं
धनुश्चेत्यर्थे, प्रकोष्ठः कफोत्थेरधोभागः, रौद्राक्षं वलयं वलयकारेण घृतरुद्राक्षमाला-
मित्यर्थे, करः हस्तः, इषुदण्डानपि शरानपीत्यर्थे, धत्ते धारयति, प्ररूढेन सज्जतेन,
प्रौढेन विशालेन, पुरातनेन वा, अस्त्रत्रणेन अस्त्राघातजनितक्षतेन, विकटं प्रस्फुटं यथा
तथा, यथा—विकटौ विषमौ, परस्परविरुद्धौ इत्यर्थः, रौद्रः अङ्गुतय रक्षी यत्र तथाभूतम्,
इदं वक्ष्य प्रशान्तामैणेशीं सोम्या, शान्तरसलक्षणांमिति यावत्, ऐणेशीं सृगसम्बन्धिनौ, त्वर्थं
वमापि, कलयति धारयति । शिखरिणौ इत्तम् ॥ २७ ॥

(ष) श्रृयमाणेति ।—श्रृयमाणेः आकर्ष्यमाने, श्रुतिविषयता गतेरित्यर्थे, गुणैः
शौच्यादिभिः, अनुकल्पितः अनुमितः, य आकारः मूर्तिः, तत्पवादी तदनुकारो,
अट्टपूर्वोऽपि श्रृयमाणगुणानुकल्पिताकारसंवादेन सोऽयमिति प्रतीयमान इति
यावत् । दाशरथिः रातः ।

(स) राजन्यपोतः । अत्रियशिरो । ।

सविधमिति ।—सविधुः समीपम्, उपसरन् समागच्छन्, त्वमिति शेषः, कुरङ्गः
सृगः, करिणा इक्षिणा, ये कुण्डाः शिरःस्थमासपिण्डाः, तेषां कृतानि शिखराणि,
“कूटोऽस्त्री शिखरं शङ्खम्” इत्यमरः, तेषां कोटिः तदाख्यसङ्घाता, तत्र प्रकटः सुस्यक्तः,
कठोरः तोच्छः, नखाङ्कुरः नखाद्यं, नखचिह्नमिति यावत् यस्य तथाविधं, हरिमिव

राम. । (साक्षतम्) । भगवन् भार्गव ! गुरु-गर्भरूपयो-
रेतावदेवान्तरम् (ह) । किञ्च —

आदेष्टा भगवान् भृगुर्जननयोरीत्यत्तिक्रान्नाह्नयो-
र्देवो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्य्यं च दूरे गिराम् ।

सप्तद्वीपवतीं ददद्भवमभिप्रैषि द्विजान् कश्यप-

प्राधानप्रतिभानुभाव ! भवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥ २८ ॥

मिदमिव, समूलकाष समूलघातं यथा तथा, काषितः निहतः इति यावत्, पान्थः अविद्यकृतं येन तथाभूत्, माम् अथ पिनीषि प्रोषयसि, मिदस्य गजेन्द्रघातिनः कुरङ्गदर्शने यथा अनायासेनेवास्व वधो मया विधेय इति बुद्ध्या प्रीतिः, तथा मद्वातीये हातं तीर्य्यादिनाग्निनी सम त्वद्दर्शने अनायासेनेव सुकोमलाकारस्य तव निधनं मया साधितव्यमिति प्रीतिरिति निष्कर्षः । यद्वा—गजघातिनः खडोर-प्रकृते मिदस्य यथा अनायासव्यस्यापि मृगत्य कोमलमनोहराकारदर्शनेन न हन्तव्योऽथ क्षुद्र इति सदयप्रीतिरसेन चिन्मार्दीभभवति, तथा सर्वचितियान्तकस्य सम क्षत्रियस्यापि तव विनीत रसण्योयमुत्तदर्शनेन शिशुरयं न हन्तव्य इति चित्तं सदयप्रीतिरसेनार्दीभवतीति भावः । उपमाऽलङ्कारः । परिभाषा वक्तव्यम् ॥ २८ ॥

(६) गर्विति।—गुरु पिता, गर्भरूपं बालकपुत्रस्य तयोः, यद्वा—गुरुर्भङ्गान्, गर्भरूपः क्षुद्रः तयोः, अन्तर प्रभेदः, भवान् मद्भान् अहं बालकः, तन्नाम अनायासे-नेव भवान् हन्तुं समर्थ इति भावः । यद्वा—पुत्रादिदर्शनेन पितादीनामामन्दादयः स्वाभाविक एवात भावः ।

आदेष्टेति।—अप्रतिभानुभाव । हे अतुलनीयप्रभाव । भगवान् भृगु औत्पत्तिक्रान्नाह्नयोः जननयोः जननी, अन्तरेकं जन्म, ततश्च सावित्र्यादिवेददान द्वितीयं जन्म तयोरेति यावत्, आदेष्टा सम्पादकः, देवः धूर्जटः शत्रुः अस्त्रकर्मणि धनुर्वेद-दीक्षायाः, गुरुः आचार्य्यं, वीर्य्यं पराक्रमः, गिरा वाचा, दूरे अविषये इति यावत्, तिष्ठतीति शेषः, वर्णनातीतमिति यावत्, तवेति सध्वं सस्वत्वः, सप्तद्वीपवतीं "जम्बूद्वीप-कुश क्रौञ्च-शाक आल्यालि पुष्कराः । शोषाः सप्त--" इत्युक्तप्रकारकसप्तद्वीप-समन्विता, भुव पृथ्वी, ददत्त कश्यपप्राधान कश्यपादीन्, द्विजान् ब्राह्मणान्, अभिप्रैषि सम्प्रदानत्वेन सदस्यव्यसि, अत एव अस्मै ईदृशाय, कस्मैचित् आनर्चनीय-स्वरूपाय, भवते तुभ्य, नमः, अस्त्विति शेषः । आर्दूलविकीर्णितं वक्तव्यम् ॥ २८ ॥

जानदग्न्य । अरे क्षत्रियडिभ । (क) तत्रानेन सख-
 सौजन्यपौरुषोत्कर्षेण किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि (ख) । किन्तु—
 नाराचेः कृतवीर्येनन्दनबधूवाप्यप्रियम्भावुकै-
 कृत्याद्य क्षतजोदमर्षवमथ न्युप्त पिष्टभ्यां पयः ।
 सम्यत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः
 क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहा ! जातो भवानिन्धनम् ॥ १० ॥
 रामः । (छिन्ना) । भगवन् !—

बाह्वस्त्रभावसुनभेन कुतूहलेन
 कष्ट धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य ।
 तत्रानुषङ्गिकममङ्गलमोदशं तु
 संवृत्तमत्र न मया गणितस्त्वमाभीः ॥ ११ ॥

(क) क्षत्रियाडिभ । राजस्यशिशो । “पीतः पावोऽर्भको डिभः पृथुक्ः श्रावकः
 शिशुः” इत्यमरः ।

(ख) सत्तेति ।—सत्त्व सादृशं, सदानुभावतेत्यर्थः, सौजन्यं साधुत्वं, विनीतव्यव-
 हार इत्यर्थः, तथा पौरुषं पराक्रमश्च, तेषाम् उत्कर्षेण चातिशयेन । अतः मनसि ।
 आप्यायितोऽस्मि परितृष्टो मवानि ।

नाराचेरिति ।—कृतवीर्येनन्दनस्य क्रांतवीर्याङ्गुलस्य, बधूना नारीणां, बापस्य
 अशुचः, प्रियम्भावुकैः प्रियकारिभिरित्यर्थः, तासां वेधव्यादिति, सर्वदा नेवान्तरव-
 रुद्धानां बाप्याणां बहिर्निःसरणसाहाय्यकारणादिति वा भावः, नाराचेः अस्त्र-
 विशेषः, क्षतजोदं रक्तादकं, “रक्त-क्षतज-शोषितम्” इत्यमरः ; अर्णवं सागरं, जल-
 श्यानीयरक्तपृथंसमुदमित्यर्थः, उत्प्राय निर्माय, अबाह्वन्तरं, पिष्टभ्यां मातापिष्टभ्यां,
 पयः क्षोषितरूपजलमित्यर्थः, न्युप्त तर्पणार्थे दत्तमित्यर्थः, “पिष्टदानं निवापः चात्”
 इत्यमरः ; सम्यत्त निर्वास्यतः निर्वाणं गमित्यतः, समस्तान् निखिलान्, बाहुजान्
 क्षत्रियान्, “बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः ; मुङ्क्तो यसते इति तद्योक्तस्य, अथ
 क्रोधस्य कोपस्य, अप्रिभूतस्तेति भावः, ऐन्दुशेखरम् ऐशं, धनुः क्षुन्दानः स्वयङ्गयन्,
 मवान् इत्यमं क्राष्ट, दाह्यमिति भावः, जातः, अहो ! इति खेदतृष्णकमव्ययम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

वाक्येति ।—बाह्वस्य शिशोः, स्वभावात् प्रकृतिः, तेन सुकर्मं सुार्प, स्वतः सन्नात-
 मित्यर्थः, तादृशं, कुतूहलेन कौतुकेन, भगवतः वृषभध्वजस्य वृषवाहनस्य इत्यर्थः,

नामदन्त्यः । (सरोषम्) । आः !! क्षुद्रत्रियडिम्भ ! कथं प्रमथ-
 नाथप्रथमान्तेवासिनं (ग) परशुराममपि भवान्नाजौगणत् !!—
 महासेनो यस्य प्रमद ! यमदंष्ट्रामहचरैः
 शरैर्मुक्तो जीवन् द्विरिव शरजन्मा ममभवत् ।
 इमाञ्च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा-
 मयं वीरो वारानजयदुपविंशान् वसुमतीम् ॥ ३२ ॥

रामः । शान्त शान्तम् (घ) । प्रसौद भगवन् । अविमृश्य-
 कारितया (ङ) न गणितोऽसि, न पुनरवलोपात् (च) —

धनुः क्लृप्तम आनमितं, मयेति शेषः, तु क्लिप्तु, तत्र कर्षणे, आनुषङ्गिकं प्रसङ्गादागतम्,
 अनभिप्रायिच्छानिच्छर्थे, धनुर्दृष्टिमिति यावत्, दृष्टं तदङ्गरूपमिति भावः, अनङ्गणम्
 अशुभ, सङ्गत सञ्जातम्, अत्र विषये, मया त्व गणितः आलोचितः, अन्तरायत्वन
 खचित इति यावत्, न आसीः, कर्मदं तवाप्रियमिति मया न चिन्तितमिति भावः ।
 वसन्ततिस्त्वं इत्यम् ॥ ३१ ॥

(ग) प्रमथेत ।—प्रमथनाद्यस्य शिबल्ल, "पिनाक्षो प्रमथाधिपः" इति शिवपय्याये
 अमरः ; प्रथमः श्रेष्ठः, अन्तेवासी शिष्यः तम् ।

महासेन इति ।—प्रमद । रे प्रकृष्टगवे । ममागणनादिति भावः, महासेनः
 कार्तिकेयः, "कार्तिकेया महासेनः शरजन्मा षडाननः" इत्यमरः, यस्य मम, यमदंष्ट्रा-
 सहचरैः कृतान्तदशनसदृशः, शरैः बाणैः, मुक्तः परिश्रुतः सन्, पराङ्मुखत्वन मया
 बाणसङ्करणादिति भावः, जीवन् जीवितः क्षणम्, इद्विरिव द्वितीयवारमिव, शरजन्मा
 शरभूः, एकत्र शर शरवने, जन्म यस्य तथोक्तं, अथवा शरात् शरसङ्करणाद्धेतीः
 विसृक्ततया, अन्य पुनर्जीवनप्राप्तिः यस्य तथाभूतः, समभवत्, अयं वीरः सोऽहमिति
 भावः, उपविंशान् उपमता निरुट्ट्या, विशतिर्थेवा तान् एकावशतिसङ्ख्यानां,
 वारान् क्षत्राणां क्षत्रियाणां, भुजवनानि एव महात्ति उत्कृष्टानि इत्यर्थः, दुर्गाच्च
 दुर्गमभदेशः, तेः विषना दारुणा ता, क्षत्रियाणामत्याचारण सज्जनवासियाग्व्यानाति
 भावः, इमा वसुमतीश्च अजयत् जितवान् ; रे मूर्ख ! एतावती ते स्पृहां बन्त,
 एवभूतोऽहं तव गणनायोग्यः ? इति भावः । शिखरिणो इत्यम् ॥ ३२ ॥

(घ) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तं, भगवान् मया न गणित इति कृत्वा नैव वक्तव्या
 नैव वक्तव्या इति भावः ।

(ङ) अविमृश्यकारितया अविदेक्षितया, अज्ञानतयेत्यर्थः ।

(च) अवलोपात् सर्वात् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
 देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ।
 त्वद्योवशोक्तविशाखमुखावलोक-
 त्रौडाविदौण्हदया स्पृहयास्वभूव ॥ ३३ ॥

लामदम्यः । (विहस्य) । रे राजन्यपोत !—

अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्या-
 मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम् ।
 क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठौविनोद-
 प्रियपरशुरयं मे बाहुर्दृद्यच्छमानः ॥ ३४ ॥

स्तोत्रिणीति ।—तवैव जननी माता, स्त्रीषु नारीजातिषु मध्ये, प्रवीरजननी प्रकृत-
 वीरप्रसविनी, स्वयं भगवती देवी गिरिजाऽपि गौरी अपि, तव दोषा भुजेन, वशी-
 कृतस्य निर्जितस्य, विशाखस्य कार्तिकेयस्य, “विशाखः शिखरवाहनः” इति कार्त-
 केयपर्याये अमरः, मुखवाक्लोकेन वदनदर्शनन, पराभवज्ञानतमलिनमुखदर्शनेनैव
 भावः, या त्रौडा लज्जा, तथा विदौण्ह प्रस्फुटित, दुःखितामात यावत्, हृदय वचोदंशः
 यस्याः तथाभूता सती, यस्यै तव भाव, स्पृहयास्वभूव स्पृहा चकार, यस्याः पुनः मम
 जन्तनमपि निर्जितवानिति स्वतोऽपि यस्याः गौरवम् अस्त्रीचकार, धन्या सा भागि-
 माता इति भावः । वसन्ततिलक इत्यम ॥ ३३ ॥

अनुभवोति ।—अनुभवेन अनुभूत्या, पुनरुक्ता पुनःकथिता, नः अस्माकं, स्तोत्रचर्यां
 स्तुतिप्रक्रिया, मुञ्च त्वज्ज, अहं वीरो न वेति स्वयमनुभूय एव मम स्तुतिं कुरु, एक पुनः
 पुरावृत्तालोचनेन ? इति भावः, तत् तथात्, कौशिकात् विश्वामिवात्, उपज्ञा
 आद्य ज्ञानं यस्य तथोक्तम्, “उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्” इत्यमरः, एतत् तव करघृत-
 मित्यर्थ, अस्त्र अमुरिति यावत्, उपनमय आरापय, गृहार्णति यावत्, वीरगोष्ठीं
 वीरानां सभा, मङ्गलभूतिरित्यर्थः, “गोष्ठी सभा सलापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ;
 तस्या विनोदे क्षिप्ररुद्धने, प्रियः प्रीतिजननः मङ्गल इत्यर्थ, परशुः कुटारः यत्र तथाभूतः,
 उदृद्यच्छमानः उद्यतो भवन्, मे मम, अयं परिदृश्यमानः, बाहु भुजः, काल समयं,
 न खलु नैव, क्षिपति अतिक्रान्ति, मुञ्चो मे वृथा समयक्षप न सद्दते, त्वरितमस्त्रं
 गृह्णाचेति भावः । माखिनीवचन—“न न-म य वयुतेथ माखिनी लीगणोकेः” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

रामः । (स्वगतम्) । अये ! भगवन्तं विश्वात्मत्रमपि सृष्ट्वात् ॥

(क) भवत्वेवं (ज) तावत् । (प्रकाशं सपेय्येक्षितम्) ।—

भूमात्रं कियदेतदर्थवमयं तत्साधितं हार्थ्यते

यद्द्वीरेण भवाद्दृशेन वदति त्रिःसप्तकृत्वो जयः ।

डिम्भोऽयं नवबाहुरौदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं

तत्कोपाद्विरम प्रसोद भगवन् ! जात्येव पूज्योऽसि नः ॥३५॥

(क) सृष्टि आकृष्य आनयतीत्यर्थः, आक्षिपतीति यावत्, कौशिकोपशमस्त्रमिति कथनेनेति भावः ।

(ज) भवत्वेवमिति ।—अतः परं वीरोचितं व्यवहृत्तव्यमिति भावः ।

भूमात्रमिति ।—एतत् भूमात्रं भूमण्डलमेव, कियत् अत्यल्पमित्यर्थः, तदपि अर्थव-
मयं समुद्रव्याप्तं, भवाद्दृशेन भवत्सदृशेन, वीरेण साधितं जितं, तत् भूमात्रमिति शेषः,
यत् हार्थ्यते भवाद्दृशवैरात् आच्छिद्य अन्येनापद्रव्यते इति भावः, त्रिःसप्तकृत्वो जयः
एकविंशतिवारविजयः, तत् वदति कथयति, भवान् यथा त्रिःसप्तकृत्वः क्षदान् निहत्य
एतद्भूण्डलं तस्यां हतवान्, एवमन्यः कौशिको भवन्तं विजित्य भवत्सकाशात् एतद्वैतं
शक्यते, परन्तु यदि मध्ये तत् न हारितं, तदा कथं पुनर्जयप्रयासः ? एकोद्यमेनैव
जयस्य सिद्धलादिति भावः, यदा—भवाद्दृशेन वीरेण अर्थवमयं समुद्रवैष्टितं,
कियदेतत् भूमात्रम् आक्षिप्तं पार्थिवराज्यमात्रमित्यर्थः, न तु अपार्थिवं
मोक्षपटं, बहुजीवविनाशादिति भावः, यत् साधितम् आयत्तकृतं, तत्
त्रिःसप्तकृत्वो जयः तत्र विजयः, वदति, किन्तु हार्थ्यते भवता साधितं तत् भूमात्र
केनापि कदाऽपि हर्षुं शक्यते, भवाद्दृशवैरादपि आच्छिद्य अन्येन केनापि
तदपद्रव्यं शक्यते, अतः गर्वे त्यज इति भावः, नवबाहुः कोमलभुजः, आक्षिप्त-
हस्त इति यावत्, अयं मादृश, जन इति शेषः, डिम्भः बालकः, बालत्वात् अदापि
अस्त्रव्यवहारकौशलानभिज्ञ इति भावः, इदं वीरव्रतञ्च वीरचर्यानियमस्य, दृष्टशम्
एवविधं, घोर भयानकं, कठीरमित्यर्थः, पूज्यापूज्यविचारविमुखमिति भावः, तत् तस्मात्,
कोपात् क्रोधात्, विरम विरतो भव, क्रोधं परित्यजेत्यर्थः, हे भगवन् ! प्रसोद प्रसन्नो
भव, जात्येव ब्रह्मण्येनैव, न तु बोध्यैवेत्येवकारार्थं इति भावः, नः अस्माकं, पूज्यः
आराधनीयः, अस्मि भवसि, कोमलबाहुना बालकेन मया यदि भवतः पराजयः स्यात्,
तदा भवतोऽतीवावमाननम्, अस्माकञ्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः स्यादिति कोपात् विरत्या
अस्मात् प्रसोद एव भवतः श्रेयानिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

जानदघ्नः । (सकोप-कम्पं स्वगतम्) । अहो ! दुरात्मनोऽस्य राजन्यः
पोतस्य वीरप्रहतायाः पङ्कतेरखलितमुक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्याम् !!
(भ्र) । (प्रकाशम्) । आः !! पाप ! जात्यैव केवलया (ज)
पूज्यस्ते परशुरामः !! कथमद्यापि निरायुधोऽसि !! (ट)—

विनयनिचुलितैर्भवद्भ्रुवोभिः

किमपि नव विवृणाङ्गरङ्गमन्तः ।

अयमजनि करः कृतान्त-

दंष्ट्राक्रकचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

(उच्येत्) । अहो ! तु खलु भोः !—

त्रैलोक्यत्राणश्रीण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां

स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोयस्य दोष्णोर्विलीनः ।

(भ्र) वीरप्रहतायाः वीरजनसुखायाः, वीरजनानुसृताया इति यावत्, पङ्कतेः
आचारात्, अखलितम् असृष्टम् । उक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्या वचन-प्रतिवचनचातुर्यम् ।

(ज) केवलया एकया, एकमात्रया इत्यर्थः, न तु बोध्यैवात भावः । “एके
मुख्यान्वकेवला ” इत्यमरः ।

(ट) निरायुधोऽसि निरस्त्रः भवसि, शस्त्रमगृह्येत्वा तिष्ठभौषधेः ।

विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारेण, निचुलितैः पिङ्गितैः, विनयाभासयुक्तैरिच्छैः,
अन्तरुद्धतेरिति भावः, किमपि अवाच्यम्, अन्तः मनसि, स्थितमिति शेषः, नवम्
अन्युत्पूर्वमिति यावत्, अङ्ग कलङ्क, “तत्साधितं दार्थ्येते” इति पूर्वोक्तम् अववादेवप-
मिति यावत्, विवृणाङ्गः प्रकटयाङ्गः, भवद्भ्रुवोभिः तव वचनेः, अयम् एषः, करः
हस्तः, कृतान्तस्य यमस्य, दंष्ट्रा दन्त एव, क्रकचः करपत्रं, “क्षरात्” इति प्रसिद्धः,
“क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्” इत्यमरः ; तद्वत् कठोरः दारुणः, यः कुठारः तेन दुर्निरीक्ष्यः
दुर्दर्शः, भोषण इति यावत्, अजनि जातः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ३६ ॥

त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, त्राणेन परिवर्त्तयेन, श्रीण्डः मत्तः ख्यातो
वा, “श्रीण्डो भस्त्रे च विख्याते दर्पशालिन्यपि श्रुतः” इति विश्वः, यः सरसिजवसतेः
कमलासगमस्य, ब्रह्मण इत्यर्थः, भुजाभ्यां बाहुभ्यां, प्रसूतः उत्पन्नः, “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्
बाहू राजन्यः स्मृतः” इति श्रुतेः ; अत एव “बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः, सः
प्रसिद्धः, अत्र नाम वर्णः अनियजातिः, यस्तु परशुरामस्य, कुलिशकठिनयोः वक्षवत्

ज्वालाजिह्वान्तकालान्तकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि
व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ १७॥
(नेपथ्ये) ।

भगवन् भार्गव !—

अप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः
क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी ।
दक्षिणा तव बभूव यज्वनो
सुञ्च सम्प्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ १८ ॥

जानदग्न्यः । अये ! प्रशान्तगम्भीरः क एषः ? तर्हि जनकेन
भवितव्यम् । (तदभिमुखमबलोक्य) । राजर्षे सौरध्वज ! भगवतः
सूर्यशिष्यात् पुराणवाजसनेयिनो (ठ) याज्ञवल्क्यादधीत-

कठोरयोः, दोषोः बाहोः, बिलीनः लयं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, पार्वतीधर्मपुत्रः
गोव्यां धर्मपुत्रः, सोऽयं मुनिः भार्गवः, जगन्ति ज्वालाया शिखया, जिह्वायाः
जिह्वावान्, प्रशान्तजिह्वायुक्तः इत्यर्थः, यः कालान्तः प्रलयार्थिः, तस्य कबलात् यासात्,
तेन भस्मीभवनादिति यावत्, यत भयं तेन भ्रान्तः अक्षिताः, इतस्ततः पलायिताः
इत्यर्थः, देवासुरा येष तेषामभूतानि, व्यातन्वानः विस्तारयन्, कुवन्नित्यर्थः, ज्वलति
दीप्यते, क्रीडप्रज्वलितः तिष्ठतीत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १७ ॥

अप्रवृत्तिविषयमिति ।—अत्रशब्द अत्रियेति अक्षरसमष्टिं, अत्रियेति संज्ञामिति
यावत्, अप्रवृत्तिविषयं प्रयोगागोचरताम्, अक्षरवत्त्वापि अनुपयुक्ततामित्यर्थः, शक्यता-
ऽवच्छेदकतायुत्थमिति यावत्, वितन्वतः विस्तारयतः, अत्रियशब्दस्यापि बिलोपं
साध्यत इति भावः, यज्वनः याज्ञिकस्य, तव इयमेव एषेव, मेदिनी पृथिवी, दक्षिणा
यज्ञादिसमाप्तौ देयधनस्वरूपिणोत्यर्थः, बभूव, सभान् अत्रियान् निदृश्य यज्ञं कृत्वा त्वं
पृथ्वीं दक्षिणात्वेन दत्तवानसीति निष्कर्षः, सम्प्रति तु इदानीन्तु, शुष्क सर्वव्यवधिषनेन
प्रतिहन्धिविरहात् अक्षिस्त्रिकरत्वेन रसयुत्थ, विफलमिति भावः, आयुधम् अस्त्रं,
सुञ्च लज्ज । रघोडता वृत्त—“रात् परैर्न-र-ल-गै रघोडता” इति तद्वत्त्वात् ।
जनकोक्तिरियम् ॥ १८ ॥

(ठ) पुराणवाजसनेयिनः पुरातनयजुषेदिवदः ।

ब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतवाक्य (उ) एवासि । किन्तु नाय-
भवसरः शिष्टानुरोधस्य (ढ)—

अवनिमधिकविंशानभ्यवस्कन्द्य वारा-

नवभृथभृतकेभ्यः सम्प्रदाय द्विजेभ्यः ।

विरमति रमणोयात् हन्द्युक्तात् कथं मे

निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ? ॥ ३८ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)—

भुगुतिलक ! नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेतत्

कुरु कर्णमिटानीं मानसं मानशौण्ड ! ।

(उ) अधोतेति ।—अधोतः पठितः, ब्रह्मसिद्धान्तः ब्रह्ममीमांसा, वेदसार इति यावत् येन तच्चाभूतः । गृहीतवाक्यः गृहीतं स्वीकृतमित्यर्थः, समादृतमिति यावत्, वाक्यं वचनं यस्य तथाभूतः, पूर्वे तव वाक्यं मया प्रतिपादितमिति भावः ।

(ढ) अवसरः समयः । शिष्टानुरोधस्य शिष्टस्य सज्जनस्य, तवेति भावः, अनुरोधः अनुवर्तनं, चित्ताराधनमित्यर्थः, तस्य, इच्छापूर्वमेव तव प्रीतिसम्पादनस्येत्यर्थः, “अनुरोधोऽनुवर्तनम्” इत्यमरः ।

अवनिमिति ।—अधिकविंशान् विंशतेरधिकान्, वारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः, अवनिं पृथ्वीम्, अवस्कन्द्य आक्रम्य, अदियेभ्यः आच्छिद्येत्यर्थः, अवभृथः दीक्षान्तः, यज्ञसमाप्तौ, क्रियमात्रागविशेष इत्यर्थः, “दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः” इत्यमरः, तस्य ये भृतकाः भेतनिकाः, ऋत्विज इत्यर्थः तादृशीभ्यः, द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, कश्यपादिभ्य इति भावः, अवनि पृथिवीं, सम्प्रदायं दत्त्वा, दक्षिणालेनेति भावः, स्थितस्थेत्थ्याहारः, मे मन, निखिलानां सकलानां, नृपतीनां राज्ञां, चन्द्रियाणां वा, ह्यया वधेन, दृष्टः अबलोकितः, लोकोरिति भावः, सारः बल, सामर्थ्यमिति यावत् यस्य तथाभूतः, कुठारः रमणोयात् प्रमोदजननात्, हन्द्युक्तात् हन्द्योः दधीरेव शीरधीरन्धोऽन्धं यत् युद्धं तत् हन्द्युद्धं तच्चात् सम्प्रुद्धसमरात्, कथं केन प्रकारेण, विरमति ? निवर्तते ? नैव विरक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । मालिनी इत्यम् ॥ ३८ ॥

भुगुतिलकेति ।—भुगुतिलक ! हे भार्गवकुलकुल्ललाटभूषण । ते तुभ्यं, नमः, अस्तु इति श्रेय, एतत् वैमत्यं बिरुद्धा मतिं, चित्तविकारमित्यर्थः, क्षीयमिति यावत्, मुञ्च त्वज, मानशौण्ड ! हे माननर्षित ! यथा—हे मानोन्नत ! इदानीं मानसं चित्तं,

वहति वत किमस्त्रं पुत्रभाण्डेऽपि रामे
त्रिजगदभयदानस्थूललक्ष्मी भुजस्ते ? ॥ ४० ॥

नामदयाः । (राम प्रति) । अये ! धीरकर्कशस्वरः (ण)

क एषः ।

रामः । (सप्रश्रयम् (त)) । भगवन् ! अयं मस्तातो रघुपतिः ।

नामदयाः । (सव्यथम् (ष)) । धिक् ! सर्वतः क्षत्रकलम्बो-
द्भेदः (ट) । (नेपथ्याभिसुखमवलोक्य) । भो राजन् दशरथ !
अस्मन्नामधेयमात्रमित्रेण (ध) पुत्रेणामुना मानार्हो (न)

तवेति शेषः, करुणं सद्यः, क्रूर, विजगता भुवनत्रयाणाम्, अमयदाने मयात्
बालककरणे, स्थूललक्ष्मिः यदान्यः, चतुर्दार इत्यर्थः, "स्युर्दान्यस्थूललक्ष्मि दानश्रीव्या
वहप्रदे" इत्यमरः, ते तव, भुजः बाहुः, पुत्रभाण्डे पुत्र एव भाण्डं मूलधनं तस्मिन्,
रामे अपि चतुर्दशश्रीषु इति भावः, किं कथम्, अस्त्रं वहति ? धारयति ? वत
खेदे । मानिनो वृत्तम् । दशरथोक्तिरियम् ॥ ४० ॥

(ण) धीरेति ।—धीरः अचञ्चलः, गम्भीरः इति यावत्, कर्कशः कठोरश्च,
सुकुमारदेहं शिशुं पुत्रतुल्यं रामं प्रातः, कठोरव्यवहारादिति भावः, स्वरः यच्च
तथाभूतः ।

(त) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(ष) सव्यथं मानस्युत्पन्नम् ।

(ट) धिक् निन्दामि, आत्मानमिति भावः, "धिङ्निभंस्त्रंनिन्दथो" इत्यमरः ।
सर्वतः समन्तात्, क्षत्रकलम्बानां क्षत्रियाङ्कुराणाम्, उद्भेदः प्रकाशः, मयि विद्यमाने
इदानीमपि बहवः क्षत्राः मत्सत्काशं समवेता इत्यात्मनो धिक्कार इति भावः । "क्षत्र-
कलम्बोद्भेदः" इत्यत्र "क्षत्रकदम्बोद्भेदः" इति पाठकल्पनं समीचीनं, कलम्बशब्दस्य
अङ्कुरार्थं कुत्रापि प्रयोगदर्शनात्, कदम्बशब्दस्य च समूहाद्येकत्वादिति सुधीभि-
र्विभाव्यम् ।

(ध) अस्मान्नामधेयेति ।—अस्माकं नामधेयमात्रं रामेति नाममात्रं, तेन निधे
सखा तेन, सावपदेन वीर्याद्यभाव इति सूचितम् ।

(न) मानार्हः सम्माननीयः, सख्युः पितुः स्वपितृगुण्यत्वादिति भावः ।
श्रीगुण्योक्तिरियम् ।

भवान् । किं पुनः (प) अनभिज्ञोऽसि वीरव्यवहारस्य (फ) ।—

पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं

प्रदहदहर्दिवमस्ति तीव्रमर्चिः ।

रघुजनककुटुम्बवाप्यपूरेः

परमिह शान्तिमुशन्ति शस्त्रभाजः ॥ ४१ ॥

(नेपथ्ये) ।

आः !! (ब) जामदग्न्य ! किमेवमतिप्रसक्तः सञ्चस्तः
शस्त्रान् (भ) अस्मानपि बलाद्धनुर्ग्राहयसि ?

जामदग्न्याः । (सरोवणम्) । अरे विदेहप्रसवपांशुल ! (म)—

अयमधिपतिर्भासामिकान्तरो भवतो गुरु-

स्त्वमसि तपसा यद्वर्षीयानिति स्म तितिच्छसि ।

(प) किं पुनः क्विन्तु ।

(फ) वीरव्यवहारस्य वीरचर्यायाः ।

पुरमथनेति ।—पुरमथनस्य विपुरादेः, धनुषः चापस्य, विमर्दनोत्थं मञ्जनसमुद्भूतं,
तीव्रमथनम्, अर्चिः शस्त्रा, तेजः इति यावत्, क्रोधान्नेरिति भावः, अहर्दिवम्
अहर्दिवः, प्रतिदिनमित्यर्थः, प्रदहन् सत्तापयदिति यावत्, मामिति शेषः, अस्ति वर्तते,
इह अस्मिन् अर्चिषि, शस्त्रभाजः शस्त्रव्यवहारिणः, वयनिति शेषः, रघु जनकयोः
रघुवशील-जनकवंशीययोः, कुटुम्बानां परिजनानां, वाप्यपूरेः अशुभवाहैः, शान्तिम्
उपशमनम्, उशन्ति कामयन्ते, रामनिधने रघुवंश्या जनकवंश्याश्च पुत्रशोकैः, क्षामाट-
शोकैश्च यद्विदुर्दति तदेव मे कोपशान्तिः स्मादिति भावः । (तात्प्रेन, पा
४१ ॥ ४१ ॥

(ब) आः !! इति कोपे, “आस्तु ख्यात कोप-पीडयोः” इत्यमरः ।

(भ) अतिप्रसक्तः अतिदर्पितः । सञ्चस्तशस्त्रान् त्यक्तायुधान् । जनकोक्तिरियम् ।

(म) विदेहप्रसवपांशुल । जनकवंशीयाधम ।

अयमिति ।—आसा तेजघान, अधिपतिः प्रभुः, अयं परिदृश्यमानः, सूर्यः इत्यर्थः,
भवतः एकान्तरः एकेन व्यवहितः, गुरुः आचार्यः, याज्ञवल्क्यान सूर्यादधीतं, त्वया तु
याज्ञवल्क्यादिति सूर्यस्य तव गुरुत्वमेकान्तरमिति भावः, यत् यतः, त्वं तपसा तपस्वरत्नेन,
वर्षीयान् अतिवृद्धः, असि, “तपसे” इति पाठे—त्वं वर्षीयान् असि, तन्नापि तपसे

कथमस्मि धनुर्नामप्राची ? तदेष समाप्यते

मम हि सकलक्षत्रालम्भकृतोरमृतं भवान् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये) ।

भागव ! भागव ! अथनादिहृहवाक्यगौरवनिगृहीतसम्पहार-
क्रियासमभिहारस्य तत्रभवतः (य) परमे ब्रह्मणि वत्तमानस्य
(र) पुनरुपप्लवन्ते (ल) बुद्धयः । तत् विरम, क्रियच्चिरम्
(व) इतः परमपि नाटयिष्यति (श) भवन्तमायुधपिशाची ?
(ष) ।

नामदयाः । (विदुषः) । अहो ! याज्यस्नेहः (स) शतानन्द-

। पञ्चरसि, इति हेतुः, तितित्यसे अ चम्यसे अ, चान्तोऽसि इत्यर्थः, त्वां प्रति मया
। मा पदार्थेति भावः, इदानीं कथं विमथे, धनुर्नामप्राची धनुषः नाम गृहीतवान्,
प्रसि ? भवसि ? तत् तस्मात्, धनुर्नामपदवादित्यर्थः, तपोनिहृहवाक्यविद्याचाराव-
। अथनस्य अभिप्रायप्रकटनादिति भावः, एषः, त्वमिति श्रेयः, समाप्यते श्रेयो क्रयते,
। त्वा त्वं समाप्तं सत्यं नीयसे इत्यर्थः, त्वा इत्योति भावः, भवान् मम सकलानां
नखिलानां, अनामान् आलम्भ एव एव एव, कतुर्यशः, तस्य चमृतं हि श्रेयोभूतं
। अमृतं यज्ञश्रेये स्मात् इति विश्वः । हरिचो व्रतम ॥ ४२ ॥

(य) अथनादीति ।—अथनादीनां इदानीं त्वत्पूर्वपुरुषाणामिति यावत्,
।। क्वस्य "परशुराम । इदानीं अविद्यसंहाराय विरम" इति वचनस्य, गौरवेण मुहूर्त्तेन,
।। वाक्तेषु मन्थानपदार्थनेन इत्यर्थः, निगृहीतः संबन्धः, परित्यक्तः इत्यर्थः, सम्पहारस्य
।। इजामस्य, क्रियासमभिहारः पौनःपुन्येन समाचरणं येन तथाभूतस्य । तत्रभवतः
पुन्यस्य ।

(र) परमे ब्रह्मणि परमात्मनि, ब्रह्मचिन्ते इति यावत्, वत्तमानस्य निरतस्य ॥

(ल) उपप्लवन्ते विपथ्यं प्राप्नुवन्ति ।

(व) क्रियच्चिरं क्रियन्तं कालमित्यर्थः ।

(श) नाटयिष्यति नर्तयिष्यति ।

(ष) आयुधपिशाची अस्त्रधारणवाक्यसादृशा पिशाचधीवित् । भागवत्यादि
विज्ञाचोदना उक्तः शतानन्दस्येति बोध्यम् ।

(स) याज्यस्नेहः याज्यस्य व्रजमानस्य, जनस्येति भावः, स्नेहः प्रियता, मनस-
।। बुद्धिरिति यावत् ।

माकुक्षयति (ङ) । भवतु, सान्त्वयामि तावदेनम् । (तदभिमुखम्) ।

आङ्गिरस !—

नृपस्ते पाण्ड्योऽयं मम पशुपुरोडाशरसिकः

पृथिव्यामव्याजोऽटभुजभृतः सन्ति रघवः ।

अमोषामुत्सिक्तं किमपि कुलमुत्कृत्य चवशो

विधाता तत् सर्वं यदभिरुचितं तं भृगुपतिः ॥ ४३ ॥

(नेपथ्ये) । आः पाप ! क्षत्रियायाः पुत्र ! क्षत्रियभ्रूणहत्या-
पातक्षिन् ! निसर्गनिष्प्राणं हि प्रहरणम् (क) इच्छाकूषां
ब्राह्मणेषु ; तेर्यादृशस्तादृशी वा सोढव्योऽसि (ख) । कथमेव-
मातृक्कामद्वन्धाकमपि ब्रह्मवर्चसात् (ग) न विभेषि ?

(ङ) आकुक्षयति उद्विष्टोऽपरात ।

नृप इति ।—पशुपुरोडाशे पशुस्थानो जगो वा, स एव पुरोडाशः इत्यभेदः,
“पुरोडाशो हविर्भेदं चमत्या पिष्टकस्य च” इति विश्वः, तत्र रसिकः अनुरागः, सततं
व्रजानुष्ठानपर इति भावः, ते तव, अयम् एवः यजमानः, नृः जनकः, मम मयेत्यर्थः,
पाण्ड्यः रघुशोयः, तव याव्यमेवं न इन्द्रोति भावः, किन्तु रघवः रघुवंश्याः,
पृथिव्याम् अम्याजम् अक्षपटम्, उद्वेगं उद्वेगं, नर्वित्तमित्यर्थः, भुजं वाहुः, विधति
धारयतीति तथोक्ताः, सन्ति विद्यन्ते, रघुवशीयाः पृथिव्यामिदानीं महापराक्रान्ता
भुजवक्षगर्विताश्च आप्तानमजैयं मन्थन्ते इति भावः, अमोषा रघुषां, किमपि वर्धना-
तीतम्, उत्सिक्तं नर्वितं, कुलं वंश, चवशः खण्डशः, उत्कृत्य कृत्वा, विनाश्येति
यावत्, भृगुपतिः परशुरामः, ते तव, यत् अभिरुचितम् इष्टम्, अस्त्रत्वानरुपमिति
भावः, तत् सर्वं विधाता विधासति, रघुन् समूलं विनाश्य अस्त्रत्वानं करिष्यामीति
निश्चयः । आङ्गिरसोऽपरात ॥ ४३ ॥

(क) क्षत्रियायाः क्षत्रियस्य नाथेः कन्या रघुषा तस्याः, पुत्र तस्यसुहो ।
क्षत्रियेति ।—क्षत्रियाणां क्षत्रियस्त्रीणां, सूयाः गर्भस्थाः शिशवः, तेषां कन्या वधः,
अथा पातको प्रापो तस्यसुहो । क्षत्रियानर्भजातस्य तव क्षत्रियभ्रूणहत्या अतीव
निर्घृणतायाः परिचायिका अमानर्हा चेति भावः । निसर्गनिष्प्राणं स्वभावतो दुर्बलं,
स्वभावत एव ब्रह्महत्याविमुक्तमिति भावः । प्रहरणम् अक्षम् ।

(ख) तेः इच्छाकूषः, बाह्यकूषः अथा तस्या, अतिदुराचारीऽपि ब्राह्मण
इति कृत्वा इति भावः, सोढव्योऽसि अन्वयोऽसि ।

जानदघाः । (वरोष हासन) । अरे ब्रह्मबन्धो ! बान्धकिनेय !
गौतमगोत्रपांसन ! (घ)—

कुर्युः शस्त्रकथामसौ यदि मनोर्वंशे मनुष्याङ्कुराः
स्वाञ्चेत् ब्रह्मगणोऽयमाकृतिगणस्तत्रेष्यते चेन्नवान् ।
सम्नाजां समिधां च साधकतमं धत्ते छिदाकारणं
धिष्णोर्वीकुशकर्मणोत्वणकिणग्रन्थिमंमायं करः ॥ ४४ ॥

(ग) अतिमान् सन्नद्धयन्, अजानन् इति यावत् । ब्रह्मवर्षेणात् ब्रह्म-
तेजसः, ब्रह्मतेजसा त्वां दग्धुं समर्षोऽस्मीति भावः । ब्राह्मणानुरागिणः इत्याशयः
दुष्टमपि त्वां ब्राह्मण इति कृत्वा अनुमर्षति, न पुनर्थं ब्राह्मणा इति भावः । आः
यापेत्यादि विमेषोक्तता अस्तिरपि प्रतानन्दस्तेवेति बोध्यम् ।

(घ) ब्रह्मबन्धो ! ब्राह्मणाधन ! “ब्रह्मबन्धुरधिष्णे निर्वंशे” इत्यमरः ।
बान्धकिनेय ! बन्धुको कुशटा, तत्पुत्रः तन्मन्त्रुहो कौशटेय ! कुशटापुत्र । इत्यर्थः ।
“अथ बान्धकिनेयः क्वात् बन्धुश्चासतीपुतः । कौशटेयः कौशटेरः” इत्यमरः ।
प्रतानन्दस्य नातुरदृष्ट्याया देवेन्द्रसङ्गमात् बन्धुकोत्विति भावः । गौतमगोत्रपांसन !
गौतमवंशाधन !

कुर्युरिति ।—यदि मनोः वंशे कुशे, उत्पन्ना इति शेषः, असौ राजादिकमकुल्या
निर्दिश्य एते, मनुष्याङ्कुराः मानवपोताः, अङ्कुरवत् अनायासमुत्पाटनीयाः सुद्रमानवा
इति भावः, शस्त्रकथां शस्त्रव्यवहारकथा, वयं शस्त्रप्रयोगकुशला इत्येवम् आशाप-
नित्यर्थः, कुर्युः आकृत्या अवयवेन, शिखा-सूत्र भौक्षमेखलादिचिह्नमात्रेणेति यावत्,
न तु ब्रह्मण्यादिनेति भावः, गण्यते अल्यते इति आकृतिगणः ब्राह्मणवैश्वधारीति
यावत्, अर्थं, जनक इति शेषः, चेत् यदि, ब्रह्मगणः ब्राह्मणत्वेन गच्छीयः, क्वात्
भवेत्, तथा तत्र ब्रह्मगणे, भवान् प्रतानन्दः इति यावत्, इत्येते गण्यन्त, ब्राह्मणत्वेनेति
भावः, चेत्, तर्हि भौर्वी शिखरिणो, तथा कुश्याः दर्भाः, विशुद्धब्राह्मणचिह्नमिति भावः,
देवां कर्मणेन उल्लवः उत्कटः, विषयग्रन्थिः शुष्ककठिनमसमित्यर्थः सकिन् तथाभूतः,
मम अर्थं करः इति, सम्नाजां राजाधिराजानां, समिधां कीचीयकाजानां, छिदा-
कारणं छिदनाथे, साधकतमं कारणं, कुटारमिति यावत्, “करणं साधकतमं वेद-
नाभेन्द्रियेषु” इत्यमरः, धिक् निष्फलं यथा तथा, धत्ते धारयति । अत्र धिक्शब्दस्य
निष्फलाद्येवात् तदर्थीने न द्वितीया, निन्दा-निर्भक्षणाद्येयीरैव तद्विधानात् । “निष्

(नेपथ्ये) ।

भगवन् भागव ! भागव—

त्वं वेदवानसि वशिष्ठगुरोः सनाभिः

स्वायम्भुवः स भगवान् प्रभवो गुरुस्ते ।

तनातिमात्रमसृष्टं हृदयं मदीय-

मद्यापि न त्रुटति शाम्यतु ते कुट्टिः ॥ ४५ ॥

जामदग्नयः । (सोमैर्वापम) । किमात्य रे दशरथ ! किमात्य ?
नाद्यापि हृदयं त्रुटतीति ; कथं वा त्रुटतु यावदेव न व्याप्रियते
(६) परशुः ?

अर्कने च निन्द्यायां निष्फले कुत्सितेऽपि च" इति विश्व । मनुवंशादुरा एते चेत्
भोराः स्तुः, कुलटापुत्रः त्वचेत् ब्रह्मणः स्नात्, तदा मम कुठःरेण एते मनुवंश्यास्त्वस्य
श्रीर्न नारकीया इति भावः । शार्दूलविक्रीणितं उत्तम ॥ ४४ ॥

त्वमिति ।—त्वं वेदवान् वेदवित्, तद्यापि वशिष्ठ एव गुरुः तस्य सनाभिः सपिच्छः,
एककोट्यभयः इत्यर्थः, "सपिच्छास्तु सनाभयः" इत्यमरः ; असि भवसि, वशिष्ठसनाभित्वं
अकटयन्नाह, स्वायम्भुवः ब्रह्मपुत्रः, सः नारायणस्यापि बर्षाणि पदाघातकारो, अत
एव विश्वोक्तपुत्र्यः इत्यर्थः, भगवान् भृगुरिति भावः, ते तव, प्रभवः जन्महेतुः,
सत्यातिकारनिवर्धः, "स्वाज्जन्महेतुः प्रभवः स्वान्त्राद्योपलब्ध्यर्थे" इत्यमरः ; गुरुः
आदिपुत्रश्च इति यावत् ; "गुरुस्ते" इत्यत्र "गुरोस्ते" इति पाठकल्पनं सङ्गतं, तद्यत्ने
स भगवान् स्वायम्भुवः ते तव, गुरोः पितु जामदग्नयः, प्रभवः जन्महेतुः, जामदग्नयः
भृगुपुत्रत्वात्, परशुरामस्य च जामदग्नियुवत्वादिति बोध्यम् ; वशिष्ठस्य पूर्वजो
भृगुश्च, सभयोरेव ब्रह्मपुत्रत्वात् त्वं वशिष्ठस्य सनाभिरिति भावः, तेन हेतुना,
वशिष्ठगुरोः सनाभित्वेन हेतुना इत्यर्थः, अतिमात्रम अत्यर्थं, मसृष्टं कोमलं,
त्वयि अकठोरमिति भावः, मदीयं हृदयं वित्तम, अद्यापि न त्रुटति न
विकृतं गच्छतीति भावः ; यदा—त्रुटति क्लिप्तं, जन्मदावन्धनमिति शेषः, तव
अर्थादासङ्गनं न करोतीति भावः, अतः त तव, कुट्टिः अशुभदग्निं, राममद्रे
विषहहभाव इति भावः, शाम्यतु शान्तिं गच्छतु निवर्त्तमानिति यावत्, गुरोः सपिच्छ
इति त्वा समे दात भावः । असनातिलकं उत्तम ॥ ४५ ॥

(६) आत्य भवोचि । त्रुटति विदीर्णं भवति । व्याप्रियते प्रवर्त्तते, अतश्च त्रुटत-
निर्णयार्थं दात भावः ।

(नेपथ्ये) ।

आः ॥ जामदग्न्य ! गुरुनप्यधिक्षिपसि ॥ (च)—

पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति मम रामः स्वयमहं

न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।

अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं

मया बहो दुष्टद्विजदमनदौक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

जामदग्नाः । (सावज्ञं रामं प्रति) । अये ! किमयं लक्ष्मणो भवन्तं पुरोजन्मानमपदिशति ? (छ) ।

रामः । (सविषय-व्यतम्) । प्रसीद भगवन् ! स एदायं यौवना-
देवांचि निरपराधमधुरे वयसि (ज) वर्त्तमानो यानि कानि-
चिदक्षराणि प्रलपति (झ) ।

(च) आः इति कोपे, “आसु स्यात् कोप-पौडयोः” इत्यमरः । गुरुन् पिदून्, अधिक्षिपसि भर्त्सयसि ।

पुरोजन्मेति—अद्य प्रभृति अशारभ्य, रामः मम पुरोजन्मा अपजः, न, स्वयं स्वतन्त्रः, स्व-आचारोत्थयः, अहं रघुकुलभुवां रघुवंशोत्पन्ना, क्षितिभुजा राज्ञां, दशरथाजादोनामिति भावः पुत्रः पौत्रो वा न, तदादंशाननुवर्तितादिति भावः, अयं समाख्य इति भावः, जनः लोकः, माम् अधीरम् अक्षतप्रकृतिकं, धीरम् अनुक्षत-प्रकृतिकं वा, कलयतु विवेचयतु, तव न मम काऽपि क्षतिरिति भावः, मया अयम् एवः, दुष्टस्य दुर्विनीतस्य, द्विजस्य ब्राह्मणस्य, दमनदौक्षायां शासनरूपव्रते, परिकरः सन्नाहः, प्रगाढनामिकावन्धः इत्यर्थः, बहो वा, “भवेत् परिकरौ व्राते पय्यङ्ग-परि-वारयोः । प्रगाढनामिकावन्धे विवेकारभयोरपि ॥” इति विश्वः । “यन्मारभो परि-कारो” इति त्रिकाण्डशेषः ; बहः रचितः, दुष्टनेमं शास्त्रोति भावः । “मामय-मयम्” इत्यत्र “मामघनयम्” इति पाठे—अघमयं पापमयं, पापिष्ठानित्यर्थः, आनि-
व्यनेनान्वयः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(छ) सावज्ञं सावहेलं, लक्ष्मणोक्तिश्रवणेन इति भावः । अपदिशति अक्-
क्षरोति, अस्त्रीकरोतीत्यर्थो वा ।

(ज) अवांचि पूर्वस्मिन्, श्रेष्ठे इत्यर्थः, निरपराधमधुरे नास्ति अपराधो यत्र
सादृशम्, अत एव मधुरं तस्मिन्, वयसि कौमार्ये इति भावः, कुमारस्यापराधो
न गण्यते इति भावः ।

जानदप्राः । (सक्तिम्) । कथमेतावत्यपि माममृष्यमाण-
माशङ्कसे ? (ज) यतस्त्वदनुवर्त्ती खल्वयं (ट) त्वामेवास्तमय-
मानमन्वस्तमयिष्यते (ठ) । निर्वाणं हि सवितारं तरणि-
मणिरप्यनु-निर्वाति । (ड) (नेपथ्यं प्रति) । साधु रे लक्ष्मण !
साधु, कनिष्ठतरोऽपि वरं (ढ) भवान्, न पुनरयं वृथा-
ज्येष्ठो (ण) रामस्ते ।—

प्रागुच्चैःशिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रीञ्चाद्रिदन्तावलं

भिष्वा हंसमयानि मौक्तिकफलान्याकौथ्यं पर्यापिताम् ।

(भ) अक्षराणि वचांसि । प्रलपति अनर्घकं वदति, बालस्वभावेन असम्बन्धं
यथा तथा वदतीत्यर्थः । “प्रलापाऽनर्घकं वचः” इत्यमरः ।

(ज) एतावत्यपि एतावदधिके निर्भर्त्सनेऽपि, “दृष्टद्विजदमनदोक्षापरिहारः”
इत्यनेन कृते अलिखिपेऽपि इति भावः, असृष्यमाणम् अचास्यन्तम्, आशङ्कसे बुध्यसे,
नाशं कदाऽपि अमिष्ये इति भावः । यथा—अमृष्यमाणम् अचास्यन्त, समाशु-
नित्यर्थः, एतादृशाधिचेपात् परमेव मया सद्य एव यत् तस्य प्रतिविधानं न कृतं, तेन
मम अक्षमालक्ष्यं त्वया कृतं दृष्टम् ? मया तु चान्त एवायं, परं सा चमा तव
जीवनकालस्त्रायिमो खिञ्चोति निष्कषं ।

(ट) त्वदनुवर्त्ती तवानुनामो । अयं लक्ष्मणः ।

(ठ) अक्षमयमानम् अदर्शनं गच्छन्तं, मत्परशुप्रहारादिति भावः, त्वा भवन्तम्,
अनु पश्चात्, अक्षमयिष्यते अदर्शनं गमिष्यति, त्वा निदृश्य पश्चादेनमपि हनिष्यामीति
भावः ।

(ड) निर्वाणम् अक्षं गतं, सवितारं सूर्यम्, अमु पश्चात्, तरणिमणिरपि सूर्य-
काको मणिरपि, निर्वाति निर्वाणं गच्छति, निष्पत्ती भवतीत्यर्थः ।

(ढ) वरं समाह्वयिष्यः, अव्ययमेतत् । “मनागिष्टे वरं यतु कचिदाह तद्-
व्ययम्” इति ब्राह्मणः ।

(ण) वृथाज्येष्ठः निरर्घकोऽयम्, निर्भीक्ष्यत्वादिति भावः ।

प्रागिति ।—प्राक् पूर्वं, क्षुरप्राक् अक्षधिशेषा एव, नखराः तैः, सद्यः उक्तं,
शिरः शिखरं मस्तकञ्च वक्ष्ये तयोर्गं, क्रीञ्चाद्रिदं क्रीञ्चपर्वत एव, इत्यावहः इत्ये

सैह्यं वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि छात्रेण कल्पेन ते
दिष्ट्या कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्कुरः ॥ ४७ ॥

(नेपथ्ये) ।

भागव ! भागव ! दुर्विज्ञानमिदमर्वाक् फलनिष्पत्ते-
राभिरामिकं साङ्गामिकं वा (त) ।

रामः । (सरोधं नेपथ्याभिमुखम्) । आः ॥ वत्स ! कोऽयमद्यतनः
(थ) ते दुर्विनयप्ररोहो (द) यत् गुरुनपि चेत्री-
करोषि ? (घ) ।

तं, भित्त्वा विदाय्ये, इत्यमथानि इत्यरुपाणि, गुणत्वादिति भावः, मौक्तिकफलानि
मुक्ताफलानि, आकौष्ये आकथ्ये, इत्यततो विच्छिद्येति यावत्, पर्यापितान् आत्मानं
सर्वथा प्रापिता, सिद्धस्य इय सैह्ये ता सिद्धसम्बन्धिनी, उभे व्यबहारं, गणकुभं
भित्त्वा मौक्तिकाकार्षणवत् व्यापारमित्यर्थः, अधिष्ठिते आयिते, सिद्धवत् पराक्रान्ते
इत्यर्थः, मयि परशुरामेऽपि, दिष्ट्या भाग्येन, ममेति शेषः, अन्वेषा बोध्याभावात्
त्यथ च तद्वीरत्वदर्शनादिति भावः, आचेषे चविधोचितेन, कल्पेन निवसेन, श्रौत्यै-
प्रकटनरूपेणैति भावः, ते तव, अभिरामः प्रीतिः, तस्मै हितम् आभिरामिकं प्रीतिप्रद-
मित्यर्थः, कौतुकं कुतूहलम्, शौक्यकर्मिति यावत्, दृश्यते इति शेषः । यदा—छात्रेण
कल्पेन ते, वचनमिति शेषः, आभिरामिकं कौतुकं कौतुकावहृष्ट इत्यर्थः, तस्मात् त्वं
कोऽपि बहुतप्रकृतिकः, वीराङ्कुरः वीरप्ररोहः, अधि ; पुरा परशुरामेण क्रोधाद्
शरेण विदाय्ये मानससरोविहारिणा इंसानाद्धारं ज्ञतमिति पुराणम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वचनम् ॥ ४७ ॥

(त) दुर्विज्ञानं दुर्ज्ञेयम् । इदं महचनं कौतुकं वा । अर्वाक् पूर्वं । फलनिष्पत्तेः
काय्येसिद्धेः, विजयलाभस्येति यावत् । साङ्गामिकं सङ्गामाय हितम् । यावत् न
त्वया अहं निहतः, मया वा त्वं, तावत् मम कौतुकम् आभिरामिकं साङ्गामिकं वा न
ज्जायते इति भावः ।

(थ) अद्यतनः अद्यमयः, साम्प्रतिकः इत्यर्थः ।

(द) दुर्विनयप्ररोहः शीघ्रव्याङ्कुरः, अशिष्टाचारप्रारम्भ इति यावत् ।

(घ) गुरुनपि पुण्यानाप । चेत्रीकरोषि आश्रयोकरोषि, "पुरोक्त्या नाश्रमश्चि" इत्यादिश्रमणेन लक्ष्यीकरोषीति भावः ; यदा—प्रतिवचसा विरज्यशीति भावः ।

(निपथे) ।

आर्य्य ! तूष्णीम् (न) अयमस्मि । अमस्व जामदग्न्य !
नियन्त्रितः (प) अहमार्य्येण ।

जामदग्न्यः । (विडम्ब) । अरे राम ! कथमव्यापि वाचमेव
सूत्रतामस्मदभियोगप्रश्मनीं प्रथयसे ? (फ) । कवचहरोऽसि,
शस्त्रैरेव प्रतिक्रियन्तां (व) शस्त्राणि । किञ्च रे !—

राजन्तेभ्यो जन्म वैवस्वतेभ्य-
श्क्रे चापाचार्य्यकं कौशिकश्च ।
क्षत्रीं चर्यामिवमुन्मुञ्चतस्ते
शोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः । (सगर्व-स्मितम्) । भगवन् ! सत्यमेतत्—

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियत्रयोत्रियेभ्यो
विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

(न) तूष्णीं भौगी ।

(प) नियन्त्रितः संयतः, निवर्त्तित इत्यर्थः ।

(फ) सूत्रता सत्त्वमधुना, "सूत्रं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्वपि" इति
विश्वः । अस्मदभियोगप्रश्मनीं मम कोपशान्तिहरोम् । प्रथयसे विस्तारयसि, पुनः
पुनर्दक्षौत्यर्थः ।

(व) कवचहरः वनंहरः, ससज्ज इत्यर्थः । प्रतिक्रियन्तां प्रतिविधीयन्तां, निवा-
द्येन्तानित्यर्थः ।

राजन्तेभ्य इति ।—वैवस्वतेभ्यः क्षीरेभ्यः, राजन्तेभ्यः शृपेभ्यः, सूर्यवंशीयशृपतिभ्यः
इत्यर्थः, जन्म उत्पत्तिः, तवेति शेषः, कौशिकः विश्वामित्रः, चापाचार्य्यकं धनुर्वेदशिष्यायां
गुरुत्वमित्यर्थः, ते इति शेषः, शक्रे कृतवाच, किन्तु एवम् इत्य-प्रकारेण, क्षत्रीं
क्षत्रियसम्बन्धिनीं, चर्याम् आचारं, विश्वामव्यापारमिति यावत्, उन्मुञ्चतस्वगतः, ते
तव, गोत्रं कुलम्, चापिपति निन्दतीति तपोताः, कलङ्कः अपवादः, वज्रलेपः चिर-
आयीति भावः, मन्वतीति शेषः । शशिनी इति—“मापी गी चेच्छाशिनी वेद-
शोभेः” इति तल्लक्षणात् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा

त्रिप्रे शस्त्रप्रहणगुरुणः साहसिक्यात् विभेमि ॥ ४९ ॥

जानदप्राः । (सकोषम्) । आः ॥ पाप दुर्मुख ! वशिष्ठ इव विश्वामित्र इव स्वस्तिवाचनिको (भ) ब्राह्मणस्ते परशुरामः ॥ (सव्यवचनम्) । धिक् कष्टम् ॥ एवमुच्चावचवाचः (स) अत्रियाः श्रूयन्ते । (क्रीडातिशयं नाटयन्) । अयमहं भोः !—

सह दशरथमद्योक्तृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-

र्जनककुलकवन्धस्कन्धनिर्गत्वरीभिः ।

नवकुधिरलताभिः क्लृप्तलोलापताकां

रणभुवमतिरौद्रीं रुद्राशय्यः करोमि ॥ ५० ॥

जात इति ।—स. अहं नवदुक्तप्रकारवीरव्यांपरादुःखोऽह, दिनकरकुले सूर्यवंशे, अत्रियश्रीविशेष्यः अत्रिया एव श्रियाः वेदविदो ब्राह्मणविशेषाः तेषां, ब्रह्मनिष्ठैः अत्रियैः इति यावत्, जातः समुद्भूतः; भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः ज्ञात इति यावत्, दिव्यानाम अनीलकान्तं, कृष्णकालीनामिति यावत्, अस्त्राणां पारः अन्तः शून्यं तन्नामसोऽपि, जात इति शेषः, जनः प्राकृतजनः, अस्मिन् वंशे सूर्यकुले, दुर्यशो वा अश्रीतिर्वा, यशो वा श्रीतिर्वा, अहयतु] शेषयतु, मम पराङ्मुखत्वेनेति भावः, किन्तु त्रिप्रे ब्राह्मणे, ब्राह्मणं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रप्रहणेन कायुधप्रयोगेण, गुरु महत् तस्मात्, साहसिक्यात् अविश्वस्यकारणात्, विभेमि शब्दे । मन्दाकान्ता इति—“मन्दा-कान्ताऽस्तुधिरस मगैर्मी भ-गोःतौ गयुम्मम” इति तद्वचसात् ॥ ४९ ॥

(भ) स्वस्तिवाचनिकः स्वस्तीति वचनं प्रयोजनस्येति स्वस्तिवाचनिकः यत्किञ्चित् प्रतिग्रहवचनं कर्तुं स्वस्तीति वचनप्रतीति भावः । वशिष्ठादीनां प्रति स्वाश्रीकृ-रियम् ।

(स) उच्चावचवाचः विविधान्वापाः, “उच्चावचं नैकभेदम्” इत्यमरः । मत्समीपे अत्रियाणां मीनावलम्बननिर्वाचितं, परन्तु ईदृशी तेषां स्वर्गा यत् मया सह एव वाक्-चातुर्यमपि कर्तुमुशक्यते, दःसहोऽयं व्यापार इति भावः ।

सहेति ।—रुद्राशय्यः शहरान्तेवासी, अयमहमिति गद्यस्वभावेनान्वयः, परशु-रामः इति शेषः, अद्य चतुर्भिः पुत्रैः रामादिभिः, सह दशरथस्य उत्कृत्य इत्या, कुठारेण निहत्य इत्यर्थः, जनककुलकवन्धस्कन्धनिर्गत्वरीभिः, कवन्धानां मन्धरैः, क्लृप्तः मन्धरैः

रामः । (सरोषम्) । आः !! जामदग्न्य ! केयं वाग्विभौषिका ?
(य) दूरमतिक्रामति प्रसङ्गे (र) कदाचिद्विद्याकवोऽपि
दुर्मनायन्ते (ल) ।

जामदग्नाः । (सभुङ्गटीमङ्गलम्) । ततः किम् ?

रामः । (सावष्टभम् (व)) । ततश्च—

तैस्त्रिःसप्तभिरेव राजविजयेयंते भुजस्तम्भयोः
कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिष्यते ।
द्रष्ट्यामि त्वयि वर्त्तमानमधुना तच्चापविद्याऽद्भुतं
शम्भोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कष्टेन तुष्टिर्न मे ॥ ५१ ॥

कलीवराणां, “कवत्सु क्रियायुक्तमपमूर्डंकलीवरम्” इत्यमरः, स्तम्भैः निर्गलरोभिः, निर्गच्छन्तीभिः, नवदशिरक्षताभिः सद्यःपातितशोषितधारामिः, अभिनवरत्नानां कृतावपैः प्रवाहेविति भावः, कृता रचिता, लोचया चवहेलया, पताका नेत्रवन्ती कक्षां तथामृतात्, अत एव रश्मिभुवं सङ्गामभूमिम्, अतिरौद्रीम् अतिभयानकां, सरोणि । नास्तिनोदत्तं—“न-न-न-व यदुतेयं मालिनी भोगिलोकेः” इति तद्व्यञ्जनात् ॥ ५० ॥

(व) वाग्विभौषिका वाचा विभौषिका भवप्रदर्शनम्, इयं विभौषिका अति-
तुष्ट्या इति भावः ।

(र) दूरम् अत्यन्तम्, अतिक्रामति इति गच्छति, सञ्जनीचिताचारस्य सोमं
कृत्वति सतीत्यर्थः । प्रसङ्गे कालचित् व्यापारस्य प्रसादे ।

(ल) दुर्मनायन्ते दुर्मनस इव विकृतचेतस इव आचरन्ति, विकृतचित्तत्वेन
प्राज्ञवानामपि मर्त्यानां रक्षितुं न शक्नुवन्तीति भावः ।

(व) सावष्टभं सप्तवम् ।

तैरिति ।—यत् आपविद्याऽद्भुतं समुर्वेदविद्यारूपमद्भुतं वैश्वानरित्यर्थः, समुर्विद्या-
नेपुष्यन्ति वाचत्, तैः सर्वलोकाप्रसिद्धैः, त्रिःसप्तभिरेव एकविंशतिसङ्घाकेरेभ्यः,
राजविजयेः अविजयिष्यन्ते, ते तव, भुजावेव वाङ्मयमेव, कम्पी तयोः तोरणमालिकां
वद्विहाराविकल्पिनास्य, कृत्वा विधाव, तोरणं यथा मालया अलङ्करोति तथा भुजकम्पी
अलङ्करोति इत्यर्थः, “तोरणोऽस्त्री वद्विहाराव” इत्यमरः ; पुनः अमुं द्वाविंशति
सङ्घातं, सञ्जनीचिताचारस्य, आरिष्यते आरब्धुमिच्छति, अधुना त्वयि वर्त्तमानं

ज्ञानदम्यः । (शरोपम) । किमात्य रे ! किमात्य ? ("द्रव्यानि
 लयि वर्त्तमानमधुना—'द्रव्यादि ज्ञाकोत्तराङ्कं पठित्वा सत्यमम्) । अहो ! सर्वतः
 समिध्यमानदारुणस्य रोषजातवेदसो (श) विदेहदिसीपयोः
 कुलं नाम कति भविष्यत्याहुतयः (घ) । (उच्ये) । भी भीः
 सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्त्तिनी राजानः ! चेतयध्वं चेतयध्वम् (स)—

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्रमध्वासव-
 स्वादाभिन्नपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मदिनी ।
 यद्वाणत्रणवत्मेना शिखरिणः क्रीडस्य हंसच्छला-
 दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥ ५२ ॥

विद्यमानं, तत आपविद्याऽहुतं, दृष्ट्यानि, वि सप्तः केवलेन पकेन, पकमावेकेत्यर्थः,
 "पके मुप्यान्वकेवलाः" इत्यमरः ; तस्य तत्र गुरोरित्यर्थः, शशोः इत्यम, धनुषा
 कृष्टेन भङ्गेन, मे मम, तुष्टिः परिशेषः, न, अस्तीति शेषः, यावत् तत्र अहुतत्वापविद्यायाः
 परोक्षा मया न क्रियते, यावत् तत्र धनुर्मया न कृष्यते, तावत् न मे परितुष्टिरिति
 भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ ५१ ॥

(श) सर्वतः समन्तात् । समिध्यमानदारुणस्य समिध्यमानः सन्त्यक्
 दौष्यमानः, अत एव दारुणः भयङ्करः तस्मात् रोषजातवेदसः कोपार्थः ।

(घ) नाम सन्धावनायां, अति खिद्यत्सङ्क्रायाः, आहुतयः इत्यनीयद्रव्याणि ।

(स) सप्तेति ।—सप्तसु द्वीपेषु ये कुलपर्वताः सप्तद्वीपद्वयो गिरवः, तत्र वर्त्तन्ते
 तिष्ठन्ति इति तादृशाः । चेतयध्वं चेतयध्वं जागृत्य जागृत्य, अवहितो भवत एव-
 चितो भवत इत्यर्थः, स्वाद्ये विनन्तोऽयं प्रथोमः ।

येनेति ।—येन परशुरामेण, अस्माकम् अस्माद्येव रक्षान्वेष, अध्वासवाः मद्या-
 नीत्यर्थः, "मध्वासवो माधवको मधु माध्वीजनस्ययोः" इत्यमरः, तेषां खादाभिन्नः
 आखादाभिपुत्रः, सः परश्वधः कुठारः तेन, स्वा निजां, मातरमपि जननीमपि,
 विनिहत्य विनाश्य, मदिनी पृथ्वी, निःक्षत्रिया अविद्यशून्या, विदधे कृता, अद्यापि
 प्रदानीमपि, सख परशुरामस्य, बाबेन शरेण, त्रयः अतः, रन्मुनिना यावत्, तदेव
 ब्रह्मं पत्याः तेन, क्रीडस्य तदाख्यास्य, शिखरिणः पर्वतस्य, अस्त्रिकणाः अस्त्रिकणानि,
 अङ्गुष्ठानि इत्यञ्जलि, पतन्ति, स मुनिः भागीवः परशुरामः, पुनः भुयः, क्रुद्धः उच्यते,
 अत एव चेतयध्वं चेतयध्वमिति पूर्वेषु सत्यम् । पुरा जनसङ्घः स्वां भाग्यं रेणुसङ्घं

रामः । (वदष-सम्भ्रमम्)—

नृपानप्रत्यक्षान् किमपवदसे ? नन्वयमहं

शिशुक्रीडाभग्नत्रिपुरहरधन्वा तव पुरः ।

अहङ्कारक्रूरार्जुनभुजवनम्रस्रनकला-

निसृष्टार्थी बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु ? ॥ ५३ ॥

जामदग्नः । (वक्रोपाटोपम् (४)) । आः ॥ पाप विकर्त्तनकुल-
कलङ्क ! पुनस्तारां (क) तदेव पार्वतीदयितक्रीदण्डदलनं;
साहसमुद्भावयसि ? (ख) । अहङ्क ! क्षत्रियोऽपि भागेवस्य

जलाहरणाय नर्भदानदौ गतां तत्र कात्तौवीर्यार्जुनक स्त्रीभिः सह जलक्रीडादग्नि-
कृतदलेन कृतविलम्बामानतां ध्यानेन विज्ञाय क्रीडात् "कहि एगाम्" इति पुत्रान्
प्रत्येकमादिदेह, तेषां कनिष्ठः परशुरामः पितराज्ञां शिरसि निधाय परशुधारवा
मातरं विच्छेदति पुराणम् । शार्ङ्गविक्रीडितं उच्यते ॥ ५२ ॥

नृपानिति ।—अप्रत्यक्षान् अदृष्टिगोचरान्, स्थानान्तरस्थानिति यावत्, नृपान्
राज्ञः, किं कथय, अपवदसे नित्यसि ? वदा—अपवदसे ? आक्षिपसि ? स्थानान्तराव-
स्थितान् तान् उद्दिश्य शीलकौपीनार्थः, ननु भीः । शिशुक्रीडया बाहसुखमखेद्यया,
क्रीडाव्यजिनेत्यर्थः, भयं क्षुब्धं, द्विपुरहरण शम्भोः, धनुः येन तदाभूतः,
अथम एषः, अहं तव पुरः अगतः, तिरामोति शिवः, अहङ्कारेण गर्वेण, क्रूरस्य
निहृरक, समुद्रतस्थेति भावः, तव पितृवधरूपेणुर्व्याचरणादिति भावः, अर्जुनस्य
कात्तौवीर्यक, भुजवनानां सहस्रव ह्नानिति यावत्, म्रस्रनक छिदनक, या कथा
सामर्थ्ये, तेन निसृष्टः ज्ञातः, अर्थः भस्तु, सार इति यावत् यस्य तदाभूतः,
"अर्जोऽभिदेवरेवस्तु-प्रथीमननिष्ठतिपु" इत्यमरः ; ते तव, कतरः वाम दक्षिणयोः कः,
बाभो वा दक्षिणे वा इति भावः, बाहुः भुजः, प्रहरतु, मामिति शिवः, कथय ?
अद ? शिखरिणे उच्यते ॥ ५३ ॥

(४) वक्रोपाटोपं कोपिन क्रीडेन, अटोपः राजनं, तेन सह वर्षमानं यथा तथा ।

(क) विकर्त्तनकुलकलङ्क ! सूर्यभ्रातृण ! पुनस्तारां पुनरपि ।

(ख) पार्वतीति ।—पार्वतीदयितक्रीदण्डदलनं, तस्य दलनं मङ्गलमेव,
साहस, दक्षिणं यत् साहसं सदिश्वत्कारित्वम् इति वा । सहायसि प्रकटयसि,
सूर्यैः वा, वदसीत्यर्थः ।

कार्तवीर्यजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति !! अहा ! गरोयान् (ग)
कालः. यदश्रुतचरमपि (च) श्रावयति, अदृष्टचरमपि (ड)
दर्शयति । अपि च, रे राजन्यकौट !—

जानास्येव यथा पितुः परिभवन् होमार्जुनोमर्जुनो
मत्कोदण्डमनेकराजकवधस्त्राध्यायमध्यापिपत् ।
तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-
स्तत् सम्प्रत्युपसर्जनं गुरुधनुर्भङ्गादयं हेतुमान् ॥ १४ ॥

रामः । ऋषे जामदग्न्या ! पटञ्चरौभूता (च) खल्वियं
पुरातनौ कौर्त्तिपताका ; नन्विदानीमेव द्रष्टव्यम् । (नेपथ्याभि-
मुखम्) । वत्स लक्ष्मण ! धनुर्धनुः ।

(ग) गरोयान् अतिमहान्, कालः कालस्य प्रभावातिशय इत्यर्थः, कालमाहात्म्यं
विचित्रमिति यावत् ।

(च) अश्रुतचरमपि पूर्वं कदाऽपि न श्रुतमपि ।

(ड) अदृष्टचरमपि पूर्वं कदाऽपि न दृष्टमपि ।

जानास्येति ।—पितुः जामदग्न्येः, होमार्जुनो होमसाधनो मर्जुनो बबलुर्
गामिन्त्यर्थः, “बलुषो भवलोऽर्जुनः” इत्यमरः ; यथा—अर्जुनो सौरभेयोन्, “अर्जुनो
सौरभेयो गौ” इत्यमरः ; परिभवन् तिरस्कुर्वन्. ताडयन्नित्यर्थः, बलपूर्वकं गृह्णन्
इति यावत्. अर्जुनः कार्तवीर्यः, यथा मम अदृष्टं धनुः, अनेकेषां बहूनां,
राजकानां राजसमुद्धानां, वध एव विनाश एव, स्त्राध्यायः वेदः तम्, अध्यापिपत्
अध्यापितवान्, त्रिचयामासेत्यर्थः, कार्तवीर्यं प्रति क्रोधेनेव मया अनुपमता सर्वे
स्त्रिभवा निहता इति भावः, तत् जानास्येव अवगच्छस्येव, तेनैव हेतुना, कार्तवीर्यं
प्रति क्रोधेनेव हेतुनेत्यर्थः, यद्यपि भवत्सु अत्रियमात्रेषु इति भावः, अयं
क्रोधः औत्सर्गिकः सामान्यः, साधारणः इत्यर्थः, अस्ति वर्त्तते, सम्प्रति तत उपसर्जनम्
अपमानम्, औत्सर्गिक इति यावत्, अयं क्रोधः, गुरोः इत्यर्थः, धनुर्भङ्गात् आप-
भङ्गनात्, हेतुमान् सकारणः, संवत् इति शेषः, सामान्यतो युष्मासु क्लितस्य
क्रोधस्य अयमपरो हेतुर्गुरुधनुर्भङ्गो जातः, तस्मादहं न अने इति तात्पर्यम् ।
आर्दूलविक्रीडनं इत्यम् ॥ १४ ॥

जानटप्राः । (सावेपम) । अरे अनात्मज्ञ चत्रियवटो ! (छ)—

तच्चापमौशभुजपीडनपीतमारं

प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीय-

माकर्षं कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ ५५ ॥

आकृष्टेन पुनरमुनेव धनुषा किलास्मानभियोत्स्यसे (ज) ।

क्षत्रसत्रे (झ) दौक्षितानां तु चिरस्य होता अयं परशुः

रस्माकमस्त्येव । (ञ) (इति रामस्य वक्षे धनुर्पयति) ।

रामः । (गृहोत्वा) । भार्गव ! समन्तादुद्घातिनी (ट)

(ञ) पटशरीभूता लीर्णवस्त्रस्वरूपा, , लीर्णवस्त्रखण्डवत् दूरे निक्षेपिता इति भावः, "पटशरं लीर्णवस्त्रम्" इत्यमरः ।

(छ) अनात्मज्ञ । आत्मविष्युत । कोऽहमिति स्वरूपानभिज्ञ । इति यावत्, निजसामर्थ्ये अयथाविश्रान्तिन् । इति भावः । चत्रियवटो । चत्रियव्रजचारिन् । चत्रिय-शिशो । इति वा ।

तदिति ।—द्वैशस्य हरस्य, भुजेन बाहुना, यत् पीडनं दहनं, तेन पीतः अभितः, अयित इति यावत्, सारो बलं, स्थिराश इति यावत्, दाक्ष्यमिति भावः यस्य तथाभूतं, "सारी बले स्थिराशे च" इत्यमरः, , तत् चाप धनुः, प्रागपि घूर्धमेव, अपिरत्रावधारणार्थः, अभज्यत स्वयमेव भग्नमित्यर्थः, कर्म कर्त्तारि प्रयोगः, भवास्तु निमित्तमात्रम् उपलक्ष्यमात्रमेव, न तु प्रकृतस्य भङ्गने तत्र सामर्थ्यामिति भावः, राजन्यकैः राजसमूहेः सङ्घ, प्रधनं युद्धं, यद्वा—राजन्यकानां राजसमूहानां, प्रधनं दारणं, निधनमित्यर्थः, "प्रधनं युधि दारणे" इति हैमः, तस्य साधनं हेतुभूतम्, अस्मदीयं मदीय, मन इत्यस्त्विति यावत्, गरुडध्वजस्य नारायणस्य, इदं कार्मुकं शत्रुः, आकर्षं शरीरपय । वसन्ततिलकं इत्यम ॥ ५५ ॥

(ज) अभियोत्स्यसे योधयिष्यसि, अस्माभिः सङ्घ युद्धं करिष्यस्यीत्यर्थः ।

(झ) क्षत्रसत्रे चत्रियवधवञ्जि । दौक्षितानां घृतप्रतानाम् ।

(ञ) होता होमकर्त्ता । अयं परशुरस्येव धनुषोऽभावेऽपि अनेन परशुनेव ज्ञां हनिष्यामीति भावः ।

(ट) उद्घातिनी उप्रतानता ।

भूमिरियम् ; तदेहि, विमर्दक्षमं प्रदेशान्तरमवतरावः । (ठ)

नामदग्न्यः । (सरोषं परिक्रामन्) । भो भोः चात्रेण ब्राह्मेण च
तैजसा विकल्पमानाः ! (ड) तदत्र—

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः

प्रतिविदधतु वाऽस्मिन्नाशिषो वैजयिक्यः ।

अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वी-

वल्लयमिह विधत्ते रोषणो रैणुक्येयः ॥ ५६ ॥

(इति निष्क्रान्तौ) ।

(नेपथ्ये) । भो भोः पौर-जानपट्टाः ! प्रवर्त्यतां माङ्गलिक-
मातोद्यम् (ठ) । प्रसज्यताम् (ण) अयमपि वेदेहीविवाहमहोत्सवो
जामदग्न्यविजयोत्सवेन—

(ठ) विमर्दक्षमं युद्धयोग्यं, समतलमिति यावत् । अवतरावः गच्छाव इत्यर्थः ।

(ड) विकल्पमानाः आत्मझाधिगः ।

भवति ।—सर्वैः सरोषस्थितैः समसैः, वीरैरिति शेषः, शस्त्रेश, सर्वैरिति शेषः, अभिसारः अभियोगः, यदा—सर्वाणि शस्त्राणि चायुधानि, अभिसाराणि अभिसराणि, सहायाः इत्यर्थः, “अनुप्लवः सहाययानुचराऽभिसरः समाः” इत्यमरः, यदा—अभि-साराणि साधनानि, युद्धोपकरणानित्यर्थः यस्य तादृशः, कोऽपि वीर इति शेषः, शरणदः आश्रयप्रदः, रक्षिता इत्यर्थः, रामस्येति शेषः, भवतु वा, भवद्भिः सर्वैर्वीरैः सर्वशस्त्रेश्च समवेतः सन् इत्यर्थः, सर्वशस्त्रधारिणा केनापि वीरेश्च समवेतः सन् इत्यर्थो वा, रामो बुध्यतां वेति भावः, अस्मिन् रामे, वैजयिक्यः विजयसाधकः, आशिषः शुभाशुभाः, युष्माकमिति शेषः, प्रतिविदधतु वाः प्रतीकारं कुर्वन्तु वा, रोषणः क्षोपनः, रैणुक्येयः रैणुकानन्दनः, परपुराम इत्यर्थः, इह अस्मिन् संसारे, सर्वैर्वल्लयं भूमण्डलम्, अदशरथं दशरथशून्यम्, अरामं रामशून्यं, निर्विदेहेन्द्रं विदेहराजराजहितम्, विधत्ते करोति ॥ मालिनी उच्यते ॥ ५६ ॥

(ठ) प्रवर्त्यताम् आरभ्यताम् । मङ्गलाय हितं माङ्गलिकं मङ्गलमूचकम् ॥ आतोद्यं वीणा-सुरज-वंश-कांस्यवाद्यं, “ततं वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु शुभिरं कांस्यतालादिकं धनम् ॥ अतुर्विषमिदं वाद्यं वादिनातोद्य-नामकम् ॥” इत्यमरः ।

कन्या काचिदिहापि कर्मणि पणः स्यादित्यसूयावलत्-
 सौतापाङ्गमयुखमांसलमुखज्योत्स्नाविलिप्तो दिवम् ।
 कुर्वाणेन रघूदृष्टेन चक्रुषे नारायणोयं धनुः
 सन्ध्यायाथ शरश्च भार्गवगतिच्छंदादमोघोक्ततः ॥ ५७ ॥

(ततः प्रविशतो राम नामदन्व्यो) ।

रामः । भगवन् भार्गव !—

परैराहृतानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः

प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरकृतशिल्पा रघुभुवः ।

(७) वसज्यतां प्रसूयतां, प्रवर्त्यतानित्यर्थः ।

अथेति ।—इहापि अस्मिन्नपि, कर्मणि नारायणोयधनुराकर्षणरूपे इति भावः, आचित कन्या कुमारो, यथाऽहं हरधनुर्भङ्गकर्मणि, एवमिति भावः, पणः युक्तं, स्यात् भवेत्, इति एवं, सत्वेति शेषः, दिवम् आकाशम्, अतृषया ईर्ष्याया, वलतोः, चलतोः, कन्याऽन्वेषणाय इतस्ततः सचलतोः इत्यर्थः, सीताया अपाङ्गयोः नेदान्तयोः, नेत्र-ज्वालनोरित्यर्थः, “अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः, मयुखेन किरबेन, मासला प्रभता, धरिपुष्टेति यावत्, या मुखल ज्योत्स्ना चन्द्रातपवत् खिग्धः आतपः, शुभकालिरिति यावत्, तथा विहितो विशिषेच लिप्तानित्यर्थः, कुर्वाणेन विदधता, रघूदृष्टेन रघुंशरैश्च रामेण, नारायणोयं वैष्णवं, धनुः चापं, चक्रुषे च कृतम् ; अद्यानन्तरं, कन्यः कर्षणात् परमित्यर्थः, शरः सन्ध्याय संधीज्य, भार्गवश्च परपुत्राम्ब, गतिः मार्गः, स्वर्गगमनपन्थाः इत्यर्थः, यथा—गतिः गमनं, स्वर्गगमनसामर्थ्यमिति भावः, “गतिः स्त्री मार्गदशयोः प्राप्ते याम्नाऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी ; (यात्रा गमनं) तच्च छेदात् खलनात्, प्रतिरोधादिति यावत्, अभीघोक्ततश्च अन्यर्थाकृततश्च, धनुवि संयोजितः शरः सफलोज्जत इत्यर्थः । नारायणोयं धनुराकृत्य तत्र शरं सन्ध्याय च तेन शरैश्च “विहितो ह्यिन्द्राय ?” इति वदन् रामः भार्गवेण “अहं भोगिनिसृष्टः, मम पुण्यतीर्थगतिं रच, स्वर्गपद्धतौ मम प्रयोजनं नास्तीति तद्गतिं कथि” इत्युक्त्वा स्वर्गगमनमार्गं स्वर्गगमनसामर्थ्यं वा करोषेति निष्कर्षः । शार्दूलविकीर्णितं इति ॥ ५७ ॥

परैरिति ।—परैः शत्रुभिः, अहृतानाम् आकारितानां, युद्धाद्येनिति भावः, नः अस्माकं, अस्त्रं शस्त्रधारणमित्यर्थे, विहितं विधानसहं, भवतु अपि, पुनः किन्तु, रघुभुवः रघुवंश्याः, प्रकृत्या स्वभावेनेव, विप्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, अकृतशिल्पाः अप्रयुक्त-

चिरादण्डीरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं
तपोविद्यावीरव्रतमथ मयि चास्यतु भवान् ॥ ५८ ॥

जानदप्रः । (विद्वज्) । कथमपराहमस्मासु वत्सेन ?—

यदर्थमस्माभिरिह प्रकीपित-
स्तदथ दृष्ट्वा तव धाम वैष्णवम् ।
विश्रीणं सर्वामयमस्मदन्तरं
चिरस्य कश्चिन्नघिमानमग्नते ॥ ५९ ॥

रामः । इत इतो भगवन् !

जानदप्रः । (रामस्य चिबुकमुग्रमथ्य सञ्चितम्) । वत्स ! अप्रशस्तः
खल्वारण्यकानां (त) जनपटेषु चिरप्रचारः (थ) ; तत्
क्व पुनरस्मान् नेष्यसि ?

अस्मप्रथोगक्षौशला इति यावत्, "अकृतशिल्पाः" इत्यत्र "अकृतशिक्षाः" इति पाठकल्पनं
सङ्गतायेकं, शिल्पपाठे अर्थासङ्गतेरिति, अकृतशिक्षाः अशिलितशस्त्रव्यवहारा इत्यर्थः,
ब्राह्मणान् प्रति शस्त्रव्यवहारं न कुर्वन्तीति भावः, तदपि तथाऽपि, चिरात् जानन्नम्
इति भावः, अण्डीरेण पुरुषेण, पौरुषाभिमानिना इत्यर्थः, दृष्टमेतत् यावत्, "अण्डीरः
पुरुषे शक्ते" इति मेदिनी, मयेति शेषः, रामे त्वयि तपो-विद्या-वीर-व्रतं तपश्चर्या-
विदित्व-वीरत्व-व्रतित्वात्कर्मः इत्यर्थः, न गणितं न विचारितम्, अथ इदानीं,
भवान् मयि मामित्यर्थः, चास्यतु मर्षयतु, समापराधं न गणयत्विति भावः ।
शिशुविरथो व्रतम् ॥ ५८ ॥

यदर्थमिति ।—अस्माभिः यदर्थे यद्विषयज्ञाननिमित्तम्, इह अस्मिन् विषये,
प्रकीपितः क्रोषितः क्रतुः, त्वमिति शेषः, अथ तव तत् वैष्णवं नारायणोद्यं, धाम तेज,
दृष्ट्वा अवलोक्य, अस्मदन्तरम् अस्माकम् अन्तःकरणं, विश्रीणं शोचः, सर्वैः सक्तः,
जानदः रोगः, रोगीगुणजनितरोग इति यावत् यस्मै तन्नाभूत् सत, चिरस्य चिरकालेन,
अचित्तं अनिर्वचनीयं, लघिमार्गं लघवम्, अश्रुते भजते, दिव्यज्ञानलाभादिति भावः ।
वंशखविलं वृत्तं—"वदन्ति वंशखविलं ज-नी ज-री" इति तद्व्यवथात् ॥ ५९ ॥

(त) अप्रशस्तः अविहितः, निविड इति यावत् । चारण्यकानां वनवासिनाम् ।

(थ) चिरप्रचारः दीर्घकालाभितिरिति यावत् ।

रामः । भगवन् ! भगवतो याज्ञवल्करस्यावसथे (द)
ज्ञातातिथेयसंविधानौ (ध) तात-जनकौ भवन्तमनुपाल-
यतः (न) ।—

एहि विष्टरपादार्य-मधुपर्कैरुपस्थितान् ।

इत्स्नाकूँश्च विदेहाँश्च पुनोहि भगवन्नमून् ॥ ६० ॥

जामदग्न्यः । वत्स ! अपरिहार्थ्यमेव (प) ह्यातिथ्यं राजन्य-
श्रीत्रियाणाम् । किं पुनरेवंविधवैखानसोचिताचारस्त्वलित-
विलक्षो (फ) न शक्नोमि धर्माचार्य्यं (ब) याज्ञवल्कामुपेत्याव-
लोकितुम् । आचारस्तु दूरादपि ज्ञातः कृतः स्यात् (भ) ।—

(द) चावसथे भवने, चावसथे इति यावत् ।

(ध) कृतौति ।—कृतम् अगुष्ठितम्, आतिथेयसंविधानम् अतिथिसमुचिताचारः
शयोः धाम्ना वा तथाभूतौ ।

(न) अनुपालयतः प्रतीक्षेताम् ।

एहीति ।—हे भगवन् । विष्टरः चासनविशेषः, कुशासनमिति यावत्, "विष्टरः
कुशमुष्टो स्नादासने च महीरुद्धे" इति मेदिनी ; पादार्यमधुपर्काः पाद्याख्यमधुपर्काः
त्वदर्चनाद्येनाहता इति भावः, तेः सप्त, "विष्टरपादार्यं" इत्यत्र "विष्टरपाद्याख्यं"
इति पाठः सङ्गतः, उपस्थितान् वत्समानान्, चमून् इत्स्नाकूँश्च इत्स्नाकुबंध्याँश्च,
विदेहाँश्च विदेहवंश्याँश्च, पुनोहि पवित्रोक्त्वा । अगुष्टप इति ॥ ६० ॥

(प) अपरिहार्थ्यमेव अपरित्याज्यमेव । राजन्य-श्रीत्रियाणां राजन्येषु अतिथेयुः,
श्रीत्रियाः वेदविदः तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वात्त्रियाणाम् ।

(फ) किं पुनः । कतु । एवंविधेति ।—एवंविधम् इत्यत्र, वैखानसानां मुनि-
विशेषाणाम्, उचितस्य अभ्यस्तस्य, योग्यस्य इति वा, आचारस्य व्यवहारस्य, प्राक्तस्तेति
भावः, स्वचित्तेन अश्रेय, विलक्षः खलितः ।

(ब) धर्माचार्य्यं धर्मज्ञास्त्रप्रचेतारं गुरुम् ।

(भ) आचारः शिष्टानुमोदितव्यवहारः । कृतः अगुष्ठितः, दूरे वा समीपे वा
अत्र तत्र अवस्थाव ज्ञानोऽपि कृत एव ज्ञानं, न तेन नर्त्यादाखङ्गनं कृतं नवेदिति
निष्कर्षः ।

(किञ्चिदुच्चैर्नपथ्याभिमुखम्)—

यस्य स्मृतोः प्रतीचन्ते चतुर्वर्गे मनोषिणः ।

नमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

(नेपथ्ये)—

गायत्री द्रुपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।

पुनन्तु पावमान्यस्त्वाऋध्रीतु ब्रह्म ते परम् ॥ ६२ ॥

नामदश्याः । भगवन् ! अपत्रपमाषो (म) न भवन्तं द्रष्टु-
मुत्सहे ; तदनुमन्यस्व मामरण्याय (य) ।

(नेपथ्ये)—

शिवास्ते पथ्यानी व्रज निजगृहेभ्यो निजगृहान्

किमन्यत् सर्वेषां गुणमय ! शिरोमाल्यमसि नः ।

त्रिलोकौनिर्माणस्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो

भवान् षष्ठी मूर्त्तिर्भृगुकुलमधिष्ठाय रमते ॥ ६३ ॥

यस्येति ।—मनोषिणः विहासः, चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षे, धर्मादिविषयकसन्देहे
इत्यर्थः, “त्रिवर्गे धर्मज्ञानार्थेचतुर्वर्गः समोचकैः” इत्यमरः ; यस्य स्मृतोः स्मृति-
वचनानि, प्रतीचन्ते प्रमाणयन्तीत्यर्थः, तस्मै योगिने सर्वत्र समदर्शिने, भगवते
याज्ञवल्क्याय नमः, अस्तु इति शेषः । अत्रुष्टुप उक्तम् ॥ ६१ ॥

गायत्रीति ।—गायत्री सावित्री देवी, तथा द्रुपदा देवी “द्रुपदादिषु मुमुक्षुषुः”
इत्यादिसन्तमयो देवीति यावत्, ते तव, पाप्मानं पापम्, अपहन्तु नाशयतु, पावमान्यः
पवित्रताजनन्यः ऋचः, तथाविधसन्तविशेषाः इत्यर्थः, त्वां पुनन्तु शोधयन्तु ; ते तव,
पर ब्रह्म तत्त्वज्ञानं, ऋध्रीतु वर्द्धताम् । याज्ञवल्क्योक्तिरियम् । अत्रुष्टुप उक्तम् ॥ ६२ ॥

(म) अपत्रपमाषः लज्जमानः, रामभद्रे ऋठीरन्ववहारादिति भावः । “लज्जा
श्चाऽपत्रपाऽन्यतः” इत्यमरः ।

(य) अनुमन्यस्व अनुमानोक्ति, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः । अरण्याय अरख्यगमनाय ।

शिवा इति ।—ते तव, पथ्यानः गमनमार्गाः, शिवाः निरापट इत्यर्थः, भवन्त्विति
शेषः, निजगृहेभ्यः समावसथेभ्य इति भावः, यथा—नमेतत् गृहमपि तथापि निज-
गृहेभ्यः सक्तव्यमिति भावः तेषु, निजगृहान् निजस्य तव, गृहान् निकैतनं, व्रज
गच्छ, पक्षेभ्यः गृहेभ्यः गृहान्तरं गच्छेति भावः ; अथत् किं, वक्तव्यमिति शेषः, हे

जानदघ्नः । वत्स रामभद्र !

रामः । आज्ञापय ।

जानदघ्नः । निवर्त्तस्व । नूनमिदानीं कृतकौतुकागारं
मङ्गलोपचारः (२) श्वशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते । (इति
परिष्वज्य निष्क्रान्तः) ।

रामः । (वादेगम) । कथं गतो भगवान् ; तदहमपि तात-
समीपमेव गच्छामि । (इति परिक्रानन् पुरोऽवलोक्य) । कथं तातस्य
जनकस्येत एवाभिवर्त्तते । (इत्युपसर्पति) ।

(ततः प्रविशती जनक-दशरथौ । राजानावन्धोऽन्वं परिष्वज्य) ।

जनकः ।—

सुचरितमिदमेतिहासिकानां

हृदि न विरंध्यति यत् तवैष पुत्रः ।

भृगुसुतपरशूदराहिराजां

सहजविजित्वरमाचकर्ष तेजः ॥ ६४ ॥

शुभमय ! नः अस्माकं, सर्वेषां शिरोमाल्य शिरोभूषणमिति यावन्, अस्मि, त्रिलोक्याः
त्रिभुवनस्य, निर्माणं सृष्टिः, स्थितिः पालनं, निषण्णं नाशः, तेषां बन्धो कर्तुरिति भावः,
मधुमिदः मधुसूदनस्य, नारायणस्य इत्यर्थः, षष्ठी षष्ठा पुराणी, मूर्तिः आकारः,
अवतारविशेष इति यावत्, भवान् भृगुकुलम् अधिष्ठाय आश्रित्य इत्यर्थः, रमते
क्रीडति । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६३ ॥

(२) निवर्त्तस्व विरम, अस्मदनुगमनात् प्रतिनिवृत्तौ भव इत्यर्थः । कृतैति।—
कृतः अनुष्ठितः, कौतुकागारे वैवाहिकसृष्टे, मङ्गलोपचारः साङ्गलिकसमाधानं यत्न
तथाविधः ।

सुचरितमिति।—तव एवः अर्थः, पुत्रः तनयः, भृगुसुतस्य जानदघ्नस्य, परशू-
दरात् कुठाराभ्यन्तरात्, कुठारकवलाहिति यावत्, विराजा अजिघाशा, “वाङ्मनः अजिघो
विराट्” इत्यमरः ; सहजविजित्वरं कर्मावेन जयश्रील, तेजः प्रभाव, यत् आचकर्ष
आकृष्टवान्, परशुरामेव बलात् सृष्टौ तैजः पुनर्वलादेव आकृत्य आनीतवानित्यर्थः,
इदं सुचरितं शुभमाचरन्, वृत्तना कौर्त्तिमिति भावः, इतिहासिकानाम्

दशरथः । (पुरोऽवलोक्य सङ्घर्षम्) । कथमागत एव वत्सो
रामभद्रः ।

जनकः । सखे महाराज दशरथ ! पश्य पश्य—

चिरात् क्षात्रं तेजस्त्रिजगदवजैत्रं जनयिता
विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम् ।

विनेता, वर्णानां भृगुपतिभुजादर्पनिकषो

महावौरः श्रीमानयममृतमक्षोर्विकिरति ॥ ६५ ॥

दशरथः (निःशब्दं सञ्चेदम्) । सखे सौरध्वज ! रघुराजधर्माधि-

कारसर्वधुरीणः (ल) शिशुरपि वत्सोऽयम् ; तदस्मिन् जरसा
दुर्वहं वर्णाश्रमभारम् (व) आरोप्य वयमपि क्वापि तपोवने
दिलौपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरूपवभुक्तामहे (श्र) ।

इतिहासविदाः, इति चित्ते, न विरंस्वति न विरतं भविष्यति, सर्वदा जागृह्यं
स्थास्यतीति भावः । पुष्पिताया उक्तम् ॥ ६४ ॥

चिरादिति ।—चिरात् बहुकालात्, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, विजयता भुवन-
त्रयस्य, चरकोशं विजित्, क्षात्रं तेजः प्रभावं, जनयिता उत्पादकः, उत्पादनशील
इत्यर्थः, बहुकालात् पूर्वं परशुरामेण निर्वापितस्य क्षात्रतेजसः पुनः प्रज्वालयिता इति
भावः, शोलाद्य-दृष्-योगे कर्मणि न षष्ठी, सवितारं सूर्ये, स्वर्गोनिपुरुषमिति भावः,
सर्वेषां निखिलानां, कुलभृतां वंशधराणां, बौजिनां चन्द्रादीनामिति भावः, उपरि
अथे, विधाता कर्ता, सूर्यवशी जन्मसङ्घात् निजवौरत्प्रकटनद्वारा सूर्यस्यैव
प्राधान्यव्यापक इति भावः, वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता नियामकः, सत्यप्रवर्तक
इति यावत्, भृगुपतेः परशुरामस्य, भुजादर्पस्य बाहुवलनर्पस्य, निष्कषः कषयप्रसर-
विशेषः, कृतिनाकृतिनपरोक्षस्थानभूतः प्रसरविशेषः इत्यर्थः, "शाकस्तु निष्कषः कष." इ-
त्यमरः ; महावौरः श्रीमान् अथ रामः, अक्ष्णाः नयनयोः, अमृतं सुधा, विकिरति
विक्षिपति, चक्षुषोः दृशि विदधातीत्यर्थः । शिखरिणी उक्तम् ॥ ६५ ॥

(ल) रघुराजिति ।—रघुराजस्य रघुवशोबराजमणस्य, यः धर्माधिकारः धर्माधि-
कारणं, यथाशास्त्रं न्यायेन प्रजापालनादिकेण कर्मेत्यर्थः, तत्र सर्वधुरीणः सर्वधुरन्धरः,
निखिलभारवहनसमर्थः इत्यर्थः, सर्वश्रेष्ठ इति यावत् ।

(व) जरसा वाहकन, दुर्वहं दोढनशक्य, नयेति शेषः । वर्णाश्रमभारं वर्णानां

जनकः । सखे दशरथ ! माधु ते हृदयमीदृशम् । क्रमा-
देतदनुष्ठातव्यम् ।

रामः । (उपसृत्य) । तातौ ! अभिवादये ।

जनकः । एह्येहि वक्ष रामभद्र ! (इति सङ्घर्षमालिङ्गति) ।

दशरथः । (राममालिङ्ग्य) । सखे जनक ! रामभद्रमभिषेक्तं,
जामदग्न्याविजयप्रौतिरेव श्रेयानवसरः, कालुक्षेपे पुनः को
हेतुः ? (ष)

(प्रविश्य) ।

लक्ष्मणः । इयमार्य्या मन्यरयोपनीता मध्यमास्वायाः (ष)
पत्नी ।

(राजानो सवितर्कमन्वोऽन्वं पश्यतः) ।

रामः । (सङ्घर्षेण) । वक्ष लक्ष्मण ! अपि सपरिवारायाः (ङ)
कुशलमस्वायाः कथयत्यार्या मन्यरा ?

लक्ष्मणः । आर्य्य ! अथ किम् ।

रामः । नूनमस्मत्पवासदौर्मनस्यमस्वां (क) षोडयिष्यति ।

जनकः । (लक्ष्मणस्तान् पत्रिकां गृह्यत्वा वाचयति) । स्वस्ति,

महाराजं दशरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा—

ब्राह्मणादीनाम्, आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां, स्वस्वर्षोचितायनाशाम्नात वा, भारः,
इत्येवम्भारः इत्यर्थः तम् ।

(ष) उपबुभुवामहे उपभोक्तुमिच्छामः, तपस्यर्था इति भावः ।

(ङ) श्रेयान् श्रेष्ठः । कालुक्षेपे समयातिबाहने, कालुक्षेपकं किमपि प्रयोजनं
नास्तीति भारः ।

(क) मध्यमास्वायाः मध्यमायाः मातुः कैकेय्या इत्यर्थः ।

(ङ) अपि प्रश्ने । सपरिवारायाः सपरिजनायाः, आत्मोपभृत्वादिचरिताया
इत्यर्थः ।

(क) अस्मदिति ।—अस्माकं प्रभासेन दूरदेशावस्थानेन, दौर्मनस्यं विमनस्कता,
जनशासल्यमित्यर्थः । अस्मां मातरं, कैकेयीमिति यापत् ।

तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव
याचे विभर्तु भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् ।
वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां
सौमित्रि-मैथिलसुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

(इति राजानो मूर्च्छन्तः) ।

रामः । यटादिशत्यम्बा । (इति शिरसि पवित्रां दत्त्वा) । वत्स
लक्ष्मण ! निजामम्मदाराधनसहाध्यायिनीं प्रजावतीम् (ख) ,
आदाय पुरो (ग) भव ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् (घ) ।

जनकः । (आश्वत्थ) । अहह !!—

पाणिर्गृहीतो रघुपुङ्गवेन
देवः पुराणः श्वशुरो विवस्वान् ।
पिता स्वयं केकयचक्रवर्ती
कर्मदमेतादृशमाः !! किमेतत् ॥ ६७ ॥
(इति मूर्च्छति । रामः पटाञ्जलेन (ङ) बीजयति) ।

तदिति ।—मे मद्यम्, उरीकृतपूर्वमेव पूर्वमवाङ्गीकृतम्, एव-शब्दोऽवधारणार्थः,
तत् पूर्वप्रार्थितमित्यर्थः, वरद्वयं याचे प्राथये, (तथोरिकेन) भरतः तव राज्यलक्ष्मीं
राज्यसम्पदं, विभर्तुं पाष्यतु, (द्वितीयेन) रामः सौमित्रि-मैथिलसुताभ्यां लक्ष्मण-
सोताभ्यां, सहितः चतुर्दश वर्षाणि व्याप्य, दण्डकायां दण्डशारण्ये, तिष्ठतु वसतु च ।
वसन्तिलक्ष्यं व्रतम् ॥ ६६ ॥

(ख) अस्मदाराधनेति ।—अस्माकम् आराधने उपासने, व्रतपट्टणनिषये इति
भावः, सहाध्यायिनीं सतीर्षां, तुल्यव्रतधारिणीमित्यर्थः । प्रजावतीं भ्रातृजायां,
सोतामित्यर्थः, "प्रजावती भ्रातृजाया" इत्यमरः ।

(ग) पुरः अघतः ।

(घ) समाश्वसितं समाश्वसौ भवतम् ।

पाणिर्विति ।—रघुपुङ्गवेन रघुश्रेष्ठेन, दशरथेन इति यावत्, पाणिः गृहीतः
विवाहः कृतः, देवः विवस्वान् सत्यैः, पुराणः प्राचीनः, आह्निरित्यर्थः, श्वशुरः, तवेति

दशरथः । (आनन्द)—

कोऽप्येष वाङ्मनसयोरतिवृत्तवृत्ति-

र्भावो हुताशनमयश्च तमोमयश्च ।

भोक्तृत्वमात्रमिह मे पुनरौदृशं मां

हा वत्स राम ! कथमुत्सहसे विहातुम् ? ॥ ६८ ॥

(विस्मय) । हा वत्से जानकि ! निशाचराणामातिथेयीः भवितुं (च) दशरथगृहे प्रविष्टाऽसि । (इति मूर्च्छति) ।

रामः । तातो ! समाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः । (आनन्द आकाशे लक्ष्यं वदन्) । साधु सखि कैकेयि ! साधु, यदस्या विश्वम्भरादुद्धितुः (छ) मे वत्सायाः पत्युरनुवृत्तिरेव (ज) प्रसादीकृता । (विस्मय सत्यवचन)—

शेषः, पिता जनकः, स्वयं साक्षात्, कैकेयानां कैश्यवंशीयानां, अकथनीं सभाट्, इदम् एतादृशं कर्म दुराचरणादिति भावः, कैकेया इति शेषः, आः ॥ पीडाया खोपे वा, "बास्तु स्नात खोप पीडयोः" इत्यमरः ; एतत् किम् ? अतोव विस्मयमिति भावः । उपजाति इत्यम् ॥ ६७ ॥

(छ) पटाश्लेषेन वसनप्राप्तेन ।

ह इति ।—वाङ्मनसयोः वाचा मनसश्च, अतिवृत्तवृत्तिः अविषयः, अतोपरपूर्यर्थः, कदाऽपि वचसा वा मनसा वा न चिन्तित इति भावः, हुताशनमयः अग्निमयः, अत्यर्धे सन्नापकनकत्वादिति भावः, तमोमयश्च अन्धकारमयश्च, चैतन्यविहीनकत्वादिति भावः, कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः, एषः अयम्, अनुभूयमान इत्यर्थः, भावः अस्त्येति यावत्, नम वर्त्तते इति शेषः, इह भावे, पुनः किन्तु, मे नम, भोक्तृत्वमात्रम् अनुभवितृत्वमेवेत्यर्थः, नात्रपदेन प्रतीकाराद्यनन्तं व्यज्यते, हा । इति खेटे, हे वत्स राम ! इदृशम् इत्य गतम्, एवविधावप्यनित्यर्थः, मा विहातुं त्यक्तुं, कथं केन प्रहादेय, उत्सहसे ? प्रतीक्षीत्यर्थः । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ ६८ ॥

(च) आतिथेयीभवितुम् आतिथ्यपरायणा भवितुम्, आतिथ्यं यज्ञीतमित्यर्थः ।

(छ) सखित्वञ्च कैकेयाः दशरथसन्ध्यात् इति भावः । विश्वम्भरादुद्धितुः इति वी-
श्वम्भरायाः ।

धनुषान्तौ वत्सो दशरथभुजेऽक्षततमाः

प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिवहृत्ता वनभुवः ।

प्रिये राजा सुतैरसुभिरपमार्ष्टिं स्वमयश-

चरित्रव्यत्यासः सखि ! कथमयं केकयकुले ? ॥ ६९ ॥

कष्टं च, वयमपि कथमनेन जनपदेषु बहुलौभवता भरत-
धौवराज्यतच्छोकैर्णपुरतमालपङ्कवेन कैकेयौदुर्यशसा (भू)
मूर्धानमुन्नमस्य लोकस्य सुखं द्रक्ष्यामः ?

(ग) अनुष्ठितरेव अनुगमनमेव, नान्यत् किमपि यौतकादिकमिष्येवशब्दायः ।
प्रसादीकता पुरस्कारत्वेन दत्ता इत्यर्थः ।

धनुषान्ताविति ।—वत्सो राम-लक्ष्मणौ, धनुषान्तौ धनुर्हरी, धनुर्वेदे सुशिक्षिताविति
यावत्, दशरथस्य भुजेर्बाहुभिः, ते प्रदेशाः, अयोध्याराज्यानीति यावत्, जषक्षततमाः
अतितेजोगुक्ताः सुखकार इत्यर्थः, चासन्निति शेषः, वत्सा सेहभाजनं शोता, शिशुः एकतः
क्षेत्रासहेति भावः, अथ च वनभुवः अरण्यप्रदेशाः, अशिवहृत्ताः अशुभव्यवहाराः,
विघ्नवहुषा इति यावत् ; “दशरथभुजेः” इत्यत्र “दशमुखभुजेः” “दशगलभुजेः” इति
वा पाठः सङ्गततया प्रतिभाति, दशरथस्य भुजबहुलाभावात् रामादीना दण्डकारण्य-
प्रेषणजनितखेदवर्षानावसरे दशरथभुजमासिताथोष्वाप्रदेशस्य उषक्षततमालीक्षेखल
अवासङ्गित्वाच्च, ततश्च वत्सो धनुषान्तावपि, ते प्रदेशाः दण्डकारण्यप्रदेशाः,
दशमुखभुजेः रावणबाहुवलेः, जषक्षततमाः अतिसन्तताः, अत्यर्थं पीडिता इति यावत्,
अथ च वत्सा शोता शिशु, तदापि वनभुवः अशिवहृत्ताः इत्येवं व्याख्या सङ्गततया-
ऽप्याकं प्रतिभातीति सन्तत्यनिति दिक् । राजा दशरथः, प्रियेः इष्टेः, असुभिः प्राचेः,
सुतैः परिवृत्यैः, प्राणपरित्यागेनेत्यर्थः, स्व निजम्, अयशः कलङ्कं, रामस्य वनप्रेषण-
जनितमिति भावः, अपमार्ष्टिं शोधयति, हे सखि ! केकयकुले केकयस्य तव
पितुः वशे, अयम् एषः, चरित्रव्यत्यासः चरित्रविपर्ययः, कुलकमानगतत्वभावव्यति-
क्रम इति यावत्, दुराचारजनितः कलङ्क इति भावः, कथं केन प्रकारेण, अपमृज्यते
त्वया ? इति शेषः, दशरथः प्राणविसर्जनेन कलङ्कमुक्तो भवितुं शक्यति, तव तु तस्मात्
सुतैः कोऽप्युपायो न दृश्यते मयेति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६९ ॥

(भ) बहुलौभवता विस्तारं मच्छता, सर्वत्र प्रकटीभवता इत्यर्थः । भरतेति ।—
भरतस्य धौवराज्यं युवराजपदाभिषेकः, तस्य लक्ष्मीः श्रीः, तजाः कर्णपुरः कर्णभूषणं,

रामः । (उल्हास) । तात जनक ! यथा सुस्थं तातं शृणोमि
तथा भवता विधातव्यम् । (ज) (इति निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (आश्चर्यात्वाद्य च) । वत्स रामभद्र ! परिपालय (ट)
माम् । (इति जनकेन धार्यमाद्यो निष्क्रान्तः) ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति दशरथविप्रसन्धो नाम चतुर्षोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः शून्या-जान्त्वन्तो) ।

जान्त्वान् । ततस्ततः ?

शून्या । ततो मिथिलाया निष्क्रम्य मन्यराकलेवरमवकीर्य
मारुतिप्रत्यवेक्षितं (क) स्वशरीरमधिष्ठाय गङ्गायां (ख) शृङ्गवेर-
पुरं नाम निषादपक्षणम् (ग) आगत्य शबरीभृता (घ) अस्मि ।

कः तनाक्षपङ्कवः तनाक्षत्रिप्रलयः तेन तद्रूपेणैव, तनाक्षपङ्कववत् अतिप्रथमेन
इति भावः । केकेषोदुर्ध्वशशा केकेथोक्षलडुनेन ।

(ज) तातं पितरम् । विधातव्यं कर्तव्यम् ।

(ट) परिपालय प्रतीक्षस्व, रथ इत्यर्थो वा ।

इति श्रीजीवानन्दाविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनर्घराघवचतुर्षोऽङ्कव्याख्या समाप्ता ।

(क) अवकीर्य विविध्य, परित्यज्य इत्यर्थः । मारुतिना हनूमता, प्रत्यवेक्षितम्
अवधानेन दृष्ट, सुरक्षितमिति यावत् ।

(ख) स्वशरीरं निजदेह, मन्यरायाः शरीरे प्रवेशकाले परित्यक्तं प्राचक्षीम
निजकलेवरमिति भावः । अधिष्ठाय आप्नित्य । गङ्गाया गङ्गातीरे ।

(ग) निषादपक्षणं निषादाः अष्टाश्लाः शीवरा वा, "निषादः क्षरभेदे अष्टाश्ला
शीवरेऽपि च" इति मेदिनी; तथा पङ्कवः आक्षयः, वसतिरित्यर्थः, यामः इति
भावः, "पङ्कवः शबराक्षयः" इत्यमरोक्तेः पङ्कवमन्दस्य शबराक्षयार्थकत्वेऽपि
शामाक्षतः अष्टाश्लादीनां सर्वेषामेव अत्यन्तजातीनामाक्षयार्थकत्वमवगतमव्यम् ।

(घ) शबरीभृता आष्टाक्षभेदस्त्रेणजातिविशेषकपिथी, "भेदाः क्षिरातमपद-

नाम्बवान् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततश्च ममानुपदमेश तस्मिन् (ङ) इमौ राम-
लक्ष्मणावियं सीतेति सर्वतः शब्दो महानभूत् ।

नाम्बवान् । (सङ्घर्षम्) । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततश्च कावेतौ रामलक्ष्मणौ ? इति कर्णधारार्धि-
पतिना (च) गुह्येनाहमनुयुक्ता (छ) निवेदितवत्यस्मि ।—

पुत्रौयता दशरथेन मुनिप्रसादात्

प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कलासतस्रः ।

तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारी

वीरोद्धतः पुनरसावपरस्तृतीयः ॥ १ ॥

नाम्बवान् । श्रमणे ! साधूक्तम् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततस्त्रोटकान्तनिवर्त्तितानुयात्रिकबन्धुवर्गः सस-
म्भ्रमोपगतेन (ज) गुह्येनोपनीतां नावम् (भ्) अधिरुह्य—

पुत्रिन्दा स्त्रे ऋजातयः” इत्यमरीक्तेः, “किरातादशरथी स्त्रे ऋजातयश्छान्भेदाः”
इति भानुभोदीभितवाक्याच्च ।

(ङ) अनुपदमेव अन्वगेव, पद्यादेवेत्यर्थः, “अन्वगन्त्वन्मनुगेऽनुपदं क्तौवमव्ययम्”
इत्यमरः । तस्मिन् निषादपक्षणे ।

(च) कर्णधारार्धिपतिना नाविकराजिन ; “कर्णधारस्तु नाविकः” इत्यमरः ।
गुह्येन गुह्यक इति नाम्ना प्रविष्टेन ।

(छ) अनुयुक्ता पृष्टा ; “प्रत्रीऽनुयोगः पृष्टा च” इत्यमरः ।

पुत्रौयतेति ।—पुत्रौयता अत्यन्तं पुत्रनिष्कृता, दशरथेन मुनेः ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात्
अनुपदात्, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, चतस्रः कलाः अंशाः, प्राप्ताः लब्धाः, पुत्रत्वेनेति
शेषः, नारायण. स्वं चतुर्णां विभज्य अंशचतुष्टयेन दशरथस्य पुत्रतां नत इति निष्कर्षः ;
तासां कलासां मध्ये, गुणमयः सर्वगुणाधार इत्यर्थः, वीरोद्धतः वीररसेन उद्धतः
उद्धतः, नाविकविशेषो वा, अयम् इति अङ्गुल्या निर्दिष्ट एव, प्रथमः ज्येष्ठः, कुमारः
पुत्रः, राम इति शेषः ; पुनश्च अपरः रामेतरः, अथो अयम्, अत्यन्त इति शेषः
तृतीयः, कुमारः इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

(ज) उद्वहान्तेति ।—उद्वहान्तात् जलसम्भोपान्, निवर्त्तितः निवारितः

तोर्त्वा भूतेशमौलिस्रजमरधुनीमात्मनाऽसौ तृतीय-
स्तस्मै सीमितमेत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कच्छादन्वोयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥२॥
जान्बान् । इत् ! महत् करुणम् (ज) ।

अनथा । आर्थ्य ! करुणभयादेव तस्मिन्निङ्गदीतरुमूले
कुमारयोर्जटाग्रहणवृत्तान्तमन्तरितवती (ट) अस्मि ।

अनथात्रिकः अनुगामी, वन्दुवर्गः स्वजनसमूहः येन तथाभूतः, “आ उदनत्तं सिन्धो
ऽनुगम्यते” इति श्रुतिः, “नोदकान्तं प्रियं प्रीथमनुव्रजेत्” इति स्मृतिश्च । सः रामभद्रः
ससम्भ्रमं सत्वरम्, उपगतः उपस्थितः तेन ।

(अ) उपनीतां सनीपं प्रापिताम्, उपस्थापितामित्यर्थः । नावं तरचिन्
“स्त्रिया नीक्षरचिसरिः” इत्यमरः ।

तीर्त्वेति ।—आत्मना स्वेन, तृतीयः त्रयाणां पूरुषः, सीता-सीमितिसहित इति
ब्रूयात्, असी रामः, भूतेशश्च हरश्च, मौलिस्रजं शिरोभूषणमालां, तत्स्ररुपिणीमित्यर्थे
अमरधुनीं सुरमदीं, गङ्गामित्यर्थः, “अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी प्रेवलिनी तटिनं
ऋदिनी धुनी” इत्यमरः ; ३ तोर्त्वा उपनीयं, तस्मै नाविकराजाय गुहाय, सीमितेषु
क्षणाद्येन सह, या मैत्री सख्यं, तन्मयं तदात्मकम्, आतरं तरपथम्, अपरतो
जमनाद्यैर्दियं मुख्यविशेषमित्यर्थः, “आतरस्तरपथं खात” इत्यमरः ; उपहृतवान्
दत्तवान् सन्, अजानन्तरं, सखित्वोपहारप्रदानानन्तरं पारगमनानन्तरं वा इत्यर्थः
व्यामः सकरयोः प्रसारितयोः व ह्योस्त्येगन्तरमानः, “व्यानी व ह्योः सकरयोस्तयो
स्त्येगन्तरम्” इत्यमरः ; तेन याञ्ची यच्छीयो, सनी कुची वासां तादृशीभिः, अति
धीवरकनोभिरिति भावः, शबरानां युवतिभिः तरुणीभिः नारीभिः, कौतुके
चौतुक्येन, उदञ्चतो उदञ्चतो, विहायं प्रपुवतीत्यर्थः, अचिथो नेवे यकिन् कर्त्तव्यं
तत् यथा तथा, कच्छात् दुःखात्, अक्षम् अन्वोयमानः अनुगम्यमानः, चित्रकूटं चित्राणि
रम्याणि, कूटानि शिखराणि वक्ष्यं तदीकं, तन्नाम्नम्, अचलं पर्वतं, प्रतस्थे जनान् ।
अन्धरा उतं—“सद्यैर्वाणां तथैव तिस्रुनिघतिमुता सन्धरा कौर्णितेषुम्” इति
तैल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ज) इत् ! खेदे । अक्षयं श्रीरामजननव्यापारः ।

(ट) कुमारयोः राम अक्षययोः, जटाग्रहणवृत्तान्तं जटाधारव्यक्तान्,

जान्मवान् । अमणे ! सर्वमेतत् कल्याणोदकं (ठ) भविष्यति ।
 यमथा । अहं तु निषादपतिप्रौतये तत्रैवातिष्ठम् । (ड)
 अतीते च गणरात्रे सप्रकृतिजनपदः (ढ) पितुः स्वर्गारोहण-
 वार्त्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी रामभद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव
 पथा (ण) चित्रकूटमुपगतः ।

जान्मवान् । (सप्तम) । ततस्ततः ?

यमथा । ततश्च तस्मिन् “पार्थ्य ! लोके केकेयानामाकल्प-
 मनल्पमकीर्त्तिस्तम्भं निखनता (त) केनापि क्लृप्तस्तातः ; (थ)
 तत् सम्प्रति गृह्णाण रघूणामधिराज्यम्” इति पुनः पुनश्चिर-
 मनुबन्धो (द) रामेण सृष्टिकथा प्रत्यादिष्टः (ध) जनजटापरि-

अनारितवती आच्छादितवती, गोपायितवतीत्यर्थः, तद्वृत्तान्ती नोक्त इति
 भावः ।

(ठ) कल्याणोदके शुभोत्तरफलं, भाविशुभफलप्रदमित्यर्थः, “उदकं फलमुत्तरम्”,
 इत्यमरः ।

(ड) निषादपत्न्युः आच्छादराजस्य, गृहस्थेत्यर्थः, प्रौतये सन्तोषाय । तत्रैव
 निषादपङ्कणे एव ।

(ढ) गणरात्रे बह्वेषु निशासु, बहुषु दिनेषु इति भावः, “गणरात्रं निशां
 बह्वः” इत्यमरः ; अतीते अतिक्रान्ते, कतिपयनिशासु गतास्त्विति यावत्, सप्रकृति-
 जनपदः प्रकृतेभिः अमात्यादिभिः, जनपदेः देशवासिभ्यश्च उच्यते ।

(च) पितुः दशरथस्य । द्वितीयो दाशरथिर्भरत इत्यर्थः । तेनैव पथा येन
 पथा रामो वतः तेनैव मार्गेण च ।

(त) तस्मिन् चित्रकूटे । केकेयानां कैकयवंश्यानाम् । आ-कल्पम् आ-प्रलयम् ।
 अनल्पं महान्तम् । अकीर्त्तितम् कल्पकूपं लक्ष्मणम् । निखनता प्रोचयता इत्यर्थः ।

(थ) क्लृप्तः प्रतारितः । तातः पिता, दशरथ इत्यर्थः, “तातस्तु जनकः पिता”
 इत्यमरः ; वस्तुतः केकेया प्रेषिता निजटासी मन्थरा सा न, परन्तु यमकथासिद्धिता,
 तत्रभावावस्था च, यथा पितुः समीपे केकेयाः पत्रिकेयमित्युक्त्वा क्लृप्तेन तातेन
 पार्थ्यः वनं प्रेषित इति भावः ।

(द) रघूणां रघुवंशोद्यानाम्, अस्माकमिति भावः, अधिराज्यं मासः अज्यम्,
 आधिपत्यमिति यावत्, अनुबन्धो अनुबन्धः अनुदानं, मुख्यस्य अनुगमनमित्यर्थः, तद्वान्

अहो भरतः शरभङ्गमुनिप्रेषिताम् (न) अस्य पादुकां भद्रासनम्
(प) अधिरोष्य प्रजानामाभ्युदयिकमवेक्षमाणः (फ) तदैव
नन्दियामं गतवान् ।

जायमान् । (सङ्घर्षम्) । हन्त !! फलितमस्मद्दुःखवसाय-अमणाः
परिश्रमाभ्याम् (व) । ततस्ततः ?

अमणाः । ततश्च श्रावाशौचमास्थितस्य (भ) क्षत्रियस्य प्रति-
घ्नितमस्त्रयहणमिति क्षिद्रान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः (म) खर-
दूषणप्रभृतिभिस्तत्र विराधो नाम राक्षसस्त्रीह्णः प्रहितः । (य)

त्रिंशत्त ज्येष्ठस्य पुनः पुनरनुमननशीलः, नियतं पश्चादवस्थाप्य प्राङ्मनापर इति यावत्,
आशुदवान् इति भावः । "दीपोत्पादेऽनुकम्भः स्नात् प्रकृत्यादिविनश्यरे । मुख्यानुयायिनि
शिशौ प्रकृतव्यानुवर्षणे ॥" इत्यमरः ।

(ध) सृष्टिकथा श्रवणेन, "सृष्टिश्चा श्रवणेऽपि च" इति रत्नकोषः । प्रत्यादिष्टः
निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, "प्रत्यादेशो निराकृतः" इत्यमरः ।

(न) शरभङ्गेति ।—शरभङ्गो नाम मुनिः, तेन प्रेषिता प्रेरिता, याचिता
दापितामिति यावत्, शाब्दसात् स्वयं प्राङ्मनायामसामर्थ्यादिति भावः ।

(प) अस्य रामभद्रस्य । भद्रासनं नृपासनं, रत्नादिनिर्मितराजासनमित्यर्थः,
"नृपासनन्तु यत् भद्रासनम्" इत्यमरः ।

(फ) अभ्युदयिकम् अभ्युदयाय उत्तम्ये, ऐहिक पारदिकश्रेयोलाभाय इत्यर्थः
हितं, माङ्गलिक कार्यामित्यर्थः । अवेषमाणः अवलोकयन् ।

(व) फलितं सिद्धम् । अस्मादिति ।—अस्माक व्यवसायः सद्दयोनः, अमणायाः
परिश्रमश्च ताभ्याम् ।

(भ) श्रावाशौचं सरवाशौचं, पितुरिति शेषः, आस्थितस्य आश्रितस्य, अनु-
पालयत इति यावत् ।

(म) क्षिद्रान्वेषिभिः रत्यानुसन्धाविभिः, अपचाय्येण व्यसनापेक्षिभिरिति भावः,
क्षिद्रादिभिरित्यर्थो वा । जनस्थानवास्तव्यैः दण्डकारण्येकभानः जनस्थानं, तत्र
वास्तवे कृतनिवासेः ।

(य) शीघ्रः सङ्घः शीघ्रश्च इति यावत् । नाहतः प्रेरितः ।

जायमान् । (विहस्य) । धिक्पूर्वाः ! आतिपातिके (र) हि
कार्यं राज्ञां सद्यः शुद्धिः । ततस्ततः ?

अथवा । ततश्च विराधवधाक्षिप्तहृदये दुःसहशोकदौर्घाह्नी-
मौर्ख्यदेहिकीं पितुः क्रियाम् (ल) अतिवाह्य (व) भगवता चतुः-
समुद्रमुष्टिन्वयेन (श) विख्याचलचापलारम्भविस्त्रव्यघातिना (ष)

(र) धिक् निष्फलाः, अज्ञताद्यां इत्यर्थः, निन्दा भर्त्सनाद्यर्थोरेव धिक्शब्दयोगे
द्वितीयाविधानात् अत्र निष्फलाद्यर्थेन न द्वितीया । मूर्खा इति आक्षेपोक्तः खर-
दूषणादीन् उद्दिश्य इति बोध्यम् । आतिपातिके आख्यायके, शत्रुभिराक्रान्तिरूपविपत्त-
जनके इत्यर्थः, कालवेपासङ्गत्वात् सद्यःखरणीये इति भावः । "पर्यायोऽतिक्रमश्चिन्नति-
पात उपालयः । न राज्ञां राजकर्मणि" इति श्रुतिः ।

(ल) विराधेति ।—विराधस्य वधेन जननेन, आक्षिप्तम् आक्रुष्टं, स्थानत्यागाय
असञ्जमित्यर्थः, हृदयं यस्य तद्योक्ते । दुःसहेति ।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, श्लेकेन
दौर्घाचि 'दौर्घत्वेन प्रतीयमानानौत्यर्थः, अहानि दिनानि यथा तादृशीम् । चौर्ह-
देहिकीं देहान् ऊर्हे देहत्यागादनन्तरं भवा चौर्हदेहिकी तां, मरणदिनमारम्भ
सपिण्डीशरत्नपथ्येन प्रेतमुद्दिश्य प्रत्यङ्गं जलपिण्डादिदानरूपानित्यर्थः, "मृतायं तद्वे-
दान त्रिषु ऋदोर्षुददित्वम्" इत्यमरः । अथवा आह्लादित्यापारम् ।

(व) अतिवाह्य समाध्व ।

(श) चतुःसमुद्रेति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं सागरचतुष्टयं,
तत्र मुष्टिना मुष्टीक्रय, घघति विवतीति तद्योक्तेन, गच्छूषेच चतुःसमुद्र पाशिनैत्यर्थः ।
पुरा असुरैः सुरपरानितैः पत्न्या समुद्रमध्ये आश्रयः गृहीतः, पुनश्च देवैः सह
शुचि मङ्गमवाप्य समुद्रे आश्रयः गृह्यते अ ; इत्य पुन पुनः क्रियमाणे देवेन्द्रेण
प्राथितोऽगस्त्यमुनिः समुद्र गच्छूषेथेकेन पीनवान् ; ततश्चासुराः निभृतस्थानमवाप्य
सुरैर्निहता इति पुराणतत्त्वशास्त्रानुसन्धेया ।

(ष) विख्याचलेति ।—विख्याचलस्य विख्यागिरेः, चापलं चाष्ट्ये, सुनिदस्यर्हंवा
सुर्वावरोघाद्यंमभ्युत्थानरूपमिति भावः, तस्य चारभ्ये उपक्रमे, विस्त्रय विश्रयम्,
अगस्त्ये कृतविश्रयमित्यर्थः, विख्याचलमिति शेषः, "समी विश्रय-विश्रयौ" इत्यमरः ;
हन्तीति तद्योक्तेन । पुरा सुनेदस्यर्हंवा बर्हंमाने विष्ये त्व्यावरोघात् जनति विनाश-
मुपगच्छति देवैरभ्यर्चितोऽगस्त्यमुनिः वाराचलाः समागत्य शिष्यं विष्यं प्रथमन्
"वावददं ददित्वत्वा दिशः न परापतयं तावत् त्वं न मुर्धानमुत्तोलष, प्रत्युत एवमव-

वातापिदानवदोर्घयात्रामङ्गलकलशेन (स) कलशयोनिना
सनाथामरण्यत्रेयीं प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम
वायसः सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत् । (ह)

जान्त्वान् । (स्वगतम्) । इदं तावदपशुकुनं (क) नाम ।
(प्रकाशम्) । ततस्ततः ?

शमथा । ततश्च—

रक्षोऽभिचारचक्रभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐषोकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमच्छा

काण्ठीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३ ॥

गत एव तिष्ठ" इत्युक्त्वा दक्षिणां दिशं गतवान्, पुनश्च न परापतत् । विन्ध्यस्य
ताहवासेन तथैव गुरुनियोगात् विनम्यस्तिष्ठतीति पुराणवार्ता ।

(स) वातापीति ।—वातापेः तदाप्यस्य दानवस्य, दोर्घयात्रा विराय गमनं,
अरथमिति यावत्, तस्मात्कलशकलशः शुभशापककुम्भस्वरूपः तेन, यामायां माङ्गलिक-
कलशस्थापनस्य आचारविह्वलादिति भावः । पुरा वातापिर्वातापिश्च हावसुरो
माह्वया विचरतुः; तयोर्वातापिः यं कश्चन भोजनाय निमन्त्रा मध्याह्ने वातापिं मेव-
रूपं निहन्त्य तन्मासेन निमन्त्रितं भोजयामास । ततश्च "वातापे । निष्कमन्व" इत्युक्त्येन
वातापिना स वातापिस्तस्य उदरं विदार्य निःसृतः, ततश्च हावेतौ तन्मासं सुखेन
बुभुजाते । इत्येव वदन्तो भक्षिताः । एकदा अगस्त्यमुनिर्निमन्त्रितः, स तु वातापिं
मेवकपिथं तथा भक्षितवान् यथा स पुनर्न उदरात् निर्गतुमशक्नोत् इति पौराणिको
वार्ता ।

(ह) कलशयोनिना कुम्भसम्भवेन, अगस्त्येन इत्यर्थः, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः"
इत्यमरः, सनाथान् अविधिता, समाश्रितामिति यावत् । अरण्यत्रेयीम् अरण्य-
त्रेयीम्, अगस्त्याश्रममिति यावत् । प्रतिष्ठमाने प्रस्थातुम् आरभमासे, अक्षति सतो-
त्यर्थः । उपाद्रवत् अपीडयत्, मखेन व्यलिख्यदिति भावः ।

(क) अपशुकुनं दुर्निमित्तम्, अशुभसूचकनिमित्तमित्यर्थः, "शुभशंखनिमित्ते च
शुकुनं साश्रपुंसकम्" इति मैदिनी ।

रक्षोऽभिचारदिति ।—यः काकः धाराधराण्यः वायसः, रक्षसान् अभिचारी हिंसा-
शूर्नसि, मारवाधेयज्ञे इत्यर्थः, "हिंसाशूर्नाभिचारः कात्" इत्यमरः; चक्रभाण्डमिव

जान्त्वान् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततश्च—

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन् ।

अगस्त्यशासनादास्ते पञ्चवय्यां रघूदृष्टः ॥ ४ ॥

जान्त्वान् । (उच्यते) । तर्हि हस्तगत एवास्माकम् । कियत्-
दन्तरम् ऋषाम्भूक-जनस्थानयोः । (ख)

श्रमणा । आर्य्य ! न खल्वद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि ।

जान्त्वान् । अवहितोऽस्मि ।

श्रमणा । तत्र च कामुकौ रामभद्रमनुप्रविश्य रसं (ग)
दास्यामीति सङ्कल्पितपतिद्रोहपातकिनौ (घ) शूर्पणखा

इत्यपाकपूर्वपात्रनिब, "इत्यपाके चरुः पुमान्" इत्यमरः, देव्याः विदेहदुहितुः
जानक्याः, क्षनं विदेदार विश्वलेख, विदारितवान् इत्यर्थः, चरुः ल्येष्टः, "चरुो
ल्येष्ट-कनिष्ठयोः" इति विश्वः, रघुराजपुत्रः रामभद्रः, तदा इषीका वीरभद्रलाक्षा,
तस्मा विदारः ऐषीके तत्, अस्मन् आयुधम्, इषीकाद्वर्णनिर्मते प्रहरणायुधम्,
अधिकृत्य आश्रित्य, निक्षिप्येत्यर्थः, तं काकम्, अन्त्या नेत्रेण, काशीचकार अकारं
कारं कृतवान्, एकमेवं विनाशयामासेत्यर्थः । वसन्ततिलक इत्यम ॥ ३ ॥

क्रमेणैति ।—रघूदृष्टः रघुकुलधुरन्वरः, रामः इत्यर्थः, क्रमेण सुतीक्ष्णादीन्
सुतीक्ष्णप्रभृतीन्, महामुनीन् महर्षीन्, उपस्थाय अनिवायेत्यर्थः, अगस्त्यस्य शासनान्
आदेशान्, पञ्चवय्या पञ्चवटीसंज्ञकवने, आस्ते अश्रितवसति । अनुष्टुप् इत्यम ॥ ४ ॥

(ख) कियत् किञ्चिदित्यर्थः, अन्तरं व्यवधानम्, "अन्तरमवकाशावधिपरिधाना-
न्तर्हिभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः । ऋष्यमूकः सुधीवादीनामावासभूतः पर्वतविशेषः ।
जनस्थानं दण्डकारण्यान्तर्गतप्रदेशविशेषः ; ऋष्यमूक-जनस्थानयोर्मध्ये अल्पमेवान्तर-
मिति वस्तुभिप्रायः ।

(ग) रसं विषम् । "शृङ्गारादी विषे शीथ्यं गुणे रागे द्वे रसः" इत्यमरः ।

(घ) सङ्कल्पितेति ।—सङ्कल्पितः मनसा क्लिरोक्तः, पतिः मर्ता, राम इति
ज्ञायः, तस्म द्रोहे अनिष्टाचरणे, विषप्रयोगसङ्कल्परूपे इति भावत्, पातकिकनी
पापीयशो ।

लक्ष्मणरोषहुतभुजि (ङ) कर्णनासौष्ठमयोभिस्तिष्ठभिराहुतिभिः
प्रायश्चित्तयाञ्चक्रे । (च)

नाम्बवान् । (सातडम्) । अहह !! महाननर्थकन्दः संवृत्तः ।
अथ भगिन्यास्तादृशं विडम्बनमवलोक्य खरादिभिः किं प्रति-
पन्नम् ? (छ)

यमथा । (निडम्) । आर्य्य ! किं प्रतिपन्नं, यद्रामभद्रे
धृतधनुषि प्रतिपद्यते । (ज)

नाम्बवान् । (सडषं-डाडम्) । तत् किं तेऽपि बालिसाहाय्ये
कोपस्थायिनो (झ) विराधयात्राप्रहतमध्वानमनुप्रपन्नाः ? (ञ)

यमथा । अथ किम् ।

नाम्बवान् । अमथे ! प्ररुद्धमिदानीं राम-रावणयोर्वैरम् । (ट)

(ङ) लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मण रोषहुतभुजि कोपानले ।

(च) कर्णनासौष्ठमयोभिः कर्णनासौष्ठात्मकाभिः, आहुतिभिः होमक्रियाभिः,
प्रायश्चित्तयाञ्चक्रे प्रायश्चित्तनिबध्नाचरितवतीत्यर्थः, लक्ष्मणेन तस्याः कर्णनासौष्ठानि
निकृतातीति भावः, स्वामिद्रोहपातकप्रशमनायम् कृत्स्नभूतलक्ष्मणप्रज्वालितायो
निलक्ष्मणादिक्रमाहुतीकृत्य प्रायश्चित्तं कृतवतीवेति निकृषं ।

(छ) अनर्थकन्दः अनिष्टमूलं, विपत्कारणमित्यर्थः, तादृशेन कर्मणा रावणस्य
क्रीडोत्पादनादिति भावः । विडम्बनं तिरस्काररूपम्, अवमाननमिति यावत् । प्रतिपन्नम्
अङ्गीकृतं, कर्षेव्यत्वेन स्थिरीकृतमित्यर्थः, "प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्नात् विशातेऽङ्गीकृतेऽपि
स" इति मेदिनी ।

(ज) प्रतिपद्यते अङ्गीक्रियते, कर्तुं सन्भाव्यते इत्यर्थः, स्वस्वजीवनदानमेव
कर्षयन्वया स्थिरीकृतमिति भावः, रामभद्रप्ररेण कर्षे एव पक्षत्वं गता इति निकृषं ।

(झ) बालीति ।—बालिनः बालिकान्याधिपतेः बालिराजस्य, साहाय्याय
साहाय्यायं, उपस्थायिनः उपस्थिताः ।

(ञ) विराधेति ।—विराधस्य पूर्वोक्तस्य रामहतराजसविशेषस्य, यादया
जयायेन, इत.पूर्वं शसनभवनगमनेनेत्यर्थः, प्रहतं चृत्यं, पदनिक्षेपेण कुट्टितमित्यर्थः,
अप्यजानं पत्यानं, नाममिति भावः, अनुप्रपन्नाः अनुप्राप्ताः ।

(ट) प्ररुद्धं प्रकृषेण जातम् । वैरं ज्ञानं, शत्रुता इत्यर्थः ।

यमथा । (इच्छन्ती) । आर्य्य ! मन्ये, खर-दूषणप्रभृतौना-
मभिभवाभिधाने केवलं क्लेशयिष्यति (ठ) वाचमात्मनः ; पुनरु-
रनक्षरमपि शूर्पणखामुखमावेदयिष्यति (ड) दशकम्बरस्य ।

जाम्बवान् । (उचितम्) । अमणे ! लघूत्थमनर्थमुत्प्रेक्ष्यं
प्रमुग्धोऽस्मि । (ट)—

ऐत्त्व केण पुराऽपि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो

धत्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्वेते हता बान्धवाः ।

उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिरलम्बूष्णुच्छलज्ञो बली

दृप्तः शूर्पणखानिक्कारमपरं दृष्ट्वा कथं मृष्यते ? ॥ ५ ॥

(ठ) अभिभवभिधाने पराजयवार्ताकथने । क्लेशयिष्यात् पीडयिष्यात्, वार्तावहः,
शूर्पणखा वा इति शेषः ।

(ड) अनक्षरम् अक्षरशून्यं, वाचा अनुक्तमपि इति यावत् । आवेदयिष्यति
विज्ञापयिष्यात् ।

(ट) लघूत्थं शीघ्रमुपस्थितम् । उत्प्रेक्ष्य वितर्क्य । प्रमुग्धोऽस्मि विमूढोऽस्मि,
किं-कर्तव्यविचाराद्यमो भवामि इति यावत् ।

ऐत्त्वाकेणेति ।—पुरा पूर्वं अपि, लङ्केश्वरः रावणः, कौशिकमखात् विश्वामित्र-
यज्ञात्, आरभ्य उपकृत्य, ऐत्त्वाकेण रामेण सह, शश्वत् निरन्तरं भव शश्वतिकं निव्यं,
विरोधं वैधं, धत्ते विधासं, अधुना तु इदानीं, एते बान्धवाः खरादयः स्वजनाः,
हताः विनाशिताः, रामेणेति शेषः, अतः उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिः उत्साहशक्तिभिः
विक्रमबलेः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे—“विक्रमबलमुत्साहशक्तिः” इति, प्रमुग्धात्तामः कौश-
दृष्टजबलेः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे—“कौश-दृष्टजबलं प्रमुग्धाः” इति, मन्त्रशक्तिभिश्च
सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावत्प्रयोगैः, पञ्चाङ्गमन्त्रैर्वा, उक्तञ्च—“पञ्चाङ्गमन्त्रो
मन्त्रशक्तिः” इति, एताभिस्तिसृभिः शक्तिभिः, “शक्तयस्त्रिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः”
इत्यमरः ; अलम्बूष्णुरति समर्थः, तथा ऊच्छः छिद्रवित्त, ऊच्छान्तिपुत्र इत्यर्थो वा,
बली बलवान्, दृप्तः अहङ्कृतः, रावणः इति शेषः, अपरम् अन्यं, पूर्वोक्तमाश्वतित्त-
विरोधान् भिन्नमित्यर्थ, शूर्पणखाया निक्कारं परिभवन्, अवमाननमित्यर्थः, “निक्कारः
ज्ञानं परंभवे बान्धवोऽप्येवमेव” इति धरणिः ; नासाकक्षादिवेगतमिति भावः,
दृष्ट्वा विस्तीक्य, कथं केन प्रक्षारिष्य, मृष्यते ? अनते ? न-कथनमित्यर्थः । आर्ह-
निक्रीडितं इत्यम् ॥ ५ ॥

शनेः शनेः अनयोः(ण)विरोधे सन्धुक्षमाणे तुल्यश्चसनस्थो(त)
दाशरथिरसहायः सूर्यसूनुना सन्धातुमीषत्करः (थ) स्यात् ।

अनघा । आर्य्य ! किमिदानीमनुष्ठेयमस्ति ? (द) मम हि
शिष्यापुत्री निषादचक्रवर्ती गुह्यो लक्ष्मणमित्तम्, अनेन सोपा-
नेन सुखाधिरोहो (ध) रघुपतिरस्माकम् ।

जान्त्वान् । (सदृशं-चित्तम्) । अमणे ! यद्यसि सुग्रीवपक्षः
पातिनो, तत् गच्छ, सत्वरमुपस्थापय (न) निषादराजम् ।

(इति अनघा निष्क्रान्ता) ।

(नेपथ्ये एकतः) ।

भो भो लक्ष्मण ! वैशेषिकककटन्दीपण्डितो (प) जगद्धिजय-
मानः पर्थ्यटामि (फ) । कासी रामः ? तेन सह
विवदिषे (ब) ।

(ब) शनेः शनेः मन्दं मन्दम्, उत्तरोत्तरमित्यर्थः । अनयोः राम रावणयोः ।

(त) सन्धुक्षमाणे सम्यक् दौष्यमाने, सम्यक् प्रज्वलति सतीत्यर्थः, बहिं गच्छति
सतीति यावत् । तुल्येति।—तुल्य समानं, सुग्रीवेश सङ्घेति भावः, यत् व्यसनं
विषम, राज्यभङ्गदरूपमिति भावः, तत्र तिष्ठति वर्तते इति तादृशः, राव्यात् बहिष्कार-
रूपतुल्यविपत्त्राप्त इत्यर्थः ।

(ब) सूर्यसूनुना सूर्यपुत्रेण सुग्रीवेशे । सन्धातुं सम्भोजयितुं, सन्धिं कारयितु-
मित्यर्थः । ईषत्करः सुकरः इत्यर्थः, अनघासहाय इति यावत् ।

(द) अनुष्ठेय करणोद्यम ।

(ध) अनेन लक्ष्मणमित्तरूपेण, सोपानेन उपयायेनेत्यर्थः । सुखाधिरोहः सुखे-
नाधिगम्य इत्यर्थः ।

(न) उपस्थापय समीपमानय इत्यर्थः, अस्मानिति शेषः ।

(प) वैशेषिकेति।—वैशेषिकस्य कथाद्वयतदर्शनविशेषस्य, कटन्त्यां व्याख्याया-
मिति भावः, पण्डितः विद्वान् । “कन्दली” इति पाठे,—वैशेषिककन्दल्यां
वैशेषिकदर्शनभाष्ये, निजकृते इति भावः, पण्डितः, यथा—वैशेषिकी विप्रिष्टा, या
कन्दली कथङ्गः, तत्र पण्डितः विद्वान् ।

(अन्वयः) ।

भो भोः परिव्राजक ! कालसर्पखलीकारखजूलता (भ)
न खलु सुखाकरो वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य (म) ।

भाववान् । कथं लक्ष्मण-परिव्राजकौ संलपतः, (य) शृणोमि
तावत् । (इत्यवधत्ते) (र) ।

(नेपथ्ये पुनरेकतः) ।

आः लक्ष्मण ! सर्वविद्रावणः खल्वहम् । की मया जनित-
मानभङ्गी न पराजीयते ? (ल)

(फ) विजयमानः पराभवन्, वैशेषिकदर्शनविषयकविचारैश्च तद्दर्शनाध्यायिनः
पराभूयेत्यर्थः । पथ्यंटाणि भ्रमामि ।

(व) विषदिये विविधज्ञानविषयकं तत्रै करिये, विरोधं करिये वा । रावणो-
क्तिरियम् ।

(भ) परिव्राजक । भिषोः " भिषुः परिव्राज् कर्मन्दी " इत्यमरः । काल-
क्षपेति ।—कालसर्पस्य कृष्णसर्पस्य, अत्यन्तखल्वप्रकृतेरित्यर्थः, खलीकारः अपकारः,
अक्रुद्धस्यापि आघातादिना क्षीयित्वादनमित्यर्थः, क्रीडाकरणमिति यावत्, न
एव खजूः कण्डूः, " कण्डूः खजूश्च कण्डूया " इत्यमरः ; स विद्यते यस्य सः कालसर्प-
खलीकारखजूलः, तस्य मानः ।

(म) सुखाकरो सुखसाधनो । वृश्चिकेति ।—वृश्चिकः प्रविष्टः कोटविशेषः,
तस्य कृन्ते विषनाशकाक्षरसमस्यात्मकक्रियाविशेषे, तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः तस्य,
" तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः " इत्यमरः ; कालसर्पं क्रोषितं कृत्वा तेन क्रीडाकरणं
वृश्चिकविषमिषस्य सत्युकारणं भवतीत्यर्थः ; कालसर्पदशमे वृश्चिकमन्त्रमिषस्य
साकार्यं न स्रुरतीति भावः ।

(य) संलपतः अन्वोऽन्वयम् आलापं कुरुतः । " संलापो भाषणं निषः " इत्य-
मरः ।

(र) अवधत्ते अवच्छिन्नी भवति, संलापप्रवचने मनो निदधतीत्यर्थः ।

(ल) सर्वावद्रावणः सर्वलोकावसानः, सर्वावजयोत्यर्थः, अक्षय्यं सर्ववित् सर्वज्ञः,
रावणः । जनितेति ।—जनितः उत्पादितः, कृत इत्यर्थः, मानस्य गर्भस्य, भङ्गः
खण्डनं येन तादृशः, कृतापमानः, मन अवमाननाकारोत्यर्थः । पराजीयते परा-
भूयते, शास्ते इत्यर्थः, अपि तु शास्ते एवेति भावः ; नदवमाननाकारो अवश्यमेव
दृश्योय इति निष्कर्षः ।

(नेपथ्ये पुनरन्वतः) ।

किं भवान् रावणः ?

(जाम्बवान् सविशेषमवदधाति) ।

(नेपथ्ये पुनरन्वतः) ।

भो वाचोयुक्तिज्ञ ! (व) सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति
समस्य व्याहृतमन्यथाऽभिसन्धाय वाक्कुलेन प्रत्यवतिष्ठमानो
निगृहीतोऽसि ; (श्र) तन्मृच्छ मां भिक्षायै (ष) ।

(अन्वतः) ।

किं त्वया ? किन्तरां च रावणेन ? (स) । अहमप्युत्सुको-
ऽस्मि, (ह) त्वरितं गच्छामि ।

जाम्बवान् । कथमेवदस्फुटार्थमेव (क) निर्वहणम् (ख) ।

(व) वाचोयुक्तिज्ञ ! वाचोयुक्तिपटो । वाग्मिन् । इत्यर्थः, "वाचोयुक्तिपटु-
र्वाग्मी वाचदूतश्च वक्त्रि" इत्यमरः ।

(श्र) समस्य सङ्घट्ट्य, समासमाश्रित्येत्यर्थः । व्याहृतं सक्तम् । अन्वत्वा अन्वेन
प्रकारेण, "किं भवान् रावण ?" इत्यवकृपेणेत्यर्थः, अभिसन्धाय सधीज्य, ललप्य-
त्सेत्यर्थः, परिवर्त्य इत्यर्थो व । वाक्कुलेन अन्वार्थे प्रयुक्तं वाक्कुलं अन्वार्थे संयोजन-
त्वात्सखरपाच्छादनेनेत्यर्थः, वकीत्तया इति यावत्, प्रत्यवतिष्ठमानः प्रतिपन्नतया
वर्तमानः, विरुद्धमन्त्रम अवलम्बमान इत्यर्थः । निगृहीतः पराजितः, प्रतारिणो
वा ।

(ष) भिक्षायै भिक्षार्थे गमनायेत्यर्थः ।

(स) किं त्वया ? किन्तराश्च रावणेन ? त्वया रावणभिन्नेन किम् ? रावणेन
च किन्तराम् ? त्वम् अरावणः रावणो वा भवतु तेन किम् ? न तेन मे किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, अरावणो वा रावणो वा न मया गण्यते इति भावः ।

(ह) उत्सुकःऽस्मि इष्टलाभार्थमुत्सुखीऽस्मि, आश्रयं गत्वा प्रियजनदंष्ट्रनाय
व्याकुलो भवामीत्यर्थः, "इष्टार्थोद्विगुक्त उत्सुकः" इत्यमरः ।

(क) अस्फुटार्थमेव अन्वत्कार्थमेव, अन्वत्कार्थमिधेयमेवेत्यर्थः ।

(ख) निर्वहणम् उपकृतत्वात् उपसंहारः, प्रस्तुतत्वात्समापनमित्यर्थः, "उप-
कृतत्वात् उपसंहारो भवोऽनर्घश्च त्विदम्" इति भरतः ।

मन्ये, पुनरेव परिव्राजकच्छलेन (ग) रावण एव कोपादुक्तः
मध्यपलप्य स्वं नाम द्रागपक्रान्तः (घ) । (सर्वतो निरूप्य) ।

अये ! पुराणप्रियसुहृत् (ङ) अस्माकं दक्षिणस्या दिशः परा-
पतन् जटायुरिव लक्ष्यते । (च) तदेनमनुपालयाभि (छ)
तावत् । दूरदृशो हि गृध्राः, (ज) कदाचिदेव (झ) लङ्का-
द्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत (ञ) ।

(प्रविश्य) ।

जटायुः । प्राप्तैवेयमस्माभिः पञ्चवटी, यदमूर्गोदावरीतरङ्ग-
श्रीकरमेकसुकुमारमांमलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थान-
सीमानः (ट) । अपि च—

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिधूतचूताङ्कुर-

प्राग्भारपसरत्यरागनिकतादर्गास्तटोभूमयः ।

(ग) परिव्राजकच्छलेन भिक्षुव्याजेन ।

(घ) उक्तम् “अहं सर्ववित् रावणः” इति वाक्यम्, अपलप्य निरूप्य । स्वं
नम रावण इति नामधेयम् । द्राक् झटिति । अपक्रान्तः पलायितः, स्वल्पपलाय-
भिर्यति भावः ।

(ङ) पुराणप्रियसुहृत् प्राचीनप्रियवत्सुः ।

(च) परापतन् समागच्छन् । लक्ष्यते दृश्यते ।

(छ) अनुपालयामि प्रतीचे ।

(ज) दूरदृशः दूरदेशदर्शिनः, बहुदूरपर्यन्तं दर्शनसमर्था इत्यर्थः । गृध्राः पक्षि-
विशेषाः ।

(झ) एषः जटायुः ।

(ञ) उपलभेत जानीयात् ।

(ट) गोदावरीति ।—गोदावयाः तदाख्यनद्याः, तरङ्गाणाम् ऊर्ध्वार्थाः,
श्रीशरसेकेन जललक्षणस्यैवेत्यर्थः, सुकुमारा सुखोमला, नेत्रदक्षिणमनो इत्यर्थः,
सुखिण्या इति यावत्, मांमला च परिपुष्टा च, निविष्टा इति यावत्, परिसरे
पर्यन्तभुवि, प्रान्तदेशे इत्यर्थः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ; अरण्यमाला वनश्री
यादा नादृश्यः । जनस्थानसीमानः दृश्यकारण्यत्तरंतभूभागस्य प्रान्तदेशः ।

दृश्यन्ते इति ।—मधुमत्ताभिः मत्सरन्दपानविह्वलाभिः, मत्सरन्दपानेन प्रफुल्ल-

याः कञ्छादतिनङ्घ्रं लुब्धकभयात्तैरेव रेणूत्करै-

र्धारावाहिभिरस्ति लुप्तपदवोनिःशङ्कमेणोकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान् । (विष्टिदुपसृत्य) । कुतः पुनरियता वेगेन (ठ)

वयस्यो जटायुः ?

जटायुः । (दृष्ट्वा) । कथं जाम्बवान् !! सखे ! क्षमस्व, न
सभाजयिष्यामि (ड) तावद्भवन्तम् । मया हि मलयचल-
कुलायादार्यसम्पत्तिपाटानभिवाद्य निवर्त्तमानेन (ट) मारीच-
सहचरः सञ्चरन्निमामरण्यानीमभिलक्षितो (ण) राक्षस-

भिरिति वा, कौशिल्यधूमिः कौशिलाभिः, निर्धूताः बाह्याभ्यन्तः, विदक्षिताः इत्यर्थः,
ये चूताङ्कुराः आसमुकुलाः, तेषां प्राग्भारात् अथसागत, विदक्षितप्रदेशादित्यर्थः,
प्रसरन्तोभिः निःसरन्तोभिः, पतन्तोभिरित्यर्थः, परागसिक्तताभिः कौसुमरजोदप-
बाह्यकाभिः, दुर्गाः दुर्गमाः, व्याप्ता इति यावत्, तटीभूमयः तीरप्रदेशाः, दृश्यन्ते
अवलोक्यन्ते ; एतेन वसन्तकालो व्यत्यते ; एषोकुलं मृगोददन्तकं, लुब्धकैः व्याधेभ्यः,
अथात् याः तटीभूमिरित्यर्थः, कञ्छात् क्लेशात्, अतिलङ्घ्य अनिक्रम्य, धारावाहिनः
सन्ततवर्त्तिभिः, निरन्तरं पतद्भिरित्यर्थं, तैरेव पूर्ववर्णितप्रकारैरेवेत्यर्थः, रेणूत्करैः पराग
शङ्कैः, लुप्ताभिः विनष्टाभिः, अद्विरतपतितपरागपुञ्जैरदृशं गताभिरित्यर्थः, पदवोभिः
पादचिह्नैर्हेतुभिरित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं कथा तथा, अस्ति वचन्ते, लुब्धा हि
मृगपदचिह्नदृशनेन मृगाननुषावन्ति, अत्र तु पुष्परजोभिस्तिस्रिज्जिवोपात् मृगाणां
गन्तव्यस्थानज्ञानाभावात् लुब्धास्तदभिसुखीभवितुं न शक्नुवन्तीति तेषां मयराहित्य
मिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं वचनम् ॥ ६ ॥

(ठ) कुतः कञ्छादतो, इत्यता एतदधिकेन, वेगेन जवेन, गच्छतीति
शेषः । यद्वा—कुतः कञ्छात् स्थानात् ; अस्मिन् पद्ये—आगच्छतीति शेषः ।

(ड) सभाजयिष्यामि अभिनन्दयिष्यामि, सत्कारिष्यामि इति वाक्यम् ।
“आनन्दन-सभाजने । आनन्दनम्” इत्यमरः ।

(ट) मलयचलकुलायात् मलयचल एव कुलायः गोकः, पश्चिमासक्तान-
मित्यर्थः तस्मात्, यद्वा—मलयचले यः कुलायः तस्मात्, “कुलायो गोकमन्त्रिषाम्”
इत्यमरः । आर्येति—आर्यैश्च ज्येष्ठैश्च, सम्पातेः तदाख्यपक्षिणः, पादान् करणौ,
अभिवाद्य मत्वा, निवर्त्तमानेन प्रत्यागच्छता ।

(ण) अभिलक्षितः दृष्टः ।

राजः ; तदतिविषमम् आशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रश्चेह-
स्त्वरयति । (त)

काञ्चनम् । (खगतम्) । वयमप्येतदेव प्रतिपिप्सामहे (पकाशम्) ।
सखे ! त्वरस्व । (थ) । (इति निष्क्रान्तः) ।

जटायुः । (परिक्रम्यावलोक्य च) । इयमप्ये पञ्चवटी ।
(सवितर्कम्)—

नीतो दूरं कनकहरिणश्रद्धया रामभद्रः

पञ्चादेनं द्रुतमुपसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।

बिभ्यत् बिभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु-

र्धिकृष्टं भोः ! प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह !!—

आर्य्यपुत्रार्य्यपुत्रेति रुदन्तीं कुरुरीमिव ।

रथमारोप्य वैदेहौमिव पापः क्व यास्यति ? ॥ ८ ॥

(त) अतिविषमम् अतिविषदृश्यं क्वमपि व्यापारम् । त्वरयति त्वरां ददाति,
मत्तुमिति शेषः ।

(थ) प्रतिपिप्सामहे प्रभुमुत्सामहे, इमानिव वातां विज्ञातुनिष्काम इत्यर्थः ।
“प्रतिपत्तिः प्रहृष्टौ च प्रागन्धे गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च
योषति ॥” इति मेदिनी । त्वरस्व सत्वरं गच्छेत्यर्थः ।

नीत इति ।—कनकहरिणे काञ्चनमग्ने, या शृङ्गा समादरेः, आकाङ्क्षा वा,
लिप्सेत्यर्थः तथा, “शृङ्गाऽऽदरे च आङ्गायाम्” इति मेदिनी ; रामभद्रः दूरं नीतः
प्रापितः, आलित इत्यर्थः, आश्रमप्रदेश इति शेषः, पञ्चात् रामभद्रस्य पृष्ठतः,
रामभद्रस्य गमनानन्तरमिति वा, एष कनिष्ठो वत्सः खल्वेष इत्यर्थः, एषं रामं, द्रुतं
सत्वरम्, उपसरति अगृह्णावति ; ततस्तस्मात्, तदनन्तरं वा, भिक्षुः परित्राट्, परि-
त्राजककपवर इत्यर्थः, रावण इति शेषः, बिभ्यत् बिभ्यत् मत्स्यत् मत्स्यत्, भोतः भोतः
इत्यर्थः, रामादिति शेषः, पर्णशालां पत्रकृटीरं, रामस्येति शेषः, प्रविशति च. भोः ?
धिक्षु कष्टं क्लेशप्रदः व्यापार उपलब्धत इत्यर्थः, अयम् भिक्षुरूप इति भावः, रावणः
निजाम् आकृतिं स्वं रूपं, प्रथयति प्रकटयति, भिक्षुवेषं त्यक्त्वा निजरूपं धारयती-
त्यर्थः । मन्दाकान्ता इत्यम् ॥ ७ ॥

आर्य्येति ।—एष पापः पापाचारः, रावणः इति शेषः, कुरुरीमिव उत्क्रोश-

(साटोपं (८) परिक्रान्तम्) । अररे रावण ।—

वधूटोमिच्छाकोर्निजकरतलस्यर्शमलिना- १

मिमां कुर्वाणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः ।

कुले येषां किन्तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो

न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुलस्त्यप्रभृतयः ? ॥ ८ ॥

(पुनरावाशे) । अलीकाट्टहासधूमधूमरितदशवक्त्रवल्मीक ! किं-
मात्य रे राजमापमद ! किमात्य ? (ध)—

जगद्विभोमि सीताख्यमामिषं हरतो मम ।

अथं किं जरदृग्ध्रः कराटाच्छिद्य नेष्यति ॥ १० ॥

पक्षिणीमिव, “उल्कोश-कुररी सभा” इत्यमरः ; आद्यपुत्र । आद्यपुत्र । इति रुद्रनीं
क्रन्दनीं, वेदेषां सीतां, एषम् आरोग्य उपोष्य, क कुत्र, यास्यति ? अगुष्टुप्
उत्तम ॥ ८ ॥

(८) साटोपं सतर्जमं सगवै वा ।

वधूटोमिति ।—इच्छाकोः इच्छाकुर्वशीघ्रस्य, रामस्यैवार्थं, इमां क्रन्दनीमित्यर्थः,
वधूटोम् अल्पवयस्का वधू नवीना वधूमित्यर्थः, “अप्या वधूर्वधूटो ष्यात्” इत्यमरः ;
निजस्य कस्तलस्यर्शेन पाषितलपरामर्शेन, मलिना कलङ्किता, कुर्वाणस्य विदधतः,
भवतः तव, हृदि चेतसि, शोभैव आनन्दजनितविकास एव, यदा—धीन्द्र्येमेव,
सीताया इति शेषः, न तु लज्जेति भावः, स्फुरति प्रसरति, किन्तु त्वं येषां कुले गोत्रे,
असि भवसि, जात इति शेषः, ते विलोकप्रसिद्धाः महात्मान इत्यर्थः, गुरवः पूज्याः
प्रितान्महाः, सप्त ब्रह्माणोऽपि पुलस्त्यप्रभृतयः सप्तर्षयोऽपि इत्यर्थः, कथमिव केन हेतुना
वा, न गणिताः ? न आलापिताः ? त्वयति शेषः, महात्मानस्य पूर्वपुरुषाः त्वया
कलङ्किता इति भावः । शिखरिणो उत्तम ॥ ८ ॥

(९) अलीकिति ।—अलीकः इथा, अकार्यकरस्यात् आन्तरिकताविहीन इति
यावन्, भीत भीतत्वात् मौखिक इति भावः, यः अट्टहासः अलुञ्चिषट्टहासं, केवल-
दन्तविकासप्रसक्ति भावः, स एव धूमः पापकालुष्यादिति भावः, तेन धूमरितानि
पाशुलानि इत्यर्थः, दश वक्त्राणि दश मुखानि यस्य तादृशः, वल्मीकः शीटविशेषः,
वल्मीकः । राक्षसापसृद । राक्षसाधन । आत्यं त्रयोषि ।

जगदिति ।—अथम् एवः, जरदृग्ध्रः इडपक्षिविशेषः, जनतां जनदायिनीं,
विभोमि लोभविषयं, सुदृशोऽमित्यर्थः, सीताख्यं सीतानामकम्, आमिषं भोग्यवस्तु

इति । आः !! पाप ! कथमेवमभिदधासि (न) । तिष्ठ तिष्ठ—

भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धम्भविष्णु-

धिगपसरसि चौरङ्कारमाक्रुश्यमानः ।

त्वदुरसि विदधातु स्वामपस्कारकेलिं

कुटिलकरजकोटिक्रूरकर्मा जटायुः ॥ ११ ॥

(इति गणकालः) ।

विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः) ।

लक्ष्मणः । अहो ! दुर्निवारदारुणक्रोध-शोक-लज्जागहनी
विषमोऽयं दशाविवर्त्तः (प) । यस्मिन्नितिकर्त्तव्यताऽभिधानम्
(फ) अप्यस्माकमनौपयिकम् (व) । तथा हि—

मास वा, "सकृष्टे पक्षले (मासे) भोगे भोग्यवस्तुनि चानिषन्" इति विश्वः ; इतरतः
बलाग्रयतः इत्यर्थः, मम कारात् हस्तात्, आच्छिद्य आकृत्य, नेष्यति प्रापयिष्यति,
रामं स्थानान्तरं वेति शेषः, क्षिलेति सम्भावनायाम्, एतत् किं सम्भाव्यते ? इत्यर्थः,
नेव सम्भाव्यते इति भावः । रावचोक्त्यनुवादोऽयम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

(न) अभिदधासि ब्रवीषि ।

भुजिति ।—भुजा एव विंशतिसङ्ख्याका बाहुव एव, विटपाः शाखाः, यदा—
भुजानां विटपाः विस्ताराः, बाहुल्यमित्यर्थः, "शाखायां पञ्जवे स्तम्बे विस्तारे विटपो-
ऽस्त्वियाम्" इति रत्नसः, तेषां मदेन गर्वेण, व्यर्थे विक्रमम्, अन्धम्भविष्णुः अन्धोभवन्,
चौरङ्कारं चौर्यं क्रत्वैत्यर्थः, आक्रुश्यमानः द्वाघनानः सन्, यदा—आक्रुश्यमानः आक्षिप्य-
माणः, भरस्त्रमानः सन्, मयेति शेषः, अपसरसि पलायसे, अत एव धिक्, त्वानिधि
शेषः, कुटिलानां वक्राणां, दारुणानामिति भावः, करजानां गखराणां, कोटिभिः अक्षैः,
क्रूरं भोषणं, कर्म यच्च तद्योक्तः, जटायुः तत्र सरसि वसति, स्वां निजाम्, अपस्कार-
केलिं गखविदारुणरूपक्रीडामिति यावत्, विदधातु करोतु । मालिनी छन्दः ॥ ११ ॥

(प) दुर्निवारिति ।—दुर्निवारैः निवारयितुमशक्यैः, अत एव दारुणैः भोषणैः,
वतिप्रहरेरित्यर्थः, क्रोधैः शत्रुं प्रति क्षोभैः, शोकैः मन्युभिः, प्रियजनविच्छेदजनितैः
दुःखैरित्यर्थः, लज्जया वपया, कुलवधूरेकाऽप्याभिर्न रक्षितुं शक्ता, अतः कापुरुषा
इयं क्षीके कथं सुखं दर्शयिष्याम इति त्रीइया इति भावः, गहनः कलिलः, विभिन्न
इत्यर्थः, "गहनं कलिले निपु" इत्यनरः ; विषमः सकृष्टः, दशाविवर्त्तः अत्रस्थाविपर्ययः ;

तत्तादृग्दशकण्ठवञ्चनरूपा धूमायमानो गिरं
नार्द्धोक्तप्रविलोचनवर्णविधुरामार्थ्यः समाप्नोति मे ।

चापे तातजटायुजौवितकथापर्यन्तधूमायित-

क्रोधोत्पीडनिपीतशोकजडिमा हृष्टिस्तु विश्राम्यति ॥१२॥

(नेपथ्याभिमुखः) । इत इत आर्थ्यं मारीचमथन ! (भ) दृश्य-

(फ) यस्मिन् दशाविवर्ते । इतिशक्तस्यताडभिधानं किमत्र कृतं व्यनिति
कथनम् ।

(व) अनौपयिकम् अयुक्तं, "युक्तनौपयिकं सध्यम्" इत्यमरः ; कथने लोकाः
अस्मान् किं संस्रन्ते इति भावः ।

तदिति ।—आर्थ्यः श्लोष्ठः रामः, तन् अचिन्तितपूर्व, तादृशं मायाशुभेण दूराकर्षणरूपं,
यत् दशकण्ठस्य रावणस्य, यद्वा—दशकण्ठेन रावणेन, कृतमिति शेषः, वञ्चनं शीता-
शरवणरूपं प्रतारणं, तेन या रुट् रोषः, तथा धूमायमानः धूमसुप्तमन्, प्रज्वलनात्
पूर्वावस्थामापद्यमानः सन्निति यावत्, तदवस्थः अघ्निरिवेति भावः, मे मम समीपे,
अर्द्धोक्तः अर्द्धोचरित एव, प्रविलोचः प्रकषेण खयं नतः, अवरुद्ध इति यावत्, ।
धूमोपरुद्धकण्ठतयेति भावः, यो वयंः अचरं, तेन विधुरां विकल्पां, क्लिप्तां क्लिप्तानिति
यावत्, "बैकल्येऽपि च विद्येपि विधुरं विकल्पी विधु" इति विकल्पाशेषः, गिरं
वाचं, न समाप्नोति न सध्यक् खभते, स्फुटमुच्चारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः, क्लिप्तत्
विवक्षुरपि क्रोधकथाप्यावरुद्धकण्ठतया क्लिप्तां क्लिप्तानस्यष्टा वदन् विरमति वा भीड-
नापद्यते वा इति भावः ; तु क्लिन्तु, हृष्टिः नेत्रम्, आर्थ्यस्येति शेषः, तातस्य अशु-
कल्पस्य, जनकस्य वा, पिहसखत्वात् जनकगुल्यस्य इत्यर्थः, "तातोऽनुकम्प्ये जनके"
इति मेदिनी ; जटायोः जौवितकथायाः, जीवनकाविकवाचार्थाः, पर्यन्तः अव-
सानम्, एतेन रावणेन कृतो जटायुवधः सूचितः, तेन धूमायितः धूमोदगारी, यः
क्रोधः कोपानलः, तस्य उत्प्राडेन पीडनेन, अतिशयेनेत्यर्थः, निपीतः नाशितः,
श्रीकेन जडिमा जाड्य, सबाध्यत्वमिति यावत् यस्याः तादृशो, हृष्टिः नेत्रविद्येपः,
चापे अशुभि, विश्राम्यति स्थिरोभवति, नाशय पततीत्यर्थः, अशुभकार्यं अशुभं इत्यर्थः
इच्छा करोतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(भ) इत इत अस्यां दिशि, आगच्छेति शेषः । मारीचमथन ! मारीच-
विनाशन ! एतेन मारीचवध उक्तः ।

न्तामसूरवाचीं ककुभम् (म) अभिवर्द्धमाना विन्ध्यवनबोधि-
भूमयः (य) ।

(प्रविश्य) ।

रामः । (आकाशे लक्ष्यं बद्धा)—

कुले वा शीर्थ्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
बभ्रुवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे ।
अहो ! दिङ्मोहस्ते समजनि चिरादेव न खलु
प्रवोराणां पत्या दशवदन ! येनासि चलितः ॥ १३ ॥

(विमिश्र सखेद-चित्तम्) । हंही (र) पीलस्य !—

सिद्धश्रोत्रपरम्यरापरिगतैरेभिः प्रपीत्रस्य ते
वृत्तैरद्य पुलस्यवर्जमभितः स्मरेषु देवर्षिषु ।

(म) अवाचीं दक्षिणां, ककुभं दिशम् ।

(य) विन्ध्येति ।—विन्ध्यस्य तदाख्यगिरेः, वनबोधिभूमयः ज्ञानमयोपीलमन्वित-
प्रदेशाः इत्यर्थः ।

कुले इति ।—दशवदनां रे रावण । कुले वंशे वा, शीर्थ्ये पराक्रमे वा, भुज-
समुदये बाहुसमूहे वा, तपसि तपस्यार्थां वा, प्राञ्चः पूर्वतनाः, केऽपि पुत्रवा
इति शेषः, त्वमिव न बभ्रुवुः त्वत्सदृशा नासन्, चरमे पत्याश्च, परवर्तिन्नाले जनि-
ष्यमाणाश्च, त्वमिव न भवितारः तव तुल्या न भविष्यन्ति; अहो ! खेदे, ते तव,
दिङ्मोहः दिग्भ्रमः, बुद्धिबिपर्येय इति भावः, समजनि सञ्जातः, येन, पत्न्या इति
शेषः, चलितः गतः, असि मन्वितः एवः पत्या मार्गः, शीर्थ्येति रूप इति भावः,
चिरात् अदाऽपीति भावः, प्रवोराणां प्रकृष्टानां वीराणां, न खलु नेव, प्रवोराः
अदाऽपि शीर्थ्यमार्गेण न चलन्तीति भावः । “चिरात्” इति पठं “श्रीन” इत्यनेन
सम्बध्यते वा, त्वं येन चिरात् दीर्घकालं व्याप्य, चलितोऽसि, एव न प्रवोराणां पत्याः ।
शिखरिणो वृत्तम् ॥ १३ ॥

(र) हंही ! ओः ।

सिद्धेति ।—सिद्धानां देवदीनिविशेषाणां, श्रीमपरम्यरया अर्धपरम्यरया, परिगतैः
प्राप्तैः, सुतोऽरन्ध्रैः, प्रपीत्रस्य पीत्रपुत्रस्य, ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्यः, पीत्रः विश्वश्रवाः, तत्पुत्रस्य
इत्यर्थः, ते तव, णिः ईदृशैः, वृत्तैः चरितैः, परदारहरचरुपव्यवहारैरिति भावः,
पुलस्यवर्जं पुलस्य विहाय, तस्य अस्त्वया ज्ञानमुखत्वाविति भावः, अभितः समन्तात्,

विष्वग्बृत्तिरमङ्गता नमयितं, दुर्वारलज्जाभर-

स्नानश्रीस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्त्तते ? ॥ १४ ॥

(अथमनुष्याय (अ) । हा प्रिये विदेहराजपुत्रि ! (इति संवरणं (व) नाटयति) ।

कृष्णः । (उपसृष्ट) । आर्य्य ! कीडयमभिषङ्गो (श) नाम भवाटशानप्यास्यदौकरोति ? (ष) ।

पतिते व्यमने देवाहारूपे दारुणात्मनि ।

संवर्णयति वज्रेण धैर्य्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

चतुर्दिक्षु अस्थितेषु इत्यर्थः, देवार्षेषु मरीचिपभृतोषु, खरेषु ईषडाभ्यविक्रमिताग्नेषु सम्पु, विवक् चतुर्दिक्षु, इति: व्यापारः, स्थितिरिति यावत् यथा: तथोक्ता, अत एव नमयितं लज्जाऽतिशयात् पवनतोकर्तुम्, अमङ्गता अयुक्ता, असमर्था इत्यर्थः, चतुर्वैर पार्श्वेषु मुखवहावेन शोभादेशाभावादिति भावः, दुर्वारेण वारायतुनमक्येन, लज्जा-भरेण लज्जाऽतिशयेन, स्नाना विवर्णां, श्रीः कान्तिर्यथा: तथामृता, भगवतः धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां सुखानां समाहारश्चतुर्मुखो मुखचतुष्टयं तु, कथं केन प्रकारेण, वर्त्तते ? तिष्ठति ? लज्जया मुखं कस्योक्तव्यं श्योयते मनः इति हि नियमः, विधातुस्तु तद्वि न घटते इति भावः । शार्दूलविकीर्णितं उक्तम् ॥ १४ ॥

(अ) अगुप्याय चित्तवित्वा, श्रुत्वा इति यावत् ।

(व) संवरणं गोपनं, निरोधनमित्यर्थः, महापुरुषत्वव्याघातशङ्कयेति भावः ।

(ग) अभिषङ्गः परिभवः, शोचपरतन्त्रता इति यावत्, "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः ।

(ष) आस्यदौकरोति पादोक्षरोति, आशयतीत्यर्थः ।

पतिते इति ।—देवात् भाग्यवशात्, दुरदृष्टवशादिति भावः, दारुणात्मनि गुर्वात्मके, गुरु रस्वरूपे इत्यर्थः, अतिमहतीति यावत्, दारुणे भोषणे, भयावहे इत्यर्थः, "दारुणे भोषणे गुरौ" इति ग्राह्यतः, "दारुणे रसभेदे ना विषु ख्यातु मयावहे" इति मेदिनी, व्यसने विपदि, पतिते उपस्थिते सति, धैर्य्यं हि धीरत्वमव, महताम् उक्तमाना, मनः चित्तं, वज्रेण अशनिना, संवर्णयति समाच्छादयति, आश्रयोतीत्यर्थः, अथलधैर्य्यरूपवर्णना चित्तं समाच्छादयति महान्तः, येन मनसो न विषयनं लादि भावः । अगुपुप् उक्तम् ॥ १५ ॥

रामः । (दोषे निःशब्द) वत्स !—

सहजधैर्य्यवशंवटवृत्तयो

हृदि कषय शुचय नियन्त्रिताः ।

इह तु किं करवे यदपत्रपा

किमपि मामवमत्य विजृम्भते ? ॥ १६ ॥

लक्ष्मणः । (पुरोऽवलोक्य) । अथ्ये ! अग्रमये तौतजटायुषो
वीरलोकासाधनसिद्धचेत्रमरण्यानौसन्निवेशः (स) । पश्य—

भग्नोऽयं कथमास्तु रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-

क्रूरापस्क्रिमाणभङ्गुरनखत्रोटित्ठटदुबन्धनः ।

रामः । (सखरुपम)—

हा सीरध्वजराजपुत्रि ! स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया

पत्नीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारिपञ्चाननः ॥ १७ ॥

(इति लक्ष्मणसंबन्धे लक्ष्मणं नाटयति (८) ।)

सहजति।—सहजस्य स्वाभाविकस्य, धैर्य्यस्य धीरतायाः, वशंवदा वशवर्तनी, हृदिः व्यापारः यासां तद्भाभूताः, कषय क्रीडास्य, शुचय शोकाश्च, हृदि अतः कषये एव, नियन्त्रिताः निरुद्धाः, मदेति शेषः, स्वाभाविकधैर्य्यप्रभावेणैवं शोक-क्रीडा संवर्धनीत्यर्थः, तु कित्तु अपत्रपा अपरावलीकनजा लज्जा, निजमाथ्यामपि यो रचितं न प्रकीर्ति, आपुत्रपाः स कथं सस्त्रीको वनमागच्छेत् इत्येवंकृपा जनान्तरात् लक्ष्मणा लज्जा इत्यर्थः, “लज्जा साऽपत्रपाऽप्यतः” इत्यमरः; माम् अवमत्य अवज्ञाय, उपहस्य इति यावत्, किमपि अगिर्वचनीयभावेनेति भावः, यत् विजृम्भते विस्फुरति, इह अस्मिन् विषये, तु पुनः, किं करवे ? किं विदधामि ? न किमपि कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः । दुर्नविलम्बितं वत्स—“दुर्नविलम्बितमाह न मी भ रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(न) वीरलोकैति ।—वीरस्य शूरस्य, सङ्ग्रामहृतस्त्रेति भावः, लोचः भुवः, स्वर्गः इति यावत्, तस्य साधनं स्रैवः, तस्य स्रपाय इत्यर्थः, अत एव सिद्धचेत्र पवित्रस्थान-मित्यर्थः, यदा—सिद्धाना देवभोनिविशेषाणां, देवत्वं गताना वीराणामित्यर्थः, स्रैवं विषयस्थानमित्यर्थः, अरण्यानौसन्निवेशः सञ्चारस्थानागः ।

भङ्ग इति ।—पत्रेण पिष्टपखत्वात् पिष्टतुल्येन जटायुषेत्यर्थः, वज्राङ्कुरवत्

लक्षणः । (खगतम्) । महादोषः खल्वयमतिप्रसज्यमानो
मानसः शोकाख्यो विकारः ; तदन्यतः प्रेरयामि । (क)
(प्रकाशम्) । आर्य्य ! पश्य पश्य—

विन्ध्यगिरिराजकन्याऽन्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः ।

वेतस्वनीभिरङ्घ्रिस्त्रीर्यत्रिकगुणनिकां दधते ॥ १८ ॥

नवीन्द्रवामनिपरीडवत्, सुटवज्रवदित्यर्थः, क्रूराभ्या दाहणाभ्याम्, अपस्त्रिरमाशाभ्यां
विदारयन्तीभ्यां, भङ्गशाभ्यां कुटिलाभ्यां, नख-भोटिभ्यां नखर चक्षुभ्यां, “चक्षु-
स्त्रोटिरुभे स्त्रियौ” इत्यमरः ; दुटत् खलन, छिन्दत् इत्यर्थः, वक्षसं सन्वीना सधोग-
ख्यानं यत् तदाभूतः, अत एव भयः खण्डितः, अयं रावणरथः रावणस्य खन्दन, अयं
केन प्रकाशेण, अस्मि पतितः तिष्ठतीति भावः । हा ! इति खेदे, सोरध्वजराजपुत्रि !
सोरध्वजाख्यजनकराजगन्दिनि ! जानकि । इत्यर्थे, तदा हरणकाले इत्यर्थः, रथभङ्गन-
क्षाले इत्यर्थे वा ; धन्यया श्लाघ्यया, पुण्यवत्या इत्यर्थः, त्वया दशकण्ठः दशधीव
एव, क्रुद्धरः हस्तो, तस्य शिरसि मूर्द्धि, सञ्चरति भ्रमतीति तथोक्तं, पञ्चाननः सिंङ्गः,
तत्स्वरूप इत्यर्थः, “सिंङ्गो नृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इत्यमरः ; स पञ्चोन्द्रः विङ्गाधिपतिः,
जटापुरित्यर्थे, हटः अवलोकितः, वयमधन्याः न तं द्रष्टुं समर्था इति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ङ) अवष्टभ्य आश्रित्य । ध्यानं चिन्तां, नाटयति अभिनयति, निश्चल-
भावेनावतिष्ठते इति भावः ।

(क) महादोषः प्रबलानर्घीत्यादक इत्यर्थः । अतिप्रसज्यमानः अतिशयेन
वर्जमानः, अत्यर्थे सामिनिवेशः कृत इत्यर्थः । अन्यतः अन्यत, विषयान्तरे इत्यर्थः,
प्रेरयामि चालयामि, चिन्तयामि शेषः ।

विन्ध्येति ।—विन्ध्यगिरिः विन्ध्याचल एव, राजा नृपतिः, तस्य कन्याऽन्तःपुरं
कन्याऽघरोधः, तनुख्या इत्यर्थः, एताः परिदृश्यमानाः, तरङ्गमालिन्यः तरङ्गाचान्
कूर्मीणां, मालाः श्रेण्यः आसा सन्तीति तद्याधिषाः नद्यः, वेतस्वनीभिः वानोर-
श्चयुक्ताभिः, तरङ्गवेगेन प्रकम्पमानाभिः, अत एव नृत्यन्तीभिरिव परिदृश्यमाना-
भिरिति भावः, अङ्घ्रिः जलेः, तीर्थैत्रिकगुणनिकां नृत्य गीत वाद्याभ्यासं, “तीर्थै-
त्रिक नृत्य-गीत वाद्य नाट्यभिद वयम्” इत्यमरः, “वभ्यासं गुणतो योग्या” इति
श्लेषः ; दधते कुर्वन्ति ; अत एव विन्ध्यगिरिराजस्य कन्यानाम् अन्तःपुरम् एतदिति
प्रतिप्रातीति भावः । आर्य्या वृत्तम् ॥ १८ ॥

रामः । (उन्मोह्य चक्षुषो दीर्घमुषं च निःशब्द) । वक्ष ! दर्श-
नीयमेतत्—

कुमुदवनविशायजाग्रदम्भो-
रुहकृतयामिकविभ्रमा रमन्ते ।
मदकलकरिकर्णतालनृत्य-
सुखरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १९ ॥
(इति परिक्रामतः) ।

अप्यथः । आर्य्य ! अयमितो गिरिर्मान्द्यवान्—
इह महिषविषाणव्यस्तपाषाणपौठ-
स्खलनसुलभरोहिद्राभिंषोभ्रूणहत्याः ।
कुहरविहरमाणप्रौढभल्लूकहिका-
चयचकितकिरातस्रस्तशस्त्रा वनान्ताः ॥ २० ॥

कुमुदेति ।—कुमुदधनेन कैरवकाननेन सङ्घ, विशयेन पव्यायण, जायाङ्ग, प्रबुध्य-
मानेः, त्वच्छब्दिरिति यावत्, अम्भोरुहेः पद्मेः, रावो कुमुदवनानि दिवा अम्भोरुहाण
पर्यायकर्मण जायतोत्थेवं-रूपयति भावः, कृतः आचारित इत्यर्थ, यामिकाना प्रहारिणा,
विभ्रमः विह्वलः, व्यापार इति यावत् यासु तथाभूताः, तथा मदकलेः मदोहतेरिति
यावत्, अत एव करिषा हासना, यदा—मदकल इति करिविशेषणं, मदकलानां
मदगर्विताना, कारणं कर्णतालन नृत्यान्तालनशब्देन इत्यर्थः नृत्याङ्गः नृत्य कुर्वङ्गः,
सुखरे शब्दायमाने, केकारव कुर्वङ्गिरिति भावः, मयूरेः शिखिभिः, मनोरमाः मनो-
हारिण्यः, तटिन्यः नद्यः, रमन्ते क्रोडान्त, तरङ्गभङ्गदर्पावलासवङ्कारण प्रवृत्तौति
यावत्, दर्शकाना रतिं जनयन्तीति भावः । पुष्पिताया मत्तम् ॥ १९ ॥

इति ।—इह अस्मिन् प्रदेशे, वनान्ताः अरण्यासोमानः, अरण्याप्रदेशा वा,
महिषाणा विषायेः शङ्केः, व्यक्तेषु विपर्य्यक्तेषु, उल्लाखतेषु इति यावत्, उल्लाखतेषु
इति यावत् वा, पाषाणपीठेषु प्रक्षरफलकेषु, स्खलनेन अशनेन, पादप्रच्यवनेनेत्यर्थः,
सुलभाः सहसा भवा इति यावत्, रोहिद्राभिंषोणा रोहित मृगो, तासु गर्भिणीनाम
अन्तर्वीणा, गर्भवतीना स्वर्गिणीमित्यर्थः, "राहित मृग्या जताभेदे स्त्री नामाङ्के" इति
मेदिनी, भ्रूणहत्या गर्भप्रच्युतिरिति यावत्, गर्भव्याश्रयावनाया वा येषु तथाक्ताः,
तथा कुहरेषु गहरेषु, विहरमाणाणा सखरता, तिष्ठतामित्यर्थः, प्रौढानां प्रवृत्तानां,

रामः । (चिरं दृष्ट्वा सकदेषाम्)—

प्रतिपरिसरं भूयानर्घः शिखण्डभृतां यथा-
मिलितमलिभिः सम्भुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।
अभिनवघनव्यूढोरस्कः प्रवर्षति माख्यवान्
विषधरवधूगर्भाधानप्रियङ्करणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्ष्मण ! धारय मां, न शक्नोमि स्तम्भयितुम् (ख)
आत्मानम्—

इयमविरलश्वासा शुष्यन्मूर्खी भिदुरस्वरा
तनुरवधवैः श्रान्तस्रस्तैरुपैति विवर्णनाम् ।

दृष्ट्वाकाराणामित्यर्थः, प्रवयसामित्यर्थो वा, भङ्गुक्तानाम ऋचाणां चिह्नाद्येन “चिह्ना” इति प्रसिद्धशब्दविशेषसमुद्देशेन, अकितानां भोतानां, किरातानां व्याधानां, सस्तामि हस्तात् खलितानि, शस्त्राणि प्रहरणानि येषु तथाविधाः, दृश्यन्ते इति शेषः । मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रतिपरिसरमिति ।—प्रतिपरिसरं परिसरः पर्यान्तभूः तस्मिन्, प्राक्भुवि इत्यर्थः, माख्यवत्प्रान्ते इति यावत्, विभक्त्यर्थे अस्यथोभावः, “पर्यान्तभूः परिसरः” इत्यमरः ; शिखण्डभृता शिखण्डिना, मयूराणामित्यर्थः, भूयान् अत्यन्तः, अर्घः सत्कारः, मञ्जीकस्रः इति यावत्, विद्यते इति शेषः, तथा आत्मानः समरेः, अघामिलितं मिलितमनन्ति-कस्येति अघामिलितं यथोपस्थितं, यावन्तः एकव निमित्ताः तावद्भिरित्यर्थः, यदा—यथा-मिलितमित्यस्य कदम्बविभूतय इत्यनेनान्वयः, यावन्ति कदम्बकुसुमानि प्रसफुटितानि, तेषां विभूतयः कदम्बविभूतयः नोपसम्पदः, तत्कुसुमानौति भावः, सम्भुज्यन्ते सम्भोगविषयोक्तिद्यन्ते, किञ्च, अभिनवेन भूतनेन, अनेन मेघेन, व्यूढं विशालम्, आश्रितं वा, सरः वत्सलं, मध्यभागे वा यस्य तदाभूतः, माख्यवान् तदाख्यपर्वतः, विषधरवधूनां भुजङ्गीनां, गर्भाधानरूपं गर्भघटकरूपं, प्रियं सुखजननव्यापारः, कियत् आभिरिति तथोक्ताः, अपः लक्ष्मणि, नवोदकातीत्यर्थः, प्रवर्षति विसर्जयति, येषामु नवोदकसम्पर्कात् भुजङ्गीनां गर्भाधानमञ्जीकस्रः सम्पद्यते इति प्रसिद्धिः । एतेन वर्णानमः उक्तः । हरिणो वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ख) स्तम्भयितुं शिरोकर्तुमित्यर्थः ।

इयमिति ।—अविरलश्वासा घनाः, श्वासा दीर्घ दीर्घनिश्वासा वल्लभैः श्लथाः सा शुष्यन् शीघ्रं गच्छन्तः, मुखं यक्षाः तथोक्ताः, भिदुरः भिन्नः, स्वरः बहुध्वनिः यक्षा

स्फुरति जड़ता वाप्यायेते दृशौ गलति स्मृति-
मयि रसतया शोको भावश्चिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति लक्षणेन चार्थमात्रो निमीलितश्च एव) । ह्या प्रिये दण्डकारण्य-
विहारसन्नद्धाचारिणि ! (ग) । (इति पुनः संवृणुते (घ) ।

लक्ष्यः । (सखेऽस्मात्प्रगतम्) । केन पुनरेव रसो रसान्तरेण
तिरस्क्रियते ? (ङ) ।

तत्राविधा, इयं तनुः शरीरं, शान्तानि क्लान्तानि च, तानि सन्तानि विवशता गतानि
सोः, अवयवेः लक्ष्मिः, विवशं गं मलिनताम्, उपैति प्राप्तिं, जड़ता जाड्यम्, अचेतन-
भाव इति यावत्, स्फुरति प्रसरति, दृशौ नेत्रे, वाप्यायेते वाप्यनुस्मृतः, स्मृतिः स्मरण-
शक्तिः, गलति नश्वति, शोको भावः प्रसिद्धशोकाख्यभावविशेषः, चिरेण दीर्घं कालेन,
मयि रसतया कुरुवाख्यरसरूपेण, विपच्यते विश्लेषेण परिच्यते भवतीत्यर्थः, कुरुवा-
रसञ्च सर्वे चर्मा मयि सम्प्रति वर्तन्ते इति भावः, उक्तञ्च दर्पणे—“इष्टमात्रादिनिष्ठातः
कुरुवाख्यो रसो भवेत् । शीरेः कपोतवर्णोऽयं कश्चितो यमदेवतः ॥ शोकोऽव
स्थाविभावः छाञ्छोऽथनालम्बनं मतम् । तत्र दाहादिबाधया भवेदुद्दोषेण पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा-भूपात क्लान्दितादयः । वैवर्ण्योक्त्वासनिःसास लक्ष्मप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापकार-व्याधिन्त निष्कृतिधनाः । विषादशक्तोन्माद चिन्ताद्या व्यभि-
चारिणः ॥” इति । वस्तुनस्तु कुरुवाविप्रलम्भ एवाय रसः ; उक्तञ्च तत्रैव—“शूनीरेक-
तरङ्गिन् गतवति लोकात्तर पुनर्लम्बे । विमनायते यदैकस्तदा भवेत् कुरुवाविप्र-
लम्भाख्यः ॥” इति । लोकात्तरं निम्नलोचनं, अदर्शनविषयमिति यावत् । एतः
यवास्यवमन्थोऽन्यमिति भावः । अत्रापि कुरुवा रसवत् सर्वे अनुभावा व्यभिचारिणश्च
यथायथं सम्भवन्तीति बोध्यम् । हरिषो वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ग) दण्डकारण्यति ।—दण्डकारण्यसु दण्डकाख्यकाननेषु, यो विहारः विहरणं,
धनकमिच्छाः, तत्र सन्नद्धाचारिणि ! सहाध्यायिनि ! तुल्यव्रतधारिणि । इत्यर्थः,
दण्डकारण्यवाससहचरि ! इति भावः, “एकसन्नद्धताचारा निवः सन्नद्धाचारिणः” ;
इत्यमरः ।

(घ) संवृणुते संवरणं नाटयति, आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः ।

(ङ) एव रसः कुरुवा इत्यर्थः, केन रसान्तरेण चम्येन केन रसेन, वीर रौद्रादौ-
मानस्यतमेत्यर्थः, तिरस्क्रियते ? चाञ्छाद्यते ? दूरीक्रियते ? इति यावत्, मयेति शेषः ॥

(नेपथ्ये) ।

॥ आः !! पाप कवन्धहतक ! अयं न भवसि (च) ।

रामः । (आकर्ण्य ससम्भ्रमम्) । वत्स लक्ष्मण ! दुरात्मना दनु-
कवन्धेन कलहायमानो (छ) वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते (ज) ।
बहुच्छलानि (झ) रक्षांसि ; तत् त्वरितमभ्युपपद्यस्व (ञ) ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । (पार्श्वतोऽवलोक्य सकरुणम्) । देवि वामश्रीले ! (ट)
सीरध्वजराजनन्दिनि ! इयं ते विश्वविस्मभमर्मवेदिनौ निचुल-
निकुञ्जलेखा (ठ) । इह हि—

(च) पाप । पापाचारिन् । कवन्धहतक । विनष्टप्रायकवन्ध । अयम एषः,
एवंविध इत्यर्थः, न भवसि न तिष्ठस्यत्यर्थः, न जीवस्यति भावः, अचिरमेव म्रियसे
इति निष्पन्नः ।

(छ) दनुकवन्धेन दनुर्नाम कवन्ध इव कवन्धः क्रियायुक्तशरीरविहीनकलेवरं,
वन्धःसमस्तकचक्षुष्टया शिरःशून्य इव प्रतीयमान इति यावत् तेन । तथा च
रामायणे—“अपश्यतां मूर्च्छांसि कवन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्वतमङ्गाशं शालन्कन्धं
महासुक्रमम् ॥ सरीरगतविशालाक्षं महीदरं महामुखम् ॥” इति । “कवन्धस्तु क्रिया-
युक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः । कलहायमानः कलहं कुर्वन् ।

(ज) गुह इव गुहकस्य कण्ठस्वर इवेति भावः, श्रूयते आकर्ण्यते, मयेति शेषः,
स्वरागुभवादिति भावः ।

(झ) बहुच्छलानि बहुनि विविधानि, क्लृप्तानि क्लृप्तानि, माया इति यावत् येषां
तादृशानि, अर्थे कपटाचाराधीत्यर्थः ; “कुलं कृष्णं स्वलिप्तयोः” इति हेमः ।

(ञ) अभ्युपपद्यस्व अनुगृह्याय, साहाय्यदानेन निब्रमिते शेषः, “अभ्युपपत्ति-
रनुगृह्ण” इत्यमरः ; यद्वा—अभ्युपपद्यस्व प्राप्नुहि, साहाय्यार्थे समीपं गच्छेत्यर्थः ।

(ट) वामम् अतिसुन्दरं, श्रीलं स्वभावो यस्याः पादश्री, तन्मन्तुद्धी वामश्रीले !
आकर्ण्यते । “वामं सर्व्वे प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे” इति “श्रीलं स्वभावे सुदने”
इति आमरः ।

(ठ) विश्वविस्मभमर्मवेदिनौ समस्तविद्यासतत्त्वज्ञा, निखिलगोपनीयव्यापार-
साक्षिणीति यावत् । निचुलनिकुञ्जलेखा निचुलनिकुञ्जलं क्लृप्तवतसलतावेष्टित-
विहारस्थानम्, लेखा पङ्क्तिः, सीमा वा ।

स्ववपुषि नखलक्ष्म स्त्रेन कृत्वा भवत्या
 कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।
 इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि
 स्मरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वमहायाः ॥ २३ ॥

(इति चतुरवष्टभ्य लक्ष्मणवतानन्दतत्प्रेनास्तयेवास्ते) ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो गृहम्) ।

गृहः । जयतु जयतु देवः,—

विनेता वर्णानामयमभयदुर्गं दिविषटां
 कनिष्ठः काकुत्स्थो जयति जगदाश्रय्यचरितः ।
 यदस्त्रैः पाप्मानं रजनिचरजन्मग्रहसृजं
 विजित्य स्वर्लोकानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

स्ववपुषीति ।—स्ववपुषि मनश्चरोरे, स्त्रेन आत्मना, स्वयमित्यर्थः, नखलक्ष्म
 नखचतुर्विधं, कृत्वा विधाय, भवत्या त्वया, कृतं विहितम्, पतन्मखलक्ष्म इति
 शेषः, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, चतुराणां परिहासप्रियाचामिति यावत्, सखीनां
 सहचरीणां तवात् शेषः, दर्शयिष्ये जेद्विषयीभूत कारयिष्यामि, अष्टमिन् शेषः,
 इतीत्यं, रहसि निर्जने, मया भीषितायाः भय ममितायाः, अत एव स्मरः कामः,
 उपभोगोपयोगी प्रसाधनविशेष इति भावः, तस्य परिमल. विमर्दीत्य गन्धः, तस्य सुद्रा
 चिह्नं. तस्या भङ्गे विलोपे, शोधने इत्यर्थः, सर्वसहायाः सर्वसङ्गमञ्जुलायाः, कृतग्रमाया
 इति भावः. ते तव. त्वामित्यर्थः. स्मरामि, कर्मणि षष्ठी । मालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

विनेतेति ।—वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता रजकः, शास्त्रविहितमार्गेण आचरित
 इत्यर्थः, दिविषटा टवानाम्, अभयदुर्गं भयनिवारणार्थं शत्रुदुर्गमस्नानमित्यर्थः, जयति
 लोके, आश्रय्यं विजयजनकं, चरितम् आचरणं यत् तस्माभूतः, कनिष्ठः अवरजः,
 काकुत्स्थः लक्ष्मण इत्यर्थः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, शत्रुविनाशादिति भावः,
 दनुः कवचोभूतदेवभेदः, यत्स लक्ष्मणस्य, अस्त्रे आयुधैः, रजनिचरजन्म राक्षसजननं,
 तस्य गृहः गृहम्, सृजति विदधानीति तद्योक्तं, राक्षसयोनिप्राप्तकारणमित्यर्थः, य प्याप्तं
 पातक, विजित्य पराभूय इत्यर्थः, ज्ञातयित्वेति भावः, अविकल सम्यक्, निजयकार्य-
 स्वल्पं प्राप्येति भावः, स्वर्लोकान् सुरलोकान्, उपातिष्ठत प्राप । एष पूर्वं कश्चित्
 गन्धर्वः आसीत्, प्रापात् राक्षसयोनि प्राप, तत्र लक्ष्मणास्त्रात् तस्य शपान्त इति
 स्थितिरिति पुराणवार्ता । मिश्रिषी वृत्तम् ॥ २४ ॥

रामः । साधु वृत्तम् । शिवाः (ड) सन्तु तस्य देवयानाः
(ढ) पत्यानः । वत्स गुह ! विद्यति विवर्त्तमानः (ण)
कश्चिद्वल इव लक्षितः, किमसौ तेनैव योजनबाहुना प्रहरणीः
कृतः ? (त) ।

गुहः । देव !—

दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।

तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा (थ) सम्प्रति वालिनो महानभियोगः
सम्भाव्यते । (द)

वत्सवः । ततः किम् ?

रामः । वत्स ! मा मैवं, माननीयः खल्वसौ पुराणवीरो
महेन्द्रसूनुः (ध) । (गुह प्रति) । कुतः पुनरागच्छतो वत्सस्य
योजनबाहुरन्तरायः (न) संवृत्तः ?

(ड) शिवाः शोभनाः, साकल्या इति यावत् ।

(ढ) देवयानाः देवानां देवभूतानाञ्च यानं गमनं ये तादृशाः ।

(ण) विद्यति आकाशे । विवर्त्तमानः विपर्ययित्वा तिष्ठन्, यथास्थितादन्वेषामनेन
वर्त्तमान इत्यर्थः ।

(त) तेन दगुहवत्येनेत्यर्थः । योजनबाहुना योजनविस्तृतभुजेन । प्रहरणीकृतः
वत्सवनिनाशार्थम् अस्वीकृतः ।

दुन्दुभिरिति ।—कपीश्वरो वानरराजः, वालोत्यर्थः, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं दानवराजं,
निष्पिपेष निहतवानित्यर्थः, अयम् एषः, भवता अचखवत् परिलक्ष्यमात्र इत्यर्थः, तस्य
दुन्दुभेः, कङ्कालकूटः अक्षिराशिः, कुमारेण वत्सवणेन, विलोडितः आक्षितः,
अगुहोऽपि विपर्ययित इत्यर्थः । अगुहो वृत्तम् ॥ २५ ॥

(थ) तन्निमित्तजन्मा तन्निवन्धनः, दुन्दुभेः कङ्कालकूटविखोदनजनित इत्यर्थः ।

(द) अभियोगः अभियुक्तः, कङ्कालेनाह्वानमित्यर्थः, युष्यान् प्रति आक्रमणमिति
यावत्, "अभियोगस्त्वभियुक्तः" इत्यमरः । सम्भाव्यते तर्क्यते, अनुमीयते इत्यर्थः ।

(ध) महेन्द्रसूनुः इन्द्रपुत्रः, वालोत्यर्थः ।

(न) कुतः कथात् खानात्, कथावेत्तीर्वा । योजनबाहुः दगुहवत्यः इति भावः ।
अन्तरायः विघ्नः ।

गुहः । देव ! व्योमयानेन सत्वरमपक्रामति (प) रावणे
सीतादेव्याः—

रामः । (साशङ्कमात्मगतम्) । किं पुनरस्याः ? (फ)

गुहः । यदुत्तरीयमुत्प्लुत्य हनूमानग्रहीत्, तदेतद्देव ! गुणानु-
रागिणा (ब) कुमारसुग्रीवेण सभाजयितुम् (भ) उपस्थितवतो
मम हस्ते देवस्य प्राभृतौकृतम् (म) ।

(इति रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमपैयति) ।

रामः । (रघोला हृदये निधाय साक्षम्) । हा देवि विदेहराज-
नन्दिनि ! कथमुत्तरीयशेषा दृश्यसे । (य) (इति निमीलितान्धो
लज्जामवष्टभाति (र)) ।

लज्जाम् । (निःशब्दम्) । सखे निषादराज ! कुशलं सुग्रीवस्य ?

गुहः । अथ त्वयि वार्त्तामनुयुञ्जाने (ल) ।

(प) व्योमयानेन विमानेन, आकाशगामिरर्षवशेषैषेत्यर्थः । अपक्रामति अप-
गच्छति, पलायमाने इति यावत् ।

(फ) अस्माः सीतादेव्याः ।

(ब) उत्तरीयम् उत्तरासङ्गम् । उत्प्लुत्य उत्प्लुत्वा । एतत् उत्तरीयम् । गुणानु-
रागिणा गुणपञ्चपातिना, भवत इति शेषः ।

(भ) सभाजयितुम् आनन्दयितुम्, कुशलप्रश्नादिना आप्याययितुमित्यर्थः, सुग्रीव-
निति भवन्त वा इति शेषः । “अथ हे आनन्दन सभाजने । आप्रच्छन्म्” इत्यमरः ।

(म) उपस्थितवतः समागतवतः । देवस्य भवतः इत्यर्थः । प्राभृतौकृतम् उपपाद्यनो-
क्तं, निधाय भवते उपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः, “उपायनमुपपाद्यं प्राभृतं चोपदा-
ख्ययान्” इत्यमरनाम्ना ; सुग्रीवसभाजनानन्तरं नवस्यभाजनार्थं वा आगच्छन्तं पश्चि-
द्योजनवाङ्मना आकाशोऽन्धोत्यनेन सूचितम् ।

(य) उत्तरीयशेषा उत्तरीयं शेषः अवशेषः, दर्शनाय चिह्नम् इति भावः, बस्याः
तस्माभूता । दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः ।

(र) अवष्टभाति अवलम्बते, दृढतया धृत्वा आत्मानं स्थिरौचरोतीत्यर्थः ।

(ल) वार्त्तां प्रवृत्तिं, कुशलवृत्तान्तमित्यर्थः, “वार्त्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तः उदन्तः ज्ञात्”,
इत्यमरः ; अनुयुञ्जाने पृच्छति, सुग्रीवस्य इति शेषः, भवतः सामुपहृत्कुशलपृच्छा इत्
तुल्यं कुशलतासूचिणा इति भावः ; “प्रतीऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ।

रामः । (खगतम्)—

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसीमस्ति वा
चन्द्रापीडमुपासितुं स हि शिरोदाम स्वयं कृतवान् ।
तस्मासौ रजनोचरस्य न पुनः कण्ठाटवोक्तर्तनात्
धिग् वाणैर्मम चन्द्रहासहतकक्षुसोऽयमध्वा वृतः ॥ २६ ॥

अक्षयः । आर्थ्य ! कथमस्मासु वनौकसोऽपि (व) सौजन्य-
मनुबध्यन्ते । (श)

रामः । किमुच्यते, सुग्रीवः सनाभिः (ष) अयमस्माकम्,
अस्य हि प्रभवो भगवान्त्वैत्त्वाकस्य प्रसविता (स) सहस्र-

जानप्रति ।—दशाननः रावणः, जानन्नेव अवगच्छन्नेव, नः अस्माकं, प्रेयसीं प्रियतमां, सीतामिति शेषः, यहा—नः अस्मान्, राघवसकुलध्वंसिनः इति भावः, जानन्प्रति प्रेयसीं सीताम्, अपहरते चोरयति, वा अथवा, अस्ति सम्यक् भवति, एतत् यज्यते इत्यर्थः, हि यतः, सः रावणः, चन्द्रापीडं शशिशीखरं शिवम्, उपासितुम् आराधयितुम्, आराधनया सन्तोषयितुमिति यावत्, स्वयम् आत्मना, शिरोदाम निजमुखमालामित्यर्थः, कृतवान् विच्छेद, तत् तस्मात्, स्वयं अशिरस्कृद्गनादित्यर्थः, रजनोचरस्य राघवस्य राघवस्य, मम वाणै रणे, कण्ठाटवोक्तर्तनात् कण्ठजाननच्छेदनात्, वासः भयं, न पुनर्नेवेत्यर्थः, यतः चन्द्रहासहतकेन चन्द्रहासो रावणखड्ग, स एव हतकः हतप्रायः, दुष्टचन्द्रहास इत्यर्थः, तेन क्षुब्धः कुट्टितः, पुनः पुनर्विदलित इत्यर्थः, अथवा इति भावत्, अयम् एवः, अस्मा मार्गः, शिरस्कृद्गणदपः इति भावः इतः प्रार्थितः, अवलम्बितः इत्यर्थः, रावणेनेत शेषः, अत एव विक्, एतादृशं कण्ठच्छेदनसम्भवेऽपि द्रुटाचरणात् अपराङ्मुखं रावणमिति शेषः । “विक् निभंर्त्सनमित्यर्थः” इत्यमरः ; स्वयमेव स्वशिरसः पुनःपुनस्कृद्गनात् अव्यस्तशिरस्कृद्दृखल्व अस्य शिरस्कृदात् भयं नास्ति, अत एवावमेतादृशं सञ्जनविगर्हितव्यापारं कृतवान् इति निष्कर्षः ॥ २६ ॥

(व) वनौकसोऽपि वनवासिनोऽपि ।

(श) सौजन्यं सुजनता, सदन्वयहारमित्यर्थः, आर्याया सत्तरीयप्रेरणेन सद्भावमिति भावः । अनुबध्यन्ते अनुवर्तन्ते, अनुसरन्तीत्यर्थः, प्रदर्शयन्तीति भावः ।

(ष) सनाभिः सपिण्डः, “सपिण्डास्तु सनाभयः” इत्यमरः ।

(स) अस्य सुग्रीवस्य, प्रभवः जन्मकारणम् । “साज्जन्महेतु प्रभव

दोधितिः । (दृढयत्नमुत्तरीयं दृष्ट्वा) । वत्स गुह ! स्पृहयामि सुग्रीव-
हनुमतोर्दर्शनाय, तत् ऋषयस्मूकगामिनं मार्गमावेदय । (इ)
गृहः । (सङ्घर्षमात्मगतम्) । कथमचिरादेव फलवती (क)
जाम्बवतो मन्त्रशक्तिः ! (प्रक्षामम्) । इत इतो मतङ्गाश्रम-
वर्त्मना (ख) देवः ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति) ।

गृहः । देव ! पश्य पश्य—

विदधति मुदमच्छोर्नूतनानूपनोप-
प्रहसनमहचर्यामित्यनृत्यस्मयराः ।

फलपुलकितजम्बुकुञ्जकूजत्कपोत-

प्रियशवरप्ररन्धीबन्धवो विन्ध्यलेखाः ॥ २७ ॥

इत्यमरः । प्रसविता प्रसवकर्ता, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । सुग्रीवस्य अस्माकञ्च एकस्मा-
देव सूर्यात् समुत्पत्तेः सुग्रीवोऽस्माकं सनाभिरिति निष्कर्षः ।

(इ) आवेदय विज्ञापय, प्रदर्शय इत्यर्थः ।

(क) फलवती चरितादित्यर्थः ।

(ख) मतङ्गाश्रमवर्त्मना मतङ्गव्य तन्नामकस्य मुनेः, आश्रमस्य वर्त्मं मार्गः तेन ।

विदधतीति ।—नूतनानां नवानाम्, अनूपनोपानां जलप्रायप्रदेशसंप्रतकदम्बानां,
“जलप्रायमनपं स्यात्” इति “नोपप्रियककदम्बास्तु इतिप्रिये” इति चामरः ; प्रहसनं
विष्काश इत्यर्थः तस्य सङ्घर्षार्थं सङ्गेन, कदम्बविशासदर्शनेन वर्षागनोपलम्बि-
जनितहर्षादिति भावः, यदा—सङ्घर्षार्थं समानाचारवत्त्वेन इत्यर्थः, वर्षासु
कदम्ब-मग्न्यधीरुभयोरेव पुलकोदयादिति भावः, नित्यं सततं, नृत्यनः नृत्यं कुर्वन्तः,
मयूराः शिखिनीयासु तथोक्ताः, तथा फलैः शस्यैः, फलदारा इत्यर्थः, पुलकितताः
सञ्जातपुलका इव, पुलकितताः पुलकितत्वेन प्रतीयमानाः, ये जम्बुकुञ्जाः जम्बूवृक्ष-
वेष्टितप्यानानि, तेषु कूजन्तः अज्यक्तशब्दं कुर्वन्तः, ये कपोताः पारावताः, तेषु
प्रियाया प्रीतिमतोनाम्, अनुरागिणोनामिति यावत्, शवरप्ररन्धीनां शवरप्राप्य-
क्लेष्कजातिविशेषपत्रोणां, बन्धवः मित्राणि, आश्रमभृता इति भावः, विन्ध्यलेखाः
विन्ध्यवर्धतश्रेण्यः, चण्ड्योः नद्यनयोः, मुदं प्रीतिं, विदधति जनयन्ति । नाभिनो
उत्पत् ॥ २७ ॥

रामः । (सर्वतो निरुच्य सख इन्)—

समन्तादुन्मोलहहललहरीलङ्घनकला-

लघुप्रेङ्खत्यम्पाऽनिलविदलदेलासुरभयः ।

अविद्यावेदेहोशतलिपिकरीणां मम धिया-

ममो हस्तालम्बं विपिनविनिवेशा त्रिदधते ॥ २८ ॥

अक्षयः । आर्य्य ! इतस्तावत्—

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरहङ्कारहरिणी-

मुखालाकोन्मोलङ्घुकरुणरुग्णां सहचरीम् ।

विनीक्य क्लेश्चन्तीमलमलमिति प्राक्प्रणिहितं

शरय्यालुञ्जानां हृदयमपराङ् न तु शराः ॥ २९ ॥

समन्तादिति ।—समन्तात् सर्वतः, उन्मोलङ्घना प्रसरन्तीनां, प्रवहन्तीनामिति यावत्, बहलाणा बह्वीना, लहरीणा तरङ्गाणां, लङ्घनकलयया अतिक्रमणशीलया, लघुप्रेङ्खत्यम्परि मृदु-मन्दपवइत्येनेति यावत्, लघु शीघ्रं यथा तथा, प्रेङ्खन् सञ्चरन्, यः पल्पऽनिलः पल्पाख्यसरःश्रीहरस्यृष्टः वायुः, तेन तन्मृदनेति भावः, विदलन्तीभिः विकल्पमानाभिः, विकल्पन्तीभिरिति वा, एलाभिः एलाख्यताभिः, सुरभयः सुगन्धाः, ममो एते, विपिनविनिवेशाः ज्ञानसंस्थानानि, अविद्यावेदेहोशतल्लिपिकरीणां मोहेन, वेदेहोशतस्य बहु बहुज्ञानक्यः, निष्कलितशीताशतस्य इत्यर्थः, लिपिकरीणां लेखिनीनां, चित्तपटे अङ्कविनीयानिति यावत्, शीतायां निविष्टचित्तत्वात् सर्वत्रैव शीता शीतेति भावविनीयानिति भावः, मम धिया बुद्धीना, हस्तालम्बं हस्ताग्रयं, विदधते कुर्वन्ति, बुद्धिर्मम शीतानिविष्टाऽपि एतत्ज्ञानसन्निवेशदर्शनेन प्रीतिमनुभवतीति भावः । शिखरिणी इत्यन् ॥ २८ ॥

अथेति ।—अथैन वामेन, अटस्य रूपात् श्रुतस्य, पलायितस्येत्यर्थः, प्रियवतः ज्ञानला, विरहैव विश्लेष्टेन, अदर्शनेनेति यावत्, निरहङ्कारा नवैरहिता, विषयेति भावः, या हरिणी मृगी, तस्याः मुखाकोकेन बदनदर्शनेन, उन्मोलङ्घु लङ्घयन्, गुरुर्महान्, वः करुणः शोकः, दर्शयति यावत्, तेन रुग्णां व्यथिताम्, अत एव अक्षम् अलं मेव मेव, अक्षमिष्येप मा कुह शरमिष्येप मा कुह इति भावः, इति क्लेश्चन्तीं स्फुटनभिदधतीं, चारुभाषया भाषमावा वा, “क्लेश्चन्तीं चारुभाषायाम्” इति विश्वः ; सहचरीं सखीं, ज्ञानामिति यावत्, विनीक्य हृष्टा, लुञ्जानां व्याधानां, प्राक् सहचरीनिवेशात् पूर्व-

रामः । (साक्षम्) । हा देवि जानकि !—

मारौचस्यगयाय्यत्रे मयि प्राप्ते च रावणे ।

आसामिव कुरङ्गौषां तवोत्पश्यामि लोचने ॥ १० ॥

सकणः । (सप्ततमम्) । कः पुनरुपायो येन विनोद्यते (ग)
हृदयमार्थस्य ?

(मेष्ये) ।

भो भो वनौकसः ! (घ) कथयन्तु भवन्तः, केनास्मत्-
कौर्तिकामिनौकेलिचङ्गमणक्रीडापर्वतो विवर्तितः (ङ) अर्थ-
दनुराजकङ्कालकूटः ? (च)

गुहः । (इहा सप्ततमम्) । देव ! पश्य पश्य, कनकमय-

मित्यर्थः, प्रबिद्धते समाहितम्, एकाग्रतया निवेशितमिति यावत्, शरव्ये इति शेषः,
हृदयं चित्तं, शरव्यात् सत्यात्, अमराङ्गं च्युतं, तद्विनाशसङ्ख्यात् निवृत्तमभूदिति
भावः, तु किन्तु, शराः निक्षिप्ता वाणाः, न, अपराडा इति शेषः, प्राक् प्रविष्टत्वेन
तेषामनिवार्यत्वादिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ २२ ॥

मारौचेति ।—मयि मारौचस्यगयायां सासप्तमरुद्विपमारौचवधे इत्यर्थः, व्ययः
व्यासक्तः तस्मिन् सति, तथा रावणे दशानने च, प्राप्ते उपस्थिते मति, आसां परि-
दृश्यमानानां, व्याघ्रसङ्गतानामिति भावः, कुरङ्गौषां मृगीणामिव, तव लोचने निधे,
कातरे इति भावः, सञ्जाते इति शेषः, इति उत्पश्यामि मन्ये इत्यर्थः । अतुष्टु-
वृत्तम् ॥ २० ॥

(ग) विनोद्यते सान्त्वयते, सुखीक्रियते इत्यर्थः ।

(घ) वनौकसः वनचारिणः ।

(ङ) अस्यदिति ।—अस्माकं कौर्तिकंश एव, कामिनौ कान्ता, तस्याः केलि-
चङ्गमणं क्रीडायां भ्रमणं, चित्तविनीदनाद्यमितस्ततः पर्यटनमित्यर्थः, तस्ये क्रीडापर्वतः
विजासशेषः, कृत्रिमाचक्षस्व रूप इत्यर्थः, दिशि दिशि भ्रम्यमाणस्कीर्णसङ्घ-
इति भावः । विवर्तितः विपर्ययितः, स्वस्थानात् भ्रम्यितः इत्यर्थः, विपरीतभावेनाव-
स्थापित इत्यर्थी वा ।

(च) दनुराजिति ।—दनुराजस्य दानवेन्द्रस्य, दुष्टुभिदेत्यस्येत्यर्थः, कङ्कालकूट
अष्टिराभिः ।

सहस्रपत्रपुण्डरीकवैकल्यकप्रभापटलेन दुन्दुभिकरद्वयतिकर-
जन्मना च रोषरागेण त्रिगुणपिशङ्गीं (क) तनुमादधानः
भूवगराजः (ज) अयमित एवाभिवर्त्तते—

पौलस्त्यावयवौघसङ्घटभुजामूनक्षयोन्मूलित-
हेराज्याममरावतीं कृतवते वीराय यस्मै हरिः ।

नित्यालोकनकौतुकव्यसनिनोः शङ्के सहस्रं दृशः

पिण्डीकृत्य दक्षच्छलेन कनकाभ्राजस्रजं दत्तवान् ॥३१॥

(क) कनकैति।—कनकमयाना काञ्चनमयाना, स्वर्णनिर्मितानामित्यर्थः, सहस्रपत्रपुण्डरीकाणां सहस्रदलपद्मानां, वैकल्यकम् उत्तमं यज्ञापनीतवत् तिर्यग्-
भावेन विवक्ष्यता मात्वा, “वैकल्यकं तत्। यत्तय्यक् क्षिप्तमुरसि” इत्यमरः; तत्र
प्रभापटलेन दीप्तिनिश्चयेन। दुन्दुभीति।—दुन्दुभेः तन्नामकदानवेन्द्रस्य, करदः
मस्तकास्थि, मस्तकास्थिसहितसर्वं कडाख इत्यर्थः, “करदो मस्तकाश्ल्य गारिकेश-
फलास्थिनि” इति मेदिनी; तस्य व्यतिकरः विपर्ययांसः, वैपरीत्येनावस्थापनमित्यर्थः,
तस्मात् जन्म उत्पात्तिः यस्य तस्माभूतेन, रोषरागेण क्लृप्तमिति लौहित्येन, त्रिगुणपिशङ्गीं
विराहपिशङ्गा, स्वतः पिङ्गुता, ततः काञ्चनवैकल्यकप्रभया पिङ्गुता, ततश्च क्रीपेन
पिङ्गुलेति त्रिगुणपिशङ्गीत्वं लोक्तव्यम्।

(ज) आदधानः धारयन्, कुर्वन् इत्यर्थो वा। भूवगराजः कपीन्द्रः, बाह्यो
इत्यर्थः, “क्षपिः प्रवङ्गप्रवग-शाखाञ्चनवलीमुखाः” इत्यमरः।

पौलस्त्यति।—हरिरिन्द्रः, अमरावतीं देवेन्द्रनगरीं, खराजधानीमिति यावत्,
पौलस्त्यस्य रावणस्य, अवयवौघेन अङ्गसमुहेन, सङ्घटं व्याप्तं, यत् भुजामूलं कक्षा,
मुष्ठतः आक्रमणेषु रावणं कक्षाःमूले स्थापनादिति भावः, तेन क्षयेन क्षणमात्रेणैव-
त्यर्थः, यद्वा—क्षयाय क्षणकालनिमित्तमित्यर्थः, उन्मूलितम् उत्पाटितं, विनाशित-
मित्यर्थः, हेराज्यं राजद्वयविक्रमत्वमिति यावत्, रावणस्य इन्द्रस्य आधिपत्यमिति
भावः यस्याः तस्माभूता, रावणं विजित्य इन्द्रेणैव एकराजवतीमित्यर्थः, कृतवते
विहितवते, यस्मै वीराय शूराय बालिने, नित्यं सततम्, आलोकनं दृशनं, पुत्रस्य
बालिन इति भावः, तस्मिन् यत् कौतुकम् औत्सुक्यं, तस्मिन् व्यसनिनोः समासता
इत्यर्थः, सहस्रं दृशः नेत्राणि, दक्षच्छलेन दक्षव्याजेन, काञ्चनमयपद्मपत्रापदेश-
नेत्यर्थः, पिण्डीकृत्य एकक्रीकृत्येत्यर्थः, यच्चित्तेति यावत्, कनकाभ्रीजस्रजं काञ्चन-
कूमलमाश्लिका, दत्तवान् समापतवान्, इति शङ्के मन्थे। पुरा दिग्वा विजयाव

क्षणं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठौ (भ) इयमृषामूक-
यात्रामन्तरधिष्यति (ज) ; तदहमग्रतो गत्वा दिष्ट्या (ट)
वर्षयामि सूर्य्यतनयम् । (ठ)

रामः । एवमस्तु ।

गुहः । वाचिकं (ड) पुनरेतावत् कुमारसुग्रीवस्य यत्,
“मित्रपर्यायान्तरितं देवस्य दास्यमिच्छामि” (ठ) इति ।

रामः । (अपवार्थ) । वत्स लक्ष्मण ! एवमाह वयस्यस्ते
गुहः । किञ्च, मन्त्रोत्साहसम्पन्नानामपि (ण) प्रभुशक्तिम् (त)

सत्वरत्नं रावणं स्वयं जयार्थमागतं वाल्मीकिवाचा निषिष्य सप्तसु समुदेषु यथाक्रमं,
सन्ध्यावन्दनं कृतवान् इति पुराणवार्ता । यदा च रावणः वाल्मीकिवाचा निषिष्यः
तदा चमरावती क्षेत्रेण इन्द्रेण एकराजवती ज्ञासीत, अन्वदा तस्याः रावणेन
इन्द्रेण च देराज्यमिति भावः । भव पुत्रेण चमरावत्या मनेकाधिपत्यं स्वर्गं
स्थापितमिति प्रीत्या देवेन्द्रः तस्मै जनकाश्रोजमालां ददाविति निष्कर्षः । शार्दूल-
बिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(भ) देवस्य भवत इत्यर्थः । महावीरेति ।—महावीरेण शूरश्रेष्ठेन वाल्मीकि,
संवादः सम्बोधनं, स एव गोष्ठौ सभा, यदा—तत्र गोष्ठौ संस्रापः, परस्परभाषण-
नित्यर्थः, “गोष्ठौ सभा-संस्त्रापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।

(ज) अन्तरधिष्यति व्याहृतिष्यतीत्यर्थः, अन्तरधिष्यतीति यावत् ।

(ट) दिष्ट्या इष्येण, भवदागमनवार्तां विश्राप्य इष्येत्यादनेनेत्यर्थः, दिष्ट्या मङ्गलेन
वा, भवदागमनरूपग्रहवार्तांप्रदानेनेत्यर्थः, “दिष्ट्या इष्ये मङ्गले च” इति मेदिनी ॥

(ठ) सूर्य्यतनयं सुग्रीवम् ।

(ड) वाचक सन्देशवाक्, वाचा ज्ञापनीयमित्यर्थः, न तु लिपियोगेनेति भावः,
“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ।

(त) मित्रपर्यायिण निवृत्तान्ना, अन्तरितं व्यवहृतं, सुग्रीवः कृष्णखेन एवं
अवन्तं विश्रापयति एत अहं भवतः मित्रापदेशो दास एवेत्यर्थः ।

(ण) मन्त्रोत्साहिति ।—कृत्वेण मन्त्रप्रकृत्या, सन्ध्यादिःषाड्गुण्यप्रधीनेण सामा-
ह्युपायचतुष्टयेन संख्येः, उत्साहेन उत्साहप्रकृत्या च, विक्रमवल्लेनेत्यर्थः, सम्पन्नानामपि
युक्तानामपि ।

(त) प्रभुशक्तिं कोषदण्डनं देवः “स प्रभावः प्रतापश्च इत् वैशः कोष-दण्डजम्”

अपेक्षन्ते सिद्धयः ; तदहं बालिस्थाने सुग्रोवमभिषिच्य तत्कोष-
दण्डाभ्यां समप्रशक्तिर्वैरपारं (थ) गन्तुमिच्छामि ।

वक्ष्येः । (वक्षितम्) । यद्येवम्, उपयुज्यमानमिन्द्रसुनुमुपेक्ष्य
(द) सुग्रीवेषोपयोष्यमाणेन सन्धिरिति वक्रः खल्वयं
पत्याः (ध) ।

रामः । (वक्षितम्) । वत्स ! साध्वेव ब्रवीषि । किन्तु—
दृष्यत्पीलस्यकण्डूभिदुरभुजभरोष्मायमाणः कपीन्द्रो
नायं न. सन्दधीत क्वचिदपि हि विधी नैव साहाय्यकामः ।
सोऽहं सुग्रीवसेतुहमनहृदतरं मित्रमिच्छामि पश्चात्
पारस्त्रैषोद्यपुत्रव्ययशिशिलशुचं शक्रमाराधयामि ॥ ३२ ॥

वत्सवरः । सिद्धयः सफलता, वैरप्रतीकारा इति भावः । प्रभावमन्तीत्याह। मिषता
एव सिद्धये प्रभवन्तीति निष्कर्षः ।

(थ) तत्कोष-दण्डाभ्यां तस्य सुग्रीवस्य, कोष-दण्डाभ्यां कोष-धनं, दण्डः सेना
साध्याम् । समप्रशक्तयः समयाः सम्पूर्णाः, शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रणाः तिस्रः जय-
साधन्यः यस्य तदाभूतः. "शक्तयस्त्रिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रणाः" इत्यमरः । वैरपार
वैरस्य शत्रुतायाः, पारम अन्तः, श्रेयमित्यर्थः, वैरनिर्व्यातगमिति यावत् ।

(द) यद्येवं समप्रशक्तिर्वैरपारं गन्तुमिच्छामि चेत्, उपयुज्यमानम् उपयुक्तं, सत्यक्
शक्तिमिति भावः, यथा—उपयुज्यमानम् उपयोगं कुर्वन्तम्, अस्मानिः सङ्घं सखापाय
समागच्छन्तमित्यर्थः ; यथा—रावणेन सङ्घं कृतम्यवहारमित्यर्थः । इन्द्रसुनुं वालिनम् ।
उपेत्य अब्रज्जाय, त्यक्त्वा इत्यर्थः ।

(ध) उपयोक्त्यमाणेन उपयुक्तोकरिष्यमाणेनेत्यर्थः, यथा—उपयोक्त्यमाणेन
उपयोगं करिष्यमाणेन, सखापादिन्यवहारं करिष्यमाणेनेत्यर्थः ; रावणेन व्यवहारं
करिष्यमाणेनेत्यर्थो वा । सन्धिः सम्बन्धनम् । वक्रः अच्युतः, कुटिल इत्यर्थः । पत्या
मार्गः, उपाय इत्यर्थः, उपयुक्तं परित्यज्य अपरम् उपयुक्तं सम्पाद्य कार्यसाधनात्
प्रथमोपयुक्तोनेव कार्यसाधनं श्रेय इति भावः ।

दृष्यादिति ।—दृष्यतः अच्युतः, पीलस्यस्य रावणस्य, कण्डू-नाडरं कण्डूतमञ्जनः,
ह्यः भुजभरः बाहुवहातिशयमित्यर्थः, तेन कृपायमाणः उ- न तेजस्वल् इत्यर्थः,
अर्धं परिदृश्यमानः, कपीन्द्रः बानरश्रेष्ठः, बालोत्सर्प- दधीत न आश्रये-
तीत्यर्थः, हि वत्सः, क्वचिदपि कस्मिन्नापि किञ्चि कार्यं साहाय्यार्थं

कञ्चः । साधुदृशिनी (न) बुद्धिरार्थ्यस्य । किञ्च, विधूत-
शापेन दनुगाऽपि देवभूयमभिलम्भितेन (प) सन्दिष्टमार्थ्यस्य,
यथा—“अस्य निषादपतेः (फ) वचसि देवेनावधातव्यम्” (व)
इति ।

रामः । तत् गुणोऽपि प्रतिदूत्यमर्हति (भ) ।

कञ्चः । (गुणं प्रति) । वयस्य ! एवमस्मन्निरा (म) सुग्रीवो-
पकृतव्यः,—

“पिताऽयं रेतोधास्तव तरणिरस्मत्कुलगुरु-
मनुर्वेसात्रेयस्तदापि सहजं मित्रमसि नः ।

मेव, भविष्यतीति शेषः; वीर्यातिशयाभिमानित्वेन प्रयोजनविरहादिति भावः; सोऽहं
साहाय्यार्थो अहं, सुग्रीवं महाहाय्यपार्थिनमिति भावः; एतस्य वालिनः, दमनेन
आसनेन, विनाशित्वर्थः; इदतर वलवत्तर, मित्रं सखायम्, इच्छामि अभिलषामि,
पश्चात् एतद्दमनानन्तरं, अकम् इन्द्रं, पारस्त्रेयेषु परस्त्रोगतस्य, पुत्रस्य तनयस्य,
वालिन इत्यर्थः; व्यथित क्षयेण, नाशित्वर्थः; शिबिला अल्पा, पारस्त्रेयपुत्रत्वात् न
सुर्वीति भावः; शुक् शोचः यस्य तादृशम्, आराधयामि कथमपि प्रीणयामित्वर्थः; पुत्र-
नाशजनितक्रीडोपशमनाय विहितविधानं करिष्यामीति यावत् । अग्ररा इत्यम् ॥ ३२ ॥

(न) साधुदृशिनी सम्यक्-दृशिनी, प्रतिपत्तिशक्तिनीत्यर्थः ।

(प) विधूतशापेन निमुक्तशापेन । देवभूय देवत्वम् । अभिलम्भितेन प्रापितेन,
संयेति शेषः । सन्दिष्टं वाचिकमुपदिष्टम् ।

(फ) निषादपतेः गुह्यम् ।

(व) अवधातव्यम् अवधानं अप्तव्यम्, अस्य वाक्यं प्रतिपालयितव्यमित्यर्थः ।

(भ) प्रतिदूत्यं प्रातदूतकर्मत्वर्थः; यथा सुग्रीवव्यायं दौत्यकर्मणि नियुक्तः, तथाऽहमपि
इह सुग्रीवाय दूत प्रेषयामीति भावः । अर्हति युज्यते, प्रातदूतकर्मणि नियुक्तं योग्यो
भवतीत्यर्थः ।

(म) अस्मन्निरा आबोधवचनानुसारेण ।

पितेति।—अस्माकं कुलगुरुः वशष्वादिपिता, अयम् ऊर्ध्वं परिदृश्यमानः,
तरणिः सूर्यः; “द्युमणिकारणिसिन्धुवभासुर्विरोचनम्” इति सूर्यपर्व्यायं अमरः ।
इव रेतोधाः त्वदुत्पादनाय वीर्यानिषेककृतां, पिता जनकः, न तु वैधः पितर्यै
इति भावः; मनुः अस्मत्पूर्वपुरुषः सूर्यतनयः, तव वेसात्रेयः विनाशगर्भजातः आता,

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयसि कापेयचपलः

शरास्तन्मे बालिघ्नतजरसलोलाः प्रतिभुवः ॥ ३३ ॥

रामः । (विदुः) । वत्स गुह ! एष खलु पौलस्त्यगतेना-
मर्षेण धूमायमानो (य) यथा कयाचिद्वाचा सौमित्रिरभि-
दधातु नाम, (र) सततसमिध्यमानजागकीविरहवैश्चानरेण
रामचेतसा पुनरग्निसात्त्विकमेव सुग्रीवो मित्तमभ्युपगतः । (ल)

गुहः । (उदर्धम) । परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्त्तनतनयः
(व) । (सपरिहास-स्मितं च)—

सुग्रीवे यदि पक्षपातमधुरं देव । त्वदीयं मनः

किं नस्तेन ? विदाङ्करोतु भगवानभोजिनोवल्लभः ।

तत् तस्मात् अपि, त्वं नः अस्माकं, सङ्गं स्वाभाविकं, मित्तं सुहृत्, असि मयसि,
अथापि यथापि, अपेर्भावः चापेय वानरप्रकृतिः, तेन चपलः अघोरः, वानरस्वभाव-
सुखमः अस्यर्षितचित्तः सन् इति यावत्, ज्ञातेयं ज्ञातिभावं, सङ्गनिवृत्तमित्तं
यावत्, "समीक्षन्स्वप्नाति-वस्तुस्वप्ननाः समाः । ज्ञातेयं वस्तुता तेषां कस्मात्
भाव समुद्भयोः ॥" इत्यमरः, शिथिलयसि शिथिलं करोषि, नाङ्गीकरोषीत्यर्थः,
अवजानामोति यावत्, तत् तदा, बालिनः तव ज्येष्ठस्य, घ्नतजरसेन श्रोत्रितास्त्रादेन,
कोला कुत्वाः, मे मन, शराः वाचाः, प्रतिभुवः लघुकाः, प्रतिनिधिभृताः (जामिन्)
इत्यर्थः, शैथिल्यप्रतीकारार्थं शरानेव प्रतिभुव आश्रयामोति भावः, तव ज्ञातित्ववैपरीत्ये
बालिमागेतिः स्मरेति निष्कर्षः । शिखरिणो वृत्तन ॥ ३३ ॥

(य) पौलस्त्यगतेन रावचगतेन, रावचसम्बन्धित्वेनैत्यर्थः । अनर्षेण क्रोधेन ।
धूमायमानः धूमसुहृमन्, सन्निध्यमान इति यावत्, सद्सहित्वेक्यस्य इति भावः ।

(र) यथा कयाचित् अवाच्यया इत्यर्थः, वस्तुमर्हया इति यावत् । अभिदधातु
वदतु । नामेति कुत्वायां, लघुत्वस्य ईदृश वाक्यननुचितं निन्दामोत्यर्थः, "नाम
आकाङ्क्षसम्बन्ध-कोषोपगमकुत्सने" इत्यमरः ।

(ल) सततेति ।—सततं निरन्तरं, समिध्यमानः प्रवृत्तन्, जानकीविरहवैश्चा-
नरः सोतापिच्छेदात्तः यत्नन् तच्चाभूतेन । अपिघातिस्य चणलं साञ्जीव्यं
अभ्युपगतः अङ्गीकृतः, स्वीकृत इत्यर्थः, "अङ्गीकाराभ्युपगतं प्रतिश्रद्धसतापयः" इत्यमरः ।

(व) निष्कर्त्तनतनयः, स्यसन्तुः, सुग्रीव इत्यर्थः ।

नव्येनात्मजराज्यजाभरभसोद्भूतेन यस्तेजसा

पूर्वस्मादधिकेन दुःसहतरौ लोकेषु वर्त्तिष्यते ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणः । (विदम्ब) । कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता
वयं वयस्येन ? (श)

रामः । (सञ्चितम्) । वत्स गुह ! तावत् प्रकाशमेवं प्रति-
शुश्रूषति (ष) मे हृदयम् ।

गुहः । (सप्रशय-ञ्जितम् (स)) । स्वामिन् ! इयमेव महतां
शैली (ह) ।—

सुयोवे इति ।—हे देव ! त्वदोयं भवदोयं. मनः चित्तं, सुयोवे यदि पक्षपातेन
क्लेशेन, व्यक्तिविशेष प्रति अनुरागविशेषेत्यर्थः, मधुर सरसमिति यावत्, अनुरक्तमिति
भावः, यदा—मधुरं मिथं, प्रीतिसम्पन्नमित्यर्थः, “स्वादु-मिथौ च मधुरी” इत्यमरः ;
भवतीति शेषः, तेन तव मनसः पक्षपातित्वनेत्यर्थः, न. अस्माकं, किम् ? यदा—तव
तव मनसः पक्षपातित्वज्ञानेन, नः अस्माक, किम् ? फलमिति शेषः, अस्माभिश्चस्मिन्
विषये ज्ञाते कस्यापि कोऽपि उपकारो न भविष्यतीति भावः ; सुयोवं प्रति तवानु-
रागाधिक्येन अस्माकं लाभो वा क्षतिर्वा किमपि नास्तीति निष्कर्षः, परन्तु तत्
तव मनसः पक्षपातभाषुष्यमित्यर्थः, भगवान् अन्धजिनोवत्तम. सूर्ये, विदाडराड
जानातु, तस्य सर्वाण्यर्थानित्वादिति भावः, यः अन्धजिनोवत्तमः. नव्येन अभनर्वेन,
आत्मजस्य पुत्रस्य, राज्यजाभेन राज्यप्राप्ता. यो रभसः हर्षः, “रभसो वेग हर्षयोः”
इत्यमरः, तस्मात् सद्भूतेन उत्पन्नेन, पूर्वस्मात् पुत्रराज्यप्राप्तेः पूर्ववालीनात्. तेजस
इति शेषः, अधिकेन तेजसा प्रतापेन. लोकेषु जगत्सु. दुःसहतरः अतिदुःसह इत्यर्थः,
श्रद्धाणामिति शेषः, वर्त्तिष्यते भविष्यति, समधिकतेजसा शत्रुपीडनेन जगत् आह्लादयि-
ष्यतीति भावः । शार्दूलविभोऽतं वचनम् ॥ ३४ ॥

(श) तपनतनयस्य सूर्येणन्दनस्य, सुयोवस्य इत्यर्थः । अङ्गीकारिताः प्रतिश्राविताः,
प्रतिश्रुताः कारिता इत्यर्थः । वयस्येन तुल्यवयसा निवेष्टेति यावत्, भवतेति शेषः, कालिन्
हला सुदीवाद्य राव्य ददतु भवन्तः इत्येव किमस्मान् अङ्गीकारयसि त्वम् ? इत्यर्थः ।

(ष) प्रतिशुश्रूषति अङ्गीकरोति । “अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रवसमाधयः” इत्यमरः ।

(स) सप्रशय-स्मिन् सञ्चितम् अस्मिन् ; सप्रशय । स्मृतमिति वा, “प्रशय प्रशयौ
सुभौ” इत्यमरः ।

(ह) महता महात्मनाम्, उदारसुखानां वा । शैली रीतिः ।

सन्तो मनसि-कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।

कस्य प्रतिश्रुणोति स्म कमलेभ्यः श्रियं रविः ? ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये) ।

भो भो वनौकसः ! कथयन्तु भवन्तः, दुन्दुभिकरुण-
विज्ञेयसन्भाव्यमानगम्भीरावष्टम्भनिर्भरण (क) केनास्माकमियं
चिरस्य भुजकाण्डकण्डूतिरपनेष्यते ? (ख)

गुहः । (स्तनतम्) ।—

मन्ये दर्पामयाविभ्यां नित्यं दोर्भ्याममर्षणः ।

जास्ववत्प्रेरणादौप्तः प्राप्नोऽयं प्लवगेश्वरः ॥ ३६ ॥

सन्त इति ।—सन्तः साधवः, मनसि कृत्यैव प्रवृत्तये कृत्यैवेत्यर्थः, कृत्यवस्तुनि कर्तव्य-
विषय, प्रवृत्ताः सदयुक्ताः, भवन्तीति शेषः, सन्तः “इदं मया कर्तव्यम्” इति न कस्ये-
चित् वाचा प्रकाशयन्ति, किन्तु मनस्योक्तैव तत्र प्रवर्तन्ते इति निश्चयः, तथा हि,
रविः मृत्युः, कमलेभ्यः पद्मेभ्यः, श्रियं लक्ष्मीं, दास्यामीति शेषः, इति कस्य जगत्, अग्रे
इति शेषः, प्रतिश्रुणोति स्म अज्ञोक्तवान् ? न कस्मापीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(क) दुन्दुभीति ।—दुन्दुभेः तन्नामकद नवेन्दुषु, करुणविषयेषु अल्पि-
विषयांसेन, स्तम्भानात् अस्यां भ्रमनेनेति यावत्, सन्भाव्यमानः अद्युद्यमानः, गम्भीरः
महान्, सुदृढमूढ इति यावत्, अवष्टम्भनिर्भरः आप्रयातिशयः, सहायवृत्तमिति भावः
यस्य तादृशेन ।

(ख) भुजति ।—भुजौ बाहू, काण्डाविव तदस्त्वभौ इव, तद्वत् विशालौ इति भावः,
यद्वा—काण्डाविव दण्डाविव, दण्डवत् दीर्घौ सुदृढौ च इति भावः, “काण्डोऽस्यो
दण्डवाचा-वर्गावसाकारिवु” इत्यमरः ; तयोः कण्डूतिः कण्डूः, अपनेष्यते निराश्रि-
यते, निवारयिष्यते इत्यर्थः, येन एतत् कर्म कृतं, तेनागम्यता, तं विनाशय्य अहं
भुजकण्डूतिं निवारयिष्यामीति समुदाशयः ।

मन्ये इति ।—दर्पामयाविभ्यां दर्पः ह्रमः इत्यर्थः, “कुरुमिद्विती भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इति व्याख्यात्, आनवावो व्याधितः, कण्डूतिरोनाकान्त इत्यर्थः, ताभ्यां,
“धानयावो विक्रतो व्याधितोऽपटु” इत्यमरः ; यद्वा—दर्प एव आनवः शीतः,
शीतबोरुतीति तादृशाया दप-ज्वल-इत्यानित्यर्थः, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, नित्यं सततम्,
अनर्षणं, श्लाघनः, अयं प्लवगेश्वर, कानदेश्वरः, वासोदरः, आस्ववतः मन्त्रिण इति

तत् अहमपि वीरयात्रादर्शनसुखं (ग) मुहूर्त्तमनुभवामि ।

(प्रशिष्य)

बाबो । (पुरोऽवसोक्त्य) । अये ! प्रसन्नोऽञ्जलाकृतो (घ)
कावेतौ ? नियतम् (ङ) आभ्यामिकेन दानवनाथकाङ्क्षालोत्-
स्रपनिमित्तेन (च) भवितव्यम् । (व्युत्तिमभिनीय सचितकर्मम्) ।

आः ॥ सन्दिष्टम् (छ) अन्नासु प्रियसुहृदा लङ्घेखरेण, यथा—

प्रकृतकान्तारकुमारभक्ति-

दौर्भागिनेयो जनकेन मुक्तः ।

मनुष्यसामन्तसुतो निषङ्गौ

सहानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम् ॥ ३७ ॥

भाव, प्रेरकया प्रवर्त्तनया, दोषः ज्वलितः सन्, प्राप्तः उपलब्धतः, इति मन्त्रे
सम्भावयामि । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ३६ ॥

(ग) वीरयात्रात् ।—वीरयात्रा शूराणां, यात्रा गमनं, युद्धार्थमभिधीनः इति
भावत्, “यात्रा तु यापनेऽपि ज्ञान् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी; तस्य
दर्शनेन अवलोकनेन, सुखम् आनन्दम् ।

(घ) प्रसन्नोत ।—प्रसन्ना सोम्या, अञ्जला दौर्भागतो च, आकृतिः मूर्तिर्धर्मोः
तथाविधौ ।

(ङ) नियतं निश्चितम् ।

(च) दानवेति ।—दानवनाथस्य देखेन्द्रस्य, दुन्दुभेरित्वयः, कङ्क्षालस्य चक्षुः
सत्त्वैवः विपर्यायनं, स्वज्ञानान् चालनमित्ययः, तस्य निमित्तं हेतुभूतः तेन ।

(छ) आः ॥ इति अरवायं चमत्स्यम्, “आः अरवेऽपारारणे त्रौप सन्नापवीरपि”
इति मेदिनी । सन्दिष्टं वाचिकमुक्तं, सचितमित्यर्थः ।

प्रकृतेति ।—प्रकृतः प्रकर्षणं कृतः, कान्तारे बने, कुमारे सुगोदे इत्यर्थः, भक्तिः
अनुरागः येन तथोक्तः, सुगोशानुरागोत्यर्थः, कुमारेण लक्ष्मणेन, भक्तिः अनुरागः यस्य
इति वा, दुर्भंगायाः पत्न्यरप्रियायाः भार्यायाः, कौशल्याया इति भावः, अपत्यं पुमान्
दौर्भागिनेयः दुर्भंगापुत्र इत्यर्थः, अत एव जनकेन पित्रा, मुक्तः परित्यक्तः, निर्वाचित
इति यावत्, मनुष्यसामन्तस्य मानवराजस्य, दक्षरथस्येति भावः, सुतः पुत्रः, निषङ्गौ,
चतुर्द्वरं, “चन्दो धनुषान् धानुष्को निषङ्गौ चतुर्द्वरः” इत्यमरः, सहानुग, अनुजैन्
लक्ष्मणेन सहितः, दण्डकायां दण्डकारण्ये, तिष्ठति वसति । उपजाति छन्दम् ॥ ३७ ॥

तौ चास्माकं तत्र विहारिषु (ज) निशाचरेषु पाटञ्चरीं
हृत्तिमातिष्ठमानौ (झ) भवद्भिः प्रतिकर्त्तव्यौ (ञ) इति ।
तत् किमयमयञ्च तौ स्याताम् ?

रामः । वत्स लक्ष्मण ! शृणु, किमयं ब्रवीति महावीरः ।

लक्ष्मणः । (बिचिदुपसृत्य) । इत आवाम् । इत . इतो (ट)
भवान् ।

बाली । भोः ! कावेतौ युवाम् ?!

लक्ष्मणः । महाभाग ! राघवौ (ठ) क्षत्रियावावाम् ।

बाली । आयुष्मन् ! आकारविशेषा एव गमयन्ति जाति-
विशेषान् ; तत् विशेषं (ड) ब्रूहि ।

लक्ष्मणः । ननूक्तमेव राघवावावाम् ।

बाली । (साभ्यर्त्थमिव) । (ट) आः !!—

वपुरपि विवृणोति क्षत्रतां को विशेषी

रघुषु यदभिधत्से राघवावित्यभीक्ष्णम् ? ।

(ज) तौ मनुष्यसामन्तसुतौ । ततं दण्डकायाम् । विहारिषु सञ्चारिषु, तिष्ठन्सु
इत्यर्थः ।

(झ) पाटञ्चरीं दाक्षिणीं, “चोरेकामारिकस्तेन दस्युतस्करभोषताः । प्रतिरोधि-
वरास्तान्-पाटञ्चरमक्षिण्णुषाः ४” इत्यमरः , षष्ठिं व्यवहारम्, आतिष्ठमानौ आचरन्तो,
निरपराधानां निशाचराणां हनन-ताडन-सर्वस्वापहरणरूपं दस्युगोचितं व्यवहारं
कुर्वन्ताविति यावत् ।

(ञ) प्रतिकर्त्तव्यौ प्रतिविधेयी, विनाशभोयाविति यावत् ।

(ट) इतः अस्मादिशि, आस्मिन् स्थाने वा, आशाम् अहं नदयमश्व, वतां वहे इति
शेषः । इत इतः, आगच्छतु इति शेषः ।

(ठ) राघवौ रघुवंशभवौ ।

(ड) आकारविशेषाः मूर्ति-परिच्छेदादीनां वैशिष्ट्यम् । गमयन्ति बोधयन्ति ।
विशेष विस्तर, स्पष्टमिति यावत् ।

(ट) साभ्यर्त्थमिव साभ्यर्त्थमिव, लक्ष्मणोक्तौ दोषारोपणपूर्वकमित्यर्थः , “अनूया
लक्ष्मणुषा च” इति शब्दार्थवः । “अस्या तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः ।

परिकल्पयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

मद्दह !! कथमपत्यप्रत्ययान्निश्चिनोमि ? ॥ ३८ ॥

लक्षणः । (सधैर्यं संरक्षणं (ष) । भोः ! आवां तौ राम-
लक्ष्मणी ।

वाचो । (सविमर्शं (त) आत्मगतम्) । कथं "तौ" इति सर्व-
नामपदेन प्रसिद्धावित्याह ? तत् किमनयोरेवान्यतरः पिनाक-
धन्वनो दमयिता ? (थ) । सोऽपि रामभद्रो रामः स्यात् ।
भवतु, एवं तावत् । (प्रकाशं विदुषः)—

एको वेषपरिग्रहः परिकारः साधारणः कर्मणा-
माकृत्योर्मधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गन्धौरता ।

वपुरिति.—वपुरपि शरीरमेव, युवयोरिति शेषः, एवार्थोऽयमपि शब्दः, चतुर्तां
अभियत्नं, अतवंगजातत्वमित्यर्थः, विवृणोति प्रकटयति, रघुपु रघुवंशीयेषु, युष्मास्त्विति
शेषः, विशेषः प्रभेदः, कः ? यत् राघवौ रघुवंशीयौ, आवामिति शेषः, इति एवम्,
अभौत्थं पुनः पुनः, अभिषत्से ? ज्ञवौपि ? यदा—अभौत्थं यत् राघवौ इति अभिषत्से
तत्र रघुपु रघुवंशीयेषु बहुषु मध्ये, को विशेषः ? युवयोः परिचायको भेदः कोदृशः ?
अदृष्टः । खेदे, अद्भुते वा, आश्चर्यमित्यर्थः, "अदृष्टेऽद्भुते खेदे" इत्यमरः ; वा युवयोः,
इदम् अभिमतं, विद्यादीना सम्यतमित्यर्थः, सांस्कारिकं नामकारणाख्यासंस्कारसम्बद्धं,
नाम अभिधानम्, अपत्यप्रत्ययात् रघोरपत्ये पुनासावित्यर्थं घटित-ष्य प्रत्ययात्, परि-
कल्पितं ज्ञातं, कथं केन प्रकारेण, निश्चिनोमि ? निश्चयामि ? यदा—वा
सांस्कारिकं नाम परिकल्पितं; कल्पयितुम्, इदम् अभिमतम्, उचितमित्यर्थः, यतः
अपत्यप्रत्ययात् कथं निश्चिनोमि ? अदृष्ट इत्यद्भुते, आश्चर्यमेतत् यत्, पुनः पुनः पुन-
नामोऽपि केवलमपत्यप्रत्ययेनैव परिचयं ददासि, न तु स्वकीयनामोल्लेखिनेति भावः ।
मास्त्वितौ उच्यते ॥ ३८ ॥

(ष) सधैर्यं संरक्षणं सधैर्यं क्लीपम् ।

(त) सविमर्शं सचित्तकम् ।

(थ) पिनाकधन्वनः पिनाकनामकधरपशुषः, "वशुसापी धन्वजरासनकीदृशो
काशुर्कम्" इत्यमरः ; दमयिता भङ्क्ता ; यदा—पिनाकं वशुधेयं तत्र हरणं,
दुर्मतिः पराजिता, अवसन्ता इत्यर्थः, पिनाकभङ्गनादिति भावः ।

तत द्रष्टुं चिरमुत्सुकोऽस्मि कतरो वां रामभद्रः पुनः
 सर्वज्ञत्ववधव्रती भृगुपतिर्येनावकौर्णिकतः ? ॥ ३८ ॥

कश्चिन् । (सधिनधमिन्) । (२) अर्थ्यं साङ्गुन्दने ! (३) कश्चिन्-
 स्तावदहम् ।

वाची । अग्रमध्यपरौ दाशरथिः कौशिकान्तेवासी रामः ?
 कश्चिन् । अथ किम् ।

वाची । (सदर्पोक्षान् । कश्चिदुच्चैः) । भो रामभद्र !—
 एष त्रैवर्ण्यमात्रव्यवहितजगतो भार्गवव्यास्रगर्भा-
 दाक्षष्टव्रजजातिस्त्वमसि पार्थ गिरामद्य नः सुप्रभातम् ।

एष इति ।—वेधस्य जटावल्कलादेः, परिपठः सङ्घर्षं, धारणमित्यर्थः, एषः तुल्यः,
 कर्मणां सगुणरथादीनां, परिचर. ज्ञातः, समूह इत्यर्थः चारभ्यो वा, यत्रो वा,
 "सवेत परिकरो ज्ञाने .. विवेकारभ्योरपि" इति मेदिनी, "यत्नारभ्यो परिकरो"
 इति विकाराद्यशेषः; साधारणः समानः, आक्रम्योः अभयोरवयवयोः, मधुरत्वमेव
 जगोरत्वमपि, अत्रैव शब्दोऽप्यर्थः, कष्टं तुल्यं, गभीरता च गभीर्यं च, दुरवगाह
 जगति कत्वत्वेत्यर्थः, तुल्यव समानेव, युवथीरिति सर्वत सन्त्यस्य, पुनः किन्तु, येन सर्वेषां
 निश्चिन्तानां, चवाणां चदियुजातीनां, वधव्रती नाशकौचितः, भृगुपतिः परशुरामः,
 कश्चिकौर्णिकतः अतत्रोक्ततः, अष्टवधवधव्रतः कृतः इत्यर्थः, अतवधवधव्रतात् अभिमत
 इति यावत्, "अवकौर्णो अतत्रतः" इत्यमरः, वा युवयोर्मध्ये, सः रामभद्रः कतरो ?
 क. ? तत द्रष्टुम् अवधोक्तयिन्, चिरं दीर्घकालावधि, उत्सुक् चतुष्टुक्तः, सारङ्ग
 इत्यर्थः, "इष्टार्थोद्द्युता उत्सुक्" इत्यमरः, अस्मि भवानि, अहमिति शेषः । "तत्"
 इत्यस्य "तत्" इति पाठे—तं राममित्यर्थः । शार्ङ्गविक्रीडितं इतम् ॥ ३८ ॥

(२) सधिनधमिन् इति इव शब्देन जलतो विनयाभावः सूचितः, ज्ञतकविनय-
 पूर्वकमित्यर्थः ।

(३) साङ्गुन्दने । सङ्गुन्दन इन्द्रः, तस्यापत्य पुमान् साङ्गुन्दिनः वाची तस्मत्सुद्धी ।
 "इन्द्रो महत्त्वान् मघवा विडोजाः पाक्याचनः । सङ्गुन्दनो दृष्टवधवधव्रतात्पाक्येव-
 दाहण ॥" इत्यमरः ।

एष इति ।—तथायां विविधानां, वर्णानां अव्यतिरिक्तानां ब्राह्मण-वैश्य-शूद्राणां-
 नित्यर्थे, समानकारः निवर्णो, तस्य भावः वैशद्ये, तदेव त्रैवर्ण्यमात्र केवलं वच्यते,
 स्थापनं व्यवहितं व्यापितं, जगत् येन तथानिबध, पृथ्वीं नि.चमिया कृतवत् इति
 भावः, यदा—त्रैवर्ण्यमात्रं केवलं निवर्णोक्तं, व्यवहितं निवर्णं, वर्णत्रयमात्रं स्थापितं

कत्रोमखे इषस्यः शमितदशमुखास्फोटकण्डूविकारो
वीरश्राद्धो भुजस्त्वा परिचरतु चिरं चक्षुषौ नन्दतां च ॥ ४० ॥

रामः । (इडा सचर्षम्) । स एष महाबाहुः सङ्गन्दन-
सूनुः ॥—

येन वीरेण गुप्तायां किष्किन्धायामियं मञ्चौ ।

रावण्याभिभवक्लान्ता शश्वदुच्छ्वासमश्रुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रान्तिः) ।

उज्ज्वलः । महाभाग ! अयमार्यः । इत इतो भवान् ।

इति अवधारितमित्यर्थः, जगत् येन तथाविधस्य, सर्वसत्तानिधनेन कैवल्यवर्षेण्यः वशं
जगत् कर्तुमिच्छत इत्यर्थः, नार्गवस्य परशुरामस्य, अस्त्रगर्भात् कृटाराम्यन्तरात्, परशु-
कावशादित्यर्थः, अक्रुष्टा निःपारिता, निर्भोषिता इति यावत्, अज्जनातिः अनियवर्षः
येन तादृशः, अत्रियदन्तुर्भार्गवस्य जेतति भावः, एष अथ, त्व गिरां वचसा, पक्षि
मार्गं, गोषरे इति यावत्, असि, भवसि, अन्धोऽन्धमाभाषणयोग्यस्थाने समुपस्थिताऽसौ-
त्यर्थः, प्रत्यक्षोभूतोऽसौति भावः, तस्मात् अथ अस्मिन् अहनि, नः अस्माकं, सुप्रभातं
श्रीभनं दिनमित्यर्थः, कच्च भुजाभूषं, तथा च ऊषस्वेदः सनापोद्गतघर्मगज, तेन सस्यः
सपदि, शमितः शान्तिं भोतः, दशमुखस्य रावणस्य, आस्फोटकण्डूरेव बाह्यास्फोटन-
रूपकण्डूतिरेव, सपरिकरं करेण भुजसनाङ्गनपूर्वकं युद्धार्थमाह्वानरूपकण्डूतिरेवेति
यावत्, युद्धकण्डूरेवातिः, विकारः विज्ञातिः, रोग इति यावत् येन तथोक्तः,
रावणदपञ्चयकर इति भावः, वीरेषु श्राद्धः श्रद्धा, अनुरागः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः,
भुजः बाहुः, ममेति शेषः, त्वा भवन्त, परिचरतु सेवता, त्वया सह युद्धमाचरत्विति
भावः, तथा चक्षुषी नयने, ममेवेति शेषः, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, नन्दताञ्च जगन्द-
नसुभवात् । सङ्घरा उत्तम ॥ ४१ ॥

येनेति ।—रावणस्य दशाननस्य, अभिभवेन आक्रमणेनेत्यर्थः, क्लान्ता श्रान्ता,
पीडिता इत्यर्थः, इयम् अस्माकमाधारभूतेत्यर्थः, मञ्चौ पृथ्वी, येन वीरेण शूरेण, गुप्तायां
रक्षिताया, रावण्याभिभवादिता शेषः, किष्किन्धायाम् तदाप्यनगध्याम्, अक्षिणार्थेति
शेषः, शश्वत् अततम्, उच्छ्वासं सुखनिश्वासानिति यावत्, आस्थ्यमिति भावः,
अश्रुते मज्जते, स एष महाबाहुः सङ्गन्दनसूनुरिति गद्यस्यावाक्येनान्वयः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

वालो । (उपसृत्) । रामभद्र !—

सुरासुराणामसुभिर्दीव्यतां सभिको मुनिः ।

अथ मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः ॥ ४२ ॥

रामः । महावीर ! किमुच्यते, मूर्धाभिषिक्तोऽसि समर-
श्रीण्डानाम् (न) । तथा हि—

देवः स त्वामसूत द्विषदुपसृदितस्त्वर्बधूवेणिवन्ध-

प्रेक्षाधारात्त्वैरप्रसृमरसमरोद्धामरौजा विडौजाः ।

यो विडोत्खातबाणत्रणनिवहनिभं निर्भरोद्धुरभ्रू-

भौमः श्रीमद्भिरङ्गैरुदवहत् रुषा रज्यदक्षणां सहस्रम् ॥ ४३ ॥

सुरासुराणामिति ।—असुभिः प्राचे, दीव्यता कौशलां, प्राणान् पथत्वेन निडांयं
द्यूतक्रीडावत् युद्धं कुर्वतामिति भावः, सुरासुराणा देव दामनाना, सभिकः
द्यूतकारकः, द्यूतक्रीडाया प्रवर्तक इत्यर्थः, द्यूताज्यत्तः इति यावत्, सभिकस्वरूप
इति भावः, "सभिकः द्यूतकारकः" इत्यमरः ; मुनिः नारदः, अथ मे नम, तृप्तः
श्रोतः, येन तोषेण, भुजगोचरः मदवाहुपतितः, असि भवसि, त्वमिति शेषः, कश्चि-
प्रियस्य नारदस्य प्रसादेनेव त्व मदवाहुगोचरोऽसि, अतः स चावयोः युद्धं दृश
परितुष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

(न) मूर्धाभिषिक्तः राजा । समरश्रीण्डानां सङ्ग्राममत्तानां, सङ्ग्रामप्लानानां
वा, "श्रीण्डो मत्तेऽपि विप्लान्ते" इति मेदिनी ।

देव इति ।—द्विषदः अस्तुभिः, असुरैरिति यावत्, उपसृदितस्य उपसृष्टस्य,
आकृतस्येत्यर्थः, लब्धधूना सुरमुन्दरीणां, वेणिवन्धस्य बद्धकेशप्रासस्य, प्रेक्षया दर्शनेन,
धारालं तीर्णं, प्रवृत्तमिति यावत्, यत् वैरं विषेणः, तेन प्रसृमरं प्रसारि, प्रवृत्त-
मित्यर्थः, उद्धामरम् उत्कटम्, भोजः तेजः यस्य तथोक्तः, अत एव रुषा क्रोधेन,
निर्भरम् अत्यन्तं, उद्धुराभ्या कुटिलाभ्यां, भ्रूयां भ्रूयन्, भौमः भौषणः, श्रीमद्भिः
सुशोभने, अङ्गैः अवयवैः उपसृष्टितः, यः, देव इति शेषः, आदौ विहा, पश्चात्
उत्खाताः निष्काशिताः, ये बाणाः शराः, अस्तुप्रयुक्ता इति भावः, तेषां त्रणनिवहनिभं
अतनिवहयतुल्य, रज्यत् रज्योभवत्, अक्षणां नेत्राणां, सहस्रम् उदवहत् दशान्, स देवः
विडौजाः इन्द्रः, "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाञ्चशस्रगः" इत्यमरः ; त्वान् अपूर्व
श्रेयमानान् । अनघरा ४३म् ॥ ४३ ॥

अपि च—

वन्दौक्त्य जगद्विजित्वरभुजस्तभौघदुःसञ्चरं

रञ्जोराजमपि त्वया विदधता सन्ध्याममाधिव्रतम् ।

प्रत्यञ्चोक्तकात्तंबीर्थ्यचारतामुन्मुच्य रेवां समं

सर्वाभिर्महिषौभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥४४॥

वाचो । (विदध) ।—

चिराय रात्रिञ्चरवीरचक्र-

माराङ्कवेज्ञानिक ! पश्यतस्वाम ।

वन्दौक्येति ।—त्वया जगता सुवनागां, सुवनवयस्वेत्यर्थः, विजित्वरेः विजयिभिः, पुण्यश्रेष्ठैः सन्ध्यासदृशसुदृढबाहुनिधयैः, सद्यस्त्रबाहुभिरित्यर्थः, कात्तंबीर्थ्येति भा.३.० : सञ्चरं सञ्चरणाच्चमं, ततो निःसर्गमज्ञानमिति यावत्, यदा—सन्ध्यासदृशसुदृढबाहु-
निधयैः, विश्रतिबाहुभिरिति यावत्, दुःसञ्चरं दुर्लभमित्यर्थः, विश्रतिबाहुभिरपि तव
तत्त्वप्रदेशात् निर्गन्तुमशक्तमित्यर्थो यः, रञ्जोराजमपि रावणमपि, का कथा चन्वेवा-
नित्यपि-शब्दाद्यैः, वन्दौक्त्य संयम्य, कथायाम् अवबुध्यतेति यावत्, सन्ध्यासमाधिव्रतं
शस्योपासनासमाधाननियमं, यदा—सन्ध्यायां साध्यापासनायां, यः समाधिः
चैतेकायना, स एव व्रतः नियमः तं, विदधता आचरता सदा, प्रत्यञ्चोक्तम्
वचिर्माचरोक्तं, कात्तंबीर्थ्यस्य कात्तंबीर्थ्याकुंलस्य, चरितम् आचरणं यथा तद्योक्ता,
षोषा तस्य सततं जलकोडनकारित्वात् तयोरे च तस्य राजधानीस्थितेति
भावः, रेवा नर्मदा, “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेख(क)सन्ध्याया” इत्यमरः ; उन्मुच्य
वेद्याय, रेवा विनेत्यर्थः, सर्वाभिः समस्ताभिः, महिषोभिः राक्षोभिः, गदोभिरित्य
यावत्, समुदायां नदोपतित्वा'दति भावः ; समं सद्य, विश्वेऽपि सर्वेऽपि, चत्वारः सद्य
ए इति भावः, चम्बुनिधयः समुद्राः, विस्मापिताः विस्मयं गमिताः, रेवां विद्याय
रावणस्य वक्षन्ं केनापि कदाऽपि न दृष्टं, चतुर्षु सप्तसु वा सागरेषु सन्ध्यापा-
सनायनागतस्य दानिनः कश्चिदेशे वन्दोभूतं रावणं दृष्ट्वा समद्विषोकाः सर्वेऽपि
समुद्राः विस्मयेन सन्धोभूता आसन्, केवलं रेवा तु पत्न्या समुद्रेषु चरिताऽपि दृष्ट-
कात्तंबीर्थ्यचरितत्वात् न विस्मितेति भावः । पुरा जवाय समुपस्थितं रावणं कात्तं-
बीर्थ्यः सद्यस्त्रबाहुभिः निर्गन्तुं कारायां ववन्वेति पुराणम् । शार्दूलविकीर्णितं
इत्यम ॥ ४४ ॥

चिरायेति ।—चिराय सततमिति यावत् ; “चिराय” इत्यस्य वक्ष्यमाण-पश्यतः

सुधासधर्माणमिमां च वाचं

न शृण्वतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

किन्तु—

येनाच्छिद्य समस्तपार्थिवकुलपाणान्तकं कार्मुकं

रामः सम्प्रति लम्बितो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां सुचम् ।

द्रष्टुं वीर ! चिराय धाम भवतस्तद्भुवःस्वस्त्रयो-

हृन्मर्मव्रणरोपणौषधमिमौ बाहू बहुताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः । (साक्ष्यतम)—

नन्वेतदधिमीर्वीकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।

सज्जमस्येव मे रक्षो लक्ष्मीमूलहरं धनुः ॥ ४७ ॥

इत्यनेनान्वयो वा, रात्रिश्चरवीरचक्राणां रात्रिसर्वीरसमूहानां, मारः मारणं, वध इत्यर्थः, अत्र चिह्नं यत्र तथोक्तं, सङ्ग्राम इत्यर्थः, वैजानकः विशेषानुपुणः तत्सम्बुद्धौ, यद्वा— रात्रिश्चरवीरचक्राणां माराय अहः आजि, युद्धमित्यर्थं, “अहो रूपकभेदागश्च- रेच्छाऽऽनिभषणे” इति मेदिनी, तत्र वेदान्तिक । रात्रिसर्वीरसमूहो विशेषाभिप्राय । त्वा भवन्तं, चिराय दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः, पश्यतः अवलोकयतः, अपोति शेषः, तथा सुधासधर्माणम् अमृतसङ्गोम्, इमां त्वयाऽभिधोयमानासित्यर्थः, वाचं वचनं, तवेति शेषः, शृण्वतश्च आकर्षयतश्च, अत्रापि अपोति शेषः, मे मनः, मानसं मनः, न तृप्यति न भक्तुष्ट भवति, अतः पुनः पुनः तव दर्शनं तव वाक्यास्तत्रयवच्छ कार्मुमिच्छामोति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४५ ॥

येनेति ।—येन, धाम्ना इति शेषः, समस्तस्य निखिलस्य, पार्थिवकुलस्य अत्रिय- धंशस्य, पाणान्तकं जीवनापहारकं, कार्मुकं धनुः, भार्गवीयमिति भावः, आच्छिद्य आक्रुष्य, भार्गवहस्तादिति शेषः, सम्प्रति अगुना रामः परपरामः, भृगुभुवा भृगुंश- मन्मृतानाम्, उत्सर्गसिद्धा स्वभावसिद्धा, सुचं यज्ञपात्रावशेषं, लम्बितः प्रापितः, तस्य लौक्यनाशनेति भावः, हे वीर ! भवः तव, तत् प्रसिद्धं, भुवःस्वस्त्रयोः भुवःस्त्र- नान्तक-त्रिलोक्या इत्यर्थः, हृन्मर्मवः हृदयरूपमर्मवः, यत्र व्रणं चतं, तस्य रोपणौषधम् अमृतसधर्माणौषधरूपं, त्रिलोक्यान्निष्ठापनमिति यावत्, धाम तेषां, द्रष्टुम् अवलोकयि- तुम्, इमौ प्रवारितौ एतौ, बाहू भुजौ, मनो इति शेषः, चिराय बहु अल्पे यथा तथा, अताम्यतः अल्पकालमवतः । शार्ङ्गान्तकौकिलं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नन्वेति ।—युद्ध भोः ! अधिगता माता, आरोपिता इत्यर्थः, भौर्वो ल्यां युद्ध

तन्महाभागोऽपि शस्त्रमादत्ताम् (प) ।

बाली । (विदम्ब) । साधु भो महाचक्रिय ! यथाधर्मम् (फ)
अभिदधासि । किन्तु—

नयो हि साङ्गामिक एष दोषतां

यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम् ।

अयःकुशीभिः कपयो न शस्त्रिण-

स्तलस्य मुष्टिश्च नखाश्च सन्ति नः ॥ ४८ ॥

लक्षणः । आर्य्ये ! साधुर्त्तं महाभागेन, नित्योपनतस्त्राङ्ग-
शस्त्रैव तैरश्वी (व) जातिः ।

तथोक्तं, युद्धमेव सङ्ग्राम एव, सर्वस्वदक्षिणा यस्य तादृशं, रक्षसां निशाचराणां,
अस्त्राः शिवाः, ऐश्वर्य्यस्थेत्वर्थः, मूलं शिफाम्, आदिचारणमित्यर्थः, इति नाशयतीति
तादृशं समुत्तराद्यसंश्रविनाशनमित्यर्थः, से मम, एतत् दक्षिणतमित्यर्थः, धनुः चापं,
स्वर्जं प्रस्तुतम्, अस्त्रैव विद्यते एव । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(प) महाभागः भाग्यवान्, भवानिति शेषः । आदत्ता गृह्णातु ।

(फ) महाचक्रिय ! चक्रियश्रेष्ठ ! वीरधर्माभिन्न ! इति यावत् । यथाधर्मं
धर्मानुमोदितम् ।

नय इति—दोषतां बाहुमतां, भुजबलशालिनामित्यर्थः, “भुजवाहू पवेष्टो दीः
ख्यात्” इत्यमरः ; एष हि अयमेव, बन्धुमात्रप्रकार एवेत्यर्थः, साङ्गामिकः सङ्ग्राम-
खस्त्रो, युद्धवपथकः इत्यर्थः, नयः मोतिः, यत् आयुधम् अस्त्रम्, आत्मजातिप्रति-
बद्धम् आत्मनः स्वयं, जातिः जन्म, तव प्रतिबद्धं मन्वद्धं, जात्यनुदपमित्यर्थः, स्वस्व-
जातिप्रतिनियतमिति यावत्, यासां जातीनां यदस्त्रं परम्परानत, तास्तेनेव व्यवहर-
न्तीति निष्कर्षः, कपयः वानराः, अयःकुशीभिः लोहविद्यारे, लोहमयफालैरित्यर्थः,
“विद्यारस्त्वयसः कुशी” इत्यमरः, “कुशी फाले” इति मेदिनी च ; न शस्त्रिणः न
अस्त्रवन्तः, लोहमयं शस्त्रं लोहफालरूपं वा शस्त्रं न व्यवहरन्तीति भावः, नः अस्त्राकं,
कपोनामिति यावत्, तलस्य अपेष्टस्य, “तलस्यपेष्टे ताण्डो” इति रभसः, मुष्टिश्च
वडपाण्डिश्च, सन्धोडिताङ्गुलिः पाण्डिरित्यर्थः, “मुष्टिर्दक्षीः पक्षी । वडपाणौ त्वरौ” इति
मेदिनी, “सन्धोडिताङ्गुलिर्भुष्टिः” इति इलायुधस्य ; नखाश्च नखाराश्च, सन्ति विद्यन्ते,
भोदमयशस्त्रव्यवहारे अनभ्यक्षा वयं, तलमुष्ट्यादयः स्त्राङ्गानि एव अस्त्राक्तम् अस्त्राः
शोति माव ॥ ४८ ॥

(व) नित्येति—नित्यं सततम्, उपनतं समीपस्थं, सुखमत्सेनोपस्थितमित्यर्थः,
स्त्राङ्गमेव पाण्डितलाद्यवयव एव, शस्त्रम् आयुधं यक्षाः तथाविधाः । तैरश्वी प्राश्वी ।

रामः । (विह्वल वनुरास्फालयन्) । अहह् !—

स्वविघ्नप्रसरेण रावणिरमौ यत् दुर्यशोभागिनं
चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजस्थामानमाखण्डलम् ।
कक्षागर्त्तकुलीरतां गमयता वीर ! त्वया रावणं
तत् सम्मृष्टमहो ! विशल्यकरणौ जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥४९॥
सोऽपि त्वमस्माकमधुना दैवेन शरव्यौक्ततो ऽसि । (भ)

बाहो । (सरोषम्) । आः ! काकुतस्थ !—

अस्मद्दोर्मूलकूलक्षयविषमभुजग्रान्यभङ्गप्रसङ्ग-
क्रौशक्षङ्केशदत्तात्रिभुवनविजयख्या तिसर्वस्वदायः ।

स्वरिति ।—अधो बुद्धिहीनता इति भावः, रावणः रावणपुत्री मेघनादः, स्वः स्वर्गं, विघ्नक प्रत्यक्षम्, पीडनात्मकस्वेति यावत्, प्रसरेण विसारेण, स्वर्गे विविधपीडो-
त्पादनेन, स्वर्गविजयेनेति यावत्, गौतमशापेन अहल्यामतीत्वनाशात् क्रुद्धगौतमा-
क्रोशेन, यन्त्रितं त्रिकुलं, सञ्चनिति यावत्, भुजयोः बाह्वोः, स्थान स्थेयं, बलानिलयः
यन्त्र तथाभूतं, “द्रविण तरःसङ्घोवलयश्रीव्यांश्च स्थान शुष्य च” इत्यमरः, पुरा अहल्या-
मभगतम् इन्द्रं गौतमः सङ्ग्रामे तव बाहुबलं नश्यत्विति शशापेति पुराणम् ;
च खण्डलम् इन्द्रं यत् दुर्यशोभागिनम् अर्कोर्त्तिभाजं, निन्द्राभाजनमित्यर्थः, पराजय-
करणेनेति भावः, चक्रे कृतवान्, हे वीर ! त्वया रावणं दृशानं, मेघनादजनकमिति
यावत्, अथा एव बाहुमुचमेव, गर्त्तः रङ्गं, तत्र कुलीरता कर्कटता, बहुभुजत्वादिति
भावः, गमयता प्रापयता सता, तत् दुर्यशः, पितुरिति शेषः, सम्मृष्टं प्राञ्छितम्, अहो !
आह्वयं, विः ल्यं कियते अनयेति विशल्यकरणौ दुःखकारिणोति यावत्, सत्पुत्रता
सत्कृष्टपुत्रशास्त्रित्वमित्यर्थः, पितृभक्ततनयवत्ता इति यावत्, जागर्त्ति प्रकाशते, त्वया
पुत्रेण जगति सत्पुत्रताया दृष्टान्तं उक्त्वन्मोभवतीत्यर्थः, इन्द्रजिता पिता इन्द्रः जित
इति दृष्टा त्वं इत्यितं रावणं तथा कृत्वा जितवानिति तव सत्पुत्रत्वमिति भावः ।
आर्त्तबिभोहितं इत्यम ॥ ४९ ॥

(भ) सोऽपि तथाभूतवोरप्रकाण्डः सत्पुत्रोऽपीत्यर्थः, दैवेन मन सौभाग्येन ।
शरव्यौक्ततोऽसि अस्त्यौक्ततोऽसि, शरेण प्रकर्त्तव्योऽसि इति यावत् ।

अस्मद्दिति ।—अस्माकं दोर्मूलं भुजामूलं, कक्षेयर्थः, तदेव कूलं तटं, तत् कषति
मिनति, विदारयतीत्यर्थः, तथोक्तः, यो विषमभुजप्रत्यः भीषणप्रतिबाहुः

यः कश्चिदिक्रमोऽयं न खलु करचुलित्तत्रमाधारणत्वा-
दन्तर्मन्टायमानो विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥
तदेहि, विमर्दक्षमां भुवमवतरावः ।

(इति निष्कान्तो) ।

गृहः । (खननम्) । टिष्ठ्या फलितम् (म) अस्माकं मनो-
रथिन ।

लक्ष्मणः । (जेप्याभिमुखमवलीक्य) । इदमन्यतो वानरद्वय-
माय्यस्व पार्श्विग्राहमिव सन्धमादनुप्लवते ; (य) तदहमपि
धनुरारोपयामि ।

रूपसुदृढबन्धनं, तस्य अङ्गप्रसङ्गेन भेदनव्यापारेण, कक्षमध्ये मोटगित्वा संयतो-
क्रमेण व्यापनप्रयासेनेति यावत्, क्रोशता शौक्लिकं कर्षता, अङ्गश्रेण रावणेन, दण्ड-
समर्पितः, विभुवनविजयख्यातिरेण लोकादयवश्रीकरणरूपकोर्तिरेव, सर्वस्य सर्वधनं,
तस्य दायः दानं, देयं वस्तु इत्यर्थः यस्मै तदाविधः, "दायः सोल्लुण्ठमावचे ह
विभक्तन्यपिट्टव्ये तथा हरण-दानयोः ॥" इति मेदिनी, अयं लङ्घ्यरपरानय-
विषयक इति यावत्, यः कश्चित् विक्रमः शौर्यं, मदीयः अस्तीति शेषः, स विक्रमः
खलु नियमैः, करचुलित्तत्रमाधारणत्वाः करचुलिः कात्तंवीर्यात्कुलस्याटिपकपः,
स एव लवः लवियः करचुलित्तत्रः, तदङ्गीयश्च कात्तंवीर्येस्तदाख्याया पसिङ्गः, तस्य
साधारणत्वात् सामान्यान, समत्वात् इत्यर्थः, अथा यथा रावणो जितः, तदा
कात्तंवीर्येणापि जित इति रावणावलये उभयोरेव साधारणत्वेन वैशिष्ट्याभावादिनि
भावाः, अन्तः मनसि, मन्टायमानः मन्द मव आचरण, तुच्छमिवात्मानं मन्थमान
इति भावः, विजितभृगुपतिं भार्गवजेतारं, परगुरामविजयिनिमित्थः, त्वाम्
भवन्तम्, अजित्वा अपराभूय, दुनोति तापयति, मानिति शेषः । शार्ङ्गविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

(म) टिष्ठ्या इति हर्षस्तुच्छमन्वयं, "दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी ।
फलितं सिद्धम् ।

(य) पार्श्विग्राहमिव जिगीषोः पश्चाद्देश्यं विपक्षराजानमिव, शत्रुभावेन आय्यस्व
पृष्ठानुवाचोवेत्यर्थः, "पार्श्विग्राहस्तु पृष्ठतः" इत्यमरः । सन्धुमात् तरातिश्रवात् । चक्रुः
शब्दे चतुर्धावति, चक्रुः चतुर्व्य गच्छतीत्यर्थः ।

गृहः । (दृष्ट्वा सङ्घर्षम्) । कुमार ! कुमार ! अन्धमावेगेन (र),
नन्वयं सुग्रीवो रामभद्रगुणानुरागेण बालिमत्सरेण च
द्विगुणितोत्साहः समरसौमानम् (ल) आपतति ।

शक्यः । दिष्ट्या स एष वैकर्त्तनिः ॥ (व) । अथापरः
कः ?

गृहः । अयमपि किष्किन्धेश्वरस्कन्धावारैकवीरो (श)
भगवतः प्रभञ्जनस्य पारस्त्रेण्यः (ष) पुत्रो हनूमान् ।

शक्यः । (सङ्घर्षम्) । कथमयममावाञ्जनयः ॥ (स) अयं हि—
ब्रह्मशापपरिक्लृष्ट-स्ववीर्यज्ञानयन्त्रितः ।

अन्यैरपि भुव वीरैः कीर्यमाणासुपेतते ॥ ५१ ॥

(र) आवेगेन सङ्घर्षेण, त्वरया वा, अल निष्प्रयोजनम्, अक्षित्वराया न
क्षिमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, “आवेगस्तु त्वरा त्वार.” इति वाचस्पत्यः ।

(ल) बालिमत्सरेण बालिन प्रति विहेषण, कापेन वा, “मत्सरोऽन्वशुभहेषे”
इत्यमरः, “मत्सरा मत्तिकायां स्यान्मात्स्यै-क्षीषणोः पुमान्” इति मेदिनी च ।
द्विगुणितोत्साहः प्रवृत्ताध्यवसायसम्पन्नः सन् इत्यर्थः, बालिविनाशाय इति भावः ।
समरसौमानं युद्धचेतनं, “सौमाऽऽघाटस्थितिचेदेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्” इति
मेदिनी ।

(व) वैकर्त्तनिः विकर्त्तनः सूर्यः, तस्य अपत्यं पुमान् वैकर्त्तनिः सुग्रीव इत्यर्थः ।

(श) किष्किन्धेति ।—किष्किन्धेश्वरस्य किष्किन्ध्याधिपतेः बालिनः, स्कन्धावारः
सेनानिवेशः, राजधानी वा, तत्र एकवीरः सुख्यवीरः अद्वितीयवीरः, इत्यर्थः, “एके
सुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ।

(ष) प्रभञ्जनस्य बायोः । पारस्त्रेण्यः परस्त्री केसरिणः भाव्यां चञ्जना, तस्यां
जातः ।

(स) आञ्जनेयः चञ्जनातनकः, हनूमान् इत्यर्थः ।

ब्रह्मशापेति ।—ब्रह्मणः विधातुः, ज्ञापेन, पुरा हनूमतः वीर्यातिशयं दृष्ट्वा समुद्रिष्टो
ब्रह्मा अनेन वीर्येणाक्षी मन सृष्टं संहरदित्याग्रहमानः तं “स्वतस्ते पराक्रमज्ञान न
अवेत्” इति ब्रह्मापेति पुराणम् ; परिक्लृष्टं दुर्बलं, न्याहतांमात थावन्, यत् स्ववीर्य-
ज्ञानं निजशक्तिबोधः, तेन यन्त्रितः अक्षयः सन्, अन्यैरपि अपरैरपि, ज्ञापेत्स्य

नियतमनेन सख्या हृदयशल्यम् (ह) अस्माकमुद्धरिष्यते । इदं तु
वर्तमानमेकतुलायुद्धम् (क) आर्य्यस्य ; जयलक्ष्मोपरिग्रहयौतके
यशसि वयमयं वा सुग्रीवो वा न केचिदग्राधिकारिणः । (ख)

गुहः । (समन्वयम्) । कुमार ! पश्य पश्य—

सप्त तालानयं भिक्ष्वा बालिप्रहरणोक्तान् ।

हत्वा च बालिनं बाणो रामतूणोरमागतः ॥ ५२ ॥

अहह !! (ग)—

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-

सूत्रेण दाशरथये विहिततिथियः ।

हीनेरपीति भावः, वीरैः शूरेः, कोव्यभाषा पृथ्यमाशाम, आकुक्षीक्रियमाशामित्यर्थः,
सुखं वृषिवीम, उपेतते दृष्टाऽपि न पश्यतीत्यर्थः । अगुष्टुप् उक्तम् ॥ ५१ ॥

(ह) नियतं निश्चिन्तम् । सख्या मितम्, हृन्मतेति शेषः, यद्वा—सहायेन, "सख्यं
मित्तं सहाययोः" इति विश्वः । हृदयशल्यम् अन्तःकरणे शल्यवेषजपीडेव पीडा ।

(क) एकतुलायुद्धम् एका अभिप्रा, तुलः तोलनदण्डः, तुलदण्डवत् परस्पर-
समानमित्यर्थः, तथा युद्धं सङ्ग्रामः, तुल्यवोर्य्यी, द्वयोरैवान्वाऽन्यं समंयुद्धमित्यर्थः, नाव
कलञ्चित् साहाय्यावसर इति भावः ।

(ख) जयति ।—जयलक्ष्म्याः विजयत्रिधाः, परिग्रहः यद्वयं, पाषियद्वयमित्यर्थः,
तत्र यत् यौतकं कन्यादानकाले श्वशुरादिभिः प्रीतेः जामात्रे दीयमानं धनं, परिचय-
लक्ष्यं धनमिति वाच्यं तस्मिन्, तत्सङ्घे इत्यर्थः, यशःम कोत्यां, यश एवात्र विजय-
लक्ष्मोपरिचये यौतकमिति भावः । अग्राधिकारणः अग्रभाषिणः, "विद्याप्रार्थं
श्रोत्र्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् । भैवमौर्दाहिकञ्चैव दद्यादाना न सत् भवेत् ॥" इति
वचनेन परिचयलक्ष्यभाषिभाव्यत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

समेति ।—अथम षष्, पुरतः यच्च कार्य्ये परिदृश्यते स इत्यर्थः, वाचं प्ररः,
रामप्राप्त इति शेषः, बालिना प्रहरणीकृतान् बन्धुक्तान्, अस्त्ररूपेण व्यवहृता-
नित्यर्थः, युगपत् रामं प्रति प्रहरणार्थे प्रेषितमिति वाच्यं, सप्त सप्तसङ्ग्रहान्, तालान्
तालवृत्तान्, भिक्ष्वा विदार्थ्य, बालिनं हत्वा विनाशं च, रामस्य तूणोर वाचाधारम्,
आगतः प्राविष्ट इत्यर्थः । अगुष्टुप् उक्तम् ॥ ५२ ॥

(ग) अहह !! खेदि ।

टिकूलमुद्वयशःसरिदाटिश्रैलः

श्रैते स वीरशयने कपिचक्रवर्ती ॥ ५३ ॥

लक्षणः । (सखेटन) । डा देव सङ्गन्दन ! क पुनरीदृशं
महावीरप्रकाण्डम् (घ) आत्मजं सहस्रेणापि लोचनैरालोक-
यिष्यसि ?

(नेपथ्ये दृन्दुभिध्वनिर्मङ्गलगीतिय) ।

गुहः । (सङ्घर्षन) । कथमयमार्यजाम्बवदभिमन्त्रितेः शात-
कुम्भकलशैर्नीलः (ङ) कुमारसुप्रौवमभिषिञ्चति । स्वयं चास्त्र
देवो दाशरथिः कार्तिस्ररपुण्डरीकमालया (च) कण्ठ-
गलङ्करोति ।

लक्षणः । प्रियतरं नः ।

(नेपथ्ये) ।

भो भो वानराच्छभङ्गगोलाङ्गुल्युथपतयः ! (छ) सर्वानेष

प्राणैरिति ।—दिग्देव कूल तोरं टिकूल, तत् उद्वयति चारयतीति टिकूलमुद्वय, यदा—दिग्मां कूलं तट, प्रातनित्यर्थः, उद्वयति प्रवदति, तत्र प्रसरतीति यावत् तद्वशो दिगन्तव्यापिनो, या यशः कौर्त्तिरेव, सरित् नदी, तस्याः आदग्नेलः प्रभवपर्यन्तः, यथा पर्यन्तः नद्याः प्रभवः, तथा दिग्व्यापिनः यशसः प्रभवस्वरूपम् इति भावः, स वीरत्वेन प्रसिद्धः, कपिचक्रवर्ती वानरराज, बालीव्यर्थः, प्राणैः अर्तुभिः, प्राणवायुभिरित्यर्थः, समं सङ्घ, कनकपुष्करकण्ठमालासूत्रेण काञ्चनकमल-यशकण्ठमूषकदाद्या, दाशरथये दशरथापत्याय रामाय, विदितं कृतम्, आतिथेयम् अतिविश्लङ्कारो येन तथाभूतः सन्, वीरशयने वीरशय्याया, रणभूमौ इति भावः, श्रैते शयानलक्षिते, रामे च निदितः इति भावः । वसन्ततिलक व्रतम् ॥ ५३ ॥

(घ) सङ्गन्दन । इन्द्र ! महावीरप्रकाण्डं महावीरेषु शूरीतमेषु, प्रकाण्डं प्रशस्तं, श्रेष्ठमित्यर्थः, वीरश्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठतममिति यावत्, "मतल्लिङ्गा मन्थिङ्गा प्रकाण्डमुदतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्मूनि" इत्यमरः ।

(ङ) अभिमन्त्रितेः मन्त्रपूतेः । शातकुम्भकलशैः काञ्चनकुम्भैः । नीलः स्वगान-प्रसिद्धः वानरराजानाम्बिशेषः ।

(च) कार्तिस्ररपुण्डरीकमालया काञ्चनमयपशदाद्या ।

(छ) वानरः प्रसिद्ध, माखाद्यनः, पञ्चभङ्गः मल्लुङ्गः, "पष भङ्गुवैः स्वचाञ्चभङ्गः

वो महाराजः सुग्रीवः समान्नापयति—“मज्जन्तु भवन्तः
सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि । अयमहं सोतादेव्याः
प्रवृत्तिम् (ज) अन्वेष्टुं प्रहित्य (भ्र) हनूमन्तमूर्द्धमौहूर्तिके
सग्ने कुमारमङ्गदमभिषेच्यामि” (ज) इति ।

लक्षवः ।—

लक्षवः सोऽहमस्माकं सर्वथा हृदयङ्गमः ।

किन्तु बाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ ५४ ॥

(अक्षरिणे पृथग्ग्रन्थनन्तरम्) । जय जय जगत्पते रामभद्र !—

लक्ष्मणा बालिनिवर्द्धणप्रशमितहैराज्यत्रैराग्यया

किंष्विन्ध्यायतनैकदैवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।

भालूकाः ॥” इत्यमरः ; गोकुलङ्गलः कृष्णवर्णोत्तङ्गलविजितवानरविशेषः, तेषां
यूपपतयः ! सजातीयप्रधानानि । अधिपतय इत्यर्थः । सज्जन्तु सज्जीकुर्वन्तु इत्यर्थः ।

(ज) प्रशाक्त वार्ताम् ।

(भ्र) प्रहित्य प्रेष्य ।

(ज) ऊर्द्धमौहूर्तिके मुहूर्तात् दृष्टव्यात्, (५८ मिः) ऊर्द्धम् ऊर्द्धमौहूर्तिके
तस्मिन्, लक्ष्णे राशिभिर्गोचरे लक्ष्णे, शुभममये इति भावः, “राशोनामुदयो लक्ष्णम्”
इत्यमरः । अभिषेच्यामि अभिषिक्तं करिष्यामि, यौवराज्ये इति ईशः ।

लक्षव इति ।—अयम् अगुष्ठाख्यानम्, सः परिकल्पितः, लक्षवः उर्ध्वजनन-
व्यापारः, अङ्गदयौवराज्यनिवृत्त इति भावः, अस्माकं सर्वथा सग्नेः पक्षात् हृदयङ्गमः
जनोरमः, किन्तु विलीनः विलीनं गतः, विजित इत्यर्थः, अः बाली बालराधिपतिः,
वासवम् इन्द्र, व्यथयिष्यति सन्नापयिष्यति, सनरथजनितशोकैर्नित भावः । अमुष्टुप्
उपम् ॥ ५४ ॥

लक्ष्मणातिः—बालितः निवर्द्धणेन वधेन, विनाशनेत्यर्थः, “प्रनापयं निवर्द्धयं
निकारयं विशारदम् । आकृष्णपिच्छाविजित-बालीन्माण्डवका अपि ॥” इत्यमरः ; प्रशमितम्
अपनीतं, हैराज्येण राजहयत्वेन, बाल-सुग्रीवकपयति भावः, हैराग्यं विरागः,
एकस्मिन् सुखितेरुपावादिता भावः, यस्याः तथाभूतया, लक्ष्मणा राजायया, किंष्विन्ध्या
वसानराजधानी एष आयातन स्थानं, तस्य एकम् आहोय, देवतम् अविष्ठाट्टदेवः,
अधिपतिरित्यर्थः, अयं भवती निवृत्तेन परिगच्छित एषः, तारापतिः तारानामिच्छायाः

नप्तारं युवराजमङ्गदमपि श्रुत्वाऽतिहर्षाटभू-
 दसाम्भःपृषतौघमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ ५५ ॥
 सञ्चरः । प्रियात् प्रियतरं नः । वयस्य गुह ! तदेहि,
 आवामपि महोत्सवसंविभागिनी (ट) भवावः ।

(इति निष्क्रान्ती) ।

इति सुपीथाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माख्यवान्) ।

माख्यवान् । (सर्वतोऽवलोक्य सखेटम्) । अहह कष्टम् ॥—

दग्धाः प्रदोषपावकपरिचयपिण्डस्थहेमवेश्मानः ।

क्षणमुत्पुच्छ्यमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

वालिपत्न्याः हितोयो भर्ता इत्यर्थः । सुपीव इति यावत्, दीप्यते राजते, सहस्रस्रवः
 इन्द्रः चाप, नप्तारं पौत्रम्, अङ्गदं वालिपुत्रं, युवराजं यौवराज्ये अभिविक्तं, श्रुत्वा आकस्मिकं,
 अतिहर्षात् आनन्दाधिक्यं नृ. असाम्भवि अस्तुजलानि, तेषां पृषतौघाः विन्दुसमूहाः
 एव, "पृषन्ति विन्दु-पृषताः" इत्यमरः ; मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तन्मयः तदात्मकः,
 गुम्फः गत्यनन, आनन्दासुखपमुक्ताखचितशरीर इति भावः, अभूत् । शार्दूल-
 विक्रीडितं व्रतम् ॥ ५५ ॥

(ट) महोत्सवसंविभागिनी महोत्सवस्य आनन्दजनकानुष्ठानस्य, संविभागिनी
 अंशहारिणी ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्येण कृता

अनघराधिवपञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

दग्धा इति ।—हनुमति पवनकुमारे, अयं अचलात्मनात्म, उत्पुच्छ्यमाने पुच्छं
 आङ्गुलम् उद्वेषति इति, आङ्गुलीनाम्बने कृत सतीत्यर्थः, लङ्कापुरोद्देशाः लङ्कानगरीस्थ-
 उद्देशाः, प्रदोषस्य प्रज्वलितस्य, पावकस्य अग्नेः, परिचयेन सङ्केनेत यावत्, विच्छ-

अपि च—

निजकिरणौघप्रमुषितनिम्नोन्नतरूपकर्मभेदेषु ।

मणिभवनेषु क्लशानुज्वालाः फलतोऽनुमीयन्ते ॥ २ ॥

(विद्यम्) । अहो ! दुर्निवारता भवितव्यतायाः,—

दोःसन्दोहवशंवदत्रिभुवनश्रीगर्वसर्दङ्घ्रः

कैलासोद्वरणप्रचण्डचारिणी वीरः कुबेरानुजः ।

यत्रायं स्वयमस्ति सेधममरावत्याऽपि वन्द्या पुरी

नीता मर्कटकेन कामपि दशां धिग्द्वैवभावश्यकम् ॥ ३ ॥

स्त्रानि । परकीभूतानि, इमवेश्मानि काचनष्टहाच येषु तथाभूताः सन्तः, अघिसन्तापिन स्वर्णांना द्रवोभावादिति भावः, दग्धाः मस्त्रीभूताः, वसुधुरिति शेषः । आर्यां व्रतम् ॥ १ ॥

निलेति ।—निजकिरणौघेन स्वमयुखनिचयेन, प्रचण्डेषु मुषिता अत्यथेन अपहृताः, एकाकारता प्रापिता इति भावः, निम्नोन्नतरूपाः अपक्वष्टोत्कृष्टरूपाः, कर्मभेदाः शिल्पविशेषाः येषां तथाविधेषु, मणिभवनेषु रत्नमयवृद्धेषु, क्लशानुज्वालाः अग्निप्रखलाः, फलतः फलेन, दाहादिकाकार्यादिति भावः, अनुमीयन्ते लल्यन्ते, मणिप्रभया अभिभवात् शिल्पशौक्लर्षापकर्षाः न लल्यन्ते, परम् अग्निदाहस्तत्कार्येष्वंसेन अनुमीयते इति भावः । आर्यां व्रतम् ॥ २ ॥

दोःसन्दोहैति ।—दोषा भुजानां, विंशतिसङ्ख्याकानामिति यावत्, सन्दोहेन समूहेन, वशवदाया, वशं गतायाः, वशीभूतायाः इत्यर्थः, त्रिभुवनश्रियाः जगत्त्रयस्य खच्छा, गर्वस्य अहङ्कारस्य, सर्वं समस्तं, कर्षति भिनत्तीति तथोक्ता, बाहुवल्लन भुवनत्रयस्थान् सर्वान् राज्ञी विजित्य तत्तद्देशलक्ष्याः अपहृरणेन गर्वचूर्णकारीत्यर्थः, कैलासस्य तदाख्यापर्वतस्य, उद्वरणे उन्नीलेने, प्रचण्डं दुर्बलं, पतापान्तिनमित्यर्थः, चरितम् आचरणं यस्य तथाभूतः, कैलासोन्नीलेनेन प्रकटितदुर्द्धर्षवोध्य इत्यर्थः, कुबेरस्य यत्सेयस्य, अनुजः कनीयान्, अयं पूर्वोक्तरूपप्रतापसम्पन्न इत्यर्थः, वीरः विक्रमी, रावणः इति शेषः, यत्र यस्मां पुर्यां, स्वयम आत्मना, अस्ति अस्तिवसति, अमरावत्या अपि इन्द्रपुर्यां (कच्छ्यां) अपि, वन्द्या स्तोतव्या, स्तोत्रेणया श्रीभाषिक्यात् प्रशंसनीया इति यावत्, सा सुप्रसिद्धा, इयम् ऽथा, पुरी लङ्कानगरी, मर्कटकेन चूटेण वानरेण हनूमता इति यावत्, कामपि अवाप्या, माचनीयामिति भावः, दृश्यान् स्मरन्त्या, नीता प्रापिता,

न किञ्चिदेतद्वा रावणदुर्घयेन (क) । (सखेदमाकाशे) । आः

पौलस्त्य !—

विद्याश्चतुर्दश चतुषु निजाननेषु

सम्बाधदुःस्थितवतोरवलोक्य वेधाः ।

ताभ्योऽपराणि नियतं दश ते मुह्यन्ति

स्वस्य प्रणमुरकरोत् स कथं जडाऽसि !! ॥ ४ ॥

(चपं च ज्वाला सम्बधम्) । कथमेवं विप्रोर्व्यतीव (ख) नः

कुलमिदम् !!—

आवश्यकम् अवश्यम्भवम्, अवश्यम्भावि इत्यर्थः, वदाम—न वश्यं वशीकरणाद्यम् अवश्यम्
अवश्यवशीकरणम्, अवश्यमेव इति आवश्यकम् अनायतनमित्यर्थः, अप्रातिविषेयमित
यावत्, देवं भाग्यं, प्रतिक्रियामिति शेषः, धिक् निन्दाभीत्यर्थः, एतादृशरमचोयस्य
वस्तुनोऽङ्गाङ्गे वैपरीत्यकारणादिति भावः । शार्दूलविश्लोचितं इत्यम् ॥ २ ॥

(क) रावणेति—रावणस्य दशाननस्य, दुर्घयेन दुराचारेण, नीतिविनष्टिता-
चरणेत्यर्थः, एतत् लङ्कानगरं, तत्रस्थं वस्तुनातं वा इत्यर्थः, किञ्चित् किमपि, न,
स्वात्मतीति शेषः, एषा पुरो यथा विनष्टा, तथा सर्वमेव विनश्यतीति भावः ।

विद्या इति—वेधाः ब्रह्मा, चतुर्षु चतुःसङ्काशेषु, निजाननेषु निजमुखेषु, चतुर्दश
विद्याः “ब्रह्मानि वेदाश्चतारो भोनासा न्यायवित्तः । धर्मशास्त्रपुराणश्च विद्या श्लोता-
श्चतुर्दश ॥” “शिक्षा कल्पो न्यायकरण निबन्धं ज्यातिषं तथा । कृन्दमा विषतिथेव
षडङ्गो वेद उच्यते ॥” इति पुराणोक्ताः चतुर्दशविधा विद्याः, सम्बाधेन सहटाव-
स्थानेन, दुःस्थितवतोः क्लेशेन स्थिताः, अवलोक्य दृष्ट्वा, चतुर्षु मुखेषु चतुर्दश-
विद्याया अवस्थानस्य अतीव क्लेशावहतं विविच्येत्यर्थः, ताभ्यः विद्याभ्यः, विद्याना-
मसम्बाधेनाऽस्थानाद्यमित्यर्थः, तादर्थ्यं चतुर्षो, स्वस्य प्रणमः प्रदीपक, ते तव,
अपराण्य चतुर्भ्यः अतिरिक्तानि, दश दशसङ्काशान्मुखानि वदनानि, नियतं निश्चितं,
निर्धारितानित्यर्थः, अकरोत् कृतवान्, सः चतुर्दशविद्याऽभिज्ञः, त्वमिति शेषः, कथं कथं
प्रकारेण, लङ्कः अशः, मूर्खं इत्यर्थः, सदसदिवेकविमूढ इति यावत्, “जडोऽज्ञे”
इत्यमरः ; असि ? भवांस ? चतुर्दशविद्याऽभिज्ञस्य सुपण्डितस्य ते एतादृशो दुर्नीति-
परायणत्वात् न युज्यते इति भावः । वस्तुमतिज्ञकं इत्यम् ॥ ४ ॥

(ख) विप्रोर्व्यतीव अर्थं तच्छतीव । नः सम्बाधम् । कुलं भंगः ।

खरादीनबधोत् रामो वत्समच्चं च मारुतिः ।

स्वयं निष्क्रामयामास दशास्यश्च विभीषणम् ॥ ५ ॥

अलं वा दुर्विहितमतौतमुपालभ्य, (ग) सम्प्रति सिन्धो-
रुदीचि (घ) तीरे निवेशितस्कन्धावारो (ङ) दाशरथिः
किमारम्भ (च) इति कथं प्रतीमः ? (छ) (पुरो दृष्टा) । कथं
राघवचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुक-सारणयोः (ज) सारणः ।

(प्रविश्य) ।

सारणः । जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः । (भ्र)

माल्यवान् । (अभिनन्द्य सनीपमुपवेश्य च) । वत्स सारण !

कञ्चिदमनेव पदेन सुग्रीवकटकात् (ज) आगतोऽमि ?

खरादीनिनि ।—रामः दाशरथिः, खरादीन् खरदूषणप्रभतीन् राक्षसान्,
मारुतिश्च पवननाम्नः इन्द्रमास, वत्सं शिशुं, स्नेहभाजनमित्यर्थः, पुत्रकल्पमिति
यावत्, अलं तदाख्यं रावणकुमारम्, अबधोत् विनाशयामास ; दशास्यश्च दश-
मुखो रावणश्च, स्वयम् आत्मनेव, यदा—स्वयं साक्षात् दशास्यश्च, विभीषणं
कनोयासं भ्रातरं, निष्क्रामयामास दूरीचकार, खड्गानगरौत इति शेषः । अमु-
ष्टुप् इत्यम् ॥ ५ ॥

(ग) दुर्विहितम् अनौचित्येन चाचरितं, दुष्टाचरणमित्यर्थः । अतीतं गतम् ।
उपालभ्य तिरस्कृत्य । अलं व्यथम्, उपालभ्येन इदानीं न किमपि फलं सेव्यतीत्यर्थः ।

(घ) सिन्धोः समुद्रस्य, उदीचि उत्तरे ।

(ङ) निवेशितेति ।—निवेशितः स्थापितः, स्कन्धावारः सेना, सेनानिवासी वा,
शिविर इति यावत्, येन तर्थात्तः ।

(च) किमारम्भः किमाचारः, कीदृशीदृशोः इत्यर्थः, किं कर्तुं प्रवृत्त इति
भावः ।

(छ) प्रतीमः जानीमः ।

(ज) चरितुं विज्ञातुमित्यर्थः । प्रहितयोः प्रेरितयोः । शुक-सारणयोः तदा-
ख्ययोः रावणचरयोः हयोः राक्षसयोः ।

(भ्र) कनिष्ठमातामहः रावणजनन्याः कैकसाः पितृव्यत्वात् माल्यवतः
कनिष्ठमातामहत्वं बोद्धव्यम् ।

(ज) कञ्चिदिति प्रश्नाद्यन्वयं, “कञ्चित् ज्ञानप्रवेदने । प्रश्ने इत्थं मन्त्रेण

सारणः । अथ किम् ।

माख्यवान् । तत् यथाऽनुभवमभिधीयतां तावत् । (ट)

सारणः । सार-सङ्घे वनौकसाम् (ठ) अस्मान्मुखेनैव शतशः प्रतीते मातामहेन अलमुक्त्वा । (ड) अधुना तु सेतुप्रयनाय (ढ) मिलितेषु वानरसैनिकेषु वानरमूर्त्तिधरोऽप्यहं महाराज-विभीषणेन—(ए) (इत्यर्थात् सभयम्) । आर्य्ये ! चिरसंवासेन रामराजधानीप्रवादो (त) मामनुबध्नाति (थ) ।

माख्यवान् । (साकूतम्) । किमभिप्रेतः कनिष्ठवत्सो (द) राघवेण ?

च” इति मेदिनी । अनुनेव पदेन कुप्रचित् विप्रानमकृत्वेव इति भावः । सुषीव-
कटकात् सुषीवस्य शिविरात्, सुषीवस्य सेनासन्निवेशस्थानादित्यर्थो वा ।

(ट) यथाऽनुभवम् अनुभवमनतिक्रम्य, यत् यत् अनुभूतं दृष्टं विदितञ्च, तत् सर्वमित्यर्थः ।

(ठ) सार-सङ्घे सारः बलं, “सारो वले स्थिराग्नि च” इत्यमरः ; सङ्घा एकत्वाद्विगणना ते । वनौकसां वानराणाम् ।

(ड) शतशः शतं शतं वारानित्यर्थः । प्रतीते ज्ञाते । पूर्वमस्माभिः बहून् वारान् अकृतं, मातामहेन च ज्ञातमिति भावः । अलमुक्त्वा अत एव बहुशः पूर्व-
मुक्तस्य पुनरावृत्तेः किमपि प्रथीकनं नास्तीत्यर्थः ।

(ढ) सेतुप्रयनाय सेतुप्रस्थनाय ।

(ए) महाराजविभीषणेनेति ।—राघवे वर्त्तमाने, विशेषतः शत्रुभिः कृत-
स्त्वानं विभीषणं प्रति महाराजशब्दप्रयोगात् मयमिति भावः ।

(त) चिरसंवासेन दीर्घकालसङ्घवासेन, वानरसैनिकेषु भेदप्रयोगार्थमिति भावः । रामेति ।—रामस्य राजधानी कटकाः, समुद्रतीरस्थसेनानिवेशप्रदेश इति यावत्, “कटकौऽस्त्री नितम्बोऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमख्येन । सामुद्रखण्डे राजधानी-
वलययोरपि ॥” इति मेदिनी ; तस्यां प्रवादः प्रविद्धिः ; तत्र सर्वेऽपि विभीषणं महाराजेति व्यपदिशन्ति, मयाऽपि तदभ्यक्तमिति भावः ।

(थ) अनुबध्नाति अनुसरति ।

(द) कनिष्ठवत्सः कनिष्ठदौहित्रः, विभीषणः इत्यर्थः ।

सारणः । अथ किम् ।

माल्यवान् । (चणमिव सख्यं (घ) खिला निःश्रम) । वत्स ! निःश्रम-
मभिधेहि ।

सारणः । कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य (न) चाहं
रामस्य दर्शितः ।

माल्यवान् । (साम्रहम्) । ततस्ततः ?

सारणः । ततश्च राघवेण निजसचिवनिर्विशेषमुपगृह्य (प)
पुरस्कृत्य च प्रहितोऽस्मि ।

माल्यवान् । (सङ्घंम्) । किमुच्यते, यावद्द्रव्यभावी गुणो हि
विजिगीषूणासुदात्ता ; (फ) विशेषेण पुनरयं रामभद्रः ।
यतः,—

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो

विपक्षादश्वोजादुपगतवतो वा मधुलिङ्गः ।

(घ) चणमिव इत्यत्र एव शब्दस्य सख्यं-शब्देनान्वयः, सख्यमिव नियमवत्
जङ्गवत् वा, किं-कारणव्यतिरेक इवेति भावः ।

(न) संयम्य वहा ।

(प) निजिति ।—निजसचिवेभ्यः आत्मनः अनात्मेभ्यः, सुधीषादिभ्य इति
यावत्, नास्ति विशेषः पार्थक्यं यत्र तत् यथा तथा, उपगृह्य स्वसमीपं गत्वा,
निजसचिववत् समादरेण गृह्यता इत्यर्थः ।

(फ) यावदिति ।—विजिगीषूणां जयेष्कुणां, महावीराणामिति यावत्,
उदात्ता दद्यात्त्यागादिमत्ता, दद्यात्तुता दानशोचता वेत्यर्थः, "उदात्तस्तु स्वरान्तरे ।
दद्यात्त्यागादिप्रत्यये" इति, मेदिनी ; यथा—उदात्ता महत्त्वन, "उदात्तो दातृ-
महती" इति हेमः ; गुणः यावद्द्रव्यभावी यावत् यत्काश्चप्यन्तं, द्रव्यं गुणस्य आश्रयः,
भवति वर्तते इति तथाभूतः, आश्रयस्य आ-जन्मभावोत्थयं, यावदेव द्रव्यं गुणस्य
तत्परिमित इति भावः, "द्रव्यं भव्यं गुणाश्रये" इत्यमरः ।

अभेदेनेति ।—कुमुदं कैरवम्, उदरे स्नाभ्यन्तरे, स्थितवतः खितान् वा,
विपक्षात् शत्रोः, अश्वोजात् पद्मात्, उपगतवतो वा उपगतान् वा, मधुलिङ्गः धन-
रान्, अभेदेन अविशेषेण, समभावेनेत्यर्थः, उपास्ते परिचरति, आश्रयं इहातीत्यर्थः ।

अपर्याप्तः कोऽपि स्व-परपरिचर्यापरिचय-

प्रबन्धः साधूनामयमनभिसन्धानमधुरः ॥ ६ ॥

अथ शुकः किमासीत् ? (ब)

सारणः । अहमापि न जानामि ।

माल्यवान् । (विभ्रश्य) । वत्सविभीषणस्य रामोपश्लेषेण स्वकुल्यं
व्यसनमिति प्रमुग्धोऽस्मि । (भ)

सारणः । आर्य्य ! तथा धर्मवृत्तिरार्य्यसन्तानश्च कुमारः (म)
कथं ज्यायांसं भ्रातरमवधूय प्रतिपक्षवर्ती (य) संवृत्तः ?

माल्यवान् । वत्स ! दशग्रोवं पृच्छ । (निःश्वस्य) । अथवा
दैवम् । (र)

साधूना महताम्, अनभिसन्धानमधुरः अनभिसन्धानेन कपटताविरहितेन, उद्देश्यशून्येन
वा, उपकारानुपकारपर्यालोचनविरहेण इति यावत्, अक्रान्तिनेषु हेतुनेति भावः,
मधुरः मनोहरः, कोऽपि वचनातीत इत्यर्थः, अयम एषः, रामभद्रे परिदृश्यमान इति
भावः, स्व-परपरिचर्यापरिचयप्रबन्धः आत्म-पराभेदपरिचयानुसरणमित्यर्थः, अपर्याप्तः
समाधिक इत्यर्थः, यद्वा—अपर्याप्तः पर्याप्तः न, अधिको नेत्यर्थः, यतः साधूनामयं
प्रबन्धः स्वाभाविक एवेति भावः, यद्वा—साधूनामनभिसन्धानमधुरः अत एव अपर्याप्तः
नास्ति पर्याप्तः यस्मात् तद्यथाभूतः अतीव पर्याप्तः, अपरिमित इत्यर्थः, अयं स्व पर-
परिचर्यापरिचयप्रबन्धः कोऽपि वर्णनातीत इत्यर्थः, वाचा प्रकाशयोग्य इति यावत्,
भवतीति शेषः, अयं रामभद्रः पुनः विशेषेण एवं-गुणसम्पन्न इति गद्यल्लवाक्यमा-
कृत्य अन्वयः कार्य्यः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ब) शुकः सारणेन सह प्रेरितः अपरश्चरः । किं कथम्, आसीत् ? अचर्तत् ?
इत्यर्थः, यद्वा—किम् आसीत् ? अकरोदित्यर्थः ; यद्वा—आसीत् इत्यत्र तत्र इति
शेषः, तत्रैव किमासीत् ? इत्यर्थः ।

(भ) रामोपश्लेषेण रामाश्रयेण हेतुना । स्वकुल्यं निजकुलसम्बन्धीत्यर्थः ।
व्यसनं विपत् । प्रमुग्धोऽस्मि विमूढोऽस्मि, कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्झारणाच्चमोऽस्मोत्यर्थः ।

(म) धर्मवृत्तिः धर्मनिष्ठः । आर्य्यसन्तानः महाकुलोद्भवः, "महाकुलकुलो-
पाश्र्व-सभ्यसज्जनसाधवः" इत्यमरः । कुमारः विभीषणः ।

(य) ज्यायांसं व्यष्टम् । अवधूय परित्यज्य । प्रतिपक्षवर्ती शत्रुपक्षाश्रयो ।

(र) 'दशग्रोवं पृच्छ' इत्युक्त्वा माल्यवत् एवमभिप्रायो गम्यते यत्, रावणस्यैवावि-

सारथः । आर्य्य ! यदि श्रवणार्होऽस्मि तदा निवेदय ।

माल्यवान् । वत्स ! केसरिकलत्रसम्भवेन प्रभञ्जनसूनुना (ल) विलुण्ठितामशोकवनिकामवलोक्य राजा तवायं (व) विभोषण-
मवोचत्, यथा—“वत्स ! पश्य, मनुष्यपोतद्वयावष्टम्भेन (श)
दुरात्मना कपिकोटिन कथं विजृम्भितम्” (घ) इति ।

सारथः । ततस्ततः १

माल्यवान् । ततो विभोषणः प्रणम्य व्यजिज्ञपत्, “देव !—
जातिं मानय मानुषीमभिसुखो दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा बालिभुजौ न साम्प्रतमवज्ञातुश्च ते वानराः ।

तत् पौलस्त्य ! महाग्निहोत्रिणमहं त्वामेतदभ्यर्थये

सौतामर्षय सुञ्च च क्रतुभुजः काराकुटुम्बीकृतान्” ॥ ७ ॥

पृथकारिता विभोषणस्य प्रतिपक्षवर्तित्वे हेतुः, विभोषणस्य न कोऽपि दोषः । देवम्-
इत्यन्तरं पृच्छेति शेषः । निर्वेदसूचिकोक्तिरियम् ।

(ल) केसरीति ।—केसरिणः तत्रासक्तवानरभेदस्य, कलत्रं भाष्यां, अत्रने-
त्यर्थः, तस्मात् सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य तादृशेन, अज्ञानागर्भजातेन । प्रभञ्जनसूनुना वायु-
पुत्रेण, इदमस्य इत्यर्थः ।

(व) विलुण्ठितां भग्याम् । अशोकवनिकां इदमस्य भग्यात् शीघ्रनीया-
मवस्थां गतमशोकवनम् । राजा तवायमिति सोल्लग्नोक्तिः, रावण इत्यर्थः ।

(श) मनुष्येति ।—मनुष्यपोतयोः मानवाभक्तयोः, राम-लक्ष्मणयोरिति यावत्,
“पोतः पाकोऽर्भको लिङ्गः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः ; इयं युग्म, तस्य अवष्टम्भेन
आश्रयेण, बलिनेति यावत् ।

(घ) कपिकोटिन कपिषु कोटिवत् तुच्छेन, सुद्वानराद्यनेनेत्यर्थः । विजृम्भितम्
अनुष्ठितम् ।

जातिमिति ।—पौलस्त्य । हे पुलस्त्यनन्दन ! मानुषो मनुष्यसम्बन्धिर्नो, जातिं
जन्म, “जातिः स्त्री गोम-जन्मनी” इति मेदिनी ; मानव आद्रियस्य, मानुष इति
बुद्धा मा अवजानीहि इति भावः, यतः त्वया अभिसुखः सम्पुण्ड्रवर्ती, सङ्ग्रामे
इति शेषः, हैहयः हैहयदेशाधिपतिः, कर्त्तव्ये इत्यर्थः, दृष्टः अवलोकितः,
सम्पुण्ड्रयुक्ते तस्य बोधे त्वया अनुष्ठितमिति भावः ; तेन त्वं सङ्ग्रामे पराजित इति

वारणः । (सवङ्गनागार्थम्) । अहह !! “वालिभुजौ” इति
ब्रुवता मातामहेन किमपि (स) स्मारितोऽस्मि । आर्थः !—

किमाचक्षे सेतुच्चितिधरशिरःश्रेणिकषण्ठेः

प्रकोष्ठे नीरोम्णः कपिभटभुजस्तन्निवहान् ।

सुमेरोर्मात्सर्यादनतिचिरसंरुद्धमृदुभिः

शिरोभिर्विन्ध्यो यद्भरमपि न सोढुं परिरुद्धः ॥ ८ ॥

(भाष्यम्) । ततस्ततः ?

तात्पर्यम् ; वालिनः तदाख्यस्य वानरराजस्य, भुजौ बाहू, स्युत्वा स्मरन्विषयो-
क्तव्यं, ते वानराः कपयः, अथशातुम् अनादसुं, न साम्प्रतं न युक्तं, “युक्ते हे
साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ; तत् तस्मात्, नर कामरथोरुभयोरपि प्रत्यञ्चीकृतविक्रमः
त्वेन अथशाप्रदर्शनस्य अयुक्तत्वादित्यर्थः, अहं महान्तं श्रेष्ठम्, अग्निहोत्रिकम्
अग्निहोत्रपरायणं, याज्ञिकमित्यर्थः, अर्भनिष्ठमिति भावः, त्वां भवन्तम्, एतत्
अभ्यर्षये प्रायये, सोतां रामप्रियां जानकीम्, अर्षय देहि, रामाय प्रतिदेहीत्यर्थः,
कारासु बन्धनागारैषु, “कारा स्नात बन्धनाख्ये” इत्यमरः ; कुटुम्बीकृतान् पोष्यीकृतान्,
बोध्यत्वेन परिगणितानित्यर्थः, अथरुद्धानिति भावः, “कुटुम्ब पोष्यवर्गे च” इत्यमर-
भाष्या ; कतुभुजस्य देवाय, “अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश्या विबुधाः सुराः । बहिर्मुखाः
कतुभुजः” इत्यमरः ; मुच लज्ज । प्रार्द्ध्वविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(स) अहह इत्यहुते, आश्चर्यमित्यर्थः । किमपि अनिर्वचनीयं, विस्मयकारं
वस्तु इत्यर्थः ।

किमिति ।—सेतवे सेतुवन्धनार्थं, च्चितिधराणां पर्वतानां, शिरःश्रेणयः श्रेण-
वमूढाः, तेषां तेः सह इति वा कपयैः घर्षणैः, प्रकोष्ठे कूर्पूर-मणिवन्धयोर्मध्यभागे,
मणिवन्धदेशे इति भावः, तत्रैव विशेषेण कपयसम्भवात्, “प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य
कूर्पूरस्नानरैऽपि च” इति मेदिनी ; नीरोम्णः सोमरुद्धितान्, कपिभटानां
वानरवीराणां, भुजाः बाहव एव, सन्निवहः सम्भसमूहाः तान्, सन्धीपमसुहृद-
विश्रासभुजघमूढान्, किम् आचक्षे ? किं ब्रवीति ? कपिभटानां विस्मयजनक-
भुजघमप्रकटनार्थं किं कृतान् प्रदर्शयामीत्यर्थः, विन्ध्योऽपि विन्ध्यगिरिरपि सुमेरोः
देवनिवासभूतस्य स्नानप्रतिष्ठस्य पर्वतस्य, मात्सर्यात् विधेवात्, सुमेरोः सत्ता-
दङ्गनजनितादिति भावः, अनतिचिरं नातिदीर्घकालं, रंरुद्धानि समुहूतानि, अह
एव मृदूनि कोमलाणि मेः, शिरोभिः श्रेणैः, घर्षणं येषां वानरभटभुजसम्भ-

माख्यवान् । ततश्च रोषान्धतामिच्छे मञ्जता राक्षसराजेन
तथा चेष्टितं, यथा विपक्षोऽप्याश्रितः । (इ)

सारणः । (सखेदमाकाशे) । हा देव पुत्रस्यनन्दन ! कथं
भवतैव वैधर्म्यदृष्टान्तेन मानतो (क) मूलोच्छेदनिमित्ता-
न्निवर्त्तिष्यते (ख) लोकः ? (साभ्यर्थेनच (न) ।—

अरिषड्वर्गं एवायमस्यास्तात ! पदानि षट् ।

तेषामेकमपि च्छिन्दन् खञ्जय भ्रमरीं श्रियम् ॥ ८ ॥

निषङ्गाणां, भरं भारण अवि, सोढुं वोढु, न परिषटः न प्रभुः, न प्रक्तः इत्यर्थः,
“प्रभुः परिषटोऽधिपः” इत्यमरः । पुरा सुमेधनिगोषया विन्ध्यो बर्द्धित इति कथा
पूर्वमुक्ताऽनुसन्धेया । अखिरिषो वृत्तम् ॥ ८ ॥

(इ) रोषेति ।—रोषः क्रोध एव, अन्धतामिच्छं गाढान्धकारं तस्मिन् ।
“रोषान्धतमसे” इति पाठोऽपि—स एवायं ; तत्र “ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः ।
तथा तादृक्, चेष्टितम् आचरितम् । यथा यादृशेन चेष्टितेन । आश्रित इत्यनन्तरं
कनिष्ठवत्त्वेन विभोषणेनेति शेषः ।

(क) वैधर्म्येति ।—विगतो धर्मः विधर्मः, तस्य भावः वैधर्म्ये विरुद्धधर्मा-
चरणाभिव्ययः, अधर्माचरणम् इति यावत्, तेन दृष्टः परिखञ्जितः, अन्तः नामः
यस्य तथाभूतेन ; यदा—वैधर्म्ये विपरीतधर्माचरणं, तस्य दृष्टान्तेन निदर्शनेन,
दृष्टान्तस्वरूपेणैत्यर्थः । मानतः अङ्गहारात् । “भवतैव” इत्यत्र “भवत एवम्” इति
षाठकल्पनं सङ्गतार्थकं समीचीनञ्च ।

(ख) मूलोच्छेदनिमित्तात् समूहविनाशहेतुभूतात्, मानत इत्यस्य विशेषणम् ।
निवर्त्तिष्यते अपयास्यति, त्वत् इति शेषः, तत्र दुराचारेण सर्वं एव त्वां परि-
वर्त्त्यन्तीति भावः ।

(न) साभ्यर्थेनं सप्रायेणं, रघोरानलज्ज्वल्योर्धवा अचक्षा तिष्ठति, वल्यमाख्य-
ञ्जीवेन तथा प्राषयतीत्यर्थः ।

अरोति ।—तात ! हे अनुकम्पाई ! अष्टमतितात् करुणापान रावण !
इत्यर्थः ; यदा—तात ! हे जनक ! प्रतिपाद्यप्रभुत्वात् पित्रतुल्य ! इत्यर्थः, “तातो-
ऽनुकम्प्ये जनके” इति मेदिनी ; अस्माः वल्यमाख्यायाः अमरीरुपायाः श्रियाः इति
भावः, अर्थं सुप्रसिद्धः, त्वयि परिदृश्यमानो वा, अरिषड्वर्गं एव अरोषा मद्रूपान्,
अन्यःमद्रूपां कामादीनामिव भावतु, पद्मर्गः एव अर्थां समुदायः एव, ज्ञान-मूर्धः

(मन्त्रिणं प्रति) । आर्य्य ! यत् मत्स्यं, राघवेण व्यूढं वानर-
वरुधिनीमुत्प्रेक्ष्य शङ्के, (घ) विभौषण एव यद्यस्माकं कुल-
तन्तुरवशिष्यते । (ङ)

माल्यवान् । (गिःशब्द) । वत्स ! द्वयोरपि कटकयोः तत्त्वज्ञो-
ऽसि, (च) तत् किमिदानीमुचितम् ?

सारथः । आर्य्य ! नन्वेवं ब्रवीमि, राजपुत्रोऽङ्गदोऽसौ बालो
नवबुद्धिः आमपात्रमिव यद्यदाधीयते, तत्तदाचुचूषति (छ) ।

माल्यवान् । ततः किम् ?

सारथः । ततश्च “भवतः पित्रवैरिणौ राम-सुग्रीवौ व्यापाद्य
(ज) किष्किन्ध्यायां भवन्तमभिषिच्य बालिसौहृदस्यात्मान-

लीभ-सोऽमद-नास्यैरुप एव इति यावत्. षट् षट्सङ्ख्याकानि, पदानि चरणाः, तेषां
षष्ठा पदानाम्, एकम् अन्यतममपि, पदमिति शेषः, क्तिन्त् खण्डयन्, अनरी
अनरीडपां, अमचश्रीषां वा, अचलामिति यावत्. शिथं लज्जो, खञ्जय खञ्जां कुब,
येन सा अलितं न समर्था भवेदिति भावः ; षड्वर्गीयप्रथमस्य कामस्य हेतवे सीताया
राघवे समर्पणं, तेन च लज्जोः स्मिरा मभिष्यतीत्याशयः । अगुष्टुप् उत्तम ॥ ९ ॥

(घ) व्यूढं विन्यस्ता, अक्रव्यूढाद्याकारेण सञ्जितानित्यर्थः, “व्यूढः संघटतविन्यस्त-
पृथुल्लेष्वभिषेयवत्” इति मेदिनी । वानरवरुधिनीं अविषेत्स्यं, “वरुधिनी वलं सेत्स्यम्”
इत्यमरः । उत्प्रेक्ष्य दृष्टा । शङ्के सम्भावयामीत्यर्थः ।

(ङ) कुलतन्तुः वंशसूत्रम् ; यदा—तन्तुरपत्न्यं, तथा च, कुलधरसन्तान इति
भावः । अवशिष्यते अवशिष्टः स्थास्यतीत्यर्थः ।

(च) कटकयोः सेनयोः, “कटकस्वद्विगतत्वे वाहुभूषणे । सेनायां राज-
चान्याश्च” इति हेमः । तत्त्वज्ञोऽसि मर्मज्ञोऽसि, प्रकृतवलावलाभिज्ञोऽसि इति यावत् ।

(छ) नवबुद्धिः अपरिपक्वबुद्धिरित्यर्थः । आमपात्रमिव आमम् अपक्वं, पार्श्वं
शरावादि भाजनं, तदिव । आधीयते आरीक्यते, स्थाप्यते इत्यर्थः, स्वस्य उपरीति
भावः । आचुचूषति सम्यक्तया शृष्यति, अतिशयेन पिबतीत्यर्थः ; यदा—यत् यत्,
रेखादिभूमिति शेषः, आधीयते स्थाप्यते, अङ्गाते इति यावत् । आचुचूषति सर्वथा
श्रापयति, शोषणेन अन्धन्तरं नश्यतीति यावत्, कटाऽपि अनपनेयतया स्वाङ्गे चारय-
कोति भावः, तस्मै यदुच्यते, अपरिपक्वतमतितात् तत् मद्रममद्र वा न विविच्य गृह्णातीति
निरूपणं । “अश्वे भानने लघुः सत्सारी नान्यथा भवेत्” इति क्विपचनमत्र द्रष्टव्यम् ।

मनृणमिच्छामः” इति गूढप्रणिधिमुखेन (भ्र) दशकन्धरादेश-
मभिधाय सुग्रीवशिविरादपवाह्यते ; तस्मिन्नपक्रान्ते (ज) तु
स्वगृहमहिभयोपजापजर्जरमवेक्षमाणो (ट) वानरपतिः
शिथिलितरामप्रयोजनः (ठ) स्यात् ।

नाल्यवान् । (सञ्चितम्) । वत्स ! साधु समर्थयसे (ड) ।
किं पुनः स्वयमङ्गदो गर्भरूपोऽभिनवोज्ज्वलयौवराज्यसुखोप-
लालितो दुरपवाह (ढ) एव । ये चास्य माता-पितृ-
बन्धवः, ते सुग्रीवस्यापि सम्बन्धिनः कथमेनमुत्तिष्ठमानमनु-
जानीयुः ? (ण)

(ज) व्यापाद्य विनाश्य ।

(भ्र) बालिनोद्दस्य बालिना सह मित्रतायाः । अनृणं विमुक्त ऋण, ऋण-
गुण्यमित्यर्थः । गूढप्रणिधिमुखेन गुप्तचरमुखेन, “प्रणिधिर्नांश्वेने चरे” इति मेदिनी ।

(ज) दशकन्धरादेश दशकन्धरस्य दशपोवस्य, रावणस्येत्यर्थः, चादेशम् आज्ञाम्,
अभिप्रायमिति यावत् । अपवाह्यते वदिक्रियते, अङ्गद इति शेषः । तस्मिन्
अङ्गदे । अपक्रान्ते अपवाहिते सति, सुग्रीवपक्षं परित्याजिते सतीत्यर्थः ।

(ट) अदिभयं स्वपक्षप्रभव भयं, “महोभुजामादिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम्”
इत्यमरः, तथा उपजापः भेदः, अन्योऽन्यविच्छेदकरणमित्यर्थः, “समौ भेदोपजापो”
इत्यमरः ; ताभ्यां कर्जरम् आकृलम् । अवेक्षमाणः पश्यन् ।

(ठ) वानरपतिः सुग्रीवः । शिथिलितेति ।—शिथिलितम् अनादृतं, परित्यक्त-
मित्यर्थः, रामस्य प्रयोजनं कार्यं, सीतोद्धाररूपमिति भावः येन तथाभूतः ।

(ड) साधु समर्थक् । समर्थयसे सम्प्रधारयसि, स्वीकृतमर्थेनाव इदमेव कर्तव्य-
मिति युक्तं प्रदर्शयसीत्यर्थं, मन्तयसीति भावः, “सम्प्रधारणा तु समर्थनम्” इत्यमरः ।

(ढ) किं पुनः किन्तु । गर्भरूपः बालकः । अभिनवेति ।—अभिनवेन नूतनेन,
नातिचिर लक्ष्णेनेति यावत्, उज्ज्वलेन दीप्तिमता, सम्मानयतेति भावः, यौवराज्येन
युवराजपदलाभेन, यत् सुखम् आनन्दः, तेन उपलालितः वर्द्धितः, अनुभूतयोवराज्याभि-
षेकानन्द इत्यर्थः । दुरपवाहः दुःखेनापसारणीयः, सुग्रीवकटक्यात् तस्य वदिकारणं
दुष्कारमिति भावः ।

(ण) माता-पितृबन्धवः मातुः पितृश्च स्वजनाः । सम्बन्धिनः सम्पर्कीनाः ।

सारः । यथा दृष्टमार्य्येण ; किञ्च, कालापेक्षो दण्डनैति-
प्रयोगः (त); तथा कथमपि (थ) महोत्साहेः कपिभिः
सेतुकर्मणि प्रवृत्तं, यथैतावता कालेन सन्तीर्णमहार्णवो रामः
सुवेलग्नोपत्यकामध्यास्ते (द) ।

माख्यवान् । (सविमर्शाद्भुतम्) । (घ) अहह !—

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घितो यदि सागरः ।

प्रतापो द्रशकण्डस्य भुवनैरपि लङ्घितः ॥ १० ॥

(सखेदं च) ।—

लजनाः इति यावत् । एतन् अहदम् । उत्तिष्ठमानं सुगोवेश विरोधाच्च यतमान-
नित्यर्थः । अनुजानोयुः ? अनुमन्येरन् ? न कश्चनपि अनुजानोयुरिति भावः ।

(त) यथा येन प्रकारेण, यादृक् इत्यर्थः, दृष्टम् आलोचितमित्यर्थः, तत् सत्य-
मिति शेषः । यथा—यथा-शब्दः प्रशंसावाचकमव्ययम् ; “यथा तुल्याद्ये-मानयोः ।
प्रशंसायाम्” इति मेदिनी ; आर्य्येण यथा साधु, समीचीनमित्यर्थः, दृष्टम् । कालापेक्षो
कालं समथम् अपेक्षते इति तद्योक्तः । दण्डनैतिप्रयोगः दण्डार्थं विपक्षदमनाद्यं,
नैतिः पाङ्गुख्यविधानं, तस्याः प्रयोगः यथायथं व्यवहारः ।

(थ) कश्चनपि सन्भावयामोत्यर्थः, ‘कश्चन’ इति अव्ययशब्दः सन्भावनाद्यर्थः
सन्भावनाद्यर्थो वा ; “कथं हर्षे च गर्हायां प्रकारार्थे च सन्भ्रमे । प्रश्ने सन्भावनायाश्च”
इति मेदिनी ।

(द) सन्तीर्णः समुत्तीर्णः, लङ्घित इति यावत्, महार्णवः महासागरः येन
तादृशः । सुवेलीति ।—सुवेलस्य तदाख्यस्य, लङ्घादीपवर्तिन इति भावः, श्रेयस्य
पर्वतस्य, उपत्यकाम् चासन्नभूमिनम्, “उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिर्दूर्जनधित्यका” इत्यमरः ।
अध्यास्ते अधितिष्ठति ।

(घ) सविमर्शाद्भुतं विमर्शः वितर्कः, अद्भुतः विचयः, ताभ्यां सह वर्त्तमानं यथा
तथा सवितर्के सविचयश्च ।

असाविति ।—मनुष्यमात्रेण सामान्येन मनुष्येणेत्यर्थः, रामेणेति शेषः, असौ
दुर्लङ्घ्यत्वेन प्रसिद्धः अर्थः, सागरः समुद्रः, यदि लङ्घितः उत्तीर्णः, तदा द्रशकण्डस्य
द्रशयोवस्य रावस्य, प्रतापोऽपि प्रभाषोऽपि, भुवनेः लोकावयवः, विद्विषवादिभिः
सर्वैरित्यर्थः, लङ्घितः पतितकालः, अवज्ञातः इति भावः, इदानीं रावस्य प्रभुत्वं कैरपि
न लोकावयव इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ १० ॥

पौलस्त्यस्य सुरासुरेन्द्रशिरसां निर्मात्यर्माङ्गुद्वयं
कुर्वाणेन रघूद्वहेन घटिते सेतौ निधावन्भसाम् ।

अद्योन्मुद्रयति स्वहस्तविधृतं राजौवमिहो रविः

प्रत्यावृत्तरसस्य चामृतभुजामिन्दोः स्वदन्ते कलाः ॥ ११ ॥

(विद्यम्) । वल्ल सारण ! बालिवधविशुद्धपार्ष्णिः (न)

अनेकवानरानीकनायकेन साक्षादुपकृतेन (प) सख्या सुग्रीवेण

पौलस्त्येति ।—पौलस्त्यस्य रावणस्य, अङ्गुद्वयं चरचयुगल, सुरासुरेन्द्राणां देव-
दानवाधिपतीनां, शिरासि मलकानिःतेषां, निर्मात्य निर्मात्यस्वरूपं, देवानामुच्छिष्ट-
वत् त्वान्यमिति यावत्, निर्मात्य ब्रह्मा देवेभ्यश्च ते तद्वत् त्वान्यम् इति भावः, यदा—
निर्मात्यं शिवनिर्मात्यम्, “अद्यात्तं शिवनिर्मात्यम्” इति वचनात् शिवनिर्मात्यं यथा
ब्रह्मनामपार्ष्णिं, तद्वदपार्ष्णित्यर्थः, कुर्वाणेन कुरिष्यतेति भावः, भविष्यत्कालीय
प्रयोगोऽयम् ; देवा वा असुरा वा केऽपि अतःपरं रावणचरचयोः मूर्धानं न ह्यापविष्य-
न्तीति निष्कर्षः, रघूद्वहेन रघुश्रेष्ठेन, रामेणेत्यर्थः, अन्धसां निधौ सागरे, सेतौ चाक्षौ,
घटिते बद्धे इति, अद्य अद्याह्नादारभ्य इत्यर्थः, रविः सूर्यः, इहः दीप्तः सन्, रावण-
भयाभावात् प्रहृष्टतेनाः सन् इत्यर्थः, स्वहस्तविधृतं निजकरगृह्येन, राजीवं पद्मम्,
अद्युद्रयति विकारायति, अमृतभुजा सुधापायिनी, देवानामित्यर्थः, प्रत्यावृत्तः पुनरा-
वृत्तः, पूर्वं रावणभयेन भौतभौततया अवस्थानात् द्रव्याणां रसपरिज्ञानशक्तिलोपादिति
भावः, दृश्यते च लोके, भय-श्रीकायभिभूतानां रसबोधशक्तेरभाव इति, रसः स्वादः
यस्य तदाभूतस्य, इन्दोः सुधाश्रीः, अमृतकिरणवर्षिष्यस्यन्दस्य इति भावः, कलाः
अवयवाः, अमृतकिरणानीति यावत्, स्वदन्ते रोचन्ते च ; पूर्वं रावणभयात् सूर्यस्य
सम्यक्प्रकाशो देवानाञ्च चान्द्रीयसुधापानं नासीत्, इदानीन्तु तेषामङ्गुतीमर्थं
स्वस्त्व्यापाराधिकारो भवतीति भावः । अमृतभुजामिति कथ्येययोगे चतुर्थ्यां
विहितायामपि सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(न) बालीति ।—बालिनः बालिसंज्ञकस्य क्लिप्तान्धोन्मरण, वधेन
माश्रेण, विशुद्धः निर्विघ्न इत्यर्थः, विरहित इति यावत्, पार्ष्णिः सेत्यानां पृष्ठदेशः,
पृष्ठदेशमादात्मनश्चकारो मद्रुहित्यर्थः, यस्य तथोक्तस्य, बालिनेव तस्य पार्ष्णिपार्ष्णे
भाव्यत्वं स्मितम्, इदानीन्तु तद्विरहात् पृष्ठशमुद्बोधस्येति भावः ; “पार्ष्णिः आद्युन्मद-
स्त्रियाम् । स्त्रियां इयोः सेन्यपृष्ठे पादपय्याधरेऽपि च ॥” इति मेदिनी ।

(प) अनेकेति ।—अनेकेषां बहूनां, वानरानीकानां कपिसेत्यानां, नायकेन प्रभुत्वात्
साक्षात् स्तम्भम् । उपकृतेन प्राप्तीपकारेण, बालिनं हत्वा राज्यप्रदानादिति भावः

महापक्षस्य हनूमच्चरितज्ञातास्मदोयवृत्तेः (फ) अयमेव सुवि-
हितसकलाभियास्त्वकर्मणस्तस्याभियोगसमयः (ब) ।

सारणः । आर्य्ये ! अयमेवात्मद्रव्य प्रकृतिसम्पन्नो नयस्याधि-
ष्ठानं (भ) विजिगीषुरिति प्रथमोदाहरणं दाशरथिः (म) ।

माल्यवान् । (स्तम्भ नाटयित्वा) (य) ।—

यत्तस्मिन्निहतेऽपि बालिनि वयं क्षुद्रास्तथैवास्महे
तत् युक्तं भुजयोर्बलादपि बलं दुर्गस्य दुर्निग्रहम् ।

(फ) महापक्षस्य उच्छ्वासदायकम्, “पक्षः सहाय्येऽपि” इत्यमरः । हनूमदिति ।—
हनूमतः मारुतेः, चरितेन आचरणेन, लङ्गादादादिना कार्थ्येणेत्यर्थः, ज्ञाता विदिता,
अस्मदोया अस्मत्सम्बन्धिनी, वृत्तिः विवरणम्, आभ्यन्तरीणव्यापारः इत्यर्थः, सामर्थ्य-
मिति यावत् येन तथाभूतस्य ।

(ब) सुविहितेति ।—सुष्ठु विहितम् अनुष्ठितं, सकलं समस्तम्, अभियासतः
विपश्चामिमुख गमिष्यतः, विजिगीषुरिति यावत्, कर्म भैरवसङ्गहादिव्यापारः येन
तथोक्तस्य । तस्य रामस्य । अभियोगसमयः आक्रमणकालः ।

(भ) आत्मिति ।—आत्मनः स्वस्य, द्रव्याणु पदानि, सम्पदः इत्यर्थः, “द्रव्यं
वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं च न वसु” इत्यमरः, “बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञ-
क्रिया चमा । भावशुद्धयया सत्यं नियमश्यात्मसम्पदः” इति नीतिशास्त्रोक्ता इति
यावत्, प्रकृतयः अमात्यादीनि राज्याङ्गानि, “अमात्य राष्ट्र-दुर्गादि कौषी दण्डश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तज्जेर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ एताः पञ्च तथा निर्वं सप्तमः पृथिवी-
पतिः । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच ब्रह्मपतिः ॥” इति नीतिशास्त्रोक्ताः, तानिः सम्पन्नः
युक्तः । नवस्य नीतेः, अविज्ञानम् आश्रयः, नीतिशास्त्रानुसारेण व्यवहर्ता इत्यर्थः ।

(म) प्रथमोदाहरणम् आद्यो दृष्टान्तः, विजिगीषुष्या यदृशेण भवितव्य, तस्य
प्रथमो दृष्टान्तः इत्यर्थः, रामसदृशः आत्मद्रव्य-प्रकृतिसम्पन्नः नीतिपरायणो विजि-
गीषुः इतः पूर्वं कुत्रापि न दृष्टः, अत एव प्रथमोदाहरणमिति भावः । दाशरथिः रामः ।

(य) स्तम्भ नाटयित्वा स्तम्भवत् निश्चलं स्थित्वेत्यर्थः ।

यदिति ।—तस्मिन् रावणविजेतरि इति भावः, बालिनि क्षिप्त्वापतौ,
निहतेऽपि विनष्टेऽपि, रामशरैरेति श्रवः, क्षुद्राः अत्याः, बालिनमपेक्ष्य बलहीनाः
इत्यर्थः, निर्बोधा इति भावः, “निषु क्रूरऽपमेऽप्येऽपि क्षुद्रः” इत्यमरः, वर्यं
निशाचराः, सीतापहारि रावणपत्न्या इति भावः, यत् तथैव पूर्ववदेव, सीताहरण-

मर्त्येनापि जगद्विलक्षणगुणग्रामिण रामेण तु

हे गव्यूतिशते हि नाम कियती तीर्णोऽयमर्षोनिधिः ॥ १२ ॥

(दोर्घमुष्णं च निःश्वस्य आकाशे)—

तर्षात्तिव्यतिलेलिहानरसनारम्यैर्मुखै रष्टभिः

क्रन्दन्ती क्रमशः पपी दशमुखी वत्सस्य यस्याः स्तनौ ।

वत्से कैकसि ! विश्ववीरजननीसीमन्तमुक्तामणिः

सा तादृग्भवती कथं गुणवतः पुत्रस्य किं द्रव्यति ? ॥१३॥

वाञ्छितनिश्चयान् पूर्वं यथा तथैव इत्यर्थः, आत्महे उपविशामः, निश्चेष्टाः सुखिताः स्म
इत्यर्थः, तत् युक्तम उचितं, तदास्माकं किमपि स्वल्पेन जातमिति न मन्ये इति
भावः, यतः भुजयोः बाह्वोः, बलादपि सामर्थ्यादपि, दुर्गस्य कोट्यस्य, दुर्गम-
प्याजस्य इत्यर्थः, बलं सामर्थ्यं, दुर्निगदं दुःखेन निगद्येत्तं शक्यं, दुरतिक्रममिति यावत्,
अस्माकं समुद्ररूपं यत् दुर्गमस्ति तत् रामस्य बाहुबलेन नातिक्रम्यते इति बुद्ध्या
अस्माभिः सुखितमिति भावः ; तु किन्तु, मर्त्येनापि मनुष्येणापि सता, जगतरं
भुवनानां, जगत्सु वा भुवनेषु, विलक्षणः असाधारणः, गुणग्रामः गुणसमूहः यस्य तादृशेन,
रामे च दाशरथिना, हे हिरादृशे, गव्यूतिशते क्रीशयुगशते, अतु शतकोशपरिमिते इत्यर्थः,
शतयोजनविस्तृते इति यावत्, "गव्यूतिः स्त्री क्रीशयुगम्" इत्यमरः, 'हिरवधारणे'
कियती किम्परिमाणे, नाम मन्वावनायाम्, अल्पे इत्यर्थः, गोथदपरिमाणमिव अल्पत्वं
मत्वा इति भावः, अथम् एषः, दुर्लङ्घ्यात्वेन प्रसिद्ध इति भावः, अर्षोनिधिः
अर्षोनिधिः, शतयोजनपरिमितः समुद्र इति यावत्, "अर्षोऽर्षस्तीर्थपानीय—"
इत्यमरः ; तीर्थः अङ्कितः, सागरदुर्गमप्यान् रक्षतीति प्रत्याशाऽपि अस्माकं विनष्टेति
भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

तर्षेति।—वत्से कैकसि ! हे बलव्याधि रावणमातः । ; कैकसी खलु सुमालिनः
कन्याभेदः, तथा च रामायणे—“राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिकिता ह
कुम्भोजनी च इत्येताः सुमालिः प्रसवाः स्युताः ॥” इति, कैकस्याः कथा च रामायणे
उत्तरकाण्डे द्रष्टव्या ; “निष्कथा” इति च तस्या नामान्तरम् ; वत्सस्य रावणस्य, दशानरं
दशसङ्काकानां, मुखानां वदनानां समाहारः दशमुखी मुखदशकं, तर्षं यत्
पिपासया, “उदन्वा तु पिपासा षट् तर्षः” इत्यमरः ; या चार्तिः पीडा, तथा
व्यतिलेलिहानाः पुनः पुनरास्त्रादयन्त्यः, आस्त्रादस्त्रोलुपा इत्यर्थः, या रसगाः
जिह्वाः, अष्टसङ्काका इति भावः, तामिः रम्यैः मनोभैः, अष्टभिः अष्टसङ्काकैः, मुखैः

धारणः । शान्तं शान्तम् ; प्रतिहतममङ्गलम् ; (र)
अनर्थशङ्कोनि बन्धुहृदयानि भवन्ति । किं च आर्थ्य !—

भुजनिवहविहङ्गिकाऽवलम्बी

निविडगुणौघघृतोऽपि राज्यभारः ।

स्वयमपि दशकन्धरे धुरीणे

स्वल्नति यदि स्वलनं तदाऽस्य रूपम् ॥ १४ ॥

आनने, कन्दलो रुदलो सती, मातुः स्तनद्वयमावविशिष्टत्वात् हाभ्यां मुखाभ्यां
तत्कल्पपात्रकाले अपरिषामष्टानां सत्यालाभात् तत्पानलाक्षणसया कन्दन वाङ्मयम् ;
यस्याः भवत्याः, सगौ कुशौ, कर्मणः कर्मागुसारेण, दौ दौ कृत्वेति भावः, पपौ पीतवती,
हाभ्या मुखाभ्यां स्तनद्वयं पीयते, अपराणि चष्टो रुदन्तीति भावः ; विशेषां निखिलानां,
बोराणा गुराणां, या जनन्यः मातरः, तामा सोमन्तमुक्तामपिः सोमन्तेषु विन्यक्तकेशिषु,
याः मुक्ताः मोक्तिहानि, तासा मणिः रत्नं, रत्नस्वच्छपिषीत्यर्थः, श्रेष्ठमुक्तास्वच्छपिषीति
यावत्, सर्वासां शिरीभूषणभूतत्वात् ताभ्यः श्रेष्ठेति भावः, तादृशो तन्वाविधा, सा वीर-
प्रसविनीत्यर्थः, भवतो गुणवतः श्रौर्व्यादिगुणयुक्तस्य, पुत्रस्य तनयस्य रावणस्य, कथं केन
प्रकारेण, किं कं परिणाममिति यावत्, विनाशमिति भावः, द्रत्यति ? अश्लोकव्यप्यति ?
अमङ्गलत्वात् विनाशमितिपदस्थाने किं-पदं प्रयुक्तमिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
उक्तम् ॥ १३ ॥

(र) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तम्, एतादृक् वचनं न वाच्यमित्यर्थः । प्रतिहतम्
अस्मान्निर्विनाशितं, यहा—प्रतिहतं विनष्टं, भवत्विति शेषः, दूरीभवतु इत्यर्थः ।

भुजिति ।—भुजनिवहः बाहुसमूह एव, विंशतिहस्ता एवेत्यर्थः, विहङ्गिका
भारयष्टिः, “बाँक” इति प्रसिद्धः समिक्कलगुठ इत्यर्थः, “अथ विहङ्गिका भारयष्टिः”
इत्यमरः ; तस्याम् अवलम्बते धारयतीत्यर्थः, वहतीति यावत्, इति तथोक्तः, निखिलेन
घनेन, प्रभूतेनेति यावत्, दृढेन च, गुणौघेन श्रौर्व्यादिगुणसमूहेन, रज्जुसङ्गेन च,
शिक्येनेति यावत्, घृतोऽपि अवलम्बितोऽपि, राज्यभारः राज्यपालनरूपं गुरुभारं वस्तु
इत्यर्थः, तथा स्वयं साक्षादेव इत्यर्थः, दशकन्धरे दशधौवे रावणे इत्यर्थः, धुरीणे धूर्ण-
ऽपि, भारवाङ्गिनि सत्यपीत्यर्थः, “धूर्णं धूर्ण्यधौरिय-धुरीणाः सपुरन्धराः” इत्यमरः ;
स्वल्नति अथति, भयतीत्यर्थः, यदि तदा अस्मि राज्यभारस्य, स्वल्ननं अवननेव,
रूपं स्वरूपं, स्वभाव इत्यर्थः, प्रकृतिरिति यावत्, “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये” इति मेदिनी ;

माख्यवान् । (अशूणि स्वधयन्) । वत्स !—

विद्वानपावृत्तमिव स्वभाग्यं

न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।

महामुनेर्विश्रवसस्तपोभि-

निवापवीजं यदि नः कुलं स्यात् ॥ १५ ॥

(प्रविश्य पटीक्षेपेण (ष) सम्भ्रान्तः पृथः) :

शुभः ।—

प्रहस्तधूम्राक्षमहोदरादीन्

व्यापाद्य सेनाधिपतीन्मात्यान् ।

स एष लङ्कामुपरुध्य रामः

शास्त्रामृगैरर्णवमातनोति ॥ १६ ॥

एककल्भरात् भारस्वजनं सम्भवति, दशकल्भरात् तस्य असम्भवत्वेऽपि स्वजनमेव यत्र स्वभावः, तत्र स्वजननिरोधो दुष्कर एवेति भावः । पुष्पिताया उक्तम् ॥ १४ ॥

विद्वानिति ।—स्वभाग्यं निजगृहमाहृतम्, अरावृत्तमिव अपगतमिव, विद्वान् ज्ञानन्, अहं तावत् आत्मानं स्वं, न ब्रवीमि न कथयामि, इदानीमस्माकं धीभाग्यसूर्यास्तगमनात् कुलरक्षणं न सम्भवतीति जानन्नैव वक्ष्यमाणप्रकारेण आत्मानं न प्रवीक्षयामीति भावः, परन्तु महामुनेः मुनिश्रेष्ठस्य, विश्वयसः रावणपितुः पुलक्यतनयस्य, तपोभिः तपस्यव्याभिः, निवापस्य पितृन् उद्दिश्य ललाञ्छालदानस्य, "पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः, बीजं कारकभूतं, नः अस्माकं, कुलं वंशः, यदि स्यात् तिष्ठेत्, यदि अस्माकं कुलं तिष्ठेत्, तदा तत्र महामुनेस्तपोवलमेव हेतुः, नास्माकं भाग्यवत्त्वमिति भावः, पितृन् उद्दिश्य अस्मानिः यदथा दत्तस्य अन्नदानादर्थदृष्टे यदि तेषामिच्छा स्यात्, तदा महामुनेस्तपोवलेनेवास्माकं वंशरक्षा भवेत्, न पुनरस्माकं भाग्यवत्त्वेनेति निष्कर्षः । उपजातिउक्तम् ॥ १५ ॥

(ष) पटीक्षेपेण कवनिक्कापसारणेन । "पटीक्षेपेण" इत्यत्र "अपटीक्षेपेण" इति पाठकल्पनं समीचीनं, कवनिक्कापातनस्य अगुञ्जेच्छात्, सारण-माख्यवती-कथेवावस्थानात्, सम्भ्रान्तस्य पटपरिवर्तनादिविलम्बासङ्ख्याच्चैति सुधीभिर्वीडव्यम् ; एवञ्च अपटीक्षेपेण पटपरिवर्तनमङ्गलेव, सङ्घसा इत्यर्थः ।

प्रहस्येति ।—स रावणसालकत्वेन प्रसिद्धः, एष लङ्कावरोधकारी अयं, रामः दशरथः, लङ्का लङ्कापुरीन्, उपरुध्य संरुध्य, प्रहसादीन् सेनाधिपतीन् सेना-

भाल्यवान् । (सविषादम्) । पुरस्तादेव दृष्टमिटम् (व)
अस्माभिः । देश-कालव्यवहितस्यापि प्रमेयग्रामस्य यथामुखौन-
मादर्शतलं हि स्थविरवुद्धिः (श) । (विचक्ष्य चाकाशे) । साधु
रामभद्र ! साधु ; विजिगौषोरदौर्घसूत्रता (ष) हि कार्य-
सिद्धेरवश्यभावः (स) ।

कारणः । सखे शुक ! अथ किं-विधानो यातुधानेश्वरः ? (ह)

शुकः । (सखेद-कृतम्) । सखे ! किं तस्य विधानम् (क)—

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्द्धे धन-

ष्टङ्कारैः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोञ्छन्ति कौक्षेयकान् ।

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके लङ्कापतेस्तत् पुन-

र्वेदेष्टीकुचपत्रवाङ्मरचनाचातुर्यमर्द्धे कराः ॥ १७ ॥

नाथकान्, तथा अनान्थान् सविवान्, व्यापाय निहन्त्य, शाखान्तरेः बाणैः,
अर्थं समुद्रम्, आतनोति विसारयति, शाखान्तरेण समुद्रेण लङ्कामावृणोतीति
भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

(व) पुरस्तादेव पूर्वमेव । दृष्ट प्रत्यक्षीकृतं, मानसनेत्रेणेति भावः । इदं
लङ्काऽवरोध-राजसध्वसादिदृष्टं कर्म इत्यर्थः ।

(श) देशकालेति ।—देशेन कालेन च व्यवहितस्य अन्तरितस्य, अष्टौऽगो-
षरे देशान्तरे कालान्तरं वा अर्गुष्ठतस्वापीत्यर्थः, प्रमेयग्रामस्य ज्ञेयवस्तुनिचयस्य ।
यथामुखौनं मुखानुरूपमित्यर्थः, सम्प्रुख्यस्त्रितमिति यावत् । आदर्शतलं दर्पणतलम् ।
स्थविरवुद्धिः ब्रह्मप्रज्ञा, ब्रह्मा आदर्शस्त्रितमिव पदार्थं सर्वं बुद्ध्या पश्यन्तीति भावः ।

(ष) साधु सत्यक् चाचरितमित्यर्थः । अदौर्घसूत्रता । चप्रकारिता ।

(स) अवश्यभावः । गणितं कारणमिति भावः ।

(ह) किं-विधानः क्विमाचारः । यातुधानेश्वरः राजसपतिः, “राजसः कौषपः
क्रव्यात्... । यातुधानः पुण्यजनः” इत्यमरः ।

(क) तस्य यातुधानेश्वरस्य । विधानम् आचरणम् ।

श्रुतेति ।—लङ्कापतेः राजसस्य, अर्द्धं विंशतिरर्द्धपरिमिता इत्यर्थः, कराः इत्याह,
दशहस्ता इत्यर्थः, सुवेलस्य तदाख्यपर्वतस्य, कटके नितम्बे, “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः”
इत्यमरः ; दाशरथी राम-कञ्जयी, समागतौ प्रति शिवः, श्रुत्वा आश्चर्यं, साटोपं

माख्यवान् । (निःशब्ध) । हा वत्स रावण ! कथमव्यापि
सैव हृदयपरिस्पन्दमुद्रा !! (ख) । (शुभं प्रति) । वत्स ! अथ
गोपुर-गौलिमकवलाध्यक्षेण (ग) वत्सेन नरान्तकेन किं प्रति-
पन्नम् ? (घ)

गुरुः । (निःशब्ध) । मातामह ! कृतैव कुमारेण द्वार-
मर्यादा, (ङ) परमङ्गदेन सोऽपि—(इत्यङ्गोक्ते सास्रमधोमुखसिद्धति) ।

माख्यवान् । हा वत्स दशग्रीवनन्दन ! कथमिदं तव द्रष्टु-
मेतावन्तं कालमस्माकमायुः !! (च)

ससम्भ्रम, सत्वरमित्यर्थः, साटीपं अगधे वा, अनुष्टुप्कारेः अनुर्निनादेः, ककुभः दिशः
परिपूरयन्ति व्यापुवन्ति, तथा कौक्षेयकान् करवाखान्, “कौक्षेयको मण्डलायः करवाखः
कपाणवत्” इत्यमरः, प्रोञ्जन्ति मार्जन्ति, तेजप्रतीत्यर्थः, अन्ये अङ्गं अपरे च
अङ्गं, कराः पुनः कित्, तथेव पूर्वदेव, षड्ऽऽवरोधादिः पूर्वे यथा तथेवेत्यर्थः, चित्त-
फलके आलिख्यपटे, वेदेत्याः सोतायाः, कृषथोः स्तनयोः, या पत्रवल्लीः पत्रावली-
तिलकविशेष इत्यर्थः, तस्याः रचना लिखनं, तत्र चातुर्ये नेपुण्यमित्यर्थः, अभ्यसन्ति
शिक्षन्ति, पुनः पुनः करयेन अभ्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ १७ ॥

(ख) हृदयेति ।—हृदयस्य चेतसः, परिस्पन्दः आपल्यं, तस्य मुद्रा चिह्नम् ।

(ग) गोपुरेति ।—गोपुरं पुरद्वारं, “पुरद्वारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः, तत्र यानि
गौलिमकवलादि गौलिमकानि गुल्मी घट्टः, “घाट्टि” इति पक्षिडः सेनानिवेशविशेषः
इत्यर्थः, तत्र भवन्ति स्थिता इत्यर्थः गौलिमकानि, ताडशानि वलादि सेनानि, यदा—
गुल्मः नव गन्धः, सप्तविंशति अश्वः, पञ्चषत्वानि शतं पदातयः एतत्कङ्काकाः सेन्यः
समुद्राः, ते एव गौलिमकाः ताडशानि वलादि प्रोक्तसङ्काकगजाश्वपदातिसमन्वितं
सेनानि इत्यर्थः; “गुल्मः सेना-घट्टभिदोः सेनारक्षण-काङ्गदोः” इति मेदिनी; “वत्यङ्गे-
स्त्रिगुणेः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् । सेनामुख गुल्म-गन्धी वाङ्गिनो वृत्तना चम्पुः ॥
अनीकिनो” इत्यमरश्च; तेषाम् अभ्युच्चः अधिपतिः तेन ।

(घ) नरान्तकः राक्षस्य पुरुविशेषः । प्रतिपन्नम् आचरितम् ।

(ङ) कृता विद्धिता, प्रतिपालिता इति यावत् । कुमारेण नरान्तकेन ।
द्वारस्य गोपुरस्य, मर्यादा स्थितिः, धारणा इत्यर्थः, रक्षणमिति यावत्; “मर्यादा
सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी । सोऽपि कुमार-नरान्तकोऽपि, निहत इति वाक्यशेषः ॥

(च) इदम् एवम्भूतमस्माकमायुः । अत्रुर्गौरवम् ।

(नेपथ्ये) ।

भो भो महापार्श्वप्रभृतयः सैनिकाः !—

व्यावर्त्तध्वमुपाङ्गमुद्गरशरज्वालामुखीं मातरं

देवौमस्रमयीं प्रवङ्गपशवः पश्यन्ति पृष्ठानि वः ।

चेतः शक्रजितोऽपि लक्ष्मणवधे बहोत्सवं मध्यमः

पौलस्यः स्वयमायुधं विधृतवानद्यापि रामाङ्गयम् ? ॥ १८ ॥

मारणः । (श्रुत्वा सङ्घर्षम्) । आर्य्य ! जातं जातमवलम्बनं,

यदयं प्रतिबुध्य (क) कुमारकुम्भकर्णः पुरस्कृत्य (ज) च मेघनादः
मभ्यमित्रीणः (झ) संवृत्तः ।मान्यवान् । (निःस्रम्) । स्वस्ति, (ज) विजयेतां राम-लक्ष्मणौ
कुम्भकर्ण-मेघनादौ ।

व्यावर्त्तध्वमिति ।—व्यावर्त्तध्वं प्रत्यावर्त्तध्वं, प्रत्यावर्त्तनं कुरुत इत्यर्थः. युद्धात् मा
पलायध्वमिति भावः, उद्गरा उत्कटा, शराणां वायानां, ज्वालामुखीं तैज एव, प्रभा एवेत्यर्थः,
मुखं बदनं यस्याः तादृशीम, अस्त्रमयीम अस्त्रस्वरूपिणी, मातरे जननी, देवौम अस्तावि-
ष्टादीं देवतानित्यर्थः, उपाङ्गं मेवध्वं, प्रवङ्गपशवः प्रवङ्गाः वामरा एव, पशवः अधम-
नातिविशेषाः इत्यर्थः, अधमवानरा इति यावत्, वः युष्माकं, पृष्ठानि पश्चाद्भागान्, पश्यन्ति
अवलोकयन्ति, पराङ्मुखत्वादिति भावः, रश्मभौ पृष्ठप्रदेशं नख बीराचानतोव अवमान-
करत्वात् अस्वर्यावाश्च व्यावर्त्तध्वमिति निष्कर्षः, शक्रजितः इन्द्रजितः अपि, चेतः मनः,
लक्ष्मणस्य रामानुजस्य, सौमित्रे इत्यर्थः, वधे वनाग्ने, बहोत्सवं बडं दृढतया ख्यत
इत्यर्थः, उत्सवः अगमन्दः, उत्साह इति भावः यत्र तादृशम्, उदयुक्तमित्यर्थः, मध्यमः
द्वितीय इत्यर्थः, पौलस्यः पुलह्यनन्दनः, कुम्भकर्णः इत्यर्थः, स्वयम् आत्मनेव, आयुधम्
अस्त्रं, विधृतवान् गृहीतवान्, अद्यापि इदानीमपि, रामात् दाशरथेः. भयम् ? कासः ?
भवात् किम् ? इति शेषः, एतयोः सङ्ग्रामे विद्यमानयोः न युष्माकं कुतोऽपि भयं
सम्भवतीत्यर्थः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(क) अवलम्बनम् आश्रयः, सङ्घाय इति यावत् । प्रतिबुध्य जागरित्वा ।

(ज) पुरस्कृत्य अनेकृत्य ।

(झ) अभ्यमित्रीणः अनित्यस्य शरीरभिसुखीणः, सामर्थ्याधिकत्वात् शत्रूणां
सन्मुखबाधोत्सवः. "यो मच्छत्यखं विद्धिमतः प्रति । सीऽभ्यमित्तोऽभ्यमित्तोऽप्यभ्य-
मित्तोऽपि ॥" इत्यमरः ।

(च) स्वस्ति शुभं भवतु ।

शुकः । (सविषादनात्मगतम्) । शान्तं शान्तम् । कथमविशिष्ट-
कर्तृ-कर्मभावम् (ट) उभयत्र द्विवचनं प्रयुक्तमार्य्येण ।

माख्यानम् । (खल्वेदम्) । वत्सो शुक-सारथी ! अद्य खल्वियं
राक्षसलक्ष्मीः सर्वथा कुम्भकर्णमवलम्ब्य वर्तते । इदं तु न
विद्मः,—(ठ)

अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां वीरः कमभिषेच्यति ? ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये) ।—

मा भैष्टं कमठेन्द्र-पद्मगपतौ ! कश्चिन्न वैशेषिको

भूमेरद्य भरः पतिः पल्लभुजामाज्ञापयत्येष वाम् ।—

(ट) अविशिष्टेति ।—आविशिष्टः अविशिषेण उक्तः, सामान्यभावेन प्रयुक्त
इत्यर्थः, कर्म-कर्मभावः यत्र तत्र तादृशम्, उभयत्र राक्षस-पञ्चणाविति कुम्भकर्ण-संघ-
नादाविति प्रयोगद्वयेऽपि, उभयत्रापि प्रथमा-द्वितीयाद्वचनयोरेकादिति भावः ।

(ठ) न विद्मः न जानीमः ।

अपजमिति ।—वीर विक्रान्तः, कुम्भकर्णः इत्यर्थः, अग्रजं ज्येष्ठं, दशग्रीवं वा
रावणं वा, अनुजं कनिष्ठ, विभीषणं वा, कम् एतयोरुभयोः कतरम्, अन्वय-व्यति-
रेकाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः, अभिषेच्यति ? अभिषिक्तं करिष्यति ? इदं न
विद्मः इति गद्यल्लवाक्येनान्वयः, जयं शान्तं पराजयं विभीषणम् अभिषेच्यतीति
भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १९ ॥

मा भैष्टामिति ।—कमठेन्द्र-पद्मगपतौ । हे कूर्मराज-शेषनाभौ । पृष्ठदेशे शिरः-
श्च भूभारधारकौ । इति भावः, एष अयं, पल्लभुजं, मुञ्जतं भक्षयन्ति इति
पल्लभुजो राक्षसः तेषां, पतिः प्रभुः, विभीषणः इत्यर्थः, वं युवां, भवन्तौ
ज्ञौ इत्यर्थः, आज्ञापयति आदिशति, मा भैष्टं युवां भीतिं मा कुरुतम्, अथ
अस्मिन् अहनि, भूमेः पृथिव्याः, भरः भारः, कश्चित् वैशेषिकः विशेषभवः,
अविष्यप्रकार इत्यर्थः, न, भवेदिति शेषः, कुम्भकर्णशरीरपतनेनाधिपको भरः
आदिति भयं युवाभ्यां नैव कार्य्यम् । अत्र "पल्लभुजा पतिः" इत्यनेन विभीषण एव
खल्यत, रामचन्द्रश्च लङ्काराज्ये तस्य अभिषेककरणात्, ततश्च श्लोकाद्धोऽयं राम-
पक्षीयेषु केनापि पठित इति मन्तव्यम् । "पल्लभुजा पतिः" इति शब्दस्य रावणार्थकत्वं

पुत्रः । (सदर्शनम्) । नूनमस्मदीयैर्विशेषेण किमपि विक्रान्तम् । (ड)

(माल्यदानवधत्ते) । (ट)

(पुनर्नपथ्ये) । —

दोःशैली हरता पृथक् पृथगथो मूर्धानमुत्क्षिपुना
रामिणापि लघूक्तं पतति यत् तत् कौम्भकर्णं वपुः ॥ २० ॥
माल्यदान् । ह्य वत्स ! (इति मूर्च्छितः पतति) ।

उभौ । (वाचनम्) । आर्य्य ! समाश्वमिहि समाश्वमिहि ।

माल्यदान् । (आश्वत्थम्) । वत्सी ! जोवतो रामभद्रस्य मेथिली-

“दोःशैली हरता” इत्यादि श्लोकपरार्द्धोक्तिः न सङ्गच्छते, कुम्भकर्णविनाशस्य उत्त-
रपिण रावणकर्णं कर्णनायाः रावणानुपरेण केनापि वा वर्णनाया अपङ्कतत्वात् इति
सुधीभिर्विभव्यम् । एतच्च अये “ यदापि ” इत्यादि माल्यवदुक्त्या स्फुटोभविष्यति । किञ्च,
पञ्चभुजा पति-शब्देन रावण एव अभिमतयेत् तदा “ कश्चिन्न वैशेषिको भरः ”
इत्यस्य एव व्याख्या कार्या—कुम्भकर्णं जागरणेन भूमिः भरः कश्चित् वैशेषिकी न, यतः
स स्वानेन नर-वानरान् निहत्य अचिरादेव भूमभारलाघवं कारष्यति, यतो मा
भेष्टमिति भावः ।—

(ड) विक्रान्तं विक्रमः प्रदर्शित इत्यर्थः । अत्र शुक्रेण दत्तं “ अस्मदीयेः ” इत्युक्तं,
तत् तस्य समसाटनिति प्रतीयते ; रामपत्नीयस्य कल्पाप्युक्तिरियम् ।

(ट) अवधत्ते अवहित्ता भवति, उल्लेखो भूत्वा मनःप्रसाधानपूर्वकं शृणोतीत्यर्थः ।

भूमिर्भरौ वैशेषिको न इति श्रुत्वा, तत्र हेतुमाह, दोःशैली इति ।— यत् यतः,
पृथक् पृथक् भिन्न-भिन्नभावेन, एकैकस्य इति यावत्, दोःशैली भुजपर्वतौ, पर्वतत्वं
कठिन-विशालौ बहू इत्यर्थः, हरता हिन्दगा, अद्यानन्तरं, बाहुदशच्छेदनानन्तर-
मित्यर्थः, मूर्धानं मस्तकम्, उत्क्षिपुना ऊर्ध्वे विपता, देहात् विच्छिद्य बाह-
वेन ऊर्ध्वे नशता इति भावः, रामिणापि लघूक्तं भारशून्योक्तं, तत् उद्वलनं प्रहिङ्गं,
कौम्भकर्णं वपुः कुम्भकर्णंशरीरं, पतति भूमौ लुठति, कुम्भकर्णंशरीरस्य दिशा विभक्त-
कर्तृनात्, विभिन्नस्थानेषु पातनाच्च भाराधिक्यविरहेण युवयोर्भयं नास्तीति भावः ।
पूर्वाद्धिञ्च रावणपत्नीयस्य सक्तिले उत्तराद्धिञ्च एवं सङ्कतिः कार्या यत्, पूर्वाद्धि-
पाठान् समनन्तरमेव कुम्भकर्णपतनात् रामपत्नीयस्य केनापि पूर्वोक्तिमनुसृत्य अत्र,
भावले हेतुः शिथिल इति बोद्धव्यम् । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ २० ॥

हरणाटेतत् (ण) अस्माभिरान्तरेण चक्षुषा विषयीकृतमेव (त) ;
किमिदानीं समाश्वसितव्यमस्ति ।

शुभः । धिक्कष्टम् ॥ कौम्भकर्णं वपुः पतति, एतदपि देवे-
नाज्ञापयितव्यम् ॥ (थ) ।

माख्यवान् । वत्स ! अद्यापि रावणस्याज्ञा ॥ नूनमन्योऽन्येषां
वैद्वांसिकाः कपयो दशकण्ठमुल्लुण्ठयन्ति (द) ।

सारणः । आः क्षुद्राः !—

यद्यस्ति वीर्यमस्यैव तत् कर्म कथयिष्यति

मेघनादमजित्वैव धिक् प्रहासविभीषिकाम् ॥ २१ ॥

(नेपथ्ये) ।

भो भो यूथपतयः ! विलुम्पन्तु (ध) भवन्तो लङ्कागोपुर-
प्राकार-तोरणानि (न) ।—

(थ) जीवतो रामभद्रस्य जीवन्त रामभद्रमनादृश्य इत्यर्थः । मैत्रिलीहरणात्
श्रीताहरणात् हेतोः । एतत् दर्घटमं, कौम्भकर्णादिनिघनरूपमिति भावः ।

(त) आन्तरेण चक्षुषा ज्ञानचक्षुषेत्यर्थः । विषयीकृतं गोचरीकृतं, दृष्टमित्यर्थः,
ज्ञातमिति भावः, "विषयो गोचरे दृश्ये तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी ।

(ब) देवेन महाराजेन रावणेन । आज्ञापयितव्यम् आदेष्टव्यम् । देवेन केन
प्रकारेण वज्रनिपातसदृशमिदं वाक्यमुच्चारितम् ? इति भावः ।

(द) अन्योऽन्येषां परस्परेषां मध्ये । 'वैद्वांसिकाः शास्त्रकाराः, परिहासश्रीला
इति यावत् । दशकण्ठं दशशीर्षं, दशाननमित्यर्थः । उल्लुण्ठयन्ति उपप्लवन्ति । ईदृशी
आज्ञा रावणस्य नैव भवितुमर्हति, नूनं कपिषु केचन रावणमुपप्लवितुमेवमुद्योग-
मूर्ति फलितम् ।

बदोति ।—यदि वीर्यं बीरव्यम्, अस्ति विद्यते, अस्यैव विद्यते एव, तत् वीर्यं,
(कर्मभूतं) कर्म क्रिया, वीर्यमूचकमाचरितमित्यर्थः, कथयिष्यति प्रकटयिष्यति,
अरितेनेव तत् प्रकाशयते इति भावः, मेघनादम् इन्द्रजितम्, अजित्वैव अपरामृष एव
परामवमजित्वेत्यर्थः, प्रहासविभीषिकाम् उपहासरूपमभयप्रदर्शनं, धिक् निन्द मि,
मेघनादं विजेः, समसांयत् तदा युष्माकं वीर्यवर्णां स्वीकरोमि, अन्यथा युष्माकं
विभीषिकादिरूपं संरम्भं निन्दायोग्यमेवेत्यर्थः । अत्रुष्टप् ७तम् ॥ २१ ॥

(घ) यूथपतयः । युष्मादिनामाः । कपिसेनापतयः ! इत्यर्थः । विलुम्पन्तु विध्वंसयन्तु ।

(न) बहोति ।—लङ्कापुरस्य लङ्कानगरस्य, गोपुरं पुरदारं, पुरमध्ये प्रवेशस्य

सन्नहेन्द्रायुधमविरलारम्भि गीर्वाणवाण-
श्रेणौवर्षं तदवजगृहे येन दृष्टग्रहेण ।—

माख्यवान् । (सोहेगम्) । आः !! किमनेन आवयितव्योऽस्मि ।
{ इति कर्षो विदधाति } । (प)

(पुनर्नपथ्ये) ।—

दृष्ट्वा काञ्चित् प्रहरणमयीं वीरयज्वानमिष्टिं
दिष्ट्या सोऽयं संमुपगमितः शक्रजिल्लक्षणेन ॥ २२ ॥

प्रधानद्वारानित्यर्थः, “पुरदारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः, प्राकाराः प्राचीराः, तोरणाणि
वृद्धिर्द्वाराणि, नगरप्रवेशद्वाराण्येत्यर्थः, “तोरणोऽस्त्री वृद्धिर्द्वारम्” इत्यमरः ।

सन्नडेति ।—येन दृष्टः क्रूरः, यद्यः शनैश्चरादिरूपः तेन, पक्षे—दृष्टः अनुचित
इत्यर्थः, यद्यः रणोद्यमः, युद्धार्थम् आवृष्टः इत्यर्थः यस्त्व तथोक्तेन, अन्याययुद्धपरायणेन
दुरात्मनेति भावः, “यद्धोऽनुपह्वनिर्वन्ध-पक्षेषु रणोद्यमे” इति मेदिनी ; सन्नडं व्यूढं,
सुविन्यस्तमित्यर्थः, समुदितमिति यावत्, “सन्नडो वर्मिते व्यूढे” इति मेदिनी ; हेन्द्रायुधं
शक्रजनुर्ध्वं तथोक्तम्, अन्धम्—सन्नडस्य वर्मितस्य, वर्मावृतस्येत्यर्थः, इन्द्रस्य देवराजस्य,
आयुधम् अस्त्रम्, अग्निरित्यर्थः यत्र तादृशम्, अविरलारम्भि अविरलः निरन्तरः,
आरम्भः उद्यमः, प्रवृत्तिरिति यावत् यत्र तादृशम्, अन्धम्—अविरलः निरन्तरः आरम्भः
वधः, राक्षससैन्यविनाश इति भावः यत्र तादृशम्, “आरम्भस्तु त्वराया स्यादुद्यमे
घ्न-दुर्पथोः” इति मेदिनी ; तत् प्रसिद्धं, गीर्वाणानां देवानां, वाणश्रेणौव शर-
प्रङ्क्तिरिव, वर्षे वृष्टिरित्यर्थः, अवजगृहे विद्वत्, सन्वाधितमित्यर्थः ; पक्षे—गीर्वाणानां
देवानां, युध्यमानानामिति भावः, वाणश्रेणौना शरसमुद्धानां, वर्षे वर्षणं, वृष्टिधारावत्
पतनमित्यर्थः, अवजगृहे प्रतिवर्द्धं, सविघ्नं कृतमित्यर्थः, निवारितमिति यावत्, देवाः
पराजिता इति भावः । “अवयद्यो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजाखिके” इति मेदिनी ॥—

(प) आः !! इति षोडशसूक्तमन्वयम् ; “आस्तु स्यात् षोप-षोडशो” इत्यमरः ।
विदधाति आह्वयति, कराभ्याम् अङ्गुलिभ्यां वा इति शेषः, दुःसंवाद्यश्वणमिया
इति भावः ।

काञ्चित् अपूर्वानित्यर्थः, प्रहरणमयीम् अस्त्रमयीं, वीरः शूरः, मेघनाद इत्यर्थः,
यज्वान् वाञ्छी यत्र तादृशीम्, इष्टि यज्ञं, निजुम्भिःकाण्यमिति भावः, दृष्ट्वा
अवलोक्य, लक्षणेनेति भावः ; “दृष्ट्वा” इत्यत्र “दृष्ट्वा” इति पाठकल्पनं समीचीनम्,
दृष्ट्वा अपर्ययित्वा इत्यर्थः, दिष्ट्या देवेन, देवदपिषेति भावः ; यथा—दिष्ट्या इति

माख्यवान् । सत्योऽयम् अतिदुःखो निर्दुःखः इति लोक-
प्रवादः, (फ) यत् (व) अस्मिन्नपि समूलघातमभिघ्नति व्यतिकरे,
तथैव श्वसिमः (भ) ।

ग्रहः । (ऊर्ध्वमखीक्य) । यथा समन्तादम्बरचरविमान-
वीथयः ककुभां (म) मुखानि पर्यवष्टभन्ति, (य) तथा
शङ्के, (र) दुर्वारदारुणक्रोधवडवानलनिपीयमानशोकसमुद्रो
दाशरथिविजयाय सन्नह्यते (ल) देवः ।

दर्धसूषकं मङ्गलसूषकं वा अव्ययम्, अतीव दर्धविषयं मङ्गलकरं वा एतदित्यर्थः ;
"दिष्ट्या दर्धे मङ्गले च" इति मेदिनी ; लक्षण्येन सौमित्रिणा, सोऽयं अवयवः,
दुष्टयश्च इत्यर्थः, शक्रजित् मेघनादः, समुपशमितः निहत इत्यर्थः, यज्ञकर्मणा च
लोकैरवयवशान्तिः क्रियते इति ध्वनिः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

(फ) अतिदुःख इति अतिशयितं दुःखं यस्य सः । निर्दुःखः दुःखरहितः, दुःख-
बोधसमय इत्यर्थः, प्रबलदुःखवेगेन सर्वानुभूतिराहित्यादिति भावः, इति लोकाणां
जनानां, प्रवादः प्रसिद्धिः, सत्यः ।

(व) यत् यतः ।

(म) समूलघातं समूलं हन्ति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । अभिघ्नति
अभिघ्ननं कुर्वति, विनाशं कुर्वतीत्यर्थः । व्यतिकरे व्यसने, विपदि इत्यर्थः,
इन्द्रनिग्रिधनरूपे इति भावः, "अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः" इति
मेदिनी ; तथैव पूर्ववदेव । श्वसिमः श्वाभ्यः ।

(स) अम्बरचरेति ।—अम्बरचराणां खिचराणां, देव-गन्धर्वादीनामित्यर्थः,
विमानवीथयः देवयानपङ्क्तयः । ककुभां दिशाम् ।

(य) पर्यवष्टभन्ति अवलम्बयन्ति, आश्रयन्तीत्यर्थः, अवलम्बन्तीत्यर्थो वा,
"अवष्टब्धोऽविदूरे स्वादाक्रान्ते चावलम्बने" इति मेदिनी ।

(र) शङ्के मन्वे ।

(ल) दुर्वारिति ।—दुर्वारः अनिवार्यः, अत एव दारुणः उल्काटः, क्रोधः
कोप एव, वडवानलः वडवाग्निः, तेन निपीयमानः निःशेषं यथा तथा चर्च
नीयमानः, शोकसमुद्रः पुत्रवियोगजनन्युत्सागरः यत्र तथाभूतः, सर्वथा प्रबल-
क्रोधेन दमितशोकावसिरिति भावः । दाशरथिविजयाय दाशरथेः दानस्य, विजयाय
मराभवाय, सन्नह्यते व्यूढो भवति, बद्धपरिचरौ भवतीत्यर्थः ।

धारणः । (उचिषादमात्मगतम्) । कष्टम् !! कथं दाशरथि-
विजयायेत्यविशिष्टोपपत्तिककर्तृ-कर्मकारकार्यविषयं वयस्य-
वचनम् । (व)

मास्यवान् । (उच्यते) । तदस्माभिरपि जरसा दूषितस्य (श)
आत्मनः प्रक्षालनाय प्राप्तं शस्त्रधारातीर्थम् (ष) । (इति सशस्त्र-
धारणो निष्कान्तः) ।

(विक्रमः) ।

(ततः प्रविशति विद्याधरद्वयमाहाशयानेन) ।

एषः । अहो ! बहोः कालात् (स) अनया गगनवीथ्या
निरातङ्गमिव सञ्चरावहे । (ह) (अघोऽवबोध्य) ।—

देवेन्द्रोपनिवेद्यनन्दनवनस्रक्तीरणश्लाघिनी

लङ्घेयं दशकण्ठविक्रमसखी यस्यां समन्तादिमाः ।

(व) दाशरथीति ।—अविशिष्टा अविशेषेण उक्ता, उपपत्तिः प्रतीतिर्यत्र
तथाभूतः, कर्तृ-कर्मकारकयोः यः अर्थः अभिधेयः, तद्विषयं तत्सम्बन्धि, वयस्यस्य
मित्रस्य, वचन वाक्य, तथा च, दाशरथेर्विजयाय इति समासे दाशरथेरिति कर्त्तरि
कर्मणि च कर्त्तृयोगे षष्ठोविधानात् दाशरथिकर्त्तृकविजयत्वाम इति, दाशरथि-
कर्मण-रावणकर्त्तृकविजयत्वामसेत्येदययोगात् अविशिष्टोपपत्तिककर्त्तृ-कर्मकारकत्व-
निति भावः ।

(श) जरसा वाङ्केन । दूषितस्य अमिभूतस्य, कर्मासमर्थस्येति भावः ।

(ष) प्रक्षालनाय शोचनाय, जरादोषदूरीकरणाय इति यावत्, नवीनदेहत्वाभावात्
इति भावः । शस्त्रधारातीर्थं शस्त्रधारा एव तीर्थं पुण्यक्षेत्रम् । प्राप्तं गतं, गन्तव्यमित्यर्थः,
शौर्यतादोषपरिहाराय रणक्षेत्रे शस्त्राघातेन प्राणान् त्यज्यामीति भावः ।

(स) बहोः कालात् बहुकालात् परमित्यर्थः ।

(ह) अनया लङ्कापुण्यां उपरिच्छया इत्यर्थः । गगनवीथ्या आकाशमार्गेश्च ।
निरातङ्गमिव निशङ्गमिव, राक्षसानां निघनादिति रावणस्य आसन्नविनाशत्वादिति
च भावः । सञ्चरावहे अभावः ।

देवेन्द्रेति ।—देवेन्द्रश्च मासवेन, उपनिवेद्या रावणप्रीत्यनाद्यं प्रदेया, उपभोग्या
इत्यर्थो वा, देवेन्द्राय उपनिवेद्या समर्पणीया, देवेन्द्रश्च उपभोगाय प्रदानोद्य
इत्यर्थो वा, या नन्दनवनस्रक्, नन्दनवनीयपुष्पमाला, तच्छोभितेन तीरणेन वदि-

युद्धान् लोकनकौतुकोन्मुखवधूसङ्घौर्णकर्णोरथा
 रथ्याः किं कथयामि यान्ति यदमी न व्योन्न वेमानिकाः ? ॥२३॥
 (सखे दाहुवम) । सखे हेमाङ्गद !—

एताः पश्य पलादपत्तनभुवः सौत्रामणोनां दृशा-
 मस्राभोभिरदेवमाढकगृहारामाभिरामत्रियः ।

दारेषु, प्राच्यते प्रसूयते, अभिदृश्यते वा तादृशी, तादृशतीरणेन मनीहारिणीत्यर्थः,
 "त्रावा स्त्रियां प्रसंघायां परिचर्याऽभिलाषयोः" इति मेदिनी, दशकण्ठस्य रावणस्य,
 यो विक्रमः पराक्रमः, अजेयत्वमिति यावत्, तस्य सखी सहायः, सहायस्त्वपिचो-
 त्यर्थः, अतद्विराक्तस्यत्वादिति भावः ; यद्वा—विक्रमसखी पराक्रमस्य साविस्त्रकपिचो-
 त्यर्थः, लोकावयस्थितदुर्लभद्रव्यसम्पारेण शोभमानत्वादिति भावः, इवम् अथ. एताः,
 लडा रावणराजधानी, दृश्यते इति शेषः, यथा लडायां, समन्तात् चतुर्दिग्, इमाः
 परिदृश्यमानाः, युद्धस्य सङ्ग्रामस्य, आलोकने दर्शने, यत् कौतुकं कुतूहलं, तेन
 सन्मुखामिः ऊर्ध्वमुखीभिः, वधूनिः राक्षसमहिलाभिः, सङ्घीणाः स्याताः, कर्णोरथाः
 प्रवृत्तानि, "कुम्भ" इति प्रसिद्धाः स्त्रीरथा इत्यर्थं यामु तेषामभूताः, "कर्णोरथः
 प्रवृत्तम्" इत्यमरः ; रथ्याः राजमागान्, किं कथयामि ? अनिवचनीयतया कथयितं
 न शक्नोमीत्यर्थः, यत् यतः, रावणस्त्रीणां राजमार्गविचरणादिति भावः, अमी
 सन्मुख्याः, वेमानिकाः विमानचारिणी देवाः, व्योम्नि आकाशे, न यान्ति न
 कश्चरन्ति, राक्षसमहिलाणां सन्दर्शनमवाहिति भावः । यद्वा—यस्या समन्तादिमाः
 रथ्याः युद्धान् लोकनकौतुकोन्मुखवधूसङ्घौर्णकर्णोरथाः, दृश्यन्ते इति शेषः, तथा यथा
 लडायां, व्योम्नि आकाशे, लङ्घीपरिष्कयन्त्यदेश इत्यर्थः, अमी वेमानिका न यान्ति इति
 यत्, तत्र किं कथयामि ? रावणस्य ईदृशः प्रभावो यत् लडाया उपरिष्ठ्याकाशेऽपि
 वेमानिका अपि गन्तुं न प्रभवन्तीति भावः । शार्दूलविकीर्णतं वपनम् ॥ २३ ॥

एता इति ।—सुवामा इन्द्रः, "इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ... । सुवामा गीतमिन्द्रोऽजी" इत्यमरः ; तस्य इमाः सौत्रामणयः तासाम् इन्द्रसम्पत्स्त्रिणीनां, दृशा नेत्राणां, सहाय-
 सहायानां नयनानामित्यर्थः, अस्राभोभिरस्रुजलेः, अट्टेऽस्राट्टकाः देवमाढकाः इत्यस्य-
 पाण्डिताः न भवन्ति इति तादृशाः, इन्द्रस्य सहायनयनः स्रुतजलेरेव इत्यस्य सार्धव-
 चान्तेरेव च आरामपोषणादिति भावः, "देवो नद्यस्य-स्यस्य-स्योऽपि पाण्डितः ।
 क्षान्तदोमाढकी देवमाढस्य यथाक्रमम् ॥" इत्यमरः ; ये गृहारामाः मिश्रुटाः,

एतासु प्रतिघातिविक्रमकथोपालम्भवैतण्डिकैः

ल्लृमेन्द्रध्वजिनोजयानुक्लृतिभिर्दिभैरपि क्रौडितम् ॥ २४ ॥

द्वितीयः । सखे रत्नचूड ! किमुच्यते,—

रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे वीरसु कस्तादृशो

जागर्त्ति स्म जगत्त्रयोविपदलङ्घनीणदोर्विक्रमः ? ।

शश्वत् द्वारभुवि प्रशस्तिरचनावर्णायमानेक्षण-

श्रेणीसम्भृतगोत्रभिन्मयजयस्तम्भो यथा रावणः ॥ २५ ॥

गृहोपवनानि इत्यर्थः, "गृहाराणास्तु निष्कुटाः" इति "भारामः स्नादुपवनम्" इति चामरः, ते अभिरामा मनोहारिणी श्रीः श्रीमा यामां तथाभ्रमाः, एताः परिवृश्यमानाः, पलादपत्तनभुवः पलादाना मासाश्रिता,राक्षसानामित्यर्थः, पत्तनभुवः नगरस्थानानि, राक्षसमगरोत्थगृहाणोत्थ, पश्य अवलोकय, एतासु पलादपत्तनभुवः, दिभैरपि शिशुभिरपि, "पोतः पाकोऽभंशोऽडधः पृशुकः श्रावक शिशुः" इत्यमरः ; कृमा कृता, इन्द्रस्य देवराजस्य, ध्वजिनोना सेनाना, "ध्वजिनो वादिभो सेना" इत्यमरः ; जयानुक्लृतः पराक्रयानुकरणं येः तथाभूतैः, अत एव प्रतिघातिनाम अरातीना, शत्रुणामित्यर्थः, "अभि(प्रति)घाति पराराति-मन्थार्थ-परिपान्यनः" इत्यमरः ; विक्रमकथासु शौच्यदिषयकालीचमासु, नृपालम्भे अशिक्षिणे, निन्दाकारणे इत्यर्थः, वैतण्डिकैः वितण्डावतादः प्रथोजनसंप्रामिति तद्योतैः सद्भिः, परस्परकलङ्कं कुर्वीषैः सद्भिरित्यर्थ, सा इतं खिलतं, रावणेन देवसेनाना अथा पराजयः कृतः, अवस्था बालका अपि तदनुकरणरूपा शोडां कुर्वन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

रक्षाधीति ।—पुराऽपि पूर्वमपि, रावणप्रादुर्भावात् प्रागणोत्थः, रक्षासि राक्षसाः, सन्तीति शेषः, इति संशृणुमहे समाकर्णयामः, अस्माभ परस्परं श्रुतमित्यर्थः ; व्यतीहारं चात्मनेपदनं, तु किन्तु, जगता नथो विनीकोत्थ, तथा विपदः अनशस्य, अनर्थोत्पादनस्येत्यर्थः, यद्वा—विपदि अनर्थे, अनिष्टसाधने इत्यर्थः, अलङ्घनीषु कर्मवचन, समथः इत्यर्थः, "कर्मवचोऽलं-कर्मवचः" इत्यमरः, दार्ढ्यक्रमः बालुवल्क यच्च तथाभूत, विभुवन्विजयीति भावः, तथा शश्वत् नरत्वरं, द्वारभुवि द्वारदशे प्रशस्तिरचना प्रशंसालिपिरित्यर्थ, रावणस्येति भावः, तथा वर्णायमाना अवराधमाणा, वर्णमालेवत्यर्थः, या वृक्षस्येषो नथनपङ्क्तः, सखे नैवाधीति

खचूडः । सखे हेमाङ्गद ! पश्य पश्य, पौलस्त्यपत्तन-
प्रतीक्षीषु दीयमाने सन्नाहपट्टहे (क)—

दिरदन्तावलदन्तमौक्तिकमयहास्तोरणस्रग्विणो
गोवाणाधिपतिप्रतीष्टनिगडोन्मृष्टान्यवन्दोशुचः ।
वीरश्रीसहपांशुकैनिसुहृदो मन्दोदरौबन्धुता-
श्रीटीरासुरसुन्दरौसुरभयः क्षुभ्यन्ति रक्षोघृहाः ॥ २६ ॥

भावः, तैः सन्धतः परिपूर्णः, स्यात् इत्यर्थः, संयुक्तः इति यावत्, यः गोवन्तः इत्यर्थः, तन्मयः तदात्मकः, इन्द्रप इत्यर्थः, जयसम्भ विजयसूचकः, सन्धः यद्य तद्योक्तः, रावणो दशाननः, यथा यादृशः, तादृशः रावणतुल्यः, वीरः शूरः, कः कागर्त्ति स्तः ? प्रकाशते स्तः ? न कोऽपीत्यर्थः, राक्षसा जगति वदन्ती विद्यन्ते, किन्तु देवराजो यस्य हारटो नित्यतः मृचभावेन प्राञ्जलिस्तिष्ठति, पश्यन्तः विभुः विभुः रावणादन्वो राक्षसवीरो न कदाऽपि श्रुतः इति पर्यवसितोऽर्थः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २५ ॥

(क) पौलस्त्येति—पौलस्त्यस्य रावणस्य, पत्तनं नगरं, “पुः स्त्रो प्रो नगर्थो वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः, तस्य प्रतीक्षीषु रथ्यासु, मार्गेषु इत्यर्थः “रथ्यः प्रतीक्षो विशिखा” इत्यमरः । दीयमाने ताडयमाने इति भावः, सन्नाहपट्टहे सङ्ग्राम-
घाटितभेदे ।

दिग्गतिः—दिशां पूर्वादीनां, दन्तावलाः दन्तिनां, दिग्गता इत्यर्थः “दन्तो दन्तावलो दन्तो हिन्दोऽनेकपी द्विव” इत्यमरः, तेषां दन्ताः मौक्तिकाश्च मुक्ताफलाणि च, तत्कुम्भमवा इति भावः, तन्मयी तन्निर्मिता इत्यर्थः, हाहार, तोरणस्रक् वदिसार-
माणा च, वदिसारविलसित्वेनो मालिकेत्यर्थः, यथाक्रमं दन्तमयी हाः मौक्तिकमयी तोरणस्रगति भावः तदन्तः, गोवाणाधिपतिना देवेन्द्रेण, प्रतीष्टा गृहीताः, सटा इति यावत्, निगडोन्मृष्टानां निगडवहानाम्, चन्त्यानां स्वस्वतिरिक्तानां, बन्धोनां कृष्टकृताणां स्तोषा, शुचः शोका येषु तद्योक्ताः, वीरश्रीया वीराणां शूरणां, श्रिया ख्याता, विजयलक्ष्या इत्यर्थः, सङ्घः पाशुकैलि धुम्क्रीडा तत्सुहृद तत्सङ्घिनः इत्यर्थः, तद्गृहवासिनः सर्वे अत्राल्यादेव रणभूमौ विपलान् विजित्य तेषां श्रीभिः गृहशोभा बह्वीयतीति भावः मन्दादरौ रावणमन्दिषो, असुरकन्येति भावः, तथा या बन्धुता सख्यः तथा श्रीटीरा, मार्गताः, “श्रीटीरस्तु मतो गर्भे” इति ज्ञानतः, या असुःसुन्दर्यः असुरवध्वः, तानि, सुरभयः क्षान्ताः, मनोघ्नाः इत्यर्थः,

हेमाद्रदः । (विहस्य) । नूनमिदानीमत्र—

दृष्ट्वा राघवमेकराक्षसवनस्त्रच्छन्ददावानलं

जानक्यां निजवक्त्रभस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।

काङ्क्षन्ती मुहुरात्मपक्षविजयं भङ्गश्च मुग्धा मुहु-

र्ध्यायन्ती ध्रुवमन्तरालपतिता मन्दोदरौ वर्तते ॥ २७ ॥

रत्नचूडः । (सखरुच-चित्तम्) । वयस्य ! विबुधराजविजयविक्रम-

क्रीतचेतसा (ख) वृद्धपितामहेन स्वयं परमेष्ठिना (ग) प्रति-
ष्ठितेन्द्रजिह्वाभयेयशेषस्य तादृशस्य तनूजस्य (घ) शुचा विचेष्ट-

“सुरभिः ब्रह्मचोमाष्टभिन्दुरा गोषु घोषिता । सुगन्धि-जान्तशोस्त्रिषु” इति मेदिनी ;
रचोदृष्टः राक्षसानां गृह्णाति, चुभ्यति चुम्ब्या भवति, चञ्चला भवतीति यावत्,
सन्नाहपट्टनादादिति भावः । आर्टूलविक्रीडित इति ॥ २६ ॥

दृष्टेति ।—मन्दोदरी रावचमहिषी, राघवं रामम्, एकः अद्वितीयः, राक्षसाः
निशाचरा एव, वनानि जाननानि, तेषां तेषु वा स्त्रच्छन्द निरवयवः, निर्वाध इत्यर्थः,
स्त्रेष्वाप्रवृत्तः इति यावत्, “स्वतन्तोऽपाहतं खेरी स्त्रच्छन्दो निरवयवः” इत्यमरः ;
दावानलः वनाग्निः तत्तत्स्वरूपमित्यर्थः, राक्षसवज्रदाहकमिति यावत्, दृष्ट्वा चबलीक्य,
तथा जानक्यां सीतायां, निजवक्त्रभस्य निजजानलस्य, रावचस्य इत्यर्थः, परमम्
अत्युच्चं, प्रेमाणम् अनुरामम्, आलोक्य दृष्ट्वा च, मुग्धा विमूढा, अत एव मुहुः
पुनः पुनः, लदाचदिति भावः, आत्मपक्षायां स्वपक्षायां, राक्षसानामित्यर्थः, विजयं
विशिष्टं जयं, काङ्क्षन्ती अभिलषन्ती, तथा मुहुश्च लदाचिरेति भावः, भङ्गं
पराजयं, ध्यायन्ती चिन्तयन्ती सती, ध्रुवं निश्चयेन, अन्तरालपतिता जय-पराजय-
चिन्तयोर्मध्यवर्तिनी, वर्तते तिष्ठति, स्वपक्षोपजये रावचः सीताप्रेमबन्धो ना परि-
हृत्यति, अर्चुणां जये नम वैद्यमित्युभयद्येव नमानिष्टमिति चिन्ताकुला तिष्ठतीति
भावः । आर्टूलविक्रीडित इति ॥ २७ ॥

(ख) विबुधेति ।—विबुधानां देवानां, राजा अक्षिपतिः विबुधराज इन्द्रः,
तस्य विजये पराजये, यो विक्रमः श्रेष्ठ्यं, तेन क्रीतं वयं-नतं, चेतः चित्तं कस्य
तथाभूतेन ।

(ग) परमेष्ठिना ब्रह्मणा, “ब्रह्माऽऽत्मभुः सुरज्येष्ठः परमेष्ठो पितानहः” इत्यमरः ।

(घ) प्रतिष्ठितेति ।—प्रतिष्ठितं संज्ञापितमित्यर्थः, दत्तमिति यावत्, इन्द्र-

सानामरातिगृह्णोम् (ङ) अपि नैवमुपक्राष्टुम् (च) अहंसि ।
(पुरोऽवलोक्य च) । हस्तदक्षिणेन कथमयं द्विधा (ङ्) विभज्यते
महाजनः ॥ (निदृश्य च समथ-कौतुकन) । सखे ! पश्य पश्य—

न्यञ्चत्र्यञ्चद्वरित्रीधृतचरणभरञ्चन्द्रहासैकदृष्टि-

व्यावलादृश्रीगपद्योत्सुकसकलभुजाक्रान्तदिक्चक्रवालः ।

क्रीधक्रूराक्षिरक्तोत्पलराचितवियत्तोरणस्रञ्चि बिभ्र-

दक्राणि प्रत्यनीकप्रसरसरभसो निर्जिहोते दशास्यः ॥ २८ ॥

जित् वासवविजयो, इति नामधेयं नाम, नामनामनित्यर्थः, शेषः अवशेषः शब्द
तथाविधस्य । तादृशस्य महावोरस्येति भावः । तनूनस्य पुत्रस्य, मेघनादस्येति शेषः ।

(ङ) शुभा शोकेन, विचेष्टमाना विरुद्धमाचरणौ, व्याकुलतया विचरन्ती-
नित्यर्थः, क्रन्दन्तीति यावत् । अरातिगृह्णोः अत्रगृह्णोम् ।

(च) उपक्राष्टुं त्वनिन्दितुम् ; “उपक्राष्टो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गृह्ये”
इत्यमरः ।

(ङ्) हस्तदक्षिणन हस्तस्य दक्षिणभागे, दक्षिणस्यां दिशि इत्यर्थः । द्विधा
भागद्वयेनेत्यर्थः । महाजनः जनता इत्यर्थः ।

न्यञ्चदिति ।—न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती, अतिशयेन निम्नो-
न्नतन्तीत्यर्थः, रावणपदभरणे तन्नेन्यपदभरणे वा इति भावः, या धरित्री पृथ्वी, तस्मात्
धृतः आर्पितः, अरण्यभरः पादयोर्भारः येन तथाक्तः, चन्द्रहासैः निजकरवाले,
एका केवला, दृष्टः मद्यनित्येपी यस्य तथाभूतः, निजकरघृणखड्ग आवहदृष्टारित्यर्थः,
व्यावलाद् द्विसंख्यार्थः, श्रीगपद्येन समकालत्वेन, उत्सुके अभीष्टसाधनाशमुद्युक्ते,
स्वस्वापारव्यग्रैरित्यर्थः, “इष्टार्थैर्दुयुक्तं उत्सुकम्” इत्यमरः, सकलैः समसोः भुजेः
बाहुभिः, विभ्रत्येति भावः, आक्रान्तं व्याप्तं, दिक्चक्रवालं दिक्चक्रं येन तथाविधः,
क्रोधेन क्रोधातिशयेन, क्रूराणि भोषणानि, आरक्तानोति भावः, अक्षीणि एव
जेताख्येव, विंशतिमङ्गाकानोति भावः, रक्तोत्पलानि कोकनदानि, तेः रचिता यथिता
इत्यर्थः, विभ्रति आकाशे, तोरणस्रक् वदित्वांरविंशत्संख्यायाः येः तथाभूतानि, वक्राणि
मुखानि, दशसङ्गाकानोति भावः, विधन दधानः, प्रत्यनीकेषु प्रतिभटेषु, शत्रुषु
इत्यर्थः, प्रसराय अभिगमाय, सरभसः सवेगः, त्वरावानित्यर्थः, दशास्यः रावणः,
निर्जिहोते निर्मूल्यति, अङ्गापुरादिति शेषः । अङ्गपरा इत्यम् ॥ २८ ॥

इमाकदः (निर्घण्यं) । अहो ! दृष्टचरमपि (ज) अस्य साङ्गान्,
मिकमोजायितमयातयाममिव भाषयते । (झ) सखे रत्नचूड !—

मरुत्वदम्भोलिच्छणघटितघोरश्रयथुना

निसर्गोदयेण प्रसभमुरसा पीतगगनः ।

श्रियं देवद्रीचीं निजभुजवनोद्दामकरिणी-

मयं कुर्वन् वीरः स्मरति कथमासीद्दशमुखः ? ॥ २९ ॥

रवचूडः । सखे ! किमुच्यते, महतामप्युपरि किमप्ययं
रावणः,—(ज)

(ज) दृष्टचरमपि दृष्टपूर्वमपि, प्राक् दृष्टमपीत्यर्थः ।

(झ) साङ्गानि कं युद्धसम्बन्धि, युद्धकालिकमित्यर्थः । ओजायितं ओजस्विता,
प्रताप इति यावत् । अयातयाममिव अजीर्णमिव, अपुरातनमिवेत्यर्थः, नमनवेति
कावत्, सद्यो दृष्टमिवेति भावः, “ओषं च परिभुक्तञ्च यातयामनिदं दृश्यम्” इत्यमरः ।
भोषयते भाषयति, अथमुत्पादयतीत्यर्थः ।

मरुत्वदिति ।—अयं सङ्गानयामोत्प्लुत इत्यर्थः, वीरः शूरः, दशमुखः रावणः,
मरुतः देवाः अथ सतीति मरुत्वान् इन्द्रः, “न्द्रो मरुत्वान् मञ्जवा” इत्यमरः ;
तत्र दम्भोलिना वज्रण, “ज्ञादिगो वज्रमस्त्री आत्... । दम्भोलिरश्मिर्दयाः ॥”
इत्यमरः ; अथम् अल्पकालमार्गं, न तु अरिमिति भावः, घटितः कृतः,
उत्पन्न इत्यर्थः, घोरः भोषणः, अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः, श्रयथुः शोषः, स्फोटतेति
भावः यत्र तादृशेन, निसर्गोदयेन क्लमाकत एव विश्रान्तेन, उरसा वक्षसा,
प्रसभं घटात्, वलपूर्वकमित्यर्थः, तदृशया तया, पीतम् आक्रान्तं, यथा—“उरसा”
इत्यमरः अकारो सुप्ते द्रष्टव्यः, तेन अपीतं मतम्, उत्पतितमिति यावत्,
आक्रान्तमिति भावः, गगनम् अन्तरोक्षं, सुरपुरमिति यावत् येन तत्राभूतः सन्, देवान्
असतीति देवद्रीचो तां देवानुवार्त्तनीं, देवसम्बन्धिनोमित्यर्थः, “देवान् असति
देवद्राङ्” इत्यमरः ; श्रियं कर्त्तव्यं, कथं केन प्रकारेण, निजभुजवनक सञ्चय-
वाङ्मनस्य, विंशतिवक्त्रावहकसद्वारण्यस्येत्यर्थः, उद्दामकरिणीं मत्तच्छिनीं,
तदन्तु क्लम अपीनमिति यावत्, कुर्वन् विदधन्, आसीत् अवर्षत्, तत्
अरवि ? स्मृतिविषयो अरवि ? शिखरिचो कृतम् ॥ २९ ॥

(ज) महतामपि महत्प्रभावशालिनामपीति यावत्, विमपि परार्थनीयं, प्राक्

एनं कल्पतरुद्भवैरसुकरव्याजैः सदा भूषणै-

राराध्नीति सुराधिपः किमपरं दीनो नदीनां पतिः ।

दण्डाधिक्यभयात् कथं-कथमपि स्कन्धोपनेयान् मणौ-

नप्यस्मै परिशोधयत्यपदिशन् निःसम्पदः स्वाकरान् ॥३०॥

हेमाचरः । (समसम्) । कथमयं परापतित (ट) एवासम-

समरदुर्षहेषमाण-वनायुज-वाजिनिवह-वितीर्ण-कोनाश-कासर-

प्रकाशयितुमशक्यमिति यावत्, उपरि ऊर्ध्वदेशे, अतिमहान् इति भावः, रावणस्य महत्त्वं सर्वातिशायि वर्णनातीतञ्चेति समुदायार्थः ।

एनमिति ।—सुराधिपः इन्द्रः, कल्पतरुद्वयेः कल्पतरुप्रसूतेः, असुकराधिपसुलभानि, व्यज्यन्ते गम्यन्ते, अनुभूयन्ते इति यावत् इति तत्त्वोक्तैः, बहुमुख्येणापि दुष्पदैरिति भावः, भूषणैः अलङ्कारैः, एनं रावणं, सदा निरुक्तम्, आराध्नीति सेवते, किमपरम् अन्यत् किं, वक्तव्यमिति शेषः, नदीनां पतिः समुद्रः, दण्डाधिक्यभयात् दण्डोऽस्यैव, एतस्मात् अधिको मा भूदिति प्रकाशयति भावः, दीनः दुःखितः सन्, स्वाकराणां स्वविहीनकरणात् हेतुमिति भावः, स्वस्य निजस्य, आकरान् उत्पत्तस्थानानि, स्वगभं प्राणि वनानामुत्पत्तस्थानानामिति भावः, निःसम्पदः सम्पत्तिविहीनान्, रत्नप्राप्त्यनिति यावत्, अपदिशन् कुर्वन्, कथं-कथमपि अतिक्रच्छेप, यदा—कथं-कथमपि भीत-भीतं यथा तथा, अस्मै रावणाय, स्कन्धोपनेयानपि स्कन्धवाह्यानापि, स्तूत्रानिति भावः, मणौन् रत्नानि, यदा—स्वाकरान् निःसम्पदः अपदिशन् अपि मणौन् स्कन्धोपनेयान्, कृत्वेति शेषः, स्कन्धे वहनं कृत्वेत्यर्थः, परिशोधयति ददातीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ट) परापतितः समानतः ।

(ठ) असमेति ।—असमे अतुल्ये, तुल्यनारहिते इत्यर्थः, "राम-रावणयोर्धुई राम रावणयोरिव" इति कविबचनार्थमिति भावः, समरे सङ्ग्रामे, यो दुर्षः आनन्दः, उत्साह इति यावत्, तेन हेमनाथो क्रेषामन्दं कुर्वन्, "हेमा क्रेषा च निःक्षणः" इत्यनरः; यः वन-युग वाजिनिवहः वनायुजाख्यदेव(चारव)मवायसमुद्रः. तेन वितीर्णः दत्तः, कोनाशकासरस्य यमसद्विषय, "कोनाशः कर्षके सुद्रे कृतात्मोपायघातिनि" इति विश्वः; "युवाधो महिषो नाह-विषल्यासरसेरिमाः"

कर्णज्वरेण प्रजविना (ठ) रथेन कार्मुकपाणिः (ड)
महावीरः ।

रवचूडः । (समयाहुतम्) ।—

कल्पान्तक्रूरसूरोत्करविकटमुखी मानुषद्वन्द्वयुद्ध-

क्रौड। करण्डयदूर्जस्त्रलसकलभुजालोकभूर्गोविलक्षः ।

सम्भूयोत्तिष्ठमानस्वपरवज्रमहाशस्त्रसम्पातभीमा-

सुर्वी गौवाणगोष्ठीगुरुमदनिकषो नैकषेयः पिधत्ते ॥ ३१ ॥

हेमाद्रदः । (सकीतकम्) । सखे ! दक्षिणतः (ठ) पश्य

तावत्—

इत्यमरः, कर्णज्वरः श्रवणव्याधिः यस्य तथाभूतेन, तोत्रशब्देन यमनाहनञ्चाणि
श्रवणपोडानलत्वादिति भावः । प्रजविना प्रकृतवेगवता ।

(ड) कार्मुकपाणिः धनुर्हस्तः, धनुर्हर इत्यर्थः ।

कल्पान्तेति ।—कल्पान्ते प्रलयकाले, क्रूरः दारुणः, कालानलवर्षीति भावः
वः सूरोत्करः सूर्यसमूह, दादशसूर्ये इत्यर्थः, तद्वत् विकटानि भोषणानि, मुखानि
आननानि बभूव तद्योक्तः, मानुषद्वन्द्वेन मानवयुगलेन, राम-लक्ष्मणद्वयेनेति भावः, यः
युद्धं सङ्ग्रामः, तदेव क्रौडा खेला, क्रौडावत् अक्रान्तकरम् इत्यर्थः, तथा करण्डयन्त
करण्डाः कुर्वन्तः, ऊर्जस्त्रलाः बलवन्तः, ये सकलाः समन्ताः, भुजाः बाहुवः
विंशतिबाहुव इति भावः, तेषाम् आलोक्येन दर्शनेन, भूयः अधिकं यद्य
तथा, विलक्षः लज्जितः, मानुषी भुजचतुष्टयवन्ती, एताभ्यां सङ्घमन विंशतिभुजव
युद्धे लज्जाकरमिति भावयज्जिति भावः, गौवाणगोष्ठीनां देवसमाजानां, गुरुमदान्
यः मद गर्वः, वयमेव सर्वपरिवर्तिन इत्येवञ्च, अहङ्कार इति यावत्, तस्य
निकषः कषयप्रसर, गर्वेष परीक्षाप्यानमित्यर्थः, विध्वंसक इति भावः, नैकषेय
निकषामृतः रावणः, सम्भूय मिलित्वा, उत्तिष्ठमानानाम् उद्यमं कुर्वतां, स्व
परवज्रानां स्वदेव्यानां विपक्षसेनानाञ्छेत्यर्थः, महद्भिः अतिप्रभुः, शस्त्रसम्पाते
आयुधनिक्षेपैः, भीमां भोषणम्, सुर्वीं पृथ्वीं, पिधत्ते आच्छादयति
निजशरीरेण वा, शस्त्रवर्धनेन वा, स्वसहयाधि-देव्यैः वेति शेषः । स्वधर
इति ॥ ३१ ॥

(ठ) दक्षिणतः दक्षिणतः दिशि ।

अगस्त्यज्ञासद्यःशमितविपुलोच्छ्रायविषमा-
 नुदस्यन्तः सेतावन्नगितवतो विन्ध्यशिखरान् ।
 शिरःसङ्क्रासत्याकृतदशमुखालोकरभसा-
 दुपेत्यातिवस्तास्यपलमपसर्पन्ति कपयः ॥ ३२ ॥

रत्रचूडः । (दृष्टा सहासम) ।—

शस्त्रीकृतान् कपिभिरापततो मुदैव
 विक्रम्य चन्दनतरुन् दधते पलाटाः ।
 तत्सङ्गिनस्तु भुजगाः क्षणपाशवन्ध-
 दुःखासिकामवयवेषु दिशन्त्यमीषाम् ॥ ३३ ॥

अगस्त्येति ।—अगस्त्यस्य कुम्भीरवस्य मुनेः, आश्रया आदेशेन, सद्यः तत्क्षण-
 नेव, शमिताः निरस्ताः, नस्वीभूता इत्यर्थः, विपुलोच्छ्रायेच सङ्क्रोशत्या, विषमाः तीव्राः
 तान्, यथा—अगस्त्याश्रया सद्यः शमितेन प्रशान्तिं गतेन, नस्वीभूतेन इत्यर्थः,
 विपुलोच्छ्रायेच सङ्क्रोशत्या हेतुना, विषमन् अग्रतानतान्, क्वचिदग्रतान् क्वचिदव-
 गतान् इत्यर्थः, सेती सेतुवन्धने, अक्षगितवतः अलग्नान्, सेतुवन्धनाद्यंमगीतान्
 क्विन्तु आधिक्येन प्रयोजनाभावात् परित्यक्तानिति भावः, विन्ध्यशिखरान् विन्ध्य-
 गिरिच्छ्रृङ्गादीत्यर्थः, सटवन्तः उत्क्षिपन्तः, कपयः वानराः, उपेत्य समीपं गत्वा,
 रावन्त्येति भावः, शिरसां मूर्धां, सङ्क्राश्या एकादिक्रमेण गणना, सत्याकृतः सत्यत्वेन
 स्वीकृतः, सत्यरूपेण परिज्ञातः इत्यर्थः, रावन्त्यस्य दशमुखत्वं सत्यं न वेति सङ्क्राश्या
 ज्ञातुं समीपं गत्वा सङ्क्राश्यारणेन सत्यत्वेन स्वीकृत इति यावत्, वः दशमुखः
 रावन्तः, तस्य, यथा—सत्याकृतानि दश दशसङ्क्राश्यानि, मुखानि ज्ञानानि,
 तेषाम् आलोकरभसात् दर्शनवन्धनात्, अतिशयेन वसाः भीताः सन्तः, अपर्णं
 अखलं कथा तथा, क्षिपन्ति यावत्, अपसर्पन्ति अगच्छन्ति, पलायन्ते
 इत्यर्थः । शिखरिणो व्रतम ॥ ३२ ॥

शस्त्रीकृतानिति ।—पर्णं नांसम, अर्पन्ति ख्यादन्तीति पलाटाः राक्षसाः,
 कपिभिः वानरैः, शस्त्रीकृतान् प्रहरणोक्तान्, अखलरूपेण व्यवहृतान्
 इत्यर्थः, आपततः आगच्छतः, चन्दनतरुन् चन्दनवृक्षान्, विक्रम्य उत्क्रम्य, उत्-
 क्रुत्येति यावत्, यथा—विक्रम्य प्रभृतवल्लमाश्रित्य, शक्तिरस्यशा इत्यर्थः, “विक्रमस्तु
 पुमान् शक्तिमान्ने ज्ञात् शक्तिरस्यदि” इति मेदिनी; मुदैव इत्येवैव, दधते

इमाङ्गदः । (विदम्ब) । इतोऽपि तावत्—

रक्षःस्वयंवरविडम्बपराङ्मुखीभिः

पुष्पोत्करैः सुरबधूभिरनुज्झितेऽपि ।

शस्त्रीकृतेन तरुणा हरिणा इतोऽभौ

नक्तञ्चरः स्वपिति तत्कुसुमावकीर्णः ॥ ३४ ॥

रक्षघृष्टः । (चिरं विभाव्य) । मखे ! पश्य पश्य—

स्वतनुरुचिभिर्दीर्घाङ्गीं ध्यामितः सृजतां निजै-

रथ विदधतः कायाभोगेरकाण्डतमस्विनीम् ।

दधति नितरामुद्दीप्राणामधश्छिदुरश्रियो

हरिद्वृतभुजां धूमच्छायामभौ रजनीचराः ॥ ३५ ॥

धारयन्ति, तु किन्तु, तत्साङ्गनः तत्स्था इत्यर्थः, अन्दनवृक्षाश्रिता इति यावत्, भुजगाः सर्पाः, अभीषां पक्षादानाम्, अवयवेषु अङ्गेषु, क्षणं क्षणकाल-
भावात् इत्यर्थः, यथा—अथेनेव तत्क्षणेनैव, हृद्यधारणमात्मवत्त्वर्थः, पाशवन्धन
नागपाशाख्यास्त्रेषु बन्धनवत्त्वर्थः, दुःखानिका दुःखिन अवस्थानं,
राजसामानात् भावः, दिशन्ति जनयन्ति । अन्दनतरुषु भुजगास्तद्वशीति प्रसिद्धः ।
वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३३ ॥

रक्ष इति—रक्षसां निशाचराणां, अङ्गानुवृत्तानामिति भावः, स्वयंवर एव
स्वेच्छया पतितेन वरणसेव, विडम्ब तिरस्कारः, गर्हणव्यापार इति यावत्, तस्मात्
पराङ्मुखीभिः विमुखीभिः, सुरबधूभिः सुराङ्गनाभिः, अप्सरोभिर्भिरित्यर्थः, पुष्पो-
त्कारैः पुष्पमसृष्टे, अनाश्रितेऽपि अत्यन्तेऽपि, अन्यमागात् अङ्गुष्ठेऽपि इत्यर्थः, पुष्पवर्षणे
अङ्गुष्ठेऽपि इति यावत्, अङ्गानुवृत्ता वीराः स्वर्गे गच्छन्त, ताश्च सुराङ्गनाः पुष्प-
वृष्ट्या अभिनन्द्या अर्थं इत्यन्तीति शास्त्रं, किन्तु राजसामानात् अतिदुराचारतया सुराङ्ग-
नामा वीर्यनकारितया च तथा स्वयंवरणे पराङ्मुखत्वानिति भावः, हरिणा क्षापना,
घानरेण इत्यर्थः, “शुक्रादिक्षपिभेकेषु हरिणा क्षापले त्रयु” इत्यमरः ; शस्त्रीकृतेन
अस्त्रतया प्रक्षिप्तेन, तरुणा हृद्येण, पुष्पिनन इति भावः, इतः विनष्टः, अभौ नक्तञ्चरः
राजसः, तस्य तरोः, कुसुमैः पुष्पैः, अवकीर्णः अभिव्याप्तः, अनिष्टः सन् इत्यर्थः,
स्वपिति निद्राति, रथभुजावति श्रेयः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३४ ॥

स्वतन्वातन—छिदुरा भङ्गुरा, विनश्यतीत्यर्थः, श्री, शोभा येषां तथाभूताः

इमाह्वदः । (साकतम्) । सखे । पश्य पश्य—

किमपि कपयः कर्माख्यं महातरुशस्त्रिणो
विदधति यथा दिक्कूलेभ्यस्तथाऽपसरन्त्यमूः ।

ध्रुवमवपतद्रक्षेत्रेणीविमुक्तनभोऽन्तर-

प्रतिभरणकानिःस्थामानो दशाननकौर्त्तयः ॥ ३६ ॥

रवच्छूडः । (ससम्भ्रमम्) । अहह ! दारुणमुपस्थितम्—

क्रमेण अयत्नाभादिति भावः, अनी परिदृश्यमाना एते, रजनीचराः राजसा, निजेः शीथे, कायामोगेः शरीरस्य परिपूर्णताभिः, देहविक्षारवित्यर्थः, “आभोगः परिपूर्वता” इत्यमरः, अकाण्डे अनवसर, अप्राप्तकाले इत्यर्थ, “काण्डोऽस्ती दण्ड-
वाचार्थ-वर्गावसरवार्थिभु” इत्यमरः, तमस्त्रिणी तामसौ रार्थिं, विदधत जनयन्तः सन्तः, क्रयवणत्वादिति भावः, स्वतन्त्रकविभिः निजदेहकान्तिभिः, इतः अस्मिन् प्रदेशे, वानराधिष्ठितप्रदेशे इत्यर्थ, याम् आकाश, दीर्घाङ्गो दीर्घादेवसा, सृजता कुर्वता, पिङ्गलवर्णप्रभया इति भावः, अधः निम्नदेश, भुवोऽथ, नितराम अत्ययम्, उद्दीपार्था जयनाभेन दीव्यमानानामित्यर्थः, ह्वरयः वानरा एव, हुतभुज अग्रय, तेषां धूमस्काया धूमकान्तं, दधति चारयन्ति, वानरा भूमिष्ठाः पिङ्गलवर्णा दीव्यमानाश्चेति आग्रिसाध्यं, राजसास्तु रथादृढत्वादुपरिवातनः, पराजयलाभेन भङ्गुराग्रयः कृष्यवर्णाश्चेत् धूमसाध्यमिति भावः । उपसनाऽलङ्कारः । इत्थिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

किमपीत ।—कपयः वानरा, महातरुशस्त्रिणः प्रकाण्डवृक्षप्रहरणाः सन्तः, अत्यग्रताम् वृक्षान् अस्त्ररूपेण प्रयुञ्जानाः सन्तः इत्यर्थः, किमपि अनिर्वचनीयम्, आश्चर्यं विस्मयजनकं, कर्म क्रिया, यथा विदधति कुर्वन्ति, तथा अमूः एताः, दशाननकौर्त्तयः रावणशक्ति, अवपतन्तोभिः अवसृष्टन्तोभिः, रणभ्रमाविति शेषः, रक्षसा राजसाना, ये शीभिः पङ्क्तभिः, रथारोहभिरिति भावः, विमुक्त विरहितं, युद्धक्षेत्रे पतनादिति भावः, यत नभोऽन्तरम् आकाशमध्यं, तत्र प्रतिभरि-
क्षया प्रतिपूरणेनेत्यर्थः, वृक्षदण्डैः क्षपिकेन्यैरिति भावः, राजसभैत्यमप्ये समापतद्भिः वृक्षप्रहरणधारिभिः क्षपिकेन्यैः रथादृढराजसभैत्यनिपातनात् तेः नभोऽन्तरस्य प्रातपूरणं बोद्धव्यम् ; निनास्ति, स्थान वलं, निजकेन्येवपसवलम्बनमित्यर्थ, यासां तथाभूताः, क्षोणाः सत्य इत्यर्थः, “दक्षिणं तर.सञ्चोवलम्बौघ्याश्चि स्थान गुण च । प्राक्तः पराक्तसप्रायो” इत्यमरः ; दिक्कूलेभ्यः दिगन्तेभ्यः, अपसरन्ति अपगच्छन्ति, येषां

रक्षोनिपिष्टकापिमुक्तमङ्गीध्रचूर्ण-

पूर्णान्तराभिरिषुर्वाष्टभिरुज्जिह्वानः ।

रोषाट्टहासदहनप्रसरेस्तडित्वां-

लङ्काधिपः किमपि सन्तमसं तनोति ॥ ३७ ॥

हेमाद्रदः । (चणं निर्वर्ण्यं) । अङ्गी ! क्षुद्रैरपि सम्भूय भूयोभिः

(ण) एको महान् सुकरः कदर्थयितुम् ; (त) यतः,—

दृष्यद्विक्पालदन्तावलबहलमदावग्रङ्गीग्राभिरक्षणां

ताराभिर्दीप्यमानं दिशि विदिशि दशग्रौवमुद्ग्रीवयन्तः ।

सहायेन रावणस्य यशः दिगन्तप्रसारि सञ्जातं, तेषामभावेन दिगन्तेभ्यः रावणयशसः खल्वनं युक्तमेवेति भावः । हरिश्चो उक्तम् ॥ ३६ ॥

रक्ष इति ।—रक्षोभिः, राक्षससेनाभिरित्यर्थः, निपिष्टः नि श्लेषेण पिष्टः, चूर्णोक्तस्य इत्यर्थः, अपिभिः बानरसेनाभिरित्यर्थः, मुक्तः निश्चिन्तः, राक्षसविनाशार्थमिति भावः, यः मङ्गीध्रः पर्वतः, तस्य चूर्णेन रक्षोदेन, रक्षोरूपेणेति भावः, पूर्णे व्याप्तम्, अन्तरं मध्यं यासां तादृशीभिः, इदुर्वाष्टभिः वाचवर्षणेः, उज्जिह्वानः उदगच्छन्, युद्धाय उत्तिष्ठन् इत्यर्थः, लङ्काधिपः रावणः, रोषेण क्रोधेन, ये षट्टहासाः विकटवृत्तितानि, ते एव दहनप्रसराः अग्निविस्ताराः, क्रोधेन मुखादोना रक्तवर्षत्वेन डालस्य च सुतीव्रत्वेन अग्निरत् सन्तापकरत्वादिति भावः, तेः, तडित्वान् विद्युत्त्वान्, दीप्तमान् रुद्रिति भावः, अथ च लङ्काधिप एव तडित्वान् मेघ इति व्यक्तरूपकम् ; “असं मेघो वारिवाहः स्तनधिदुर्वलाहकः । चारावरो मल्लवरस्तडित्वान्” इत्यमरः, रावणस्य कृणवर्षत्वादिति भावः, किमपि अनिर्वचनीयं, सन्तमसं ग टान्धकारं, तनोति निस्तारयति, वधितशर-जालेन पर्वतचूर्णेन च नभःप्रदेशस्य अत्रतत्वात् स्त्रस्य कृणवर्षत्वाच्च अन्धकारस्य गाटत्वं बोद्धव्यम् । मेघस्य अन्धकारजनकत्वञ्च प्रसिद्धमेवेति भावः । वसन्ततिखलं उक्तम् ॥ ३७ ॥

(ण) क्षुद्रैरपि ह्येनेरपि, बह्वङ्गीनेरपीति यावत् । सम्भूय मिश्रित्वा । भूयोभिः अङ्गुभिः ।

(त) महान् उक्तम्, बह्वङ्गीनेरपीति यावत् । सुकरः सुलक्ष्णः, अनायाससाध्य इत्यर्थः । कदर्थयितुं क्लेशयितुम्, अभिभवितुमित्यर्थः ।

ए १ निःशेषसेतुग्रथनसमधिकैः शस्त्रिणः शैलपादे-

ब्रह्मानः कपोन्द्रा रजनौचरपुरीमुत्तरेण ब्रवन्ते ॥ ३८ ॥

रवचूडः । (सविषादन) । हन्त ! महत् विषममिव पश्यामि,
यदमी निष्कृपकृपाणपाय्यमानप्रतिभटविकटोरःकपाटकण्ट-
कितकपोलभित्तयः सन्तानपातिनीभिरनीकरुधिरधाराभिरति-

दृक्प्रदिति ।—निःशेषं निरवशेष, सम्पूर्णं यथा तथेत्यर्थः, यत् सेतुपथं सेतुवन्धनं, तस्मात् समधिकैः अवशिष्टैरिच्छैः, अतिरिक्तैरिति यावत्, सेतुवन्धने सम्पूर्णं सति ये श्लपादाः अवशिष्टाः आसन् तेरिति निष्कर्षः, शैलपादेः पर्वतखण्डेः, शस्त्रिणः आयुध-
वन्तः, तान् शस्त्ररूपेण व्यवहरन्तः इत्यर्थः, ब्रह्मानः अत्युपवीर्याः, अनिवाय्यपराक्रमा
इत्यर्थः, उच्छृङ्खलाः इति यावत्, एते पुरतो दृश्यमाना इत्यर्थः, कपोन्द्राः महाकपयः,
दृश्यमाना अदृक्कारिणां, दर्पशालिमानित्यर्थः, दिक्पालदन्तावलादीनि दिक्पालाः दिशां
रक्षकाः धारका वा, ये दन्तावला इति तेषां, दिक्पालानाम् इन्द्रादीनां, ये
दन्तावलाः तेषामित्यर्थो वा, ऐरावतादीनामष्टानां दिग्गजानां, “दन्तो दन्तावलो हसो”
इत्यमरः; “ऐरावतः पुण्डरीकः वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्यदन्तः सार्वभौमः सुपतीकश्च
दिग्गजाः ॥” इति चामरः; बहलः प्रभृतः, यो मदः दानवारि, तस्य अवयवै
वृष्टिप्रतिबन्धे, मदस्रावनिरोधे इत्यर्थः, रावणस्य सक्रोधवृष्टिपातेनेव भयात् तेषां
आवनिरोधादिति भावः, “वृष्टिर्ध्वं तद्विघातेऽवयवव्यह्री समी” इत्यमरः; उपभिः
उत्कटाभिः, क्रूराभिरिति यावत्, अस्त्रां नेत्राणां, ताराभिः कनोनिष्ठाभिः, दिशि
विदिशि दिशोमध्ये, अन्यादिकोषे इत्यर्थः, दीप्यमानं प्रज्वलन्, दशमीषं रावणम्,
एत एतन्ता, योवा कन्धरा यस्य स उदयोव ऊर्ध्वीवः तं कुर्वन्तः सन्तः, रजनौचरपुरी
राजसनमरौ कृद्धान्, एतरेण लङ्गायाः एतरेणा दिशोत्यर्थः, ब्रवन्ते उत्पत्ति,
एतरेणारमवन्तीति भावः । अग्ररा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(४) हन्त । खेदे । विषमं दारुणं, सकुटमित्यर्थः । निष्कृपेति ।—
निष्कृपैः दारुणैः, यद्वा—निष्कृपं निर्दयं यथा तथा, कृपायैः करवालेः, पाय्यमाना
विदार्यमाणाः, प्रतिभटानां विपक्षेभ्यानां, विकटाः विशालाः, ये उरःकपाटाः
कपाटवत् विकृतवक्षःखलानोत्यर्थः, तेः दृष्टेरिति भावः, कण्टकितः रोमगन्धितः,
कपोलभित्तयः गण्डदेशः तेषां तथोक्ताः; यद्वा—कपोलभित्तयः गण्डदेशः,
अस्त्राकनिति भावः येः तथोक्ताः । सन्तानपातिनीभिः धारया पतन्तीभिः,

प्रवृद्धवोरपाणगोष्ठोमहोत्सवाः (थ) समन्तादभिद्रवन्ति यातु-
धानाः (द) प्लवङ्गमयूथपतीन् ।

इमाङ्गदः । (सङ्घर्षम्) । . सखे ! कृतं विषादेन, (ध)
यदेषः,—

दशमुखशरपौडितापयानो-
द्यमपरिपुच्छ्यमानवानराणि ।
सरभसमभिसान्त्वयन् बलानि
द्विषमभियोधयात् प्लवङ्गराजः ॥ ३२ ॥

रवच्छूः । (दृष्टा सखेद-इमाङ्गुतम्) । अहह !—

प्रवादिषोभिरिति यावत् । अनीकेति ।—अनीकानां भेष्याणां, युद्धे इतादृशानामिति
भावः, रुधिरधारामिः रक्तप्रवाहेः । अतिप्रवृद्धेति ।—अतिशयेन प्रवृद्धः उर्ध्वं गतः,
बोराणां शूराणां, पानगोष्ठोमहोत्सवः पानगोष्ठोवत् सुरापानसन्निवितवत्, मृदान्
उत्सवः उल्लासः येषां तथाभूताः ।

(द) समन्तात् सर्वतः, अतुर्दिक्षु इत्यर्थः । अभिद्रवन्ति आक्रामन्ति इत्यर्थः,
अभिघ्नन्तीत्यर्थो वा । यातुधानाः राक्षसाः, "राक्षसः कौथपः क्रत्यात् क्रत्यादोऽस्यप
आशरः । यातुवानं पृथ्वीतनो नैऋती यातु-रक्षसी ॥" इत्यमरः । प्लवङ्गमयूथपतीन्
वागरेन्दान्, अपिसेनाञ्चानित्यर्थः ।

(ध) कृतम् अल, "कृतं युगेऽलमर्थं स्यात् विहिते हिंसिते त्रिषु" इति
नेदिनी ; विषादेन वैमनस्येन, खेदनेति भावत्, विषादं मां कुरु इति
समुदितायः ।

दशमुखेति ।—प्लवङ्गराजः वागराधोशः, सुधीवः इत्यर्थः, दशमुखश्च रावणस्य,
अरेः बाणैः, पौडिता व्यथिताः, अत एव अपयानम् अपकमः, पलायनमित्यर्थः, "अप-
कमोऽपयानश्च" इत्यमरः, तत्र लयने उपक्रमे, परिपुच्छ्यमानाः पुच्छम् उत्क्षिपन्तः,
एतन्तु पशुसाधारणानां स्वभाव एव यत्, ते पलायनकाले पुच्छम् उत्क्षिप्य
भावन्तीति, वागराः कपयो येषु तानि, बलानि सेनानि, अभिसान्त्वयन् प्रियवचनेन
प्रोत्साहयन्निति भावः, सरभसं सत्वरं, द्विषं शत्रुं, रावणमिति यावत्, अभियोधयति
सुहार्थनाभिसुख्येन गच्छतीत्यर्थः । पुष्पिताया वचनम् ॥ ३२ ॥

अस्त्राणि प्रवगाधिपेन विहिताः पीनस्यवत्तस्यलौ-
सङ्घट्टानलदत्तदावविपदः सीदन्ति भूमीरुहाः ।

उत्पाद्य प्रहितश्च शैलशिखरो लङ्केन्द्रहस्तावली-

निष्पिष्टो निजकुञ्जनिर्भ्रंजलैर्जम्बालपिण्डायते ॥ ४० ॥

हेनाङ्कः । (विहङ्ग) । सुखे ! दशकन्धरमधिकृत्य न

किञ्चिदेतत्—(न)

तथैतेनोद्गत्य स्फटिकशिखरो सोऽपि विदधे

समन्तादा-मूलवृष्टितवसुधावन्ध्यावधुरः ।

अत्राचोति । -प्रवगाधिपेन वानरराजिन, सुग्रीवेण इत्यर्थः, अस्त्राणि अस्त्र-
काराणोपकरणं, विहिताः प्रयुक्ताः, आयुधत्वेन निविष्टा इत्यर्थः, भूमीरुहाः वृक्षाः,
पीनस्य य रावणस्य, वत्तः अल्पान्तरं, प्रस्तरकठनायानिति भावः, सङ्घटेन
सङ्घर्षणेनेत्यर्थः, यः अनन्तः अग्निः, उत्पद्य इति भावः, तेन दत्ता उत्पादिता इति
यावत्, दाहविरत् वनाग्नि यजनं देवा तथाभूताः सन्तः, दग्धाः सन्तः इति भावः,
“दश दारौ तु वनवक्रौ बनेऽप्युभौ” इति मेदिनी, सीदन्ति असाद गच्छन्ति,
अस्त्रोभूता भवन्ति इत्यर्थः, तथा उत्पाद्य उन्मूल्य, आकर्षणेन उत्खायेत्यर्थः, शैलादिति
शैलः, प्रहितः प्ररितः, रावणं प्रति निविष्टः इत्यर्थः, शैलशिखरश्च पर्वतशृङ्गश्च,
लङ्के द्रव्य लङ्काधरः रावणश्च, हस्तावलीभिः सुगससृष्टे, विद्यते सङ्घट्टानलदत्ते इति
यवत् निष्पद्यते, पूर्णितः सन् निजवत् अस्मान्, खनिहस्येति यावत्, कुञ्जस्य
जनादिविहितान्यान्वयः, निर्भ्रंजले, प्रस्रवणान् स्रवणानिवाहैः, जम्बालपिण्डायते
कर्मनपिण्ड इवाचरति । “निवहरस्तु जम्बालः पङ्कोऽत्रो ग्राह-कर्मनौ” इत्यमरः ।
कर्मनौर्वाविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

(न) दशकन्धरं रावणम्, अधिकृत्य विषयीकृत्य, एतत् शैलशृङ्गपूर्णोत्करणं, न
किञ्चित् अकिञ्चित्करं, रावणस्यन्वये एतत्पर्वतपूर्णोत्करणस्य किमपि सुबलं नास्ति,
अनायाससाध्यमेतदिति निष्कर्षः ।

तथैति ।—एतेन रावणेन, सः शिखावासलेन सुग्रीवः अन्वेषामपात्यश्च इत्यर्थः,
स्फटिकशिखरो अपि स्फटिकवत्त-शैलासपर्वतोऽपि, तथा तेन प्रवारेण, सङ्घट्टेन उत्-
दिव्यं, समन्तात् सर्वतः, आ-मूलं मूलपर्यन्तं, यदा—अ-मूलात् मूलादारभ्य, वृष्टितेन

अमुं येनाद्यापि त्रिपुरहरन्त्यव्यतिकरः

पुरस्तादन्येषामपि शिखरिणामुल्लसयति ॥ ४१ ॥

किञ्च तर्कयामि—

शस्त्रीकृतस्तस्वरो हरिपुङ्गवेन

लङ्केन्द्रवक्षसि मृणालमृदुः पपात ।

तत्र स्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेषुरेनं

सौतावियोगविधुरं दृढमाजघान ॥ ४२ ॥

रत्नरूपः । (विद्वत्) । सखे ! किमुच्यते, महासत्त्ववतामुपरि

(प) खल्वसौ रावणः । तथा हि—

क्षिप्त्वेन, वसुधावन्धेन पृथिवीवन्धेन, पृथिव्या सह संयोगकारणभूतेन दृढवन्धेनेत्यर्थः, विधुरः विद्वत्, शिबिल इत्यर्थः, विशिष्टो वा, विशिष्ट इत्यर्थः, "वैकल्येऽपि च विशेषे विधुरं विद्वले विधु" इति त्रिकाण्शेषः ; विद्वे कृत, 'तथा' इत्यस्य तादृश इत्यर्थो वा, तेन च—स्फटिकशिखरी उद्भूय समन्तात् तथा तादृश, आ-मूलतुटितवसुधा-कन्धविधुरः कृत इत्यर्थः, येन वैधुर्व्यंघ, अद्यापि इदानीमपि, त्रिपुरहरस्य शङ्करस्य, नृत्यव्यतिकरः नर्तनव्यतिकरः, नर्तनव्यापार इत्यर्थः, यथा—नृत्यमेव व्यतिकरः व्यसनं, कैलासस्य विपदित्यर्थः, अञ्जलीभावादिति भावः, "अथ व्यतिकरः पंक्ति व्यसन-व्यतिकर इत्यर्थः" इति मेदिनी ; अन्येषां कैलासव्यतिरिक्तानां, शिखरिणां पर्वतानां, अपरिभात पूर्वम्, अमुं कैलासम्, उल्लसयति आलस्यति, कम्पयतीत्यर्थः, शिखरमूलत्वात् उक्तस्यैवा पर्वतानां कम्पनात् पूर्वमेव कैलासः कम्पीभवतीति निष्कर्षः । शिखरिणौ ॥ ४१ ॥

निश्चितं श्लोकत इति ।—हरिपुङ्गवेन वाग्वराजेन, शस्त्रीकृतः प्रहरणोक्तः, अस्मत्तया विश्वसिद्धाव्यर्थः, तस्वरोः महाशब्दः, लङ्केन्द्रस्य रावणस्य, वक्षसि उरसि, मृणालमिदं तु पुनः, पद्मादेनां लङ्कामुपनिवेश्यर्थः, मृदुः क्रीमलः सन्, पपात पतिमो बभूव इत्युच्यते, कुसुमेषुः कामः, तत्र तस्वरे, क्लृप्तेः वर्तमानेः, अञ्जारेति यावत्, कुसुमेः रावणः । नग-शरभूतेरिति भावः, सौतावियोगेन जानकोविरुद्धेन, विधुरं कातरम्, एतं दृष्ट्वा, दृढम् अत्यन्तं यथा तथा, निर्दयं यथा तथैव, आजघनं प्रहृतवान् ।

स्वेषूत्कृत्य हृत्षु मूर्धसु जवादग्ने स्फुटित्वा वहि-
 र्वाकौर्गण्डलिनेषु देवलिपिभिर्दृष्टऽपि रामायणम् ।
 चित्ते ।।स्खलितेन यस्तः अधिकं ब्रह्मणमप्रीणयत्
 क तस्मै प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायते ? ॥ ४३ ॥
 हेमाद्रदः । सखि ! पश्य पश्य, भयानकमङ्गुतं च वर्त्तते—
 विश्विस्त्रीष्विकीर्णगण्डगैले
 तरुमञ्चूर्णितप्रक्षिप्तोमरे च ।
 कपि-राक्षसराजयोरजस्रं
 तुमुले भान्ति तलातलिप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

(प) महासत्ववतां मनविशेषानां, महाबलानां वा, उपरि अये, वर्त्तते इति शेषः । उपरि प्रधानमित्यर्थो वा ।

स्व अति ।—उक्तं । कृत्वा, स्वयमेवेति भावः, स्वेषु निजेषु, मूर्धसु शिरःसु, हृत्षु कृतङ्गोमेषु, अग्ने, अहोतस्वद्वेषेण निश्चिते, ससु इत्यर्थः, जवात् वेगात्, अग्नेः अप्रकृष्टात्, अग्ने, जवात् इति वा अत्र, स्फुटित्वा विदीर्य, वहिः स्फुटनेन अर्गावरणापगमात् वहिःशि इत्यर्थः, र्वाकौर्षु विश्विषु, प्रकटितेषु इत्यर्थः, अलिनेषु खनाटेषु, खनाटलिनेषु इत्यर्थः, “खनाटमधिकं मोक्षः” इत्यमरः ; देवलिपिभिः विनाटलिनिगात्रैः, रामायण रामस्य अथ गतिः, लङ्घनाभागमनमित्यर्थः, यथा—पथेन चरितं, रामस्य चाचरणादिकमित्यर्थः, रामकर्तृकमात्मनो बधमिति यावत्, दृष्टऽपि प्रत्यक्षोक्तं अपि, यः अस्खलितेन अविचलितेन, चित्तेन मनसा, तदधिकं तस्मान् पूर्वादिभ्यश्च, अधिकं यथा यथा, ब्रह्मणः पितामहम्, अप्रीणयत् तोषयामास, मानिषु मानवसु, प्रथमाय अथायैत्यर्थः, महावीराय शूरश्रेष्ठाय, तस्मै, रावणायेति शेषः, कः का जनः, वैरायते ? विद्वच्छि ? तं प्रति वैरयाचरति ? इत्यर्थः, न कोऽपीति भावः । आर्दूलविस्त्रीडितं उक्तम् ॥ ४३ ॥

विश्विस्त्रीषु—विश्विस्त्रीषु अथ मूर्धसु, विश्विस्त्रीषुः विश्विस्त्रीषुः, निराकृता इति यावत्, रावणेनेति भावः, गण्डगैलाः गिरिच्युतस्फूर्णोपजाः, सुगोचरप्रहिता इति भावः यत्र तादृशे, “मण्डशैवास्तु च्युताः स्फूर्णोपजा निरः” इत्यमरः, तथा तदभि. उच्येः, महाबल-हारेणित्यर्थः, सञ्चूर्णिताः दिग्घोरताः, सुधीरैर्भेदो भावः, शक्तयः तोषयामास

नूनमिदानीं—

श्लासामिंप्रतिवन्धतुन्दिलगलप्रच्छिन्नहारावली-

रत्नैरापतयालुभिः कृतफणप्राग्भारभङ्गभ्रमः ।

“श्रीत्राभावनिरन्तराक्षमिलितैः स्तब्धैः शिरोभिर्भुवं

धत्ते वानरवौरविक्रमभरात् भुग्नेभुजङ्गाधिपः ॥ ४५ ॥

अस्त्रविशेषः, रावणप्रहिता इति भावः यत्र तथाभूते, अपि-राक्षसराजयोः सुधीव-
रावणयोः अनस्रम् अनवरतं, तुमुले रणमञ्जुने मङ्गलपुङ्गे इत्यर्थः, “तुमुलं
रणमञ्जुले” इत्यमरः; यथा—तुमुले रणे, श्रीरे सङ्ग्रामे इत्यर्थः, “तुमुल व्यङ्गुले रणे”
इति त्रिकाण्डशेषः; तथातलिप्रपञ्चाः तल्लेष तल्लेष चपेटेष चपेटेष प्रहृथ यत् युक्तं
वृत्तं तत् तथातलि वृत्तावसि युद्धनित्यर्थः, “तल्लेषपेटे तालद्रो” इति मेदिनी; तत्-
प्रपञ्चा तद्विस्ताराः, भान्ति राजन्ते ॥ ४४ ॥

श्रासेति।—भुजङ्गाधिपः सर्पराजः, वासुकिरित्यर्थः, वानरवौरवश्च अपिषु गुरव्, सु-
धीवश्च इत्यर्थः, विक्रमभरात् पदविद्येपभारात्, युद्धकाले सकोधप्रचण्डपदताडनादि-
त्यर्थः, आपतयालुभिः पुनः पुनः पतनशीलैः, क्षिप्रहारादिति भावः, श्रासोर्भीषा
निश्रासतरङ्गाणां, तरङ्गवत् उच्छ्वसितभावेन प्रवहतां निश्रासानाम्, अतिपारिष-
यरिभ्यान्तया अविस्तप्रवृत्तीच्छ्रासानामित्यर्थः, यथा—श्रासोर्भीषां निश्रासवेगानाम्,
“कर्मिः स्त्री-पुंसयोर्वीश्या प्रकाशे वेग-भङ्गयोः” इति मेदिनी, प्रतिवन्धेन निरोधेन,
बाधितत्वेनेत्यर्थः, तुन्दिलात् उच्छ्रूतात्, स्फोतादित्यर्थः, गलात् कण्ठदेशात्,
प्रच्छिन्नायाः वृष्टितायाः, हारपरिचाहापेक्षया गलदेशस्य अतीव स्फोटत्वेन तत्र पारमातु-
भ्रमशक्त्यात् हारच्छेदने बोद्धव्यं, तुन्दिलशब्दस्य खूबोदराधेकत्वेऽपि चम स्फोटतामात्रे
उपचारः, हारावस्थाः मोक्षिकमालायाः, रत्नैः मणिभिः, कृतः जनितः, फणानह-
फटानां, सङ्कलसङ्कलानामिति भावः, प्राग्भारश्च विस्तरश्च, भङ्गभ्रमः बोधनश्च नितः,
न्यूनताभ्रान्तिरिति वा, नमनभ्रान्तिरित्यर्थः, यत्र तथाभूतः सन्, श्रोत्राभावेन
अर्थावरणेषु, सर्पजातेषुः प्रवृत्तादिति भावः, निरन्तराक्षम् अविच्छिन्नं यथा तथा,
निलितैः संयुक्तैः, स्तब्धैः निश्चलैः, क्षिणु भुग्नेः अवगतैः, शिरोभिः मस्तकेः, सङ्कल-
फणमण्डलेरिति यावत्, भुवं पृथिवीं, धत्ते धारयति। श्राद्धविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(सविषादनम्) । अहह ! बाहुयन्त्रेण(फ) आपोद्य वानरराजं
सुग्रीवं किमाह रावणः,—

अस्मद्बाहुवनान्दोल-सुलभं फलमाप्नुवन् ।

नियुद्धलाघवक्लान्त ! शाखासृग ! सुखौ भव ॥ ४६ ॥

रवचूड । (सङ्घर्षम्) । सखे ! करणकौशलमोचितात्मा

विपक्षदुर्वचनव्युत्थमानहृदयो हृदयङ्गमम्(ब)आभदधाति
वानरेन्द्रः,—

विंशत्या युगपत् क्षमैरपि भुजेराकर्षणच्छेदयो-

रच्छिन्नं दशमं शिरः कथयति किन्नानि यानि क्रमात् ।

(फ) बाहुयन्त्रेण बाहुः भुज एव, यन्त्रेण पीडनसाधनद्वयविशेषः तेन ।

अत्रादिति ।—नियुद्धे बाहुयुद्धे, “नियुद्ध बाहुयुद्धे स्यात्” इत्यमरः ; यत् लाघवं
क्षिप्रइत्सवं, यद्वा—लाघव लघुता, लघूना इत्यर्थं, पराभव इत्यर्थो वा, तेन क्लान्तः
अवसन्नः तत्सम्बुद्धौ, शाखासृग । हं वानर । “कपिप्रवृद्धप्रवग-शाखासृगवलीमुखाः ।
मकटो वानरः कौशो वनौका” इत्यमरः ; अस्माकं बाहुयन्त्रेण भुजारस्येन, भुजनिवह्नि
इत्यर्थः, यः आन्दोलः आकम्पन, पीडनमिति यावत्, तेन सुलभं सुप्राप्तम्,
अनायासलभ्यमित्यर्थः, फल परिणामं, मृत्युदपमिति भावः, आप्नुवन् क्षममाणः
सन्, सुखौ भव, यातनानुभवभावादिति भावः । अष्टुप् उक्तम् ॥ ४६ ॥

(ब) करणेति ।—करणस्य इन्द्रियस्य, साधकतमस्य वा, उपासकस्य वा, गात्रस्य
वा, “करणं साधकतमं चैवगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ; कौशलेन नेपथ्येन, इस्तादि-
कौशलेन वा, उपायविशेषेण वा, कामकृपिलात् मायाबलेन देहं सङ्कुच्य वा इत्यर्थः,
मोचितः त्याजितः, रावणेनेति, रावणभुजवन्धनादिति वा भावः, आत्मा शरीरं
यस्य येन वा तद्याभूतः । विपक्षेति ।—विपक्षस्य शत्रोः, रावणस्य इत्यर्थः,
दुर्वचनेन कटुवाक्येन, तिरस्कारवचनेनेत्यर्थः, व्युत्थमानं भिद्यमानं, हृदयम् अतः-
करणं यस्य तद्योक्तः । हृदयङ्गमं मनोज्ञम् ।

विंशत्यति ।—युगपत् समकालम्, आकर्षण-च्छेदयोः आकर्षण-कर्तृभयोः,
आकर्षणपूर्वकच्छेदने इत्यर्थं, क्षमैरपि समर्थैरपि, विंशत्या भुजेः व हुभिः, अच्छिन्नम्
अक्षिप्तं, दशमं दशानां पूर्यं, शिरः तस्यं, यानि शिरांसि, क्रमात् क्रमशः

तान्याराजमहेश्वराणि भवतः शीर्षाणि तुल्यं दश

च्छिदानो दशभिर्नखैर्यदि पुनः शाखामृगेन्द्रः सुखी ॥ ४७ ॥

अपि च, रे रे राजस !—

दशमुखवधनाद्यसूत्रधारो

रघुर्गतिरस्य च पारिपाश्विकोऽहम् ।

छिदानि घुटितानि, कथयति, आराह सेवितः, महेश्वर शङ्करः ये. तानि, भवतः दश शीर्षाणि दशभिर्नखैः यदि पुनः छिदानः निकलन् भवामीति शेषः, तदा शाखामृगेन्द्रः अहं सुखी कामिति शेषः । दशमं शिरः यानि छिदानि कथयति तानि दशशीर्षाण्यसम्भवं, प्रत्युत नव शीर्षाणीति युक्तं, तदव गत्यतत प्रमाद इव प्रतिभा-
स्येति चिन्त्यम् । यद्वा—दशमं दशानां पूरणं, दशमसङ्काकमित्यर्थः. शिरः सकर्कं, तदात शेषः, विशया विंशतिमङ्गाकेः, भुजे, बाहुभिः, युगपत् एकदेव, आकर्षण-
च्छेदयोः आकर्षण-कर्तृनयोः आकर्षणपूर्ववच्छेदने इत्यर्थः, अनेरपि समर्थैरपि, अङ्गभुजिनाकर्षणम् अपरभुजिन छेदनम्, एवं विंशतिभुजेषु दाभ्या दाभ्या भुगान्धां दशानामिव शिरसां युगपत् आकर्षण-च्छेदनयोः समर्थैरपि इत्यर्थः, अच्छिन्नम् अक्षतं तन, यानि शिरांसि, क्रमात् पौर्वापर्यानुसारेण, इदमादौ, इदं तत परम्, इदं ततः परम् एव क्रमेणेत्यर्थः, छिदानं कृतानि, कथयति वक्ति, भुगानां विंशति-
सङ्काकत्वात् दशमशिरसोऽपि छेदनमत्रेऽपि देवयोगात् तत् यत् अच्छिन्नं स्थितं तेनेव अपरेषां नवानां छेदनकर्म निर्देष्टुं समर्थं भवतीति समुदायाथः, आराहः
स्यसेवितः, महेश्वरः शङ्कर ये तादृशानि, भवतः तव, तानि महादेवाराधनाद्यै
छिदानि नवसङ्काकानि इत्यर्थः, शीर्षाणि शिरांसि, तथा दश दशमं शिरस्य इत्यर्थः,
यद्वा—तानि नवसङ्काकशिरःसङ्घितानि इत्यर्थः, दश शीर्षाणि, तुल्यं भुगपदेव, त्वया
एकमेकं कृत्वा क्रमात् छिन्नम्, अहन्तु एकदेव, येन किमपि कस्यापि छेदन-
क्रम कथयितुं न शक्नुयादिति भावः, दशभिर्नखैः दशसङ्काककरकट्टैः त्वया विशया
भुजेः नवसङ्काकं शिरसात् छिन्नम्, अहन्तु भुजद्वयमात्रस्य दशसङ्काकनखमात्रेण
दशैव शिरासोत्त भावः, यदि पुनः यद्यपि, छिन्दानः निकलन्, भवामीति शेषः,
तदा शाखामृगेन्द्रः वानराधोमः, सुखी दुःखाभाववान्, भवेदिति शेषः, न पुनस्तव
बाहुवनान्दीकसुखभक्षणनेति भावः । शार्दूलविक्रीडिते इत्यम् ॥ ४७ ॥

इति—रघुर्गतिः रामचन्द्रः, दशमुखस्य राघवस्य, वध एव विनाश एव,

प्रकरणफलबीजभावकाना-

ममृतभुजां समुपास्महे समाजम् ॥ ४८ ॥

इत्यभिदधानेनैवोत्प्लुत्य निर्दयं शिरसि ताडितो रथध्वज-
दण्डावजम्बो कथञ्चिदाश्वसिति (भ) रावणः । (सधतोऽप्योक्त्वा
सङ्घर्षम्) । सखे ! पश्य पश्य—

यन्माख्यग्रथनावशेषविकलेः सन्तानकौर्नाकिनां

भर्त्रे गर्भगमेव दाम निभृतं स्त्रमालिकैर्गुम्फितम् ।

नाट्यम् अभिनेय वस्तु, तस्य सूत्रधारः प्रधानगटः, अदृश्य अस्य रघुपतेः नाट्यस्य
वा, पारिपार्श्विकः सूत्रधारस्य पार्श्वचरो गटविशेषः, "सूत्रधारस्य सङ्घितः संज्ञार्थं
प्रकरोति यः । सूत्रधारसमो वाऽपि स भवेत् पारिपार्श्विकः ॥" इत्युक्तकचचः,
प्रकरण नाटकविशेषः, तस्य फलं प्रतिपाद्यरूपं, बीज कारणं, नायकादिव्यापार-
विशेष इति भावः, तद्भावकानां तदनुभवतृषा, पक्षे—प्रकटं कारणम् उतप्लुतादि,
तस्य फलं काव्यं ताडनादि, तस्य बीजं कर्कशवचनादिकं, तद्भावकानां तदनुभवि-
तृषाम्, ममृतभुजान् ममृतमिव ममृतं नाटकास्त्रादजगितं सुखं भुञ्जते इति
तद्योक्तानां, सङ्घटयानामित्यर्थः, पक्षे—देवानां, समाजं समा, पक्षे—समूहं,
समुपास्महे आराधयामः, तव वधनेति शेषः । पुराणताया उक्तम् ॥ ४८ ॥

(भ) इति एवम्, अभिदधानेनेव कथयता एव सुगोविणेति शेषः, उतप्लुत्य
उल्लम्पता । ताडितः प्रहृतः । रथेति ।—रथस्य सन्दनस्य, ध्वजदण्ड पताकायाऽप्यम्,
अबलत्वमेव धारयतीति तादृशः, आघातेन विचलितम् आत्मानं स्थिरीकर्तुमिति
भावः । आश्वसिति वाञ्छति, प्रकृतिस्यो भवतीत्यर्थः ।

यदिति ।—यस्य दमास्यस्य मूर्ध्निः, माख्य दाम, तस्य ग्रथनात् गुम्फितात्, कव-
श्रीवाचि अतिरिक्तानि, अतिरिक्तत्वात् परित्यक्तानोति भावः, अत एव विकल्पानि
ज्ञानानोक्त्यर्थः, विश्रीकाणोति भावः तेः, सन्तानकेः देवतस्यविशेषकुसुमेः, "पञ्चैते
देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंषि वा हरिचन्दनम् ॥"
इत्यमरः ; मास्त्रिणां देवानां, भर्त्रे अधिपतये, इन्द्राय इत्यर्थः, इन्द्रार्थमिति
ज्ञावन, तादर्थ्यं चतुर्थी ; नभंगमेव गर्भः कुचिः इव नभः, "गर्भो भ्रूणोऽभंके कुचौ
सन्धौ पनसकण्टके" इति मेदिनी, तस्मिन् गच्छति तिष्ठतीति तादृशं द्रव्यविशेष-
मप्यस्थितं, द्रव्यविशेषस्य आवरणेनाहतं, येन वाञ्छती माख्यत्वेन प्रतीतिर्न आसृष्टे

तस्मिन्नय दशास्यमूर्ध्वेनि नवप्रस्तावनामापदां

पश्यन्तो रभं नीचमर्क्षितभिः क्रीयन्ति नः स्यन्दनाः ॥४६॥

हेमाङ्कदः । (सर्वादिनाम्) । अहह ! सोऽप्याश्वस्य दशकण्ठे-
नापि सुष्ठिता ताडितो मूर्च्छितः कपीन्द्रो नील-हनुमद्गामा-
श्वात्स्यमानोऽपमार्यते (म) ।

रत्नचूडः । सखि ! प्रधनस्य (य) द्वि प्रथमे पर्वणि शतकृत्वो
(र) विजयन्ते पराजोयन्ते च वीराः, तत्र को विषादः ।

हेमाङ्कदः । (अथतोऽत्रशोक्) । सखि रत्नचूड । दिव्या वर्द्धसे
यद्यमनुप्राप्तः,—

इति भावः, “गर्भकम्” इत्यत्र “गर्भकम्” इति पाठे—गर्भकं केशमण्ड्ये चाय्यं,
न तु शिरःपशुतिपकाश्रय्यानेषु, रावणस्य दृष्टिपातभयादिति भावः, “केशमण्ड्ये
तु गर्भकम्” इत्यमरः, दासः माल्यं, स्वर्गालिकेः स्वर्गोद्यानपालैः, निश्चयम्
अतिगुहं यथा तथा, गुह्यं यथितम्, अयं इदानीं, तस्मिन् पूर्वोक्तदृष्टे,
दशास्यमूर्ध्वेनि रावणशिरसि, आपदा विरतीना, विनाशरूपवाचामनर्घानामित्यर्थः,
नवप्रस्तावना नवीना चूडना, पश्यन्तः आस्तीकयन्तः, नः अत्राकं, स्यन्दनाः
रक्षा, रभमौघिन इर्षवमूर्ध्वेन, आनन्दान्तिशयेनेत्यर्थः, “रभसो वेग-इर्षवी” इत्यमरः ;
मर्क्षिताः तिरस्कृताः, निराकृताः इत्यर्थः, भी. भय धीमां तथाभूताः सन्तः,
आनन्दान्तेनानर्घाः सन्तः इत्यर्थः, क्रीयन्ति उच्चैःशब्दं कुर्वन्ति, चर्चशब्दं
कुर्वन्तीत्यर्थः । आर्द्धकविकोडतं इत्यम् ॥ ४६ ॥

(म) सोऽनि रावणशिरसि ताडयिताऽपि । अश्वस्य आश्वस्योभूय, प्रकृतस्थेन
मूर्ध्वेत्यर्थः, दशकण्ठेन इत्यनेनान्वयः । कपीन्द्रः चानरेश्वरः सुधीवः । आश्वात्स्यमानः
स्वात्स्यमानः, गुह्यमनाश्च इत्यर्थः । अपमार्यते अपनीयते ।

(य) प्रधनस्य युद्धस्य, “युद्धमाघोचनं जन्य प्रधनं प्रविदारणम्” इत्यमरः ।

(र) पर्वणि प्रस्तावे, उपक्रमे इत्यर्थः, प्रथमावस्थावामिति यावत्, “पर्व
कादुस्यवे यन्ती पस्तावे विषुवादिषु” इति अरविः । शतकृत्व शतं शतं वारानित्यर्थः ।
विजयन्ते पराभवन्ति, शत्रून्ति शिवः, पराजोयन्ते पराभूयन्ते, शत्रुभिरिति शिवः,
कदाचित् शत्रून् पराभवन्ति, कदाचित् शत्रुषु, पराभवं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

कुशिकसुतसपथ्यादृष्टदिव्यास्त्रतन्त्रो

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणबाहुः ।

दिनकरकुलकेतुः कौतुकीत्तानचक्षु-

र्वहुमतरिपुकर्मा कार्मुकौ रामभद्रः ॥ ५० ॥

रत्नपूडः । (सद्यपि राममवलोक्य रावणं प्रति) । राक्षसराज !—

बालिनापि बिल्लनधूर्जटिधनुःस्तम्भेन बाह्वृषाभि-
र्यन खेदयता मनोहरमृजुचक्रे मुनिभागवतः ।

कुशिकेति ।—कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य, सपथ्यंशा अर्चया, सेवशा इत्यर्थः, “पूजा नमस्याऽपचितः सपथ्याऽर्वाऽर्चयाः समाः” इत्यमरः, दृष्टम अवलोकितं, प्राप्तमित्यर्थः, दिव्यस्य अलौकिकस्य, अस्त्रस्य आयुधस्य, तत्त शास्त्रभेदः, वेदस्य शास्त्रान्तरं वा, अस्त्रवेद इत्यर्थः, धनुर्वेद इत्यर्थो वा येन तथोक्तः, “तन्त्र कर्तुं कृत्यं कृत्यं क्वात्...।...शास्त्रभेदे परिच्छेदे ॥ युतिशास्त्रान्तरे—” इति मेदिनी, तथा भृगुपतिना परशुरामेण, सहयुध्वा सह युडवान्, परशुरामेण सह कृतयुद्ध इत्यर्थः, परशुरामविजेता इति भावः, वीरभोगीणौ वीरयोग्यौ इत्यर्थः, बाहु भुजौ यस्य तथाविधः आ-जानुलम्बितबाहुरित्यर्थः, दिनकरकुलकेतुः सूर्यवशध्वजः, कौतुकेन कुतूहलेन, सुग्रीव-रावणयोः युद्धदर्शनीत्युक्त्येनेत्यर्थः, रावणदर्शनकौतूहलेन इत्यर्थो वा, उत्ताने उत्तमिते, रावणस्य रथस्थत्वात् स्वप्न च भूयत्वादिति भावः, चक्षुषी नेत्रे यस्य तथोक्तः, बहुभिः अनेकेः, जनैरिति शेषः, मतम आदृतं, रिपुषु शत्रुषु, कर्म क्रियते, युद्धव्यापार इत्यर्थः, यदा तादृशः, कार्मुकौ धनुष्मान्, रामभद्रः रामचन्द्रः, अनुप्राप्त इति गद्यच्छवाक्येनान्वयः । बालिनी इत्यम ॥ ५० ॥

बालिनेति ।—बालिनापि शिशुनाऽपि, बिल्लन, ह्वितः, भयः इत्यर्थः, धूर्जटः शिवस्य, धनुस्तम्भः क्षभोपमविशालं कार्मुकं येन तथाभूतेन, तथा बाह्वृषाभिः बाह्वाः भुजयोः, ऊषाभिः तेषाभिः, बलैरिति भावः, खेदयता खिन्नीकृतंता, सत्तापयता इत्यर्थः, “खेदस्तु खेदने घर्णे” इति मेदिनी, येन बालिन रघुमन्त्रेण, मुनिः भागवतः परशुरामः, अस्त्रेण कुटिलः सर्वथा अनमनीयश्च इति भावः, मनोहरं मनोहं यथा तथा, अनायासेन इति नमस्यवहारं इति वा भावः, ऋजुचक्रे सरलीकृतः, दमित इति भावः, दृश्यते च लोके, अन्वये कुटिलं (वक्रं) युक्तं वा तंशदृष्टादिकं खेदनेन

स प्राप्तो रघुनन्दनः किमपरं तेनाधुना नेष्यते
 धन्यो बालिसमानकर्तृकवधस्त्राघाऽतिभूमिं भवान् ॥ ५१ ॥
 हेनाह्वयः । (सकौतुहन) । सखे ! तूष्णीमास्वहे (ल) तावत्,
 शृणुवः किं ब्रवीति रावणः । (कथं दत्त्वा) । कथमेवमाह, साधु
 र्द्वित्रियार्डभ ! (व) साधु—

यत्कन्याममिलष्यता निमिपतेर्न स्थाणवीयं मया
 दोर्लीलातुल्लितावतारितहरग्रावणाऽपि रुग्णं धनुः ।
 तत् द्रक्ष्यन्त्यधुना कियन्तमवधिं यावद्भवानित्यमो
 देवेन्द्रद्विपदानदुर्दिनमिदो रौद्राचिषो मार्गणाः ॥ ५२ ॥

यथा ऋजूकुर्वन्ति लोकाः, कञ्चोभूतं वा अङ्गप्रत्यङ्गादिकं स्वेदनेनेव ऋजूकुर्वन्ति, तद्वत्
 इति भावः, स तादृशः महावीरः, रघुनन्दनः रामचन्द्रः, प्राप्तः समानतः, अपरम्
 अन्वत्, किं, बल्लव्यमिति शेषः, अधुना इदानीं, तेन रघुनन्दनेन, भवान् बालिनः
 बालिराजस्य, बालिवधस्येति भावः, समानः तुल्य, कर्ता निष्पादक, यत्न
 तादृशो धो वधः विनाशः, बालिवधे यः कर्ता तत्कर्तृकवध इत्यर्थः, रामकर्तृकवध इति
 भावः, तेन या ग्राहा प्रशसा, तस्याः प्रतिभूमिम् अतिशय, नेष्यते प्रापयिष्यते, अतः
 भवान् धन्यः पुण्यवान्, तव विजेतारं यः अवधीत, तस्य केनचिदनुचरेण तव हननस्य
 औचित्येऽपि तेनेव तव विनाशप्राप्तिः ग्राहनीयेवेति निष्कर्षः । शार्दूलविभक्तोद्धतं
 वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(ल) तूष्णीं भौमम्, चास्वहे तिष्ठारः ।

(व) अत्रियार्डभ ! अत्रियशिशो ! "पोतः पाकोऽर्भको जित्तः पृथुसः श्रावण
 शिशुः" इत्यमरः ।

अदिति ।—निमिपतेः निमिबंशैयानामधिपतेः जनकस्य, कन्या तनया लोताम्,
 अभिलष्यता स्पृहयता, मया दोर्लीलया भुजविलासेन, अवलोकयेति भावः, तुल्लित
 परिमितः, द्वियान् गुरुः इति निर्णयार्थे क्रीडाकन्दुकवत् अवहेलया उत्तोष्य तुल्लनीका
 इत्यर्थे, पश्चात् अवतारितः अवनामितः, स्वल्पाने एव स्थापित इत्यर्थः, हरयान
 अङ्गरागिः, केशास्य इत्यर्थः, येन तदाभूतेनापि, धनुर्भङ्गं समर्थेनापोति भावः
 "शावाची रेख-पावाची" इत्यमरः ; यत् यतः, स्थाणवीयं शान्धवं, हरस्येदमिति

(सविस्मयम्) । कथम्, अद्यापि तृणोक्तजगत्त्रयः स एवास्व तावान् अहङ्कारग्रन्थिः !! (श)

रत्नचूडः । (सोप्रास-स्मितम्) । सखे ! कथम्, इदमेव भवन्तं विस्मापयते (ष)—

मानाघातः स्वां किलोत्कृत्य ताव-
न्यूर्ध्वश्रेणीमेकश्रेणीत्तमाङ्गः ।

मलेत्थयः, धनुः चापः, न रूद्र न भद्रम्. इष्टदेवस्येश्वरस्य मानभङ्गमिद्योत भावः, तत् तस्मात् ; अत्र तच्छब्दस्य हितशक्यत्वे कृते अर्थासङ्गतेः वक्ष्यमाण एषा व्याख्या मनो-
बलत्वेन प्रतीयते ; यथा—धनुर्न रूद्रमिति यत् तत् स्यात्तथैवम्, इति कृत्विति शेषः ;
अधुना इदानीमेव, देवेन्द्रदिवस इन्द्रगजस्य ऐरावतस्य, दानं मद-वारि, तस्य दुर्दिनं
वर्षमिति भावः, “मेघच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम्” इति कोषात् दुर्दिनशब्दस्य मेघावृत-
दिनाद्यंशकत्वेऽपि अत्र उपचारात् मेघकार्यवर्षणार्थं प्रयोगो बोध्यः ; तद्भेदः
तच्छोषिण इति यावत्, रौद्रोः तीव्रः, “रौद्रो घर्मं रसे चण्ड्या स्त्री तीव्रे भोषणे
त्रिषु” इति मेदिनी ; अर्षिषः प्रभाः येषां तथाभूताः, रौद्रसन्नापात् दुर्दिनं नश्यतीति
ध्वस्यते ; अथौ मन तूषण्या इत्यस्या वा, मार्गेषाः शराः, “मार्गेषु याचनेऽन्वेक्षे
मार्गेषुस्तु शरैर्दर्शिन” इति हेमिः ; कियन्तम् अवधिं यावत् किं परिमितं कालं
यावत्, भवान्, स्यात्कति कौविष्यति वा इति शेषः, इति द्रव्यन्ति अवलोकयिष्यन्ति,
भवदायुषः सीमानं द्रव्यन्ति, अचिरमेव भवान् मरिष्यतीति भावः । यथा—
कियन्तम् अवधिं कालं यावत् भवान् इति द्रव्यन्ति ? भवन्तम् अवलोकयिष्यन्ति ?
न तु अचिरं द्रव्यन्ति, अचिरमेवमेव भवन्तं संहरिष्यन्तीति भावः । भवानिति
निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(श) तृणोक्ततेति ।—तृणोक्तं तृणवत् तुच्छोक्तं, जगत्त्रयं त्रिभुवन्
त्रेण तादृशः, सः त्रिलोकविवक्ष्यताः, अहङ्कारग्रन्थिः गर्वबन्धः, ग्रन्थिवत् सुदृढाहङ्कारः
इत्यर्थः, अद्यापि अधुनाऽपि, अस्मानवस्थायामपीत्यर्थः, तावानेव तत्परिमित एव,
पूर्ववदेवेत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः ।

(ष) सोप्रास-स्मितं सोऽनुपठन-हास्यं, सोपहास हास्यमित्यर्थः, उपहासतूषण-
हास्यं कृत्विति यावत् । विस्मापयते विस्मितं करोति ।

मानाघात इति ।—मानेन गर्वेण, आघातः पूरितः, अतिमानोत्यर्थः, अयं रावण

स्त्रीमर्द्दाङ्गे वञ्चयित्वा मुखेन

प्रौतः शम्भोरिकपादे पपात ॥ ५३ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य च सवितकंम्) । भगवतो दिवस्यतेरिव रथो दाशरथिः
सुपतिष्ठते । (स)

हेमाङ्गदः । (दृष्ट्वा सदर्शनम्) । सखे ! स एवायं, किं न
पश्यसि, लोचनमार्गसहस्रचन्द्रकमेचकितमाहेन्द्रकवचहस्तो
मातलिः !! (छ) । (चपं निर्वर्ण्य विदस्य च) ।—

विविधमणिमयूखमञ्जरीभिः

कृतसुरचापसहस्रसन्निपाते ।

इति चष्ट्याद्यार्थे, किलेति प्रसिद्धौ, स्वा निजा, मूर्धयेषो शिरःपङ्क्तिं, नवमस्तकमिति
यावत्, सरङ्गव्य क्त्वा, एकमेव एकसङ्काकमेव, शेषम् अवशिष्टम्, सप्तमाङ्गं
शिरः यस्य तथाभूतः सन्, मुखेन तेनैव एकेन चाननेन, प्रौतः सन्तुष्टः सन्, अर्द्धाङ्गे
देहाङ्गे, वर्धमानामिति शेषः, स्त्रीं भार्या, गौरोमिति भावः, वञ्चयित्वा त्यक्त्वा
इत्यर्थः, शम्भोः इत्यर्थः, इ-गौरोरुपस्येति भावः, एकपादे एकस्मिन् चरथे, दक्षिणचरथे
इति यावत्, दक्षिणस्यैव इरार्द्धाङ्गत्वात् इति भावः, पपात प्रचिपातम् चकरोत्, न
तु स्त्रिया गौर्याः पादे इति भावः, मागोन्नतत्वात् गौरोमपि न गणयानासेति
निष्कर्षः । शालिनी उच्यते, “मात्तो गौ वेच्छालिनी वेद-लोकेः” इति तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

(स) दिवस्यतेरिन्द्रश्च । उपतिष्ठते उपेत्य वर्धते, रामचन्द्रश्च समीपे
तिष्ठतीत्यर्थं, यदा—उपतिष्ठते संवते, सेवार्थे समागत इत्यर्थः ।

(छ) स एवायम् इन्द्रश्च एवायम् । लोचनेति ।—लोचनाया नैवाद्यां,
मार्गसहस्रे अर्धसहस्रे, सहस्रलोचनस्य सहस्रसङ्काकच्छिद्रे इत्यर्थः, चन्द्रकेषु
मयूरपुच्छेषु चन्द्रकाकृतिविचित्रवर्णसमृद्धेन, मेचकितः चित्रितः, अलङ्कृतः इत्यर्थः,
मयूरपुच्छचन्द्रकाकृतिसहस्रलोचनान्द्रित इति यावत्, माहेन्द्रकवचः इन्द्रवर्म, हस्तो
पाथो यस्य तादृशः । मातलिः इन्द्रसारथिः ।

विविधेति ।—देवराज इन्द्रः, अधिसमरं समरे, विभक्त्यर्थे अन्यधीभावः;
विविधानां विचित्राणां, मन्थोना रत्नाणां, मयूखमञ्जरीभिः किरणवह्निरिभिः, उच्चस्य
मञ्जरीवत् पारदृश्यमानकिरणराजिभिरिति यावत्, कृत आरोपितः, सुरचापानां
शकधनुषां, सहस्रान् चान्नपातः समावेगः यस्मिन् तादृशं, अत्र रामोपस्मानार्थे

अधिसमरमहारयत् विमाने

निजमपि कार्मुकमत्र देवराजः ॥ ५४ ॥

(चाकाशे कथं दत्त्वा) । किमाह रावणप्रतीहारः,—(क) अरे रे पुरुङ्गतसूत !—(ख)

दर्पोऽयं भवतः सुरासुरचमूदोःकाण्डकण्डूविष-

ज्वालाजाङ्गुलिकेन जङ्गलभुजां पत्याऽपि न त्याजितः ? ।

येनैन्द्रे रथ-वर्मणौ रघुशिशोरस्थोपनोते त्वया

राजद्विष्टमिदं विधाय स कथं शक्तोऽपि वर्त्तिष्यते ? ॥ ५५ ॥

प्रेरिते अस्मिन्, विमाने व्योमयाने, शून्यमार्गे गमनोपयोगिनि रथे इत्यर्थः, निज स्वकीयं, कार्मुकं अगुरपि, अहारयत् प्रेषयामास । पुष्पिताया वत्सन् —“अयुजि न-युगरेफती जकारो युजि तु न-गौ न-र-गाश्च पुष्पिताया” इति तल्लक्षणात् ॥ ५४ ॥

(क) रावणप्रतीहारः रावणहारपालः, रावणदेहरक्षिसेन्यविशेषो वा, प्रतीहार-शब्दस्य द्वाररक्षकायं कृत्वेऽपि अत्र उपचारात् देहरक्षकार्षीं बोद्धव्यः ।

(ख) पुरुङ्गतसूत ! इन्द्रसारथे ! “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा... । पुरुङ्गतः पुरन्दरः ॥” इत्यमरः ।

दर्प इति.—सुरासुराणां देव-देव्याणां, याः अन्वः सेनाः, तासां यो दोःकाण्डाः भुजस्कन्धाः भुजवर्गा वा, भुजसमूहा इत्यर्थः, “काण्डोऽस्त्री दण्डवाचाव-वर्गावसर-वारिषु” इत्यमरः; तेषां कण्डूरेव कण्डूतिरेव, युद्धसमूहा एव इति भावः, विषज्वाला विषतेजः, सर्पाद्विदंशनजनितविषस्य वातना इत्यर्थः, तस्याः जाङ्गुली विषप्रशमन-विद्या ता वेत्तीति जाङ्गुलिकः तेन विषवेद्येन इत्यर्थः, तत्कण्डूपशमनकारिण्येति यावत्, सुरासुरभुजदर्पहारिण्येति भावः, “जाङ्गुली विषविद्यायाम्” इति मेदिनी; “विषवेद्यो जाङ्गुलिकः” इत्यमरः; जङ्गलं पिशितं, मासमित्यर्थः, भुञ्जते इति जङ्गलभुजः तेषां राक्षसानामित्यर्थः, “जङ्गलं निजंमस्थाने विलिङ्गां पिशितेऽल्लियाम्” इति मेदिनी = पत्याऽपि प्रभुणाऽपि, रावणेनापि इत्यर्थः, भवतः तव, अयम् एषः, दर्पः अहङ्कारः, न त्याजितः ? न विनाशितः ? इति यावत्, न दूरीभूतः ? इति भावः, शिन त्वया ऐन्द्रे इन्द्रसन्त्विनी, रथ-वर्मणौ सन्दन-कवचे, अस्य रघुशिशोः रामस्य, उपनोते प्रापिते, रथे इति यावत्, स भवान् इदम् एवमकारं, राजद्विष्टं राजद्विष्टं

रत्नचूडः । (श्रुतिमभिनीय) । किमाह रामः,—सत्यमिदं भोः !
यच्छीलः (ग) स्वामो, तच्छीलास्तस्य प्रकृतयः, (घ) यदेवमपि
स्वामिनो मूलोच्छेदिना दुर्णयेन विकृत्यन्ते (ङ) ।

हेमाङ्कदः । (आकाशे कर्णं दत्त्वा) । किमाह रावणः,—अरे
तापसवटो !—

क्रोधेन ज्वलिता मुहूर्त्तमनु च स्वैरेव निर्वापिताः

क्लीवैरश्रुमङ्गोमिंभिर्मखभुजां पत्युः सहस्रं दृशः ।

यैर्दृष्टा भुवनत्रयोविजयिभिः सर्वङ्घ्र्याः सन्त्यमो

ते सम्प्रत्यपि मे नयापनययोर्निर्वाहमूलं भुजाः ॥ ५६ ॥

रत्नचूडः । (कर्णं दत्त्वा विदुषः) । किमाह रामः,—

विधाय कृत्वा, शक्तोऽपि समर्थोऽपि, आत्मानं रक्षितुमिति शेषः. कथं केन
प्रकारेण, वात्तंयते ? जीविव्यति ? नेव कश्चमपि जीविव्यतीत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(ग) यच्छीलः यत्स्वभावः ।

(घ) तच्छीलाः तरुभवाः । प्रकृतयः अनात्माः, पौरवर्गा वा ।

(ङ) मूलोच्छेदिना समूलविनाशिता । दुर्णयेन दुराचारेण । विकृत्यन्ते ग्राहन्ते ।

क्रोधेनेति ।—भुवनत्रयोविजयिभिः त्रिभुवनजेतृभिः. येः भुजाः, मुहूर्त्तं चक्रकालं,
क्रोधेन कोपेन, ज्वलिताः प्रदीप्ताः, अमु च पश्चात्, ज्वलमानान्तरमेवेत्यर्थः. स्वैरेव
निजैरेव, क्लीवैः अविश्रान्तेः, विक्रमाभावसूचकैरित्यर्थः, भयव्यस्रकैरिति यावत्, निष्फले-
रिति भावः. “क्रोधं नपुंसके षष्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे” इत्यमरः ; अश्रुमङ्गोर्मिभिः
वाच्यजलतरङ्गैः, नेत्रजलप्रवाहैरित्यर्थः, निर्वापिताः उपश्रमिताः, निरुपार्जिताः इत्यर्थः,
मखभुजां देवानां, पत्युः अश्विपत्य इन्द्रस्य, सहस्रं दृशः नेत्राणि, दृष्टाः अवलोकिताः,
सर्वङ्घ्र्याः सर्वविद्रावणा इति यावत्, नयापनययो. नीति-दुर्चोः, निर्वाहे सम्पादने,
मूलं हेतुभूताः, मे मम, ते पूर्वोक्तदवाः, अमी परिदृश्यमानाः, भुजाः वाङ्म,
सम्प्रत्यपि—इदानीमपि, सन्ति वर्त्तन्ते, एभिरेव भुजेस्त्वां निदृशिन्यामीति भावः
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

क्षित्वा मूर्ध्नः किमिति स वृतो धूर्जटिर्यद्यमीषां
दोःस्तम्भानां त्रिभुवनजयश्रीरियं वास्तवी ते ? ।

मूर्धानो वा न खलु भवतो दुर्लभाः सम्भवेयु-

र्यत् देवस्य त्वमसि जगतां शिल्पिनोऽपि प्रपौत्रः ॥ ५७ ॥

यत् पुनर्ब्रवीषि, “सम्प्रत्यपि ते भुजाः सन्ति” इति, तदधुनेव
ज्ञास्यन्ते । (च)

हेमाङ्गदः । (कणे दत्ता) । किमाह रावणः,—अरे रे
राजन्यडिम्भ ! भवतः पुराणपितामहेन बहु तावदनरख्येनैव
ज्ञातम्, (क) इदानीं भवानपि ज्ञास्यति ।

क्षित्वेति—यदि त तव, चमीषां पारदृश्यमानानां, दोःस्तम्भानां बाहुद्वय-
स्तम्भानाम्, इय त्वदुक्ता इत्यर्थः, त्रिभुवनजययोः त्रिभोक्तविक्रयलक्ष्योः, वास्तवी
पारमार्थिकी, वस्तुतः बाहुद्वयेनैव सिद्धेति यावत्, तदा मूर्ध्नः शिरसि, क्षित्वा
कृत्वा, स धूर्जटिः शिवः, किमिति कथं, वृतः ? प्रार्थितः ? त्रिभुवनजय-
श्रीमिति शेषः ; त्वया स्व-मस्तकच्छेदने च यत् साहसं प्रदर्शितं, तदपि न
बाहवसाहसवशेन, परन्तु तव कारणविशेषो विद्यते इत्याह—मूर्धानं इति । वा
पञ्चानरे, यत् यतः, त्वं जगतां भुवनदयस्य, शिल्पिनः कारीः, सृष्टारिण्यथ, देवस्य
ब्रह्मण इत्यर्थः, प्रपौत्रः पुत्रस्य पीठः, असि भवसि, अतः भवतः तव, मूर्धानोऽपि
शिरस्यपि, न खलु नैव, दुर्लभाः दुष्प्रापाः, सम्भवेयु गण्येयुरिति यावत्, सुलभ-
एवेति भावः, त्वया ज्ञातं यत् मम शिरसि यावन्ति क्षिप्रानि भवान्, तावन्त्येव मम
प्रपितामहः पुनर्ब्रवीष्यति, तत् कथं शिरःकृत्तनात् मम भयमिति बुद्धेयं
त्वया स्वशिरसि क्षित्वा शहरस्तोषितः, वास्तवं तव न साहसिकत्वमिति तावत्पर्यम् ।
अन्दाकाला इत्यम् ॥ ५७ ॥

(च) ज्ञास्यन्ते, अस्माभिरिति शेषः । “ज्ञास्यन्ते” इति पाठस्तु न समीचीनतया
प्रतिभाति, ‘तत्’ इत्यस्य कर्मत्वेन “ज्ञास्यते” इत्यस्यैव युक्तत्वादिति सुधीभिर्बोद्धव्यम् ।

(क) पुराणपितामहेन प्रपितामहादीनामपि पितामहेनेत्यर्थः, बहुपूर्वतन-
पुरुषेणेति यावत् । अनरख्येनेव तृय्येवश्रीवराजविशेषेणैव । बहु समधिकं यथा
शेषेणैव, विशेषभावेनेति यावत् । ज्ञातं, मम भुजाः सन्ति न वा इतीति शेषः,
अदा—भुगवन्निति शेषः । अनरख्यो रावणेन रूपे निहत इति पुराणम् ।

रत्नचूडः । (कथं दत्त्वा विदुषः) । किमाह रामः,—अरे रे
राक्षसीपुत्र !—

न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरख्यं यदवधो-

र्जयो वा मृत्युवा युधि भुजभृतां कः परिभवः ? ।

जितं तु त्वा कारागृहविनिहितं हैहयपतेः

पुलस्त्यो यत् भिक्षामकृतं क्लृपणस्तत् व्यथयति ॥ ५८ ॥

हेमाङ्कदः । (कथं दत्त्वा) । किमाह रावणः,—आः क्षत्रिय-
वटो ! वाचाट ! कथम्, अपूर्वशिल्पो (ज) रजनिचरेन्द्रचरित-
चन्द्रेऽपि लक्ष्म शिखसि (भू), तदयं न भवसि (ज) ।

हेमाङ्कदः । (ससम्भ्रममवलोक्य) । कथम्, उपक्रान्तमेव शर-
सङ्घस्रदुर्दिनं मन्दोदरोदयितेन । (ट)

न दूये इति ।—नः अस्माकं, पूर्वं पूर्वपुरुषम्, अनरण्यं तदाख्यं, नृपतिं रजानं,
यत् अवधोः इतवानसि, तेन न दूये न परित्यजे, भुजभृता वाहुशालिना, युधि
युडे, जयो वा विजयलाभो वा, मृत्युवा मरणं वा, उभयोरेकतमिल्यर्थः भवति,
तव परिभवः अवमाननं, कः ? नेवेत्यर्थः, तु किन्तु, पुलस्त्यः तव पितामहः,
जितं पराभूतं, कारागृहविनिहितं बन्धनागारनिहितं,
मुक्तिप्रायेणामिल्यर्थः, अकृतं कृतवान्, तत् भिक्षणं, व्यथयति तापयति, मामिति
शेषः, जगत्प्रसिद्धस्य ब्रह्मतनयस्य मुनेर्दीर्घभावेन निशाङ्करणदर्शनादिति भावः ।
शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ज) वाचाट । वाचाल । असम्बद्धबहुभाविन् ! इत्यर्थः । अपूर्वशिल्पो नूतन-
शिवशरः, त्वमिति शेषः, अपूर्वत्वञ्च इतःपूर्वं केनापि भवति एव कलङ्कालिखन-
दिति भावः ।

(भू) रजनीति ।—रजनिचरेन्द्रञ्च निशाङ्करराजञ्च, रावणस्यैत्यर्थः, चरित-
चन्द्रे चन्द्रस्तु निर्मलचरिते इत्यर्थः । लक्ष्म कलङ्कम् । शिखरिणि चित्रयणि,
आरोपयतीत्यर्थः ।

(ज) अथम् एव, इदंश्च इदंश्च, न भवसि न तिष्ठसीत्यर्थः, न जीवधीति
भावः, त्वमिति शेषः ।

रवचूडः । कथं, मैथिलीवल्लभेनापि प्रत्युपक्रान्तमेव । (ठ)
(विहङ्ग)—

पतन्ति रामभद्रेण खण्डिता रावणेष्ववः ।

पूर्वाङ्गैः फलिभिर्वगात् पश्चाङ्गैः पत्निभिश्चिरात् ॥ ५९ ॥

किञ्च—

अन्वेषु केतुदण्डे च सारथी च हयेषु च ।

खिलन्ति राक्षसेन्द्रस्य स्रन्दने रामपत्रिणः ॥ ६० ॥

हेमाङ्कदः । (सभयम्) । अहह !—

अन्धकारीकृतव्योमा बाणवर्षण रावणः ।

रामारूढं तिरोधत्ते शताङ्गं शतमन्यवम् ॥ ६१ ॥

(ठ) उपक्रान्तम् आरब्ध, शरसङ्घस्रदुर्दिन बाणसङ्घस्रवर्षणमित्यर्थः । मन्दोदरी-
दक्षितेन मन्दोदरीवल्लभेन ।

(उ) मैथिलीवल्लभेन ज्ञानकौप्रियेण । प्रत्युपक्रान्तं प्रत्यारब्धं, प्रतिकूलमारब्ध-
मित्यर्थः, शरसङ्घस्रदुर्दिनमिति शेषः, रावणवर्षितशरनिवारणार्थं प्रातःकूलमावेन
शरवर्षणमारब्धमिति ज्ञानकर्तुः ।

पतन्तीति ।—रामभद्रेण रामभद्रेण, खण्डिताः हिवाकृताः, रावणस्य इषकः
शराः, फलिभिः शस्त्रापवर्द्धैः, खण्डनिर्मितायविशिष्टैरित्यर्थः, “फलं शस्त्राद्ये
स्युष्टि-जामयोः” इति हेमः, पूर्वाङ्गैः दिशा खण्डितस्य प्रथमाङ्गैः, फलोपलक्षित-
प्रथमाङ्गभागा इत्यर्थः, वेगात् सत्वर, भारबल्लोहफलसंयुक्तत्वादिति भावः, तथा पाञ्चमः
पक्षवद्भिः, पक्षयुक्तेरित्यर्थः, पश्चाङ्गैः दिशा खण्डितस्य शेषाङ्गैः, पक्षोपलक्षितपञ्चमाङ्गा
इत्यर्थः, चिरात् दीर्घकालेन, बिलम्बादित्यर्थः, बातारूढगतिवशीनेत भावः, पतन्ति
खण्डन्ति । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ५९ ॥

अन्वेषु इति ।—रामपत्रिणः रामशराः, “कलन्त्वनागंशशराः पत्नी रोप इषुर्हथी”
इत्यमरः; राक्षसेन्द्रस्य रक्षोराजस्य रावणस्य, स्रन्दने रणे, अन्वेषु अन्वेषु, रथावधव-
विशेषशस्त्रेषु इत्यर्थः, “वशाच्चमिन्द्रिये । नाद्युक्ताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिदुर्मे ॥”
इत्यमरः; वेतुदण्डे च ध्वजयथ्या च, सारथी च मूलेऽपि, हयेषु च अन्वेषु, अपि,
रक्षणीजितवीटकेवरीत्यर्थः, खिलन्ति क्रीडन्ति, एतन्नादित्यन, इत्य, इत्यन, एवं सर्वं
चञ्चलभावेनानिमं पतन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

(चिरं दृष्ट्वा सविषयम्) । सखे !—

नानाविधानि शस्त्राणि शस्त्रैर्नानाविधैरपि ।

इमो हि प्रतिकुर्वाति न कश्चिदतिरिच्यते ॥ ६२ ॥

रघूः । एवमेतत्—

यत् रावणो बहुभिरेष भुजैः करोति

तत् राघवः प्रतिकरोति भुजद्वयेन ।

कर्म द्वयोर्यदपि तुल्यफलं तथाऽपि

रक्षोभटाद्दशगुणं नरवीरशिल्पम् ॥ ६३ ॥

अन्वकारोक्तैति ।—वाचवर्षेण शरवर्षेण, अन्वकारोक्तं समाच्छन्नमिति यावत्, श्येन आकाशं येन तथाभूतः, रावणः राजसराजः, रामेण रघुपात्रेण, आरुढम् अधिष्ठितं, शतं मन्त्रैः क्रतवः, यज्ञा इत्यर्थः यस्य सः शतमन्तुः शतक्रतुः, शताश्रमेष-याज्ञीत्यर्थः, “मनुर्दस्ये कर्तौ क्रुधि” इत्यमरः ; शतमन्थोरिदं शतमन्त्रवचनं ऐन्द्र, शताङ्गं रथं, “शताङ्गः सन्दना रथः” इत्यमरः ; तिरोधत्ते अन्तर्भूतविषयान्ताऽयं प्रथोगः, तिरो-धापयतीत्यर्थः, आच्छादयतीति यावत्, वाचवर्षेणैति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६१ ॥

नानेति ।—इमो राम-रावणो, नानाविधैः विविधैः, शस्त्रैः आयुधैः, नानाविधानि विविधानि, शस्त्राणि आयुधानि, प्रतिकुर्वाति नियतयतः, निवारयत इत्यर्थः, विफलो-क्रुद्धतः इति यावत्, ह्यीति अवधारणे, कश्चिदपि कोऽपि, अनधोरिति शेषः, न अतिरिच्यते न अतिरिक्तो भवति, कोऽपि क्वमपि अतिक्रमिषुं न समर्था भवतीत्यर्थः, तुल्यतथैवानयोर्दुर्द्धं वर्तते इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६२ ॥

यदिति ।—एषः अथ, रावणः दशाननः, बहुभिः अनेकैः, विंशत्येति भावः, भुजैः बाहुभिः, यत्, कर्मेति शेषः, करोति सत्पादयति, राघवः रामः, भुजद्वयेन बाहुद्वय-जातेष्वेव, तत्, कर्मेति शेषः, प्रतिकरोति प्रतिकूलतया सत्पादयति, भुजद्वयनादेष्व-विंशतिभुजनिष्पादितस्य कर्मणः प्रतियुक्तानं करोतीत्यर्थः, यदपि यद्यपि, द्वयोः समयोः राम-रावणयोः, कर्म चाय्ये, तुल्यफलं समफलं, कति-प्रतिक्रान्तिभ्यामिति भावः, तथाऽपि नरवीरस्य नरेषु मनुष्येषु मध्ये, वीरस्य एवमात्रशूरस्य, मनुष्यमध्ये वीरश्रेष्ठस्य, रामस्य राघवस्य, शिल्पं कलाविशेषः, युद्धकौशलमिति यावत्, रक्षोभटात् राक्षसवीरान्, दशगुणं दशाङ्गत्वं, बहुलतया श्रेष्ठमित्यर्थः, वर्तते प्रति शेषः । असन्ततिशकं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

हेमाङ्कदः । (विह्वल) । सखे !—

विंशत्याऽपि भुजैरेष ह्यौ भुजावभियोधयन् ।

अद्रूषितद्वन्द्वयुद्ध-मर्यादां दशकन्धरः ॥ ६४ ॥

[सखेद-भयं च) । कथम्, अयं रावणो माहेन्द्रस्यन्दनात् (ड)—

तस्यारिवलभोमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।

दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् !! ॥ ६५ ॥

रजध्वजः । (सङ्घर्षम्) । सखे ! पश्य पश्य, कुलिशकेतुः

केतनविमाननाविलक्षकृद्भेन (ढ)—

दिक्पालद्विपददर्पदानलङ्घरोसौरभ्यगर्भानिलैः

पक्षैरेव समस्तराक्षसकथाकल्पान्तकर्णजपाः ।

दीयन्ते रघुपुङ्गवेन कतिचित् पौलस्त्यमौलिष्वमौ

पौलोमीनयनाम्बुशीकरकणावग्राहिणो मार्गणाः ॥ ६६ ॥

विंशत्येति ।—एषः अयं, दशकन्धरः दशग्रीवः रावणः, विंशत्या विंशतिसङ्क्रान्तेः, भुजैः बाहुभिः, ह्यौ भुजौ बाहुद्वयं, रामस्येति शेषः, अभियोधयन्नपि युद्धं कारयन्नपि, न दूषिता न लङ्घिता इति यावत् द्वन्द्वयुद्धस्य देरषसङ्ग्रामस्य, रजध्वजादयोः गौरयोः सस्युद्ध-सङ्ग्रामस्येत्यर्थः, मर्यादा स्थितिः, नियमः इत्यर्थः, येन तथोक्तं, “मर्यादा सोमनि स्थितौ” इति मेदिनी ; वर्तते इति शेषः । परिहासोक्तिरियम् । अगुष्टुप् इत्यम् ॥ ६४ ॥

(ड) माहेन्द्रस्यन्दनात् ऐन्द्रजात् ।

तस्येति ।—दर्पेण गर्वेण, दीप्तः प्रज्वलितः, गर्वोद्धतः इत्यर्थः, रावणः इति शेषः, क्षुरप्रेण तदाख्येन अस्त्रेणेत्यर्थः, अरिवलानां प्रतुष्टैत्यानां, भोमस्य भयङ्करस्य, तस्य प्रविद्धस्य, ध्वजदण्डस्य पताकावष्टे, लाञ्छनं चिह्नभूतं, मायूरं मयूरसम्बन्धि, पिच्छं वर्धनं, अच्छिनत् पिच्छेद । अगुष्टुप् इत्यम् ॥ ६५ ॥

(ढ) कुलिशेति ।—कुलिशकेतोः वज्रलक्षकः, वज्रधरस्य इन्द्रस्य इत्यर्थः, “केतुर्कौ वज्रपताकारि-पञ्चोत्पातेषु लक्ष्मि” इति मेदिनी ; केतनं ध्वजः, ध्वजदण्डः इति भावत, “केतनन्तु ध्वजे कार्यं निरन्तर-निवासयोः” इत्यजयः ; तस्य विमाननका अपमानेन, हेमरूपमर्यादाकल्पनेनेत्यर्थः, दिक्ष्वः लज्जितः, क्रुद्धश्च इत्ययं तेन ।

दिक्पालेषु ।—रघुपुङ्गवेन रघुश्रेष्ठेन रामेण, दिक्पालविपानां दिक्पालानाम्

दनाङ्कः । (सखेदाहुतम्) । कथं, किरीटपरम्परापरिभव-
ममृष्यमाणेन बाणवर्षाद्देवतातन्त्रता (ण) राक्षसराजेन—

विदेहकन्याकुचकुम्भकोटि-

कठोरतासाक्षिणि सायकोऽयम् ।

रामस्य जन्मान्तरमेलकार-

श्री-कौस्तुभे वक्षसि हा ! निखातः ॥ ६७ ॥

(सत्यगबलोक्य) । सखे !—

इन्द्रादीनां, ये दिवाः गजाः तेषाम् ऐरावतादीनां दिग्गजानां, दपेण अद्भुतरेण,
आरारोमया इति भावः, या दानलङ्घरो मद-वारितरङ्गः, मदवारिप्रवाह इत्यर्थः,
तस्याः सौरभं सौगन्ध्यं, गर्भे अभ्यन्तरे येषां तादृशाः, अनिलाः वायवः येषां तथाभूतेः,
पश्चरेण पुङ्खरेण उपलक्षिताः, तादृशपचसमन्विता इत्यर्थः, समस्तानां सकलानां,
राक्षसकथानां राक्षस इति शब्दानां, कल्याणस्य प्रलयस्य, सर्वथा सच्छेदस्येत्यर्थः,
“संवर्तः प्रलयः कल्पः चयः कल्याण इत्यपि” इत्यमरः ; कर्णेनपाः सूचकाः,
“कर्णेनपः सूचकः स्नात्” इत्यमरः ; पौलीम्याः पुलिमदुहितुः शब्दाः, नयनाम्बुजाम्
अमृषां, ये शोकरक्षणाः जलविन्दवः, रावणकर्षुकराज्यापहरणेन निरुता इति
भावः, तेषाम् अशयाङ्घ्रिः विघातिनः, प्रतिबन्धिनः इत्यर्थः, “वृष्टिर्बधे तद्विघाते-
ऽशयाङ्घ्रिबधो सनी” इत्यमरः ; शब्दाः शोकरङ्घ्रिण इति भावः, अनी दृश्यमाना
एते, कतिचित् मार्गणाः शराः, “मार्गेषु याचके शरे” इति मेदिनी ; पौलस्त्यस्य
रावणस्य, भौलिषु किरीटेषु, “भौलिः किरीट-धन्विज्जो” इत्यमरः ; दीयन्ते निक्षिप्यन्ते ।
आर्दूखविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(ण) किरीटेति ।—किरीटानां मुकुटानां, दशसङ्घाकानामिति भावः,
परम्परा श्रेणिः, तस्याः परिमवं तिरस्कारं, शराघातेन कुंदनादिद्वपामिति भावः,
अमृष्यमाणेन असहमानेन । बाणवर्षाद्देवतां अहितोद्यं शरवर्षधमिष्यर्थः, अतुलनीयं
अरनिक्षेपमिति यावत्, आतन्त्रता विस्तारधता, कुर्वता इत्यर्थः ।

विदेहेति ।—विदेहकन्यायाः मेघिलतनयायाः सोतायाः, कुक्षी स्तनी, कुम्भा-
विष घटाविष, तयोः कोटेः अपभ्रान्त, पुत्रुलस्येत्यर्थः, या कठोरतां काठिन्यं,
तस्य साक्षिणि साक्षात् द्रष्टारि, अनुभाविनीति यावत्, जन्मान्तरे मूर्त्तिभेदे, विष्णुदेहे
कृति यावत्, मेल-कारी सङ्गनाविष्यर्थः, श्री-कौस्तुभौ खञ्जो-कौस्तुभाख्यमथौ बल

एकेनैव निवातकङ्कटभिदा लङ्कापतेः पत्निषा
विहोऽयं यदि नाम कोऽपि जगतामुल्लाघनो राघवः ।
चक्षुर्वर्त्मसहस्रनिःसरदृष्टधारीवभाङ्गारिणा
माहेन्द्रेण तु वर्मणा विहृणुते वीरः सहस्रं व्रणान् ॥ ६८ ॥

रत्नचूडः । (सहस्रं) । राघवेणापि—

सीतास्तनस्तवककुङ्कुमपङ्कजोप-
सङ्कल्पपातकिनि वक्षसि रावणस्य ।

यत्र वा ताडये, रामस्य सीतापतेः, वक्षसि उरसि, अयं सायकः शरः, निखातः विद्धः,
निक्षिप्तः इत्यर्थः, हा ! इति खेदे । उपजाति इतम ॥ ६७ ॥

एकेनेवेति ।—एकेनेव एकसङ्काकेनेव, निवातं नास्ति वातः वायुप्रवेश इति यावत्
यत्र तष्ठाभूतं, वायुप्रवेशस्यापि रन्ध्रविहोनिमित्यर्थः, शरीरेण सह दृढसम्बद्धमिति
यावत्, कङ्कटम् उरस्कृदं, वर्मेति यावत्, “अथ तनुम वर्मं देशनम । उरस्कृदः कङ्क-
टकः” इत्यमरः ; भिगतिं विदारयतीति तथोक्तेन, लङ्कापतेः रावणस्य, पत्निषा
शरेण, “कलम्बमार्गेणशराः पतो रोप इषुर्द्वयोः” इत्यमरः ; जगता भुवनागा, त्रिभुवन-
मध्ये इत्यर्थः, कोऽपि अनिर्वचनीयचरित इति, अद्वितीयः इति वा भावः, उल्लाघनः
निरामयः, गौरोग इत्यर्थः, यद्वा—उल्लाघनः निपुणः, युद्धकुशलित्यर्थः, “उल्लाघो
निपुणे हृष्टे शुचि-गौरोगशरीरपि” इत्यमरः ; यद्वा—उल्लाघः गौरोगः, तं करोतीति
उल्लाघ-शब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिचि कृते ल्युटा उल्लाघनः गौरोगजननः,
रोगशान्तिकरः इत्यर्थः, उत्पातविध्वंसीति यावत्, “उल्लाघो निरुजः” इति
वेद्याकरणाद्य, अयं वीरः शरः, राघवः रामः, यदि नाम यद्यपीत्यर्थः, नामिति
बिस्मयशोतकमव्यय, विद्धः ताडितः, तु क्विन्तु, चक्षुषा नयनागा, वर्मणि अङ्कितानां
अहस्रसङ्काङ्कानामिति भावः, वर्त्मसहस्रात् रन्ध्रसहस्रात्, निःसरतः निर्गच्छतः,
अष्टधारीवस्य रत्नप्रवाहसमुच्चय, भाङ्गारिणा भाङ्गारशब्दवता, माहेन्द्रेण ऐन्द्रेण,
वर्मणा कवचेन, सहस्रनेत्रिज्जितेनेति भावः, सहस्रं व्रणान् चतानि, विहृणुते
प्रकाशयति, वर्मण्यः महेन्द्रशरीरवर्भिणा सहस्रनेत्राणां प्रकाशवर्त्मरन्ध्रेण प्रस्तुतत्वात्
तदर्नाहतदेहस्य रामस्य एकाङ्गे अतोऽपि सहस्रनेत्रवर्त्मण्यः शोणितस्त्रावात् सहस्रव्रण-
शालिलनिव प्रकाशते इति भावः । शार्दूलविकीर्णित इतम ॥ ६८ ॥

सीताति — सीतायाः मातृक्याः, स्तनी कुक्षी कवचाविव पुष्पगञ्जाविव, तथोः

न्यस्तः शरो विबुधकुञ्जरदन्तघात-

रूढघ्नणार्बुदचतुष्टयमध्यवर्ती ॥ ६९ ॥

ईमाहृदः । (कथं दत्त्वा सविषयम्) । एकेन सव्यपाणिना विशिख-
मुत्खाय (त) किमाह रावणः,—साधु रे मनुष्यडिम्भ !

साधु—

त्रैविक्रमः सकलदानवजोवितव्य-

विद्यासमाप्तिलिपिरेष सुदर्शनो मे ।

यस्मिन् निपत्य हृदये दलितारजाल-

ज्योतिस्त्वारमयमाभरणं बभूव ॥ ७० ॥

क्रुद्धमपहस्य काश्रोरद्रवस्य, लोपे खण्डने, प्रोक्तने इत्यर्थः, वैषव्यादिति चालिक्रमा-
दिति वा भावः, य सङ्कल्पः इच्छा, तेन पातकनि पापयुक्ते, "लोप" इत्यत्र "लेप"
इति पाठे—सीतायाः स्नानसवकयोः क्रुद्धमपहस्य लेपः लेपनं, सीता वशोक्तस्य तस्माः
स्नानद्वये प्रसाधनाद्यमिति आश्लेषेणेति वा भावः, तत्र यः सङ्कल्प, तेन पातकनि पाप-
युक्ते, रावणस्य दशाननस्य, वक्षसि चरसि, शरः बाणः, विबुधकुञ्जरस्य सुरगणस्य,
पैरावतस्येत्यर्थः, दन्तैः दशनैः, चतुर्भिरिति शेषः, तस्य चतुर्दन्तत्वादिति भावः,
घातेन प्रहारस्य, हठानां जातानां, घ्नणार्बुदानां मासपिच्छीभूतचतुर्दशानां, चतुष्टयस्य
चतुःसङ्कास्य, जतश्चिह्नचतुष्टयस्येत्यर्थः, मध्यवर्ती यथा तथा मध्यभागे इत्यर्थः, न्यस्तः
निखातः । बभूवतिलकं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

(त) सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन वा, दशसङ्काकानां वामहस्तानां
दक्षिणहस्तानां वा एकेन हस्तेन इत्यर्थः, "सव्यं वामे च दक्षिणे" इत्यनयः । विशिखं
शरम्, उत्खाय उत्खिप्य ।

त्रैविक्रम इति ।—सकलानां समस्तानां, दानवानाम् असुराणां, जोवितव्यं
जीवनमेव, विद्या ज्ञानं, तस्याः समाप्तिलिपिः समाप्तिसूचकलिखः, समापक इत्यर्थः,
दानवगणप्राणान्तक इति यावत्, त्रैविक्रमः त्रिविक्रमी विष्णुः तत्सम्बन्धी, एष सुदर्शनः
आकाशारास्तविशेषः, मे मन, यस्मिन् बभूव, हृदये वक्षसि, निपत्य पतित्वा, दलितं
वृण्डितं निषिद्धं वा, यत्र अरजालं अकपालसमूहः, यथा—अरजालं
रथाङ्गाङ्गसमूहः, अकल्पशलाकासमूह इत्यर्थः, "अरमङ्के रथाङ्गस्य शीघ्र-शीघ्रगयोरपि"
इति शान्ते, तस्य ज्योतिषा प्रभया, तुषारमयं विशिखरमयम्, अतिश्रीतत्वमिति

तस्मिन्नपि रुधिरदर्शनं कुर्वाणेन भवता दर्शितं सुरासुर-
वीरतिशायिनी हस्तवत्ता । (थ)

रवचूड'। अहह ! विपक्षगिरामुद्गारेण सर्वग्रन्थिगुरुणा
दूरं दीप्यमानस्य—(द)

सुविनिहितचन्द्रहासत्रणकिणवलयोपहसितहारेषु ।

रामस्य मार्गणगणाः पतन्ति दशकण्ठ ऋण्डेषु ॥ ७१ ॥

हेनाहहः । (बचमत्कारम) । सखे ! पश्य पश्य—अनुरूप-
वीरसंवादप्रमोदभरद्दिगुणिताश्रष्टशसङ्कोभितभुवनत्रयस्य निर-

भाव ; यद्वा—तुषारमयं तुङ्गिनात्मकं, तुषारवटतिष्ठन्मिति भावः । चाभरणं भूषणं,
भूष, सुदर्शनस्यप्रहारेण व्यथा दूरे चास्ता, प्रत्युत तज्जातिषा मम हृदयस्य
गोभैवाभूदिति भावः । वचनतिलकं इतिम् ॥ ७० ॥

(थ) तस्मिन्नपि तादृशे वक्ष्यपि । सुरेति ।—सुरासुरवीरेषु देव-दानवशरेषु,
तिशायिनी उत्कर्षशालिनी, देव दानववीरेभ्योऽपि अधिकेत्यर्थः । हस्तवत्ता प्रसङ्ग-
स्तशालिलं, भुजवीर्यशालित्वमित्यर्थः ।

(द) विपक्षगिरां शत्रुवचसाम्, उद्गारेण उच्चारणेन । सन्ति । सर्वैरान्यभिः
रुमंढान् तेन ; यद्वा—सर्वेषु वचनेषु, ग्रन्थेषु पर्वसु, वंश्राटिग्रन्थिवत् अतिकठिनेषु
। केषु इत्यर्थः, अपीति शेषः, यद्वा—ग्रन्थेषु बन्धेषु, सर्वविषयबन्धेषु इत्यर्थः, गुरुणा
हता, अत्यर्थं कठिनेनेत्यर्थः, "ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्ये ना बन्धे रुग्णैः-पर्वणोः" इति मेदिनी ;
विपक्षगिरां शत्रुवाक्यानां, शत्रोः साहङ्कारवाक्यानामित्यर्थः, उद्गारेण उच्चारणेन, शत्रोः
।। उद्गारवचसा इत्यर्थः । दूरम् अतिमानम् । दीप्यमानस्य प्रव्वलतः, कुप्यत
इत्यर्थः । वक्ष्यमाणश्लोकस्य-रामस्य इत्यनेनान्वयः ।

सुविनिहितेति ।—रामस्य रावणस्य, मार्गणगणाः शरसमुदाः, सुसु विनिहितस्य
।। पितृस्य, कर्त्तव्यार्थे ऋण्डदेशे इति भावः, चन्द्रहासस्य दशश्रीवक्त्रबालस्य, रावणस्य
।। सेरित्यर्थः, "चन्द्रहासो दशश्रीवक्त्रबालोऽसिमात्रके" इति मेदिनी ; ये व्रथाः
।। तानि, तेषां विषयवलयैः नासग्रन्थिमण्डलैः, वक्ष्यमाणारण्यकाक्षतच्छिञ्जोरति वावत्,
पहसितः अपहसितः, अनादरेण परित्यक्त इति भावः, हारी शेषु तथाभूतेषु,
शरकण्ठस्य रावणस्य, ऋण्डेषु दशसु शीवासु, पतन्ति निक्षिप्ता मथन्तीत्यर्थः ।
।। अस्यां इतिम् ॥ ७१ ॥

न्तरप्रह्वीयमाणवाणपञ्जरमध्यवर्तिना (ध) रामभद्रेण क्रीडा-
शकुन्तकौतुकं पूर्यते (न) राक्षसराजस्य । नूनमिदानीम्—

उदञ्चस्यच्चङ्गुविवृतनिभृतानामनुफणं

मणौनां विद्युद्भिः क्षणमुषितपातालतिमिरः ।

भुजक्रीडावलाहशमुखपदन्यासगरिम-

प्रगल्भैर्निश्वासेरजनि भुजगानामधिपतिः ॥ ७२ ॥

(ध) अनुकपेति ।—अनुकपेण सुसदृशेन, बोरसंवादेन बोरससंखनेन, बोर्क-
प्रतिबन्दिना सह युद्धेनेति यावत्, यः प्रभोदभरः स्वर्गतिशयः, तेन विगुञ्चितः
हिराण्यः, यः अवष्टम्भः गर्वः, यथा—अवष्टम्भः प्रारम्भः, दिगुञ्चोत्साहेन युद्धारम्भ
इत्यर्थः, “अवष्टम्भः सुवर्णे च सम्भ-प्रारम्भयोरपि” इति मेदिनी ; तेन सङ्कोभितं
असङ्कोकृतं, भुवनप्रयं वैलीक्यं येन तथोक्तस्य, राक्षसराजस्येत्थनेनान्वयः । निरन्त-
रेति ।—निरन्तरम् अजस्रं, प्रह्वीयमाणाः प्रक्षिप्यमाणाः, रावणेनेति भावः, वाचाः
शराः, पञ्जरमिव पट्यादिवन्धनगृहमिव, तस्य मध्यवर्तिना मध्यस्थितेन ।

(न) क्रीडतेति ।—क्रीडाशकुन्तक क्रीडापक्षिणः, चित्तविनोदनाय पोषितस्य
पक्षिण इत्यर्थः, कौतुकं कौतूहलम् । पूर्यते सफलौकियते ।

उदञ्चदिति ।—भुजगानां सर्पाणाम्, अधिपतिः राजा, वासुदेवित्यर्थः, उदञ्चन्ती
उन्नमन्ती, युद्धप्रसङ्गेन सम्पनादिव्यापारक्षणे रावणपदन्यासभरविरहादिति, शिथिल-
भावेन रावणसर्पसंपदविन्यासकाले इति वा भावः, तथा न्यञ्चन्ती अवनमन्ती,
गाढतथा तत्पदन्यासभरादिति भावः, या भुः पृथ्वी, तथा हेतुना विवृतानि
प्रकाशं गतानि, निभृतानि सङ्कुचितानि च, यथाक्रममिति भावः तेषाम्, उन्नमने
विवृतानाम्, अवनमने च निभृतानामिति निष्कर्षः, अनुफणं प्रतिफणं, सङ्घ-
सङ्घाकफणासु इत्यर्थः, मणौना रत्नाणां, विद्युद्भिरिव विद्युद्भिः प्रभाभिरिति यावत्,
क्षणं क्षणे क्षणे, उन्नमनक्षणे इत्यर्थः, मुषितं नाशितं, पातालतिमिरं रसातलात्स-
न्धारं येन तथाभूतः सन्, भुजक्रीडया बाहुलीलया, उल्लसक्रीडप्रदर्शनेनेत्यर्थः,
वलान् सञ्चरन्, यो दशमुखः रावणः, तस्य पदन्यासस्य चरणविक्षेपस्य, यो गरिमा
गुहर्त्त, भारवत्त्वमिति यावत्, तेन प्रगल्भाः उच्चताः, हीचाः इति यावत् हेः,
निश्वासेः आसवायुभिः, सपक्षिण इति शेषः, विशिष्ये ढतीथा ; अजनि जातः ।
शिखरिणो वनम् ॥ ७२ ॥

रक्षतूष्णः । (सप्तमवचनोक्त) । सखे ! एवमेतत्—
 रक्षीविक्षीभवेगोच्छलितजलनिधिव्यक्तमातङ्गचक्र-
 क्रुध्यद्दिङ्गागमुक्तोद्दरणगुरुभरामद्य नागाधिराजः ।
 अङ्गैरङ्गेषु मग्नैरविरलबलिना वामनेनातिपीव्ना
 देहेनापङ्गुवानः फणफलकपरीणाहमुर्वी विभर्त्ति ॥७१॥
 (ऊर्ध्वमवचनोक्त) । कथमितस्ततो वैमानिकैरपक्रम्यते (प) गगन-
 तलात् ?

हेमाङ्गदः । (सप्तमत्कारम्) । अहो ! त्रिभुवनभयङ्करमायोधन-
 मुपक्रान्तं महावीराभ्याम् । तथा हि—
 ध्यायत्ययं गाधिसुतादधोतान्
 दिव्यास्त्रमन्त्रान् मनुवंशवीरः ।

रक्ष इति ।—नागाधिराजः वासुकिः, रक्षसः राक्षसश्च रावणश्च, विक्षीभः
 चाक्षय्यं, रणक्षेत्रे सवेगमितस्ततः विचरन्मिति यावत्, तस्य वेगेन भारातिशय्ये-
 नेत्यर्थः, उच्छलितः उद्वेलितः, वेलातिक्रान्तः इत्यर्थः, यः जलनिधिं सप्तदरः,
 तेन हेतुना व्यक्तानि प्रकटाणि, दर्शनं गमनीत्यर्थः, यानि मातङ्गचक्राणि जल-
 क्लृप्तिसमुदाः, “मातङ्गचक्र” इति पाठे—व्यक्ता ये मातङ्गा जलकल्पिनः, गक्राय
 जलजन्तुभेदाय, तेभ्यः क्रुध्यद्दि क्रुध्यद्दि, दिङ्गागैः दिग्गजैः, मुक्तं त्यक्तं, यत्
 उद्दरणम् उद्गृह्य धारणम्, अष्टम् दिक्षु दृढभावेन धारणमित्यर्थः, तेन हेतुना
 गुरुभङ्गान्, नवभिरुद्वयं भारश्च पक्षस्थेव वासुकेर्मत्सके प्रदानादिति भावः, भरः भारः
 यथाः तथोक्ता, दिग्गजानां पृथ्वीधारणं पुराणप्रसिद्धम्, उर्वीं पृथ्वीम्, अविरल-
 बलिना बहुविधलोपुक्तेन, वामनेन खड्गं, अतिपीव्ना अतिस्थूलिन, सन्नेव
 आतभारासहत्वात् देहं सङ्कुच्य कुण्डलीभूततथा अव्यथानादिति भावः, दङ्गन
 क्षायीन, फणफलकपरीणाहं फणसमुच्चिस्तारम्, अपङ्गुवानः सङ्कीचयन् इत्यर्थः,
 अत एव अङ्गेषु कायेषु, कण्डलीभूतेषु इति भावः, मग्नैर्गुटे, अङ्गैर्काये,
 कुण्डलीभूतेरुपलक्षितः सन् इति भावः, अथ अपुना, अस्त्रिन् समये इत्यर्थः, विभर्त्ति
 आरभति । अङ्घरा इत्यम् ॥ ७१ ॥

(प) वैमानिकैः विमानचारिभिः । अपक्रम्यते पलायते ।

आसतोति ।—अयम् एवः, मनुवंशवीरः मनुकुलोत्पन्नपरः, रामः इत्यर्थः, गाधिः

ब्रह्मोपदिष्टामिह शस्त्रविद्या-

ममौ तदाऽऽकाङ्क्षति राक्षसेन्द्रः ॥७४॥

तदावामप्यपसरावः । (इत्यपसृथापति) । (क)

(हेमाङ्गदः) । (समन्तादवलीक्य) । सखे ! यथा भुवनसङ्क्षोभः तथा तर्कयामि, (ब) तामिस्रं भानवीयेन, भानवीयं राहवीयेण, (भ) राहवीय वैष्णवीयेन, वैष्णवीयं पौष्पकेतवेन (म) पौष्पकेतवं च पाशुपतेन अस्त्रमस्त्रेण प्रतिकुर्वाणयोः पुलस्त्य-ककुत्स्थकुलैक-वीरयोस्तुमुत्तमायोधनं (य) वर्त्तते ।

रवच्छेदः । सखे ! कृति-प्रतिकृतीनामत्रिंशेषेऽपि (र) जेतव्य-

सुतात् विश्वामित्रात्, अधीतान् विचिंतान्, दिव्यास्त्रमन्त्रान् कृष्णकादोना दिव्या-युधानामुपस्थापनार्थं मन्त्रवर्णानित्यर्थं, आर्यति चिन्तयति, अवी अयं, राक्षसेन्द्रः रक्षोराजः राक्षसः, इह रवच्छेदे, तदा तस्मिन् काले, पुरेति भावः, यथा—तदा तस्मिन् काले, रामो यदा मन्त्रवर्णान् स्मरति, तस्मिन् अवसरे इति भावः, ब्रह्मणा वेधना, उपदिष्टां कश्चितां, शस्त्रविद्याम् अस्त्रविद्याम्, आकाङ्क्षति अभिच्छपति, अरतीति भावः, आसीचनायमिति शेषः । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥ ७४ ॥

(क) अपसृथ्य कश्चिद्दूरं गत्वा, आसाते तिष्ठतः ।

(ब) भुवनसङ्क्षोभः भुवनानां जगता, सङ्क्षोभः आसृष्ट्यं, वक्षीभाष इति यावत् । तर्कयामि सम्भावयामि ।

(भ) तामिस्रं तमिस्रा तामसी रात्रिर्देवता अस्येति तथोक्तम्, अस्त्रमिति शेषः, तिमिरवाणमित्यर्थः, भानवीयेन भानुः सूर्यः देवता यस्य तथोक्तेन, अस्त्रेणेति शेषः, खीरवाहीनेत्यर्थः । भानवीयं सूर्यदेवतं, खीरं वाचमित्यर्थः, राहवीयेण राहुदेवतेन, राहुवाचेनेत्यर्थः ।

(म) राहवीयं राहुवाचम्, वैष्णवीयेन विष्णुदेवताकास्त्रेण, वैष्णवाचेनेत्यर्थः । वैष्णवीयं वैष्णववाचं, पौष्पकेतवेन पुष्पकेतुः कामः तद्देवतेन, कामवाचेनेत्यर्थः ।

(य) पौष्पकेतवं कामवाचं, पाशुपतेन पाशुपतिदेवताकेन, पाशुपतकाचेनेत्यर्थः । प्रतिकुर्वाणयोः निवारयतोः, छिन्दतीरिति यावत् । आयोधनं युद्धम् ।

(र) कृति-प्रतिकृतीनां कार-प्रतीकारार्थां, जेप-प्रतिजेपाणामित्यर्थः, प्रवीक-संहारार्थमिति यावत् । अत्रिंशेषेऽपि अभिन्नतायामपि, समानतायामपीत्यर्थः ।

मिति रामस्य मर्त्तव्यमिति रावणस्य निर्णय-निर्भरः अयं सर्वास्त्रमोक्षः । (ल) विशिखमुत्बोपस्थायिनोनां (व) च पुनर्देवतानामवनीयानाटोपः कल्प्यते । (श) तथा हि—

यद्देवतं क्षिपति पत्रिषु राक्षसेन्द्रः

स्नेहेन तत् रघुपतेर्मृदु सन्निधत्ते ।

यां देवतामुपदधाति च रामभद्र-

स्नामादसौ दृशमुखस्य शनैरुपेति ॥ ७५ ॥

(ल) निर्णयति ।—निर्णयक निश्चयस्य, निर्भरः अतिशयः यस्मिन् तथाभूतः । सर्वेति ।—सर्वेषां सर्वविधानाम्, अस्त्राणां वाचाणां, मोक्षः प्रयोगः, अनेन अस्त्रेण रामो हन्तव्यः मया च जेतव्यमिति रावणस्य निश्चयः, अनेन अस्त्रेण रावणो हन्तव्यः मया च जेतव्यमिति रामस्य निश्चयः सर्वेषु एव अस्त्रप्रयोगेषु अस्तीति भावः । अथा—रामस्य सर्वास्त्रमोक्षः जेतव्यमिति, रावणस्य सर्वास्त्रमोक्षः मर्त्तव्यमिति निर्णय-निर्भरः, रामस्य अस्त्रपातन-शोभशुद्धशनेन एव निर्णयते यत् रामेणावश्यमेव जेतव्यं, रावणस्यास्त्रपातनव्यापारदर्शनेन च एवं निर्णयते यत् रावणेनावश्यमेव मर्त्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(व) विशिखेति ।—विशिखानां शराणां, मुखेषु अयभागेषु इत्यर्थः, उपतिष्ठन्ति अक्षितिष्ठन्तीति तथोक्तानां, वाचाधिष्ठात्रोपाम् ।

(श) अवनीयान् दुर्बलः, मन्दोभाव इत्यर्थः, एष्वन स्नेहेन जिघांसाऽभावात्, अन्वद्य जिघांसासत्त्वेऽपि निजपोहनभयादिति भावः । आटोपः मध्यमः काष्ठेषु व्यपतेति भावः । कल्प्यते तर्क्यते, मयेति शेषः, उभयोर्भावविशेषदर्शनेनेति भावः ।

यद्देवतमिति ।—राक्षसेन्द्रः रघोरामः रावणः, पत्रिषु शरेषु मध्ये, यद्देवतं यां देवतां, रावणस्य मन्त्रबलेन समागत्य वाचाये अक्षितिष्ठतमिति भावः, क्षिपति प्रयुङ्क्ते, तत् देवतं, रघुपतेः रामस्य, रामं प्रतीत्यर्थः, स्नेहेन प्रेम्णा, रामाशुभागे-च्छेत्तुः, मृदु मन्दं यथा तथा, जिघांसुतां विहाय अतिक्रान्तभावेनेति भावः, सन्निधत्ते सन्निहितं भवति, रामभद्रश्च रघुनामश्च, यां देवतां पत्रिषु यं देवतं, उपदधाति स्थापयति, आवाहयतीति यावत्, प्रयुज्यमाने अस्त्रे इति शेषः, असौ देवता, दृशमुखस्य दृशमानस्य रावणस्य, वाचात् भयात्, रावणाङ्गे आघाते कृते स प्रयुज्यमानो दृश्यदृश्यति इति भवत्वन्नादित्यर्थः, शनैः मन्दं यथा तथा, तीव्रतया प्रहर्षुंक्षानाऽपि कटुभावंनेति भावः, उपेति उपगच्छति । अस्त्रपातवचनं इति ॥ ७५ ॥

(नेपथ्ये) ।—

यद्यत् कृत्तं दशमुखशिरस्तस्य तस्यैव कान्ती

सङ्ग्रामन्यामतिशयवती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः ।

यो यः कृत्तो दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं

लब्ध्वा दृष्यन्त्यधिकमधिकं बाहवः शिष्यमाणाः ॥७६॥

(नेपथ्ये कलकलः) ।

उभो । (सङ्घर्ष-रोमाञ्चमाकर्षणं) । अये ! शब्दोपपत्तिसंवर्तकेन कर्मणा निर्मितानि त्रिभुवनकोषस्य कोऽयमिन्द्रियाणि प्रीणयति ? (घ)

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः) ।

उभो । (सभयाद्गतम्) । अये ! कथम्, अयं कपटकण्ठीरव-
वैकुण्ठकण्ठकठोरकोलाहलकाहलो महानिर्घोषः (स) प्रजा-

यदिति ।—दशमुखस्य रावणस्य, यत यत् शिरः मलक, कृत्तं कृत्तं, रामेणेति शेषः, तस्य तस्यैव शिरसः, कान्ती दीप्ती, सङ्ग्रामन्या सङ्ग्रहमानाया सत्यां, शेष-
वक्त्रेषु अवशिष्टेषु अस्त्रिष्टेषु मुखेषु, लक्ष्मीः कान्तिः, अतिशयवती आत्यन्तिसौख्यं,
भवतीति शेषः, रावणस्य स्वाभाविकी या कान्तिः प्रत्येकशिरसि आधीत्, सा कान्तिः
एकैकस्मिन् शिरसि कृत्ते, ततश्च शिरः परित्यज्य अन्येषु शिरःषु सङ्गृह्य तदवयवभूत-
मुखानां शोभाऽतिशयं जनयतीति निर्गलितार्थः, दशमुखस्य दशानस्य, यो यो भुजः
बाहु, कृत्तः कृत्तः, तस्य तस्यैव भुजस्य, वीर्यं बल, लब्ध्वा प्राप्य, शिष्यमाणाः
अवशिष्टाः, बाहवः भुजाः, अस्त्रिष्टम् अस्त्रिष्टम् अत्यन्तमधिकं यथा तथा, दृष्यन्ति
दर्पयुक्ता भवन्ति, प्रभूतबलशालिनो भवन्तीत्यर्थः । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७६ ॥

(घ) शब्दोपपत्तेरिति ।—शब्दानां ध्वनिविशेषाणाम्, उपपत्तः कारणं, शब्द-
ज्ञानमित्यर्थः, तस्य संवर्तकेन सन्दाहनेन, समंशा अट्टजनकव्यापारेण, निर्दि-
तानि सृष्टानि, इन्द्रियाणि शब्दज्ञानसाधनानि अयमेन्द्रियाणीत्यर्थः, त्रिभुवनकोषस्य
त्रिलोकोभास्त्रागारस्य, कोऽयं कलकलध्वनिरित्यर्थः । योऽयं कलकलध्वनिः इन्द्र-
याणि प्रीणयति, कोऽयं कलकलध्वनिः कस्य ? इति समुदितायः ।

(स) कपटेति ।—कपटेन कृत्तेन, कण्ठीरवः सिंहः, तद्रूपः यो वैकुण्ठः
शिशुः, शक्तिहाकृतिर्नारायण इत्यर्थः, "निष्कुर्नारायणः कृत्तो वैकुण्ठी विपश्यवाः"

कोषभङ्गमपर्वणि प्रक्रमते ॥ (ङ) नूनं चेदानो कालकूटोपदिग्ध-
रिव (क) कण्ठध्वनिभिरिव मूर्च्छयतो (ख) भुवनानि भैरवस्य
स्मरति सभयमव्य परमेष्ठी । (ग)

(पुनर्नेपथ्ये) ।—

दिव्यास्त्रैर्भूमुत्रः स्वस्त्रितयडमरणोड्डामरैर्योधयित्वा
नूनात्तिस्रैः शिरोभिर्दशभिरभिनभो दर्शितैकादशार्कः ।
काकुत्स्थेनावकीर्णो निजविशिखशिखायोगपीठोपहृत-
ब्रह्मास्त्रेणाधिगते रजनिचरपतेर्वीरशय्यां कबन्धः ॥७७॥

इत्यमरः ; तस्य कण्ठात् गलदेशात्, यः कठोरकोलाहलः भोषण-कलकलनिनादः,
तस्य काहलः शब्द-वेशिषो यस्य तादृशः, यथा—काहलः शुक्लः, गौरस इत्यर्थः,
प्रचण्डः इति भावः, “काहलसरणायुधे । शब्दमात्रेऽपि पुलिङ्गस्त्रिषु शुक्ले भृशे खले”
इति मेदिनी । मङ्गानिर्घोषः भोषणशब्दः ।

(ङ) प्रजाकोषभङ्गं प्रजाणा जनानां, कोषः पावन, आधार इत्यर्थः, अद-
ष्टितिविधानमिति यावत्. “कोषोऽस्त्री कणले पावे दिव्ये खड्गपिषामके” इति मेदिनी ;
तस्य भङ्गं विनाशं, ब्रह्माण्डचयमित्यर्थः, अपर्वाण्य अपस्तावे, प्रसङ्गाभावेऽपीत्यर्थः,
अकाले इति यावत्, ब्रह्माण्डचयस्य निर्दिष्टसमये अनागतोऽपीति भावः, “पर्वः
खादुत्सवे ययौ प्रस्तावे विषुवाद्दधु” इति मेदिनी । प्रक्रमते चारभते ।

(क) कालकूटति ।—कालकूटेन इलाहलीन, उपदिग्धेरिव विहितैरिव ।

(ख) मूर्च्छयतः मोहयतः ।

(ग) भैरवस्य सङ्कररूपिणी हरस्येत्यर्थः, स्मरणाद्यंघातुयोगे कर्मणि षष्ठी ।
परमेष्ठी ब्रह्मा ।

दिव्यास्त्रैरिति ।—काकुत्स्थेन काकुत्स्थवंशोद्भवेन रामेण, भूः पृथ्वी, भुवः अन्त-
रीचं, स्वः स्वर्गः, तेषां नितयस्य मयस्य, उभरण्य चमत्कारणं, विप्रयो वा, अनर्घोत्-
पादनमित्यर्थः, भयिन भूरादिभोक्तव्यस्थाना पलायनमिति यावत्. “डिम्बे उभर-
विप्रयो” इत्यमरः ; तेन सड्डामरैः अत्युत्कटेः, अतिभोषणैरित्यर्थः, तेनस्त्रै-
रिति यावत्, दिव्यास्त्रैः विश्वानिब्रूत् लब्धैरस्त्रीकप्रभावेरायुधविशेषैः, योषयित्वा
युद्धं कारयित्वा, निजविशिखशिखा स्त्रीयभारपभाग एव, “विशिखस्तीमरे शरे”
इति मेदिनी ; योगपीठं योगस्थानं, तत्र सङ्कल्पे आनन्दितं, यत् ब्रह्मात्मं ब्रह्मवत्

सभो । (श्रुत्वा सङ्घर्ष-सम्भ्रममूर्द्धनवकीक्य सविद्यमन्वोऽन्वम्) । पश्य
पश्य प्रलयकालकरालकालानलज्वालापुञ्जपिञ्जराणि (घ)
रावणशिरांसि । (सत्वरमुपसृत्य चाधस्तात् पश्यतः) ।

हेमाङ्कदः । (सकदवणम्) । ह्य मङ्गावीरप्रकाण्ड लङ्केश्वर !
पर्यवसितोऽसि (ङ)—

भिन्नैरावणगन्धसिन्धुरशिरःसम्पातिभिर्मौक्तिकैः

शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलीशिल्पिनै ।

नाकान्तःपुरिकाकपोलविलमत्काश्मौरपत्राङ्कुर-

श्रीविन्यासविलासभौषणभुजस्तम्भाय तुभ्यं नमः ॥७८॥

अधिष्ठितः बाणः तेज, लूनाणि निरुक्तानि, उत्तच्छिमानि च ऊर्ध्वे गीतानि च तैः,
दशभिः दशसङ्काकेः, शिरोभिः सस्तकैः, अभिनमः नभसि, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ;
दर्शिताः लक्षिताः, एकादश गचनया एकादशसङ्काकाः, अर्थाः सूर्याः, येन तथाविधः,
रावणशिरांसि दश प्रकृतः मूर्त्युश्चैव इति एकादशानां सूर्याणां दर्शनमिति भावः,
अवकीर्णः पातितः, ब्रह्मास्त्रेष्वेति भावः, रणनिष्पत्तेः राक्षसेन्द्वय, अन्वः
अपमूर्द्धकलीवर्गः, शिरःशून्य शरीरमित्यर्थः, “अन्वोऽस्त्रो क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलीवरम्”
इत्यमरः ; शीरशब्दां रणभूमिसु, अधिष्ठिते आश्रित्य स्वपतीत्यर्थः । अङ्घरा
वृत्तम् ॥ ७७ ॥

(घ) प्रलयेति ।—प्रलयकाले कल्पान्तसमये, करालः भौषणः, यः कालानन्वः
श्रीश्रापिः, निजगद्गाङ्कारणाग्रित्यर्थः, तस्य ज्वालापुञ्ज, शिख्रासमूहः, तेन पिञ्जराणि
पिञ्जलवर्णाणि, प्रलयाग्निना दह्यमानानीवेति भावः ; यद्वा—ज्वालापुञ्जवत् पिञ्जराणि,
निःशेषं रक्तचयादिति भावः ।

(ङ) मङ्गावीरप्रकाण्ड ! मङ्गावीरेषु युरश्रेष्ठेष्वपि, प्रकाण्ड ! प्रशक्त ! प्रशंसनीय
इत्यर्थः । पर्यवसितोऽसि समाप्तिं गतोऽसि, सृतोऽस्योत्पथः ।

भिन्नैरावणेति ।—हे रावण ! इत्यध्याहार्ये, भिन्नं विदारितं, त्ययेति भावः,
ऐरावतस्य ऐरावतगन्धः, गन्धसिन्धुरस्य गन्धमज्ज, “ऐरावतोऽभमातङ्गैरावणाभमु-
वज्जभाः” इत्यमरः ; यत् शिरः सस्तक, तस्यात् सम्पातिभिः सम्पत्तनश्रीलैः, मौक्तिकैः
मुक्ताफलेः, गजकुम्भस्य मुक्तोत्पत्तिस्नानत्वादिति भावः, शश्वत् सततं, विश्वगवस्य
निष्ठुवणविजयस्य, या प्रशस्तिरचना प्रशंसान्विधिः, तस्याः वर्णावलीनाम् अक्षरपङ्क्तौर्णा,

(निबंधं) । सखे रत्नचूड !—

ध्रुवं पतितपङ्क्तिकन्धरकवन्धपीडाभरा-

द्विजावनमनक्रमोन्नमितचक्रवालाचलम् ।

महोवल्लयमर्द्धकुण्डलितवियहाधारक-

प्रतीष्टफणमण्डलो वहति काटवेयाधिपः ॥ ७६ ॥

रत्नचूडः । सखे ! सर्वमतिशायि (च) रावणस्य । पुराऽपि

(छ) खलु—

शिल्पिने निर्मात्रे, नाशान्तःपुरिहाणा स्वर्गकामिनीनां, कपोलेषु गण्डदेशेषु,
बिलसन् स्फुरन्, यः काशीरपवाङ्कुरः कुङ्कुमरचितपत्रावलीप्ररोहः, तस्य शीबिन्यासेन
सौन्दर्यमस्यादनेन, यो विलासः शृङ्गारसूचकहावर्षिणः, तस्य भोषणाः भयङ्कराः,
तद्विघातकत्वादिति भावः, भुजा वद्वेव एव, सन्धाः स्थूषाः यस्य तथाभूताय,
तद्व्यापारः सुरमुन्दर्यः सर्वे विलासं परित्यज्य विद्वन्मताः स्थिता इति भावः, तुभ्यं
नमः, अस्त्विति शेषः । आर्द्धलोकितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

ध्रुवमिति ।—कद्रोस्तदाख्याया दक्षकन्यायाः कश्यपपुत्र्याः अपत्यानि पुत्रांसः
काटवेयाः नागाः, सर्पशिखा इत्यर्थः, "नागाः काटवेयाः" इत्यमरः, तेषाम् अधिपः
वासुकिः, अर्द्धं यथा तथा कुण्डलितः बल्लयितः, वलयवत् वृत्ताकारेणावस्थित इत्यर्थः,
रावणस्य देहभारेण सरलतया अवस्थितुमशक्नोति इति भावः, विषहः देह एव,
आधारकः आधार एव आधारकः आश्रयः, क्लेशं हन्-प्रत्ययः ; तेन प्रतीष्टम्
अवलम्बितं, फणमण्डलं फणासङ्घटनमित्यर्थः येन तथाभूतः सन्, पतितः भ्रुभौ स्तमितः,
पङ्क्तिकन्धरकवन्धपीडाभराणां, "पङ्क्तिकन्धरकवन्धपीडाभराणां" इति
मेदिनी ; यः कवन्धः शिरःपूर्व्यं शरीरं, तेन पीडाभराणां व्यथाऽतिशयात्, निजैर्न
स्वकीयेन, अवलमनक्रमेण अधोगमनसत्त्वेन, उत्तमिताः ऊर्ध्वमुख्यिताः, चक्रवालाचलाः
"महोन्दो मलयः सखी हिमवान् गन्धमादनः । स्थिरं पारि(या)पात्रस्य ममैते कुक्ष-
पर्वताः ॥" इत्युक्ता, कुक्षपर्वताः अस्मिन् तत् यथा तथा, यदा—निजावनमनक्रमेण
उत्तमितः चक्रवालाचलः लोकालोकापर्वतः, सोनापर्वत इत्यर्थः, अस्मिन् तद्व्यथा तथा,
"लोकालोकापर्वतानः" इत्यमरः ; महोवल्लयं भूमण्डलं, वहति धारयति, महोवल्लयस्य
अधोगमनेन भूधराणामुत्थलं भवतीति भावः ; ध्रुवम् उत्प्रेषे । पृथ्वी वृत्तं, "ज-शौ
ज-य-या वसु-पृथ्वीतिथि पृथ्वी गुरुः" इति तद्व्यथात् ॥ ७९ ॥

(च) अतिशायि अतिशयितम् ।

चलति जगतौजैत्रे यत्र स्वभोगिचमूभटे-

वल्लयितमहादेहस्तम्भो विभक्तिं भुवस्तलम् ।

प्रचलदखिलक्ष्माभृन्मूलोपलव्यतिघट्टितो-

त्वणमणिशिलाजल्पाकीभिः फणाभिरह्वीश्वरः ॥८०॥

इदानीं पुनरुक्तान्तवायुरतिदुर्वहो देहबन्धः । (ज)

देमाह्वदः । (अन्यतोऽवशोक्य) । कथम्, इयं दशकश्चरस्व
कवन्वाभिमुखी शोकविल्लवा मन्दोदरी निशाचरोभिरपकृष्यते
(भ) । (कथं दत्त्वा आकाशे) । कष्टम् !! चपलकपिकुलानुक्रियमाण-
करुणकाकुप्रकारकातरस्वरा मन्दोदरी किमाह महावीर-
वरवर्णिनी (ज)—

(छ) पुराऽपि पूर्वमपि ।

चलतीति ।—जगतोनां सुवनानां, जेता एव जैवः विजयो तस्मिन्, यत्र रावणे,
चलति गच्छति सति युद्धार्थे प्रयोजनान्तरसिद्धार्थे वा इति भावः, चहोश्वरः
नागराजः, स्वभोगिचमूभटेः निज-संपर्केन्यथोपेरित्यर्थः, वल्लयितः कुण्डलितः,
अघादिति, रावणपदभारासङ्घत्वादिति वा भावः, महान् विशालः, देह एव
काय एव, स्तम्भः स्थूपा यत्र तथाभूतः सन्, प्रचलतां प्रकल्पमानानां, रावण-
श्वरविवन्वासभरादिति भावः, अखिलानां समस्तानां, अमृतां पर्वतानां,
मूलोपलेः मूलप्रस्तरेः, भृश्याः अतिः मूलोपप्रस्तरभागेरित्यर्थः, व्यतिघट्टिताः सङ्घर्षिताः,
अत एव उल्लङ्घाः उल्लङ्घाः, या मणिशिलाः फणश्वररूपाः शिलाः, तासां
जल्पाकीभिः कषयित्रीभिः, पलाशयित्रीभिरिति यावत्, फणाभिः सङ्घसङ्घाकेः फणैः,
भुवस्तलं भूतलं, विभक्तिं धारयति । हरिषो ऽसम् ॥ ८० ॥

(ज) उरुक्तान्तवायुः निर्गतप्राणवायुरित्यर्थः । अतिदुर्वहः अतिशयेन वोढुम्
अशक्यः, नागराजेनाति श्रेयः, सजीवितापेक्षया जीवितशून्यत्र भारवत्तातिप्रयादिति
भावः । देहबन्धः शरीरभार इति यावत् ।

(भ) अपकृष्यते आकृष्य गीयते ।

(ज) अपक्षेति ।—चपलिन चपलिन, लघुचित्तेन इत्यर्थः, दुष्टमनसा इति
यावत्, कपिकुलेन वागरसमूहेन, अग्राक्षयमाणः अग्राक्षयमाणः, सादृश्यं गीयमानः
इत्यर्थः, कश्च, शीघ्रपूर्व, आकुप्रकार, शोकात् विकृतिमापन्नः, कातरः व्याकुलः

भूयिष्ठानि मुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोभिरालिङ्गते
चारित्रव्रतदेवताऽपि भवता कान्तेन मन्दोदरी ।

हा ! लम्बोदरकुम्भमीत्तिकमणिस्तोमैर्मैकावली-

शिल्पे वागधमर्णिकस्य भवतो लङ्केन्द्र ! निद्रारसः ॥ ८१ ॥

उभौ । (उखेदम्) । इदमशक्यानुभवं चक्षुःश्रोत्रस्य । प्रति-
कृतानां विद्विषामपि व्यसनम् (ट) अतिमात्रं हृदयमर्माणे

स्वरः ध्वनिः यथाः तथाभूता । महावीरति ।—महावीरस्य वीरश्रेष्ठस्य रावणस्य,
वरवर्णनी “श्रीते सुखोपसर्वाङ्गी घोषे च सुखश्रीतया । भर्तुंभक्ता च या मारी सा
भवेत् वरवर्णनी ॥” इत्युक्तञ्चत्वा पतिव्रता अतिमहोदयसौ भार्या ।

भूयिष्ठानीति ।—लङ्केन्द्र ! हे लङ्काधिप । चारित्रव्रतस्य सञ्चारिव्रतादुपेनियमस्य,
सतीत्वपालनरूपनियमस्येत्यर्थः । देवताऽपि अविष्टासौ देवी अपीत्यर्थः, अतिष्ठाञ्चो
अपीत्यर्थः । मन्दोदरी तव महिषो षट्, भवता त्वया, कान्तेन धवेन, पतिनेत्यर्थः,
“कान्ता मार्या पियङ्गी स्त्री श्रीभने त्रिषु ना धवे” इति मेदिनी ; दशाननेन विंशति-
भुजेन च हेतुनेति भावः, भूयिष्ठानि बहूनि, मुखानि आननानि, चुम्बति, तथा
भूयोभिः बहुभिः, विंशत्या इति भावः, भुजैः बाहुभिः, आलिङ्गते आलिङ्गयति,
त्वथेति शेषः, सत्या बहुमुखचुम्बनस्य बहुभुजालिङ्गनस्य च पातिव्रत्यङ्गानिकरत्वेन
अन्यायत्वेऽपि भर्तृस्य दशमुखवत्त्व-विंशतिभुजवत्त्वेन तत्तत् न मे पातिव्रत्यङ्गानिकरं
सङ्घातनिति भावः, हा ! खेदे, लम्बोदरस्य गजाननस्य, कुम्भे शिरःस्थपिष्ठाकार-
देशे, ये मीत्तिकमणयः मुक्ताप्यरत्नानि, तेषां स्तोमैः निचयैः, मम एकावली एकसरं
माल्यम्, एकयष्टिको द्वारविशेष इत्यर्थः, तथाः शिल्पे रचने, वाचा वाक्येन, अध-
मर्णिकस्य ऋषिषष्ठस्य, भवतः तव, निद्रारसः ॥ निद्रायामनुरक्तिः ॥ मोचित एष
इति भावः ; गणेशं निर्मित्य तस्य कुम्भं विहाय तस्मादाहृतभौतिकैः एकावलीं रच-
यित्वा तुभ्यं दाढ्यानीत्यङ्गीकारवत्त्वसा त्वं मम अद्यमर्णं, आसीः, इदानीं तत् ऋचम-
परिशोध्य तव निद्रायाम् अन्याङ्गनादपायाम् अनुरागी मोचित इति तात्पर्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ८१ ॥

(ट) चक्षुःश्रोत्रस्य अक्षुषी श्रोत्रे चेति चक्षुःश्रोत्रं तस्य, समाहारवद्भवः, अशक्या-
नुभवम् अशक्यः न सहनीयः, अनुभवः अनुभूतिरपि यस्य तादृशम्, अनुभवितुमश-
क्यमर्थमित्यर्थः, अक्षुष्यां द्रष्टुं श्रोताभ्यां श्रोतृषु न शक्यते इति भावः । प्रतिकृतानां
निर्यातितानां, पराजितानामित्यर्थः, विद्विषामपि शत्रूनामपि । व्यसनं विपत् ।

छिनत्ति । (सविमर्शम्) । अहह ! न किञ्चिदनीषत्करं नाम
कृतान्तस्थ (ठ)—

वन्दारुहन्दारकहृन्दवन्दी-
मन्दारमालामकरन्दविन्दून् ।
मन्दोदरीयं चरणारविन्द-
रेणूत्करैः कर्करतामनीषीत् ॥८२॥
(ने०००) ।—

नीयन्ते वनदेवताभिरमरञ्चीणोद्बुधो मन्दनं
नीतो वल्लभपालकेन च मिजामुच्चैःश्रवा मन्दुराम् ।

(ठ) अनौषत्करम् अनल्पकरम्, अकिञ्चित्करमित्यर्थः, दुष्करमिति भावः ।
कृतान्तस्थ देवत्व, “कृतान्तो यम-देवयोः” इत्यमरः ।

वन्दारिविति—इयम् आगच्छन्ती, मन्दोदरी रावणमहिषी, चरणारविन्दयोः
पटपङ्कजयोः, रेणूत्करैः धूलिनिचयेः, वन्दारवः वन्दनश्रीला, ये वन्दारकाः देवाः,
“अमरा मिर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः । वन्दारका देवताणि—” इत्यमरः ;
तेषां इन्दव्य समूहस्य, या वन्द्य इति उच्यते, अरुणमपतिता इति भावः,
शासं मन्दारमालायाः पारिजातपुष्पमालायाः, केशपाशच्छिताया इति भावः,
मकरन्दविन्दून् पुष्परसकणान्, “मकरन्दः पुष्परसः” इत्यमरः, कर्करता काठिन्य-
मित्यर्थः, “कर्करो भाण्डभेदे ना दर्पणे काठिने विधु” इति मीदगी, अनीषीत्
प्रापयामास । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥ ८२ ॥

नीयन्ते इति—वनदेवताभिः ज्ञानदेवीभिः, मन्दनवनाधिष्ठात्रीभिर्देवीभि-
रित्यर्थः, अमरञ्चीणोद्बुधः देवमञ्जीरुकाः, “पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंषि वा इतिरिन्दनम् ॥” इत्युक्ताः पञ्च-देवतरवः इत्यर्थः, “उद्बुधो
मञ्जीरुकः शाखी विटपी पादपस्तवः” इत्यमरः, रावणेन ये वलात् लङ्काया-
जानीताः, ते इति भावः, मन्दनं देवोद्यानं, नीयन्ते प्राप्यन्ते, रावणभयापनमादिति
भावः, वल्लभपालकेन वल्लभानां सुलक्ष्णतुरङ्गाणां, पालकेन रक्षकेण, “वल्लभो
दयितेऽप्येव सल्लक्ष्णतुरङ्गमे” इति मीदगी, अश्रुपालिनेत्यर्थः, “अश्रुको
सुदुर्भुगां स स्नात् वल्लभपालकः” इति हारावली, अश्रु-प्रवाः स्नानमल्ल्यातः इत्याश्रुः,
मिजा स्ना, मन्दुरां वाजिशालां, “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः ; नीतोः

रक्षोभिश्च विभोषणप्रणयिभिः कारागृहान्मोचित-

स्वर्वन्दोवदनावलोकनिविडव्रीडो विडौजाः कृतः ॥८३॥

रत्नरूपः । (सङ्घर्षम्) । सखे ! तदेहि, लङ्केश्वरकाराधिवास-
विरप्रवास्तव्यं बन्धुवर्गमौक्षावहे (ड) । (इति परिक्रामन्तो विभोषण
सङ्घर्षमन्योऽन्वयम्) । सखे पश्य पश्य, प्रहारजर्जरवलीमुखाम्बुभङ्ग-
गोलाङ्गुलग्रामसंवल्गानवल्गितसुग्रीवो लक्ष्मणनिहितधन्वा (ट)
विभोषणभुजावल्ग्वी विजयश्रिया किमपि प्रदीप्तमणीयो
रामभद्रः । अयं हि सम्प्रति—

पौलस्त्यन्यस्तशक्तिव्रणकिणकणिकालक्ष्मणो लक्ष्मणोरः-

पीठान्निमुक्तलज्जो विबुधपुरबधूकृतपुष्पाभिषेकः ।

प्राप्तः, अत्रापि पूर्ववत् रावणमयापनमो हेतुर्वीद्वयः; विभोषणप्रणयिभिः विभोषण-
मुच्छिष्टः, रक्षोभिः राक्षसेः, विडौजा इन्द्रः, “ इन्द्रो महत्त्वान्यववा विडौजाः पाण्ड-
प्रासन ” इत्यमरः; कारागृहात् बन्धनान्मयात्, मोचितानां त्याजितानां,
बहिर्निर्मेमितानामित्यर्थः, स्वर्वेऽतीनां स्वर्गोपहृष्टहतमद्विजानां, बटनावलीकेन मुख-
सन्दर्शनेन, निविडा घना, अतिशयिनीत्यर्थः, व्रीडा लज्जा यस्य तद्याभूत्, कृतः, मया
एता मच्छरणा न परिव्राता इति धियति भावः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम ॥ ८३ ॥

(ड) लङ्केश्वर इति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, कारागृहासे बन्धनागारे, चिरं
दीर्घकालं, प्रवसतीति प्रवास्तव्यं तं वासकारिणम् । रूक्षावहे पश्यावः ।

(ट) प्रहार इति ।—प्रहारिण ताडनेन, रावणशरैरिति भावः, जर्जराः कुट्टिताः,
भयाङ्गा इत्यर्थः, अतिव्यथितदेहा इति भावः, ये वलीमुखा वानराः, “ कपिप्रवह-
प्रवण-शाखासृगवलोमुखाः । मर्कटी वानरः ” इत्यमरः; अम्बुभङ्गा भङ्गुकाः, “ अम्बु
भङ्गुके । सृवाच्छभङ्गभालूकाः ” इत्यमरः, गोलाङ्गुलाः गो-लाङ्गुलवत् लाङ्गुलं येषां
तद्याभूताः, वानरविशेषा इति यावत्, तेषां यामस्य समूहस्य, संवल्गाने सयमने,
वेदनानिवारणे इत्यर्थः वेदनानिवारणार्थे सान्त्वनावाक्यप्रयोगे इत्यर्थो वा, वल्गितः
वेष्टितः, गत इत्यर्थो वा, सुग्रीवो वानराधिपतिः यस्य तादृशः, सुग्रीवमुखेन
अपिसेन्यानि क्षतविषयानि प्रीत्ययन्नात् भावः । लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मणे तदाख्ये
अमुजे, निहितं त्यक्तं, अमुः कामुकं येन तथोक्तः ।

पौलस्त्येति ।—पौलस्त्येन रावणेन, त्यस्ता निविडा, या शक्तिरक्षविशेषः, तस्याः

सद्यो नमस्तरमन्थं रजनिवरपुरीभद्रपीठप्रतिष्ठं

दृष्ट्वा तुष्यत्युलस्यो जगति विजयते जानकीजानिरेकः ॥८४॥

(इति निष्कान्ती) ।

इति दशमोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ने०छे) ।—

तमिस्रामूर्च्छांशत्रिजगदगदङ्कारकिरणे
रघूणां गोत्रस्य प्रसन्नितरि देवे सन्नितरि ।

तथा वा प्रणम्य अतस्तु, किञ्चकिञ्चिका शुक्लमासयान्यलेमः, शुक्लतल्पाने ईवत्
यन्व्यावशेष इत्यर्थे, अक्षयिणी यस्तु तथाभूतात्, अक्षयस्तु रामागुणस्तु. उरःपाठात्
वचःकृतकान्, प्रसन्नवचःस्यलादित्यर्थः, तादृशारःस्यलमवलोक्य इति भावः, निर्मुक्ता
निर्मलता, अज्ञा यस्तु तथोक्तः, अक्षयिणीः शक्तिविद्धं दृष्ट्वा तत्प्रमननेनापि रामस्तु
अज्ञानगता, इदानीं रावणं हत्वा सा अज्ञा गतति भावः. विवृणुपुरस्तु दशमगणस्तु
स्वर्गस्तु, बभूविति. अङ्गनाभिः, विद्याधरोभिरित्यर्थः, क्लृप्तः विद्धितः. कृत इति यावत्,
पुण्ये कुपुमैः. पारिजातादिभिरिति यावत्, अभिषिक्तः अभिषिञ्चनं, वर्षणमित्यर्थः,
पुष्पगटिरिति यावत् यस्य तथाविधः, सद्यः तत्तत्पथात्, रावणवधात् परमेवैत्यर्थः,
अथम् अरं. नमस्तरं पौष, त्वभोवचामिति यावत्, रजनीवरपुण्याः रावणराजधान्या
लङ्कायाः. भद्रपीठे सिद्धासने, प्रतिष्ठा स्थापनम्, अवस्थानामित्यर्थः, आरोहणमिति यावत्
यस्तु तादृशं दृष्ट्वा अवलोक्य, तुष्यन् सतीर्थं गच्छन्, पुत्रस्तुः तदास्तु. रावणपितामहः
यस्य तथोक्तः, एकः अद्वितीयः, अप्रतिमश्रीर इति भावः, यदा—एकः केवलः, "एकै
मुखास्तकेवलाः" इत्यमरः ; जानकी ज्ञाया यस्य स जानकीनामिः भीतापतिः रामः,
जानाति भुवने, विजयते सर्वोत्कर्षेण वसन्ते ; यदा—जगति एकः सुख्यः, तिस्रुवनमप्ये
श्रेष्ठ इत्यर्थः, जानकीनामि. विजयते । सखरा वचनम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीवागन्दावद्यासगरभद्राचार्येण कृता

अनर्घराघववृष्टाहस्याख्या समाप्ता ।

पुरस्थे द्विकपालैः सह परगृहावासवचनात्
प्रविष्टा वैदेही दहनमय शुद्धा च निरगात् ॥ १ ॥

अथमपि—

एकैकानि शिर्षानि राक्षसचमूचक्रुष्य हुत्वा निजे
तेजाऽग्नौ दशकरुठमूर्ध्वभिरथो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।
अथ स्वस्त्ययनं समाप्य जगतो लङ्केन्द्रवन्दोष्ठतां
सीतामप्यवलोक्य शाकरभसत्रोडाजडा राघवः ॥ २ ॥

तमिस्रति।—तमिस्रा तामसो रात्रिरेव, मूर्च्छां मोहः तद्वत् तमिस्रामूर्च्छालं
तमिस्रादपमूर्च्छाकालं यद्वा—तमिस्रायां मूर्च्छालं मूर्च्छितं, मूर्च्छितवत् निचेष्ट-
मिति यावत्, यत् त्रिजगत् विभुवनं, तस्य अगदङ्कारः चिकित्सकः, मूर्च्छांश्यां-
प्रथमकः इत्यर्थः, ध्वान्त्तरितित यावत्, "रोगहाय्यगदङ्कारो भिषक् वैद्यो चिकित्सके"
इत्यमरः; यद्वा—अगदङ्कारः औषधं, क्रियणः मयूखः यस्य तन्नोक्तो, रघूणा रघु-
शब्दीयानां, गोवत्स कलस्य, प्रसवितरि जनयितरि, आदिपुरुषे इति भावः, देवे
सवितरि सूर्ये, द्विकपालैः द्विकपतिभिः इन्द्रादिभिः, सह साहै, पुरस्थं
पुरीवात्तानि सति, ममूखे व्यति सति इत्यर्थः, सर्वदवसनचमिति यावत्, परगृष्टे
अत्याकथे, परपुरुषात्रासे इति यावत्, आवः सः स्थितः, तस्य तस्मात् वा
वचनं वाक्यं निन्दावाद इति यावत्, परगृहण्या इयं अष्टचारित्र्येवंदपमिति
भावः, यद्वा—परगृहावास एव वचनम् अपवादः तस्मात्, दहनम अग्नें, प्रविष्टा
कृतप्रवेशा, वेदङ्को सीता, अथ दहनप्रवेशादनन्तर, शुद्धा पूता च सती, विशुद्ध-
चरित्वत्वेन प्रतीता मनोव्यर्थः, निरगात् निरगन्त, अप्रमथ्यात् उत्तस्मादित्यर्थः ।
शिशुरिचो इति ॥ १ ॥

एकैकानोति।—राघवः रामः, राक्षसचमूचक्रुष्य निशाचरसेनानिचयस्य, एकै-
कानि एकमेकं क्रुष्ये, शिर्षानि मस्तकानि, निजे स्वकोशे, तेजाऽग्नी पतापान्ते,
हुत्वा चाहुष्य, अक्षानन्तरम्, अथ अस्मिन् दिवसे दशकरुठस्य रावणस्य, मूर्ध्वभिः
शिरोभिः दशभिरिति यावत्, पूर्णाहुतिं पूर्णंहुतिम्, निर्माय विधाय, यज्ञसमाप्तिसिद्धिं
शेषाहुतिं इत्यर्थः, जगतः विभुवनस्य, स्वस्त्ययनं मङ्गलायनमौषधानं क्रियाविशेषं,
समाप्य समाप्य, लङ्केन्द्रस्य रावणस्य, वन्दोभिः बान्दनीश्रीभिः, इता परिवेष्टतां,
सीतां जानकीम्, अवलोक्यपि दृष्ट्वा च, अपिरत्र चार्थं, भीक्षेन यथा, निर्दोषायां

क्रमेण च—

सहैव सुग्रीव-विभीषणाभ्यां

सौमित्रि-सोतापरिपूर्णपार्श्वः ।

उपैति वैवस्वतदंशश्रुत्त-

मेध्यामयोध्यामथ पुष्यकेण ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

(ततः प्रविशति विमानयानेन विजयाभिरामो (क) रामः सोता-
लक्ष्मणौ सुग्रीव-विभीषणौ च) ।

सुग्रीवः । (रामं प्रति) । देव ।—

किं-कुर्वाणपयोधिसेवितगृहोद्यानाऽधुनाऽऽलोक्यतां

लङ्क्येयं रघुवंशविक्रमकथावीजप्ररोहस्यलो ।

रावणसहवासिना रचसा वधजनितेनेति भावः, रभसेन दर्शये, विगृह्याद्याः सोताया
आभजनितेनेति भावः, "रभसी वेग-दर्शयो." इत्यमरः; त्रीडया लज्जया, लज्जकृतेन
नया कृतः गृह्या सोता जानताऽपि आश्रयस्थं कारितात कृत्वोत भावः, लज्जः लज्जकृत्,
सख्यः इत्यर्थः, चासीदिति शेषः । आर्द्धलविक्रीडित इत्यम् ॥ २ ॥

सहैवेति ।—अद्यान्तरमेव, सुग्रीव-विभीषणाभ्यां कपि-राजसराजाभ्यां, सह सहै,
तथा सौमित्रि-लक्ष्मणः, सोता जानको च, ताभ्यां परिपूर्णं व्याप्तौ, युक्तौ इत्यर्थः,
पार्श्वं पार्श्वं यत् तदाभूतः, तानि सोता दक्षिणे लक्ष्मण निधावेति भावः,
राघव इति शेषः, पुष्यकेण तदास्थेन विमानेन, वैवस्वतवश्याना सूयवश्याना, इत्येन
आरक्षेण, मेध्यां पूताम्, अधोध्यां तन्नाको स्त्रा राजधानीम्, उपैति गच्छति ।
उपजातिइत्यम् ॥ ३ ॥

(क) विजयेति ।—विजयेन लज्जलासेन, शत्रुपराभवेत्यर्थः, अभिरामः मनोहरः,
इत्यदर्शन इत्यर्थः, हृष्टात्मा इति भावः ।

किमिति ।—अधुना इदानीं, किं-कुर्वाणानि किमाचाराणि, पयोधिसेवितानि
समुद्रमण्डवर्तीनि, यद्वा—किमिति प्रश्नाद्यं कुत्साद्यं वा अच्ययं, किम् ? भवतश्च
बहोऽहनिदानो किमित्यर्थः, करोमीति शेषः, यद्वा—किं कुत्सितः, भवता वस्येन
कदाद्यंताऽहमित्यर्थः, "किं कुत्सायां वितके च निषेधप्रश्नयोरपि" इति मेदिनी; इति
कुर्वाणेन कुर्वता, एवमभिदधानेनेत्यर्थः, पयोधिना सागरिण, सेवितानि सुप्तानि,
सागरोपकूलवर्तीनीति भावः, गृह्याणि भवनानि, उद्यानानि उपवनानि च यज्जः

देवेनात्र दशाननस्य दशभिस्त्रिंशच्चैः शिरोभिः क्रमा-
देकैकेन शतं शतं शतमखस्यामोदिता दृष्टयः ॥ ४ ॥

रामः । देवि वेदोऽह् ! दृश्यतामितो (ख) लङ्गां पूर्वेण (ग)
पुवेत्तं पश्चिमेन (घ)—

त्वदर्थाय क्रव्यात्कपिकुलकबन्धव्यतिकरैः

करालीयं भूमिर्भुवनभयमद्यापि तनुते ।

अभूवन्नभोधेरिह रुधिरमय्यो युवतयः

सहस्रं माहस्रास्त्रिदिवयुवनौनां च पतयः ॥ ५ ॥

तथाभूता. रघुवंशस्य रघुकुलोत्पन्नस्य रामचन्द्रस्यैवम्, सो विक्रमः शीघ्रं, तस्य अद्याद्या
आलापस्य, यत् वोज कारण, तस्य प्ररोहस्यलोम संप्राप्तियानम्, इयम् एषा, अङ्गा
राजसगरी, आलाक्यतां दृश्यताम्, अत्र अङ्गायां, देवेन भवतेत्यर्थः, दशाननस्य
राजस्य, क्रमात् क्रमशः. एकमेकं कृत्वेत्यर्थः, त्रिंशः त्रिंशतैः, दशभिः शिरोभिः
दशमङ्गाकैः मस्तकैः, किङ्गानां दशानां शिरसामिति भावः. एकैकेन एकैकं एकैक
शिरसा इत्यर्थः. शतमखस्य शतक्रतोः इन्द्रस्य इत्यर्थः, शतं शतं दशशतमित्यर्थः, दृष्टयः
नेत्राणि. आमोदिताः शोषिता, एकैकं शिरसा कर्त्तितेन शतमङ्गाकानां नेत्राणाम्,
एव-क्रमेण दशभिः शिरोभिः दशशतानां नेत्राणां शीतर्भवता संप्रादिता इति
निष्कर्षः । शार्दूलावकीडतं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) इतः अस्मात् प्रदशात् ।

(ग) पूर्वेण पूर्वभा दिशोत्यर्थः ।

(घ) पश्चिमेन पश्चिमाया दिशोत्यर्थः ।

त्वदर्थायिति ।—त्वमेव अर्थः प्रयोजनं ययोः तौ त्वदर्थायौ त्वप्राप्तौ, राजसो-
ऽह्चेति भावः, तयोः ये क्रव्यात्-कपिकुले राजस-वानररूपे, राजसस्य क्रव्यात्कुलं नम्
च कपिकुलमित्यर्थः, तयोः कबन्धव्यतिकरैः शिरःशून्यकलेवरसम्बन्धैः कराला भीषणा,
इयम् एषा, भूमिः रणस्थली, अद्यापि रदानोमपि, भुवनस्य जगतः, भयं वानं, तनुते
विस्तारयति, संप्रादयतीत्यर्थः, इह अस्मां भूमौ, अशोधैः समुद्रस्य, रुधिरमय्यः
शोषिताङ्गताः, सहस्रं युवतयः नय इति भावः, अद्या—अशोधैः समुद्रस्य, समुद्रतो स्त्रे
इति भावः, इह अस्या भूमौ, अस्मिन् स्थाने इत्यर्थः, सहस्रं युवतयः युवान इत्यर्थः,
राजसोः. इति भावत्, रुधिरमय्यः स्यः त्रिदिवयुवतोऽपि सुराङ्गनामा, साहस्यः

अपि च—

उद्यम्य दृष्टनिजपन्नगरत्नमात्रा-

नस्त्राणि चन्दनतरुनुपरि भ्रमन्तः ।

द्यां ज्योतिरिङ्गणमयीमिह मेघनाद-

मायातमोऽपलपितां कपयो वितेनुः ॥ ६ ॥

बोता। अज्जउत्त ! अवि इध ज्जेव्व भुअंगपासबंधणं
सीटाए अणुहाविटा (ङ) तुम्हे ? *

रामः। आं मैथिल ! आम् (च) —

चर्वितपौनाह्निगणष्टणिति विनिष्ठूतफणिमखिरभीक्ष्णम् ।

घनबन्धनवैधुर्यं व्यधुनोदिह नौ स विहगिन्द्रः ॥ ७ ॥

* आर्यपुत्र ! अपि इहेव भुजङ्गपाशबन्धन सोतयाऽनुभाविता शूयन् ?

सङ्खलङ्काः, पतयस्य भचारस्य, अभुवन् अजनिवत, अङ्गामहता नीराः कर्णे
नताः सुराङ्गनाभिः सङ्खलने इति शास्त्रादिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५ ॥

उद्यम्येति— इह अजिन् प्रदेश, कपयः बानरा, मेघनादस्य इन्द्रजितः,
मायातमोभिः शास्त्रोक्तिकाकल्पिताम्बुकारैः, अपलपिता गोपिताम्, आहृतानिति
आवत्, द्याम् आकाश, दृष्टानि अवलोकितानि, निजानि स्वानि, चन्दनवृक्षसंघटा-
नोति यावत्, पन्नगरत्नमात्राणि केवल नर्पशिरोमणयः, चन्दनतरुणितसर्पशिरी-
मन्दिनामाशौत्यर्थः येषु तादृशान्, चन्दनतरुन् चन्दनवृक्षान्, चन्दन-चक्रपाशौत्यर्थः,
अस्त्राणि प्रहरणानि, उद्यम्य उद्यम्य, उपरि ऊर्ध्वदेशे, भ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः,
ज्योतिरिङ्गणमयीं खद्योताम्बिका, खद्योतव्याप्तानिब इत्यर्थः, “खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः”
ब्रह्मरः, वितेनुः विचारयानासुः, अक्रुरित्यर्थः, अम्बुकारे यथा खद्योताः विस्फुरन्ति,
तथा नायाम्बुकारे चन्दनतरुपात्रेषु उद्यतेषु तरुणाणां भुजङ्गानां केवल शिरो-
रत्नानि आकाशे भान्ति स्मिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ङ) अपि पन्नयेकमन्यथम्, अनुभाविताः किम् ? इत्यर्थः, “अपि सन्भावना-
प्रत्यक्षद्वारागर्हसमुच्चये” इति मेदिनी । भुजङ्गपाशबन्धनं नागपाशबन्धनम् । अनु-
भाविताः अनुभवं कारिताः, प्रापिता इति यावत् ।

(च) आम् इति निश्चयाद्यर्थं (स्त्रीकार) अन्यर्थं, तं यत् पृच्छसि तत्
क्षुभेवेत्यर्थः, “आ प्रागनिश्चयञ्जुषीः” इति मेदिनी ।

(विषय्य सञ्चितम्) । अहो ! वैषम्यमस्या जातेः, (छ)—
 हे तावत् करणे रसान् रसयितुं शब्दांश्च रूपाणि च
 श्रोतुं द्रष्टुमथैकमिन्द्रियमुरो गत्यै निगूढं पदम् ।
 अन्येष्वप्यशनेषु सक्तु जगतः प्राणाः स्वदन्तेतरां
 मातः कद्रु ! यदि प्रसीति भवती भूयः सुतानीदृशान् ॥ ८ ॥

चर्वितेति ।—रश्च अस्मिन् प्रदेशे, चर्वितः सञ्चितः, पीनः स्थूषः, अद्भिगणो भुगङ्गसमूहः येन तथोक्तः, “चर्वितपीता” इति पाठे—आदौ चर्वितः पश्चात् पीतः चर्वणेन द्रवोभूतत्वात् पानविषयोक्त इत्यर्थः, अद्भिगणो येन तथोक्तः, अमोष्कं पुनः पुनः, ठण् इति “ठण्” इति शब्दं कृत्वा, विनिष्टृतः लङ्गोष्ः, मषिः सर्पशिरोरत्नं, सर्पनक्षत्रचर्वणकाले मुखाभ्यन्तरगतः इति भावः, येन तथाविधः, स प्रसिद्धः नागारिः, विद्यगेन्द्रः पश्चराजः गरुडः, नो आवयोः, घनं महत्, बन्धनेन नागपाशबन्धनेन, वेधुय्यै व्यथा, यथा—घन दृढ, यत् बन्धन नागपाशेन संयमनं, तेन वेधुय्यै वेकल्यं, “विधुरन्तु प्रविशेपे न हयोर्विकले त्रिषु” इति मेदिनी, व्यधुनीत् अपभोतवानित्यर्थः । आर्या इतम् ॥ ७ ॥

(छ) वैषम्यं वैपरीत्यम्, अद्भुतत्वमिति यावत् । अस्या जातेः सर्पजातेरित्यर्थः ।

हे इति ।—रसान् मधुरादीन्, आस्वादनीयानि द्रव्याण्येत्यर्थः, रसयितुम् आस्वादयितुं, हे हिंसङ्गाके, तावत् करणे इन्द्रिये, रसनारूपे इति या .त्, द्विजिह्वत्वादिति भावः, “करणं साधकतमं शैवगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः, सर्वेषां प्राणिनां रसनेन्द्रियम् एकम् एव, सर्पाणामु हे इति अद्भुतत्वमिति भावः ; अथ किञ्च, शब्दांश्च श्रवणेन्द्रिययाज्ञानं, श्रोतुम् आकर्णयितुं, रूपाणि च दर्शनेन्द्रिययाज्ञानं, द्रष्टुम् अवलोकयितुम्, एकम् एकमात्रम्, इन्द्रियं करणं, अद्भुतत्वत्वात् अद्भुतैव दर्शनं-श्रवणे सम्पाद्येते इति भावः, प्राण्यन्तराणां दर्शनाथं श्रवणाश्च पृथक् पृथक् इन्द्रियद्वयं विद्यते, सर्पस्य तु एकेनैव दर्शनेन्द्रियेण तदुभयकर्मसम्पादनात् वैषम्यमिति निष्कर्षः, उरसा वक्षःस्थलेन, गत्ये गमनाय, निगूढं गुप्तं, पदं चरणम्, असीति शेषः, यथा— गत्ये गमनाय, उरः वक्षःस्थलं, निर्दिष्टमिति शेषः, पदं चरणम्, निगूढं गुप्तं, आकाशोवनागोचरमिति भावः, सर्वं एव प्राणिनः चरणाभ्यामेव गच्छन्ति, चरणं तेषां ज्ञानसाधनं, सर्पाणामु तद्विपरीतमित्यद्भुतत्वम्, अन्येषु अपरेषु, अशनेषु भोजनीयेषु, सुप्तुं पचमानेषु आप, जगतः भुवनस्य, प्राणाः जीवनाणि, जीवनरहितत्वां वायवः ।

(सवें इति) ।

सीता । (सचेद्विहितं लक्षणमवलोका रामं प्रति) । अज्जउत्त !
सोमिस्सिक्खित्तिकादलोए उप्पत्तिखेत्तं कदरो उण
संणिवेसो ? * (ज)

रामः । (सवर्ष-तोनाचम) । देवि मैथिलि ! अयमितो
हस्तदक्षिणेन दशरथ-दशकन्धरस्कन्धावारैकप्रवीरयोः (भ्र)
लक्षण-मेघनादयोर्द्वन्द्वयुद्धव्यतिकरसाक्षी सुवेलपादः (ज) ।

सीता । जहिं एब्ब—†

• आख्यपुत्र । सीमात्रकीर्तिकन्दल्या उत्पातयेत्तं कतरः पुनः सन्निवेशः ?

† सदैव—

इत्यर्थः, “असमः अशनी वायुः...जगत्प्राण-समीरथाः ॥” इत्यमरः, स्वदन्तेतराम्
अतिशयेन खदन्ते, रोषन्ते इत्यर्थः, यथा—अतिशयेन स्वादवो भवन्तीत्यर्थः,
अर्थात् पवनप्राणत्वादिति भावः, मातः । ई जगति । कट्टु । भवती त्वं, यदि चेत्,
नय पुनरपि, ईदृशान् एवभूतान्, सुतान् पुत्रान्, प्रसीति जनयति, तदा चित्तं
भवेदिति शयः । यथा—यदिति निन्दायकमव्ययं, “यदि गर्हा-विकल्पयोः” इति
मैदिनो ; भवतो भूयो बाहुल्येन, ईदृशान् यदि—निन्दितान्, अदुतानिति आवत्,
सुतान् प्रसीति इत्यर्थः । मादृक्कविकीकितं उच्यते ॥ ८ ॥

(ज) सीमात्रकीर्तिकन्दल्याः सीमिलेक्षणात्, कीर्तिकर्मः, तस्याः कन्दली
जयः अदुरः तस्याः, “कन्दली ज्ञात गुणमिदं नबाहुरे” इति विश्वः ; यथा—कीर्तिरेव
कन्दली गुणवशीलः तस्याः, “कन्दली तु नग-गुणप्रभेदयोः” इति मैदिनो ; सन्निवेशः
स्नानम् ।

(भ्र) इतः अस्मात् ज्ञानात्, अस्मादिशि वा, हस्तदक्षिणेन हस्तस्य दक्षिण-
भागि । दशरथेति ।—दशरथ-दशकन्धरयोः दशरथ-रावणयोः, स्तन्धावारेषु सैन्येषु
सेनानिवेशेषु वा, एकप्रवीरयोः अद्वितीययोश्चोः ।

(ज) हस्तयुद्धेति ।—हस्तयुद्धस्य हेरकयुद्धस्य, इयोर्वीरयोः समुद्युद्धस्येत्यर्थः,
व्यतिकरः सम्बन्धः, तस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा । सुवेलपादः सुवेलस्य तदास्मिन्
निरेः, मादः प्रत्यन्तदेशः ।

अनुरागरोमकंठप्रसेप्रजलोहं णिसाप्ररी कावि ।

उद्दोषिप्रणिव्वाविप्रदइदचिदाणलमणुमरेदि ? * ॥ ८ ॥

रामः । आं जानकि ! आम् । इदमेव तत् लक्ष्मणवीरलक्ष्मी-
स्त्रयंवरकौतुकागारम् (८) । इह हि—

आनीतद्रोणशैलेन सौमित्रेः शल्यहारिणा ।

अक्रियन्त जगन्धेव निःशल्यानि हनूमता ॥ १० ॥

• अनुरागरोमकण्टकस्वेदजलोहंशाप्ररी काऽपि ।

उद्दोषितनिर्वापितदयितचिताऽनलमनुस्रियते ? ॥ ८ ॥

अनुरागेति ।—यत्र इति गद्यस्थानान्वयः, यत्र यस्मिन् स्थाने, काऽपि निशाचरो
राक्षसो, मेषनादपन्नोति भावः, अनुरागात् भर्षरि प्रेमातिशयात्, यानि रोमकण्ट-
कानि रोमाश्चाः,स्वेदजलानि च घर्षोदकानि च ते, उद्दोषितः प्रज्वलितः, निर्वापितश्च
प्रशमितश्च, दयितश्च प्रियश्च, चिताऽनलः चिताऽग्निः, इ, उच्यते कथं त्व अनुराग-
जनितरोमकण्टकेन इत्यनेन उद्दोषितम् अनुरागजनितस्वेदजलेन च निर्वापितं
चिताग्निमित्यर्थः, अनु लक्ष्योक्त्यर्थः, अस्रियते ? अनुस्रियता भवति ? भर्षारमनुगतां
चिताग्निं अनुप्रविशति ? इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(८) लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मणवीरलक्ष्मीः लक्ष्मणस्य सौमित्रेः, धीरलक्ष्मीः विजय-
श्रिया इत्यर्थः, स्त्रयंवरस्य आत्मना पतितेन वरस्य, कौतुकागारम् उत्सवगृहं,
वैवाहिकमण्डपमन्वधारणार्थं गृहं वा, “कौतुकन्तर्भस्त्राणि स्वादुस्त्रवे नर्भ-उर्ध्वयोः ।
बिवाहसूत्र-गीतादभोगयोरपि न हयोः ॥” इति मेदिनी ।

आनीतेति ।—आनीतः उपस्थापितः, द्रोणशैलेः पर्वतविशेषः येन तथोक्तेन ;
मन्वे “द्रोण” इति गन्धमादनस्यैव नामान्तरं, यतः रामायणादौ लक्ष्मणपाचरणाच्च
हनूमत्कर्त्तृकगन्धमादनानयनपसुञ्ज एव दृश्यते ; सौमित्रेः लक्ष्मणस्य, शल्यहारिणा
शल्यारिणास्त्राघातजनितव्यथां नाशयता, हनूमता तदाख्यप्रसिद्धवानरवीरेण, जगन्ति
एव भूषणव्यसेन, निःशल्यानि शल्यशून्यानि, अक्रियन्त कृतानि, शल्यविधगन्धवाप-
हारकौवशाविष्कारावा लक्ष्मणस्यथायां निजगद्वादिना सर्वेषामेव व्यधितत्वाद्वा
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

धीता । (स्युतिमभिनेय सागरागम) । अज्जउत्त ! किक्किंधे-
सरकंधावारधुरंधरो रहुउलकुटुंबबिहुरबंधु (ठ) सो क्विं
हण्णमंतो ? *

रामः । देवि निमिराजनन्दिनि !—

सुखे निशाचरपती रविविम्बवर्ती

तातो मया दशरथः स्वयमेव दृष्टः ।

तस्याज्ञया रघुपुरीं प्रहितः पुरैव

राज्याभिषेकत्रिधिसम्भृतये हनूमान् ॥ ११ ॥

(विमानवेगनाडितकेत) । देवि ! प्रणम्यतामयमितो भगवान्
अम्बुराशि,—(ङ)

लक्ष्मीरस्य हि यादः कृष्णोरःस्थाऽपि सुभटभुजवसतिः ।

इन्दुः स च मृडचूडामणिरपि जगतामलङ्कारः ॥ १२ ॥

* चाय्युपम । किक्किन्धेश्वरस्त्वन्धावारधुरन्धरो रघुकुलकुटुम्बावधुबंधु स क्व
हनूमान् ?

(ठ) किक्किन्धेति ।—किक्किन्धेश्वरस्य किक्किन्ध्याऽधिपतेः सुधीवत्, स्वन्धावारेषु
सेन्धेषु स्वन्धावारे सेनानिवेश वा, धुरन्धरोः अर्पितकार्यभारवहनचमः, श्रेष्ठ इत्यर्थः ।
रघुकुलकुटुम्बेषु रघुधर्मोवाणां पीष्यवर्गेषु, "कुटुम्बं पीष्यवर्गे च" इत्यमरनाम्ना, ये
बिहुराः आपन्नाः, तेषां वन्धुः मित्रम् ।

सुखे इति ।—निशाचराणां राजधानी, पत्नी स्वामिनि, रावणे इत्यर्थः, सुखे
अस्य गते सति, रविविम्बवर्तीं सूर्यमण्डलस्य, तातः पिता, दशरथः मया स्वयमेव
दृष्टात्वादेव, दृष्टः अवलोकितः, तस्य तातस्य, अनुज्ञया आदेशेन, पुरैव पूर्वमेव,
राज्याभिषेक एव विधिः, यदा—राज्याभिषेकस्य यो विधि विधानं, नियम इत्यर्थः,
तस्य सम्भृतये सम्भाराय, आशोजनायेत्यर्थः, भरतद्वारा इति भावः, हनूमान् रघुपुरीन्
अधीष्ठा, प्रहितः प्रेषितः । वसन्ततिष्ठकं इत्यम ॥ ११ ॥

(ङ) इतः अस्मात् ज्ञानात्, अस्मादिशि इत्यर्थो वा । अम्बुराशिः समुद्रः ।

अज्जीरति ।—कृष्णस्य नारायणस्य, सरसि चर्चाय, तिष्ठति वसति इति तन्नोक्ता,
तथा सुभटानां सुवोराणां, भुजेषु बाहुषु, वसतिः वासः यथाः तन्नाभूता, लक्ष्मीरधि

(सविमर्शश्च) ।—

स्यादेव तीर्थममृतप्रकृतिर्यदि स्या-
त्रैकान्तमद्भुतमिदं पुनरद्भुतं नः ।
लक्ष्मी-तुषारकर-कौस्तुभ-पारिजात-
धन्वन्तारप्रभृतयो यदपा विवक्तः ॥ १३ ॥

अपि च देवि !—

आकण्ठदृष्टशिरसाऽप्यविभाव्यपृष्ठ-
पार्श्वोदरेण चिरमृग्भिरुपास्यमानः ।
नाभीसरोरुहजुषा चतुराननेन
शिते किलात्र भगवानरविन्दनाभः ॥ १४ ॥

श्रीरवि, तथा मृडस्य हरस्य, “—गिरीशो गिरिशी मृडः, ... हर आरहरो भर्गः” इत्यमरः; चूडामणिः शिरोरत्नं, जगतां भुवनानाम्, अलङ्कारः भूषणं, भूषणस्वरूप-मित्यर्थः, स प्रसिद्धः, इन्दुश्च चन्द्रोऽपि, अथ अम्बुराशं समुद्रस्य, घाटः हि जलजन्तुभेद एव, “यादासि जलजन्तवः” इत्यमरः; अस्माद्भगवन्धीकृत्वादिति भावः । आर्ष्यां वृत्तम् ॥ १२ ॥

आदिति ।—यद् तीर्थं जलम्, अमृतप्रकृतिः अमृतस्य सुधारसक, प्रकृतिः योनिः, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः, जलान् यदि अमृतस्य उत्पत्तिरिति यावत्, “प्रकृतिः योनी लिङ्गे च” इत्यमरः; स्नात् भवेत्, तदा स्यादेव भवेदेव, अमृतप्रकृतिकत्वस्य साचतमेवेति भावः, इदं तीर्थस्य अमृतप्रकृतिकत्वम्, एकात्मम् अत्यन्तम्, अद्भुतम् आश्चर्य्यं न, यद्वा—तीर्थमेव यदि अमृतप्रकृतिः स्नात्, तदा एकात्ममद्भुतं न स्नात्, अमृतस्य द्रवत्वात् समुद्रोत्पन्नत्वाच्चति भावः, इदं पुनः एतदेव, वक्ष्यमाण-व्यापार एवेत्यर्थः, नः अस्माकम्, अद्भुतम् आश्चर्य्यं, प्रतिभातीति शेषः, अत् लक्ष्मीः श्रीः, तुषारकरचन्द्रः, कौस्तुभं मणिविशेषः, परिजातः सुरतद्विशेषः, तथा चत्वनरिः श्वेतश्च स्ववर्तयिता स्वर्गचिन्मिषश्चः, एतत्प्रभृताश्च एतदादयः एते तथा लक्ष्मैः प्रवादयश्च इत्यर्थः, अपां जलानां, दिवर्षः पारिजातः, एषां तीर्थस्य च परस्परवैसादृश्यात् विवदगुणत्वाच्चेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

आकण्ठेति ।—भगवन् नृषु देवैश्चैवम्यग्रः, अरविन्दपद्म, नाभौ नाभितंशे यस्य स तादृशः, विष्णोरित्यर्थः, आकण्ठ कण्ठपथम्, वृष्टानि जेतविवधीभूतानोत्थः, शिरांसि

(सीता वन्दते) ।

कल्पः । यत् सत्यमुत्सर्पिणौ धर्मोत्तराणां सिद्धिः, (ठ) —
 जरयतु जगत् कल्पोच्छ्रितौ पिपर्तुं पयोधरान्
 वहतु बडवावक्त्रज्योतिर्दधातु सुधाभुजः ।
 भवतु वपुषा यावास्तावानगस्त्यरुषा पुन-
 निर्निधरयमपामौषत्पानस्तपासि ! नमोऽस्तु वः ॥ १५ ॥

महाकानि, चत्वारि इति भावः यस्य तथोक्तेनापि, अविभाव्यपृष्ठ-पार्श्वोदरे च अज्ञात-
 पृष्ठ-पार्श्व-जठरे च, कच्छपर्यन्तशिरोदर्शनेनापि अस्य पृष्ठादिकं क्लृप्तं न विभावयितुं
 शक्यते चतुर्मुखत्वादिति भावः, यथा—अविभाव्यम अतक्वेम, अदृश्यत्वादविश्व-
 मित्यर्थः, पृष्ठ-पार्श्वोदर यस्य तादृशेन, स्ववनाथे मुखमावस्थेव ऊर्ध्वोत्तरात्
 अज्ञानराणां नाभिसरावृद्धाभ्यन्तरे एव वर्तमानत्वादिति भावः, नाभिसरावृद्धजुषा
 नाभिसरस्थितेन, चतुराननेन चतुर्मुखेन ब्रह्मणा, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, ऋग्भिः
 वेदिकमन्त्रविशेषैः, उपस्थमानः स्तूयमानः सन्, अत्र अन्तुराग्री, शिते स्त्रपिति,
 क्लृप्तेति प्रसिद्धौ । वसन्ततिलकं ठत्तम् ॥ १४ ॥

(ठ) उत्सर्पिणौ बद्धमाना, मञ्जतीति यावत् । धर्मः उत्तरः प्रथमं शेषां
 तथोक्तानां अर्भनिष्ठानामित्यर्थः । सिद्धिः साफल्यं, कृतकृत्यता इत्यर्थः ।

जरयत्विति ।—अयम एषः, अर्पां निधिः समुद्रः, कल्पोच्छ्रितौ कल्पस्य ब्रह्मणो
 दिनस्य, उच्छ्रितौ विनाशे, अवसाने इत्यर्थः, प्रलयकाले इति यावत्, “कल्पं शब्दे
 विधौ न्याये सवर्त्तं ब्रह्मणा दिने” इति मेदिनी ; जगत् भुवनं, जरयत जोषे करीत,
 आप्तावनेन विध्वंसयत्वित्यर्थः, “जरयतु” इत्यत्र “जनयतु” इति पाठे—कल्पोच्छ्रितौ
 कल्पस्य प्रलयस्य, उच्छ्रितौ उच्छेदे, उपरमे इत्यर्थः, प्रलयानन्तरमिति यावत्,
 “संवत्सं प्रलयः कल्पः अयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः ; जगत् जनयतु उत्पादयतु,
 “एतस्माद्वा आकाशः सन्धुः, आकाशाहायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः
 पृथिवी” इति श्रुतेः ; पयोधरान् मेघान्, पिपर्तुं पूरयत, आदित्यश्चिरञ्जित्क-
 लमुदात्तसा मेघपूरणादिति भावः, बडवाया अश्रायाः, वक्त्रज्योतिं मुखानल,
 दाहवानलमित्यर्थः, वहतु चारयतु, सुधाभुजो देवान्, दधातु पुष्पात् अमृतदाने-
 नेति भावः, वपुषा शरीरे च, यावान् यत्परिमाणः, तावान् तत्परिमाणः, भवतु
 अस्तु, पुन, विलु, अगस्त्यस्य कुम्भधामनस्य मुनेः, यथा कोपेन, कुम्भत्पान, ईदत्

रामः । (उच्यते) । वत्स ! किमुच्यते—

मुनेः कलशजम्बुजो जयति काऽपि गम्भीरता

यथा तुलकमश्वसामपि निधिः समुत्पद्यते ।

अमुष्य पुनरोऽस्मि न विवरोतुमुत्तुङ्गतां

यथा भवति नोऽक्षकैरहह ! सोऽपि विन्ध्याचलः ॥ १६ ॥

अपि च वत्स ! दुरवगाहगम्भीरस्त्रभावानि महतां चरितानि ।

(ण) तथा हि—

जगदिगमघस्रघस्त्ररसहस्रभानुप्रभा-

परिक्रथितापिण्डतो लवणकूटमेवार्णवः ।

अयं क्षणमभूदथ ज्वलति कालरुद्रानले

चटच्चटदिति स्फुटन्न भवति स्म यावत् क्षणात् ॥ १७ ॥

अस्त्रभानुं, मण्डूवनामेव इति यावत्, पानं येयता यत् तादृशः, अथपरिमितवत् सुखपेयः इत्यर्थः, तस्मात् इति पाठि । वः युष्मभ्य, नमः अस्तु, तपोरूपधर्मनिष्ठानां न विमलसाध्यमिति भावः । अगस्त्यस्य समुद्रपानवार्ता प्रायुक्तेत्यत्र न पुनरुक्ता । चरितो इति ॥ १५ ॥

मुनेरिति ।—कलशजम्बुजम्, जम्बु उत्पत्तिः यत् तदाभूतत्वं, मुनेरगस्त्यस्य, काऽपि अनिर्घञनीयेत्यर्थः, गम्भीरता दुरवगाह-कृतितत्वं, जयति सर्वोत्कर्षेण वरंते इत्यर्थः, यथा गम्भीरतया, अश्वसां निधिरपि समुद्राऽपि, तुलकं मण्डूवः, समुत्पद्यते उज्जायते, मण्डूवोक्तियत इत्यर्थः, अमुष्य अगस्त्यस्य, उत्तुङ्गतां महोन्नतत्वं, महस्त्वामिति यावत्, विवरोतुं प्रकटयितुं, न पुनः वेव, ईशस्मिन् प्रभवामः, यथा उत्तुङ्गतया, सः अत्युन्नतत्वेन प्रसिद्धः, विन्ध्याचलोऽपि विन्ध्यागारिरपि, उच्यतेः उच्यतेः, न भवति न पुनरुच्यते इति भावः, अहह अस्त्वयम् । पृथ्वी इति ॥ १६ ॥

(ण) दुरवगाहोति ।—दुरवगाहः दुष्पुत्रैः, दुर्बोध इत्यर्थः, गम्भीरः अचक्षुष इति यावत्, स्त्रभावः स्वरूपं वेवा तादृशानि । चरितानि चाचरयानि ।

जम्बुदिति ।—अयम् एव, अर्णवः समुद्रः, जनतां सुवसानां, विमलस्य अयसानस्य, अयस्येत्यर्थः, वः वज्रः दिनं, प्रलयसाध इत्यर्थः, “वज्रो दिनोऽहो” इत्यमरः ; तत्र घस्त्रः अस्त्रः, भवति इत्यर्थः, निजगह्वाह इति भावः, “भवतोऽस्त्रोऽस्त्रः” इत्यमरः ; वः सङ्घमः वृः सूर्यः, प्रलयसाधिवः श्वादेशसूर्य इति यावत् ।

शोता । अज्जउत्त ! जलणिहिमज्जवट्टिणो लंकापोदअस्स
जंबूद्वीवीवसंजमणसिंखलेब्ब को एसो पडिहासदे ? * (त) ।

रामः । देवि मेदिनीनन्दिनि ! पतितपौलस्त्यजगद्विजयकेतु-
दण्डानुकारौ ककुत्स्थकुटुम्बदुःखसंविभागदायादस्य वानरपतेः
कीर्त्तनमयोऽयं महासेतुः । (थ)

* आर्यपुत्र ! जलनिधिमध्यवर्त्तनो लङ्कापोतस्य जम्बूद्वीपसंघमनग्रङ्गलेव
क एव प्रतिभासते ?

तस्य प्रथया तेजसा, परिकल्पितः अतिपक्वः, अत्यर्थं शोषित इति यावत्, अत एव
पिच्छितः पिच्छाकारता प्रापितः सन्, अर्थं अथमात्रेण, स्ववचकूटमेव स्ववचराशिरिव,
“पुत्र-राशौ तूष्करः कूटमस्त्रियाम” इत्यमरः ; अभूत्, इत्यते च लोके, समुद्रतीर-
वासिनः स्ववचोदधेर्जलमग्निस्त्रिणापीनेकाप्य संशोष्य च स्ववचतया परिणमयन्तीति,
अद्यान्तर, काकुरद्रागले संहारक-रुद्राग्रो, ज्वलति प्रज्वलिते सति, अथात्
प्रज्वलनस्थे एव, अटस्यटदिति अव्यक्तध्वनिनेति भावः, स्फुटन् विदोष्यमाचः सन्,
यावत् साकल्येन, सम्पूर्णभावेनेत्यर्थः, “यावत्तावच्च साकल्ये एवाथेऽपि समुच्चये”
इत्यमरः ; न भवति स्य न तिष्ठति स्य, अथमात्रेण विनाशं गतः इत्यर्थः, भस्मोभूत इति
यावत्, यः समुद्रः द्वादशसूर्यकिरणेन शोषितः स्ववचराशिरूपेण परिणतोऽभवित्यत,
यश्च कालाप्रतिगता निःशेष दग्धोभवित्यति, तस्य पुलुकौकरणसम्भवमपि अगस्त्येन
तत् कृतं, तस्मात् महतां न किमप्यसाध्यमिति भावः । पृथ्वी उच्यते ॥ १७ ॥

(त) जलनिधेः समुद्रस्य, मध्यवर्त्तनः मध्यदेशे अवस्थितस्य । लङ्कापोतस्य
लङ्कारूपवद्विषयः । जम्बूद्वीपसंघमनेति ।—जम्बूद्वीपे सप्तसु द्वीपेषु जम्बूद्वीपेऽपि
स्वनामप्रसिद्धद्वीपविशेषे, यत् सप्तसंघमनं वक्ष्यते, तस्य ग्रङ्गलेव लोहनिर्मितरज्जुवृत्त-
वस्तुविशेष इव, पोतो हि महत्वा रज्ज्वा तीरे बध्यते इति दिक् । प्रतिभासते ?
प्रतीयते ? परिदृश्यते ? इति यावत् ।

(थ) मेदिनीनन्दिनि । पृथिव्यात्मजे । शोतायाः भूमिकर्षणकाले लाङ्गलाये
भूमितः प्रादुर्भावात् मेदिनीनन्दिनीत्वम् । पतितेति ।—पतितः भूमौ लुप्यितः,
धौलस्यस्य रावणस्य, यः जगद्विजयः त्रिजगद्वशीकरणं, तस्य केतुदण्डः ध्वजयष्टिः,
जगद्विजयसूचकध्वजदण्डः इत्यर्थः, तदनुकारी तादृशः, पौलस्त्यनिधनेन तस्य
ध्वजदण्डस्यापि पतनादिति भावः । ककुत्स्थेति ।—ककुत्स्थकुटुम्बस्य ककुत्स्थ-
कौशिकपरिजगस्य, असादादेरिति साधः, यत् दुःखं क्लेशः, तस्य संविभक्तः स्वस्यक-

सोता (सङ्घर्षम्) । दिदृश्या (द) अज्जउत्तदंसणपच्चासाए
बंधप्यरोहणमहोसहं (ध) सेदुबंधो दीसइ । (अक्षलिं वहा) ।
भअवं ! णमो दे । *

रामः । देवि विश्वम्भरासम्भवे ! (न) पश्य पश्य—
यथा दूरापातित्रिदिवयुवतीनेत्रसुलभा-
मपां भर्ता हारावलिबलयलक्ष्मीं वितनुते ।
तथाऽयं माणिक्यस्फटिककनकग्रावशिखरै-
रशून्यात्मा सेतुः प्रभवति महानायक इव ॥ १८ ॥

* दिव्या आर्यपुत्रदशंगप्रत्याशया बन्धप्ररोहचमहोषधं सेतुषन्धो दृश्यते ।
भगवन् । नमस्ते ।

विभागः, तत्र दायं विभाज्यद्वयम्, आदत्ते गृह्णाति इति दायाटः अंशहरः तस्य,
समदुःखभागिन इत्यर्थः । वानरपतेः सुयोवज्ज । शीर्त्तनमयः शीर्त्तनमयः, शीर्त्तस्वरूप
इत्यर्थः । महासेतुः विशालसेतुः ।

(द) दिव्या भाग्येन ।

(ध) आर्यपुत्रेति ।—आर्यपुत्रस्य भर्तुः तव, दशंगाय साक्षात्प्राप्तये, या
प्रत्याशा दृष्ट्या, सृष्टा इति यावत् तस्याः । बन्धप्ररोहयेति ।—बन्धस्य स्थापनस्य,
प्ररोहणम् अङ्कुरोद्भावनम् ; यथा—बन्धस्य दृढीकरणस्य इत्यर्थः, प्ररोहणं प्रकृत्यते
अनेनेति प्ररोहणं वीजं, सेतुभूतम् इत्यर्थः, तदेव महोषधं महोषधस्वरूप इत्यर्थः ।

(न) विश्वम्भरासम्भवे । पृथिवीतमये । “भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा
स्मिरा । गोदा कुः पृथिवी पृथ्वी—” इत्यमरः ।

यथेति ।—अपां भर्ता समुद्रः, दूरात् विप्रकट्टदेशात्, आपतन्ति निचिप्तानि
भवन्तीति दूरापातीनि विप्रकट्टदेशादपि दशंगसमर्थांशोत्थं, त्रिदिवयुवतीनां
देवाङ्गनामां, यानि नेत्राणि नयनानि, तासां खेचरत्वात् नेत्राणां दूरापातित्वमिति
भावः, तेषां सुलभां सुखदर्शनोयामिति यावत्, हारावलीबलयस्य हारावलीवेतनस्य,
पृथिव्या इति भावः, लक्ष्मीं श्रिय, यथा वितनुते विसारयति, वत्ते इति यावत्, तथा
माणिक्य-स्फटिक-कनकग्रावशिखरैः माणिक्यमयैः स्फटिकमयैः आसनमयेषु शैलशङ्के-
रित्थेषु, अशून्यात्मा पुरितावयवः, अयम् एषः, सेतुः आलिः, महानायक इव महान्
अध्यक्षश्चिरव, तथा एव हारावल्या इति भावः, “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्य-

अपि चास्मिन् बध्यमाने—

शैलप्रवेशात् प्रचलीभवद्भिः

कञ्जोत्कटैरभिताडितान्म् ।

आसीत्सह्यत्याऽचलग्मिनीना-

मन्धोधिरैव प्रभवो नदीनाम् ॥ १९ ॥

(सुगोवं प्रति) । सखे !—

तथा सेतुश्रद्धोत्कलितकपिनिच्छिप्तशिखरि-

प्रतिष्ठावर्द्धिणुः क्षणमथ नदीभिः प्रतिवहन् ।

समुत्खातक्षीषीधरकुड्डरपूर्त्तिव्यतिकर-

प्रसृष्टाहङ्कारः स्मरसि तदवस्थो निविरयाम् ? ॥ २० ॥

अथापि इति मेदिनी ; प्रभवति प्रवर्षेण तिष्ठतीत्यर्थे , पृथिव्याः क्षारवत् परिदृश्य-
मानस्य अन्धोभेः बन्धसि शोभमानस्य नाभिक्यादिप्रक्षरघटितस्य सेतोर्मध्यमन्थिलं
योद्धव्यमिति निष्कर्षः । शिखरिणो इत्यम् ॥ १८ ॥

शैलेति—शैलानां पर्वतानां, सेतुनिमित्तमानोत्तानां पर्वताग्रानामिति भावः,
प्रवेशात् अन्तर्गमनात्, जलमध्ये स्थापनादिति भावः, प्रचलीभवद्भिः प्रवर्षेण चचली-
भूतेः, कञ्जोत्कटैरभिताडितान्म् इति भावः, कञ्जोत्कटैः तरङ्गराश्रिभिः, अभिताडिता-
नाम् आडितानाम्, अत एव निवृत्त्य प्रत्यागत्य, पुरीभानि गमनाश्रया पश्चादपसृष्टेऽर्थेः,
अवच्छिन्नानिनीनां पर्वताभिमुखीनां, अत एवागतास्तत्रैवाचक्षेपु गच्छन्तीनामिति यावत्,
नदीनां सरिताम्, अन्धोधिरैव समुद्र एव, प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, आसीत् असूत ;
नदीनां पर्वता एव प्रभवः, अत तु शैलप्रवेशात् कञ्जोत्कटैरेण परागत्य पर्वतानि
प्रतिगच्छन्त्यः नद्यः समुद्रादिव प्रसृता इति भावः । इत्यवस्था इत्यम् ॥ १९ ॥

तथेति—तथा तादृशः, सेतुवन्धनकाले परिदृष्ट इत्यर्थे, सेतुश्रद्धया सेतु-
क्षरकानुरागेण, उत्कलितैः उत्प्लुवैः, अपिभिः क्षणैः, निविरयानां पातितानां,
शिखरिणां पर्वतानां, प्रतिष्ठया खिन्वा, वर्द्धिणुः वर्द्धनशोभः, स्त्रीकलेवर इत्यर्थेः, अथ
तत्रचचलानि च, नदीभिः, समुद्रे च उच्छिन्नानामिः सरिद्धिः, प्रतिवहन् प्रातिकुल्येण
गच्छन्, निविरयानिमुच्छानपसरित्यर्थेः, अज्ञानकारं, समुत्खातानां समुत्पाटितानां,
समुत्पाट्य निविरयानामिति यावत्, क्षीषीधराणां पर्वतानां, कुड्डराणि विवरारणि,
“कुड्डरं शिखरं विवरं विवहम्” इत्यनरः ; तेषां पूर्णैः पूर्य, क्षप्रवाहैरिति भावः, तस्य

सुशोभः । देव ! भवच्चरितचित्रशालिकायाम् (प) अस्माकं
चेतसि किं किं नाम न लिखितमस्ति ? अपि च—

सितूद्योगे सपदि लवणादन्यमन्तस्त्रिभिः
कालेनापां मधुरमपि हि स्वादमुद्भेदयन्त्यः ।
शैलक्षेपोच्छ्रलितसलिलव्यूहतुच्छे समन्तात्
वारां पत्न्यौ पटुतररयं निम्नगाः सन्निपेतुः ॥ २१ ॥
विभीषणः । देव मनुवशमौक्तिकमणे !—(फ)

व्यतिकरेण सम्बन्धेन समूहेन वा, प्रसृष्ट, अपनीतः, अङ्कङ्कारः अहं मङ्गानिति वृद्धिः
यस्य तथाभूतः, बहुभिः प्रवाहैरपि कुहराणामप्रणोद्यत्वात् कुहरमध्ये आवडो-
भावाच्चेति भावः, तदवस्थः वस्यनस्य इत्यर्थः, अपा निधिः समुद्रः, यदासौदिति
श्रेयः, तत् स्मरसि ? त्वमिति श्रेयः । अत्र वाक्यार्थः कर्मतयाऽन्विति । शिखरिणो
उत्पन्न ॥ २० ॥

(प) भवदिति ।—भवतः तव, चरितमेव चारिवन्नेव, चित्रशालिका आलेख्यगृहं
तत्र, तत्स्वरूपे इत्यर्थः ।

सितूद्योगे इति ।—सैतोः सितुवन्त्यस्य, उद्योगे उपक्रमे, सपदि तत्तत्कालात्,
शैलानां पर्वतानां, पर्वताग्रानामिति यावत्, क्षेपात् पातनात्, उच्छ्रलितैः उच्छ्रलितैः,
स्तीतेरिति यावत्, सलिलव्यूहैः जलसङ्घातैः, तुच्छे विग्रहलतां नीते रति भावः,
वारां पत्न्यौ जलनिधौ, निम्नगाः गच्छः, “अथ नदी सरित् । क्षीतस्वती होपवती
स्ववन्ती निम्नगाऽऽपना ॥” इत्यमरः ; कालेन अन्तस्त्रिभिः अन्तर्गतेभ्यः तिस्रस्यस्यः,
त्वादर्थे चतुर्थी ; अपां जलानां, स्वादम् आश्वादं, लवणात् अन्यम् अपरम्, अत एव
मधुरम्, उद्भेदयन्त्यः जनयन्त्यः सत्यः, पटुतरः प्रचलतरः, रयः वेगः यस्मिन्
तत् यथा तथा, समन्तात् सर्वतः, सन्निपेतुः सन्निपतन्ति स्म, लवण समुद्रजले
जडोना मधुरजलानां सन्पातान् माधुर्यं सन्पद्यते इति भावः । मन्दाक्रान्ता
उत्पन्न ॥ २१ ॥

(फ) मनुवंशेति ।—मनोः स्वासम्भुवप्रजापतैः, वंशे कुले, यदा—काव्ये-कारण-
योरेभेदीपाचारात् जनवः मनुजाः एव, वशाः वेषवः, मुक्ताक्षरविशेषा इति भावः, गण-
पुत्रादिवत् वंशस्त्रापि मुक्तागृहविशेषत्वात्, तेषु, नीतिकाः मुक्तावत् शुभाञ्जलयमशः
युद्धवाः इति भावः, तेषु नृपे ! रजम् ! प्रधानमित्यर्थः ।

सद्यः पीत्वा दरीभिर्जलधिमथ चिरात् दृष्टमैनाकबन्धु-
प्रीतिप्रौढाशुपूरद्विगुणमहिमभिर्निर्भरैः पुरयन्तः ।

ये विन्यस्ताः पुरस्तान्निशि नाश निवहैराषधोनां ज्वलङ्कि-
स्ते दृश्यन्ते तदात्वोषितकपिशिविरस्मारिणः सेतुशैलाः ॥ २२ ॥

शोता । (सञ्चितम्) । अज्जउत्त ! गौरीगुरुणो गिरिंदस्स
जुवराणो (व) जलणिह्मिगवभवसदो मेणाओ जाणामि पक्ख-
च्छेअं वि विणा यावरीभूदो * (भ) ।

* आर्यपुत्र ! गौरीगुरोः गौरीन्दस्य युवराजो जलनिधिगभवसतमेनाको जागामि
पक्वच्छेदमपि विना स्थावरोभूतः ।

सद्य इति ।—पुरस्तात् प्रथमं, विन्यस्ताः सन्नवेशिताः, सेत्वथामति भावः, सद्यः
सन्नवेशमात्रेणैव, दरीभिः गुहाभिः, शैलानामित भावः, जलधिं समुद्रं, समुद्रजल-
मिति यावत्, पीत्वा, अथ जलधिपानानन्तर, चिरात् दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, दृष्टे
अवलोक्षिते, जलात्मभावात् दृष्टिगोचरं गत इत्यर्थः, मैनाके द्विभाषयात्मजे तदाख्ये
पर्वतविशेषे एव, समुद्रगर्भस्थिते इति भावः, कस्यो स्वगने, या प्रोक्त, संज्ञः, तथा
हेतुना प्रोक्ते, प्रवृद्धेः, असुपूरेः आनन्दजनितमेवान्नुनिवहैः, चिरकालादर्शनानन्तरम्
अकालाद्दर्शनजनितानन्दसमुद्भूतरिति भावः, द्विगुणः द्विराठतः, महिमा भावात्म्यम्,
आधिक्यमित्यर्थः येषां तादृशैः निर्भरैः प्रसवणनिःसृतजलप्रवाहैः, पुरयन्तः पूर्णता-
मापादयन्तः, दरीभिः पानात् यावन्ति जलानि क्राशं गतानि, ततोऽधिकं यथा
तथा पुरयन्त इति भावः, ये सेतुशैलाः सेतुरूपपर्वताश्च इत्यर्थः, ते निशि निशि
प्रतिरात्रं, ज्वलङ्किः शोषधोना निवहैः समुद्धैः, तदात्वं तत्काळं, "तत्कालस्य तदात्वं
कालात्" इत्यमरः, सपिताना कृतावस्थानानां, कपोना वानराणां, शिविराणि सेनानि,
तेषां आरथः कारकाः, दृश्यन्ते, शोषधोनां तेजसा पर्वतानां पिङ्गलवर्णकपि-
सास्वादिति भावः । यथा—निर्भरैः पुरयन्तः, तथा निशि निशि प्रतिरात्रं, ज्वलङ्किः
होयमानैः, शोषधोना कृतागुल्यवशेषाणां, निवहैः समुद्धैः सपक्षयिताः, ये सेतुशैलाः
सेतुरूपपर्वताः, पर्वताश्च वा, शैलसेतव इत्यर्थः, विन्यस्ताः सन्नवेशिताः, निर्मितं
इत्यर्थः, तदात्वोषितकपोनां शिविरस्य सेननिवासस्य, कपिसेनानामवस्थानार्थं
पञ्जाबासस्थेयस्य, कारिणः ते सेतुशैलाः पुरस्तात् जयन्तः, दृश्यन्ते अवलोक्षन्ते ।
अनर्घराघवम् ॥ २२ ॥

रामः । (विह्वल) । आं जानकि ! आम्—(म)

क्रीञ्चं विमुच्य पुत्रञ्च पितरञ्च हिमालयम् ।

प्राविश्य जलाधि पक्षी रक्षताऽनेन किं कृतम् ? ॥ २१ ॥

श्रीमन् । (हसन्ती पुष्पकं प्रति) । विमाणाश्च ! गङ्गापङ्कजचक्र-
मणकोट्टूहलुङ्गसिन्धुमाणासांश्चि, (य) ता उखमेहि (र)
दाव । *

रामः । (सकौतुहल-कृतम्) । देवि रत्नगर्भागर्भरत्नशलाके !
(ल) पश्य पश्य—

* विमानराज ! गङ्गापङ्कजचक्रमणकोट्टूहलुङ्गसिन्धुमाणासांश्चि ; तदुन्नमय
तावत् ।

(व) गौरीगुरोः पार्वतीपितु, गिरीन्द्रस्य जगन्धराजस्य, हिमालयस्यैव्ययः ।
श्रीशरणाजः श्रीशरणाज्याभिषिक्तः कुमार इत्यर्थः ।

(भ) आरवरीभूतः, अक्षयीभूतः, छिन्नपत्र इव सञ्जात इत्यर्थः, एकत्र समुद्र-
मध्ये एव स्थितिरिति भावः ।

(म) आनमति निश्चयार्थकमव्ययम्, “आं जानकिश्चयञ्चुत्थी.” इति मेदिनी;
त्वं सत् वदसि तत् परमार्थतः सत्यमेवेत्यर्थः ।

श्रीशरणाजिति—पुत्रं तनयं, क्रीञ्च तदाख्यं गिरिं, तथा पितरं जनकं, हिमालयस्य
हिमगिरिञ्च, विमुच्य त्यक्त्वा, जलाधि सागरं, प्राविश्य पक्षी पतन्ती, रक्षता पाण्ड्यता,
अनेन मेमाकेन, किं किं कार्थ्यं, कृतम् ? सम्पादितम् ? अयुक्तं कृतमिति भावः, नाञ्च
कतोरपि पक्षयोः आवरताऽपनोता, न वा पुत्रकौहः नापि पितृभक्तिरिति संबंधा
दुर्देवस्येति भावः ॥ २१ ॥

(य) गगनेति—गङ्गापङ्कजस्य गङ्गापङ्कजे वा आकाशपङ्कजेत्यर्थः, अङ्गुलस्य
इतस्ततः अमणे, अङ्गुलमाय वा, कौटूहलेन कौतुकेन, उल्लसितं दृष्टं, मानसं चित्तं
सखाः तथाभूता ।

(र) उन्नमय ऊर्ध्वम् उत्पातय, माम् ऊर्ध्वे नयेत्यर्थः । “उखमेहि” इत्यञ्च
“उन्नम” इति संज्ञिते उन्नम ऊर्ध्वमुत्पत इत्यर्थः ।

(ल) रत्नेति—रत्नानि निधयः, गर्भे अक्षयरी यथासाहस्यः रत्नगर्भावाः
पुष्यव्याः, गर्भस्य कुक्षेः, रत्नशलाका इव रत्नमयशलाका इव शलाका इत्युच्यते,
आश्विनगौरतन्त्रि ! इत्यर्थः ।

यथा यथा परं व्योम त्रिमानमाधरोद्धति ।

तथा तथाऽपसर्पन्ति परतः परितो दिशः ॥ २४ ॥

किञ्च—

आसन्नतपनाश्यान-त्वचः पुष्यकपीडिताः ।

गगनार्णवयादासि स्तिम्यान्ति स्तनायन्नवः ॥ २५ ॥

अपि च—

अमी तं गम्भीरस्तनितरवरीद्रा नयनयो-

रनायुष्यं पुष्यन्यवतमसमुच्चैर्लमुचः ।

विसर्पङ्घिर्येषामुपरि परामन्दोः परिमलै-

रसम्बाधज्योत्स्नातिमिरचयाचित्रं विद्यदभूत् ॥ २६ ॥

यथेति ।—त्रिमानं व्योमयानम, अयं पुष्यकरघ इत्यर्थः, यथा यथा परम अत्यधम, ऊर्ध्वमिति यावत्, व्योम आकाशम, अधरोद्धति उत्पतति, तथा तथा दिशः पूर्वादि दिक्समूहाः, परतः परं स्थानं, परितः समन्तात्, “परतः परितः” इत्यत्र “परतः परतः” इति पाठः सुष्ठुनया प्रतिभाति, परतः परतः उत्तरोत्तरमित्यर्थ, अपसर्पन्ति पलायन्ते, दिङ्निर्णयो न स्यादिति भावः । अनुष्टुप् इत्यम ॥ २४ ॥

आसन्नेति ।—आसन्नेन सन्नद्धितेन, तपनेन सूक्ष्मे, तपोजसेति भावः, आश्यानाः यक्षाः, त्वच इव त्वचः बाह्यदेशा इति भावः, वेषा तपोक्ताः, तथा पुष्यकेषु तदाख्य-विमानेन, पीडिताः विदारिताः, खण्डिता इति भावः, गगनमेव आकाशमेव, अर्णवः समुद्रः, अमीमत्वात् गोलत्वाच्चेति भावः, तथा यादासि जलजन्तुभूताः, “यादासि जलजन्तवः” इत्यमरः ; सनायन्नवः मेघाः, “असं मेघो वारिवाहः सनधिलु-र्बलाहकः” इत्यमरः ; स्तिम्यान्ति आर्द्रतां नयन्तीति यावत्, अस्मानिति शिवः ; वेदा—स्तिम्यान्ति मन्दोन्मथानि, शनैः शनैर्गच्छन्तीति यावत् । यद्यपि “टिमिर् आर्द्रोभावे” इत्यस्य देवादिकलाकसंज्ञत्वं, तथाऽप्यत्र अन्तर्भूतखर्बो बोद्धव्यः । अनुष्टुप् इत्यम ॥ २५ ॥

अमी इति ।—गम्भीरं गभीरं, स्तनितं गजितमेव, रवः धनिः, तेन वीद्राः भीषणाः, उच्चैर्भङ्गानः, अमी एते, जलमुचः मेघाः, “वध मेघो वारिवाहो जलमुक् धूमयोगयः” इत्यमरः ; ते तव, जलनयोः अक्षयोः, अनायुष्यम अनायुःप्रयोजकं, दर्शनगतित्याघातकमिति भावः, अवतमसं क्षीणं तमः, अल्प तमः इत्यर्थः, “क्षीणे-

सुशैवः । (चण्डोऽशकोऽयं सकीर्तक रामं प्रति) । देव ! दूरादवाक्
(व) अथलोकय तावत्—

निङ्कुतोन्नतनतप्रविभक्तिः स्वस्ववर्णत्रिनिविष्टपटार्या ।

अम्बुरागिपरिविषवती भूश्चित्रकुट्टिममिव प्रतिभाति ॥ २७ ॥

अपि च देव !—

अयमनेन महोदधिभोगिना

वलयितो वसुधाफणमण्डलः ।

‘इवतमसं तमः’ इत्यमरः ; पुष्यन्ति पुष्टं कुर्वन्ति, बह्वंशनीत्यर्थः, स्वल्पेन तमसा
जघने चादृष्टतीति भावः, इन्दोश्चन्द्रस्य, उपरि ऊर्ध्वे परम अधश्च, विसर्पिः
सञ्चरति, येषां मेघानां, परिमलेः विमर्दीत्यमन्त्रे, मेघानां परस्परघर्षजनित-
मन्त्रेरित्यर्थः, “स्यात् परिमलोऽतिमर्दीतिमनोहरमन्त्रयोऽपि” इति मेदिनी ; न
सम्यक् वाचा व्याघातः यस्याः तथाभूता, ज्योत्स्ना कौस्तुबी, तिमिरचयश्च अन्धकार-
समुद्भव, अथिक्की ज्योत्स्ना अथिक्कास्तिमिरचयश्चेति भावः, तेन चित्रं प्रबलं, अथं
शुक्लवर्णे अथश्च कृष्णवर्णमित्यर्थः, विषत आकाशम्, अमृत, यदा इन्दोऽपरि मेघा
विसर्पन्ति, तदा ज्योत्स्ना अस्यादृता वर्तन्ते, यदा च अथः विसर्पन्ति, तदा तिमि-
राश्च जायन्ते, एवम् ऊर्ध्वोविसर्पणक्रमेण ज्योत्स्ना-तिमिरयोः समयोऽपि असन्वाचत्वं
जायते इति भावः । “परिमले.” इत्यत्र “परिकरेः” इति पाठकल्पना साधोयथी
सङ्गतायां च इति मन्त्रे, मेघानां परिमलस्य, तेन च परिमलेन ज्योत्स्ना-तिमिरयोः
व्याघातस्य च अमन्ध्याव्यत्यादिति सुधीनिर्विवेकव्यम् । परिकरेः समूहेः, मेघानां
समूहेरित्यर्थः । शिखरिणो हतम ॥ २६ ॥

(व) अवाक् अथ इत्यर्थः ।

निङ्कुतेति ।—निङ्कुता गोपिता, सत्त्वाविषयीभूता इति यावत्, उन्नत-नतयोः
उच्च-नीचयोः, स्थानयोरिति शेषः, प्रविभक्तिः प्रकृतो विभागः यस्याः तपोक्ता, स्वेषु
स्वेषु निजेषु निजेषु, वर्णेषु शुक्लपीतादिषु, विनिविष्टाः अवस्थिता इत्यर्थः, पटार्याः
वर्णानि यस्याः यस्यां वा तादृशी, दूरत्वात् शुक्लादिबर्णवस्त्रेणैव पटार्यां ज्ञायन्ते, न तु
तद-गुण-इव प्रासादादिविशेषेति भावः, अम्बुरागिः समुद्र एव, परिवेषः वेष्टनं
तदती, समुद्रपरिवेष्टता इत्यर्थः, भूः पृथ्वी, चित्रं नानावर्णं, विविधवर्णशोभितमित्यर्थः,
कुट्टिममिव बहूमन्त्रिवि, ह्योपनिवेति भावः, प्रतिभाति राजते । रचोद्धता उर्ध्वं,
“रान् परैर्न-र-ख-गै रचीद्धता” इति तल्लघ्वत्वात् ॥ २७ ॥

जगदनर्घमवाप्य भवाद्दृशं

किमपि रत्नमहद्भ्रूतेतराम् ॥ २८ ॥

श्रीता । (पुरी दशमस्कन्धे) । की एषो कप्याणलज्जालाकलाब-
कटिज्जमाणजलणिहिलवणत्यबकणिम्मलप्रवभंसिहसिहरसहस्र-
महुरो महौहरो पलोइज्जदि ? * (श)

विभोषणः । देवि !—

पुरः प्रालेयशैलोऽयं यस्मिन् मकरकेतवे ।

सृतसञ्जीवनी दुर्गा महौषधिरजायत ॥ २९ ॥

* क एष कल्याणलज्जालाकलापकप्यमाणजलनिधिलवणस्तवकनिर्मलासंविह-
सिखरसहस्रमधुरो महौषधः प्रलोक्यते ?

अयमिति ।—अनेन परिदृश्यमानेन, महौदधिरेव समुद्र एव, भोगो भुगङ्गाः तेन,
बलघितः वेष्टितः, अयम् एषः, वसुधा पृथिवी एव, फणः फणा, कुण्डलीभूतसर्पस्य
फणा इत्यर्थः, तस्य मण्डलः समुद्रः, जगता भुवनानां, त्रिभुवनमध्ये इत्यर्थः, अनर्घम्
अमूर्ख्यं, दुष्प्रापमिति यावत्, भवाद्दृशं त्वत्सदृशं, किमपि अनिर्वचनीयं, रत्नं
मणिम, अवाप्य प्राप्य, अहद्भ्रूतेतराम् अतिशयेन अहङ्करोति । द्रुतविलम्बितं
उक्तं, “द्रुतविलम्बितमाह न-भी भ-रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ २८ ॥

(श) कल्याणल्लेति ।—कल्याणलस्य प्रलयाग्नेः, ज्वालालक्षणेन शिखासमुद्देन,
कप्यमाणस्य पच्यमाणस्य, जलनिधेः समुद्रस्य, लवणस्तवकवत् लवणराशिवत्, निर्भल्लेन
विशदेन, अमंसिहनेन मेघस्यशिखा, सिखराणां शृङ्गाणां, सहस्रेण मधुरः मनोहरः ।
प्रलोक्यते दृश्यते ?

पुर इति ।—पुरः अगतः, अयं परिदृश्यमानः, प्रालेयशैलः तुषाराचलः, हिम-
निरिरित्यर्थः, “अवश्यायस्तु नोद्धारस्तुषारस्तुद्धिनं हिमम् । प्रालेयं मिहिका”
इत्यमरः” वर्त्तते इति शेषः, यस्मिन् प्रालेयशैले, दुर्गा गौरी एव, मकरकेतवे कामाक्ष,
मदनजीवनायैति यावत्, तादर्थ्ये चतुर्थी; सृतः सञ्जीव्यते अगयेति सृतसञ्जीवनी
सृतस्य प्राणदायिनी, महौषधिः अजायत सदपद्यत, नेत्रानल्लेन दग्धः कामः गौरी-
परिचयात् परं हरेरेव पुनर्जीवनं प्रापित इति पुराचम्, अत एव सृतस्य कामस्य
पुनर्जीवनदानात् गौर्व्या महौषधित्वं युक्तमिति भावः । अमुष्टुप् ॥ २९ ॥

कीता । (सकौतुहलम्) । अथ इध ज्जेव्व चंदसेहरणअण्णाले
आहुदीभूदी भअबं मअहो ? *

विभोषणः । आं देवि ! आम् । इयमुत्तरेण देवदारुवनलेखा
विषमशरदुरन्तसाक्षिणी (ष)—

पुरा पुरां भेत्तुरिह त्रिनेत्री-

शृङ्गाटके तुल्यरुषि स्थितेऽपि ।

धग्धग्धगित्यज्वलदेकमन्ये

तद्धूमपीडामपि नासहेताम् ॥ ३० ॥

रामः । किमुच्यते—

नीललोहितललाटलाञ्छने

लोचने जयति कोपपावकः ।

* अपि इहेव चन्द्रशेखरनयनानले आहुतीभूती भगवान् मन्मथः ?

(ष) उत्तरेण उत्तरस्थां दिशि । देवदारुवनलेखा देवदारुकागनशेषी ।
विषमेति ।—विषमशरस्य आमस्य, दुरन्तः दुरवसानं, दुःखदायकविनाश इत्यर्थः,
दाह इति यावत्, तस्य साक्षिणी साक्षाद्द्रष्ट्री ।

पुरेति ।—पुरा पूर्वम्, इह अस्मिन् देवदारुवने, पुरां भेत्तुः त्रिपुरारैः हरस्य,
त्रिनेत्री नेत्रत्रयमेव, शृङ्गाटकं वारिकुण्टक, "पाणिफल" इति वङ्गभाषया, "शृङ्गाट्"
इति च हिन्दीभाषया प्रसिद्धं तस्मिन्, "शृङ्गाटकं भवेदादि-कुण्टके च चतुष्पथे" इति
मेदिनी ; तुल्यरुषि समकोषे, स्थितेऽपि वर्त्तमानेऽपि, नेत्रत्रयमेव युगपत् तुल्यरूप-
तया क्रोधप्रज्वलितमपीत्यर्थः, एके ललाटलाञ्छं तृतीयनेत्रमित्यर्थः, धक् धक् धक्
इति इत्यम्, अज्वलत् प्रज्वलितमभवत्, अन्ये अपरे, अर्वाग्रश्रेते नेत्रे इत्यर्थः, तस्य
तृतीयनेत्रापरित्यर्थः, धूमपीडामपि अग्निधूमधूतधूमजडुःखमपि, न असहेतां
न अक्षमेतां, सोढुं समर्थं न भवेतामित्यर्थः, निमोलिते एव आक्षामिति भावः ।
अपजाति वृत्तम् ॥ ३० ॥

नीलेति ।—नीललोहितस्य हरस्य, "ज्ञानानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
हरः स्मरहरी भर्गः—इत्यमरः ; ललाटलाञ्छने भालदेशस्य चिह्नभूते, भाषावस्थिते
इत्यर्थः, भालभूषणे इति भावः, लोचने नेत्रे, कोपपावकः क्रोधाग्निः, जयति सर्वोत्-

रक्षितस्य जगदन्तर्हितवे

यस्य सज्वलनमात्मभूरभूत् ॥ ३१ ॥

बोवा । (रामं प्रति) । अज्जउत्त ! तथा पिरणुक्कोसो (स)
कथं उण पडिणिवुत्तो (इ) महादेशो देईए ? * (क) ।

शंभः ।—

स्मरपरिभवनिःसहायदीर्घ-

रथ सुभगङ्करणैरियं तपोभः ।

तदकृत यदसौ निजेऽपि देहे

जयति जगत्पतिरात्मना द्वितीयः ॥ ३२ ॥

* आय्यपम । तथा निरणुक्कोसः कथं पुनः प्रतिनिष्ठतो महादवा देव्या ?

कथं च वर्तते, आत्मभूः कामः, जगता भुवनानाम्, अन्तर्हितवे संहाराद्ये, प्रलयकाले
विजगद्विनाशायैत्यर्थः, रक्षितस्य स्थापितस्य, यस्य कोपपावकस्य, सज्वलनं प्रज्वलन-
कारणं, सम्यक्कथाञ्जन इति भावत्, अभूत् अनागतम् । रथोद्धता इत्यम् ॥ ३१ ॥

(स) निरणुक्कोसः निर्दयः, "कृपा दयाऽनुकम्पा कादनुक्कोसः" इत्यमरः ।

(इ) प्रातानठत्तः ? विरतः ? क्रीडादिति श्रेयः ।

(क) देव्या गौर्या ।

स्मरति ।—इयं देवी पार्वती, स्मरस्य कामस्य, परिभवेण तिरस्कारेण, विनाश-
नैत्यर्थः, निःसहायः सहायशून्यः, इरवमोक्षरथे इति भावः, तेन हेतुना दीर्घाच्च
महाकाल्यर्थः, बहुदिनं व्याप्य प्रवृत्तानीति भावत् तथाभूतैः, पूर्वे स्मरसाहाय्येण देवं
वशीकर्तुमना आसीत्, ततस्तद्गच्छात्कारणात् सहायानावसवलाक्य मङ्गलप एव
सहायोऽवकल्पित इति भावः, असुभगा सुभगा क्रियते ऽभिरिति तथोक्तानि तैः
सुभगङ्करथेः भर्तुः प्रियत्वसम्पादकैरित्यर्थः, तपोभः तपस्वाम्भः, तत् तथा, अकृत
कृतवती, कत् तथा, येन वा इत्यर्थः, जगत्पतिः विश्वेश्वरः, असौ इवः, निजे
स्वकोषे, देहेऽपि प्ररोरेऽपि, आत्मना प्ररोरेण, नीरोल्लस्येण इत्यर्थः, पार्वतीदेहेनेति
भावत्, "आत्मा पुंसि स्वभावे च...प्ररोर-प्रज्ञाचोरपि" इति मेदिनी ; यथा—आत्मना
स्वयमेव, स्वैच्छयेत्यर्थः, द्वितीयः तयोः पूरकः, चर्तनारीश्वरः सर्वेश्वरः, जगति
स्वर्गोत्तमेषु वर्तते । पुष्पिताया इत्यम् ॥ ३२ ॥

विभोषणः । (सपरिहासम्) ।—

चिरमनया तपभित्वा कपाल-विष-विषधरेकचित्तस्य ।

चक्रे हरस्य मूर्त्तिः फलमर्द्धं फलदमर्द्धञ्च ॥ ३३ ॥

श्रीता । (विदुष्य तं प्रति सकीर्तकम्) । कटरस्मिं उण सण्णिवेसे भग्गवदीए सञ्चमंगलाए पाण्णिग्गहणमंगल (ख) आसी ? *

विभोषणः । इदं पुरस्ताद्विषधिप्रस्थं नाम नगराजनगरम् । (ग)

अत्र हि—

सम्प्रदातरि मञ्जीषधीमये भूधरे सुखसुवाह पार्वतीम् ।

मूढकङ्कणफणोन्द्रनिर्भयां तारकेश्वरकिशोरशेखरः ॥ ३४ ॥

* कटरस्मिन् पुनः सञ्चिवेसे भग्गवत्याः सर्वमङ्गलायाः पाण्णिग्गहणमङ्गलमासीत् ?

चिरमिति ।—अनया गौर्यां, चिरं सुदीर्घकालं, तपभित्वा तपः तपस्याम्, इत्या गत्या, तपश्चरित्वा इत्यर्थः, कपालः नरशिरःकपालं, विषं गरलं, “विष” इत्यस्य “वष” इति पाठे—प्रथो वाचनभूतो वषभः, विषधरः भुजङ्गः पशु एकं केवलं, चिरं मनः यस्य तथाभूतस्य, हरस्य मञ्जेश्वरस्य, अर्द्धं मूर्त्तिं शरीराद्धे, वामाङ्गमिति यावत्, फलं लाभः, तपसः परिणामः इति यावत्, तस्यास्तदर्द्धस्य लाभान्, यत् लभ्यते तदेव फलमिति भावः, अर्द्धञ्च अपरमर्द्धाद्धं, दक्षिणाङ्गमिति यावत्, फलदम् अभीष्टदाह, चक्रे कृतं, गौरीतपसा वशं गतो हरोऽर्द्धं नारीश्वरोऽभूदिति भावः । आर्या इत्यम् ॥ ३३ ॥

(ख) सञ्चिवेसे प्रदृशे । सर्वमङ्गलायां गौर्यां, “तना कात्यायनी गौरी काळी हेमवतीश्वरा । शिवा भवानो रुद्राणो सर्वाणो सर्वमङ्गला ॥” इत्यमरः । पाण्णिग्गहणमङ्गलं शुभविवाहः ।

(ग) पुरस्तात् अये । औषधिप्रस्थम् औषध्यः फलपाकान्ता लतागुल्मादयः, ताः प्रतिष्ठन्ते अत्र इति औषधिप्रस्थम् ; औषधिप्रधानं प्रस्थं सानुदेशो यस्य तादृशमिति वा औषधिप्रस्थं हिमालयः, तस्य औषधिभूमित्वात् । नगराजनगरं नगराजस्य पर्वताधिपस्य, नगरं राजधानी ।

सम्प्रदातरिति ।—मञ्जीषधीमये मङ्गल्यः मङ्गलफलाः, औषध्यः लतादिविशेषाः, तस्यैव तद्वह्नुले इति यावत्, भूधरे पर्वते, हिमवतीति यावत्, हिमालयस्य औषधस्युत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः, सम्प्रदातरि सम्यक् प्रदानकर्त्तरि सति, तारकाणां ताराकान्, ईश्वरः प्रभुश्चन्द्रः, किशोरः शिशुः, वालचन्द्र इत्यर्थः, कालामचन्द्र इति

रामः । आं देवि ! इहैव—

पितरि निजतुङ्गिनसम्पत्कल्पितहेमन्तविभ्रमे गौरी ।

निर्मदभुजङ्गभूषणमभीषणं प्रियकरं भेजे ॥ ३५ ॥

शोता । (सञ्चितम्) । अज्जउत्त ! अबि एदास्स ज्जिब्ब
मअणतणुदहणवइअरणिरप्पणो फुडमबिस्ससंतीए (घ) गोरीए
चंदचूडो संघडिदो (ङ) णिअसरीरेण ?

रामः । (विह्वल) । आं देवि !—

* आर्यपुत्र । अद्येतस्मिन्नेव मदनतनुदहनव्यतिकरनिरात्मीयः स्फुटमविश्रसन्त्या
गौर्या चन्द्रचूडः सङ्घटितो निजशरीरेण ?

यावत्, शिखरं शिरोभूषण यस्य तथाभूतः, हरः इत्यर्थः, मूढः विवश इति यावत्,
प्रशान्त इति भावः, हिमालयस्य हिमस्य महौषधीनाश्च प्रभावादिति भावः, कण्डूः
बल्लभरूपः, 'फणोन्द्रः भुजङ्गराजः', तथात् निर्भया भयरहिता, फणोन्द्रस्य मूढत्वादेवेति
भावः, पार्वतीं गौरीं, सुख सानन्दम्, उवाह परिष्यति अ । रघोद्धता
कृतम् ॥ ३४ ॥

पितरतीति ।—निजतुङ्गिनसम्पदा स्वकीयहिमानीरूपैश्चर्येण, कल्पितः कृतः,
हेमन्तस्य तदारुणस्य ऋतोः, विभ्रमः बिलासः विशिष्टा भ्रान्तिश्च येन तथाभूते, पितरि
जनके, हिमनिरी इत्यर्थः, पितृगृहे इति यावत्, गौरी पार्वती, निर्मदः निरौडव्यः,
प्रशान्त इत्यर्थः, शिवाङ्गे अवस्थानात् परित्यक्तनिजस्वाभाविकखलतादिदोष इति
भावः, भुजङ्ग एव सर्प एव, भूषणम् अलङ्कारो यस्य तादृशम्, अत एव अ-भीषणम्
अ-भयङ्करं, प्रियस्य अभीष्टस्य हरस्य, करं पाणिं, भेजे जयाद्वैत्यर्थः । आर्या
तम् ॥ ३५ ॥

(घ) मदनेति ।—मदनस्य कामस्य, तनुदहनं शरीरदाहः, तदातिकरिष्ये तत्-
सम्बन्धेन, तद्धेतुनेति यावत्, निरात्मीयः स्वजनरहितः, निःसङ्गामिलाशोति भावः,
मदनस्य आत्मभूत्वात् तद्विनाशिन निरात्मीयः इति तात्पर्यम् ; अतः स्फुटं सम्यक्,
अविश्रसन्त्या नामपि परित्यज्य चरणेन गमिष्यतीति विद्या विश्वासमकुर्वन्त्या इति
भावः ।

(ङ) चन्द्रचूडः शशिशिखरः, हर इत्यर्थः । सङ्घटितः धोतितः, हर-गौरीरूपेण
निजाङ्गाङ्गे भावसौकृत इत्यर्थः ।

एतस्यां हि तुषारभूधरशिरःसोमि प्रियार्द्धेन च
स्नेनार्द्धेन च तादृशे पशुपती वृत्तेऽर्द्धेनारीश्वरे ।
श्रेषेणार्द्धयुगेन सप्रहसनं गौरौसखौभिस्तदा
चक्रे दक्षिण-वामयोर्विनिययादन्योऽर्द्धेनारीश्वरः ॥ ३६ ॥

अपि च—

सम्भोगानतिरिच्यमानविभवो यदिप्रलम्भो रस-
स्ताद्विष्यं मिथुनं परस्परपरिस्थृतं नमस्कुर्महे ।

एतस्मानिति ।—एतस्या हि अदेव, तुषारभूधरशिरःसोमि हिमाचलशिखर-
प्रदेशे, प्रियायाः गौर्याः, अर्द्धेन अर्द्धावयवेन, स्नेन मित्रेण, अर्द्धेन अर्द्धावयवेन च,
पशुपती इरे, तादृशे तथाभूते, अर्द्धेनारीश्वरे अर्द्धे नारी अर्द्धेनारीश्वरः तथाभूते, कृते
जाते सति, तदा तस्मिन् समये, गौर्याः पार्वत्याः, सखीभिः सहचरौभिः, सप्रहसनं
सोचदासं यथा तथा, श्रेषेण अर्द्धयुगेन गौर्यां अपरेण अर्द्धेन शिवस्य च अन्येन
अर्द्धेनेत्यर्थः, दक्षिण-वामयोः दक्षिणाङ्ग-वामाङ्गयोः, विनिययात् विपर्ययात्, दक्षिणे
गौर्यां अर्द्धे वामे इरस्मान्मिति भावः, अन्यः अपरः, अर्द्धेनारीश्वरः अक्रे कृतः ।
श्राद्धं विष्णोर्दत्तं इत्यम् ॥ ३६ ॥

सम्भोगेति ।—यदित्यर्थं यस्येत्यर्थः, यस्य इत्यर्थ, विप्रलम्भः वियोगः, प्रियतमा-
ऽप्राप्तवस्थाविशेषरूपः इति यावत्, रसः शृङ्गारः, स चतुर्धा ; तदुक्तं दर्पणे—“यत्
तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । स च पूर्वराग-मान प्रवास करुणात्मक-
श्चतुर्धा स्यात् ॥ श्रवणात् दर्शनात् वाऽपि मिथः सहदरानयोः । दम्बाविशेषो यो-
ऽप्राप्तो पूर्वरागः स उच्यते ॥ श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूत-बन्दि-सखीमुखात् । इन्दुनाले च
चित्ते च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् ॥ अभिलाषचित्ता स्मृति-गुणकवनीयेन सम्प्रलापात् ।
अन्त्यादीषु व्याधिर्जडता मृतिश्चेति दशात्र कामदशाः ॥ अभिलाषः स्युष्ठा चित्ता
प्राप्तुपायादिचित्तनम् । अन्त्यादयःपरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ अलल्यवाक् प्रलापः
स्वाप्तेतसौ भ्रमणात् भ्रमम् । व्याधिस्तु दीर्घान्श्रास-पास्तुता क्लमतादयः ॥ जडता
ह्येनचेष्टत्वसङ्गानां मनसस्तदा ॥” इत्यादि, विस्तरभयादन्यत्र लिखितम् । सम्भोगात्
“दर्शन-स्वप्नादीनि निवेदिते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योऽन्यं सम्भोगोऽवमुदाहृतः ॥”
इत्युक्तत्वात् । अभयोः सम्भोगरूपपादिति यावत्, अनतिरिच्यमानः अनधिक इति
यावत्, विभवः सामर्थ्यं यस्य तथाभूतः, सर्वदेव सम्भोगापेक्षया विप्रलम्भस्यैवाधिक्यं
इत्येते, इह तु तपेपरोत्यमिति भावः, परस्परपरिस्थृतम् अन्योऽन्यनिश्चितं, तत् प्रसिद्धं,

एकस्याः प्रतिविम्बसम्भृतविपर्यासे मुहुर्दपंघे

सव्याङ्गस्थितिकौतुकं श्रमयति स्वामी स यत्रापरः ॥ ३७ ॥

विभोषणः । देव !—

स्रच्छन्दैकस्तनश्रीरुभयमतमिलन्मौलिचन्द्रः फणीन्द्र-
प्राचीनावीतवाहो सुखयतु भगवानर्द्धनारोश्वरो वः ।

यस्यार्द्धं विश्वदाहव्यसनविस्मरं ज्योतिरर्द्धं कृपोद्य-

हाष्यं चान्योऽन्यवेगप्रहृतिमिमसिमाकारि चक्षुस्तृतीयम् ॥ ३८ ॥

दिव्यं देवलोकासम्बन्धि । मद्युनं इन्द्रं, स्त्री-पुंसौ इत्यर्थः, “स्त्री-पुंसौ मिद्युनं इन्द्रम्” इत्यमरः ; नमस्कुम्भे चन्दामहे, यत्र मिद्युने, दपंघे चादर्शे, प्रतिविम्बेन प्रतिच्छाद्यया, सम्भृतः सञ्जातः, विपर्यासः वैपरीत्य, वामं दक्षिणं दक्षिणं वाममित्येवं-रूपमिति भावः यत्र तादृशे सति, मुहुः पुनः पुनः, एकस्याः गौध्याः, सव्याङ्गे वामाङ्गे, स्थितिरवस्थानं, तेन कौतुकं कौतुकं, वैचित्र्यजनकव्यापारमिति यावत्, अपरः दक्षिणाङ्गस्यः, स्वामी ईश्वरः, “स्वामी त्वीश्वरः परितरोश्रिता” इत्यमरः ; सः इवः, श्रमयति शान्तिं नयति, शरीरस्य वामाश्रे वा धारयतीति स्वसौभाग्याय शुद्धाया गौध्या दपंघे वामं दक्षिणं दक्षिणं च वामं दृश्यते इत्याशयेन इरेण “प्रथ्य तावत् दक्षिणे किं वामे च किम् ?” इति गौध्यां प्रदर्शनात् तत् कौतुकं मुहुर्पनोतमिति निष्कर्षः । आर्द्धविस्मृतं उच्यते ॥ ३७ ॥

स्रच्छन्देति ।—स्रच्छन्दा स्रतन्ना, द्वितीयसन्नेन असंश्लिष्टेति यावत्, एकस्य वामस्य इति यावत्, सगच्छ कुच्छ, श्री, श्रीमा यत्र तद्योक्तः, उभयमतः उभाभ्यां सोऽन्तः, उभयसाधारण इत्यर्थः, मिलन् अन्योऽन्यं स्रच्छन्दम्, उभयोर्देवार्द्धचन्द्रपरत्वादिति भावः, मौलिचन्द्रः श्रेष्ठरेन्दुः यत्र तथाभूतः, फणीन्द्रः भुजङ्गराज एव, प्राचीनावीतं दक्षिणस्त्वन्वेतिथ्यग्भावेन परिहितं यत्रसूत्रमित्यर्थः, वहति धारयतीति तद्योक्तः, वामस्त्वन्वञ्जौरीदक्षिणाङ्गे विलीनत्वादिति भावः, “उपवीतं यत्रसूत्रं प्रीकृते दक्षिणे चरे । प्राचीनावीतमन्वाकिन् निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥” इत्यमरः ; भगवान् षडैश्वर्यसम्पन्नः, अर्द्धनारोश्वरः सम्मिलितगौरी-शङ्करः, वः युष्मान्, सुखयतु सुखीकरोतु, यत्र अर्द्ध-नारोश्वरस्य, अर्द्धे अर्द्धाङ्गे, दक्षिणललाटे इति भावः, विदेवा जगतां, दाहे प्रकीर्णरथे, अङ्काररथे इति भावत्, व्यवसन्तम् आसक्तिः, तेन विस्मरं प्रसरणशीलं, लोतिः तेनोत्पन्नमित्यर्थः, अर्द्धे अन्वाकिन् अर्द्धाङ्गे, वामललाटे इति भावः, कृपया कृपयया,

अपि च—

खेदारैर्वामकुचमण्डलपत्रभङ्ग-

संशोषिदक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणुः ।

स्त्री-पुं-नपुंसकपदव्यतिलङ्घनी वः

शम्भोस्तनुः सुखयतु प्रकृतिश्चतुर्थी ॥ ३८ ॥

(अन्वयस्य दर्शयन्) ।—

आधत्ते दनुस्सुनूसूदनभुजाकेयूरवज्राङ्गुर-

व्यूहोक्तेखपदावलोवल्लिमयैरङ्गैर्मुदं मन्दरः ।

विश्वदाहदशनादिति भावः, उद्यत् उद्गच्छत्, वाप्यम अस्तु यस्मात् तथाभूतञ्च, अत एव अन्योऽप्यस्य परस्परस्य, ज्यातिषो वाप्यस्य चेत्यर्थः, वेगप्रकृत्या वेगप्रतिघातेन, परस्परं वेगसंरोधव्यापारेण इत्यर्थः, अग्नेर्जलशोषणचेष्टया, ललस्य च अग्निनिर्वापणचेष्टया इति भावः, विमभिनाकारि विमसिमाहपमव्यक्त शब्द कुर्वन्, अग्नी स्वल्पजलसंयोगे विमसिमाशब्द सञ्जायते इति भावः, तृतीयं लज्जाटस्थितिं यावत्, अक्षुः नयनम्, अस्योति शब्द । सङ्घटा इत्यम ॥ ३८ ॥

खेदारैति ।—खेदारैःस्य घर्मासक्तस्य, हरस्य कामावेशेन कराङ्गुलिस्पर्धमनित-
लत्त्वोद्रेकादिति भावः, वामकुचमण्डलस्य वामस्तनवलयस्य, यः पत्रभङ्गः पदावलौ-
रचना, तस्य संशोषो संशोषणशोषः, पत्रभङ्गस्य चारंटाऽपहारोत्यर्थः, दक्षिणकरा-
ङ्गुलीना दक्षिणहस्तस्याङ्गुलीना, हरस्येति भावः, भस्मरेणुः विभूतिरूपे यस्या तथाभूता,
स्त्री-पुं-नपुंसकपदव्यतिलङ्घनी स्त्री-पुं-नपुंसकाणां स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्ग-क्लोवलिङ्गानां,
पदं स्थान लज्जा वा, "पद व्यवसिति-वाच-स्थान लज्जा इति वस्तुषु" इत्यमरः, तस्य
व्यतिलङ्घनी अतिक्रान्तौ, स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्ग-क्लोवलिङ्गैरेवाचेति भावः, अङ्गनारो-
श्वरतन्वाः स्त्रीत्वं वक्तुं न शक्यते सप्रकृतत्वात्, पुंस्य वक्तुं न शक्यते सस्त्रीकत्वात्,
क्लोवलस्य वक्तुं न शक्यते स्त्रीत्व-पुंस्त्वयोः सत्त्वादिति भावः, अत एव चतुर्थी प्रकृति-
प्रथातिरिक्ता, प्रकृतिः लिङ्ग, "प्रकृतिर्धोर्निलिङ्गयोः" इति विश्वः; शम्भोः हरस्य, तनुः
मूर्तिः, अङ्गनारोश्वरमूर्तिरिति यावत्, वः युष्मान्, सुखयतु सुख ददतु । वल्लि-
मयैः इत्यम ॥ ३८ ॥

आधत्ते इति ।—मन्दरः तदाख्यगिरिविशीषः, दनुस्सुनूर्ना दानवाणां, सूदनस्य
संघारिणः, विश्वोरित्यर्थः, मुगामु वाङ्मय, चतुर्थीति भावः, ये केयराः अङ्गदाः, भूषण-

आधारीकृतकूर्मपृष्ठकषणप्रक्षीणमूलोऽधुना

जानीमः परतः पयोधिमथनादुच्चैस्तरोऽयं गिरिः ॥ ४० ॥

रामः । (निर्वणं चक्षितम्) ।—

तत्ताट्कफणिराजरञ्जकषणं संरूढपक्षच्छिदा-

घातारुन्दमप्यहो ! कथमयं मन्याचलः सोढवान् ? ।

एतेनैव दुरात्मना जलनिधेरुत्थाप्य पापामिमां

लक्ष्मीमीश्वरदुर्गतव्यवहृतिव्यस्तं जगन्निर्मितम् ॥ ४१ ॥

विशेषा इति यावत्, तेषां तेषु वा ये बज्राद्भ्रूद्धाः क्षीरकाङ्कुरनिषयाः, क्षुद्र-क्षुद्र-
क्षीरकषमूढा इत्यर्थः, तेः सङ्ग्रेहेन सङ्घर्षेण, याः पदावस्थ चक्षुःश्रेण्यः, रेखासमूहाः
इत्यर्थः, “पद व्यसिन्धित-द्राण-स्थान-लक्ष्णाद्भ्रू-वस्तुषु” इत्यमरः, ता एव बल्यः
नरानिमित्तकर्मश्रेष्ठिल्यानि, सङ्कुचितचर्माण्येत्यर्थः, “बलिर्देवप्रभेदे च...नरया
श्लेषवर्माणि...गठराघववेऽपि च” इति मदिनी, तन्मध्येः तद्दृष्टोक्तैरित्यर्थः, अङ्गैः
अवयवैः, मुदम् आनन्दम्, आशक्ते जनयति, दर्शकानामिति भावः, अधुना
इदानीम्, अयम् एषः, गिरिः मन्दराचलः, आधारीकृतम् अधिकरणीभूतेन,
कूर्मस्य चक्षुःपथ्य, पृथ्वीधरस्य द्वितीयावतारस्येति भावः, पृष्ठेन पृष्ठदेशेन सङ्घ, कषणात्
घर्षणात्, प्रक्षीणं प्रकर्षेण क्षय गतं, मूलम् अधोदेश इत्यर्थः, यत् तयाभूतः अत एव
पयोधिमथनात् समुद्रमन्यनात्, परतः पूर्वमिति भावः, उच्चैस्तरोः अत्युच्चैः, आसीदिति
शेषः, एतत् जानीमः मन्यामङ्ग, यहा—पयोधिमथनात् परतः परवर्तिकाले,
पयोधिमथनानन्तरम् अधुना इत्यर्थः, जानीमः अवगच्छामः, अथ गिरिः उच्चैस्तरोः,
आसीदिति शेषः । पूर्वं विष्णुना समुद्रमन्यनाद्यं मन्दरः बाहुभिरावेष्ट्य कूर्मपृष्ठे
स्थापितः, ततश्च तस्य बाहुकेयूरक्षीरकषणंतेनास्य मन्थभागेषु बलिरूपा रेखा जाताः,
कूर्मपृष्ठघर्षेण च मूलदेशस्य शीघ्रतयेदानीन्तनापेक्षया पुर्वावस्थायां सञ्चलामिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

तदिति ।—अयम् पयः, मन्याचलः मन्दरपर्वतः, तत् पक्षिञ्च, ताट्क तत्राभिधं,
हृदमिति भावः, फणिराजः वासुकिरेव रञ्जु गुणः, तथा कषणं घर्षणम्, आशुघर्ष-
निति यावत्, संरूढा जाता, या पक्षच्छिदा पक्षयोः छेदः, तस्माद्घातेन घर्षणेन,
यहा—संरूढ सञ्जातः, यः पक्षच्छिदायां पक्षच्छेदनकाले, घातः प्रहारः, तेन हेतुना
अरुन्दमपि गर्भव्यथाजनकमपि, कथं केन प्रकारेण, सोढवान् ? सङ्घ कृतवान् ?

सीता । (सोवेगम्) । इमिणा ज्जेब्ब मत्थुसेसीकिददुहसाअरेण
(च) चंदमुद्धरिअ पउसिदभत्तुणी इत्थिआजणस्स उवरि
चारहत्थी (क्ख) बिट्ठत्ता * ।

(सर्वे इवन्ति) ।

विभीषणः । (तदेव रामसूक्तं भाषयन् (ज)) । अहह ! !—

प्रक्षेममुदधी लक्ष्मीं भूयोऽपि वलते मनः ।

किन्तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

* अनेनेव मस्तुशेषीकृतदुग्धसागरेष चन्द्रमुद्धृत्य प्रोषितभर्तृकस्य स्त्रीजनस्योपरि
चारहत्थी विस्रीर्षां ।

अहो ! आश्चर्यम्, एतेनेव अनेनेव, दुरात्मना दृष्टचिन्तेन, मन्दराचलेनेति शेषः,
जलनिधेः समुद्रात्, इमान् एतां, काश्यदग्नेनेन प्रत्यक्षवत् प्रतीयमानामिति भावः,
पापा पापाचारा, आपल्यात् दुर्हेतानामिति यावत्, लक्ष्मी श्रियम्, सत्याप्य उद्धृत्य, जगत्
भुवनम्, ईश्वरो धनी, दुर्गतः दरिद्रः, इति व्यवहृत्या अयमोश्वरः, अयं दुर्गतः इति
व्यवहारेण, व्यसं व्याकुलं, दुःखमिति यावत्, निर्मितं कृतम्, पूर्वं लक्ष्म्या विरहेण
सर्वमेव जगत् तुल्यावस्थम् आसीत्, अतः न कस्यापि केनापि सङ्घे विसवादोऽपि
आसीत्, ततश्च लक्ष्मीसङ्घातेन परस्परं विसंवादाकुलमभूदिति भावः । आर्दूलविक्रोडितं
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(च) मस्त्विति ।—मस्तु दधिमण्डं, दध्नः जलनित्यर्थः, “मण्डं दधिभवं मस्तु”
इत्यमरः ; तदेव शेषः अयमेषो यस्य तथाभूतः, कृतः अनुष्ठितः, मस्तुशेषत्वेन परिणत
इत्यर्थः, सारभूतसुधासमुद्धरणात् असाराशेन संस्थापित इति भावः, दुग्धसागरः
क्षीरोर्षवः शीत तादृशेन, दुग्धसागरं विलोडयतेति भावः । अनेनेव मन्दरीषेवेत्यर्थः ।

(क्ख) चारहत्थी पौषनित्यर्थः, दैशिकप्रयोगोऽयम् । ननु सीतायाः स्वात्मान-
मुद्दिश्य अयमुपालम्बो न युज्यते, तस्याः प्रोषितभर्तृकालस्याभावादिति चेन्न,
मायामृगस्य वधार्थं क्षियन्तं कालमवधिं कृत्वा रामे देशान्तरं गत्वा पुनरदग्नें नतवति
तस्याः प्रोषितभर्तृकालस्य सिद्धेः, तदुक्तं—“कृतचित् क्षारणात् यस्याः पतिदेशान्तरं
गतः । दत्त्वाऽवधिं भ्रमार्तां सा भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥” इति ।

(ज) रामसूक्तं रामस्य सुवचनम् । भाषयन् चिन्तयन् ।

प्रक्षेममिति ।—मनः क्षिप्तं, भूयोऽपि पुनरापि, लक्ष्मीं क्षमन्तान्, उदधी समुद्रे,

(विषय्य चाकाशे)—

कस्मैचित् कपटाय केटभरिपूरःपीठदोर्घालयां

देवि ! त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तत् किञ्चिदाचक्ष्महे ।

यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहम् ? यच्च ते

नीचान्नौचतरोपसर्पणमपामितत् किमाचार्य्यकम् ? ॥ ४२ ॥

लक्षणः । (सहासम्) । हन्त ! सुरासुरमङ्गभटीतूर्य्यताल-
नर्त्तकौ सकलराजकुलखलोकारखजूला साहसिकजनसहस्र-

प्रक्षेप्तुं निक्षेप्तुं, बलते चेतते, इच्छतीत्यर्थं, किन्तु प्रक्षिप्त एव पातित एव, देवनिबन्धे-
नेति भावः, अयम् एवः, अन्द्रमाः अन्द्रः, पुनः भूय, आयाति आगच्छति, उत्तिष्ठती-
त्यर्थः ; तथा आगमः, सूर्याचन्द्रमसौ पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य पूर्वसमुद्रेषोत्तिष्ठते इति ।
लज्जोपरिगृह एव जगता दुर्व्यवहारस्य बीजनिति धिया विभोषणशक्तिः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

कस्मैचिदिति ।—देवि । हे लक्ष्मि । चेत् यदि, न कुप्यसि न क्रोधं करोषि,
तत् तदा, कस्मैचित् कपटाय वञ्चकाय, यथा—कस्मैचित् अनिर्देश्याय, कपटाय
वञ्चनायै, कृलनायै इत्यर्थः, कृलयाद्विषी त्व किमपि कृत्रमुद्गाय्य आश्रितजनं परित्यक्तु-
मिति भावः, केटभरिपोः केटभाष्यदानवारैः, नारायणस्य इत्यर्थः, उरः वच.स्यल-
सैव, पीठम् आसनं, दीर्घः दीर्घकालीनः, आलयः वासस्थानं यस्याः तथोक्तां,
केचित् परप्रतारकाः दुर्जना यथा निजदुष्कार्यं प्रच्छादयितुं निजमानसं भावं
गोपायित्वा महदाश्रयमवलम्ब्य वर्धन्ते, अथसरे च प्रभान् वञ्चयति, तथा त्वमपि
निजच्छलनापरत्वं गोपायितुं महतो विषोर्वञ्च स्थलमाश्रित्य वर्तसे इति तात्पर्य्यम् ;
त्वा भवतीम्, अभिवाद्य नमस्कृत्य, किञ्चित् किमपि, आचक्ष्महे ब्रूमः, अम्बुजन्म पद्मं,
यत् ते तव, मन्दिर गृहम्, इदम् एतत् अम्बुजन्म, किं विद्यागृहम् ? शिष्यास्थानम् ?
कपटताम्रिचायाः स्थानम् ? इत्यर्थः, आपाततः दर्शनमाश्रेण मनोहरत्वं कण्टकाकोर्ण-
जालत्वं पद्मस्य यथा, तथा तव आपातरमणोयत्व किन्तु परिणामधेरुमिति भावः,
यच्च ते तव, नीचात् पानरात्, असज्जनादित्यर्थः, नीचतरोपसर्पणम् अतिदुर्जन-
शैवित्वमित्यर्थः, एतत् किम् अपा जलानाम्, आचार्य्यकम् ? आचार्य्यकर्म ? उपदेशः •
इत्यर्थः, पद्मसङ्गेन जलसम्पर्कात् जलानि यथा नीचात् नीचं गच्छन्ति, तथा त्वया
शिक्षितमिति भावः । लज्जोरापातरम्या परिणामविरसा नीचगामिनौ चेति
तात्पर्याद्यैः । आर्दुल्लिखितोक्ति ४२म् ॥ ४३ ॥

शस्त्रान्धकारखेलनखद्योती मधुमयनजोमूतविलासविद्युज्जता
किमेवमुपालभ्यते ? (भ्र) इयं हि—

गुणवद्भिः सह सङ्गममुच्चैः पदमाप्तुमुत्सुका लक्ष्मीः ।

बीरकरवालवसतिर्ध्रुवमसिधारात्रतं चरति ॥ ४४ ॥

शोभा । (साभ्यसूयनिव) । णिअदेब्बदुब्बिलासविआरालसो

लोभो लच्छोदेवोए दुज्जसवअणाइं(ज) गाएदि । (पुरो दशंयन्ती) ।

(भ्र) सुरासुरेति—सुरासुरमङ्गला देवासुरबीराणां, भटोतूर्थे रणवाद्य-
विशेषे, यदा—सुरासुरेषु देव दानवेषु, ये मङ्गलमध्यः वलवन्तो योद्धारः, प्रधानबीरा
इत्यर्थः, "मङ्गः पात्रे खपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि" इति मेदिनी; तेषां तूर्थेण
वाद्यविशेषस्य, तालेन मानविशेषेण, गर्तकौ गर्तनशोभा । सकलिति—सकलानां
समस्तानां, राजकुलानां नृपवंशीयानां, खलोकारे वचने, एक नृपं वक्ष्यित्वा
नृपालराश्रयणेन, तं वक्ष्यित्वा अपरनृपाश्रयणेन, एवं सर्वेषां नृपाणां वचन-
व्यापारं इति भावः, खर्जूला लङ्घूतिमतो, सततासक्तोति यावत् । साहसिकेति—
साहसिकाः साहसे दुष्करकर्मणि निरताः साहसिकाः, तादृशाः जनाः लोकाः,
बीरा इत्यर्थे, तेषां सङ्घस्य शस्त्रान्धकारेषु शस्त्रवर्षणनिततिमिरेषु, अनवरतशर-
वषणोद्विग्नः, समरक्षेत्रेषु इति भावः, यत् खेलन क्रीडनं, विचरणमित्यर्थः, तस्मिन्
खद्योती ज्योतिरिङ्गणसदृशी । मधुमयनेति—मधुमयनः मधुमूदनः विष्णुः एव,
जोमूतः मेघः, तेन विलासे क्रीडाविशेषे, विद्युज्जता सौदामनी, तत्स्वरूपिणीत्यर्थः,
किं कथम्, एवम् इत्यम्, उपालभ्यते ? अधिद्विष्यते ? गिन्यते इत्यर्थः, उपहस्यते
इति भावः ।

गुणवद्भिरेति—बीराणां शूराणां, करवाले असौ, वसतिः वासो यस्याः तन्वा-
भूता, बीरजनलम्बा इति भावः, लक्ष्मीः कसला, गुणवद्भिः सह सङ्गममेव उच्चैः
पदम् प्राप्तुं लक्ष्मि; यदा—उच्चैः उन्नतं, पट स्थानम्, अभ्युदयमित्यर्थः, प्राप्तुं
लक्ष्मिं, गुणवद्भिः सगुणैः, सज्जनैरित्यर्थे, सह साहसं, सङ्गमं साहचर्यं, कर्तुमिति शेषः,
उत्सुका उद्वृक्ता सती, चापहान्विता सतीत्यर्थः, असिधारात्रतम् असिधारायां
खड्गधारायां, भ्रमणरूपं व्रतं निवसन्, चरति अतृतिष्ठति, ध्रुवम् उत्तरे । चाय्या
उत्तम ॥ ४४ ॥

(ज) निजैति—निजस्य लज्ज, देवदुर्विलासस्य भाग्यविपयंयज्ज, दुर्देवस्त्रेभि
बावत्, विचारं विवेके, अश्रवः विमुख इत्यर्थः । दुर्धर्मोवचनानि गिन्दावाक्यानि ॥

को एसो दीसदि दिवसकूडौकिदजोण्हाबिच्छ्दपडिरुवां (ट)
गिरी ? *

विभीषणः । देवि !—

सोऽयं केलासशैलः स्फटिकमणिभुवामंशुजालैर्ज्वलद्भि-
श्चाया पीताऽपि यत्र प्रतिकृतिभिरुपस्थाप्यते पादपानाम् ।
यत्रोपान्तोपसर्पत्तपनकरधृतस्यापि पद्मस्य मुद्रा-
मुद्दामानो दिशन्ति त्रिपुरहरशिरश्चन्द्रलेखामयूखाः ॥ ४५ ॥

रामः । इत्त !! शतधा दृश्यमानोऽपि न चक्षुरकौतुकं (ठ)
करोति—

* निगदेवदृविंशासविचारालसो लोको लज्जोदेव्या दुर्यशोवचनानि नायति ।
एष दृश्यते दिवसकूटीकृतन्योस्त्राबिच्छर्दप्रतिरूपो गिरिः ?

(ट) दिवसेति ।—दिवसानां दिनानां, कूटं राशिः दिवसकूटं, बहूनां दिनाना-
नेकत्र सम्मेलनमिति यावत्, अदिवसकूटं दिवसकूटं कृता दिवसकूटीकृता दिवसराशि-
वदाचरिता इत्यर्थः, या ज्योत्स्ना चन्द्रिका, तस्मा बिच्छर्दः विस्तारः, तत्र प्रतिरूपः
सदृशः, अतिशुभ इत्यर्थः ।

सोऽयमिति ।—सः प्रबिद्धः, अयम् एषः, केलासशैलः केलासपर्वतः, दृश्यते इति
शेषः, यत्र केलासशैले, स्फटिकमणिभुवां स्फटिकशिखासम्भूतानां, पादपानां ज्वलद्भिः
शंशुजालैः मयूखनिष्येः, पीताऽपि निगीर्वाऽपि, तस्याया क्राया ; यद्वा—यत्र केलास-
शैले, स्फटिकमणिभुवां स्फटिकाख्यमणिमयज्जालीनां, ज्वलद्भिः दीप्यमानैः, अशुजालैः
शिरश्चसमूहैः, पीताऽपि यत्नाऽपि, व्याप्तत्वात् अदृष्टाऽपि इति यावत्, पादपानां त्रयाणां,
स्फटिकस्फटिकमणौ प्रतिफलितानामिति भावः, क्राया प्रतिबिम्ब, प्रतिकृतिभिः प्रतिबिम्बैः,
उपस्थाप्यते व्यन्यते, किञ्च, यत्र केलासशैले, मुद्दामानः सत्कटाः, बिन्दुमराः इति
यावत्, त्रिपुरहरश्च शरश्च, शिरसि मुकुटनि, या चन्द्रलेखा शशिकला, तस्याः मयूखाः
शिरसाः, उपान्ते प्रान्तदेशे, उपसर्पतः समागच्छतः, सखरतः इत्यर्थः, तपनक सूर्यक,
करैः किरणैः, धृत्वाऽपि सृष्टत्वापि, विकसितत्वापीति भावः, पद्मस्य लसत्पद्म, मुद्रा
सदृशं, दिशन्ति कुर्वन्ति । अर्धरा इत्तम् ॥ ४५ ॥

(ठ) अकौतुकं कौतुकशून्यं, दर्शननिस्पृहमित्यर्थः ।

गिरिः कैलासोऽयं दशवदनकेयूरविलस-
न्मणिश्रेणोपत्राङ्कुरमकरमुद्राङ्कितशिलः ।
अमुष्मिन्नारुह्य स्फटिकमयसर्वाङ्गविमले
निरीक्षन्ते यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि चरितम् ॥ ४६ ॥

अपि च—

दशमुखभुजटण्डमण्डलीनां
दृढपरिपौडनपीतमेखलोऽयम् ।
जलगृहकवितर्दिकासुखानि
स्फटिकागिरिगिरिशस्य निर्ममतीते ॥ ४७ ॥

विभीषणः । (सोतां प्रति) । देवि ! दृश्यन्ताममी—

गिरिरिति ।—अयम् एषः, कैलासः तदाख्यः, गिरिः पर्वतः, दशवदनस्य रावणस्य, केयूरेषु अङ्गदेशु, विलसन्तीना स्फुरन्तीनां, मणिश्रेणीना ढोरकपङ्क्तोनां, ढोरकखण्डैः षट्तितानामित्यर्थः, पत्राङ्कुराणा तनुपद्मीकृतानाम्, अचनपत्रसदृशानामित्यर्थः, मकराणा मकराकृतोना, मुद्रया रेखाविशेषेण, अङ्किताः अङ्किताः, शिलाः पाषाणाः यस्य तथा-भूतः, पर्वतोभोलनसमये पाषाणगत्रे केयूरसङ्घर्षादिति भावः, तथा स्फटिकमयेः स्फटिकात्मकेः, सर्वाङ्गे, समस्तावयवैः, विमले विशदे, अमुष्मिन् पर्वते, चारुत्त अविष्टाय, यक्षाः देवधीनिविशंषाः, फणिपतिपुरस्यापि वासुकिनगरस्यापि, पातालस्यापीत्यर्थः, चरितं व्यवहारं, निरीक्षन्ते पश्यन्ति, शुभपर्वतगत्रे तस्य प्रतिविम्बपतनादिति भावः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ४६ ॥

दशमुखिति ।—अयम् एषः, स्फटिकगिरिः स्फटिकमयाचलः, कैलासपर्वत इत्यर्थः, दशमुखस्य रावणस्य, भुजा एव वाङ्म एव, विशतिदृशा एवेत्यर्थः, दण्डमण्डल्यः जगद्वसमुद्राः, जगद्वसदृशदृढकठिनवाङ्म इत्यर्थः, तेषा दृढपरिपौडनेन निर्भर-निशेषकेनेत्यर्थः, पीता निम्नीभूतति यावत्, मेखला नितम्बः, मध्यभाग इत्यर्थः, यस्य तथाभूतः सन्, गिरिशस्य शम्भोः, जलगृहमेव जलगृहकं जलयन्त्रगृहं, जविभोत्सविशिश्टगृहमित्यर्थः, निपौडितस्यानात् जलस्रवणेनेति भावः, तस्य वितर्दिका वेदिका, लक्षसमीपे उपवेशनस्थानमित्यर्थः, "स्वात् वितर्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः; तथा सुखाति चानन्दान्, निर्ममतीते करोति । पुष्पतापा इत्यम् ॥ ४७ ॥

कैलासाद्रितटोषु धूर्जटिजटाऽलङ्कारचन्द्राङ्कुर-
ज्योत्स्नाकन्दलिताभिरिन्दुदृषदामङ्गिनदीमातृकाः ।

गौरौहस्तगुणप्रहृदवपुषः पुष्पाग्नि धात्रेयक-

भ्रातृस्नेहसहोदृषण्मुखशिशुक्रीडासुखाः शाखिनः ॥४८॥

अपि च, अस्य नित्यमधित्यकावासी परमेश्वरः,—

सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालामुपनयति पत्न्यौ मखभुजाम् ।

जिष्टसौ च क्रीडारभसिनि कुमारे सह गणै-

र्हसन् वो भद्राणि द्रढयतु मृडानीपरिवृढः ॥ ४९ ॥

कैलासेति ।—कैलासाद्रितटोषु कैलासपर्वततटेषु, शाखिनः वृक्षाः, धूर्जटेः शिवस्य,
जटानां स्रग्भेदानाम्, अलङ्कारः भूषणभूतः, यचन्द्राङ्कुरः शशिकला, बालकचन्द इत्यर्थः,
तस्य ज्योत्स्नाभिः चन्द्रिभ्याभिः, कन्दलिताभिः अङ्कुरिताभिः, निन्दताभिरिति यावत्,
“कन्दल निषु कपालेऽप्युपराने नवाङ्कुरे” इति मेदिनी ; इन्दुदृषदा चन्द्रकान्तशिला-
नाम्, अङ्गैः जलैः, चन्द्रकान्तमणिनिन्दतेरिति भावः, नदी माता येषां तादृशाः
नदीमातृकाः नदस्वपालिताः, नदीजलैरिव पोषिता इत्यर्थः, “देशे नदस्व-वृष्यस्व
सम्पन्नोद्दिपालिताः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकस्य यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः ;
गौर्याः पार्वत्याः, हस्तगुणेन स्वकरलालनेन, प्रहृदं प्रकषेपे हृदि गतं, वपुः शरीरं
शेषा तपोक्ताः, तथा धात्रेयकः धात्री उपमाता, गौरीति यावत्, पालनकर्त्रीत्वादिति
भावः, तस्या अपत्यं पुमान् धात्रेयकः धात्रीपुत्रः, स चासी भ्राता चेति धात्रेयकभ्राता,
भ्रान्त इति यावत्, तस्य स्नेहेन बाल्येन, सङ्घट्टे सङ्घर्षे, सुखभ्रमिति यावत्,
षण्मुद्धशिशुना बालकेन चार्तिकेयेन, क्रीडासुखं खेलनानन्दः येषां तथाभूताः सन्तः,
यथा—षण्मुखेन सङ्घं या शिशुक्रीडा बाल्यक्रीडा, तथा सुखम् आनन्दो येषां तथाभूताः
सन्तः, पुष्पाग्नि विकसन्ति । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सहस्राक्षैरिति ।—मखभुजां देवानां, पत्न्यौ अश्वीश्वरे, इन्द्रे इत्यर्थः, सहस्राक्षैः
सहस्रनयनयुक्तेः, अङ्गैः कलेवरैः, नमसितरि नतिं कुर्वति सति, अत एव आत्मानं स्व,
नीलोत्पलमयीम् इन्द्रीवरपत्निता, मालामिष सजनिव, नेत्राणां नीलोत्पलसदृशत्वा-
दिति भावः, उपनयति प्रापयति, क्रीडारभसिनि क्रीडाविगमनं, खेलनाद्यं अखली
इत्यर्थः, खेलनावसरे इति भावः, कुमारे चार्तिकेये, जिष्टसौ च यज्ञोत्तमिष्यौ च सवि,

किञ्च—

यन्नाद्यभ्रमिघूर्णमानवसुधाचक्राधिकृढे भृशं
भेरी पार्श्वनिविष्टवासरनिशाचक्रे परिभ्राम्यति ।
तैजस्यस्तडितो भवन्तु शतशो दृष्टा हि जाताः कथं
तामस्योऽपि स वः पुनातु जगतामन्तेष्टियज्वा विभुः ॥ ५० ॥

लक्षणः ।—

जयति परिमुषितलक्ष्मा भयादनुपसर्पतेव हरिणेन ।
इह केसरिकरजाङ्गुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥ ५१ ॥

तां माहावपानिन्द्रकलीवरयष्टिमिति श्रेयः, चक्षुषाम् उत्पलसाम्यात् माहात्वेन भ्रान्ति-
रिति भ्रान्तिमदलक्ष्णः ; “साम्यादतस्मिन्सद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोव्यतिता” इति दर्पणे ;
नद्योः प्रमथन्नयोः, “गथः प्रमथ-सङ्गोपि चण्डी-सेन्यप्रभेदयोः” इति सेदिनी, सङ्घ-
साङ्घे, हसन् हस्यं कुर्वन्, सङ्घानोपरिवृष्टः गौरोप्रभुः, उमाचान्तः इत्यर्थः,
“प्रभुः परिवृष्टोऽपि” इत्यमरः ; वः युष्माकं, भद्राणि शुभानि, द्रव्यतु दृढीकरोतु,
विदधत्वात्त्वर्थः । शिखरिणो वचन ॥ ४९ ॥

यन्नाद्येति ।—यस्य विभोः, नाद्यो नर्तने, या भ्रमिः भ्रमणं, तथा घूर्णमानं भ्रमन्तं,
शतं वसुधाचक्रं भूमल्लक्षं, तत्र अधिकृढे अधिकृष्टे, तदुपरिवर्तिनीति यावत्,
पार्श्वयोः वाम-दक्षिणयोः भागयोः, निविष्टम् अवस्थितं, भ्रान्तम् अचिरतं परिभ्रमन्तं,
लक्षकवद्रावर्तमानमित्यर्थः, वासर-निशाचक्रे दिवा-रात्रकल्पं रक्षाङ्गं, दिवा-रात्रसमूहो
वा यस्य तदाभूत्ते, भेरी सुभेरी, भृशम् अत्यर्थं, परिभ्राम्यति सति परिवलति सति,
घूर्णमाने सतीत्यर्थः, शतशः बहुश इति यावत्, तैजस्यः तैजोऽप्याः, तामस्योऽपि
तमोऽप्या अपि, तडितः विद्युतः, कथं जाताः उत्पन्नाः, दृष्टाश्च कश्चित्साश्च, भवन्तु ?
हि आश्चर्यमेतदिति भावः ; भेरी भ्रमति तत्पार्श्ववर्तिनीर्दिन-रात्रोरपि अमथेन
सुधाचक्रं तैजस्यस्योऽपि विद्युतः सञ्चरन्तीति निष्कर्षः, जगतां भुवनानाम्, अन्त्येष्टिः
अन्त्ययज्ञः, संहार इति यावत्, तथा यज्वा आग्निः, संहारव्रती इत्यर्थः, स विभुः
परमेश्वरः शिवः, वः युष्मान्, पुनातु पवित्रीकरोतु । शार्दूलविकीर्णितं वचनम् ॥ ५० ॥

जयतीति ।—इह अस्मिन् केसासतटे, केसरिणः सिंहस्य, करजाङ्गुरः मख-
प्ररीडः, मखासमित्यर्थः, तद्वत् कुटिला चक्रा, अत एव भयात् सिंहमखराघात-
ज्ञाप्तादित्यर्थः, अनुपसर्पतेव अनागच्छतेव, पञ्चायमानेनेवेति यावत्, हरिणेन शृगेण,

सौता । (वपरिहासम्) । एदस्स दंदस्सम-परकरोडि-मुंड-
मालामंडणस्स ममाणवविणो (ड) भूमणदा ज्जेव्व रोहिणो-
सुत्तइस्स (ढ) कलंमो, किं तवस्सि पा कुरंगण ? * (ण)

विभोषणः । (निदृश्य) । शङ्के, भगवानपि न सृगाङ्गमलङ्कार-
कासः कलयति (त) । तथा हि—

सहवरपिशाचपरिषत्प्रसक्तये कामचारतो रजनीम् ।

कारयितुमिव कपाली शिरसि निशाकरमय वहति ॥ ५२ ॥

(वर्ने इति) ।

* एतस्य दन्द्यक-नरकरोटि-मुण्डनालामण्डनस्य श्लेषानवाचिनो भूषणत्वेन
रोहिणीवस्त्रमस्य कलङ्कः, किं तपस्विना कुरङ्गकेण ?

अच्छन्दस्विति भावः, परिमुषितं परिच्छन्दं, अस्मिन्नस्मिन् । यत्र तथाभूता, निष्कलङ्केति
भावः, हरमौखं बहुनेत्रं शङ्करशिरस्यन्द्रकला, जयति राजते । आर्या उक्तम् ॥ ५१ ॥

(ड) दन्द्युकेति ।—दन्द्यकः सर्पः, “सर्पः पृढाकृर्भुजगो भुङ्क्तेऽङ्कि-
र्भुजङ्गमः । दर्वीरुरो दीर्घपृष्ठी दन्द्युकी विलेशयः ॥” इत्यमरः, नरकरोटिः ब्रह्म-
कपालाख्यं, मुण्डनाला नरमुण्डनेषु च, मण्डनानि भूषणानि यस्य तथाभूतस्य ।
श्लेषानवाचिनः श्लेषाने एव तिष्ठतः, हरस्तेति भावः ।

(ढ) रोहिणीवस्त्रमस्य चन्द्रस्य । कलङ्कः दुर्दृश इति यावत् ।

(ण) तपस्विना दीनेन, निर्दोषेण इति यावत् । कुरङ्गकेण तु समीपे अल्पार्थे
कर्म-प्रत्ययः । सदाचारविहीनस्य हरस्य शिरसि वास एव चन्द्रस्य कलङ्कः, न तु सृगः,
अत एव सृगलाच्छन्दं चन्द्रस्य न कलङ्कदेतुः, किन्तु शङ्करशिरभूषणत्वमेव तस्य
हेतुरिति भावः ।

(त) अलङ्कारकासः भूषणार्थः । कलयति धारयति ।

सहवरति ।—अथम् एषः, कपाली कपालभृत्, हरः इत्यर्थे, सहचराणां
सङ्घिना, पिशाचानां देवीनां विषाया, परिषदः समूहस्य, प्रसक्तये प्रसादाय,
अनोषार्थे निति यावत् । कामचारतः स्नेहान्न, रजनीं रात्रिं, कारयितुमिव आवस-
थितुमिवेत्यर्थः, निशाकरं चन्द्र, वहति धारयति, पिशाचानां निशाचिहारित्वात्
तेषां अन्तोबाध प्रथं निशाकारयितुमिव निशाकरं धारयतीति निष्कर्षः । आर्या
उक्तम् ॥ ५२ ॥

रामः । (अवहमानम्) ।—

श्रीकण्ठ य कपर्दबन्धनपरिश्रान्तोरगयामणी-

सन्दष्टां मुकुटावतंसकलिकां वन्दे कलामैन्दवीन् ।

या विम्बप्रतिपूरणाय परितो निष्पीड्य सन्दशिका-
यन्त्रेणैव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥ ५३ ॥

(पृथक् पति) । विमानराज ! मनागुत्रम्यान्, (य) आलोक्त-
घतु मैथिली सुमेरुशिखराणि ।

विभोषणः । (सोता प्रति) । देवि ! पश्य पश्य—

मेरोर्मंदरगन्ति सम्मटमधःसम्यतिभिर्ज्योतिषा-

माटोपैर्विटपोपरिस्थिततरुच्छायाभृतोऽत्रिव्यक्ताः ।

श्रीकण्ठस्येति ।—श्रीकण्ठस्य श्रीः भोभा कण्ठे यस्य तस्य शङ्करस्य, “श्रीकण्ठः
कुरुजाज्ञने । शङ्करे च—” इति चारावली; कपर्दः जटाकूटः, “कपर्दोऽत्र
जटाकूटः” इत्यमरः; तस्य बन्धनेन संयमनेन, परिश्रान्तः क्लान्तः, यः उरगयामणीः
भुजगाधिपतिः, सर्पराजः वासुकिरित्यर्थः, “व्यात् यामणीः प्रधानेऽधिपती च विपु
नापिते पुंवि” इति मेदिनी; तेन सन्दष्टां कवचिता, वेष्टितामिति यावत्, मुकुटाव-
किरोटस्य, मुकुटमायस्य जटाकूटस्येति भावः, चवतंसकलिकाम् अशङ्कराक्षरं,
कविकाक्षरभूषणस्वरूपमित्यर्थः, इन्दोरियम् ऐदवी तां चान्दो, कलां बीडभां,
कलामातं चन्द्रमित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि, या कला, विम्बप्रतिपूरणाय सम्पूर्णं मण्डलं
कर्ममित्यर्थः, “विम्बोऽस्त्रो मण्डलं विपु” इत्यमरः; परितः उभयोः प्रालयोः, सन्दशिका
“सौंडावो” इति प्रविद्धा एव, यन्त्रः सुदृढभावेन धारणीयायविशेषः इति यावत्,
स च वासुकिहर इति भावः, तेन निष्पीड्य भूवा, स्वमेवेति भावः, ललाटलोचन-
शिखिः भावनेवाग्ने, ज्वालाभिः शिखाभिः, आवर्त्यते इव द्रवीक्रियते इव ।
अथदपि द्विरण्णादिकं तथा पूरणाय सन्दशिकया भूवा अपिज्वालाया आवर्त्यते
इति लौकिकम् । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ५३ ॥

(ब) अत्रम्यताम् उर्ध्वं लल्योयताम्, ऊर्ध्वमुत्पत्यतामित्यर्थः ।

मेरोरिति ।—चषःसम्यतिभिः चषःसचारिभिः, ज्योतिषां सूर्यादीनाम्, आटोपैः
सिजःसमुद्देशित्यर्थः, विटपोपरिस्थिततरुच्छायाः विटपानां सन्धानां, गुणजातीयद्व्या-
भामित्यर्थः, “विटपो न लिप्यां सन्ध-प्राणाविचारपञ्चने” इति मेदिनी; उपरि

निष्पीतासु च मासि मासि विबुधैरिन्दोः कलासु क्रमा-
दुद्दामप्रवमानलाञ्छनमृगच्छिन्नाग्रदर्भाङ्कुराः ॥ ५४ ॥

अक्षयः । (सोता प्रति) ।—

एतासु पर्वतनितम्बतटौषु पश्य
मध्यन्दिनेऽपि हरिचन्दनवाटिकेयम् ।
पक्षस्थितद्युमणिविम्बतयाऽतिदीर्घ-
च्छायावितानमधुरा मुदमादधाति ॥ ५५ ॥

अशुभागे, स्थिताः पतिता इत्यर्थः, याः तद्वच्छायाः समीपस्थवृक्षाणां छायाः, ताः
विधत्तीति तद्योक्ताः, तथा मासि मासि प्रतिमासं, क्रमात् क्वचित् क्वचित् कालत्वैत्यर्थः,
विबुधैः देवैः, निष्पीतासु भक्षितासु, इन्दोश्चन्द्रश्च, कलासु एकैकेषु अंशेषु, अमृत-
रूपासु इति भावः, “पथ्यांयपीतस्य सुरैर्हिनाश्रीः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि उडेः” इति
रघुवंशे आशिदासः; उद्दामम् अशुद्धं तथा तथा, प्रवमानेन रम्यता, लम्पता
इत्यर्थः, चन्द्राङ्गे नियमभावेन धारणात् पूर्वं प्रवनराहित्यमासीत्, इदानीं विबुधैस्तस्य
भक्षितत्वात् प्रवनप्रलूहाभावेनेति भावः, लाञ्छनमृगेषु कलङ्कपिष्ठा हरियेन,
छिन्नं टुटितं, भक्षितमित्यर्थः, अयं शीर्षदेशः येषां तथाभूताः, दर्भाङ्कुराः कुशप्ररोहा
यासु तथाभूताः, अक्षयकाः पर्वतस्य अर्द्धभूमयः, “उपव्यथाऽद्रेरासन्ना भूमिर्द्ध-
मक्षयका” इत्यमरः; मेरीः सुमेरुगिरीः, सन्धदं शोभा, सेटुरयन्ति पुष्टां कुर्वन्ति,
वर्द्धयन्तीति यावत् । शार्दूलविक्रीणतं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

एतास्त्विति ।—एतासु पुरो दृश्यमानासु, पर्वतस्य अचलस्य, सुमेरीरित्यर्थः, नितम्ब-
तटौषु कटकप्रदेशेषु, मध्यभागेषु इत्यर्थः, इयं परिदृश्यमाना, हरिचन्दनवाटिका
देवतद्विभूषणनिर्मितवनश्रेणी, “पञ्चैते देवतरो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः
कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥” इत्यमरः; यथा—हरिचन्दनं गोश्रीर्वाण्यचन्दन-
वृक्षविशेषः, तेषां वाटिका वनराजिः, “हरिचन्दनन्तु गोश्रीर्वाण्यचन्दनयोरेपि”
इति मेदिनी; मध्यन्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि, पक्षे पात्रे, “पक्षी मासार्द्धे पात्रे यष्टे
शाध्याविरोधयोः” इति मेदिनी; स्थितं वर्षमानं, द्युमणेः मृग्यं, विम्बं मण्डलं यज्ञ
तत्तथा, अतिदीर्घच्छायावितानेन अतिदीर्घां अत्यायता, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, या छायाः
अनागतपः, तथाः वितानेन विस्तारेण, “वितानो यत्र सन्नोपे विस्तारे पुनपुंसकम्”

अपि च—

भूमेः स्वर्णतया फलोत्तरतरुक्षेरस्य मेरोस्तटी-

सीमन्तोऽयमनूसारथिरथप्रस्थानघण्टापथः ।

अभिननुद्धियते कथञ्चन ह्यैरुद्दामचण्डातप-

ज्वालाजालविलीनकाञ्चनशिलाजम्बालमग्नः प्रधिः ॥ ५६ ॥

(निरुप्य च सङ्घर्ष-कृतम्) । कथम्, उपर्युपरि पुष्करावर्त्तकानभ्रमु-
वल्गभः !! (द) । (विचर्य) ।—

अद्यायं विमुधेन्द्रवान्धववधूसम्भुक्तसन्तानक-

स्रग्दान्नीममरावतीं विहरते निर्वैरमैरावणः ।

इति मेदिनी ; मधुरा मनोहारिणी सती, सुदम आनन्दम्, आदधाति जनयति,
पश्य अपलोक्ष्य । अत्र वाक्यार्थः कर्मतयाऽन्वेति । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ ५५ ॥

भूमिरिति ।—भूमेः स्थानस्य, सुमेरोरुपत्यक्षाप्रदेशस्य इत्यर्थः, “भूमिः चित्ती
स्थानमात्रे” इति हैमः ; स्वर्णतया काञ्चनमयतया, फलोत्तरैः फलप्रधानैः, फल-
पूषेरिति भावः, तरुभिः त्रये क्षेरस्य विकशितस्य, अत्युज्ज्वलस्येत्यर्थः, मेरोः सुमेरोः,
अथम् एषः, तटीवीमन्तः सीमन्तवत् परिदृश्यमानः प्रदेशः, अनूसारथेः सूर्यस्य,
रथप्रस्थाने स्यन्दनसञ्चालने, घण्टापथः संसरणं, प्रशस्ताराजमार्गविशेषः इत्यर्थः,
“घण्टापथः संसरणम्” इत्यमरः ; दृश्यते इति शेषः, अभिननुद्धियते, ह्यैः अत्रेः,
सूर्यस्य सप्तभिरश्वैरित्यर्थः, उद्दामचण्डातपानाम् उत्काटसुतीश्वसूर्यकिरणानां,
ज्वालाजालेन शिखासमूहेन, यद्वा—चण्डः तीव्रः, आतपः सन्तापो यस्य सः चण्डातपः
सूर्यः, उद्दामः प्रवृत्तः, यश्चण्डातपः सूर्यः, तस्य ज्वालाजालेन किरणसमूहेन, विलीना
द्रवीभूता, या काञ्चनशिला स्वर्णमयप्रक्षरः, सेव जम्बालः चर्दमः, “निषधरस्तु
जम्बालः पङ्कीऽस्त्री श्राद्ध-चर्दमी” इत्यमरः ; तत्र मग्नः प्रविष्टः, प्रधिः नेनिः, अकप्रान्त
इत्यर्थः, “अक्षं रथाङ्गं तस्यान्ते नेनिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ; उद्धियते
उत्तोल्यते । श्राद्धविक्तीऽर्तं उक्तम् ॥ ५६ ॥

(द) पुष्करावर्त्तकान् मेषविशेषान्, उपर्युपरियोगे वितोया । अथमुवल्गभः
शिरावतः, “शिरावतोऽध्वनातङ्गैरावणाथमुवल्गभाः” इत्यमरः ।

अथेति ।—अथ इदानीम्, अथम् एषः, शिरावतः शिरावतः, विमुधेन्द्रस्य शिरावतः]

यं दीर्घपरिच्छेदो युधि मुदोत्क्षिप्य प्रतीच्छन् मुहुः
 सन्तेने दशभिर्निजैरपि मुखैः साराविणं रावणः ॥ ५० ॥
 सुधीः । सत्यमगोचरे गिरां दशकण्ठक्रीडितानि (ध)—
 एकैके निवसन्ति ते भुजभृतः कस्मै निगृह्णामहे ?
 वीरक्षेत्रभियं पुनर्वसुमती पौलस्त्यमाविभ्रती ।
 बाली त्वाह्वयमानमेतमपि यच्चक्रे कृते चक्षुषी
 पश्यामः अत्रसी कृते च शृणुमस्तद्वक्तुमल्पे वयम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रश्च, बाल्याः स्वजनाः, देवाः इत्यर्थः, तेषां बहुभिः अङ्गनाभिः, सधुक्तम उपभुङ्क्ते,
 सन्तानकस्रजा देवतकविशेषस्य पुष्पमालाणां, दाम समृद्धं यस्यां तथाभूताम्, अमरा-
 वतीं देवनगरीं निर्वेवं निर्विरोधं यथा तथा, निःशङ्कं यथा तथेत्यर्थः, रावणभयापगमा-
 दिति भावः, विहरते विचरति, दीर्घां बाहुनां, परिच्छेदं उपकरणं, सहाय
 इति यावत् यच्च तथाभूतः, अस्त्रादीनां कथा दूरं आस्ता, केवलबाहुनावसहाय इति
 भावः रावणः दशाननः, युधि युद्धे, यम् ऐरावणं, मुदा आनन्देन, अक्षिणीनेत्यर्थः,
 उत्क्षिप्य उड्डं निक्षिप्य, मुहुः पुनः पुनः, प्रतीच्छन् बाहुभिः गृह्णन्, दशभिः
 दशकण्ठाके, निजैः स्वकीयैः, मुखैरपि आननैरपि, साराविणं सत्यक् शब्दम्, सचैः
 शब्दानित्यर्थः, मिङ्गनादमिति भावः, सन्तेने वितस्तार, कृतवान् इत्यर्थः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(ध) अगोचरे गिरां गिरां वाचाम, अगोचरे अविषये । दशैति ।—दश-
 कण्ठप्य दशधोवस्य रावणस्य, क्रीडितानि खेलितानीत्यर्थः, दशकण्ठचरितं वाचामगस्य-
 मिति भावः ।

एकैके इति ।—ते प्रसिद्धाः, एकैके अनेके इत्यर्थः, भुजभृतः बहुशालिनः,
 बहुधोयैःसत्यप्रा इत्यर्थः, निवसन्ति पृथिव्या तिष्ठति, कस्मै भुजभृते निगृह्णामहे ?
 निगृह्णं कुर्मः ? कं भुजभृतां निन्दामः ? इत्यर्थः, न क्वपि निन्दा कुर्मं इति
 भावः ; कस्मै इति सम्प्रदानविषय्या कर्मणि चतुर्थी, पुनः क्विन्तु, पौलस्त्य रावणम्,
 आविभ्रती धारयन्ती, इयम् अस्त्राकमधिष्ठानभृता एषा, वसुमती पृथ्वी, वीरक्षेत्रं
 शूरभूमिः, वीरपुरुषप्रमविनोत्यर्थः, बाली तु किष्किन्धेश्वरः बलिब्रान् पुनः,
 आह्वयमानं विजयाय स्पर्द्धमानम्, एतं महावीरं रावणमपि, यत् चक्रे कृतवान्, यथा
 परिभूतवानित्यर्थः, तत् चक्षुषी चक्षुर्वयं, कृते दृष्टे इत्यर्थः इति इतो, पश्यामः

रामः । (सबहुनामम्) ।—

स किं वाच्यो बाली भुजकुलिशमूलेन दशतो
दशग्रीवं यस्य प्रतिजलधि सन्याविधिभरभूत् ? ।

कथं वा निर्वाच्यः स च दशमुखः ? यस्य दमने
मनागासीत् बालिव्ययचरितमेवोपकरणम् ॥ ५९ ॥

सीता । (रामं प्रति) अज्जउत्त ! किं उण एदं दलित-
कप्पूरसलाआमलकगौरअं (न) गअणंगणे दीसइ ? *

* आर्यपुत्र । किं पुनरेतत् दलितकर्पूरशलाकाखण्डगौर गगनाङ्गणे दृश्यते ?

अवलोकयामः, श्वसो च कर्णो च, "कर्ण-शब्दयज्ञौ श्रवं श्रुतिः स्त्री श्वथं श्वभः" इत्यमरः; कृते श्रुते इत्यर्थः, इति हेतोः श्रणुमः आकर्णयामः; यदा—चक्षुषी कृते विहिते, निमित्ते इत्यर्थः, इति हेतोः पश्यामः, श्वसो च कर्णो च, कृते विहिते, निमित्त इत्यर्थः, इति हेतोः श्रणुमः, कृते इत्यस्य विधायेति कर्तृपदमूर्च्छं, किन्तु वयं तत् रावण बालिनोर्वीरयोश्चरितमिति भावः, वक्तुं कथयितुम, अल्पे अक्षया इत्यर्थः, आलौकिकपौरुषावेताविति भावः । शार्दूलविक्रीडित इति ॥ ५८ ॥

स इति—स एतादृशः, बाली किञ्चिन्व्येष्टः, किं कथं, वाच्य ? वक्तुं शक्यः ? न कथमपि तस्य चरितं वक्तुं शक्यं न चाप्राभिरित्यर्थः, भुज एव वादुरेव, कुलिशं बज्रं, तस्य मूलेन कच्छयेत्यर्थः, दशग्रीवं रावण, दशतः पीडयतः, यस्य बालिनः, प्रतिजलधि जलधौ जलधौ, पूर्वादि-सागरचतुष्टये इत्यर्थः, सन्याविधिः सन्यासन्दनस्य, अपुत्र सम्पन्नोऽनायत स च मन्दाबोरत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः, दशमुख रावणः, कथं वा केन प्रक्षारये वा, निर्वाच्य ? निःशेषं वक्तुं शक्यं ? न कथमपीत्यर्थः, यस्य दशमुखस्य, दमने विनाशने, मनाक् एकदशतः, बालिनः व्ययः विनाशनमेव, चरितम् अक्षयं, कार्यमिति यावत्, तदेव उपकरणं सामग्री, कार्यवशात्तद्विभूतमिति यावत्, आसीत् अभवत्, रावणवधाद्येमेव बालिवधः कृतः, अन्यथा बालिसहायस्य तस्य अशक्यविनाशत्वमिति भावः । शिखरेणो इति ॥ ५९ ॥

(न) दलितेति—दलितं पिष्टं, यत् कर्पूरशलाकाखण्डं कर्पूरविरचित-
शलाकाशं, तद्वत् गौर शुभं, "शुक्त-शुभ-शुचि-श्वेत-विशद-श्लेन-दाण्डुराः । अवदातः
सिता गौरः" इत्यमरः ।

विभोवः । (वीता प्रति) । देवि ! चन्द्रलोकोपकण्ठमधि-
 कृष्टो विमानराजः । (प) दृश्यतां च भगवानयम्—
 यं प्राक्प्रत्यगवागुदक्षि ककुभां नामानि सार्वभृत्तं
 ज्योत्स्नाजालभलज्जलाभिरभितो लुम्पन्तमन्त्रं तमः ।
 प्राचीनादचलादितस्त्रिजगतामालोकवीजाद्वाह-
 निर्यान्तं हरिणाङ्गमङ्कुरमिव द्रष्टुं जनो जीवति ॥ ६० ॥

(प) चन्द्रलोकैति ।—चन्द्रलोकात् चन्द्रमण्डलात्, उपकण्ठ समीपम् । अधि-
 कृष्टः चारुष्टः, समागत इति यावत् ।

विति ।—यत्र प्रथमम् अक्षति गच्छति, उदितोत्थयेः, सूर्य इति शेषः, यदा—या
 प्रथमम् अक्षति पूजयति, सूर्यमिति शेषः, प्राक्षति प्राप्नोति, सूर्यमिति शेषः इति वा
 इति निरुक्त्या प्राक् प्राची, पूर्वा दिगित्यर्थः, यत्र प्रति प्रतीपं, पश्चादित्यर्थः, दिनान्ते
 इति यावत्, अक्षति गच्छति, सूर्य इति शेषः, पूजयति सूर्यात् वा व्युत्पत्त्या
 प्रत्यक् प्रतीची, पश्चिमा दिगित्यर्थः, यत्र अत्र तित्येक्, अक्षति गच्छति, यदा—अत्र
 अङ्गी मध्ये, अक्षति गच्छतीति निरुक्त्या अवाक् अवाची, दक्षिणा दिगित्यर्थः,
 यत्र उत् उत्तरम्, ऊर्ध्वं वा, अक्षति गच्छतीति निरुक्त्या उत्तक् उत्तीची, उत्तरा
 दिगित्यर्थे, पर्वदपाधि, ककुभां दिशां, नामानि अभिधानानि, सार्वभृत्तं धारयन्तं,
 ददतमिति भावः, सूर्याचन्द्रमङ्गीतिशेषेनैव प्राच्यादिव्यवहारादिति भावः, अभितः
 समन्तात्, ज्योत्स्नाजालम् औमुदोपटलम्, ज्जलाभस्तानिः आस्त्र लैः, आभिभावे-
 रिति यावत्, “स्नादासनाले भ्रूज्जलाभः” इति चारावची ; अन्य तमः गाढान्धकारं,
 लुम्पन्तं हरन्तम्, इतः अर्क्षात्, जगतां भुवनानाम्, आलोकित्वं द्योतित्वं, प्रकाश-
 स्त्वित्यर्थः, यदा—आलोकात् दर्शनम्, दर्शनसाधनस्येत्यर्थः, “आलोकस्तु पुमान् द्योते
 दर्शने वन्दिभाषणे” इति मेदिनी ; वीजात् हेतुभूतात्, प्राचीनात् पूर्वदिग्भवात्,
 अचलात् पर्वतात्, उदयात्पश्चादित्यर्थः, बहिः निर्यान्तं निगच्छन्तम्, अङ्कुरमिव
 प्ररोहमिव, अन्वोऽप्यङ्कुरो वीजात् बहिर्निगच्छतीति दृश्यते, य हरिणाङ्गं चन्द्रं, द्रष्टुम्
 अवलोकयितुं, जनः लोकः, जीवति प्राचिन्ति, यत्र दर्शने जनस्य जीवनकारणमिति,
 कृष्टिचिन्तकं निरुक्त्याविन्धवारणकारिणि गाढान्धकारे भोता, स्वतन्त्रं निश्चयात्
 प्राचिनः कदा चन्द्र उदेष्यति, कदा जीवतीत्य पश्यन्तः जीवान् इत्याद्या कथयितुं
 अक्षतीति वा भावः । आर्षं विधीयते इत्यम् ॥ ६० ॥

अपि च—

स श्रीकण्ठकिरीटकुट्टिमपरिष्कारप्रदीपाङ्कुरो
 देवः कैरवबन्धुरन्धतमसप्राग्भारकुञ्चिन्धरिः ।
 संस्कर्त्ता निजकान्तिमौक्तिकमणिश्रेणीभिरेणीदृशा
 गीर्वाणाधिपतेः सुधारसवतीपौरोगवः प्रोदगात् ॥ ६१ ॥

अपि च—

प्राणायामोपदेष्टा सरसिदहवने यौवनोन्मादसौक्ता-
 गोष्ठीनां पीठमर्दस्त्रिभुवनवनितानेत्रयोः प्रातराशः ।

स इति ।—श्रीकण्ठस्य हरस्य, किरीटं सुकुटमेव, कुट्टिमः निवहभूमिः, पाषाणादिनिवह्याभ्यन्तरभूमिद्वयविशेषः इति भावः, “कुट्टिनोऽस्त्री निवहा भूः” इति हारावचो ; तस्य परिष्कारे अलङ्कारये, श्रीमासम्पादने इत्यर्थः, प्रकाशकारणे इति यावत्, प्रदीपाङ्कुरः सुददीपस्य रूप इत्यर्थः, अन्धतमसानीं नादात्मकाराणां, प्राग्भारैश्च अल्पावेष, प्रगाढात्मकारणमूढमेत्यर्थः, कुञ्चिन् उदरं, विभर्त्तं परिपूरयतीति तद्योक्तः, प्रवसानात्मकारणयो, नादात्मकारणध्वनीत्यर्थः, निजकान्तयः स्वकीययुतयः एव, मौक्तिकमणयः मुक्तारजानि, तेषां श्रेणीभिः अतिशयेरित्यर्थः, एणीदृशां स्वगनयनानां स्त्रीणां, संस्कर्त्ता अलङ्कारकः, आह्लादनमत्र इति यावत्, गीर्वाणां देवानाम्, अधिपतेः प्रभोः इन्द्रस्य, सुधायाः अमृतस्य, या रसवती पाकस्थानं, “रसवत्यास्तु पाकस्थान-महानसि” इत्यमरः ; तस्माः पौरोगवः अप्यथः, “पौरोगवस्तदप्यथः” इत्यमरः, कैरवाणां कुमुदानां, बन्धुः सखा, स प्रविष्टः, देवः चण्डः, प्रोदगात् प्रकर्षेण उदियाय । आर्दूलनिष्क्रोडितं ॥ ६१ ॥

प्राचायानेति ।—सरसिदहवाणां पद्मानां, वने ज्ञानने, प्राचायानस्य प्राचयापु-
 निरोधविशेषस्य, अथचक्षा निनीलनखेत्यर्थः, प्राचायाने च निनीलनखस्य सम्भवादिनि
 भावः, उपदेष्टा आचार्यः, पद्मनिनीलनखर इति भावः, यौवनेन तादृशेण, य सन्नाहः
 जस्यता, चित्तचापव्यनिति यावत्, तस्य लोकागोष्ठीनां विद्यासाहित्यवागानित्यर्थः,
 पीठमर्दः अनुनासकभेदः, नायकस्य शङ्कारसहायविशेष इत्यर्थः, उत्तम मरतेन—
 “पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति मयः । शङ्कारे नर्मसचिवा नायककाशुनायकाः ॥”
 इति, त्रिभुवनवनितानां त्रिबीबीनसिद्धानां, त्रैत्रयोः लोचनयोः, स्त्रीणां बहुल्लेडि
 त्रैत्रयोरिति इत्वं जात्येवमिति बोध्यम् ; प्रातराशः प्रातर्भोजनं, ज्ञानिनः चिच्चिन्

कामायुष्टोमयज्वा शमितकुमुदिनीमौनमुद्राऽनुरागः
शृङ्गाराद्वैतवादी विभवति भगवानेष पीयूषभानुः ॥ ६२ ॥

अर्थः । (विष्णोक्त्य मन्त्रोत्पत्तम्) ।—

कर्णोत्तमयवाङ्मुरं करतले कृत्वा ह्रमित्वा मिथः
संहतः पुरुहूतपीरयुवतौवर्गेण कौतूहलात् ।
ग्रामार्त्तिक्षुभितोऽयमङ्गहरिणः कुर्वीत किं किं कला-
कन्यामिन्दुमयीमजस्रघटनोद्घाटस्यथावस्थिताम् ॥ ६३ ॥

मुद्रा यथा रतेषु प्रवर्तन्ते, तथा क्षान्तिव्यस्य पक्षमं चन्द्र इहा सञ्जातमन्त्रवेगाः क्षान्तिषु प्रवर्तन्ते इति भावः ; यद्वा—बभुक्ष्वी यथा प्रातर्भोजनेन तस्मिन् लभन्ते, तथा समीपस्थ-
भर्तृणाः क्षान्तिव्यः चन्द्रशनेन प्रीतिं लभन्ते इति भावः, "प्रातरागः सख्यवर्तः
प्रातर्भोजनमित्ति" इति चारावली ; क्षामस्य मदनस्य, चायुष्टोमे चायुष्टादिकारणात्,
क्षामस्य उज्ज्वलनाथे क्रियाविशेषे इत्यर्थः, यज्वा याज्ञिकः, ङीतेत्यर्थः, क्षामिद्दोपश्च
इति भावः, शमितः शान्तिं गीतः, कुमुदिन्याः खेरविष्याः, मौन तूष्णीभावाः, मुद्रा
निमीलनघ, तयोः अनुरागः येन तयोक्तः, कुमुदिनीविकासक इति भावः, यद्वा—
शमितः कुमुदिन्याः खेरविष्याः, मौनमुद्राया निमीलनघ० तूष्णीभावे इत्यर्थः,
अनुरागः आसक्तिः येन तादृशः, कुमुदिनीमुद्राभङ्गन इति भावः, शृङ्गारः उज्ज्वलस्य-
रसविशेषः, तस्य अहमेतं हितयरादित्यं, बदतीति तयोक्तः, शृङ्गार एव एकमात्र-
रसोऽस्ति नान्य इतिवादीत्यर्थः, भगवान् महनीयः, एषः अयं, पीयूषभानुः अमृतरश्मिः,
चन्द्र इत्यर्थः, विभवति विशेषेण भवति, उद्वेगोऽत्यर्थः । अन्धरा इति ॥ ६२ ॥

अर्थोत्पत्तिः—पुरुहूतस्य इन्द्रस्य, "इन्द्रो मरुत्वान् मघवाः...पुरुहूतः पुरन्दरः"
इत्यमरः, पीरयुवतौवर्गेण पुरव्याङ्गनागथेनेत्यर्थः, कौतूहलात् कौतूहात्, कर्णोत्तमः
कर्णभूषणं, यथाङ्गुरः यवप्ररोहः तं, करतले पाशौ, कृत्वा गृहीत्यर्थः, मिथः परस्परं,
ह्रित्वा हास्यं कृत्वा, संहतः आकारितः, बह्वीभिराङ्गन इत्यर्थः, "ङ्गतिराकारणाऽऽङ्गानं
संङ्गतिर्वङ्गभिः कृता" इत्यमरः ; अत एव रासस्य कबलस्य, भोजनस्य इत्यर्थः, आर्त्त्या
पीडया, मत्स्याभावजनितक्लेशेनेत्यर्थः, बभुक्ष्वीति यावत्, क्षुभितः व्याकुलः, अक्षीभूत
इति यावत्, अजस एषः, अङ्गहरिणः चन्द्रस्य क्रोडवर्ती मृगः, अजसम् अचिरतं,
घटनाया धोलायाः, चन्द्रेण सह संयोगकारणीभूताया वन्धनरज्ज्वा इति भावः,
उद्घाटेन उद्घाटनेन, वन्धननोपनाथं आशनेन इति यावत्, अयं शिबिर्लं यथा तथा,

सुधीवः ।—

रोमन्यप्रचलीष्टसम्पुटसुखासीनश्चिरं कौतुकात्

दृष्ट्वा सिद्धबधूभिरङ्कहरिणस्तालैरथोत्थासितः ।

मा भाङ्गीदनुमासनव्यघटनानिःसन्धिवन्धं वपुः

श्रीतांशोः क्षुभितस्तु शल्यवदयं दुःखाय वर्त्तिष्यते ॥ ६४ ॥

अवस्थितां विद्यमानान्, इन्दुमथो चान्द्रीमित्यर्थः, कलाकन्या कलाद्या कन्या चंद्र-
रूपवर्ती भिति, घटनाऽऽधारभृताभिति यावत्, "कन्या सन्धयभित्तौ स्थात् तथा
प्रःवरणानरे" इति मेदिनी ; किं किं कुत्सिता, शिथिलत्वात् विकृतमित्यर्थः, "किं
कुत्सार्थं विके न निषेध-प्रप्रथोरपि" इति मेदिनी, कुर्वीत ? विदधीत ? अपि
तु यथाङ्कुरभक्षणात् गिरन्तर विपव्यस्ता कुर्वीतत्यर्थः । आर्दूलविक्रीडितं
इत्यम् ॥ ६२ ॥

रोमन्येति ।—श्चिर दीर्घकालं, रोमन्येन उद्देय्य चर्चयेन, प्रचलं चखलं, यत् क्षोष्ठ-
सम्पुटं पुटाकारौष्ठव्यं, तेन तद्दयथा तथा इति वा, सुखासीनः रोमन्यावस्त्रार्थां
निर्नीहृतनेत्रं नायन्तमवस्थित इत्यर्थः, अद्यानन्तरं, सिद्धबधूभि सिद्धाणा देवथोनि-
विशेषाणां, बधूभिः अङ्गनाभिः, दृष्ट्वा अरणीक्य, तादृश सुखावस्थितमिति शेषः,
कौतुकात् नर्मथः, परिहासि-रूपा इत्यर्थः, "कौतुकं त्वभिखापे स्वादुस्सवे नर्म-हर्षयोः"
इति मेदिनी, तालैः करतलशब्द-वर्षधैः, उत्थासितः भीषतः, अयम एषः, अङ्कहरिणः
प्रःकरत्तौ स्वगः, अग्रमासं प्रतिमासं, नव्यघटनया नूतनभावेन योजनया, प्रतिमासं
नूतनः अयः, ततश्च नूतना उद्धारिति नवीननिर्माणेन इत्यर्थः, निःसन्धिः सन्धिरन्धः,
नोरन्ध इत्यर्थः, बन्धः स्थितिः यत्र तद्योक्तं, यथा—नव्यघटनायाः नूतनयोजनायाः,
चन्द्रश्च प्रतिमासं अथ-उद्दिभावात् संयोगकारणोभूतायाः बन्धनरज्ज्वा, नूतनत्वात् इति
भावः, निःसन्धिः रन्ध्रयन्त्र, सुदृढ इति यावत्, बन्धः बन्धनं यत्र तादृश, श्रीतांशोः
चन्द्रश्च, वपुः शरीरं, मा भाङ्गीत् भयं न करीत, बन्धनच्छेदनेन अङ्गश्च विकृतिं
कर्तुं न शक्नुयादित्यर्थः, तु कित्तु, क्षुभितः व्याकुलः सन्, बन्धनच्छेदनायम् आवरत-
श्लेष्टया अक्षलीभूतः सन् इत्यर्थः, शल्यवत् हृदयावङ्गशल्याज्जामव, दुःखाय क्षेपय,
वर्त्तिष्यते भविष्यति । वर्त्तिष्यते इति वर्त्तमाने भविष्यदुपपत्तारः । आर्दूलविक्रीडितं
इत्यम् ॥ ६४ ॥

अपि च—

एतस्य कसामिकाममृतमयूखस्य पार्वतीरमणः ।

वर्णावलिमिव वहति प्रतिभासं घञ्यमानस्य ॥ ६५ ॥

रामः । (सादरं प्रथम्य) ।—

त्वं गीर्वाणगणाय नित्यममृतम्रावं भवहीधिति-

ध्वान्नीकर्म च वीरुधां विदधती धत्ते जगज्जीवितम् ।

सोम ! त्वामनिधाय मूर्धनि भवेत् कः कासकूटं गिसन्

कायते तच्छसकाशपाशवलयालीढोऽपि सृत्युञ्जयः ? ॥ ६६ ॥

(सोमं प्रति)—

नेत्राणां मधुपर्कसद्वसुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः

शृङ्गारस्य रसायनं मखभुजां पीयूषगङ्गापतिः ।

एतस्येति ।—पार्वतीरमणः शम्भुः, प्रतिभासं नासि नासि, घञ्यमानस्य मृतनी-
क्रियमाचख्येत्वर्थः, एतस्य उपरि वर्तमानस्य, अमृतमयूखस्य सुधाकरस्य, चन्द्रस्य
प्रथम्यः, एषा कस्यां शीघ्रप्रमाणैकमार्गं, वर्णावलीमिव यावती वारान् घटितोद्भवं
तावदप्रपङ्क्तमिद्वैत्यर्थः, वहति धारयति । आर्या इत्यम् ॥ ६५ ॥

स्मिति ।—सोम हे चन्द्र ! त्वं गीर्वाणगणाय देवगणाय, देवगणद्वाराधनिति
श्रावः, नित्यं कृततम्, अमृतम्रावम् अमृतस्य अमृतस्य अमृतस्य इत्यन्वित्यर्थः, असीति शेषः,
अमृतः तव, हीधितिः मयूखः, शीघ्रं अतानां, वहा—विटपानां, इत्याणामित्यर्थः,
“वीरुध्वान्ता-विटपयोः स्त्रियाम्” इति मीदिनी ; हावो उपमाता, तस्याः कर्त्तुं
पीयूषस्य, विदधती कुर्वाणा असी, जवतां अङ्गमानां, जीवानामित्यर्थः, “जगत्
स्मात् विष्टपे क्रीवं हावो ना अङ्गमि विष्टु” इति मीदिनी ; जीवितं प्राणान्, अतो
परिपाशयति, रचतीत्यर्थः, चन्द्रमण्डलमिद्वयतास्येन इव-गुण्णादयः पुष्टिं अमरानाः
यद्येष्टं मय्यं प्रसुवते, तच्छसकाशयेन प्राणिनो क्रीवन्तीति चन्द्रहीधितेः जगज्जीवितधार-
कत्वं बोद्धव्यं, त्वां मूर्धनि शिरसि, अनिधाय निहितमङ्गला, न संख्याप्येत्यर्थः,
कासकूटं इत्याङ्गं, गिसन् मचयन्, कायते मचयति, तच्छसकेन कासकूटम्याजिनं,
काशपाशवलयालीढः अमलक वस्त्ररज्जुवेष्टनेन आवहः अपि, कः को जनः, सृत्युञ्जयः
सृत्युञ्जयो, भवेत् ? न कोऽपीत्यर्थः, अस्मात् अङ्गारस्त्वां मूर्ध्नि धृतवान्, अत एव स
कासकूटमचयेनापि न अतः इति तात्पर्यम् । आर्द्धविक्रीडितं इत्यम् ॥ ६६ ॥

नेत्राणामिति ।—नेत्राणां मधुपर्कः, मधु-सुत-मधु-सुत-दीदकमस्युतं इत्यम्

देवः किं सुमहे मइश्वरश्रिरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः

श्रीरोदार्षवशुक्तिमीत्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ? ॥ ६७ ॥

श्रीता । (हसन्ती) । अज्ज उत्त ! समाणकुल-सील-रुव-
जोव्वणाणं वि सबत्तीणं सीसे (फ) दिस्सो धम्माए दक्खगोत्त-
धवलाए रोहिणीए (ब) चलणी, जेष रोहिणीरमणी ज्जेव्व
भच्चवं चंदो सुणीअदि । *

* आर्यपुत्र । समानकुल-शील-रूप-श्रीवनामानपि सप्तमीनां शीर्षे दत्तो जन्मवा
दक्षगोत्रधवलाया रोहिण्या चरत्तः. येन रोहिणीरमण एव भगवाचन्दः स्रूयते ।

तस्य सप्त यज्ञः, "सप्तम्" इति प्रसिद्धं भीजनशालेति भावः, यदा—सप्तं सदादानं,
"सदादानं" इति "दानसप्त" इति वा भाषया प्रसिद्धमित्यर्थः, अतीवानन्ददायकत्वा-
दिति भावः, "सप्तमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमरः ; उदधेः समुद्रस्य,
सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु, मेदस्करः मेदीष्ठिककरः, स्फोटितजनक इत्यर्थः, चन्द्रोदयेनाञ्ज
वर्द्धनादिति भावः, गृहकारस्य तदाख्यरसविशेषस्य, रसायनं पुष्टिकर औषधविशेषः,
आमोद्घोषकत्वादिति भावः, मखभुजा देवानां, पीयूषस्य अमृतस्य, गङ्गापतिः गृहा-
ध्यक्षः, यद्यपि "गङ्गा प्लान्मदिरागृहम्" इत्यमरोक्तिः गङ्गा-शब्दस्य मदिरागृहे
एव मुख्यत्वं, तथाऽपि लक्षणयाऽत्र गृहमात्रे प्रयोगः ; अथवा—गङ्गा खनिः, तस्याः
पतिः प्रभुः, "गङ्गा खनी सुरागेहे" इति मेदिनी ; महेश्वरस्य इरस्य, श्रिरोनेपथ्यं
श्रिरोभूषणं तस्य, यदा—श्रिरोनेपथ्ये मस्तकप्रसाधने, अलङ्काररचनादिना मस्तकस्य
श्रीभासम्पादने इत्यर्थः, "आकल्प-वेश्मि नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः, यदा—
श्रिरोनेपथ्यं मस्तकालङ्कारः, "नेपथ्यं स्वादलङ्कारे रङ्गव्यायां नपुंसकम्" इति मेदिनी ;
तस्य रत्नाङ्कुरः मणिप्ररोहः, समुक्त्वञ्जोरकविन्दुरित्यर्थः, श्रीरोदार्षवः श्रीरोसागरः
एव, शुक्ति. मुक्तास्फोटः, मुक्तोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तथाः भौतिकं मुक्ताफलं, दाक्षाय-
णीनां दक्षकन्यानाम् अश्रिगीश्रितीनां सप्तविंशतिताराणां, "दाक्षायण्योऽश्रिगीत्वादि-
ताराः" इत्यमरः ; नायकः पतिः, अर्थं देवचन्दः, दृश्यते इति शेषः, किं सुमहे ?
कश्चनेनं स्तोत्रं शक्तुमः ? न कथमपीत्यर्थः, अपरिमितशुभशालित्वात् स्तोत्रमशक्य इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(फ) सप्तमीनाम् एकपतिकानाम् अश्रिगीश्रितीनाम् । शीर्षे श्रिरसि ।

(ब) जन्मवा ज्ञाप्यया, सुभगवा इति यावत् । दक्षगोत्रधवला दक्षस्य

रामः । (विह्वल) । आं जानकि !—

प्रियोपभोगतुल्येऽपि ताराणां सप्तविंशतेः ।

धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरीमिह रोहिणी ॥ ६८ ॥

(अर्घ्यं च उपयन्) ।—

दक्षितकुमुदकोषोदञ्चदूषोपचार-

क्षणशमितचकोरौचन्द्रिकापानजाड्याः ।

अभिस्रमरमृगाक्षीमूकदूत्यः स्वदन्ते

शशिमणिमकरन्दोत्कन्दलासन्दभासः ॥ ६९ ॥

रत्नमप्रजापतेः, गोमं कुल, तत्र धवला सुन्दरी तथा, “धवलः सुन्दरेऽनघे” इति विदुः । रोहिण्या अश्विन्यादिसप्तविंशतितारासु अतुष्यां तारया ।

प्रियेति ।—इह जगति, रोहिणी तन्नाक्षी चन्द्रकान्ता, सप्तविंशतेः सप्तविंशति-सङ्ख्याकानां, “विश्वत्याद्याः सदेकत्वे सर्वाः रुक्मिण्य-सङ्ख्यायोः” इत्यमरादेकत्वम् ; ताराणां मञ्जरीणां, चन्द्रमाख्यां चामिति यावत्, प्रियेष भर्ता, उपभागः सौभागः, तस्य तुल्येऽपि साध्येऽपीत्यर्थः, सर्वासु समभावेन सन्धीःऽपोति भावः, किमपि अनिर्वचनीय-वस्तुकमिति यावत्, सौभाग्यं प्रियवाङ्मय, तस्य मञ्जरीं ख्यातिमिति भावः, यथा—मञ्जरीं तिलकविशेषं, सौभाग्यमेव मञ्जरीं मीनिकमिति वा, सौभाग्यरूपवहुमुख-रत्नमित्यर्थः, “मञ्जरी तिलकद्रुकमुक्तयोर्वञ्जरी द्वयोः” इति मेदिनी ; धत्ते धारयात् । अष्टष्टुप् इत्यम ॥ ६८ ॥

दक्षितेति ।—दक्षितात् विकसितात्, कुमुदकोषात् कैरवमध्यात्, उदस्यताम् उदस्यताम् ऊषणा सन्तापाना, दिवाभागे लम्बानां स्यात्पानानित्यर्थः, उपचारेण व्यवहारेण, प्रयोगेणेत्यर्थः, सन्तापवितरणेनेति यावत्, अथात् अल्पेनैव कालेन, शमितं शान्तं मोहं, चकोरीणां पक्षिणीविशेषाणां, चन्द्रिकापानेन कौमुदीपानेन, काष्ठ्य ऊडता, शैत्यमित्यर्थः यामिः तादृश्यः, अभिस्रमराणाम् अभिसारिणीनां, मृगाक्षीणां हरिणनयनानां कामिनीनां, मृगाः वाक्यरहिताः, दूत्यः गायकः योनि-विधायिन्व दूतीनां वाक्चातुर्यस्यैव उभयोः गायक-गायिकयोः सम्बन्धनकारित्वम्, आसाक्ष्यं विना वाक्यं सम्बन्धनकारित्वमिति दूतीत्यपदेशः, शशिमणीनां चन्द्र-कान्तोपखानां, मकरन्देन अस्रस्रावित्, चन्द्रकान्तमणिःस्रतजलेन इत्यर्थः,

अपि च—

तैः सर्वं श्चीभवदभिसृत्तानेवसिद्धाञ्जनैर्वा
 नीरुग्धैर्वा त्रिभुवनदृशामन्धपट्टैस्तमोभिः ।
 व्याप्तं पृथ्वीबलयमखिलं क्षालयन्नुच्छलद्भि-
 र्ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरौषावभौमः ॥ ७० ॥

अपि च, जगतामनुग्रहाय—

उदयति कलमन्द्रे. कण्ठतालैरलीनां
 कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नङ्गहारान् ।
 मदमुखरचकोरीतोषकर्मान्तिकोऽयं
 तुहिनरुचिरधामा(ऽ)दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

ऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी ; चन्द्रमासः इन्द्राक्षरणाः, खदन्ते रोचन्ते, प्रीतिं जनयन्तीति यावत् । मालिनी इत्यम् ॥ ६८ ॥

तेरिति ।—अयम् एवः, शर्वरौषावभौमः रजनीचक्रवर्ती, निशानाथः इति यावत्, सर्वश्रीभवतोनां निखिलजगद्द्वारापारवेचीयान्, अखिलकामकलाऽभिज्ञानेन चतुराशा-
 निति भावः, अभिसृत्तानाम् अभिसारिणीनां, "कान्ताङ्गिणी तु वा याति सङ्घेः साऽभिः
 सारिका" इति लक्षणीज्ञानामित्यर्थः, जेवसिद्धाञ्जनैर्वा नयनयोः सिद्धाञ्जनाख्याञ्जन-
 स्वरूपैर्वा, सिद्धाञ्जन नाम नेत्रौषधविशेषः, तदक्तनेत्राणाम् अन्धकारेऽपि दृष्टिर्ज्वल-
 तीति प्रसिद्धम् ; नीरुग्धैर्वा सान्द्रैर्वा, प्रगादैर्वा इत्यर्थः, वा-दथसुप्तोत्थायान्, त्रिभु-
 वनस्य त्रिलोक्याः, लोकत्रयवासिनामित्यर्थः, दृशा नेत्राणाम्, अन्धपट्टैः अन्धकारण-
 कपाच्छादनेमित्यर्थः, तैः प्रसिद्धैः, तमोभिः तिमिरैः, व्याप्तं पूर्णम्, अखिलं समस्तं,
 पृथ्वीबलयं भ्रमणफलम्, उच्छलद्भिः विक्रामं गच्छद्भिः ज्योत्स्नाजालैः कमुदीधाराभिः,
 क्षालयन् अभिविचयन्, विशोधयन् इत्यर्थः, प्रकाशयन् इति यावत्, उदयते उदग्च्छति ।
 मन्दाकान्ता इत्यम् ॥ ७० ॥

उदयतीति ।—मदमुखराणां मदेन हर्षेण, चन्द्रिकापानजनितामन्देनेत्यर्थः,
 मुखराणाम् अबद्धमुखानाम्, उच्चैः कूजन्तीनामित्यर्थः, चकोरीणां पञ्चविंशत्याणां,
 तोष एव प्रीतिसत्यादनसंब, कर्मान्त, कर्मस्थानम् अन्धोऽस्तीति तथोक्तः, चकोरीणां
 अन्धोऽस्तीति इत्यर्थः, दक्षिणं दक्षिणजगत्, प्रीतिप्रदमिति भावः, लोकाणां जनसंघः

इदं चाख्य—

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्यं निजै-
 निर्गार्गैरुडुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि ।
 अन्तःप्रौढकलङ्कतुच्छमभितः सान्द्रं परिस्तीर्यते
 विस्वाद्दुर्भङ्गनैश्चिकित्तमः सन्दोहमिन्दोर्महः ॥ ७३ ॥

चतुः जेठभूतः, यथा—“तुङ्गिनरुचिरधामाऽटचिथं” इति पाठः, तथाचै अर्धचिथं
 वामं, लोकाचतुः शोकाख्य जनतः, जगदात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः, चतुः जेठं, परमात्मनो
 दर्शयचतुष्टेन सूर्येण, वामचतुष्टेन चन्द्रेण च सुसुप्तत्वात्, अयम एवः, तुङ्गिनवत्
 तुषारवत्, शीतं वा शुभं वा इति, सन्तापनिवारकं वा चतुष्कल वा इति वा भावः,
 रुचिरं मनोमं, धाम रश्मिर्यस्य स तादृशः, शीतकिरणो वा शुभकिरणो वा चन्द्रः,
 अलोनी धमरावां, कथा मधुरास्फुटाः, सन्दाः गभीराश्च तेः, कण्ठतालेः कण्ठा एव
 तासाः सक्रीतक्रियामानानि तेः, यथा—कण्ठस्य कण्ठध्वनेरित्यर्थः, तालैः गीतकालिङ्ग-
 क्रियाविशेषैः, कुमुदानां कोरवाणां, मुकुलकेषु कुङ्कुलसमूहेषु, ईवदिकाभोग्युख-
 कोरकसमूहेषु इत्यर्थः, अङ्गहारान् अङ्गविद्येपान्, अङ्गचालनाभोग्युखैः, मृत्विशेष
 इति यावत्; “अङ्गहारोऽङ्गविद्येपः” इत्यमरः; व्यञ्जनम् प्रकटयन् सन्, उदयति
 उद्गच्छति । मालिनी इति ॥ ७३ ॥

प्राचीनेति ।—प्राचीनाचलं पूर्वपर्वतं, चुम्बन्ति स्पृशन्तीति तथोक्ताः, पूर्वाचल-
 श्रिता इत्यर्थः, ये चन्द्रमणयः चन्द्रकाशीपक्षाः तेः, चन्द्रकान्तमणिनिस्ततलशै-
 रित्यर्थः, निर्व्यूढं सन्त्यादितं, दत्तमित्यर्थः, पाद्यं पादोदकं यद्ये तत् तादृशं, निजेः
 स्त्रीयैः, निर्गार्गैः सारभूतैः, उडुभिः मण्डपैः, निजेन लीयेन, वपुषा चन्द्रेण, अर्घपात्र-
 रूपेणेति यावत्, दत्तः विहितः, अर्घः अर्घ्यसदृशः, लाजाञ्जलिः यद्ये तथोक्तम्, उडुनां
 शुभत्वेन लाजासाम्यम्, अन्तःप्रौढेन अन्तरस्थितेन उत्कटेन, कण्ठेन अङ्गद्वेष
 अनेन, तुच्छं ह्येवम्, अङ्गुरे एव उद्गममात्रमेव, प्रकाशकथे एवेत्यर्थः, मङ्गः
 विनाशित इत्यर्थः, नैश्चिकित्तः निशामवः, तमसाञ्च अन्वकाराणां, सन्दोहः समूहः येन
 तथाभूतं, सान्द्रं निरन्तरं, परिपूर्णास्यर्थः, इन्दोचन्द्रश्च, विस्वात् मण्डलात्, प्रकृ-
 त्मिति शेषः, महः तेजः, अभितः समन्तात्, परिस्तीर्यते व्याप्नोति । प्रादूर्णविशोर्णितं
 इति ॥ ७३ ॥

एनञ्—

सृगराजकरजभङ्गुरकिंशुककलिकाऽवतंसिकाः सुदृशः ।

भयसङ्कुचदङ्कहरिणवह्वलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विभोषणः ।—

इन्दोरिककलाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्ध्वनि धृतायाः ।

स्थानमिव तुच्छमेतत् कलङ्करूपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

(विह्वल्य रामं प्रति) ।—

रोदसीकूपमण्डूकः कियदेष प्रकाशते ।

चन्द्रमा यदयं देव ! त्वत्कीर्तिः प्रतिगर्जति ? ॥ ७५ ॥

सृगराजिति ।—सुदृशः सुलोचनाः, रमण्यः इति यावत्, सृगराजस्य सिंहास्य, करणवत् मखरवत्, भङ्गुरा कुटिला, किंशुककलिका पलाशकोरकः, अवतंसः कर्णभूषणं यार्त्वा तन्नाभूताः सव्यः, भयेन वासेन, पलाशकलिकायां सिंहनखर-भ्रमजनितेनेति भावः, सङ्कुचन् आमुञ्जन्, देहसङ्कोचमापद्यमान इत्यर्थः, यः अङ्कहरिणः शोडकस्य, तेन हेतुना वहलीज्ज्वलम् अत्यन्तमुज्ज्वलं, हरिणाङ्क-पसारिणं अधिकशस्य प्रच्छादनविरहादिति भावः, इन्दुं चन्द्रम्, ईक्षन्ते पश्यन्ति । आर्यां वचनम् ॥ ७३ ॥

इन्दोरिति ।—रुद्रेण हरिण, उद्धृत्य आहृत्य, बोधशकलाभ्यः आहृत्येत्यर्थः, मूर्ध्वनि शिरसि, धृतायाः गृहीतायाः, इन्दोयन्दस्य, एकस्याः एकमातायाः, कलायाः बोधश-भनेकभागस्य, स्थानमिव प्रदेश इव, तुच्छं सूक्ष्मं, एतत् हरिणाङ्कतस्थानमित्यर्थः, कलङ्करूपेण लज्जस्वरूपेण, परिणमते पर्यवस्यति । आर्यां वचनम् ॥ ७४ ॥

रोदसी इति ।—हे देव । रोदसी एव दावा-पृथिव्योर्मध्यमेव, “रोदस्य रोदसी चापि दिाव भूमौ पृथक् पृथक् । सप्त-प्रयोगेऽप्यनयोः रोदः सादपि रोदसी ॥” इति विश्वः ; कूपः सुगमोरजनाधारविशेषः, तस्य मण्डूकः भेकस्वरूपः, कूपमण्डूक-शब्देन एतदाशयान् धत्त, दावा-पृथिव्योः किञ्चिन्मात्रमेव एव जानाति प्रकाशयति च, न रोदसीरन्वत् किमपीति ; एष अथ, चन्द्रमाः चन्द्रः, कियत् किञ्चित् परिमाणं यथा तथा, प्रकाशते प्रकटोभवति, यत् यस्मात्, अयम् एष चन्द्रः, तत्र कीर्तिः यशसः, प्रतिगर्जति स्पृहते, एव कीर्तिर्नदृशमेतन्न प्रकाशनमिति भावः ; यथा—रोदसी-कूपमण्डूक एष कियत् किं परिमाणं, प्रकाशते ? प्रकाशयति ? इत्यर्थः, अन्तर्भूत-

सोता । (मन्थिनम्) । जाणामि अज्जउत्तस्स किञ्चित्कंतीहिं
पडिप्पइं कटुप पराजितेण संपदि भग्गवदा हरिणंकेण कलंक-
संघदी विट्ठा * (भ) ।

(सर्वे इत्यन्ति । रामः अयते) ।

सोता । (रामं प्रति) ।—

सारभं सिरिवच्छलंक्षणभुत्रापज्जत्यमंथाअल-
क्खोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरौगव्भच्छईसच्छ्रं ।
को गायति ण टे रळ्ळणं पड्डणो अंधारपक्वंतरा-
संतुट्टंमिअंकमंडलमलकुद्दामगौरं जसं ? * ॥ ७६ ॥

* जानाम्याथ्येपुवस्य कौत्तिकान्तिभिः प्रतिस्पर्द्धां कृत्वा पराजितेन सम्प्रति भगवता
हरिणाङ्गेन कलङ्कमङ्गतिरर्जिता ।

† सारभं श्रीवत्सलाञ्छनभुजापथ्यसमन्याचल-
खोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरौगव्भच्छविसदृशम् ।
को गायति न ते रघूषा प्रभोरन्वक्षारपथान्तरा-
संतुट्टान्मृगाङ्गमण्डलपङ्क्योद्दामगौरं यशः ? ॥ ७६ ॥

विजितोऽयं प्रयोगः, यत यस्मात् प्रकाशत, तत्कीर्त्तः प्रतिगर्कति ? स्पृष्टते ? केवलं
दावा-पृथिव्योः क्षिप्रान्नात्रप्रकाशकस्य अस्मि चतुर्दशभुवनप्रवितयशसा त्वया सद्द स्पृष्टां
हास्यजनिका इति भावः । अनुष्टुप् ४तम् ॥ ७५ ॥

(भ) कौत्तिकान्तिभिः यशः-प्रभाभिः । प्रतिस्पर्द्धां संघर्षं, प्रतिनिगोषानित्यर्थः ।
हरिणाङ्गेन मृगलाञ्छनेन, चन्द्रेण इत्यर्थः । कलङ्कमङ्गतिः अङ्गममूङ्कः अपवाद-
समूहस्य, "कलङ्कोऽङ्कोऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" इति नेदिनी । अर्जिता
अधिगता ।

सारभमिति ।—आरभ्येव उपक्रमेण सङ्घिनं सारभं प्रथममेवेति यावत्, परतः
असम्भूतं बर्द्धियते तन्न आजे इति भावः, श्रीवत्सः श्रीयुक्ती वत्सः मङ्गललक्षणं श्रेत-
रोभावत्तंविशेषः, लाञ्छनं विक्रम यस्य सः श्रीवत्सलाञ्छनी विष्णु, "विष्णुर्गारायणः
कृष्णो...विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः" इत्यमरः ; तस्य भुजाभिः बाहुभिः, चतुर्भरिति भावः,
पथ्यसः निक्षिप्तः, यः मन्याचलः मन्दरपर्वतः, तस्य खोभेण विलोडनेन, चच्छलितस्य
आलोडितस्य, चच्छलितस्य वा, दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य, लहरौषा तरङ्गाणां,

रामः । (सदर्शित्यतम्) । अयि प्रिये ! प्रियवादिनि !—

चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम् ।

अमूरसृतविन्दूनामनुप्रासास्तवोक्तयः ॥ ७७ ॥

विभीषणः । (सानुरागम्) ।—

अयोर्वीतलमूनघर्षणवशादुन्मृष्टचूडामणि-

श्रेणिश्रौपरिपीतपीवरतमःपुरे पुरे भोगिनाम् ।

कर्णाभावनिरस्तकुण्डलरवव्यासङ्गमाधुन्वता

मूर्द्धः पन्नगपुङ्गवेन सुभगं त्वत्कीर्त्तराकर्ण्यते ॥ ७८ ॥

गर्भस्य मध्यस्य, या कृषिः कान्तिः, तत्सदृशं तत्पुण्यम्, अतिशुभमित्यर्थः, अन्व-
कारपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, अन्तरा मध्ये, संवृष्ट्यत् अर्थं गच्छत, यत् स्वगाङ्गमण्डलं
चन्द्रविम्बं, तस्य स्वरूपत क्लेद इव, उद्दामगौरम् अतिघबलं, रघूणां रघुवश्रीयाणां,
प्रभोः अधिपतेः, रघुश्रेष्ठस्येत्यर्थः, ते तव, यशः कीर्त्तिः, कः को जनः, न गायति ?
न कीर्त्तयति ? न उच्चैः घोषयति ? इत्यर्थः, अपि तु सर्व एव गायन्तीति भावः ।
शार्दूलविक्तीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

चन्द्रलोकादप्येति ।—असृतविन्दूनां सुधाकषानाम्, अनुप्रासाः अनुहवाः इत्यर्थः,
अनुप्रासवत् श्रुतिमधुरा इत्यर्थो वा, अमूः एताः, तव उक्तयः वचनानि, मां चन्द्र-
लोकात् अपि परम् ऊर्ध्वं श्रेष्ठं वा, पदम् स्थानम्, आरोपयन्ति आरोहयन्ति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अयेति ।—अथ इदानीम्, उर्वीतलस्य पृथ्वीतलस्य, मूले अयोदेशे, यत् घर्षणं
नियेषणं, तद्वशात् तद्धेतोः, उन्मृष्टाणां परिशुद्धानाम्, उक्त्वशीभूतानामिति यावत्,
चूडामणिश्रेणीनां शिरीरत्रसमूहानां, श्रिया प्रमथा, परिपीतः क्वलितः, विनाशितः
इति यावत्, पीवरः स्थूलः, सान्द्र इति यावत्, तमसाम् अन्वकारार्थां, पुरः
निचयः यत्र यत्र वा तषामुत्ते, भोगिनां भुजङ्गानां, पुरे नगरे, पाताले इत्यर्थः,
पन्नगपुङ्गवेन नागराजिन, वासुकिनेत्यर्थः, कर्णाभावात् अथपेन्द्रियविरहात्, अक्षुः-
श्रवस्तथेति भावः, निरस्तः निवृत्तः, कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषार्थां, रवस्य ध्वनेः,
कुण्डलानां परस्परसम्भेलनजनितान्यक्तशब्दस्येत्यर्थः, व्यासङ्गः प्रत्युद्धः यत्र तत् यथा
तथा, मूर्द्धः शिरासि, सङ्क्षमिति शेषः, आधुन्वता कल्पयता सता, तव कीर्त्तिः
यशः, सुभगं सुष्ठु यथा तथा, आकर्ण्यते श्रूयते, कर्णाभावेन कुण्डलपरिधानाभावः

(विद्वत्) ।—

भोगोन्द्रः प्रमदोत्तरङ्गमुरगौसङ्गीतगोष्ठीषु ते
कीर्त्तिं देव ! शृणोतु विंशतिश्रुती यच्चक्षुषां वर्त्तते ।
रक्ताभिः सुरसुन्दरोभिरभितो गीतां तु कर्णद्वयी-
दुःखः श्रोष्यति नाम किं सहि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ? ॥७९॥

रामः । (विलसच्छितेन विभोषणसूक्तमनुगृह्य (न) चन्द्रं शोतामुखं च क्षण-
माधीक्य जगतम् ।)—

आरब्धे दयितासुखप्रतिसमे निर्मातुमस्मिन्नपि
व्यक्तं जन्मसमानकालमिलितामंशुच्छृटां वर्षति ।

तदान्दोलनजनितशब्दाभावेन सुखेन शोर्षिंश्रवणश्चेति बोध्यम् । शार्दूलविकीर्णितं
वृत्तम् ॥ ७८ ॥

भोगोन्द्र इति ।—ॐ देव ! भोगोन्द्रः सर्पराजः, बासुकिरित्यर्थः, उत्तरगोष्ठी
सुजङ्गीर्णा, सङ्गीतगोष्ठीषु गानसभासु, प्रमदेन हर्षेण, उत्तरङ्गम् उत्कृष्टितम्, उत्कृष्ट-
कीर्त्तुद्वलं यथा तथा इत्यर्थः, ते तव, कीर्त्तिं यथाः, शृणोतु आकर्णयतु, श्रोतुं पारयतु
इत्यर्थः, यत् यतः, चक्षुषां नेत्राणां, विंशतिश्रुती सहस्रदशमित्यर्थः, वर्त्तते विद्यते,
तस्येति शेषः, सहस्रफणत्वेन चक्षुषा सहस्रदशं, चक्षुःश्रवणाच्च श्रोत्राणामपि सहस्रदश-
मिति तत्र तव अरितश्रवणयोग्यता अस्तीति भावः, तु किन्तु, सहस्राक्षं दशशत-
लोचनः, इन्द्र इत्यर्थः, कर्णद्वयी कर्णद्वयद्वयी, श्रवणव्यवसायमित्यर्थः, तथा दुःखः
दुःखितः, कर्णसहस्रेण श्रवणयोग्यायाः गाथायाः कर्णद्वयमात्रेण सम्यक् श्रवणा-
सानर्थ्यादिति भावः, अत एव अभितः समन्तात्, रक्ताभिः रक्तकण्ठीभिः, मधुर-
कण्ठीभिरित्यर्थः, यथा—रक्ताभिः त्वदगुरामिणीभिः, सुरसुन्दरोभिः टीकाङ्गनाभिः,
गीता कीर्त्तिता, तत्कीर्त्तिमिति शेषः, किं नाम कथं नाम, श्रोष्यति ? श्रोतुं श्रुष्यति ?
नैव श्रोतुं श्रुष्यतीत्यर्थः, हि यतः, सः सहस्राक्ष, न चक्षुःश्रवाः चक्षुरेव श्रवः
श्रवणोन्द्र्यं यस्य स तथाभूतः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

(न) विलसच्छितेन सलज्जहास्येन, निजप्रशंसावाक्यश्रवणादिति भावः । विभोषण-
सूक्तं विभोषणञ्च श्रीमन्नवाक्यं, श्रुतिमधुरवचनमित्यर्थः, अनुगृह्य अभ्युपपद्य,
श्लोकित्यर्थः, श्रुतेति भावः ।

आरब्धे इति ।—दयितायाः प्रियायाः शोतायाः इत्यर्थः, सुखञ्च आनन्दञ्च,

आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृद्धे पथ्यङ्गपङ्केरुहः

सङ्कोचादतिदुःस्थितस्य न विधेस्तच्छिल्पमुन्मौलितम् ॥ ८० ॥

(सीता प्रति) ।—

अनेन रभोरु ! भवन्मुखेन

तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय

ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

प्रतिघने प्रतिघपे, अजिन् परिदृश्यमाने, रोहिणीपरिवृद्धे रोहिणीपती, चन्द्रे इत्यर्थः, "स्वामी त्वोच्चरः पतिरीमता । अधिभृगांश्चो नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ॥" इत्यमरः ; निर्मातुं सृष्टुम्, आरब्धेऽपि प्रकान्ठेऽपि, व्यक्तं स्फुटं यथा तथा, जन्मसमान-
काले निर्माणसमकाले, मिलितां सङ्गतां, ब्रह्मणा चन्द्रदेहे योजितानिति यावत्, अंशुच्छटां किरणश्रेणो, वर्धति विकीरति सति, पद्मोपरि इति भावः, पथ्यङ्गस्य आसन-
भूतस्य, पङ्केरुहः पद्मस्य, सङ्कोचात् मुदयान्, जातमानचन्द्रकिरणस्यर्शनेति भावः, अतिदुःस्थितस्य अतिशयेन दुःखावस्थितस्य, विधेः ब्रह्मणः, आत्मनः स्वस्य, विश्वतु-
रिति यावत्, द्रोहिणि अनिष्टकारिणि सति, स्वकिरणेन पद्मसङ्कोचकारित्वादि
भावः, तच्छिल्पं सीतास्तुलानुपचन्द्रनिर्माणकौशलमित्यर्थः, न उन्मौलितं न सम्यक्
प्रकाशितं, न चेतसि स्फुरितमित्यर्थः । "तच्छिल्पमुन्मौलितं" "तच्छिल्पमुन्मौलितं"
इति च पाठान्तरद्वयम् । शार्दूलविकीर्णितं इत्यम् ॥ ८० ॥

अनेनेति ।—रभोरु ! हे अटलीकाण्ड इव सुव्रतमसृषोरुमालिनि ! अनेन
परिदृश्यमानेन, भवत्याः तव, मुखेन आननेन सह, तुलया तीक्ष्णयन्त्रेण, धृतस्य
गृहीतस्य, तुलितस्येत्यर्थः, किन्तु ऊनस्य हीनस्य, तुषारभानोः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य,
परिपूरणाय पूर्तिषस्यादनाय, न्यूनता दूरीकृत्य समत्वानयनायेत्यर्थः, ताराः नक्षत्राणि,
प्रतिमानखण्डाः सुदसुदप्रतिच्छायाः, प्रतिनिधयः इत्यर्थः, "प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा
प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंषि प्रतिनिधिः—" ॥ इत्यमरः ; स्फुरन्ति
दीप्यन्ते, नूनम् उन्मौले । हिरण्यादिस्तुलनायां न्यूनस्य सुदप्रतिमात्वेन पूरणं कृत्य
यथा समीकरणं, तथाऽज्ञापीति भावः । उपजाति-इत्यम् ॥ ८१ ॥

किञ्चान्यदपि—

गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत् पद्मयोनिः

शय्योत्थायं यदखिलमहः प्रीणयन्ति हिरफान् ।

एकाग्रं यद्वधति भगवत्युष्णभानी च भक्तिं

तत् प्रापुस्ते सुतनु ! वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ८२ ॥

सीता । (क्षेरावगतमुखी) । अज्जडत्त ! कथं उष्ण संपुष्पमंडल-
मेरिसं चंदमवमच्चिन्न कलामित्तं भगवदा भूदणाहेण चूडामणौ-
किदं (य) आसी ? *

रामः । (सपचासम) । प्रिये जानकि ! त्रयाणामपि जगता-
मुपजीव्योऽयममृतदोधितिः, यदि पुनः समयमेनं (र)

* आर्यपुत्र । कथं पुनः सम्पूर्णखण्डलमोदुग्धं चन्द्रमवमत्य कलामात्रं भगवता
भूतनाथेन चूडामणौकृतमासीत् ?

गोत्रे इति ।—सुतनु । हे सुन्दरि । यत् यतः, पद्ममेव कमलमेव, धीनिः उद्भवमेव
वक्ष्य तद्योक्तः, पद्मः प्रसिद्धः सः, भगवान् ऐश्वर्यसम्पन्नः ब्रह्मा, गोत्रे कुले, सन्तति-
गोत्रजनन-कुलान्वभिजनान्वधौ^१ इत्यमरः, पद्मानामिति शेषः, साक्षात् स्वयम्, अजनि
उत्पन्नः, यत् यतः, शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय उत्थाय, विकसित्वैवेति भावः, अखिलं
समस्तम्, अहं दिनं व्याप्येत्यर्थः, हिरफान् भनरान्, प्रीणयन्ति तोषयन्ति, यश्च यतश्च,
भगवति षडेश्वर्यसम्पन्ने, उष्णभानी उष्णकिरणे, सुखे इत्यर्थः, एकाग्रं ऐकान्तिकीं,
प्रगटामित्यर्थः, भक्तिम् अनुरागं, दधति धारयन्ति, तत् तस्मात्, अम्भोरुहाणि
पद्मानि, ते तव, वदनौपम्यं मुखसादृश्यं, प्रापुः लेभिरे, समीपत्वात् विधातुरनुकम्पा
वरोपकारानुष्ठानं सुखेभक्तिश्चेति त्रयं पद्मानां तव मुखसादृश्यलाभकारणमिति भावः ।
मन्दाक्रान्ता इतम ॥ ८२ ॥

(य) अवमत्य अवगणय्य । कलामात्रम् एकखण्डमात्रम् । भूतनाथेन मद्देशरेण ।
चूडामणौकृतं शिखरीकृतं, शिरोभूषणौकृतमित्यर्थः ।

(र) उपजीव्य. उपभोग्यः, जीवनकारणमिति भावः । अमृतदोधितिः सुषाकारः,
चन्द्र इत्यर्थः । समयं सम्पूर्णखण्डम्, एतम् अमृतदोधितिम् ।

भौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्, अङ्ग ! शिवनिर्माळ्यमनुप-
भोग्य एवायम् (ल) अभविष्यत् ।

(सर्वे इवन्ति) ।

रामः । किञ्च, भवत्याऽपि मासप्रमितो दृश्यते एवायम्—

पीयूषाश्रपणं जगत्त्रयदृशामालातलेखालवो

विश्वोन्माथहुताशनस्य ककुभामुद्घाटनी कुञ्चिका ।

वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषी रेखा नृगाक्षीमुख-

श्रीणाञ्च प्रतिराजवौजमधिकानन्दो नवचन्द्रमाः ॥ ८२ ॥

(ल) भौलिना चूडया, शिरसेति यावत्, “चूडा किरीटं केशाश्च संयता भौलसस्त्रयः” इत्यनुरः । पिनाकपाणिः महेश्वरः । अङ्गेल्यामन्त्रणे, अङ्ग ! भो ! शिवनिर्माळ्यं शिवस्य महेश्वरस्य, निर्माळ्यम् उपभुक्तं, त्यक्तपुण्यादारित्यर्थः, तत्कृत्वा इति यावत्, अशरदा घृत्वा उपभुक्तत्वादिति भावः, अनुपभोग्यः अन्येषामुपभोगानर्हः, “अथाह्य शिवनिर्माळ्यम्” इत्यनेन शिवनिर्माळ्यस्य उपभोगनिषेधात् । अयम् अमृतदाषितचन्द्रः ।

पीयूषेति ।—नवः चन्द्रमाः नवीदितचन्द्रः, जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य, भुवनत्रयवाणि-
जनानामित्यर्थः, दृशां नयनानां, पीयूषाश्रपणम् अमृतच्छाळो, अमृतवर्षाच्छारोत्यर्थो
वा, चानन्ददायक इति यावत्, विद्मेषां भुवनानां, वैलोक्यनिवासिनामित्यर्थः, उन्माथः
उन्मथनकर्ता, आखीडनकारोत्यर्थः, शित्वाश्लथलनञ इति यावत्, क्षाम इति
भावः, ए एव हुताशनः आग्नेः, तस्य आखातम् अज्युक्तम्, अङ्कारः इत्यर्थः, “आखात-
मुज्युक्तम्” इत्यनुरः, कीपादां “अखात” इति प्रयोगात् “आखात” इति वत् क्विप्ता
प्रयुक्तं, तत् कन्दोऽग्नरोधात् इति मन्तव्यं, तस्य स्त्रेखानां राजीना, लवः कषः, विन्दु-
रित्यर्थः, ककुभा दिशाम्, उद्घृत्ते अनयेति उद्घाटनी परिष्कारकरणी, कुञ्चिका
मात्रंनोत्यर्थः, यद्वा—उद्घाटनी उन्माथनी, प्रकाशकारित्यर्थः, कृत्स्ना “चावि” इति
ख्यातः यन्त्रविशेषः, वीरेषु शूरेषु मध्ये, पुष्पधनुषः कामस्य, प्रथमा चाद्या, रेखा
चिह्नविशेषः, जगति के के वीराः सन्तीति गणनायां क्षाम एव सर्वप्रथमो वीर
इति प्रकाशनायै प्रथमकल्पितः अर्द्धताकारचिह्नविशेष इति भावः, नृगाक्षीणां
चरितचनयनानां सुन्दरीणां, वा सुखप्रयः चाननशाभाः, तासां प्रतिराजः प्रतिपत्नी

कीता । (अनुभोदनावा) । अज्जउत्त ! परिपुष्वा गुणियो
जहिं कहिं वि सोहंति, खीणा उण सीसमारुहंति त्ति (व) हर-
जडाचंदो ज्जेव्व पढमं णिटंसर्ण * (श) ।

रामः । (विह्वल) । देवि ! महाकुलत्रयसम्भवे ! एव-
मेतत्—

सितूपक्रमसम्भ्रमाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-

न्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः ।

चक्रे गोष्यदवहिलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुतेः

पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

● आर्यपुत्र ! परिपूर्णां गुणियो यस्मिन् कश्चिन्नपि शोभन्ते, शोषाः पुनः
शोधमारोहन्तीति हरजटाचन्द्र एव प्रथमं निदर्शनम् ।

राजा, तस्य शोशं कारणम्, अत एव अशिकं यथा तथा, आगन्दयतीति अशिकानन्दो,
दृश्यते इति गद्यलोकान्वयः । शार्दूलविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(व) परिपूर्णाः सम्पूर्णाः, महान्त इति यावत्, दीर्घा इति भावः । शोषाः
अपूर्णाः, दुर्बला इत्यर्थः, अथमाः क्रुखा वा इति यावत् । शोधं शिरः । आरोहन्ति
आरुढा भवन्तीत्यर्थः, आश्रयन्तीति भावः ।

(श) हरजटाचन्द्रः शङ्करस्य जटायामवस्थितः शशी । निदर्शनं दृष्टान्तः,
शुद्धात्मान् उपरिस्थितिं शिवा अदर्शनात् शोभाविरहः, पूर्णानाम् सर्वत एव दृश्यत्वात्
संबन्धेन शोभेति भावः ।

सेलिति ।—सेतोः आलिः, नद्यादीनां पारगमनीपायविशेषश्चेति यावत्, उपक्रमे
भारम्भे, सम्भ्रमेण त्वरया, आहृतानाम् आनीतानां, गिरीणां पर्वतानां, प्रक्षेपात्
निक्षेपात्, समुद्रजले इति भावः, यो वेगः तेन उच्छलन्ति उद्वृच्छन्ति, निक्षेपवेनात्
आदौ उच्छलितानि भूत्वा अतुर्षु पादेषु दूरमपसरन्तीति भावः, निःशेषाणि
स्रजवाणि, यानि अस्मूनि ललानि, तैः क्षेपुभिः परिस्फुटः सुव्यक्तः, उदरमेव अम्भन्त-
मेवेति यावत्, दरी गुहा, तस्या गम्भीरिमा गाम्भीर्यं, गम्भीरता इत्यर्थः अथ
तथाभूतः, सागरः समुद्रः, गोष्यदवत् गोः पदपरिमितजलाधारवत्, गोपदसुखनर्तकप-
ञ्जलाधारभादिति वा, विहाङ्घितवतोऽपि अट्टुतवतोऽपि, अतीर्षवतोऽपीत्यर्थः, सागर-

(नेपथ्ये) ।

देव ! त्वर्थ्यतां त्वर्थ्यताम् । सन्निधत्ते (घ) खलु भगवद्वशिष्ठ-
गृहीतो मङ्गलाभिषेकमुहूर्तः (स) ।

रामः । (आकथ्यं) । कथम्, अयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मारुतिः (ङ)
अस्मांस्वरयति ।

सीता । (सदर्भम्) । अज्जउत्त ! कर्धं अंजणाणंदणो (क)
तुवरावेदि ? ता भग्गवं पुप्फअ ! अबणम ; मेइणीसंणिहिद-
गअणमणेण (ख) गच्छम्ह । (अत्रोऽवलोक्य रामं प्रति) । अज्जउत्त !
किं उण एदं तरुणजीमूटसामले महीबलेण महुमहणवच्छत्यले
(ग) कौत्थुभकिरणत्थवअं विअ जलंतं (घ) लक्खीअदि ? *

* आर्य्यपुत्र । कथम् अज्ञानानन्दनस्वरयति ? तत् भगवन् पुष्पक । अवगमन ;
मेदिनोसन्निहितगगनमार्गेण गच्छामः । आर्य्यपुत्र । किं पुनरेतत् तरुणजीमूतस्थानले
महीबलेये मधुमथनवच्छत्यले कौत्थुभकिरणस्तवक इव ज्वलंक्ष्यते ?

मिति शेषः, सीतामन्वेष्टुं लङ्गागमनकाले इति भावः, मारुतः इन्द्रमतः, अन्तः
मनसि, भयं दासं, अन्ते कृतवान्, जनयामासेत्यर्थः, परिपूर्णं सागरस्य गभीरता-
ज्ञानाभावात् सागरलङ्घनकाले मारुतेर्भयं न जातं, सेतुबन्धनकाले तु जलाप-
सरणात् अतलस्य श्रंत्वदर्शनेन भयमुत्पन्नमिति निष्कर्षः, हि यतः, महतः गुणाधि-
कात्, परिपूर्णं दिति यावत्, तुच्छस्य गुणहीनस्य, शून्यस्येति यावत्, दुर्लङ्घ्यता दुर्-
त्तार्थ्यता, पूर्णत्वात् सम्पूर्णत्वमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(घ) त्वर्थ्यता त्वरा क्रियता, शीघ्रमागम्यतामित्यर्थः । सन्निधत्ते सन्निहितः भवति ।

(स) भगवद्वशिष्ठगृहीतः भगवता वशिष्ठेन निरूपित इत्यर्थः । मङ्गलाभि-
षेकमुहूर्तं । मङ्गलिकाभिषेकसमयः ।

(ङ) प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । मारुतिः इन्द्रमान् ।

(क) अज्ञानानन्दनः अज्ञानाकुमारः, इन्द्रमानित्यर्थः ।

(ख) मेदिनीति ।—मेदिन्याः पृथिव्याः, सन्निहितः समीपवर्ती, यः गगनमार्गः
आकाशपथः तेन, भृष्टात् किञ्चिद्दृष्टिशेनेत्यर्थः ।

(ग) तरुण्येति ।—तरुणः आसन्नमः, अः शीघ्रतः निघः, तद्वत् श्लाघनं

राम । (दृष्ट्वा विभीषणं प्रति) ।—

तर्कुटङ्गलिखितार्कमण्डल-

प्रोच्छलत्क्षणकदम्बभासुरम् !

शिल्पशालामिव विश्वकर्मणः

किं विभाति सृगटृष्णिकामयम् ? ॥ ८५ ॥

विभीषणः । देव ! स एष,—

ज्येष्ठाम्बुलीययात्रासरभसकरभौकाम्यकान्तारवर्त्मा

दूरैऽपि ज्योतिरक्ष्णोरपलपति मरुजाञ्ज्वलज्जाङ्गलश्री ।

इत्यवर्षं तस्मिन् । महीवलये भूमण्डले । मधुमद्यनस्य मधुदेवदन्तुः नारायणस्य,
बन्धुस्यै सरसि ।

(घ) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य तदाख्यमविशिष्यन्व, विरथाना मयूखाना,
प्रभाषामित्यर्थे, कवचः गुच्छः, राशिरित्यर्थः । ज्वलन् दीप्यमान ।

तर्कित ।—तर्कुः कुरिष्वादीनां तोक्षणासम्पादनाये चक्रकारयत्विशिष्यः, तस्य
टङ्गेन शाण्डिशेषेय, यदा—तत्र य टङ्गः दारण, घर्षणमिति भावः, "टङ्गः
पाषाणदःरथ" इत्यमरोक्तेः टङ्गस्य पाषाणदारणास्त्रविशेषार्थकत्वेऽपि अत्र उपचारात्
घर्षणपददारवाची बोध्यः, लिखितम् उद्दृष्टं, यत् अर्कमण्डलं सूर्यचिह्नं,
तस्मान् प्रोच्छ्रिता प्रोङ्गच्छता, अणुदम्बेन सुस्फुल्लिसमूहेन, भासुरं दीप्यमानं,
शिल्पकर्मण देवशिल्पिन, शिल्पशालामिव अस्त्रागटृष्णिव, सृगटृष्णिकामयं
रुरीचिकामयं, मरुचिकामयं दृश्यमानमित्यर्थः, किम्, एतदिति शेषः, विभाति ?
राजने ? पुरा सौरं तेजः सोढुमशक्तया सूर्यपत्राया रुञ्जया प्रार्थितः पिता विश्वकर्मा
सूर्यं यस्माद्दृष्टं कृत्वा शाण्ड्यन्वेषे तच्छणात् हीनतेजसमरुरोदिति पुराणवार्ता ।
रथोद्धता उक्तम् ॥ ८५ ॥

ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठाम्बुलीयः ज्येष्ठमासः, "ज्येष्ठाम्बुलीयमिच्छन्ति मासमापाठपूर्वकम्"
इति दारावली, तत्र यावाया प्रयाथे, सरभसा सङ्घर्षा, कामुकीति भावः, या करभौ
उद्ग्री, तस्मात् काम्यं सृष्टव्ये, कान्तारवर्त्मा दुर्गममार्गः यस्य तथाभूतः, ज्येष्ठे
च उद्ग्री कामुकी जायते इति प्रसिद्धिः ; यदा—ज्येष्ठाम्बुलीया ज्येष्ठमाससम्पत्तिर्भो,
या यावा प्रयाथं, दूरदेशगमनमित्यर्थः, तत्र सरभसा सन्नेया, वेगगामिनित्यर्थः, "रभसो
वेग-इर्षयो" इत्यमरः ; मरुभूमौ उद्ग्रा एव त्वरितं गन्तुं शक्ता इति प्रसिद्धिः, या करभौ

विश्वद्रौचोभिरग्नित्रिविडमुडुपतेः कान्तिभिः प्रस्रवानाः

फेनायन्ते निजोष्णतथनपरिणमदुवुदुदं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

(सर्वे विमानावगतिं नाटयन्ति) ।

रामः । (विभीक्ष्य सीतां प्रति) । देवि ! दक्षिणेन—

सिंहलद्वीपमशोधि-सम्भूतमिदमुत्पलम् ।

माणिक्याचलक्रिञ्चलस्तरमणौघमुदीच्यते ॥ ८७ ॥

सीता । अहिं कामकुसुमसंक्रामो अगत्यहंसो (उ) चरइ ?*

* यत्र काशकुसुमसङ्क्रामोऽगस्त्यहंसश्चरति ?

उट्टी, तस्त्राः कास्य स्पृहचोयं, कान्तारवत्स दुर्गममार्गः यत्र तथाभूत, "कान्तारं वत्सं दुर्गमम्" इत्यमरात् कान्तारशब्दस्य दुर्गमवत्सार्थकत्वेऽपि यत् कान्तारवत्सा इति प्रयोगः, स "धनुज्यां" "कर्णकुण्डलम्" इत्यादिवत् समर्थनीयः ; जाज्वलन्तो देदीप्समाना, जङ्गलं निर्जनस्थानं, "जङ्गलं निर्जनस्थाने निलिप्या पिशितेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी ; यदा—जङ्गलो निर्जलो देशः तस्य इयं जाङ्गली जनविरहिता जलविरहिता वा, शोः शोभा यस्य तथाभूतः, मरुः धन्वदेशः, निर्जलशालुकामयदेशविशेषः इत्यर्थः, दूरेऽपि विप्रकर्षेऽपि, अश्वोः नयनयोः, ज्योतिः तेजः, दृष्टिशक्तिमित्यर्थः, अपलपति हरति, दृष्टिप्रतिघातितेजस्तथा मरोरिति भावः, अस्मिन् मरौ, चन्द्रकान्ताः सविशेषाः, विश्वद्रौचोभिः जगदव्यापिनोभिः, उडुपतेः चन्द्रस्य, कान्तिभिः प्रभाभिः, किरणैरिति यावत्, प्रस्रवानाः प्रस्रवन्तः सन्तः, स्वञ्जलाः सन्त इत्यर्थः, निजेः स्वकोयेः ऊषभिः सन्तपै, मरुदेशभवेरिति भावः, यत् कृषनं पाकः, तेन परिणमन् उद्गच्छन्, बुदुबुदः जलविकारो यस्मिन् तत् यथा तथा, फेनायन्ते फेनमुद्गरन्ति । सङ्घरा उच्यते ॥ ८६ ॥

सिंहलेति ।—सिंहलद्वीपं लङ्काद्वीपं, दक्षिणेन सिंहलद्वीपस्य दक्षिणार्धं दिशि, अशोधि-सम्भूतं समुद्रसञ्जातं, माणिक्यमया माणिक्यनिर्मिता, अश्वलाः स्थिराः, ये क्रिञ्चलाः केशराः, तैः रमणोयं मनोहरम्, इदम् उत्तलं पद्मम्, उदीच्यते उच्येः दृश्यते, जनेः अस्त्राभिर्वा इति शेषः । अगुष्टुप् उच्यते ॥ ८७ ॥

(उ) काशति ।—काशस्य लक्षविशेषस्य, कुसुमं पुष्प, तस्य सङ्क्रामः सङ्क्रमः, अतोव श्रेतवर्थ इत्यर्थः । अगस्त्यहंसः अगस्त्य एव हंसः, यदा—अगस्त्याख्य-हंसविशेषः ; अगस्त्याग्रमस्त्यहंस इत्यर्थो वा ।

रामः । (किला) । आं मैथिलि आम् । इहैव रोहण-
गिरिरूपत्यकायां द्वितीयमायतनं मुनेर्लोपामुद्रावल्गभस्य । (च)

स तत्रभवान् (क) —

बृहत्पात्रप्राप्त्या विततजलमम्भोधिमुदरे

दधावीषद्ग्राह्यं किल कलशजन्मा कुलपतिः ।

यमाराध्यन् विव्याचलशिखरशोथैकभिषजं

विवस्त्रानाश्वौनं गगनमविरोधात् कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च —

निपीतं येनाव्धौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः

प्रयत्नादुड्डीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः ।

(च) रोहणगिरिः रोहणाख्यपर्वतस्य । उपत्यकायाम् आसन्नभूमौ, “उपत्यका-
ऽद्रेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः । आयतनं स्थानम्, आयतन इति यावत् । लोपामुद्रा-
वल्गभस्य लोपामुद्राभर्तुं, लोपामुद्रेति अगस्त्यभार्याया नाम, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
नेत्रावकषिरस्येव लोपामुद्रा सधर्मिणी” इत्यमरः ।

(क) तत्रभवान् पूज्यः ।

बृहदिति ।—किलेति प्रसिद्धौ, कुलपतिः “मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि-
पौषधात् । अध्यापयति विप्रधिरधौ कुलपतिः स्मृतः ॥” इत्युक्तलक्षणः, कलशजन्मा
कुम्भसम्भवः, अगस्त्य इत्यर्थः, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः, ईषत् ग्राह्यं गच्छु-
मानेषु यद्दृश्येयं, बृहतः महतः, विस्तृतस्य इत्यर्थः, पात्रस्य आचारस्य, अगस्त्योदर-
रूपस्येति भावः, यदा—ईषद्ग्राह्यं, किन्तु बृहत्पात्रस्य सुविशोर्णखातरूपस्य आचारस्य,
प्राप्त्या लाभेन, विततजलं विकृततोयम्, अम्भोधिं समुद्रम्, उदरे जठरे, दधौ
धारयामास, विवस्त्रान् सूर्यः, विव्याचलस्य विव्यागिरिः, शिखराणां शृङ्गाणां,
शोथस्य स्फोटिरूपरोगविशेषस्य, अङ्गबृहद्विरूपस्येति भावः, एकम् अद्वितीयं, भिषजं
चिकित्सकं, “भिषग्द्वैद्यौ चिकित्सके” इत्यमरः; विनतीकृतविव्याचलनिति भावः,
यम् अगस्त्यम्, आराध्यन् सेवमानः सन्, आश्रीतम् अश्रेः एकाहेन गम्यं, “तिव्याश्रीतं
यदश्रेण दिनेनेकेन गम्यते” इत्यमरः; गगनम् आकाशम्, अविरोधात् निर्विघ्ने-
नेत्यर्थः, कलयति पठ्यति । पूर्वमुक्ता पौराणिकी वार्ताऽस्य सन्दर्भस्येति विस्तरभयात्र
पुनरुक्ता । शिखरिणी उक्तम् ॥ ८८ ॥

निपीते इति ।—येन मुनिना अगस्त्येन, अम्भौ समुद्रे, निपीते निःशेषेण पुनरुक्ती-

विशन्तः कौलीरं कुहरमश्रय्याः शिखरिणः

अथं दृष्टास्तस्य स्तुतिषु न गिरां साहसरसः ॥ ८९ ॥

अपि च, यत्र शृङ्गारसार्वभौमस्य (ज) रत्नमिंहासने सिंहालद्वीप-
नान्नि प्रदीपारम्भेषु (भ)—

उदेष्यत्पौष्यदुतिरुविकणार्द्राः शशिप्रणि-

स्थनीना पथ्यानो घनचरणलाक्षालिपिभृतः ।

चकोरैरुडोनेर्भाटिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराञ्चः सञ्चारामविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

कृते सति, क्षिप्तानि आद्राण्य, जलान्तरवध्यानादिति भावः, अत एव गुह्ये
भारवनीत्यर्थः ते, पञ्चपटलेः पञ्चसमूहेः, प्रयत्नात् विशेषायासान्, उडोय नमनि
उत्थाय, प्रतिपदं पदं पदे, अपत्यस्तं विपत्येस्तं यथा तथा, पद्याणा क्षैमित्य-गुह्यत्वात्
स्वच्छन्दीडडयनाक्षमत्वादिति भावः, पतिताः भूमौ लुण्ठिताः, अत एव अश्रय्याः रश्मि-
शून्या, निराशया इति यावत्, आश्रयभूतस्य समुद्रस्य व्यसनीदयादिति भावः,
शिखरिणः पर्वताः, मेनाकादयः इत्यर्थः, अथं किञ्चित्कालं, कुहोर. कर्षटः तत्सम्बन्धि
कौलीरं कार्कटं, कुहरं गणै, विशन्तः प्रविशन्तः, दृष्टाः अवलोकिताः, जनेरिति
शेषः, तस्य अगल्यस्य, स्तुतिषु कवेषु, गिरा वाचां, साहसरसः सहसा प्रवृत्त्यनुरागः,
न ? अपि तु सर्व एव तस्य स्तुतं कर्तुं प्रवर्तन्ते इति भावः, यथा—साहसरसी न
साहस्रावलम्बन न, भवतीति शेषः, वाचस्य स्तुतिं कर्तुं न प्रभवन्तीति भावः ।
शिखरिणी इति ॥ ८९ ॥

(ज) शृङ्गारिति ।—शृङ्गार एव तदाख्यः आदिरस एव, सार्वभौमः रुमाट्
तस्य, एतेन सिंहालद्वीपवासिनः सर्वे एव अत्यर्थे शृङ्गारानुरागिणः कामपर-
तन्त्रा इति व्यन्यते ।

(भ) प्रदीपारम्भेषु प्रदीपौ रजनीमुखं, तस्य आरम्भेषु उपक्रमेषु, “प्रदीपौ
रजनीमुखम्” इत्यमरः ।

उदेष्यदिति ।—उदेष्यतः उदयं गमिष्यतः, पौष्यदुतेः अस्तपश्चैः, अन्द्रस्य
इत्यर्थः, क्वचित्कथंः भयूखलेशैः, आद्राः क्षिताः, स्वन्त इति भावः, घना सान्द्रा,
या अरन्ध्याः पादयोः, लाटा अलतकारागः, तस्या लिपिमि अक्षर, विशन्त धारयन्तीति
तथोक्ताः, अरन्ध्यालत विज्ञता इति भावः, उडोने, उत्पत्तये, चकोरैः पञ्च-

(चन्वतो दशंयन्) । इयमितो मौक्तिकीयानामपामाधारस्ताम्न-
पर्णी (ज)—

शुक्तिकागर्भसम्बन्ध-स्तम्भितास्तोयविन्दवः ।

भ्रमन्ति सुभ्रुवामङ्कादङ्कमस्थाः प्रसूतयः ॥ ८१ ॥

अपि च—

युवतिकुचभोगकर्मभिरङ्गुतैः शुक्तिसम्पुटधृतानि ।

दधतीह ताम्नपर्ण्याः स्थिरकरकाभावमन्धांसि ॥ ८२ ॥

विशेषैः, भ्राटति स्रष्टा, कृता प्राप्ता इत्यर्थः, शङ्का वासः, जनसमागमभयनिति
यावत् यत्र तथोक्ताः, साञ्चारञ्जितपदचिह्नदशंगदिति भावः, शशिमण्डिस्थलीनां
चन्द्रकान्तशिलानयभूभागानां, पन्यागः मार्गाः, अविनश्वतीनां दुःश्रीकानाम्,
अभिसारिकाचानिति भावः, प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिपदसंघे इत्यर्थः, पराश्वः
प्रतीपान्, भयात् विपरीतव्याघानिति भावः, सञ्चारान् गतान्, विहृष्यते प्रकटयन्ति ।
त्रिखरिषो वृत्तम् ॥ ८० ॥

(ज) मौक्तिकीयानां मुक्तासम्बन्धिनीनां, मुक्ताप्रसविनीचानिति यावत्, अपां
जलानाम् । ताम्नपर्णी नदीभेदः । ताम्नपर्णी मुक्तोत्पत्तिसेवनिति प्रसिद्धः ।

शुक्तिकीति—शुक्तिकानां मुक्तास्फोटानां, मुक्ताग्टङ्काचामित्यर्थः, “मुक्तास्फोटः
स्त्रियां शुक्तिः” इत्यमरः ; गर्भेण मध्यस्थ, सम्बन्धेन सम्पर्केण, गर्भेषु स्थित्या इत्यर्थः,
स्तम्भिताः पिच्छीभूताः, घनीभूता इति यावत्, अस्थाः ताम्नपर्ण्याः, प्रसूतयः समुद्रवाः,
स्रष्टा—प्रसूतयः तनयाः, तनयस्वरूपा इत्यर्थः, ताम्नपर्णीतः समुद्रता इति यावत्,
“प्रसूतिरङ्गवेऽपि स्यात् तनये दुहित्यर्थेपि” इति मोदनी ; तोयविन्दवः जलस्रष्टाः,
मुक्ताफलरूपेण परिच्यता इति भावः, सुभ्रुवां सुन्दरीषान्, अङ्गात् क्रोडात्, अङ्गं क्रोडं,
भ्रमन्ति विचरन्ति, एङ्गत्याः समीपात् चन्वस्थाः समीपं, तस्याः समीपात् चन्वस्थाः समीपं
चन्वन्तीति भावः, सुभ्रुवान् अङ्गानि अलङ्कुर्वन्तीति निष्कर्षः । अन्ष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

युवतीति—इह अस्मिन् स्थाने, ताम्नपर्ण्याः नद्याः, अन्धांसि जलानि, उद्भूतैः
स्रष्टातैः, जन्मान्तरीषैरिति भावः, युवतीनां तरुणीनां, कुचाः क्षणाः, तेषां भोगः
सन्धोगः, तदुपव्यवस्थानरूप इति भावः, तत्र कर्मभिः कार्यैः, येः कर्मभिः युवतिकुच-
भोगः सम्पद्यते तादृशैः सुचरितैः कर्मभिर्हेतुभिरिति भावः, शुक्तिरेव मुक्तागार एव,
सम्पुटः आवरणविशेषः, तत्र धृतानि स्थितानि सन्ति, स्थिरकरकाभावं कृटिगवर्षी-
पक्षत्वं, “वर्षीपक्षस्य करका” इत्यमरः ; दधति धारयति ॥ ८२ ॥

श्रीता । अज्ज उत्त ! जेठ्ठेत्ति दक्खिस्स मत्तएण (ट) भग्ग-
वदो साअरस्स भाईरहीपक्खवादो (ठ) । पेम्मसब्बस्सणीसंदो
(ड) उण सहजसब्बंगमोत्तिआहरणरमणीआए (ढ) तम्मपस्सीए
सक्खीआदि । *
रामः । (विद्वान्मान्यतो दर्शयन्) ।—

रमयति मलयाचलोऽयमस्मा-

दुपनमता पवनेन मानिनीनाम् ।

दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः

स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः ॥ ८३ ॥

* आर्यपुत्र । ज्येष्ठेति दाक्षिण्यमात्रकेषु भगवतः सागरस्य भागोरथोपचपातः ।
प्रेमसर्वस्वनिःकन्दः पुनः सहजसर्वाङ्गभौक्तिकाभरणरमणीयायास्तामपख्यां लल्यते ।

(ट) ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठा प्रथमा पञ्जीति ज्येष्ठोः, दाक्षिण्यमात्रकेषु दक्षिणः
सरसः उदारो वा, अनेकपत्रेषु समरागो नायकविशेषः इति यावत्, तदुक्तं दंपत्ये—
“एषु त्वनेकमद्विहानु समरागो दक्षिणः कथितः” इति, तस्य भावः दाक्षिण्यं, तदेव
दाक्षिण्यमात्रं, ततः स्त्राष्टे कन्-प्रत्ययः तेन ।

(ठ) भागोरथ्या गङ्गाया, पचपातः अनुपङ्कः, खेड इत्यर्थः ।

(ड) प्रेमेति ।—प्रेमा प्रियता एव, अनुराग एवेत्यर्थः, सर्वस्वं सर्वधनं,
तस्य निःस्वस्यः पातः, वर्षकमित्यर्थः, वितरन्मिति यावत्, प्रेमसर्वस्वनिःकन्दः
प्रणयवत्ता इत्यर्थः ।

(ढ) सहजेति ।—सहजं स्वामाविकं, सर्वेषु अङ्गेषु देहेषु, यत् भौक्तिकाभरणं
मुक्ताघटितालङ्कारः, मुक्ताकपालङ्कारश्च, तेन रमणीयायाः मनोहरायाः, मुक्ता-
क्षिसूनां चित्ताकर्षिण्याश्च ।

रमयतीति ।—अयम् एव, मलयाचलः मलयपर्वतः, रमयति प्रीणयति, अस्मा-
निति शेषः, अस्मात् मलयाचलान्, उपनमता उपनच्छता, प्रवहता इति यावत्,
पवनेन वायुना, (साधनेन) दयितस्य प्रियस्य, विनयानाम् अनुरागानाम्, अनुगम-
द्वेषकोत्तानामित्यर्थः, कूटः राशिः, समूह इति यावत्, तस्य साक्षिणीभिः साक्षात्

लक्षणः । (अये दशंयन्) ।—

स्वप्राणिप्राग्भारप्रवल्बिततीत्तानसलिल-

स्वयं दृष्टक्रीडत्तिमिनिवहल्लग्नमिव घृणाम् ।

दधानस्थापौतोञ्जितजलनिधेरेतदपरं

पुरी लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ८४ ॥

अपि चास्मिन्—

चतुरश्विपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।

पाययितुमिवात्मानं विशुध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ८५ ॥

द्रष्टृभिः, सखीभिः सहचरोभिः, मानिनीनां प्रणयकुपितानां प्रियाणां, खलु निश्चितं, स प्रवीणः सान्त्वनादानं, मानापनयनमिति यावत्, अदुष्करः न दुःसाध्यः, सुसाध्य इत्यर्थः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ८३ ॥

स्वप्राणीति ।—स्वयं आत्मनः, प्राणिः करः, तत्र प्राग्भारेण विस्तारेण, प्रवल्बन् अत्यन्तं यथा तथा, विततं विसृतम्, उत्तानम् ऊर्ध्वं गतं, यथा—प्राग्भारेण अग्रभागेन, प्रवल्बं यथा तथा विततं व्याप्तम्, अक्रान्तमित्यर्थः, गण्डूषीकर्तुम् आकृष्टमिति भावः, अत एव उत्तानम् ऊर्ध्वमागतं, पाथौ अवस्थितमिति भावः, यत् सलिलं सामुद्रोदकं, तस्मिन् स्वयम् आत्मना, दृष्टे अवलोकिते, जलशून्यत्वात् प्रत्यक्षीभूते इति भावः, क्रीडति इतस्ततः लुठति, समुद्रगर्भे इति भावः, तिमिनिवहे तदाख्यमख्यविशेषसमूहे, लोपां सन्वदां, सज्जातामिति यावत्, घृणां दयां, “कारुण्यं करुणा घृणा । कृपा दया-ऽनुकम्पा स्नात” इत्यमरः, दधानस्थेव अरयत इव, जलरुद्धात् पीतानुविहिते सर्वे तिमिप्रभृन्मयो नश्यन्तीति अनुकम्पा कुर्वेत् इव इत्यर्थः, आपोत आदौ सव्यक्थीतः, पथात् उज्जितः उद्गोर्णः, जलनिधिः समुद्रः येन तथाभूतस्य, लोपामुद्रा-सहचरस्य लोपामुद्रासहचरं मुनेराश्रमस्य, एतत् उदरं अपरं विनाशम्, आश्रमपदं तपोवनं, पुर अश्रमः, दृश्यत इति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

चतुरश्वीति ।—चतुर्णां अश्वीनां समुद्रचतुष्टयानां, पानचेष्टया शशूषीकरणा-भ्यापारिण, दृष्टा प्रवृत्तीकृता, पिपासा तथा यत् तादृशी, मुनी अग्रस्ये, उदयमाने उद्गच्छति सति, आपः जलानि, आत्मानं स्वं, पाययितुमिव पानं कारयितुमिव, अगच्छामिति शेषः, विशुध्य निर्मलीभूय, सज्जीभवन्ति प्रस्तुतीभवन्ति, सज्जिताः सत्यः उपेक्षन्ते इत्यर्थः, अरदि अगत्योदये जलानि दिशदानि भवन्तीति प्रसिद्धिः । अश्वीनाः ऽश्वद्वारः । आव्यां वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सुधीवः । (सञ्चितम्) ।—

ध्रुवमिह चतुरश्रोनिधिरचितापोशानकर्मणि मुनीन्द्रे ।

भक्ष्यमन्यानि किमपि चकाम्परे सप्तभुवनानि ॥ ९६ ॥

(संबन्धोऽवलोक्य सङ्घाङ्गमम्) । अहो ! चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैका-
दण्डधरे धर्मासनाधिकारिणि रामदेवे (ण) दण्डकारण्यगृह-
मेधिनां (त) तपोधनानामृद्धयः (थ) ।

रामः । (सलज्ज-स्यतं विमानवेगनाटितकेनाधोऽवलोक्य) कथं, हिरण्य-
हरिणविहारकान्तरस्थलीनामुपरि (द) प्रतिष्ठामहे !! (ध)

ध्रुवमिति ।—इह अस्मिन् मुनीन्द्रे ऋषिप्रवरे, अगस्त्ये इति शेषः, चतुर्भिः
चतुःसङ्क्रमैः, अश्रोनिधिमिः समुद्रेः, समुद्रचतुष्टयजलैरिति यावत्, रचितं कृतम्,
आपोशानकर्म आचमनक्रिया इत्यर्थः, गण्डधोरुपरिचितायावत्, येन तदाभूते सति,
सप्तभुवनानि भूर्भुवः-स्वर्जन-महस्वपः-बल्यरूपाश्च जगन्ति, किमपि अनिर्वचनीयरूपेण-
त्यर्थः, भक्ष्यमन्यानि आत्मानं भक्ष्य मन्यन्ते इति तथोक्तानि सन्ति, चकाम्परे
कम्पितानि वभ्रुः, यस्य चतुःसमुद्रं पथं, तस्य सप्तभुवनं भक्ष्यम् अवश्यमेव सम्भवतीति
विधेयं भावः ॥ ९६ ॥

(ण) चतुर्दशति ।—चतुर्दशलोकस्य चतुर्दशसङ्क्रमभुवनस्य, ऊर्ध्वं भूरादि-सप्त-
लोकस्य अधः अतलादि-सप्तलोकस्य च इत्यर्थः, एकस्मिन् अद्वितीये, दण्डधरे
शासितरि, राजनि इत्यर्थः, “दण्डधरो यमे राज्ञि” इति हेमः, धर्मासनाधिकारिणि
सिंहासनस्य न्यायसङ्गतस्त्वानिनि, रामदेवे देवे रामचन्द्रे, समागते सतीति शेषः ।

(त) दण्डकेति ।—दण्डकारण्ये दण्डकारण्यकानने, ये गृहमेधिनाः गृहैर्दारैः,
मेधन्ते सङ्क्रान्ते इति तथोक्ताः तेषां, गृहमेधिना सखीकार्षा, गार्हस्थ्यमिषानित्यर्थः,
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहो गृहमुच्यते” इति शास्त्रात् गृहशब्देन दारा उच्यन्ते ।

(थ) ऋद्धयः अभ्युदयाः, दृश्यन्ते इति शेषः ।

(द) हिरण्येति ।—हिरण्यहरिणस्य स्वर्णसगल, सायाकल्पितकासनसगलरूपस्य
मारोचस्येति यावत्, विहाराः विचरन्त्यस्थानानि, याः कान्तरस्थस्यः दुर्गेनारण्यभूतयः
तासाम् । उपरि ऊर्ध्वं इति ।

(ध) प्रतिष्ठामहे वृत्तानि, समुपस्थिता इत्यर्थः । यदा—प्रतिष्ठामहे प्रस्थानं
कुर्मः, गच्छाम इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे—उपरि ऊर्ध्वभागेनेत्यर्थः ।

सुधीवः । (सोपहासम्) । इयं मा मारीचशरीरोपहाररक्षिता-
त्मनो (न) दशकण्ठस्य कपटभिक्षुवेशविडम्बनाङ्गस्वरेकमर्मज्ञा
(प) पञ्चवटी । (सादरम्) ।—

विश्वामित्रमखद्विषे च वपुषा चित्रेण पत्युर्मुखा-
दप्याकृष्टविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च ।

मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्मै कुले रक्षसां

ह्यौ वारौ विभुनाऽपि दाशरथिना चक्रौ ततज्यं धनुः ॥ ८७ ॥

(सोता लज्जते) ।

(न) मारीचेति ।—मारोचस्य तदाख्यस्य रावणानुचरस्य, शरीरमव देह एव,
उपहारः उपढोक्तं, तेन रक्षितः प्रातः, आत्मा स्वं, शरीर इत्यर्थः येन तथोक्तस्य ।
“आत्मा पुंसि स्वभवे च...शरीर-ब्रह्मणोरपि” इति मेदिनी ।

(प) कपटेति ।—कपटेन मायाकल्पितेन, भिक्षुवेशेन परिभ्राजकनेपथ्येन, या
विडम्बना वचना, तथा ङ्गस्वरस्य विस्तारस्य, एषा अद्वितीया, मर्मज्ञा साराभिज्ञा,
तत्त्वज्ञेति यावत् ; यद्वा—कपटेन यः भिक्षुवेशः, तस्य विडम्बनम् अनुकरणं, तस्य
आङ्गस्वरः समारम्भः, आद्योगनमित्यर्थः, “आङ्गस्वरः समारम्भे गजगर्जित-तूष्यधीः”
इति मेदिनी ; तस्य एषा मर्मज्ञा रक्षकज्ञा, रावणकृतकपटभिक्षुवेशपारणस्य
अभिप्रायाभिज्ञा इत्यर्थः, अत्रेव तथाविधवेशपरिग्रहादिति भावः ।

विश्वामित्रेति ।—विश्वामित्रस्य मुखः यज्ञः, तं होतृ हिनस्तीति तथोक्ताय च,
विश्वामित्रस्य यज्ञविघ्नकारिणे, चित्रेण अहुतेन, विख्यातजनकेनेत्यर्थः, वपुषा शरीरेण,
काञ्चनमयेनेति भावः, पत्युः भर्तुः, रामस्येत्यर्थः, मुखादपि वदनादापि, मुख परि-
त्याजयित्वाऽप्येत्यर्थः, अस्वास्थ्यमेतदित्यपि-शब्दाद्यर्थः, आकृष्टम् आक्षिप्तं, विदेहराजतनयायाः
सोतायाः, नेवारविन्दं नयनकमलं येन तथाभूताय च, सोता पतिविरहितो कृतवते
इति भावः, मारीचाय तदाख्यराजसाय, नमः नमः, अस्तु इति शेषः, पुनः पुनस्त
प्रथमानौत्यर्थः, क्षिप्तं अपरम् अन्यत्, वक्तव्यमिति शेषः, रक्षसां निशाचराणां, कुले
वंशे, विभुना प्रभुणा, दाशरथिनाऽपि रामेणापि, यस्मै मारीचाय, यद्वदनायेमित्यर्थः,
ह्यौ वारौ, यद्वा—यस्मै यदर्थं, यन्नमित्तमित्यर्थः, यस्य मारीचस्य काव्यं वशादिति
भावः, विभुनाऽपि प्रभुणाऽपि, एकेनैव वारिण्ये राक्षसकुलविनाशाय समर्थेनापीति
भावः, दाशरथिना रामचन्द्रेण, रक्षसां कुले निशाचरवंशविनाशायैत्यर्थः, ह्यौ वारौ

राम । (प्रसन्नवशात्तुं दर्शयन् शीतानपवाय्यं) । देवि !—

नक्तं रत्नमयूखपाटलमिलत्काकोलकोलाहल-
त्रस्यत्कौशिकभुक्तकन्दरतमाः सोऽयं गिरिः स्मर्यते ।

यत्राकृष्टकुवांशुके मयि कृपा वस्त्राय पत्राणि तं

चिन्वन्त्या वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ९८ ॥

वारहयं, खर-दूषणादिविनाशाय दण्डकारण्ये वारमेकं, रावणादिविनाशाय लङ्कायां वारमेकमित्यर्थः, धनुः शरासमं, तथा विस्त्रता, आकृष्टा इत्यर्थे, ज्या गुणः यत्र तादृशं, चक्रे कृतम् अतिसत्त्ववान् महानायशासौ सर्वेषु राक्षसेभ्यो पुनः पुनर्नमस्कारश्चोच्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ९७ ॥

नक्तमिति ।—नक्तं रात्रौ, रत्नानां मण्डोनी, मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलः श्वेतरत्नगुच्छः, “श्वेतरत्नस्तु पाटलः” इत्यमरः ; तथा मिलता सङ्गच्छता, काकोलानां द्रोणकाकानां, “द्रोणकाकस्तु काकोलः” इत्यमरः ; कोलाहलः कलरवः ताड्याः, लल्लुङ्गिः विभ्यङ्गि, कौशिके, पेशके, पर्वतीयरत्नप्रभया द्विवचनेन काकशब्देन च पेशकानां वाच इति भावः, यदा—रत्नानां मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलेन श्वेत-रत्नगुणेन, श्वेतरत्नप्रभयेत्यर्थः, मिलता सङ्गच्छन्तम्, अरण्योदयकालिकप्रभावत् आरत्नमन्त्रिप्रभया उभा समागता इति भवेत् एकत्र सङ्गतानामिति भावः, काकोलानां द्रोणकाकानां, पेशकशब्दानामिति भावः, कोलाहलेन ‘का का’ इति कलकलनेन, विभ्यङ्गि कौशिके, लल्लुङ्गिः, पेशकेरित्यर्थे, “मन्दगुग्गुलूलूक-व्यालयादिषु कौशिकः” इत्यमरः ; भुक्तं सेवितम्, आश्रितमित्यर्थः, कन्दरतमः गुहास्थं तिमिरं यत्र तथाभूतः, सः पूर्वदृष्टः, अयम् एव, गिरिः पर्वतः, प्रसन्नवशः इति यावत्, स्मर्यते स्मरणविषयोक्तियते, मर्षति शेषः, यदा—स्मर्यते ? स्मरणविषयोक्तियते ? त्वयेति शेषः यत्र गिरौ, मयि आकृष्टम् आश्रितम्, अपसारित-मित्यर्थः, कुशधी अणधीः, तवेति शेषः, अशुकं वचनं येन तथाभूते सति, कृपा कोपेन, वस्त्राय वचनाय, कुशाच्छादनाय इति भावः, पत्राणि वृक्षाणां पर्णानि, चिन्वन्त्याः सङ्गच्छन्त्याः, त तव, वनदेवताः अरण्यविष्टावाः इत्यर्थः, कौतुकात् नर्कणः, कौतुकं कर्मान्त्यर्थः, तरुणता तरुण्यता इत्याम्, उच्चैः ऊर्ध्वं, व्यधुः विद्धतवत्यः, ऊर्ध्वं मोतवत्य इत्यर्थः, यथा त्वया प्रदं श्वेतं न शक्यते तथा कृतवत्य इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ९८ ॥

सीता । (अयमाणा कपीतद्वसं (फ) कृत्वा) । भगवदीशो जण्डाण-
देवदाशो ! एसा वो परिचारिआ जाणई पणमदि । *

रामः । अन्वती दर्शयन् । देवि ! वन्दस्व भगवतीमितो (ब)
गोदावरीम् । (जनान्निवम्) ।—

एतस्याः पुलिनोपकण्ठफलिनीकुक्षोदरेषु स्रजं
कृत्वा किंशुककोरकैरकरजक्रीडासङ्घिष्णुस्तने ।
दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढापराधे तदा
कौमारव्रतभङ्गरोषितमपि स्मेरं तवासीन्सुखम् ॥ ६६ ॥
(सीता सलज्ज-रिक्तं सुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम्) ।

* भगवत्यो जनान्निवदेवता । एसा बः परिचारिका जानकी प्रथमति ।

(फ) कपीतद्वसं कपीतवत् द्वसः तं कृत्वा, शिरसि अङ्गलिं बरेत्यर्थः ;
यथा—कपीतद्वसः द्वसवन्धविशेषः, स्रजञ्च सङ्गीतसंस्ले—“पार्श्वद्वयसमाश्लेषात्
कपीतः सर्वशोर्षके । विनयोपगमे शीते भये सम्भाषणे गुरोः । वक्षःस्थलगतो ह्येवः
कक्षितस्तु कपीतवत् ॥” इति तम् ।

(ब) इतः अद्यात् स्थानात्, अस्मिन् पार्श्वे वा ।

एतस्या इति ।—एतस्याः अस्याः, गोदावर्याः इत्यर्थः, पुलिनं जलमध्यादुत्थितः
पटभागः, “तीर्थोत्थितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः ; तस्य उपकण्ठे समीपे, “समीपे
निष्कटासन्न-सन्निहृतसमीपवत् । उपकण्ठान्तिक्ताभ्यर्णा—” इत्यमरः ; यः फलिनीकुक्षः
प्रियकुक्षतावेष्टितस्थानं, “प्रियकुः फलिनी फलो” इत्यमरः ; तस्य सदरेषु अन्तरेषु,
किंशुककोरकेः पलाशकलिकाभिः, “पलाशे किशुकः पर्यः” इति, “कलिका कोरकः
पुमान्” इति चामरः, स्रजं माला, कृत्वा विरच्य, अकरजक्रीडा मखचतं, तत्सङ्घिष्णु
श्रीदुं चभो न भवत इति अकरजक्रीडासङ्घिष्णु रतिक्रीडाया मखाघातवेदना सोदु-
मन्वनी, सनी कुक्षौ यत्र तादृशे, ते तव, वक्षसि चरसि, दत्त्वा निधाय, प्रौढः कृतः,
अपराधः येन, यथा—प्रौढः प्रहङ्गः, प्रकथं प्राप्त इत्यर्थः, अपराधः आगः यस्य तथाभूते,
“प्रहङ्गं प्रौढमेष्टितम्” इत्यमरः ; मयि प्रहसति हास्यं कुर्वति सति, किंशुककलिका हि
वक्षस्पा मखचतकारा भवति, तथा च, यथा तवेयं समीपे किंशुककलिका श्रीभते,
तथा मज मखचतार्ति श्रीभते इति धिया हास्यकरणेन अपराधिनि सतीति सावत् ।

रामः । (परिश्रवावलोचितकेन सखेदम) । देवि !—

अस्मिन् माख्यवतस्तटीपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः

स स्थूलङ्करणो मदश्रुपयसामासीदवर्षन्नपि ।

यद्दारावालिर्तैर्न शास्त्रिभिरपि त्वत्पालितैर्मा तथा

दृष्ट्वा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारम्भि सङ्गीतकम् ॥ १०० ॥

श्रीता । (मन्युगद्गदकण्ठगन्धिलस्वरा (भ) पुष्पकं प्रति) । त्रिमाणरात्र !

।दा तस्मिन् समये, कौमारव्रतस्य कुमारिकाया व्रतस्य, ब्रह्मचर्यावलम्बनरूपस्य नियमस्य वा, सुरतसन्धोगवर्जनरूपस्येति भावः, भङ्गेन खण्डनेन, रोषितं कोपित-
भपि, तत्र मुखं वदनं, खेरं मन्ददृष्टितम्, आसीत् अभूत् । आर्दूलविक्रीडितं
व्रतम् ॥ ९९ ॥

अस्मिन्निति ।—माख्यवतः तदाख्यगिरिः, अस्मिन् परिदृश्यमाने, तटीपरिसरे
तटस्य पर्यन्तभूमौ, पार्वत्यभूभागस्य प्रान्तदेशे इत्यर्थः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ;
सः पुर्वाभूतः, कादम्बिनीडम्बरः मेघमालायाः समारम्भः, मेघमालासञ्चार इत्यर्थः,
“कादम्बिनो मेघमाला” इत्यमरः ; अवर्षन्नपि इष्टिमकुर्वन्नपि, मम अश्रुपयसां
नेत्रजलानां, स्थूलङ्करणः अस्थूलं स्थूलं कियते अनेनेति तथोक्तः, अत्यर्थं इद्विहारणः
इत्यर्थः, आसीत् अभूत्, मेघमालादर्शनेन लहिरिद्वार्षण्यं मम मृगान्श्रुपातः समभव-
दिति भावः, मा तथा प्रवृत्ततया अश्रु विमुञ्चन्त, दृष्ट्वा अवलोक्य, रुदन्तं दृष्टेत्यर्थः,
यस्य कादाम्बिनीडम्बरस्य, धाराभिः आसावे, अर्वाच्छुभ्रवर्षणैरित्यर्थः, बलितैः बर्हितैः,
तथा त्वया भवत्या, पालितैः परिपोषितैः, शास्त्रिभिरपि वृक्षैरपि, न कन्दलितं
न पङ्कवितं, “कन्दलं स्यात् पङ्कवे च नवाङ्कुरे” इति विश्वः, केकिभिः मयूरेरपि,
सङ्गीतकं केदारवनिर्त्यर्थं, न प्रारम्भि न प्रारब्ध, न कृतमित्यर्थः, मम विरहात्पक्ष
दुःखिन अवेतना वृक्षाः सचेतनाशिव्यञ्चोऽपि दुःखिता आसन्निति भावः । आर्दूल-
विक्रीडितं व्रतम् ॥ १०० ॥

(भ) मन्युगद्गदिति ।—मन्युना दैत्येन, पूर्वव्रतान्तस्तरणजनितविषादेन इत्यर्थः ;
“मन्युर्दैत्ये कृतौ क्रुधि” इत्यमरः ; यद्वा—मन्युना शोकैः, प्रियस्य शोकविह्वलावस्था-
श्रवणजनितेनेति भावः, “मन्यु-शोकौ तु युक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ; गद्गदे जाड्ययुक्ते,
कण्ठे गलदेशे, पन्थिभः पन्थियुक्तः, रुइ इति भावः, स्वरः ध्वनिः बलाः
तदाभूता ।

सीदम्हि, (म) ष दलदि ज्जिस्व वज्जमअं मे हिअअं, तथा वि
त्वरेहि, एसा अंतरीअदु (य) दंडप्रारखविच्छोली । *

रामः । (विमानवेगनाटितकेन सीता प्रति) । देवि ! इदमग्रे
महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं (र) कुण्डिनं नाम नगरम् ।
इह हि—

अनन्यक्षुष्यश्रीर्मलयवनजन्माऽयमनिलो

निषीय स्वेदाब्जु स्मरमकरसम्भुक्तविभवम् ।

विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरभस-

प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकस्रष्टि तनुते ॥ १०१ ॥

* विमानराज ! सीताऽस्मि, न दृश्येव वज्जमयं मे हृदयं, तथाऽपि त्वरख,
एषा अन्तरीयता दण्डकारण्यपङ्क्तिः ।

(म) सीताऽस्मीति ।—सीताशब्दः लाङ्गलपङ्क्तौ वर्तते, सा च प्राथम्येन काठना
तिष्ठति, अहञ्च तदुत्पन्नत्वात् कठिनप्रकृतिरेवेति भावः ।

(य) दलति विदोष्येति । त्वरख त्वरिती भव, शीघ्रगतिः प्रतिष्ठस्व इति भावः ।
अन्तरीयताम् अतिक्रम्यताम्, एतद्दर्शनम् अतीव शोककारणमिति भावः ।

(र) महाराष्ट्रेति ।—महाराष्ट्रश्च देशभेदस्य, एकं केवलम्, अद्वितीयमित्यर्थः,
मुख्यं वा, “एके मुख्यान्विकैबलाः” इत्यमरः ; मण्डनं भूषणम्, अलङ्कारभूतमित्यर्थः ।

अनन्येति ।—अनन्यक्षुष्यश्रीः न अन्येभ्यः परेभ्यः, क्षुष्या विदलिता, विकृतेति भावः,
श्रीः सम्बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अन्यसङ्करहित इति भावः, मलयजन्मा मलयपर्वतीयः,
अयम् एषः, अनुभूयमानः इत्यर्थः, अनिलः वायुः, विदर्भीणां विदर्भदेशभवाना नारीणां,
स्मरस्य कामस्य, मकरेषु रत्नमयस्येन जलजन्तुविशेषरूपेण विज्ञेय, सम्भुक्तः जतोप-
भोगः, अग्रभूत इति यावत्, विभवः सम्पत्, अतिशय्यमिति यावत् यस्य तथोक्तं,
कामावेशजनितसत्त्वोदयात् समुद्रूतमिति भावः, स्मरसाहचर्यात् मकरैणापि अनुभूत-
सुरतामर्दनितस्वेदाधिक्यमिति वा भावः, स्वेदाब्जु घनंजल, निषीय पीत्वा, शीघ्रि-
त्वेति यावत्, अङ्गानि अवयवाः, भूरिर्वहुत, प्रियतमस्य अभीष्टतमस्य, भर्तुर्नायकस्य
वा इत्यर्थः, परीरम्भेण आलिङ्गनेन, यः रभसः हर्षः, “रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः ;
तत्प्रसङ्गात् तद्वशात्, द्विगुणाः द्विराङ्गाः, पुलकान्येव रोमाञ्च एव, स्रजः माला
येषु तथोक्तानि, यद्वा—द्विगुणानि द्विराङ्गानि, अधिक्याधिक्यानीति यावत्, पुलकानि

किञ्च—

विभ्रतों कौशिकीं वृत्तिं सौरभोद्गारिणीं गिरः ।

दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रीतिसुपासते ॥ १०२ ॥

विभीषणः । (दक्षिणतो दशंयन्) । देव ! प्रणम्यतामयमम्भ्र-
विषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरद्वारकलापैकनायकी (ल) भगवान्
भोमेश्वरः (व) । अयं हि—

तत्कालारभटीविजृम्भणपरित्रासादिव भ्रश्यता

वामार्द्धेन तदेकशेषचरणं विभ्रद्वपुर्भैरवम् ।

एव स्रजः माला येषु तानि, तनुते विस्तारयति, क्वरीतीत्यर्थः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ १०१ ॥

।वभतीमिति।—दूराध्वानोऽपि दूरमागं वृत्तिं नोऽपि, विभिन्नदेशीया अपि इत्यर्थः,
कवयः कान्यकचारः, कौशिकीं तदाख्यां, वृत्तिं रचनायुक्तिं, विभ्रतों दशानां,
सौरभोद्गारिणीं सुष्ठु सौन्दर्यशालिनोमिति यावत्, यस्य महाराष्ट्रस्य, गिरः वाचः, रीतिं
पदसङ्गृहणाविशेषम्, सुपासते सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः । कौशिक्यादिलक्ष्यमुक्तं दर्पणे
—“या अक्षणेपथ्यविशेषाचिता स्त्रीसङ्गला पुक्कलवृत्त्यगोता । कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुबिलासयुक्ता ॥ शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वचारभटी पुनः । रसे
रीद्रे च बीभत्स वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥” इति । “चतस्रा वृत्तयो ह्येताः सर्वनाक्यस्य
मातृकाः ॥ पदसङ्गृहणा रीतिरङ्गभङ्गाविशेषवत् । उपकर्त्तौ रसादोना सा पुनः
स्यात्सुविधा ॥ वेदभौं चाथ गौडो च पाञ्चालो जाटिका तथा । माधुर्य्यस्यञ्जकेवर्षे
रचना खलितान्मिका । अग्रात्तरत्यगृत्तिर्वा वेदभौं रीतिरिष्यते ॥” इति ।
अगुष्ट्प् वृत्तम् ॥ १०२ ॥

(ल) अम्भ्रिति ।—अम्भ्री नाम विषयः दाक्षिणात्यजनपदविशेषः, तस्य लक्ष्मीः
श्रीः तस्याः । गोदावर्य्यः नदीविशेषः, सप्तानां गोदावरिणा सप्तगोदावरः, सप्तगोदावरः,
तदेव द्वारकलापः द्वारशेखी, तस्य एकः अद्वितीयः, नायकः स्वामी मध्यमर्षिर्वा ।

(व) भोमेश्वरः भोमो नाम ईश्वरः शिवः ; यथा—भोमो नाम कश्चित् राजा,
तत्प्रतिष्ठितत्वात् तस्य ईश्वरः ।

तत्कालेति ।—तत्काले नृत्तसमये, या चारभटी तदाख्यगृत्तिविशेषः, तल्लक्ष्यमुक्तं
दर्पणे—“मायेन्द्रनालसङ्ग्राम-कौषोडानादिषोडशैः । संयुक्ता वध-वन्धाद्येकद्वया-

तुल्यं चास्थिभुजङ्गभूषणमभी भोगीन्द्रकङ्कालकै-
र्विभ्राणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिकः ॥ १०३ ॥

रामः । (कताञ्जलिः) ।

नृत्यारम्भपरित्तमङ्गिरिसुतारिक्तार्क्षसम्पूतये
निर्व्यूढम्भमिविभ्रमाय जगताभीशाय तुभ्यं नमः ।
यञ्चूडः भुजगीश्वरप्रभृतिभिस्तादृग्भ्रमन्तोर्दिशः
पश्यद्भिर्भ्रमघूर्णमाननयनैः शान्तोऽपि न अद्दधे ॥ १०४ ॥

ऽऽरभटी मता ॥ वकल्यापन-सम्फटी रुद्धितिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वारः
आरभत्या प्रकीर्त्तता ॥ मायाद्युत्पापितं वस्तु वकल्यापनमुच्यते । सम्फटन्तु समावातः
क्रुद्ध-सत्वर्योर्ध्वोः ॥ सङ्घिता वस्तुरचना शल्पेरितरथाऽपि वा । सङ्घितिः स्यान्निरुत्तौ च
जेतुर्नेत्रन्तरवदः ॥ प्रवेशदासिन्ध्रान्ति हर्षविद्रवसम्भवम् । अवपातनं सत्युक्तम्—“इति ;
आरभटी आरभो वा, यद्वा—तत्काले कल्पान्तसमये इत्यर्थः, या आरभटी नाव्य-
विशेषः, लहामताखड्बविशेष इत्यर्थः, तस्या विजृम्भणं स्फुरण, उद्धिरिति यावत्, तस्यात्
यः परिवासः भयं तस्मादिव, अश्रयता खलुचता, अर्द्धाङ्गात् व्यवमानेनेत्यर्थः, वामार्द्धेन
गौरीरूपेण अर्द्धांशेन हेतुना, तत् एकशेषः एकमातावशिष्टः, वामार्द्धेनगौरीरूप-
भ्रंशनादिति भावः, चरणः पादः, दक्षिण इति भावः, यच्च तथाभूतं, भैरवं भीषणं,
वपुः शरीरं, विभ्रत् दधानः, भोगीन्द्रस्य वासुकेः, कङ्कालोः अस्थिभिः, तुल्यं समम् ;
यद्वा—भोगीन्द्रस्य कङ्कालोः देहास्थिभिः, सास्थिदेहेरिति भावः, तुल्यं समं, सदैत्यर्थः,
अस्थि-भुजङ्गमयम् अस्थि-संपरुषं, भूषणम् आभरणं, विस्रावः धारयन्, कल्पान्ते
सृष्ट्यवसाने, कर्मान्तिकः कर्मकर्ता, संहारक इति भावः, अघो कवितप्रकारः,
परमेश्वरः भीमेश्वरः शङ्करः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अर्द्धाविक्रोद्धितं
उत्तम ॥ १०३ ॥

नृत्यारम्भेति—नृत्यारम्भे ताखड्बोपकमे, परित्तसन्त्या अत्यर्थे भीतया, नृत्य-
व्यापारस्य उत्कटत्वकारणादिति भावः, गिरिसुतया गीर्त्या, रिक्तस्य हीनस्य,
भयात् परित्यक्तस्येत्यर्थः, अर्द्धस्य वामार्द्धाङ्गस्य, सम्पूतये सत्यक् प्रश्रयाय,
पुनर्गौरीदेहसङ्गमायेति भावः, निर्व्यूढः त्यक्तः, असमाप्तयेव निवारितः इति यावत्,
भूमिर्नखलिकथा समर्थं, तेन विभ्रमः विखासो येन तथाभूताय, जगता ईश्वरानाम्,
ईशाय अधिपतये, महेश्वरायेत्यर्थः, तुभ्यं नमः, यत्त्वं, चूडायां मुकुटे, जटाशूटरूपे

अपि च—

क्रीडानटस्य प्रलयान्धकारैः

कण्ठे निपीते तव नीलकण्ठ ! ।

पृथक् कबन्धं पृथगुत्तमाङ्गं

मृत्युङ्गयादैक्षत कालरात्रिः ॥ १०५ ॥

(सर्वं नमन्ति) ।

रामः (अन्यतो दर्शयन्) । देवि ! द्रविडमण्डलमौलिमण्डन-
माणिक्यमणिस्तवकम् (श) इदं काञ्चीनामधेयमायननं मीन-
केतनस्य (घ) । (सीतामपवायं) । इह हि—

इति यावत्, स्थिता ये भुजगेश्वरप्रभृतयः वामुक्तिप्रमुखाः तैः सह, तादृक् तथैव,
पूर्वदेवैत्यर्थः, भ्रमन्तोः घूर्णमानाः, दिशः पश्यन्ति अवलोकयन्तिः, अत एव भ्रमेण
घूर्णनेन, अक्रवत् भ्रमणेनेत्यर्थं, घूर्णमानानि भ्राम्यन्ति, नयनानि नेत्राणि येषां तैः,
शान्तोऽपि त्यक्तमृत्योऽपि, न शङ्कधे न विश्वस्ये, मृत्यात् निवृत्त इति विश्वसितं नैव
शक्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०४ ॥

क्रीडेति ।—नीलकण्ठ । हे शम्भो । प्रलयान्धकारैः कल्पान्तिभिरैः, क्रीडा-
नटस्य लीलानर्तकस्य, मन्दारलीलयामृत्यु कुर्वाणस्येत्यर्थः, तव कण्ठे गण्डे, नील-
वर्णं इति भावः, निपीते यमिते इत्यर्थः, आच्छादिते इति यावत्, कण्ठस्य नीलत्वेन
अन्धकारे अदृश्यत्वादिति भावः, कालरात्रिः महाभैरवी, यद्वा—कालरात्रिः यम-
भगिनी, कल्पान्तिभिरा इति यावत्, भयात् दासात्, पृथक् मृत्युत् मृत्यु कुर्वन्, कबन्धं
शिरःशून्यं टेटं, पृथक् उत्तमाङ्गं शिरः, एवम् दृष्टवती, प्रलयकाले मन्दारप्रभृतस्य
सुहृदामं मृत्युतो मर्त्येश्वरस्य रजतचक्राङ्गं तथा मस्तकञ्च अन्धतमसि परिस्फुटं दृश्यते,
किन्तु विषज्वालया कृणवर्षस्य कण्ठदेशस्य अदृश्यमानत्वात् शिरसो दृष्टं, पृथग्व
प्रतीयते, एवञ्च उत्तमाङ्गस्य कबन्धस्य च पृथक् नर्तनं बोध्यम् । उपजाति-
वृत्तम् ॥ १०५ ॥

(श) द्रविडेति ।—द्रविडमण्डलस्य द्रविडदेशस्य, मौलिमण्डनं शिरीभूषणभूतं,
माणिक्यमणिस्तवकं मणिमुक्तापाषाणपुष्पगुच्छतुल्यं मनीष्वरम् ।

(घ) आपतनं स्थानम् । मीनकेतनस्य कामस्य ।

स्नेदजलपिच्छिलाभिस्तनुभिर्यूनां च शिथिलमाश्लेषम् ।

विपुलं पुलकशलाकापटलं भ्रूटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च—

अभिसुखपतयालुभिर्ललाट-

श्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।

कथयति पुरुषायितं बधूनां

मृदितद्विमद्युतिनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सूर्योः । (वानतो दशंयन्) । इयमितः शृङ्गारदेवतागर्भ-
गृहमत्रन्तिविषयबीभन्तमौक्तिकम् (स) उज्जयिनीनाम
राजधानी ।

स्नेदिति ।—यूनां तरुणानां स्त्री-पुंसानां, विपुलं मदनं, पुलकशलाकापटलं
रोमाञ्चदपत्रलाकासमूहः, स्नेदजलेः घर्षाभूमिः, पुच्छ-स्नेदजलयोः सत्त्वोद्रेकात्
सद्भस इति वीडव्यं, पिच्छिलाभिः बिज्जलाभिः, क्षिप्तिताभिरिति यावत्, तनुभिः
प्ररीरेः, आश्लेषम् आलिङ्गनं, भ्रूटिति सदृशा, शिथिलं श्रवणं, अदृढमित्यर्थः,
प्रतिकरोति जनयतीत्यर्थः । आर्या उक्तम् ॥ १०६ ॥

अभिसुखेति ।—अभिसुखे सन्मुखे, निम्नदेशे इत्यर्थः, मुखं वदनम्, अभि लक्ष्योक्तम्
अभिसुखम् इत्यर्थो वा, पतयालुभिः पतङ्गः, अरिङ्गित्यर्थः, ललाटश्रमसलिलेः शाल-
निष्ठस्नेदजलेः, अवधूता विलुपता, पत्रलेखा पत्रावलीरचना यस्यात् तथाभूता, मृदितः
विद्युहः इति यावत्, निष्कलङ्क इति भावः, यो द्विमद्युतिशब्दः, तद्वत् निर्मलः शुद्धः,
बद्धा—मृदितः दलितः, यः द्विमः तुषारः, तस्य द्युतिवत् प्रमेव, निर्मलः स्वच्छः,
बधूनां बीभन्तगोना, कपोलः गच्छदेशः, पुरुषायितं रतौ पुरुषवत् आचरितं, विपरीत-
रतमित्यर्थः, कथयति प्रकटयतीति यावत् । पुष्पिताया उक्तम् ॥ १०७ ॥

(स) उज्जयिनीति ।—उज्जयिनी इत्य उज्जयिनरसम्, देवता आविष्टातीत्यर्थः, वानदेव
इति यावत्, तस्य गर्भगृहम् अश्वत्थरस्यप्रकोष्ठम्, अन्तःपुरस्यरूपमिति यावत् ।
अश्वत्थोति ।—अश्वत्थेव विषयः जनपदः, तस्य बीभन्ते वैशरचनायां, विषा
विभक्तदेशस्य मध्यवर्तिस्थाने इत्यर्थः, मौक्तिकं मुक्ताखरूपम्, अतीव रम्यदर्शन-
मिति भावः ।

इह हि—

कामितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरौषु ।

उड्डयमानानामिव रजनिषु परमीच्यते छाया ॥ १०८ ॥

अपि च—

अधस्तात् सौधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणान्

घनोदञ्चञ्चूपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।

अकोराणां ज्योत्स्नारश्कुतुपकौतूहलकता-

मुदीचन्ते नश्यन्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च—

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः श्रिते ।

भुक्तापभुक्ताहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

कामितुरिति ।—इह उज्जयिन्यान्, इन्दुगौरौषु चन्द्रकिरणोज्ज्वलासु, रजनिषु राशिषु, कामतुः कामिनः, सकाशे इति शेषः, अभिसृत्वरीणाम् अभिसरन्तीनां, गौराङ्गीणा यस्मादयवाना, गौरवर्णाणा नाशिकानामिति यावत्, उड्डयमानानामिह अस्मिन्निमित्तं, परं केवलं, छाया प्रतिबिम्बं, न तु शरीरमिति भावः, ईक्ष्यते दृश्यते, जनेरिति शेषः, यतो गौराङ्गाणाञ्चन्द्रकिरणेषुपञ्जिता इति भावः । आख्यां इतम् ॥१०८॥

अधस्तादिति ।—इह उज्जयिन्या, युवतयः तरुण्यः, सौधाना इत्याद्यान्, अधस्तात् अधोभागे, इन्दुकिरणान् चन्द्रमयूखान्, चरतां सेवमानानां, पितृतामिति यावत्, यथा—इन्दुकिरणान् चरता गच्छतां, चन्द्रकिरणान् पातुं विचरतामित्यर्थः, ज्योत्स्ना एव चन्द्रिका एव, रसः द्रवविशेषः, तथा कुतुपः अर्धनिर्मिताल्पस्त्रेहपात्रं, तेषुपुटादि-रक्षार्थं अर्धनिर्मितेषुद्रपात्रमित्यर्थः, “कुतूः कृतेः क्रेहपात्रं सेवात्पा कुतुपः पुमान्” इत्यमरः ; ताञ्जन् कौतूहलं कौतुकम्, अभिजातमिति यावत्, कुर्वन्तीति तद्योक्तानां, अकोराणां पश्चिमेदाना, घनं बारंवारं यथा तथा, उदञ्जातं विकसति, यथा—उदञ्जति, व्याप्तौभवतीत्यर्थः, अञ्जुपुटे पुटाकारौष्ठव्ये इत्यर्थः, निहितं निवेशितं, श्रेयं नयनं याभिः तद्योक्ताः सत्यः, नश्यत् अपगच्छत्, तिमिरम् अन्धकारं अस्मात् तथाभूतः, नश्यदः निमेषः, आभोगः पारपूर्यता यथा तादृशम्, उदरं जठरं, अकोराणामिति पूर्वेष्वान्वयः, उदीचन्ते पश्यन्ति । शिखरिणो इतम् ॥ १०९ ॥

इति ।—इह उज्जयिन्याम्, अन्तःपुरचकोरः अन्तःपुरवर्ती अकोराण्यपस्त्रि-विशेषः, भुक्ता अपभुक्ताः बहिः प्रोक्ताः अर्धपोषा वा इत्यर्थः, हिमरुचयश्चन्द्रक, मरीचयः

विभीषणः । इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि
त्रिपुरदहनाधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान् महाकालनाथः (ह) ।

अयं हि—

उद्दामभ्रमिवेगविस्तृतजटावल्लीप्रणालीपतत्-
स्वर्गङ्गाजलदण्डिकावलयितं निर्माय तत्पञ्जरम् ।
सम्भ्राम्यङ्गजदण्डपक्षपटलदन्धेन हंसायित-
स्त्रैलोक्यव्ययनाटिकानयनटः स्वामी जगत्त्रायताम् ॥ १११ ॥
रामः । (प्रञ्जलि.) ।—

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-
प्रणालीसम्भेदस्त्रपितचरणाय स्मरजिते ।

द्विरथाः येन तथाभूतोऽपि, युवतोना तरुणनां, वदनकान्तिभिः, मुखशोभाभिः,
आप्यायितः स्फोट, परितप्त इत्यर्थः, अत एव तुन्दपरिच्छजः अलसः सन्, “मन्दस्तुन्द-
परिच्छज आलसः शीतकोऽलसोऽगुणः” इत्यमरः, शीते स्वपिति । आख्यां वृत्तम् ॥११०॥

(ह) अलकायाः कुबेरनगर्यां । शाखानगरस्य मूलनगरादन्वस्य पुरस्य,
अलकायाः समीपवर्तिननगरान्तरस्थित्यर्थः, “—अन्वसु यत् मूलनगरात् पुरम् ।
तच्छाखानगरम्” इत्यमरः ; गौरवं समादरं, भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, इति
तद्योक्त्यायम् । त्रिपुरेति ।—त्रिपुरदहनस्य हरस्य, अधिष्ठानेन आविर्भावेण, प्रतिष्ठा
गौरवं यस्य तद्योक्तः । महाकालनाथ, तदाख्यशिवमूर्तिः ।

उद्दामेति ।—उद्दामा उच्छृङ्खला, या भूमिः भ्रमण, नर्तनमिति भावः, तस्याः
वेगेन आतिशयेन, विकृता प्रसारता, विमुक्ता इति यावत्, जटावल्ली एव लतेव लम्ब-
मानसंयतकेशराशिरिव, प्रणाली पथसः पदयो, अलनिर्गमपथः इत्यर्थः, “इयोः
प्रणाली पथसः पदस्याम्” इत्यमरः ; तस्याः पतन्तो स्वन्तो, या स्वर्गङ्गा मन्दाकिनो,
तस्या अलान्वेव संललान्वेव, दण्डिकाः शङ्काकाः, ताभिः बलयितं वेष्टितं, तत्पञ्जरं
तस्य हंसस्य, पञ्जरं पिञ्जर, पञ्जरस्वरूपमिति भावः, निर्माय रचयित्वा, सम्भ्राम्यत्
सञ्चलत्, इतस्ततो विक्षिपदित्यर्थः, भुजदण्ड एव बाहुयष्टिरिव, पक्षपटलदन्धं पक्षसमुच्च-
युगल, तेन हंसायितः हंसवत् आचरितः, तथा त्रैलोक्यस्य जगत्त्रयस्य, व्ययः नाश
एव, नाटिका नाट्यं, तस्या नये अभिनये, नटः अभिनेता, स्वामी प्रभुः, महाकायः
इति यावत्, जगत् भुवनं, त्रायतां रचतु । मादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १११ ॥

महाकल्पस्वाहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने
निरोद्धुं भृयस्तत्परमिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किञ्च—

वेगादगात् देव ! तव त्रिनेत्र !
युग्मेतरस्मान्नयनात् कशानुः ।
कामे तु सम्मोहनशस्त्रहस्ते
स्वाहामनुध्याय विरं जडोऽभूत् ॥ ११३ ॥

(सर्वे नभन्ति) ।

श्रीता । (विदम्ब) । अहो ! तत्प्रभवदो ससहरसेहरस्त्र

नम इति ।—देवासुराणां सुरदानवाणां, सुकृतेषु किरौटेषु, यानि साधिकाणि रक्षिषीषां, तेषां किरषा एव अंशव एव, प्रबालीसन्धेदाः पयःपदवीस्फुटनं, विदोर्ध्वजन्निर्गमपयानिःसृतपयाभीति भावः, "सन्धेदः स्फुटने सङ्गे" इति मेदिनी ; सेः स्रपितौ षमिषिच्यतौ, आद्रौऽक्रौ इत्यर्थः, प्रबालितौ इति यावत्, चरषौ पादौ यस्त्र तधीक्षाथ, महाकल्पे महाप्रलये, "संवर्तः प्रलयः कल्पः चयः कल्पान्त इत्यपि" इत्यमरः ; स्वाहाकृतं हुतं, भुवनचक्रं जगन्मण्डलं यस्मिन् ताड्येऽपि, नयने नेत्रे, दृतीये इति शेषः, भृयः पुनः, तस्य नयनस्य, भस्मीकृतभुवनस्येति भावः, प्रसरं विजृम्भणं, यदा—तस्य भुवनचक्रस्य, प्रसरं विलारं, पुनः स्रष्टिमिति भावः, निरोद्धु-मिव प्रातडन्तुमिव, कामं मदनं, हुतवते धीमदिषयं कृतवते, अरजिते कामारथे, अहाराय इत्यर्थः, तुभ्य नमः । अत्रिरेषो वृत्तम् ॥ ११२ ॥

वेगादिति ।—हे देव ! त्रिनेत्र ! हे त्रिलोचन ! तव भवतः, युग्मेतरस्मान् अयुग्मान्, दृतीयादित्यर्थः, नयनात् लोचनात्, कशानुः अग्निः वेगात् सवेगम्, अगात् निर्गच्छत, त क्विन्तु, सम्मोहनं मानशस्त्रं पञ्चबाणात्मर्गः वाषिषीष, इत्से पादौ यस्त्र तधाभूते, कामे अनङ्गे, स्वाहा निजपद्वीम, अनुध्याय स्मृत्वा, विरं दीर्घकालं, जडः मन्थरः, निष्क्रिय इति यावत्, अभूत् अजायत, कामजावद्विद्वः सन् पर्वोऽस्वाहा अरन् विमृष्ट आलोदिति भावः, अथच कामं दग्ध्वा विरेष शान्तिमलभतेति भावः ; इन्द्रव्या वृत्तम् ॥ ११३ ॥

कवलितचउहसभुवणस्य (क) वि ण पलाइटा अक्खिवुभुक्खा,
(ख) जीण भअवं मअणो वि विअलिअग्गासीकिदो * (ग) ।

(सर्वे इति) ।

शानः । (सविमर्शम्) । अस्य हि भगवतः,—

बाणीभूतपुराणपूरुषधृतिप्रत्याशया धाविते
विद्राति स्फुरटाशुशुक्षणिकणक्लान्ते शकुन्तेश्वरे ।
नस्रोन्नस्रभुजङ्गपुङ्गवगुणव्याकुलष्टवाणासन-
क्षिप्तास्त्रस्य पुरद्रुहो विजयते सन्धानमीमाश्रमः ॥ ११४ ॥

* अहो ! तत्रभवतः शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता
अक्खिवुभुखा, येन भगवान् मदमोऽपि विकालिकयाभीकृतः ।

(क) शशधरशेखरस्य चन्द्रचूडस्य । कवलितेति ।—कवलितानि यत्तानि,
चतुर्दश भुवनानि जगन्ति येन तादृशस्य ।

(ख) पलायिता निःश्रान्ता । अक्खिवुभुखा दृष्टिचक्षा ।

(ग) विकालिकयाभीकृतः विकाली असमये भवः विकालिष्ठः असामयिकः,
स चासौ यासः कवलयेति विकालिकयासः, अविकालिकयाभी विकालिकयामः कृत
इति तथोक्तः, अथवा—मध्याह्ने कृताहारस्य विकाली यथा यत्कश्चित् स्वल्पभोजनं,
तथा देवस्यापि सर्वजगत भक्षितवतः कामट्टकपल्लव्यद्रव्यभक्ष्यमिति भावः ।

बाणीति ।—बाणीभूतस्य शरस्वरूपस्य, पुराणपूरुषस्य नारायणस्य, धृती धारणे,
वाङ्मे इति भावत, या पत्याशा आकाङ्क्षा, तथा धाविते चलिते, किन्तु स्फुरद्भिः
स्वलद्भिः, आशुशुक्षणेः अग्नेः, नेत्रानलस्येति भावत, “आग्नेश्चानरो वाङ्मूर्तिहोती
चनक्षयः ।...शिव्ठावानाशुशुक्षणिः ॥” इत्यमरः ; कथेः स्फुल्लिकेः, क्लान्ते शान्ते,
दृढजभयात् आर्षे इति भावः, शकुन्तेश्वरे पक्षिराजि गरुडे, नारायणस्य वाङ्मे इति
भावः, विद्राति अपगच्छति सति, दूरमपसरति सतीत्यर्थः, नस्रः मृतः, आनत-
मस्तक इत्यर्थं, गरुडापातभयादिति भावः, उन्नस्रः उन्नतमस्तकः, गरुडापगमनादिति
भावः, सो भुजङ्गपुङ्गवः सर्पराजः वासुकिः, स एव गुणः भीर्षी, तेन व्याकुलं
विशेषाकुलम, आकर्षाकुलमित्यर्थः, यत् बाणासनं शरासनं, अग्निरित्यर्थः, तेन चित्तं
घातितम्, अस्त्रं बाणो येन तथाभूतस्य, पुरद्रुहः निपुरारिः, सन्धानं शरसंयोगनं,
तदेव वीमा पथ्यन्तः यस्त्र तथाभूतः, अमः आघातः, रोषानलानेव निपुरमस्त्रीकरणात्

(अन्वतो दर्शयन्) । इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणग्रमहिषी
(घ) माहिष्मती नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला (ङ) नगरी ।
इह हि—

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-

क्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगस्तु यद्यपि जये च पराजये च

यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

शरसन्धानाय अमनासः जातः, न तु शरनिक्षेपाय इति भावः, यदा—सन्धानात्
शरयोजनाय, या सौमा स्थितिः, आलोढ-प्रत्यालोढभावेनावस्थानमित्यर्थः, “सौमा-
ऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वक्षकीषेऽपि च स्थियाम्” इति मेदिनी ; तथा अमः तज्जन्वयान्तिः,
विजयते सर्वोत्सवेषु वर्धते । त्रिपुरदाहे विष्णुः शरः वासुकिश्च गुणो वृत्त इति
पुराणवार्ता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११४ ॥

(घ) कलचुरीति ।—कलचुरिकुलं तदाख्यं चद्रियकुलं, तत्र ये नरेन्द्रा
राजानः, तेषां साधारणो सामान्या, सर्वभोग्या इत्यर्थः, अयमहिषो ज्येष्ठा महिषी,
परिचयात् प्रागेव राजधान्या पतितेनाङ्गीकारादिति भावः ।

(ङ) चेदिमण्डलस्य चेदिराज्यस्य, मुण्डमाला मुण्डस्य मस्तकस्य, माला मास्य-
स्वरूपिणीत्यर्थः, शिरोभूषणभूतेति यावत् ।

आश्लेषति ।—अनङ्गः कामः, आश्लेषः आलिङ्गनं, चुम्बनम् अपहरणं, रतोत्सवः
सुरतकूपानन्दजनकव्यापारः, तेषु कौतुकम् अभिलाषः, उर्षो वा, “कौतुकन्वभिलाषे
स्यादुत्सवे नर्ग-उर्षयोः” इति मेदिनी ; एते आदयो यस्माः तादृशो, या क्रीडा
केलिविशेषः, शैव दुरोदरस्य द्यूतक्रीडायाः, पणः ग्लङ्, “वाजी” इति भाषा,
द्यूतक्रीडाया जय-पराजययोः शुक्लमित्यर्थः, “दुरोदरो द्यूतकरे पथे द्यूते दुरोदरम्”
इति “पथोऽन्तु ग्लङ्” इति आनरः ; तस्य प्रतिभूः अग्रकः, विश्वासस्थानमिति
यावत्, “जामिन्” इति भाषा, “स्युर्लग्रकाः प्रतिभुवः” इत्यनरः ; यद्यपि जये च
विजयलाभे च, पराजये च पराभवे च, भोगः सुख, यूनोरुभयोरिव उभयसङ्गजनित-
मिति भावः, “भोगः सुखे ख्यादिभूतावदस्य फण-काययोः” इत्यनरः ; तु अक्-
षारवाङ्मैकमव्ययम्, तदपि तथाऽपि, यूनोः तरुचयोः, स्त्री-पुंसधोरिति यावत्, मनः
चित्त, जेतुमेव आयतोक्तुमेव, न तु पराजितुमिति भावः, अन्वोऽन्वमिति शेषः,
वाञ्छति अभिलषति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

(विमानवेगं दृश्यित्वा) । देवि !—

देव्या भूमिर्मृगमदमसोमण्डनं सिद्धसिन्धोः
सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन् ।
प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भातुराच्छिद्य हस्ता-
दस्ताबाधं गमयति पितुर्मण्डलं चण्डभानोः ॥ ११६ ॥

उक्तम् । (दूरमदुल्या दर्शयन्) ।

त्रिपुरहरकिरोटक्रीडितैः क्रीडयद्भि-
र्भुवनममृतभानोर्बालमित्रैः पयोभिः ।
सगरसुतचितायाः पावनी तोयराशि-
रियमियमघमये जाह्नवी निहृते न ॥ ११७ ॥

देव्या इति ।—भूमिर्देव्याः चितिदेवतायाः, अमदः अकुरो एव, मसो तथा मण्डनं भुषणम्, आभरणस्वरूपमित्यर्थं, यमुनाजलस्य गच्छत्पर्यन्तात् तत्र पृथिव्याः मसो-भुषणत्वारोप इति भावः, सिद्धसिन्धोः स्वयद्या, यद्वा—सिद्धानां मुक्तानां, समुज्ज्वलामिति भावः, “सिद्धो व्यासादिके देवयोगौ निष्पन्न-मुक्तयोः” इति हैमः, सिन्धोः नद्याः, मुक्तिदायिन्याः नद्याः, गङ्गायाः इत्यर्थः, सध्रीची सहचरो, इयं पुरतः प्रवहमाणा, यमुना जालिन्दी, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या यमुना, तटैकाग्रवृत्तीन् तटै तोरभूमौ, एकाया ऐकान्तिनी, वृत्तिः व्यापारः, चित्तस्याकर्षणमिति यावत् येषां तादृशान्, एकाग्रमनसा तटवर्तिनः, जनानिति शेषः, प्रेमोत्कर्षादिव क्लेशातिशयादिव, भातः सोदरस्य, पितृपतेः यमस्य, उभयोरेव सूर्यात्मजत्वादिति भावः, “अमराजः पितृपतिः समवर्तो परितराट् । ज्ञानान्ते यमुनाभाता शमनो यमराज् यमः ॥” इत्यमरः ; हस्तात् करत, आच्छिद्य आकृत्य अस्ताबाधम् अस्त दूरीभूतः, आबाधः पीडा, विघ्न इति यावत् यत्र तद्दृश्या तथा, निर्विघ्नं यथा तथा इत्यर्थं, पितुः जनस्य, चण्डभानोः सूर्यस्य, मण्डलं विम्बं, लोकमिति भावः, गमयति प्रेरयति, गङ्गा यमुनयोः सङ्गमे मृतानां यमघातना नास्त, प्रत्युत सूर्यलोकप्राप्तिरिति भावः । मन्दास्नाना वृत्तम् ॥ ११६ ॥

त्रिपुरेति ।—त्रिपुरहरस्य शस्त्रीः, किरोटे मुकुटे, मुकुटरूपायां जटायामित्यर्थः, क्रीडितैः क्रीडितैः, ज्ञानक्रीडैरित्यर्थं, शम्भुना शिरसा गङ्गाया जलवेगधारणादिति भावः, अमृतभानोः सुधाकरस्य, अमृतस्य इत्यर्थः, बालमित्रैः बाल्यवस्तुभिः, अमृतस्य अजलादिति

रामः । (सङ्घर्षम्) ।—

गौरीविभज्यमानार्द्धसङ्कीर्णहरमूर्धनि ।

अम्ब ! द्विगुणगम्भीरे ! भागीरथि ! नमोऽस्तु ते ॥ ११८ ॥

(सोतां प्रति) । देवि ! वन्दस्व—

देवस्याम्बजसम्भवस्य भवनादम्बोधिमागामुका

सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी ।

भावः, भुवनं जगत्, क्रोडयद्भिः प्रीत्यङ्गिरिति यावत्, जलस्य जीवनत्वादिति भावः, पयोभिः सलिलैः, सगरसुतानां षष्टिसहस्राणां सगरतनयानां, चिता शबदाहनचुञ्जी, कपिलकोपानलेन दहनस्थानमिति यावत् तथाभूतायाः, तोयराशिः समुद्रस्य, सागरगर्भ एव कपिलकोपानलेन तेषां भस्मीभवनादिति भावः, पावनौ पवित्रताकारिणौ, स्वस्याः सङ्घटनानात् गङ्गासागरसङ्गमस्य पवित्रतीर्थत्वादिति भावः, अये पुरतः, अर्चयित्तेति शेष, इयम् इयम् एषा एषा, सम्भ्रमे द्विक्रिः, जाङ्गवी गङ्गा, नः अन्धकारम्, अर्धं पापं, निङ्गते नाशयति । पुरा सगरस्य राज्ञा अश्वमेधे प्रकान्ते देवेन्द्रस्यार्थं हत्वा पाताले कपिलसन्निधौ ख्यापयामास । सगरपुत्रैश्च तदन्वेषणपरैः पृथिवीं खलाद्भिः भोऽश्वः कपिलसन्निधाने दृष्टः । ततश्च तैस्त्राडितो मुनिस्तान् कोपानलेन ददात् । अथ सगरस्य वृद्धप्रपौत्रेषु भागीरथेन बहुभस्मपोभिर्गङ्गां समानोद्य तान् प्रापतान्दान् सगरसुतान् उद्धारैति पुराणवाचतां । मालिनी वचनम् ॥ ११७ ॥

गौरीति ।—अम्ब ! हे मात ! भागीरथि ! गङ्गे । गीर्वां पार्वत्या, विभज्यमानम् अंबीक्षिद्यमाणं, द्विधा कृत्वा रक्षमानानित्यर्थः, अर्द्धम् एकांशं अथ तादृशे, अत एव सङ्कीर्णं स्वल्पोभूते, वामार्द्धस्य गौरीमस्तकत्वादिति भावः, हरस्य शिवस्य, मूर्धनि शिरसि, अर्द्धगौरीश्वरमूर्त्तेश्वरभागस्य शिरसीत्यर्थं, दक्षिणार्द्धे इति भावः, द्विगुणं द्विरावृत्तं, गम्भीर गभीरता यस्याः तत्सम्बुद्धौ, सङ्कीर्णं प्रदेशे द्वि जयः स्वल्पपरिसराः, किन्तु समधिकगम्भीरा भवतीति भावः, ते तुभ्यं, जमः अस्तु, त्वां प्रचक्षामोत्यर्थः । अमुष्णु प्रवचनम् ॥ ११८ ॥

देवस्येति ।—अम्बजसम्भवस्य पद्मधीनेः, देवस्य ब्रह्मण इत्यर्थः, भवनात् आवासात्, ब्रह्मलोकदित्यर्थः, ब्रह्मकनकलुतः गङ्गायाः भूमौ आगमनादिति भावः, अम्बोधिं समुद्रम्, आगामुका आगमनशीला, भगवतः सङ्केश्यसम्पन्नस्य, भर्गस्य हरस्य, “हरः स्रहरौ भर्गः” इत्यमरः ; मौलिविभूषणं शिरीभूषणभूता, सा जगत्पावनोत्यर्थः,

उद्यातानपहाय विग्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि

स्रोतस्तीव्रतरत्वर गमयति द्राक् ब्रह्मलोकं जनान् ॥११८॥

स्रोता । (कताञ्जलिः) । अइ णिअस्स्रोतसिंखलासंदाणिदं
तिहुअणे ! (च) मंदाइणि ! बंदिज्जसि । *

(सधे नमन्नि) ।

लक्ष्मणः । (अन्यतो दशंयन्)—

धनाधिनाथप्रणयानुरोधा-

दभग्नकैलासनिकेतनस्य ।

देवस्य कल्यान्तकपालपाणे-

वाराणसी नाम पुरी पुरस्तात् ॥ १२० ॥

रामः । (सहस्रंभवकोक) ।—

* अयि निजस्रोतःशङ्खलासन्दानितविभुवने । मन्दाकिनि । वन्द्यसे ।

भागीरथी गङ्गा, इयम् एषा, इह भागीरथ्या. विग्रह कर्लेवरम्, अपहाय त्यक्त्वा,
उद्यातान् ऊर्ध्वं गतान्, परलोकं प्रस्थितान् इत्यर्थः, अथच उच्चप्रदेशं गतान्,
यस्या दिशो गङ्गा आगच्छति तस्यामेव दिशि गन्तुं प्रवृत्तानित्यर्थः, अत एव स्रोतसः
कलवेगश्च, प्रतीपानपि प्रतिकूलानपि, विपरीतग्रामिभ्योऽपि इत्यर्थः, जनान् खोजान्,
स्रोतसो निम्नगामित्वात् ऊर्ध्वगमनमसम्भवमिति विरोधात्कारणः, ऊर्ध्वं परलोकमिति
तत्परिहार इति बोध्यं, स्रोतसः अपि कलवेगादपि, तीव्रतरा अतीव तीव्रा, अत्यर्था
इत्यर्थः, त्वरा वेगिता यस्याः तन्नाभूता सती, द्राक् भटिति, “द्राक् भटित्यञ्जसा-
ऽङ्गाय” इत्यमरः ; ब्रह्मलोकं ब्रह्मरूपं लोक, चतुर्भुजस्य आवासस्थानमिति वा,
गमयति नयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

(च) निजिति ।—निजस्रोत एव स्वकीयकलवेग एव, शङ्खला निगडः, खौह-
रञ्जुरित्यर्थः, तथा सन्दानितं बङ्गं, विभुवनं त्रैलोक्यं यथा तथोक्ता, मन्दाकिनो-अलङ्का-
रान्दा-भोगवतीरूपेण भुवनत्रयं व्याप्य स्थिता इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ ।

धनाधिनाथेति ।—धनाधिनाथश्च कुवेरस्य, धनाधिनाथे वा यः प्रणयः प्रेम, स्नेह
इत्यर्थः, तस्य अनुरोधात् अनुवर्तनात्, प्रणयवशादित्यर्थः, अभग्नम् अखण्डितम्,
अव्यक्तमित्यर्थः, कैलास एव तदाख्यपर्यन्तं भूम्, निकेतनं ऋकं येन तन्नाभूतञ्च,
कल्याणे प्रलयकाले, कपालमेव रूपं एव, पाशौ हस्ते यस्य व्रथोक्तञ्च, देवस्य शशोः,

प्लवमानैरपारोऽयं जनेः संसारसागरः ।

द्वीपे वाराणसीनाम्नि विश्रान्तैरिह तीर्थ्यते ॥ १२१ ॥

अपि चैनां नित्यमध्यास्ते (क) भगवान्—

कण्ठच्छायनिपीतपन्नगफणारत्नीवमावस्थितौ

हारे निर्भयपावेतीभुजलताबन्धोऽल्लसत्कन्धरः ।

तत् सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरैः सामगं

विभ्रत् ब्रह्मशिरः शिवाय जगतामेषाङ्गचूडामणिः ॥ १२२ ॥

वाराणसी नाम पुरी नगरी, पुरस्तात् अगतः, दृश्यते इति शेषः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ १२० ॥

प्लवमानैरिति ।—अयम् एषः, संसार एव अविद्यान्यसंस्काररूपवासना एव, पुनः
पुनः कर्मण्यदृष्टपरिपद्य एव वा, सागरः समुद्रः, प्लवमानैः सन्तरङ्गि, उंवारसागरे
एवेति भावः, जनेः जीवैरित्यर्थः, अपारः पारयितुमशक्यः, तर्भुमशक्य इति यावत्,
किन्तु इह अस्मिन्, वाराणसीनाम्नि द्वीपे अन्तरीपे, अवि-वरुणयोर्नद्योः मध्यभागे
अवच्छिन्नत्वात् वाराणस्याः द्वीपत्वमवगन्तव्यं, विश्रान्तैः कृतविश्रामैः, अधुषितैरिति
भावः, जनैरिति शेषः, तीर्थ्यते तर्भुं शक्यते, वाराणसी मुक्तिक्षेत्रमिति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२१ ॥

(क) एना वाराणसीम् । अध्यासी अक्षितिष्ठति ।

कण्ठच्छायेति ।—हारे हारस्वरूपे वासुकी इत्यर्थः, कण्ठस्य गलदेशस्य, क्वावा
क्षान्तिः, प्रभा इत्यर्थः, कण्ठच्छाय क्वालकूटमन्त्रणात् गलदेशस्य नीलाभा इत्यर्थः, तेन
निपीतः निःशेषेण कर्वाणतः, सम्ययूपेण नीलवर्णतामापादितः इत्यर्थः, पन्नगस्य
भुजङ्गस्य, वासुकेरिति भावः, फणारद्वाना सङ्खफण्यसु अवस्थिताया सङ्खनशीनाम्,
शेषः समृद्धः, तन्मात्रेण कण्ठस्य नीलक्षान्तिमादिशेत्यर्थः, अवस्थानं स्थितिः यस्य
तथाभूते सति, केवलं हाररूपेण, न तु वासुकिरूपेण प्रतीयमाने सतीत्यर्थः, निर्भयाया
अथविहीनायाः, पार्वत्याः गौर्याः, भुजलताबन्धेन बाहुवज्जीवेष्टनेन, सङ्खसन्ती
श्रीभसाना, कन्धरा योवा यस्य तक्षोक्तः, अन्धदा शिरोरत्नदीप्त्या वासुकीसङ्कावज्ञानेन
अथमिति भावः, सर्वेषां निखिलानाम्, अज्ञानान् अवयवानां, शिरोव्यतिरिक्तानामन्वेषा-
नबन्धनानमित्यर्थः, विरामेण चयेण, अभावेनेत्यर्थः, रुद्रेण ब्रह्मणः एकं शिरश्च्छ्रुत्वा स्वयं
धारणादिति भावः, नामनतमैरेव अतिरुक्षैरेव, अतिचीणैरेवेत्यर्थः, स्वरैः कदाप्यो-

(चक्षती दर्शयन् सीता प्रति) । देवि ! दृश्यतामितः,—

नवोन्मीलन्मीर्वीकिणनिक्करकाकेश्यसदय-
प्रवृत्तस्वत्पाणौ किमपि निविडं पीडयति मे ।

कृतार्थोऽयं यस्या समजनि करः सैव पुरतः

पुरो पूर्वेषा ते नयनमियमालानयति नः ॥ १२३ ॥

सीता । (साञ्जतानुरागं साञ्जीकृतताञ्ची (ज) रामं पश्यन्ते पुरीं प्रति) ।

अं व मिहिले ! बंदिज्जसि । गुरुजणे वि बंदणं मे विस्सवेसि ।*

रामः । (सुधीव-विभोषणौ प्रति) । वयस्यौ ! इयं सा जानकी

प्रजायमानाया (भ्र) भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं (ज) मिथिला ।

* अस्व मिहिले । बन्देसि । गुरुजनेऽपि बन्दनं मे विज्ञापयिष्यसि ।

नामन्यतमेरित्यर्थः, सामगं सामवेदगायनं, तत् प्रविडं, ब्रह्मणः चतुरागनस्य, शिर
मुष्णं, स्नेहव । क्लृप्तमिति भावः, विभक्त दधान, एषाड्चूडामणिः स्रगाड्श्रीखरः
चन्द्रश्रीखरः शिव इत्यर्थः, जगतां लोकानां, लोकावयनवासिनामिति यावत्, शिवाः
मङ्गलाय, आस्त्विति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२२ ॥

नवेति ।—यस्या पृथ्यं, नवं नूतन यथा तथा, चन्द्रोक्तं चन्द्रवन्, मीर्वीकिणनिक्कर
मीर्वी करचतुर्गुणः, तस्याः किणनिक्करः शुक्लासपथ्यिसमूहः, मीर्वीचर्षणजाना
इति भावः, तस्य चार्कश्यात् काठिन्यात्, सदयं सङ्गपं यथा तथा, ऋदु यथा तथेत्यर्थः
प्रवृत्तः उद्यतः, लन्पाणि यद्गीतुमिति शेषः, मे मन, अयम एषः, करः पाणिः, त
साञ्जी करे, किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा, निविडं दृढ, पीडयति निषेधयति
इति, कृतार्थः कृतकत्वः, सफल इत्यर्थः, समजनि सञ्जातः, सैव तादृशी एव, इय
एषा, ते तव, पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां, पुरो नगरी, मिथिलीति यावत्, पुरतः अगतः, *
अस्माकं, नयनं नेत्रम्, आञ्जानयति वध्नाति, तत्र दृष्टिर्भवतीति भावः । शिख
रिणो वृत्तम् ॥ १२३ ॥

(ज) साञ्जीकृतताञ्ची साञ्जीकृते तिर्य्यक्कृते, वक्रभावेन विनिहिते इत्यर्थः
“तिर्य्यगर्थे साञ्चि तिरोऽपि” इत्यमरः ; अस्त्रिणो नयने यथा तादृशी ।

(भ्र) प्रजायमानायाः प्रसवमानायाः, जनयत्याः इत्यर्थः, अन्तर्भूतस्वर्णोऽ
प्रयोगः ।

(ज) अरिष्टमन्दिरं सूतिकागृहम्, “अरिष्टं सूतिकागृहम्” इत्यमरः ।

सद्योव-विभोषणो । (सकौतुक-स्मितम्) । यत्र भगवतः पार्वती-
जीवितेश्वरस्य धनुर्धनुरन्तेवासिनावजगव-भार्गवो भञ्जतो भवतः
सहपाशुक्रोडादीवसखीयं वीरलक्ष्मीः ? (ठ) ।

रामः । सलज्ज-स्मितमन्वतो दशमं शोतां प्रति । देवि ! इयं पुन-
स्ततोऽपि पुरस्ताच्चम्पा नाम गौड़ानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रम-
रमणौया मकरकैतनकुमारव्रतचर्यातपोवनमिव (ठ)राजधानी ।
(अपवाये च) । इह हि—

रोमाञ्चोच्छ्रसदङ्गसन्धिनिविडैरालिङ्गनैर्यामिनीं

श्रीश्रीकृत्य विह्वलते निजरहस्यातुर्यमेषोदृशः ।

याष्टस्ये सपादं प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशां मल्लिका-

तैले प्रज्वलति स्तृणाति वसतोर्यन्नाभिदग्धं तमः ॥ १२४ ॥

(ट) पार्वतीजावतेश्वरस्य गोरीनाथस्य । धनुरात ।—धनुस्य शरासनस्य,
धनुरन्तेवासो च धनुर्धनाग्रस्यस्य तौ । अजगवति ।—अजगव पिनाकः, “पिनाकोऽजगवं
धनुः” इत्यमरः, भार्गवः परशुरामः, तौ, मञ्जतः भद्रो कुर्वतः, भवतः तव,
सहपाशुक्रोडायां सहस्रालखिलेन, परस्यः निखित्वा बाल्यकोडायामित्यर्थः, दीर्घसखी
चिरसहचरो । वीरलक्ष्मी, वीरश्री, वीर्यशुक्ला भार्या इत्यर्थः ।

(ठ) गौड़ानां गौडदेशवासिनाम् । विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारैश्च, धनु-
रागव्यञ्जकव्यवहारैरेति भावः, मधुरः मनोहरः, यः शृङ्गाराय सुरताय, सुरतक्रीडाये-
नित्यथः, विभ्रमः विस्मयावशेषः, तत्र रमणौया मनोहारिणो । मकरकैतनेति ।—
मकरकैतनः काम एव, कुमारः शिशुः, अरूढ इति भावः, तस्य व्रतचर्यायाः
नियमानुष्ठानस्य, कुमारव्रतोदयापनस्येति भावः, तपोवनमिव तपश्चरणाधनरस्य-
निव, विनयमधुरशृङ्गारावधनशालित्वादिति भावः ।

रोमाञ्चेति ।—पशोदृशः सृजनयनाः क्षान्तिः, रोमाञ्चेन लीमङ्घ्रिण, सच्छ्रुतता
सदृशता, स्फूर्णो गन्धता इत्यर्थः, अङ्गसन्धिना अवयवानां सयोगस्थानेन, निविडेः
घनेः, सुदृढैरिति भावः, बालिङ्गनेः आश्रयेः, यामिनीं रजनीं, श्रीश्रीकृत्य अतिवाङ्मयित्वा,
स्त्रिद्विदशमष्टा कृतेति यावत्, गजं स्वकीयं, रहस्यातुर्ये (नगूढनिधुवनदेशर्थां, विह्वलते
प्रकटयन्ति, यत् यत्, सपादं भ्रष्टिति, याष्टस्ये प्रदीपाधारदण्डवर्तिनि, प्रदीपमुकुले
प्रदीपकीरके, कालबाह्यारदीपावमुखे इत्यर्थः, दशां धाते, दग्ध्वा भस्मैकृत्य,

लक्षणः । (अये दशंघन्) । एते भगवत्वौ भूमिदेवानां मूलाय-
तनमन्तर्वेदीं पूर्वेण कृष्णागुरु-मलयजमयमङ्गरागमिवान्योऽन्यस्य
(ड) कुर्वाणो कलिन्दकन्या-मन्दाकिन्यौ (ढ) सङ्गच्छेते—

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो

जातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाङ्गवी ।

निदाघभानोः पितुरङ्गलालनात्

कृतव काली यमुना च दृश्यते ॥ १२५ ॥

मङ्गिकातेले मङ्गिकापुष्पशासितगन्धतेले इत्यर्थः, प्रज्वलति सति दौष्यमाने सति,
ज्वलितुमारब्धे सतीत्यर्थः, तनः चम्बकारः, नाभिदत्तं नाभिप्रमाणं सत्, वसतीः
वेश्मानि, “वसती रात्रि-वेश्मनीः” इत्यमरः; स्थणोति आच्छादयति, नाभि-
प्रमाथोन्नताधारदण्डोपरिस्थदीपस्य दशा यावत् तेषुसिता आसीत्, तावत् प्रदीपाय-
ज्ञाने प्रज्वलितयासस्या आलोकेन सर्वे गृहं समुद्भासितमासीत्, ततः सर्वा
निशा व्याप्य प्रज्वलनेन तैले निःशेषिते प्रज्वलितायदशाभागः क्रमशः मञ्जीभूय
दीपगर्भे अवश्याय द्रवत् जज्वाल, तेन च गृहाध्यन्तरे दण्डायमानस्य कक्षचित्
नाभिपर्यन्तः गृहीत्येषः तमसाऽऽवृतोऽभूत्, एवञ्च गृहाध्यन्तरे उपरिभागे एव
आलीकः, अधोभागे पुनरन्धकार इति समस्तरजनी व्याप्य आनिनीमा क्रौडाचातुर्थ्ये
प्रकटितमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२४ ॥

(ड) भूमिदेवानां ब्राह्मणानां, मूलायतनं मूलस्थानम्, आदिनिवासम् इत्यर्थः ।
अन्तर्वेदीं हरिहारमारभ्य प्रयागपर्यन्तं “शशस्थली” “ब्रह्मावर्तः” इति च ख्यातं प्रदेशं,
पूर्वेण इति योगे द्वितीया, अस्व च प्रदेशस्य पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनर्घ्वेदीव । अत्र तु
अन्तर्वेदी-शब्देन प्रयाग एव ललितव्यः, गङ्गा-यमुनयोः सङ्गमस्थलत्वेनोक्तत्वात् ।
कृष्णागुरु कृष्णार्थम् अगुरु गन्धद्रव्यविशेषः, मलयजं श्वेतचन्दनं, तन्मथं तदात्मकम्,
मङ्गरागम अङ्गविलेपनं, यमुनासलिलञ्च कृष्णवर्णत्वात् गाङ्गोदकञ्च च शुद्धवर्णत्वा-
दिति भावः । अन्योऽन्यस्य परस्परस्य ।

(ढ) कलिन्देति।—कलिन्दकन्या कलिन्दः सूर्यः, तन्म कन्या यमुनेत्यर्थः,
मन्दाकिनौ गङ्गा, ते ।

हिमालयति।—जाङ्गवी गङ्गा, हिमालयस्य हिमाचलस्य, उत्सङ्गे क्रौडे, सदा
निवस्य, आद्यवासतः अवस्थानात्, पाण्डुः शुद्धा सती, जातेव प्रादुर्भूतेषु, प्रतिभाति

(विभाव्य च) ।

बलिद्विषः पादनख्वांशुराजिभिः
 स्मरारिमौलोन्दुमरीचिवीचिभिः ।
 द्विमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे
 विवर्द्धते वेबुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥

अपि च—

प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।
 संसाराब्धे. परं पारभिहस्थैरवलीक्यते ॥ १२७ ॥

रामः । (कादरम्) । किमुच्यते—

प्रतीयते, ललिता भवतीत्यर्थः, यमुना कालिन्दी च, पितृ. जनकस्य, निदाघभागीः
 उषरश्मे. सूर्यस्येत्यर्थः, चङ्गे क्षीडे, लालनात् प्रतिपालनात् द्वेही, पिता सञ्ज्ञे
 प्रतिपालितत्वाङ्केतोऽित्यर्थः, कालो कृष्णवर्णो, कृतेव जातेवेत्यर्थः, दृश्यते लक्ष्यते,
 अन्ववतसुर्व्यङ्गिरणनत्पात् कृष्णत्वमिति भावः । वंशस्थानि वृत्तं—“वदन्ति वंशस्थ-
 विलं ज-तो ज-रो” इति तल्लक्षणात् ॥ १२५ ॥

बलिद्विष इति.—बलिद्विषः देव्याधिपतेः बलिराजस्य बन्धनकर्तुः वामनदेवस्य,
 पादनखाना चरणनखराशाम्, अतीव शुभाशामिति भावः, अंगुराजिभिः किरणसमुद्भैः,
 गङ्गायाः विष्णुपादसमुद्भूतत्वादिति भावः, तथा स्मरारिर्हंसस्य, यः भौलीन्दु शिरोभूषण
 चन्द्रः, तस्य मरीचिराजिभिः मयूखनिचयैः, शङ्करशिरोनिवासत्वादिता भावः, तथा
 द्विमाद्रेः द्विमगिरेः, निःस्यन्दः प्रस्रवणं, सुशुभतुषारस्रावः इति यावत्, तस्य रसै
 द्रवेः, यथा—रसैः रागैः, शुभप्रभाभिरिति यावत्, “शङ्कारादौ विषे वीर्यं गुणे
 रागे द्रवे रसः” इत्यमरः; पदे पदे प्रतिपदं, वेबुधसैन्धवी देवनदीसन्ध्विनी,
 गङ्गायाः स्वर्णदोलादिति भावः, रुचिः कान्तिः, शुभता इति भावः, विवर्द्धते वृद्धिं
 गच्छति ॥ १२६ ॥

प्रयाग इति.—अद्यं परिदृश्यमान एषः, प्रयागः तन्नामा त्रिवेणीतीर्थः, सर्वं
 तीर्थेभ्यः सर्वेभ्यः पुण्यत्वेभ्यः, सञ्ज्ञेतराम अतिशयेन सञ्ज्ञे, प्रधानमित्यर्थः, तीर्थं
 शुद्धिव्यापवित् स्थानम्, इह प्रयागे तिष्ठन्तीति तथोक्तेः जनेः, संसाराब्धेः भव
 सागरस्य, परम अपरं, पारं तीरम्, अवलीक्यते दृश्यते, प्रयागक्षेत्रे कृतवसुतये
 जनाः विमुक्ता भवन्तीति भावः । अगुष्टुप् इति ॥ १२७ ॥

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षद्वारमुदीर्यते ।

देव्यौ यस्याभितो गङ्गा-यमुने वहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

(सौतां प्रति) । देवि ! प्रणम्यतामितः,—(ण)

श्यामो नाम वट सोऽयमेतस्याद्भुतकर्मणः ।

ह्यायामप्यधिवास्तव्यै परं ज्योतिर्निषेव्यते ॥ १२९ ॥

(सं प्रथमान्त) ।

रामः । (विमानवंगमाटितकेन सदर्भम्)—

यूपाङ्गुप्रकरदन्तुरतौरलेखा-

सङ्ग्रायमानमनुमन्तिसप्ततन्तुः ।

सत्यमिति—अयम् एषः, प्रयागः मोक्षस्य निर्वाणस्य, मुक्तिलामस्येत्यर्थः, द्वारम् उपायस्वरूपम्, उदीर्यते कौर्त्यते, विद्वद्भिरिति शेषः, सत्यमेव यथाशमेव, देव्यौ गङ्गा-यमुने भागीरथी काञ्चिन्दी च, यच्च प्रयागस्य, अभितः उपरि, श्रियं शोभा, वहतः गच्छतः, यदा—देव्यौ गङ्गा-यमुने अभितः साकल्येन, सर्वतोभावेन इत्यर्थः, यच्च श्रियं वहतः धारयतः, सत्पादयत इत्यर्थे, यदा—देव्यौ यस्य अभितः अन्तिके, समीपे इत्यर्थे, “अभितः शोभन्नाकल्य-सम्मुखोभयतोऽन्तिके” इति मेदिनी, श्रियं वहतः प्राप्तुतः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२८ ॥

(ण) प्रणम्यतामित्यस्य “श्यामो नाम वटः” इति वक्ष्यमाणश्लोकस्यवाक्ये-नान्वयः । इतः अस्मात् पठानात्, अस्या दिशि इत्यर्थो वा ।

श्याम इति—एः प्रसिद्धः, अयम् एषः, श्यामो नाम वटः “श्यामवटः” इति “अक्षयवटः” इति वा नाम्ना प्रसिद्धः वटवृक्षः, दृश्यते इति शेषः, यदा—शोऽहं श्यामो नाम वटः, प्रणम्यतामिति गच्छेनान्वयः, अङ्गुलम् आश्रय्यं, कर्म कार्यं यच्च तपोक्तव्यं, एतच्च अत्र वटवृक्षे, ह्यायामपि निम्नस्थानस्थानात्पददेशेनपि, अधिवास्तव्यै-अधिवास्तिभिः जनैः, परं उत्कृष्टं, ज्योतिः तेजः, ज्योतिर्मयं परब्रह्म इत्यर्थः, निषेव्यते प्राप्यते, ह्यायानिषेवणेन श्रेयप्राप्तिर्भवति, अत्र तु तेजःप्राप्तिरिति विरोधात्कारणः, अत्र एवाश्रय्यकर्मत्वमस्य, ब्रह्मप्राप्तिरिति परिहार इति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२९ ॥

यूपाङ्गुरेति—यूपाः यज्ञीयपशुवन्मदाकविशेषाः, ते एव अङ्गुराः परोक्षा, अङ्गुर-वत् भूयच्छ उन्नततया अत्रस्थानादिति भावः, तेषां प्रकरेण समूहम्, दन्तुरा उन्नततया इव, वाः तौरलेखाः तटशैलान्, रेखावत् परिदृश्यमानतटपदंश इत्यर्थो वा,

इत्लाकुराजमहिषीपदपट्टनक्षी-

देव्या भुवो भगवती सरयूरियं नः ॥ १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या—

गगनगतास्मदुदौक्षणकुतूहलोत्तानपृथुलनिःस्पन्दैः ।

उन्नालस्थलकुवलयवनमिव जनलोचनैः क्रियते ॥ १३१ ॥

(सर्वे नमस्त्यन्ति) ।

सुधीव-विभीषणौ । (निर्वर्ण्य)—

वृन्तैरिव क्रतुमहस्रभुवां फलाना-

मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम् ।

यद्वा—यूपादुरप्रकरदनुः यत् तोरं, तव याः लेखाः श्रेण्य, यूपश्रेण्य इत्यर्थः, ताभिः सङ्ग्राहमाणाः एकदिवसादिगणनाविषयोक्रियमाणाः, मनुष्यन्तीना मनुष्योद्य-
नृपतीनाम, इत्लाङ्गप्रभृतीनामित्यर्थः, सप्ततन्त्र, यज्ञाः ब्रह्माः यत्र वा तथोक्ता,
“यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः ; भुवः पृथिव्याः देव्याः,
इत्लाकुराजमहिषीपदस्य इत्लाकुबंधोद्यनृपतीना महिषीरुपस्य पदस्य अधिकारस्य,
महिषीव्यपदेशेन परिचयदानस्येत्यर्थः, इत्लाकुबंधोद्यनृपतीना पृथिवीपतित्वादिति
भावः, पट्टनक्षीः पट्टवसनश्रीः, यद्वा—पट्ट राजदत्तशासनपनावशेषः, तदात्मिका
लक्ष्मीः सम्पत्, राजदत्तशासनपक्षवलेन प्राप्तसम्पत्स्वरूपिण्यर्थः, “पट्टः पेषणपाषाणे
ब्रह्मादीनाञ्च बन्धने । अतप्यथे तु राजादि-शासनान्तर-पीठयोः ॥” इति मेदिनी ;
इयम् एषा, भगवती पूजनीया, नः अस्माकं, सरयूः तन्नाम नदी, दृश्यते इति शेषः ।
वसन्ततिलकं वसन्तम् ॥ १३० ॥

गगनेति ।—गगनगतानाम् अन्तरीचे स्थितानां, विमानवर्षिणामिति भावः,
अस्माकम् उदोक्षण ऊर्ध्वनिरोक्षणे, यत् कुतूहलं कौतुकम्, आसङ्ग इत्यर्थः, तेन
उत्तानानि उन्नमितानि, पृथुलानि विस्फारितत्वात् विशालानि, यद्वा—पृथुलानि
बहुलानि, निःस्पन्दानि निश्चलानि च तेः, जनानाम् अयोध्यावासिनां लोकानां, लोचनैः
नेत्रैः, उन्नालानाम् उन्नतदण्डानां, स्थलकुवलयानां स्थलोद्यनीलोत्पलानां, वनमिव
जानमिव, क्रियते सम्पद्यते इत्यर्थः, अथोष्येति गद्यस्यं पदमत्र अमंकारकम् ॥ १३१ ॥

वृन्तैरिति ।—क्रतुमहस्रभुवां यज्ञसहस्रसम्भूतानां, “यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तु-
र्मखः क्रतुः” इत्यमरः, फलानां लाभानां, व्युत्पीनां वा, सप्तङ्गीनामित्यर्थः, ब्रह्मानाञ्च,

राज्ञामिह प्रवसतां च विचिन्त्य सिद्धिं

देवः शचीसहचरोऽपि न रोचते नः ॥ १३२ ॥

रामः । (तौ प्रति) । वयस्यौ !—

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये ।

तद्वशिष्ठचरोरैन्द्रा-वार्हस्यत्यस्य वैभवम् ॥ १३३ ॥

(पुरोऽवलोक्य सहर्षोऽज्ञानम्) । कथं, स एवायं भगवान् प्रकल्पितास्म-
दभिषेकसम्भारो भरत-शत्रुघ्नाभ्यां सह वशिष्ठो मां प्रतीक्षमाणः
(त) तिष्ठति ! ! (पुष्पकं प्रति) । विमानराज ! समवतीर्थ्यतामस्यां
ककुत्स्थकुलोपकारिकायाम् (थ) ।

(सर्वे विमानावतारणं नाटयन्ति) ।

(ततः प्रविशति पटाक्षेपेण (द) वशिष्ठो भरत-शत्रुघ्नौ च) ।

“फलं जातोमले शस्ये ईतूत्ये व्युष्टि-लाभयोः” इति मेदिनी ; इत्येव प्रसवयन्नेरिव,
यूपनिहरेः यज्ञीयपयवन्धनदारुसङ्घैः, मधुरां मनोहारिणीम्, अथीध्यां तदाख्यां
नगरीम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, तथा इह अथीध्यायां, प्रवसतां कृतवसतीनां, राज्ञां वृषाणाम्,
इच्छाकुर्वन्नीयानामिति शेषः, सिद्धिं साफल्यम्, ऐश्वर्यमिति यावत्, विचिन्त्य च कृत्वा
च, शचीसहचरः शचीपतिः, देवः इन्द्रोऽपि, नः अस्माभ्य, न रोचते अस्मानिर्भं बहु
मन्वते इत्यर्थः, न तं कृताद्ये गन्धयाम इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३२ ॥

ईदृशा इति ।—इह अस्मिन्, अन्वये वंशे, यत् ईदृशाः एवंविधाः, महात्मान
इति भावः, राजानः भूपालाः, प्राक् पूर्वम्, अजायन्त समुदपयन्त, तत् इन्द्रश्च
देवराजश्च, इहस्पतित्य देवगुरुश्च तौ इन्द्रा-इहस्पती, तौ देवते अविष्ठातारौ यस्मिन्
तथाभूतस्य, वशिष्ठचरोः वशिष्ठस्य अस्माकं कुलपुरोहितस्य, चरोः मन्त्रहंस्त-
पायसविशेषस्य, वैभवं सामर्थ्यं, वशिष्ठस्य मन्त्रप्रभावेणैव मत्पूर्वजाः महतीं सिद्धिं
प्राप्नुवन्ति भावः । अगुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३३ ॥

(त) प्रकल्पितेति ।—प्रकल्पिताः विरचिताः, सङ्गृहीता इत्यर्थः, मम अस्मि-
न्निहाय राज्याधिकारप्रसादये माङ्गलिकानुष्ठानविशेषाय, सम्भाराः द्रव्याणि येषु
तादृशः । प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन्, मदानमनमपेक्षमाण इत्यर्थः ।

(थ) ककुत्स्थकुलेति ।—ककुत्स्थकुलस्य ककुत्स्थवंशस्य, उपकारिका राज-
सदनं तस्मां, “श्रीधोऽस्मिन् राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरः ।

(द) पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकायाः, आक्षेपेण अपसारणेन ।

वशिष्टः ।—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा

यदुवत्सेन त्रिजगदभयं तन्न चिद्रीयते नः ।

बालेनाजौ विगलितवतो वीर्यनिर्यासराशे-

र्यत् पिण्याकः स मुनिरमुना निर्मितो जामदग्न्यः ॥ १३४ ॥

(रामनवखोक्य सङ्घर्षम्) ।

भङ्गावलूनदशकन्धरकण्ठपीठ-

सौमासमाप्तभुजविक्रमकर्मकाण्डः ।

दिष्ट्या जगद्दिजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः

सोऽयं पुनर्नयनवर्त्मनि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

अस्ते इति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, परिभवः पराजयः, छेदः छेदनं, न केवलं परिभवः विनाशश्चेति भावः ताभ्यां, यदा—लङ्केश्वरस्य परिभवेण अनादरेण, अङ्ग-
हेलया इत्यर्थः, “अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिय” इत्यमरः ; यः छेदः विनाशः,
त्रैव निष्णातः निपुणः, अस्त्रविद्याया कुशलित्वेन विज्ञात इत्यर्थः, “प्रवीणे निपुणाभिन्न-
विज्ञनिष्णातशिक्षिताः” इत्यमरः ; दोषाङ्गुयस्य तथाभूतेन, “भुजबाहू प्रवेष्टो दोः”
इत्यमरः ; बन्धेन पुनर्यानीयेन, रामेण राघवेण, त्रिजगतं त्रिभुवनं, यत् अभयं
भयशून्यम्, “अगदम्” इति पाठे—अगदं रोगशून्यं, अक्रे कृतं, तत् नः अस्मान्, न
चिद्रीयते न अमल्लरीति, बालेन अशुना, अमुना रामेण, आजौ युद्धे, सः एकविंशति-
कृतः अविद्यान्तकारो, मुनिः जामदग्न्यः परशुरामः, विगलितवतः अरितवतः,
वीर्यनिर्यासराशेः वीर्यसारसमूहस्य, यत् पिण्याकः कल्कः, निर्मितः कृतः, निर्वीर्यः
कृत इति भावः, तत् परं चिद्रीयते इत्यन्वयः । सन्दाक्रान्ता वचनम् ॥ १३४ ॥

भङ्गेति ।—भङ्गेन अस्त्रविशेषेण, अवलूनं छिन्नं, यत् दशकन्धरस्य रावणस्य,
अण्ठपीठं गलद्देशरूपमासनं, पीठवत् कठिनविस्तृतगलद्देश इत्यर्थः, तस्य सौमा
अवसानं, तथा समाप्तः शेषता गतः, भुजयोः बाह्वोः, विक्रमस्य सामर्थ्यस्य, बलस्ये-
त्यर्थः, कर्मकाण्डः क्रियासमूहः यस्य तथाभूतः, जगता भुवनानां, विजयेन परा-
भवेण, त्रिजगद्दिवजयिरावणविनाशेनैव रामचन्द्रस्य जगद्दिजयित्वं बोद्धव्यम्, अत
एव माङ्गलिकैः सङ्कलमयैः, यशोभिः कौर्त्तिभिः उपलक्षित इति विशेषणं तृतीया,
रावणकृतपीठनगिवारणात् यशसः, माङ्गलिकलक्षणवत्त्वव्य, स महावीरः, अयम् एतः,

रामः । (सप्तम्यममुपसृत्य वशिष्ठपादावुपगृह्य च) ।

रघुब्रह्मक्रियाऽऽचार्य्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।

ब्रह्मर्षिं ब्रह्मजन्मानमेव रामोऽभिवादये ॥ १३६ ॥

वशिष्ठः । (सादरमालिङ्ग्य) । वत्स रामभद्र ! का तुभ्य-

माश्रीः ? (ध)—

आदाय प्रतिपक्षकीर्त्तिनिवहान् ब्रह्माण्डमूषान्तरे
निर्विघ्न धमता नितान्तमुदितैः स्वैरेव तेजोऽग्निभिः ।

तत्ताट्कपुटपाकशोधितमिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा

पिण्डस्थ च महत्तरं च भवता निःक्षारतारं यशः ॥ १३७ ॥

रामचन्द्रः दिष्ट्या भाग्येन, पुनः भूयः, नयनयोः अक्षुषोः, बन्धनि पथि, वसन्ते इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३५ ॥

वञ्चिति ।—रघूणां रघून्शप्रसूतानां ब्रह्मक्रिया वैदिककर्मगुणानं, तस्या आचार्य्यः युवः तं, पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं वेदविदं, ब्रह्मज्ञानसम्पन्नं वा, ब्रह्मजन्मानं ब्रह्मचः पुत्रं, ब्रह्मर्षिं ब्रह्मसदृशम् ऋषि, वेदकर्मचारिन् ऋषिं वा, वाशिष्ठमित्यर्थः, एष अहं, रामः अभिवादये प्रथमामि । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३६ ॥

(ध) आश्रीः आश्रीर्वादः, प्रयुज्यते मयेति शेषः ।

आदायेति ।—ब्रह्माण्डमेव भुवनकोष एव, मूषा आवर्त्तनघटिका, मुखार्द्धिघातु-द्रावणपात्रविशेष इत्यर्थः, “तेजसावर्त्तनी मूषा” इत्यमरः, तस्या अन्तरे मध्ये, प्रतिपक्षाणां शत्रूणां, कीर्त्तिनिवहान् यशोराशोन्, आदाय गृह्णीत्वा, संख्याप्य इत्यर्थः, नितान्तम् अत्यर्थम्, उदितैः उद्गतेः, प्रकृष्टैरित्यर्थः, स्वैरेव निजैरेव, तेजोऽग्निभिः प्रसापानले, निर्विघ्नम् अन्तरायविहिन यथा तथा, धमता पूरयता, उदासयता वा, गुणोत्कर्षिणा गुणोत्कर्षशालिना, उत्तमगुणवता इत्यर्थः, भवता तत् प्रसिद्ध, ताट्क तद्याविध, पुटपाकः पुटे सृष्टिकादिनिर्मित-सावरणपात्रविशेषे, पाकः पचनं, तेन शोधितमिव द्रवोक्त्य उज्ज्वलोक्तमिव, पिण्डस्थम् एकीभूतञ्च, महत्तरञ्च अतिमहत्, निःक्षार-तारं निःक्षार निर्दोष, तारम् उद्गृह्य, यशः कीर्त्तिः, प्राप्तं लब्धम्, अतः का तुभ्यम् आश्रीः ? इति गद्योक्तेरान्वयः, का नाम आश्रीः तुभ्यं प्रदीयते, वाशिष्ठां चमस्त्वैव फलञ्च भवता प्राप्तत्वादिति भावः । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ १३७ ॥

अपि च—

त्रिजगदङ्गनलङ्घनजाङ्घिकै-
स्तव यशोभिरतोव पवित्रिताः ।
प्रथमपार्थिवपुङ्गवकीर्त्तयो
त्रिबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धवः ॥ १३८ ॥

तथाऽपीदमस्तु—

जगदानोकधीरेयो सूर्या-चन्द्रमसाविव ।
पुत्री गोत्रस्य गोप्तारी जनय स्त्रभुजाविव ॥ १३९ ॥
(शोभा सुनि बन्दते) ।

वसिष्ठः । वल्ले ! जनकवंशसुवासिनि ! (न) युवयोः साधारे-
रणीमेव रामस्य वयमाश्रयमक्षोचाम ।

विजगदिति ।—विजगत इत्युच्यते, अङ्गनम् अङ्गिर, तस्य लङ्घने अतिक्रमणे,
जाङ्घिके, जङ्घाकरिकेः, प्रथमजङ्घाव इत्यर्थे, द्रुतगामिभिरिति यावत्, “जङ्घाकरिक-
जाङ्घिकौ” इत्यमरः ; तव भवतः, यशोभिः कीर्त्तिभिः, त्रिबुधानां देवानां, सिन्धुः
सरित्, मदीत्यर्थे, मन्दाकनोति यावत्, तथा जलैः सलिलैः, सिन्धवः अश्व-
धव, समुद्रा इव इत्यर्थे, “दृष्टे मन्दाकनोऽस्यो सिन्धुर्ना सरति स्त्रियाम्” इत्यमरः ;
प्रथमपार्थिवानाम् आदिनृगतोनां, पुङ्गवाः श्रेष्ठाः, यदा—प्रथमे आदौ, पूर्वजा इत्यर्थे,
शे पार्थिवपुङ्गवाः वृत्तियेष्ठाः, सगरादयः इत्यर्थे, तेषां कीर्त्तयः यशासि, अतीव
शक्तिमात्रं, पवित्रिताः पवित्राः क्षत्रा, उच्च श्रेष्ठता इत्यर्थे । द्रुतविलम्बितं इति—
“द्रुतविलम्बितमाह न-भो भ-री” इति तल्लक्षणात् ॥ १३८ ॥

जगदिति ।—जगतां सुवनागाम, आलोके प्रकाशने, धीरेयो धुरन्धरो, सनयो
इत्यर्थे, “धूर्द्धे धुर्ये-धीरेय-धुरीचाः सधुरन्धराः” इत्यमरः ; सूर्या-चन्द्रमसाविव दिनकर-
निशाकराविव, तथा स्त्रभुजाविव निजवाहुदयनिव, स्त्रहृदयवाहुवोद्येयाविवी इति
भावः, गोत्रस्य कुलस्य, गोप्तारी रक्षितारी, पुत्री जनयदर्थं, जनय उत्पादय । अमुमुप्
इत्यम् ॥ १३९ ॥

(न) जनविति ।—जनकवंशे सीरप्यजननखान्वये, सुवासिनी सुमु वासवादिनी,
सस्यन्वुद्धी, यदा—जनकवंशस्य सुवासिनि ! सुवासजननि ! वसःधीरमप्रदाविनि !
इत्यर्थे । युवयोः भवतोः, तव रामस्य चेत्यर्थः, साधारणीमेव सनागामिव, रामस्य

धीता । (सङ्घर्षमात्मगतम्) । अस्मो ! णिस्सावत्तञ्चं (प) मे
पञ्जउत्तस्स घरणित्तणं ह्विस्सदि । *

लक्षणः । सगरगोत्रगुरो ! मैत्रावरुणे ! सौमित्रिरभिवादयते ।

वशिष्ठः । वत्स लक्ष्मण ! आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्त्तसे—

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिष्ट्या वर्द्धयतो जगत् ।

अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि ॥ १४० ॥

तथाऽपि यूयं सर्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ ।

यैरादिराजवंशोऽयमष्टशास्त्रः प्ररोहति ॥ १४१ ॥

रामः । (सङ्घर्षे कृताञ्जलिः) । भगवन् ! परमनुगृहीतमिच्छाकु-
कुलम् ।

भरतः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! शून्यभवनप्रकोष्ठेकरक्षा-
पटातिः (फ) भरतः प्रणमति ।

* अस्मो । निःसापत्ता मे आद्येपुत्रस्य गृह्णित्वैतन् भविष्यति ।

आशिषं युवयोः साधारणीमेव वयम् असीमान इत्यन्वयः, वयं रामाय ग्रामाशिषं
कृतवन्तः, सा न केवलं रामस्य, परन्तु तवापि सम्बन्धे इत्यर्थः ।

(प) निःसापत्ता निःशत्रुकं, सपत्नीदोषशून्यमित्यर्थः ।

वीरमिति ।—वीरं वीर्यवन्तम्, इन्द्रजितं मेघनादं, जित्वा परामुद्य, विनाश
इत्यर्थः, दिष्ट्या भाग्येन, जगत् भुवनं, वर्द्धयतः प्राप्याययमानस्य, जगतः अभ्युदयं
सम्पादयत इत्यर्थः, जगत् निर्दिष्टं कुर्वत इति यावत्, ते तव, गीर्वाणानां देवानां,
ग्रामणीः श्रेष्ठः, असीतरः इत्यर्थः, इन्द्र इति यावत्, “ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे
ग्रामाधिपे त्रिषु” इत्यमरः ; अभये भयराहित्ये, दक्षिणीयः सदारतासम्पन्नः, दत्ताभय-
दक्षिणः इति यावत्, तव अभयविधाने देवराजोऽपि सदा जागृह्य इति भावः ।
अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १४० ॥

तथाऽपीति ।—तथाऽपि भरतः आशीर्विषयातिक्रमणोऽपीत्यर्थः, यूयं भवन्तः,
सर्वेऽपि भ्रातृवत्पुत्र्योऽपीत्यर्थः, द्वौ द्वौ आत्मजौ पुत्रौ, जनयत उत्पादयत, येः आत्मजेः,
अयम् एवः, आदिराजस्य प्रथमनृपस्य, मनोरित्यर्थः, षंशः कुलम्, अष्टौ अष्टसङ्ख्यायाः,
शास्त्रा विभागाः यस्य तथाभूतः, अष्टधा विभक्तः सन्नित्यर्थः, प्ररोहति प्रवर्द्धते ।

अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १४१ ॥

(फ) शून्येति ।—शून्यं रिक्तं, भवता विरहितमिति भावः, यत् भवनं गृहं, तस्य

रामः । (सङ्घर्षमाबिह्य) । वत्स भरत !—

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-

स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्वृणोमि ।

न भ्रातृसङ्गमसुखासिकया जहाति

विष्णोः सकौस्तुभसुरश्चपलाऽपि लक्ष्मीः ॥ १४२ ॥

भरतः । (सीता प्रति) । देवि ! प्रणमामि ।

सीता । वच्छु भरत ! उण्हकरकिरणणिउरंजचुंविश्र-
कमलखंडं विश्र चिरं मे णअणं आणंदेहि * (व) ।

* वत्स भरत । उण्हकरकिरणणिकुरस्वचुस्वितकमलपण्डनिव चिरं मे नयन-
मानन्दय ।

प्रकीर्णः बाह्यप्रदेशः, चारुसिद्धितोपवेशनस्थानमिति यावत्, यद्वा—प्रकीर्णः राज्ञ
शब्दविशेषः, यस्मिन् क्वचि सिंहासन मणिरत्नादिकं वा विद्यते स इति यावत्, “प्रकीर्णो
मणिवन्धस्य कूपरस्थान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्” इति मेदिनी ; तस्य एका
कैवला, रत्ना रत्नणं, तस्याः तदर्थं वा पदातिः सेव्यविशेषः, रक्षिसेव्यविशेष इत्यर्थः ।

आत्मानमिति—इन्दोचन्द्रस्य, करेण किरणेण, मेदुरः सान्द्रसिग्धः, अत्यर्थं
विकल्प इत्यर्थः, “सान्द्रसिग्धस्तु मेदुरः” इत्यमरः, यश्चन्द्रकान्तस्तम्भः चन्द्रकान्तमि-
निर्मितस्यूषा, तद्वत् उज्ज्वलं निर्मलं, काकुष्यल्लेशशून्यमिति यावत्, आत्मानं
प्ररीरं, हृदि हृदिमन्थयः, “आत्मा पुत्रि स्वभावे च...प्ररीरन्नद्यथोरवि” इति मेदिनी ;
मे मम, हृदि वक्षसि, वितर अर्पय, निर्वृणोमि निर्वृतिं प्राप्नोमि, सुखीभवामोत्यर्थः,
“निर्वृतिः स्तस्थितावसं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ; तच्चाह, लक्ष्मीः
कमला, चपलाऽपि चञ्चलाऽपि, अस्थिरप्रकृतिरपीति भावः, भ्रातृसङ्गमसुखासिकया
धात्रा सीदरेण, कौस्तुभेनेति भावः, सङ्गमः मेलनं अटसङ्गमः, तेन या सुखासिका
सुखावस्थानं, सुखानुभव इति यावत् तथा हेतुना, विश्वानारायणस्य, सकौस्तुभं
कौस्तुभाख्यश्वभूवतमत्यर्थः, उरः वक्षःस्थलं, न जहाति न त्यजति, कौस्तुभस्य
लक्ष्या भ्रातृत्वमेकसमुद्रसमुद्भूतत्वादिति भावः । भ्रातृसङ्गमादधिकं सुखकरं किमपि
नास्तीति तात्पर्यम् । वैश्वर्येण दृष्टान्तावधारः ; तदुक्तं दर्पणे—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति । वक्षन्तिल्लकं इत्यम् ॥ १४२ ॥

(व) उण्हकरेति ।—उण्हकरस्य सूर्यस्य, किरणनिकुरस्वेन मणूखनिषयेन,

(कल्पवो भरतं वन्दते) ।

भरतः ।—

वत्स लक्ष्मण ! सोत्कण्ठं चिरात् परिभस्व माम् ।

श्रद्दालुभ्रातुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्भरं (म) परिभस्व) । वन्दते ! रघुवंशग्रन्थस्तडागयूपदण्डेन (म)
लक्ष्मणबाहुना (ऽ) परिचिप्यमाण (य) चिरैरेण शीतकीकृतोऽस्मि ।—

इन्दोः कलाकलापेन पङ्क्तिक्रमनिवेशिना ।

सर्वदुःखापनोदाय सोढर्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

पुम्बितं सृष्टं, कमलवण्डानि च पद्ममूढानि च, यथा सूर्यदर्शनेन कमलवनागन्दमनुभवति,
यथा मन नेत्र तद्दर्शनेनेति भावः ।वक्ष्यति ।—हे वत्स कल्पव ! सोत्कण्ठम उत्कलिबाहुलं, त्वदालिङ्गनोक्तुमिति
भावः, मां चिरात् बहुकालान् परं, दीर्घकालं व्याप्य वा, यथा—चिरात् दीर्घकालं
यावत्, सोत्कण्ठं मामिच्छन्वयः, परिभस्व आलिङ्ग, आतु, सोढरस्य, अङ्गानि गादादि,
“अङ्गानि” इत्यत्र “अङ्गेषु” इति पाठः सुगमार्थकः, श्रद्दालुः श्रद्दालुः, श्रद्दालुः
इत्यर्थः, अनुरागेण दक्षान इति यावत्, जनः इति शेषः, चन्दनेषु अपि मलयजेष्वपि,
अतोऽसुख-श्रोतकस्य श्रेयसोति भावः, अतोऽप्यपि अमलिकापो, भवतीति शेषः, आतुरङ्ग-
अङ्गैरेण चन्दनरसस्य श्रेयसोति सुखकरत्वादिति भावः । अगुष्टुपठनम् ॥ १४३ ॥

(म) निर्भरं प्रगाटम् ।

(म) वन्दते इति । रघुवंशेति ।—रघुवंशस्य रघुकवस्य, यत्र एव कौर्त्तरेव,
दक्षानः सरोवरं, तस्य यूपदण्डः यज्ञममाप्तिमूचककल्पविशेषः, तडागप्रतिष्ठासूचकदाह-
स्यमविशेष इत्यर्थः “रंकाठ” इति प्रसिद्धः तेन ।(ब) परिचिप्यमाणः आवेष्टयमानः, आनिर्झमान इति यावत् । “कल्पवदाहुना
परिचिप्यमाणः” इत्यत्र “कल्पवदाहुनाऽपरिचिप्यमाणः” इति कृत-प्रकारपरिचिप्यमाण
समीचीना ; परिचिप्यमाण इत्यस्य वेष्टनार्थकत्वस्य अप्रसिद्धत्वात् कुमाहदर्शनाच्च ;
अपरिचिप्यमाणः अत्यज्यमानः, आकृष्यमाण इति यावत्, आनिर्झमान इति भावः ।इन्दोरिति ।—पङ्क्तिक्रमेण श्रेणीक्रमेण निवेशति स्थापयतीति तद्योक्तेन,
इन्दोऽन्दस्य, कलाकलापेन कलासमूहेन, सोढर्याभरेण कलाभिरित्यर्थः, सर्वेषां
निखिलानां, दुःखानां क्रोधानाम्, अपनोदाय निराकरणार्थं, सोढर्याणां आनृणां,

शत्रुघ्नः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! पादुकाभृत्यानुभृत्यः (र)
शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । (गाढमालिङ्ग) । कथम्, आहृत्या लक्ष्मणमनुभवामि !!

(ल) । (अपवार्य्यं शोतायै दर्शयन्)—

एतत्तदेव मुखमक्षतचन्द्रविम्ब-

संवावटूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।

गौर्वाणवारणकरार्गलकर्कशौ मां

तावेव लक्ष्मणभुजौ न परिष्वजाते ? ॥ १४५ ॥

(शत्रुघ्नः शोतां प्रश्नमति) ।

शोता । तेल्लोक्कसल्लुहरणगौरबिदेहिं चरिदेहिं लक्खणसरिसी
होहि । वच्छ सत्तुहण ! अज्जाजणो कहिं ? * (व)

* त्रैलोक्यश्लोहरणगौरवितेशरितेल्लोक्कसल्लुहरणो भव । वत्स शत्रुघ्न । आर्य्यांजनः
कुत्र ?

भुजाः बाहुवः, कृताः निर्मिताः, विधावेति श्रेषः । अत्र निमाटजानामपि शोहरलेनाभि-
धानं निरतिशयसौभाग्योत्तमायेति बोध्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४४ ॥

(र) पादुकेति ।—पादुकाभृत्यः उपानद्रुवाहकः सेवकः, भरत इति यावत्, तस्मै
अनुभृत्यः कनिष्ठसेवकः इत्यर्थः ; यदा—पादुकाभृत्यादपि अनुभृत्यः शोताः दासः,
अतीव क्षुद्रसेवक इत्यर्थः, “अनु शोते सदाथे च” इति मेदिनी ।

(ल) आहृत्या आवर्त्तनेन, पुनरपीति यावत् । शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणानुमतेन
लक्ष्मणमालिङ्गनमिव शत्रुघ्नमालिङ्गनमिति भावः ।

एतदिति ।—एतत् पुरतः परिदृश्यमानं, तदेव बहुशो दृष्टमेव, अक्षतं परिपूर्णं,
यत् चन्द्रविम्बं चन्द्रमण्डलं, तस्य संवावटूकम् अनुष्टुप्, लक्ष्मणस्य मुखम् आननम्,
अवलोकय पश्य, यादृशी लक्ष्मणसहादृश एव शत्रुघ्न इति भावः, गौर्वाणवारणस्य
देवदत्तिनः, ऐरावतस्य इत्यर्थः, करः शूल एव, अर्गलं विष्कम्भः कषाटप्रभरक-
प्रतिबन्धाद्यैः लोहमयः काष्ठमयो वा दण्डविशेषः इत्यर्थः, तदत् कर्कशौ कटिगौ, तावेव
लक्ष्मणस्य भुजौ बाहु, मां परिष्वजाते न ? आलिङ्गतः किम् ? वसन्ततिष्ठकं
छन्दः ॥ १४५ ॥

(व) त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यस्य विभुवनस्य, यत् श्लोहरणं पीडादायकान्द्र-

शतुघ्नः । कृतमङ्गलोपचारो मध्यमाब्बाभवने (श) भवतीं
प्रतीक्षते । (उपपद्य चक्षुषं प्रणमति) ।

चक्षुषः । (सङ्घर्षमाचिरम्) । वत्स ! दिष्ट्या दीर्घायुषि त्वयि
दीप्यमाने न वयमेकाकिनम् (ष) आर्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः । (मुनिं प्रति) । भगवन् ! एतौ लङ्का-किष्किन्धयोरधिपती
विभीषण-सुग्रीशौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वशिष्ठः । विकर्त्तन-पुलस्त्यकुलकीर्त्तितोरणमालाऽवलम्बन-
स्तम्भाविमौ चिरस्य भूयास्ताम् । (स)

रामः । (भरतं प्रति) । वत्स ! वन्दस्व महात्मानावेतौ
पौलस्त्य-सावित्री (ह) ।

(भरत-शतुघ्न-विभीषण-सुग्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति) ।

वशिष्ठः । (सङ्घर्षम्) । दिष्ट्या चतुर्दशभिः परिवत्सरैः पुनः
समुदयमानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे (क) । (सविमर्श-स्मितम्) (ख) —

विशेषोत्पाटनम्, इन्द्रजिदादिशतुसंहरणमिति यावत्, तेन गौरवितेः सर्वलोकादृतेः ।
आप्यां-जनः शत्रू-जनः ।

(श) कृतेति । — कृतः अगृहितः, मङ्गलोपचारः साङ्गलिकव्यवहारः, मङ्गलाद्यै
देवाराधना वा येन तथाभूतः । मध्यमा अन्वा माता, केशयो इत्यर्थः, तस्या भवन्
वृद्धं तस्मिन् ।

(ष) दीप्यमाने विभाति, स्वयोर्येष उद्गासमाने इत्यर्थः, विश्वमाने इति भावः ।
एकाकिनम् असङ्हायम् ।

(स) विकर्त्तनेति । — विकर्त्तनः सूर्यः, पुलस्त्यः देवर्षिविशेषः, तयोः कुलयोः
वंशयोः, कीर्त्तितेव यद्य एव, तोरणमाला बहिर्हारसङ्घः, तस्या अवलम्बनाय धारणाद्य,
स्तम्भौ सत्सङ्घपादित्यर्थः, विकर्त्तनकुलतोरणस्तम्भः सुग्रीवः, पुलस्त्यकुलतोरणस्तम्भो
विभीषण इति भावः । चिरस्य भूयास्ता चिर जीव्यास्ता, चिरजीविनी भूयास्ता-
मित्यर्थः ।

(ह) पौलस्त्य-सावित्री पौलस्त्यः पुलस्त्यपौत्रः विभीषणः, सविष्टुः सूर्यस्य अपत्यं
पुमान् सावितः सुग्रीवः तौ ।

(क) समुदयमानं सम्यक् वर्द्धमानम् । दशरथकुटुम्बं दशरथस्य पोष्यवर्गं,
परिजनवर्गमित्यर्थः । ईक्षामहे पश्चान्नः ।

जीतारं दशकन्धरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-
स्तं रामो यदि काकपक्षकधरस्तत् पुरितेयं कथा ।

ऊर्ध्वं कल्पयतस्तु बालचरितात्तत्प्रक्रियागौरवा-
दन्येयं कविता तथाऽपि जगतस्तोषाय वर्त्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति) । वत्स ! माङ्गलिकलग्नमतिक्रामति (ग) ।—

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलङ्कृतम् ।

राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु मुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

(रामस्तथा करोति । त्रिशष्ठ ऐन्द्रेण (घ) महाभिषेकेण मन्त्रपूर्वकमभिव्यति ।

(ख) सविमर्श-स्मृतं किञ्चित् विनय-हास्याभ्यां सङ्घितम् ।

जीतारमिति ।—भार्गवः पश्युरामः, दशकन्धरस्य रावणस्य, जीतारं परा-
जितारम, अर्जुनं कार्तवीर्यार्जुनं, जितवानेव पराभूतवानेव, काकपक्षकधरः
शिशुपक्षकधरो, बालोचितशिशुवाविशेषधारीत्यर्थे, शिशुरिति भावः, “काकपक्षः
शिशुपक्षकः” इत्यमरः ; रामः यदि तं दशकन्धरविजयिकार्तवीर्यविजयिभं भार्गव-
मित्यर्थः, जितवानिति पूर्वोक्तान्वयः, तत् तदा, इयम् एषा, कथा आलापनं, विजयवार्ता
इति भावत्, पुरिता समाप्तिं गता, पश्युरामजयैव रावणादीनां सर्वेषां जयस्य
सिद्धत्वादिति भावः, तथाऽपि कथायाः पुरितत्वेऽपि, बालचरितात् श्रेयसकालिका-
चरणात्, तस्य रावणवधादेः, प्रक्रियायाः प्रकरणस्य, गौरवात् गुरुत्वात्, ऊर्ध्वम्
अग्रे, आगामिनि काले इत्यर्थे, कल्पयतः रचयतः, रावणवधादिकमिति भावः,
कवेरिति शेषः, अन्या अपरा, इयम् एषा, कविता इन्दोनिबद्धा कविभारती, जगतः
भुवनस्य, खोजानामिति भावः, तोषाय सन्तुष्यै, वर्त्तिष्यते भविष्यति । शार्दूल-
विक्रीडितं वचनम् ॥ १४६ ॥

(ग) माङ्गलिकलग्नं शुभसमयम्, अभिषेकस्येति शेषः । अतिक्रामति अतिगच्छति ।

तदिदं ।—तत् तस्मात्, रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम्, इदं सम्मुखे स्थापितं, सिंहासनं
मणिकाम्बलमयं राजासनम्, अलङ्कृतं मूषय, अश्लिष्टानेनेति भावः, उत्तरकोशलाः
कोशलाख्यजनपदस्य उत्तरविभागाः, राजन्वन्तः सुराजपालिताः, प्रसन्नराजपुत्राः
सन्तः इत्यर्थः, “सुरासि देशे राजन्वान्” इत्यमरः ; मुदम् अमन्दं, प्रतन्वन्तु
विचारयन्तु, मङ्गोक्तमार्तिकं कुर्वन्त्विति भावत् । अनुष्टुप् वचनम् ॥ १४७ ॥

(घ) ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना, इन्द्रो यथाऽभिषिक्तः तथेति भावः ।

अथे तृयावचनभिषेकं (ङ) नाटयित्वा पञ्चाङ्गचुम्बितभूमयः (च) प्रचनन्ति ।

नेवथ्ये नङ्गलगीतिर्नान्दीवाद्यानि च) ।

प्रसिद्धः । (सङ्घर्षम्) । यत्स रामभद्र ! सम्प्रति—

उदयदुदयङ्गमस्कन्धे धुरं त्वयि विभ्रति

क नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते ? ।

अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो

दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्तवैव विभीषिकाः ॥ १४८ ॥

(ङ) उद्यावचनं अनेकविधम्, “उद्यावचं नेकमेदम्” इत्यमरः । अभिषेकम् अभिषेकायंननुष्ठानमित्यर्थः ।

(च) पञ्चाङ्गेति ।—पञ्चभिः अङ्गैः इत्युदय-पदद्वय-मूर्द्धभिरित्यर्थः, चुम्बिता स्पर्शा, भूमि. च्छित्तिना येः तथाभूताः ।

उदयादिति ।—उदयम् उदयम् अतिशयेन उडिं गच्छन्मित्यर्थः, धर्म एव स्कन्धः कायः यज्ञ, यथा—धर्मकायः धर्मसमुद्भूतः, धर्म्याः क्रिया इत्यर्थः यस्मात् तस्मिन्, “स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसि विज्ञानादिषु पञ्चषु । नृपे समुद्भूते व्यूहे च” इति हेमः ; त्वयि भवति, धुरं राज्यभारं, विभ्रति वक्षति सति, प्रजाः जनाः, “प्रजा स्यात् सप्तती जने” इत्यमरः ; दृष्टादृष्टौ दृष्टः स्म-परचक्रणः, स्वचक्रणतः श्रुतचक्रणतश्च इति यावत्, अदृष्टः अङ्गि-तोयादिरूपः, अनलानादृष्ट्यादिसमुद्भवः इति यावत् तादृशी, “अदृष्टौ अङ्गि-तोयादि दृष्ट स्म-परचक्रणम्” इत्यमरः ; परिभवौ तिरस्कारौ, दुःखे इति यावत्, क नु कुत्र खलु, परिचिन्वते ? जानन्ति ? नेव कुत्रापि जानन्तीत्यर्थः, तथाहि, प्रभोः निश्चिन्तयद्यसमर्थस्य, परमात्मनः ईश्वरस्य, जीवात्मानः जीवसंज्ञकब्रह्मात्मानः, यथा, तथा दिशि दिशि प्रतिदिशं, दिशाम् अष्टानां काष्ठानाम्, अष्टौ नाथाः अपि अधिपतबोऽपि, इन्द्रादथो दिक्पाला अपि इत्यर्थः, प्रभोः तवैव भवत एव, विभीषिकाः खलु लोकाणां मयप्रदर्शनानि एव, परमात्मा यथा लोकाणां पुण्य-पापादिकं द्रष्टुं पापेभ्यो मयं प्रदर्शयितुञ्च जीवात्मनो देहे नियोजितवान्, अत एव ते लोकाणां विभीषिकाः, एवं भवानपि इन्द्रादीन् अष्टौ लोकपालान् लोकाणां पुण्यपापादिकं द्रष्टुं पातकितः शसितुञ्च अष्टपु दिशु संस्थापितवान् इति भावः, यथा—विभीषिकाः खलु प्रपञ्चा एव, यथा परमात्मनः प्रपञ्चा जीवाः, तथा इन्द्रादथो दिग्गोश्वरास्तथेवांशुपास्त्वलाख्यमेव जगद्रक्षकं कुर्वन्तीति भावः, अतः तव राज्ये न दृष्टादृष्टमयावकाम इति पर्यवसितम् । हरिषो इत्यम् ॥ १४८ ॥

(रामो लज्जते) ।

विभीषणः । (कृताञ्जलिर्नागुभ्यां प्रविपत्य) । देव !—

लङ्का च पुष्पकमिदं च विमानमाख्यात्

यत्क्षेत्रादपहृतं दशकन्धरेण ।

एकां भवानदित मङ्गमथेदमन्य-

दाज्ञापय द्रुतमुपेतु पतिं निधीनाम् ॥ १४९ ॥

रामः । (वसिष्ठेनागुज्ञातः पुष्पकं प्रति) । विमानैराज ! प्रथमं
स्वामिनं प्रथमपौलस्त्यम उपतिष्ठस्व । (५)

वसिष्ठः । (वचनं प्रवादम्) । रामभद्र ! किं ते भूयः प्रियं
करोमि ?

रामः । भगवन् ! किमतः परमपि प्रियमस्ति ? भगवत्-
प्रसादात्—

ताताज्ञामधिभौलि भौक्तिकमणिं कृत्वा मङ्गापोत्रिणी

दंष्ट्राविन्ध्यविलापपत्रशजरी दृष्टा भृशं मेदिनी ।

लङ्किते ।—दशकन्धरेण रावणेन, आख्यात् पुण्यात्, ज्येष्ठमागुरिति यावत्,
। क्षेत्रात् कुवेरात्, लङ्का च इदं परिदृश्यमानं, पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानं च ज्योति-
मानं च, अपहृतम् वलात् गृहीतमित्यर्थः । पुष्पं चनपतिः लङ्कायामभिराज्यमकरोत्,
इतश्च रावणेन तं ज्येष्ठमातरं पराजित्य दूरीकृत्य च अयं लङ्का तदीयं पुष्पकवाधिष्ठित-
मिति पुराणवार्ता । भवान् एकां लङ्कामिति यावत्, मङ्गमथेदित दत्तवान्, अथ
इदम् एतत्, अन्यत् अपरं, पुष्पकमित्यर्थः, द्रुतं शीघ्रं, निधीनां पतिं जनेन्दरम्,
उपेतु प्राप्नुतु, आज्ञापय आदिश । वसन्तिलोकं व्रतम् ॥ १४९ ॥

(५) प्रथमस्वामिनं पूषाधिकारिणम् । प्रथमपौलस्त्यं ज्येष्ठं पुषस्त्यमन्दर्भं,
पुषस्त्यस्य ज्येष्ठपौत्रं कुबेरमित्यर्थः । उपतिष्ठस्व सेवस्व, महनादिकर्मणा चाराण-
शैल्यर्थः ।

ताताज्ञामिति ।—तातस्य पितुः, आज्ञाम आदेशम्, अधिभौलि भौली, निरस्योत्यर्थः,
विभक्तार्थेऽप्यथोभावः, भौक्तिकमणिं भौक्तिकस्य मुक्ताहारस्येति यावत्, मणिं रत्नं,
मुक्ताहारपद्ममन्दिनिति यावत्, कृत्वा विधाय, धृत्वा इत्यर्थः, मुक्तामाख्यानिक
मङ्गीत्येति यावत्, मङ्गापोत्रिणः मङ्गापराज्य, "वराहः शूचरो धृष्टः कीचः पोषी

